

Slavko Splichal

JAVNOST MEDIJI OBLAST

dela
pravice
svobode
družbe
državljeni
delo mediji
vprašanje
svetu
mnenja
politичne
tiska
svet
oblasti
komuniciranja
javno države
medijev
informacij
dejavnosti

Slavko Splichal

**JAVNOST
MEDIJI
OBLAST**

Znanstvena knjižnica – Refleksije
Fakulteta za družbene vede
Ljubljana, 2020

JAVNOST—MEDIJI—OBLAST

Slavko Splichal

1. elektronska izdaja

Izdajatelj:

Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede,
Kardeljeva ploščad 5, Ljubljana

Zbirka:

Znanstvena knjižnica – Refleksije 9

Urednik:

Niko Toš

Uredniški odbor:

Tine Hribar, Slavko Kurdija, Brina Malnar, Vlado Miheljak,
Zdenko Roter, Slavko Splichal, Samo Uhan, Ali Žerdin

Recenzenta:

Niko Toš

Igor Vobič

Koordinacija, redakcija:

Ivana Kecman

Stvarno in imensko kazalo:

Špela Zajšek

Likovna oprema in prelom:

Polonca Mesec Kurdija

Dostopno prek: <https://knjigarna.fdv.si/>

Kataložni zapis o publikaciji (CIP) pripravili
v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani

COBISS.SI-ID=42720259

ISBN 978-961-235-942-3 (pdf)

Kazalo

Predgovor

Zdravko Mlinar 11

Spremna beseda avtorja 15

I. JAVNO MNENJE, JAVNOST IN ZASEBNOST

Javnost kot izraz politične polnoletnosti

Naši razgledi, 24. september 1982 21

»Stopnje svobode« in njene meje

Teorija in praksa, št. 3-4, marec - april 1987 27

Zasebnost, javnost, tajnost:

Povej naprej

Delo, Sobotna priloga, 12. marec 2005 33

Javno mnenje v bunkerju

Zakaj so politiki sovražno nastrojeni
do empiričnega raziskovanja?

Dnevnik, Objektiv, 21. april 2007 37

Javnost, samostalnik moškega spola

Delo, 7. marec 2008 40

Predvolilne neznanstvene poizvedbe in manipulacije z javnim mnenjem

Delo, 19. julij 2008 44

»Oni javnega mnenja ne merijo, ampak ga poskušajo ustvarjati!«

Delo, 6. junij 2009 48

Med javnostjo in drhaljo

Dnevnik, Objektiv, 15. december 2012 52

Koronademokracija: čas brez javnosti, čas brez zasebnosti

Dnevnik, Objektiv, 10. maj 2020 57

Javnost, množica, mediji in oblast

Delo, Sobotna priloga, 18. julij 2020 65

II. SVOBODA TISKA NA PREIZKUŠNJI

»Labodji spev« slovenskega novinarstva?

Delo, Sobotna priloga, 12. maj 1990 75

Večna tema: svoboda tiska

Od labodjega speva do razumnika,
ki spev utemeljuje

Delo, Sobotna priloga, 8. julij 2000 79

Svoboda tiska umira? Naj živi svoboda peresa!

Delo, Sobotna priloga, 19. oktober 2002 84

Svoboda na vatre: zablode merjenja svobode tiska

Slovenija je potolkla ZDA, potem pa usodni esemes

Dnevnik, 8. marec 2003 93

Svoboda z napačnim imenom?

Ob svetovnem dnevu svobode tiska:

Ali je svoboda tiska še temeljna
pravica človeka in državljana?

Dnevnik, Objektiv, 5. maj 2007 100

Romantika na smetišču zgodovine

Polemika o medijih

Dnevnik, Objektiv, 26. maj 2007 104

Janševo nihalo ali zbogom svoboda po slovensko

Mladina, 4. januar 2008 107

Nasvidenje v naslednji revoluciji

Delo, 26. april 2008 113

Mediji med kapitalom in družbeno odgovornostjo

Delo, 23. maj 2008 117

Demonstracije na Pustem vrhu

Delo, 14. junij 2008 122

Grozi tisku globalni internetni kanibalizem?

Delo, 8. november 2008 126

Deregulacija, denacionalizacija, depolitizacija

Delo, 6. december 2008 130

Zahteve po strožjem nadzoru internetnih strani niso utemeljene

Dnevnik, Objektiv, 20. marec 2010 135

Zbogom, svoboda tiska?

Večer, 28. julij 2010 140

Med WikiLeaksom in Supervizorjem

Dnevnik, Objektiv, 3. september 2011 145

Globalnemu panoptikumu naproti:

Manning, Snowden in vseprisotni nadzor

Dnevnik, Objektiv, 27. julij 2013 149

Assange in presstitutke

Vloga sodne veje oblasti
v refevdalizaciji javne sfere

Mladina, 19. junij 2020 154

III. JAVNIH MEDIJEV NI BREZ CIVILNE DRUŽBE

O vsebinskih in terminoloških vidikih novih zakonov

Teorija in praksa, št. 3, marec 1984 165

Razsežnosti svobode komuniciranja

Ob osnutku zakona o javnem obveščanju

Naši razgledi, 25. januar in 8. februar 1985 168

O starem in (v) novem zakonu o javnem obveščanju

Odgovor Slobodanu Rakočeviču na članek
v *Naših razgledih* 5. aprila 1985

Naši razgledi, 19. april 1985 182

Verum index sui et falsi

Odgovor Slobodanu Rakočeviču

Naši razgledi, 7. junij 1985 186

Ali bo država posvojila slovensko RTV?

Dvajset let nazaj?

Delo, Sobotna priloga 13. oktober 1990 188

Mediji med državo in trgom

Kakšno radiotelevizijo potrebujemo Slovenci
v devetdesetih letih

Delo, 19. in 20. februar 1991 193

Medijska regulacija v Sloveniji.

Prej vice kot raj

Delo, Sobotna priloga, 23. marec 1991 201

Slovenska RTV vstopa v Vzhodno Evropo

Delo, Sobotna priloga, 18. maj 1991 208

Medijski zakonski jarem za državljane

Delo, 15. februar 1992 213

Strankarska sla po medijih

Delo, 12. september 1992 218

Zakon o RTV: za razsvetljeni dualizem

Delo, Sobotna priloga, 15. maj 1993 222

Posvetitev komunikologije.

Temna stran Pisatelja

Delo, Sobotna priloga, 14. maj 2005 226

O krizi javne RTV

Za javno Radiotelevizijo Slovenije, september 2005 230

Javnih medijev ni brez civilne družbe

Za javno Radiotelevizijo Slovenije, september 2005 237

Popraviti? Odgovoriti? Cenzurirati? Medij ve

Delo, Sobotna priloga, 25. marec 2006 245

»Tu je Rodos, tu zdaj skoči!«

Delo, 11. oktober 2008 249

Od zakona proti javni RTV k zakonu za javno RTV

Delo, 10. december 2010 253

Javna RTV na oltarju trojke

Dnevnik, Objektiv, 15. junij 2013 257

Finale tridesetletne vojne

Mladina, 24. julij 2020 261

IV. MEDIJSKA KONSTRUKCIJA STVARNOSTI IN NOVINARJI

Drugi o nas

Teorija in praksa, št. 10, oktober 1971 267

Televizijski dnevnik ali dnevnik televizije?

Naši razgledi, 7. april 1972 269

Komunikacijski preobrat

Raziskovanje občinstev slovenskih množičnih občil

Naši razgledi, 22. junij 1973 275

Prokrustova postelja pojmov:

Kaj »komuniciramo«, ko (se) »informiramo«?

Delo, Sobotna priloga, 21. junij 1975 281

Mlin na eter: pretok sporočil na radiu in televiziji

Delo, Sobotna priloga, 10. januar 1976 287

**Stare in nove perspektive: neuvrščenost
kot komunikacijska politika**

Pogled v zobe podarjenemu konju

Delo, 27. marec 1976 293

Narcisovstvo sodobnega sveta

Delo, Sobotna priloga, 31. oktober 1980 300

Obveščanje – razpletanje ali zapletanje problemov

Delavska enotnost, 17. december 1981 307

Javno in zasebno v mnenjskih raziskavah

Iz raziskave »Slovensko javno mnenje 82«

Naši razgledi, 24. december 1982 310

Stare in nove dileme študija novinarstva

Dvajset let visokošolskega izobraževanja
novinarjev v Jugoslaviji

Naši razgledi, 10. februar 1984 313

Televizijski pat družbi?

Televizija kot vladajoča kulturna institucija
vse bolj pogloblja človekovo odtujenost

Naši razgledi, 31. avgust 1984 319

Novinarji v precepu?

Naši razgledi, 13. april 1987 323

Komuniciranje in kultura

Naši razgledi, 23. oktober 1987 328

Izobraževanje, etika

in profesionalizacija novinarstva

Teorija in praksa, št. 5, maj 1988 333

**Avtonomija civilne družbe –
pogoj za profesionalno novinarstvo**

Iz govora ob podelitvi Tomšičevih nagrad
slovenskim novinarjem 7. 7. 1992

Naši razgledi, 14. avgust 1992 341

Kaj prinaša »zagotavljanje pluralnosti medijev«?

Spoznanja iz komunikoloških raziskav,
ki običajno ne zanimajo politike

Delo, 13. september 2000 346

V. DEMOKRATIČNI PRIMANJKLJAJI V SOCIALIZMU IN KAPITALIZMU

Mali gradovi za male bogove

Tovariš, 18. marec 1969 355

Kaj ima javnost od takih poročil?

Teorija in praksa, št. 11, november 1970 363

Ni vedno molk zlato

Teorija in praksa, št. 12, december 1970 365

Javnost politike

Teorija in praksa, št. 6-7, junij–julij 1971 369

Od kod sumi in dvomi?

Teorija in praksa, št. 8-9, avgust–september 1971 372

Demokratična načela v praksi

Teorija in praksa, št. 8-9, avgust–september 1971 374

Kaj zdaj in kaj naj delajo sindikati?

Mnenja delavcev o delu in nalogah svojih organizacij

Delo, Sobotna priloga, 23. januar 1982 377

Socialna politika in socialna kritika

Po 3. konferenci Zveze sindikatov Slovenij o vlogi
in nalogah sindikatov pri uveljavljanju delavcev
kot nosilcev socialne politike in
zagotavljanja socialne varnosti

Naši razgledi, 26. februar 1982 383

Sindikati med opozicijo in avantgardo: zakaj ekonomska kriza ni nujno tudi kriza sindikatov

Naši razgledi, 27. avgust 1982 387

Za koga in proti komu je sindikat?

Teleks, 8. maj 1986 393

Evropsko-slovenski demokratični primanjkljaj

Delo, 26. januar 2008 397

Diskretna privlačnost demokratičnega despotizma

Delo, 29. marec 2008 401

Svoboda, enakost, bratstvo – nikoli več?

Delo, 6. september 2008 405

Partnerstvo za oblast

Delo, 24. januar 2009 409

Konsenz, represivna toleranca in tiranija manjšine

Delo, 14. februar 2009 413

Zaton predstavniške demokracije

Dnevnik, Objektiv, 30. april 2011 417

Avtokratska republika Slovenija

Dnevnik, Objektiv, 7. julij 2012 422

VI. PROPAGANDA IN REKLAMA

KOT OBLASTNA NEGACIJA JAVNOSTI

Tuja radijska propaganda – zamazano okno v svet

Delo, priloga Prvi maj 1975, 1. maj 1975 431

Udobje reklame v socialistični družbi

Naši razgledi, 24. april in 16. maj 1980 440

Pandorina skrinjica?

Trije meseci novejšje zgodovine Slovenije v Jugoslaviji

Teorija in praksa, št. 6, junij 1988 453

Postracionalizem

Delo, Sobotna priloga, 8. oktober 1988 459

Vojna zvezd – verzija Yu

Delo, Sobotna priloga, 25. marec 1989 463

Medijsko odkrivanje vojne: od Malvinov do Slovenije

Delo, Sobotna priloga, 20. julij 1991 467

Reklama kot svoboda?

Dnevnik, 9. oktober 1993 473

Ubogaj in ne kritiziraj!

Delo, 26. september 2009 477

VII. AKADEMSKA SVOBODA MED JAVNOSTJO IN KAPITALOM

Kapitalistični bogovi so padli na glavo

Dnevnik, Objektiv, 30. november 2002 483

Kako uporabna je odličnost?

Delo, 13. marec 2004 489

Javni etos se razblinja v globalizacijski nič	
<i>Delo</i> , 16. maj 2009	494
Zaton univerze kot institucije javnosti	
<i>Delo</i> , 20. februar 2010	498
Solidarnost in javnost na svobodni gospodarski pogon	
<i>Dnevnik</i> , Objektiv, 9. oktober 2010	502
»Sproščanje« visokošolskega izobraževanja	
<i>Delo</i> , 23. avgust 2008	509
Slovenščina, do kod lepote tvoje?	
<i>Delo</i> , Sobotna priloga, 23. julij 2016	513
IMENSKO IN STVARNO KAZALO	521

Predgovor

Pred nami je obsežna knjiga družboslovca, ki obravnava zelo različna in – skoraj bi lahko rekli – brezštevila vprašanja iz petih desetletij njegovega delovanja. Zbrani zapisi Slavka Splichala v slovenskem tisku predstavljajo verno sliko širine njegovih preokupacij, ki zadeva tako njegovo profesionalno delovanje znotraj akademske sfere kot tudi njegova poseganja v aktualnost družbenega dogajanja v širši javnosti.

Prav zato lahko knjigo *Javnost – mediji – oblast* sprejemamo kot prispevek v smislu ideje »javne sociologije«, ki jo je pred leti predstavil Michael Burawoy (tudi na predavanju na doktorskem študiju na Fakulteti za družbene vede Univerze v Ljubljani). Pri tem je poudarjeno razširjanje njenih disciplinarnih meja, tako da vključuje tudi neakademska občinstva in se ne omejuje le na obravnavanje obstoječega ali preteklega, ampak pozornost posveča tudi tistemu, kar je možno doseči (pri avtorju knjige bi to, na primer, pomenilo s spremembo zakonodaje o medijih).

Glede na našo polpreteklo zgodovino bi danes prevladujoče razprave o javnosti lahko navezovali tudi na koncept podružbljanja in še posebej na enotnost nasprotij *scientizacije družbe in socializacije znanosti*. Prevedeno v jezik aktualnih prizadevanj pa širino in odprtost, ki jo izkazuje avtor s svojimi besedili, lahko postavljamo v kontekst *odprte znanosti* (v značilnem slogu – »open science, open data, open to the world«) in *skupnostne znanosti* (»citizen science«).

Ob komunikacijskih raziskovanjih kot jedru Splichalovega delovanja njegova besedila izražajo analitične pristope, pobude in kritike na pedagoškem in raziskovalnem področju, v odzivanju na korupcijo na lokalni ravni, spopadanju z omejevanjem javnega predstavljanja spoznanj o dejanskem stanju na podlagi raziskovanj v zvezi sindikatov, v zvezi z raziskovalno politiko v Sloveniji ter mednarodnem merilu in drugim. Že knjiga *Teorija, empirija, praksa*, ki jo je uredil leta 1983, je nakazovala širino njegovih prizadevanj z vsebinskega in tudi metodološkega vidika in tudi dejstvo, da sva ob takšni usmeritvi večkrat sodelovala s skupnimi objavami.

Ob vsej pestrosti različnih tem in vsebin v tej knjigi se zdi, da je za avtorja in za bralce najtemeljnejša naslednja misel: »*Svoboda novinarskega ustvarjanja je resnično lahko zagotovljena samo s tem, da je novinarstvo osvobojeno načel maksimiranja dobička (interes kapitala) in maksimiranja moči (interes države). Tako svobodo novinarjem lahko za-*

gotavlja edino tisti strukturni del globalne družbe, ki sam ni podrejen nobenemu od teh principov – to pa je civilna družba ...»

Takšna razlaga ne pomeni le kritičnega zavračanja podrejenosti medijev na splošno, ampak je implicitno prisotno v številnih poglavjih knjige, ki terjajo določene ukrepe v pravni regulaciji medijske dejavnosti. To je v skladu z njegovim zavzemanjem za to, da bi nasprotno *sporočevalskemu* vse bolj uveljavljali *problemsko*, kritično in nedogmatsko novinarstvo, ki naj bo bolj usmerjeno v prihodnost kot v preteklost. Pri tem šteje za pomembno predvsem odkrivanje možnosti za razvoj ter ovir in enostranskosti razvoja *vnapij*, še preden do njih dejansko pride. Iz tega pa nakazuje tudi večjo zahtevnost glede usposobljenosti novinarjev in njihovo večjo izpostavljenost nasprotovanjem, ker s tem zapuščajo *»varne vode rutinskega upodabljanja institucionalne varnosti«*. Če so kritična mnenja vznemirjajoča, pa prav to avtor šteje za dokaz njihove pomembnosti za javnost, *»kajti vznemirljivost ni nič drugega kot različnost od običajnega, povprečnega, /.../, sterilnega: je znanilka (možnega) novega, prihodnjega«*. Za takšno splošno razlago je imel avtor dosti osebnih izkušenj že iz svojih študentskih let, ko je objavil besedilo *»Mali gradovi za male bogove«* (1969) in v njem razkril, kako so lokalni veljaki v Novem mestu zlorabili svojo politično moč pri nakupu zemljišč na Trški gori.

Splichal se večkrat opira na misli J. S. Milla, da izobraževanje in raziskovanje ne smeta biti podrejena trenutnemu povpraševanju na trgu. Ljudi da je treba *usmerjati* in *spodbujati* zaradi njihovega nezadostnega znanja in še posebej zato, ker gre za *»pomoč za delovanje brez pomoči«*; torej za pomoč pri osamosvajanju, ko po znanju najmanj vprašujejo tisti, ki bi ga najbolj potrebovali (kar sem sam na osnovi svojih empiričnih raziskav označeval za *»paradoks nemočnih«*). Pri tem Splichal poudarja *duhovno ustvarjalnost* kot temeljno vrednoto ter podrejanje raziskovanja zakonitostim znanosti, ne pa trga. S tem sprejema nujnost nekakšnega *intelektualnega elitizma*, ki je v interesu vseh ljudi. Avtor problematizira tesnejše povezovanje univerze z gospodarstvom, ko s tržnimi viri financiranja prihaja do komercializacije, ki ogroža kritično mišljenje. Pri tem pa vendarle nakazuje previdnost v tem smislu, da ne gre kar a priori ločevati dve področji družbenega življenja, ampak gre bolj za ozaveščenost o nasprotujočih tendencah, ki ohranjajo določeno napetost – podobno, kot moramo živeti z nasprotjem med privrženostjo *svobodi in enakosti*.

Avtorjev kritičen odnos do večinske usmeritve medijev k *»povprečnemu prejemniku«*, kar se izraža v *»homogenizacijskem pritisku«* in izogibanju temam, ki so v interesu manjših delov prebivalstva, in manjšinskimi stališči, lahko – vsaj po mojem razumevanju – postavljam v

širši pojasnjevalni okvir dolgoročnih razvojnih sprememb, ki temeljijo na konfliktni dinamiki integracije raznovrstnosti, kar sva pred desetletji proučevala s kolegom Henryjem Teunejem (1978). Pomen Splichalovega zavzemanja za enakopravno uveljavljanje različnih mnenj in idej ne glede na delež »privržencev« med prebivalstvom presega zahtevo, da bi preprečili pristranost in stereotipe v reševanju le določenega problema. Vsaj implicitno razširja prostor za preseganje kratkoročne zamejenosti, na katero sicer kritično opozarja tako z vidika družbe kot z vidika družboslovja. Hkrati pa druga stran kovanca zadeva odnose nadrejenosti in podrejenosti v družbi in njihovo reproduciranje v medijih samih. Za avtorja se nenehno zastavlja vprašanje, koliko je komunikacijska dejavnost le podaljšek politične, danes strankarske, koliko pa avtonomna, v stroki utemeljena dejavnost. Pluralizem medijev se v mednarodnem merilu spopada s paternalističnim pritiskom oblasti in z dominacijo, ki jo prinaša koncentracija tiska.

Nenehna pozornost odnosom nadrejenosti in podrejenosti zadeva tudi mnenjske ankete in vprašanje, kdo je subjekt in kdo je le predmet ocenjevanja. Pri tem najprej izstopa kritična poanta: *»Ne pri komercialnih, ne pri političnih anketah pravzaprav nikogar ne zanimajo znanstvena vprašanja, ampak gre predvsem za maksimiranje koristi naročnikov in izvajalcev anket, medtem ko so interesi tistih, ki so predmet raziskovanja, torej državljanov, potisnjeni v ozadje.«*

Tu vidim izziv: kako to *ozadje* potisniti naprej, v *ospredje*. Avtor povzema izkušnje iz nekdanih socialističnih držav, ko ob prepričanju o vsevednosti vodstva mnenjske ankete niso bile zaželeno ali pa so bile celo prepovedane. Prav v Sloveniji je bilo za vodilne politike kar šokantno, ko so ugotovili, da so tudi oni postali *predmet ocenjevanja* (SJM o ugledu politikov, konkretno o večji podpori bolj liberalnemu Stanetu Kavčiču kot pa vodilnemu jugoslovanskemu ideologu Edvardu Kardelju).

S tem ko se zavzema za krepitev vloge civilne družbe in za pluralizacijo medijev, pa avtor že nakazuje tudi možnost pluralizacije naročnikov in izvajalcev anket, kar dejansko tudi postaja vse bolj razširjena vsakdanja praksa. Četudi obstaja zamejitev glede financiranja, se hkrati vendarle povečuje raznovrstnost njihovih virov in – če dodam še svojo misel – še zlasti možnosti njenega preseganja, npr. s prostovoljstvom v nevladnih organizacijah na lokalni ravni, pa tudi z različnimi nadnacionalnimi (EU) programi in drugim. Prebivalci že iz nuje vse bolj postajajo tudi raziskovalci. Glede na vlogo medijev pa tu predvsem stopa v ospredje kritično preiskovalno novinarstvo, ki hkrati vključuje strokovnost in angažiranost v konkretnih okoljih v praksi.

Ob tem ko se zavzema za problemske novinarske obravnave (v razliko od poročevalskih vlog), pa še toliko očitneje ostaja disciplinarna

zamejenost na ravni univerze. Tako opozarja, da so interdisciplinarne in transdisciplinarne raziskave sicer deležne besedne podpore, v praksi pa se pogosto znajdejo v praznem prostoru med že zgodovinsko uveljavljenimi disciplinami. S tem načenja veliko temo in številna vprašanja, ki ne najdejo mesta za reševanje že na domači, ljubljanski univerzi. To je še posebej izzivalno, ker takšno reševanje ne terja posebnih finančnih sredstev, ampak predvsem spremembe mentalitete in »pravice močnejšega«, da z vetom brani svojo matičnost.

V tem predgovoru sem izpostavljajal predvsem tisto, kar je skupno velikemu številu tem in mogoče težje prepoznavno že »na prvi pogled«. Sicer pa bo knjiga gotovo pritegnila različne bralce z zelo različnimi interesi.

Zdravko Mlinar

Spremna beseda avtorja

Najprej o naslovu. Pojemovna triada »javnost – mediji – oblast« je vgrajena v temelje zahodne demokracije od zgodnjih meščanskih revolucij naprej, ko sta tisk in javnost pomembno prispevala k zlomu absolutističnih monarhij ter uveljavljanju človekovih in državljanskih pravic. Vendar je odnos med temi »tremi elementi«, kot jih je poimenoval Marx, vse do danes ostal protisloven, pogosto neposredno sovražen, ko si je »oblastni element« – v podobi države ali vladavine kapitala – brezobzirno podrejal medije in javno sfero, ko naj bi (le) zagotavljal njihovo delovanje. Ta nemalokrat brutalna dinamika zaznamuje celotno zgodovino medijev od začetkov tiska do današnjih dni; mediji so bili predmet in pogosto plen oblastnega poželenja v nekdanji Jugoslaviji in – žal – tudi v samostojni Sloveniji.

O naravi in »namembnosti« ponatisnjenih člankov. V tej knjigi so zbrana besedila, ki sem jih objavljaj v slovenskem dnevnem tisku potem, ko sem končal svojo kratko študentsko novinarsko kariero. Začel sem jo v gimnazijskih letih pri *Dolenjskem listu* v rojstnem Novem mestu, nadaljeval kot študent novinarstva in štipendist RTV Ljubljana v tedanjem televizijskem Obzorniku, predvsem pa kot sodelavec revije *Tovariš*, za kar tedanjemu glavnemu uredniku Milanu Šegi ostajam hvaležen do današnjih dni. Pisanje za časopise mi je zlezlo pod kožo, kot pravimo, in od vsega začetka akademske kariere, ki sem jo začel po diplomi pred pol stoletja, sem imel javno publicistično delo v Sloveniji za enako pomembno kot znanstveno objavljaj.

Začetkom mojega publicističnega delovanja je botroval tedanji urednik *Teorije in prakse* in kasnejši kolega na Fakulteti za družbene vede Zdenko Roter s povabilom k pisanju v rubriko »Brez ovinkov« v začetku sedemdesetih let prejšnjega stoletja. Večji del mojih kasnejših zapisov je bil sprva objavljen v *Naših razgledih*, nato pa zlasti v časnikih *Delo* in *Dnevnik* ter njunih sobotnih prilogah v obdobjih, ko so jih urejali Slavko Fras, Janez Markeš, Darijan Košir, Ervin Hladnik Milharčič, Ali Žerdin in Miran Lesjak, občasno pa tudi drugje. Za te dragocene publicistične priložnosti in izkušnje sem iskreno hvaležen, prav tako pa za možnost ponatisa zapisov v knjižni obliki.

Čeprav članki v množičnih medijih pogosto – najbrž celo po pravilu – niso neposredno povezani z raziskovanjem, pa vendarle vnašajo v javno sfero ideje, ki so plod (dolgoletnega) raziskovalnega dela. Prizadevanja, da bi javno sfero tudi z objavami v množičnih medijih oplemenitili z znanstvenimi spoznanji, segajo že v zgodnja obdobja tiska, a so vedno naletela na odpore in ovire – ne le med predstavniki oblasti,

ampak pogosto tudi v novinarskem cehu in med bralno javnostjo. Pred slabim stoletjem sta v svojih razpravah o javnosti protislovnost teh odnosov izčrpno obdelala John Dewey in Walter Lippmann, in čeprav so se v stoletju ekonomske, politične, tehnološke, izobrazbene razmere in okoliščine močno spremenile, temeljno protislovje v bistvu ostane nerazrešeno: Kako je mogoče uresničiti obče načelo javnosti kot temelj kritične, razmišljujoče javnosti, ne da bi ustvarili »elitno javnost«, ki je dejansko njeno nasprotje? Osebno sem še vedno prepričan, da je imel Dewey prav: rešitev je le v stalnem izobraževanju in vse večji izobraženosti državljanov v zadevah, ki so občega pomena.

Znanstveniki pa se moramo zavedati, da je tudi napredek znanosti mogoč le s širjenjem in poglobljanjem izobraževanja in povečevanjem splošnega znanja v družbi. Izboljšanje izobrazbe državljanov, da bi lahko sodelovali v (političnem) odločanju, za kar se je predvsem zavzemal Dewey, končno tudi ni le samo sebi namen. Kot je dokazoval Gabriel Tarde na začetku prejšnjega stoletja, je to tudi temeljni pogoj za nadaljnji razvoj znanosti in s tem pogoj za delovanje »organizirane inteligence«, ki ji je Lippmann naložil odgovornost za »premagovanje ključne težave samoupravljanja, težave pri soočanju z nevidno resničnostjo«. Brez trajnega povečevanja izobraženosti državljanov bi se sčasoma ustavil tudi znanstveni napredek. Javna znanost, znanost za javnost je torej tudi eden izmed temeljev razvoja znanosti.

O vsebini. Če vse tu zbrane članke postavimo na časovno premico, pridemo do zanimivega rezultata. Najstarejše objavljeno besedilo iz časov socializma (»Mali gradovi za male bogove« iz leta 1969) obravnava zlorabo politične oblasti. Zadnje, petdeset let pozneje objavljeno, besedilo (»Finale tridesetletne vojne«, 2020) obravnava zlorabo politične oblasti.

Nujnost javne kritike politike kot zlorabe oblasti je pomembna, a nikakor ni edina, še manj ključna poanta knjige. Središčno mesto v zbranih obravnavah ima pomen javnosti in načela javnosti ter sodbode tiska in medijev, še posebej javnih medijev, za demokracijo. Ne ogroža jih le politika, ki jih hkrati lahko edina ob civilni družbi tudi zagotavlja, ampak tudi mnogi drugi akterji in dejavniki od vsemogočnega kapitala do državljanske politične neobčutljivosti in apatičnosti ter komunikacijske nekulture. Posamezna poglavja poljudno obravnavajo odnose med mediji, javnostjo in oblastjo, različne vplive, ki so jim (bili) mediji in javnost izpostavljeni po svetu in v Sloveniji, položaj in vlogo novinarstva ter novinarjev, človekove komunikacijske pravice, informacijsko in komunikacijsko politiko, zakonsko regulacijo ter druge teme, ki so bile skozi desetletja vsaj delno tudi predmet mojega raziskovanja in znanstvenih objav. Ob zavedanju, da bi za javno stro-

kovno obravnavo teh problemov gotovo lahko storil še več, se tolažim z mislijo, da menda še nisem zapisal zadnje besede.

S poglobljenim predgovorom, v katerem med drugim opozarja na razsežnosti problema javne znanosti, posebej seveda družboslovne, ter na reproduciranje odnosov družbene nadrejenosti in podrejenosti v medijih, je knjigo obogatil kolega Zdravko Mlinar, za kar mu dolgujem posebno zahvalo.

O »krivcih« za izid te knjige. Niko Toš, ki je zasnoval in od vsega začetka ureja zbirko *Refleksije*, je prvi med njimi. Brez njegovega pregovorno vztrajnega prigovarjanja se morda nikdar ne bi lotil tega dela. Vsekakor pa ga ne bi zmožel brez dragocene pomoči Igorja Vobiča, saj mi je priskrbel mnoge članke iz predračunalniških časov, ki jih ne le nisem imel v svojih arhivih, ampak sem jih celo povsem izgubil iz spomina. Boris Mance je prispeval dragoceno analizo vseh besedil, objavljenih v tej knjigi, s sodobnimi programskimi orodji; rezultat analize je graf na naslovnici, ki predstavlja tematsko raznovrstnost obravnav. Boštjan Mur je poskrbel za pregled in dopolnitev moje osebne bibliografije v bibliografskem sistemu COBISS z manjkajočimi zapisi. Članki so objavljeni v izvirnih zapisih, kot so izšli, brez novega jezikovnega pregleda besedil. Pomembno delo pa sta opravili Ivana Kecman in Polona Mesec - Kurdija, ki sta poskrbeli za redigiranje in oblikovanje knjige. Ne nazadnje gre moja zahvala vsem kolegicam in kolegom v Centru za raziskovanje družbenega komuniciranja na FDV, ki so z raziskovanjem vloge komunikacijskih neenakosti v socialistični Jugoslaviji v projektu *Vloga komunikacijskih neenakosti v dezintegraciji večnacionalne družbe* obudili zanimanje za zadnji desetletji jugoslovanske republike Slovenije, v kateri sem začel svojo raziskovalno in publicistično pot.

Ljubljana, 10. oktobra 2020

Slavko Splichal

I. JAVNO MNENJE, JAVNOST IN ZASEBNOST

Javnost kot izraz politične polnoletnosti

Sodobne zadrege in razprave, ki zadevajo ali problematizirajo javni značaj množičnega komuniciranja v naši družbi, bi lahko strnili v vprašanje, za koga je informacija temelj upravljanja ne le v abstrakciji, marveč praktično resnično. V teoriji informacij velja, da se s količino informacij zmanjšuje stanje neurejenosti; vendar pa ta najbolj splošna, nadzgodovinska mera (ne)urejenosti ne velja, ni zadostna za »merjenje« racionalne urejenosti družbenih odnosov. V množici definicij informacije, ki ji botrujejo različni disciplinarni okviri in teoretična izhodišča, s katerimi so določeni pogoji in s tem relativna veljavnost definicije, bi težko našli obče sprejeto. Za naše razpravljanje zadostuje dognanje, da je informacija temelj tiste človekove dejavnosti, ki jo označujemo za upravljanje, vodenje, nadzorovanje, organiziranje, potemtakem tudi temelj samoupravljanja in družbenega planiranja. Različne pretekle in sodobne družbe so (produkcijske) odnose »racionalno urejale« z različnimi kriteriji racionalnosti; z učinkovanjem družbenih sil se ni povečala urejenosti družbenih odnosov nasploh, marveč njihov urejenost glede na poglavitne namene in cilje organizacije (institucionalizacije) družbenih odnosov.

Premislek o informaciji kot temelju racionalnega urejanja odnosov med ljudmi vključuje delitev dela na nadzorovanje ali vodenje ter na njuno podlago, sporazumevanje ali dogovarjanje. Mills je, če približamo njegovo klasifikacijo našim razmišljanjem, s kvantitativnim razmerjem med možnim in dejanskim številom ljudi, vključenih v sporazumevanje in dogovarjanje, označeval pozicije konkretne družbe med »družbo množic« in »družbo javnosti«. Drugače povedano, z aktivno udeležbo čim večjega števila ljudi v družbenem komuniciranju – torej ne le v porabi, temveč predvsem v produkciji in distribuciji sporočil, v katerih je materializirana informacija – dobiva komuniciranje vse bolj javni značaj, to pa je pogoj demokratične organizacije družbe.

Vendar ima že samo delo nadzorovanja in vodenja, kot razkriva Marx, dvojni značaj: Kolikor je pogoj in rezultat družbeno kombiniranega produkcijskega procesa, kolikor je torej nujno zaradi same narave dela (kakor pri dirigiranju orkestra) kot rezultat »spoznane nujnosti« (naravnih in družbenih zakonitosti razvoja), pripada kot splošno delo vsem

družbam. Na drugi strani pa nadzorovanje in vodenje obstaja kot posebno delo povsod, kjer obstaja nasprotje med neposrednim producentom in lastnikom produkcijskih sredstev, in čim večje je to nasprotje, tem večja je vloga, ki jo ima nadzorstveno delo. Delo vodenja in nadzorovanja, ki ga opravlja vlada v vsaki razredni družbi, obsega oboje: tako opravljanje skupnih zadev, ki izvirajo iz narave sleherne skupnosti, kot tudi specifične funkcije, ki izvirajo iz nasprotja med vlado in ljudsko množico.

Vodenje in nadzorovanje nujno temelji na različnih oblikah prisvajanja informacij. Z vse bolj razčlenjeno delitvijo dela in vse bolj razvitimi produktivnimi silami postaja človekov svet tako objektivno kot subjektivno vse bolj kompleksen (kar je seveda zgolj kvantitativna določitev); da bi ga obvladovali, je potrebnih vedno več informacij. Človekova »informacijska kapaciteta« pa je subjektivno in objektivno omejena. Bolj kot njeno fiziološko (splošno) določenost kaže poudariti njeno zgodovinsko, družbeno določenost. V tem pogledu se »informacijska kapaciteta« (lahko) povečuje s skrajševanjem delovnega časa in z osvobajanjem dela, z izobraževanjem, z razvijanjem človekovih potreb in interesov itd.

Prisvajanje informacij (kot neposredno spoznavanje, tj. informacijska produkcija, ali kot »poraba« produciranih sporočil) je pogoj za nadzorovanje in vodenje. Na drugi strani način distribucije informacij vključno z njihovo spoznavno vrednostjo kaže način (razredni značaj) racionalnega urejanja odnosov med ljudmi; določa ga interes vladajočega razreda. Splošni cilj individualnega prisvajanja informacij je v načelu vedno enak. V vseh razrednih družbah pa je, kar zadeva dejanske (pretežno materialne) producente, prav nasproten tistemu, ki je vodilo distribucije informacij (le-ta pa je v rokah pooblaščenцев vladajočega razreda). Interes v enem območju (enega razreda) je tako negacija interesa v drugem območju.

Zgodovinsko gledano se odnos med individualnim prisvajanjem informacij in družbeno distribucijo informacij razvija v naslednjih etapah:

1. V predkapitalističnih družbah temelji urejanje družbenih odnosov na takem načinu distribucije informacij (s časom se sicer njihov obseg in spoznavna vrednost povečujeta z razvojem znanosti, izobraževanja itd.), ki v sprejemnem območju »porabe sporočil« ustvarja vtis kaotične, čezmerne kompleksnosti okolja, neurejenosti, nepredvidljivosti in negotovosti, s tem pa tudi apatijo in fatalizem. V materialni, pogosto tudi v duhovni sferi je tak sistem oprt na fizično prisilo; ustvarjalna informacijska dejavnost je omejena s cenzuro in drugimi oblikami cenzusov. Končuje se z obdobjem boja za »pravice in svoboščine človeka in državljana«, z nastankom (meščanske) javnosti.

2. Z buržoazno revolucijo se uveljavi sistem zaupanja, ki še vedno temelji na ekskluzivnosti območja distribucije informacij (in s tem vodenja, odločanja in nadzorovanja), vendar tudi na pravnih zakonih in institucijah države, ki zmanjšujejo stopnjo negotovosti. Prevladujoča podrejenost »višjim«, »splošnim« ali »nacionalnim« interesom (tj. interesom vladajočega meščanskega razreda) človekovo praktično aktivnost omejuje, je pa ne omogoča. Kolikor državljani »zaupa« odločitvam oblasti in se jim podreja, ima tudi praktično možnost uveljavljanja posebnih interesov, zadovoljevanja individualnih potreb. Ta koncepcija je zajeta tako v opredeljevanje »klasičnih« človekovih pravic in svoboščin kot v ideji kapitalizma kot vsakomur odprtih možnosti. Usklajenost zavesti z odtujenimi družbenimi odnosi se zdaj dosega ne s pomanjkanjem (cenzuro) informacij, marveč z »mehanizmi zaupanja«; neposredno prisilo nadomesti manipulacija; razvije se množični tisk in zlato obdobje politične propagande. Povečevanje obsega informacijske dejavnosti vseh vrst, količine proizvedenih informacij in sporočil postane ideološko merilo demokratičnosti družbenih odnosov (kot pravi Enzensberger, »brzinomer družbenega razvoja«), pri čemer ostaja skrito bistveno, da namreč »informacijska revolucija« ni hkrati že socialna revolucija, temveč le potreben pogoj za razvoj radikalnih potreb, ki jih je mogoče zadovoljiti šele z revolucioniranjem družbenih odnosov.
3. Šele v brezrazredni družbi, ko bo odpravljeno tudi nasprotje med partikularnimi interesi, ki so vodilo družbene distribucije informacij, in potrebami po (individualnem) prisvajanju informacij, bodo lahko ljudje zavestno urejali odnose z naravo in med seboj, ne pa le zaupali vanje kot v silo zunaj njih in nad njimi. Tedaj rezultat informacijske dejavnosti za množice ne bo več mistifikacija družbenih odnosov, ki v območju prisvajanja potrebuje zaupanje, temveč razkrivanje njihovega mističnega »večnega« značaja. Ko bo človek prenehal živeti od milosti nekoga drugega, bo – kot je zapisal Marx – tudi konec predstave v človekovi zavesti, ki ji je bivanje narave in človeka po samih sebi neumljivo, ker je v protislovju z vsemi otipljivostmi praktičnega življenja. Za to pa je med drugim potrebno čimbolj popolno in stvarno znanje ljudi, da bi lahko zavestno sodelovali v družbenem upravljanju.

Naivno bi bilo trditi, da so v katerikoli družbi taki pogoji že izpolnjeni; tudi v naši družbi niso. Marxova zahteva, da mora svobodni tisk biti govoreča zveza med ljudmi, povsod odprto oko človeškega duha, inkorporirana kultura, ki materialne boje povečuje v duhovne, utelešeno zaupanje ljudstva v samo sebe, je še danes (videti) utopija, če jo

gledamo s stališča možnosti za njeno polno uresničitev. To pa ne velja za smer in cilj delovanja, zakaj v tej zahtevi je predvsem opredeljen kriterij svobode tiska, sploh družbenega komuniciranja: kar ne morem biti za druge, tudi za sebe nisem in ne morem biti!

Kar smo dejali za racionalno urejanje družbenih odnosov, velja tudi za svobodo tiska in drugih vrst komuniciranja. Ta svoboda obstaja, odkar obstaja tisk; toda ne obstaja kot splošna svoboda, temveč kot posebna svoboda kot privilegij. Ves ta čas obstaja tudi kritika kot monopol (reprezentantov, pooblaščenecv) vladajočega razreda, ne pa kot v svobodi tiska utemeljena kritika, kjer je odgovornost kritika javno sankcionirana z javno kritiko kritike (ne pa kritika!). V vsej zgodovini (tiska) je obstajala bornirana oblastniška manira, da uradna kritika (cenzura) ni »presojala« piščevega dejanja kot takega, marveč njegovo (pripisano mu) prepričanje (»slabe namene«), tako da je bila principialna kritika nemočna v odnosu do neprincipialne moči oblasti. In njej sovražna revolucionarna »strast do političnega razkrinkavanja«, katerega »tribuna je časopis,« kot je pisal Lenin; »razkrinkavanja, ki nam povedo, kaj se v določenem trenutku dogaja okrog nas, kaj si ljudje med seboj pripovedujejo ali šušljajo (tako!), kaj se izraža v takih in takih dogodkih, v takih in takih številkah, v takih in takih sodnih rabsodbah in dr. in dr. in dr.«

Buržoazija je že pred prevzemom politične oblasti začela svobodo tiska propagirati v sebi bolj znani podobi podjetniške svobode. Ruska revolucija je s Stalinom napravila še večji zgodovinski korak nazaj: od razkrinkavanja k birokratski skrivnostnosti, k vnovični delitvi na pooblašcene in nepooblašcene avtorje, k odnosom, ki jih je v absolutistični državi zgodnjega 19. stoletja zagovarjal viteški stan in proti katerim je nastopal urednik Marx. Za predstavnika viteškega stanu v renskem deželnem zboru je bilo tedaj samoumevno, da člani zbora sami razsojajo, ali se smejo razprave javno objaviti ali ne, kajti le tako naj bi bilo mogoče zagotoviti svobodo razprave v deželnem zboru! Moja hišica, moja svobodica!

Ta zgodovinski sprehod bi moral biti poučen tudi za naše sodobne razmere. Tudi pri nas se pojavljajo presoje, da je tisk (predvsem tisk, manj radio in televizija; tudi to ima zgodovinske korenine) postal »preveč pomanjkljiv«. Tako kot pred sto in več leti je tisk še vedno in znova kriv, da (če) je »javnost vznemirjena«. Ne tisti, ki (kdo, tudi tisku običajno ne uspe razkriti) kaj store, česar ne bi smeli, in tisti, ki ne store tistega, kar bi morali, marveč tisk, novinar, ki to javno objavi. Tisk bi moral obvarovati »javnost pred vznemirjenjem«! Marx je to zahtevo primerjal z zahtevo, da mora biti zdravnik odgovoren za »popolnost ljudstva«; je pač trivialna manira, blatiti nekaj dobrega s tem, da je

samo določeno dobro in ne vse dobro skupaj. Če bi bila svoboda (in javnost) komuniciranja vse dobro v enem, potem bi bile vse druge dejavnosti odveč, zakaj tisk sam bi zagotavljal popolnost.

Na zadnji seji predsedstva CK ZK Srbije (Politika 9. 9. 1982) je bilo rečeno, da »si novinar ne more vzeti pravice, da objavi ali ne objavi, cenzurira ali ne cenzurira (tako!) nastop odgovornega funkcionarja... . Odgovornost za javno besedo mora biti velika, pri tem odgovarjajo za javno besedo tako ljudje v množičnih občilih kot politični ljudje. Ne zahtevajmo in ne prenašajmo na tisk dela svoje odgovornosti«. Postavlja se zahteva po »odgovornosti za javno besedo, ne le od novinarjev, ampak od vseh ljudi, ki javno nastopajo.« Tisk se spreminja v »političnega partnerja«, celo »izloča se iz sistema naše socialistične samoupravne demokracije.«

Razveseljivo je, da se javno (mar ni to huda odgovornost?) govori o cenzuri. A kar zadeva delo novinarjev, zlasti v dnevnikih, je potreben kakšen dostavek. Raziskave kažejo, da množični komunikacijski kanali lahko »prebavijo« manj kot pet odstotkov »dnevnik novic«; samo Tanjug jih mora zavreči 90 odstotkov iz tehničnih razlogov. In kaj se zavrže? V lanski raziskavi zagrebškega *Večernjega lista* so analitiki ugotovili, da je 42 odstotkov objavljenih sporočil o mednarodnih dogajanjih kritično usmerjenih, med sporočili o jugoslovanski notranji politiki in gospodarstvu (vključujoč posamične organizacije združene-ga dela) je komaj 11 odstotkov kritičnih, jugoslovanske odnose s svetom pa kritično vrednoti le en (eden!) odstotek objavljenih sporočil! Novinarjem bi res lahko očitali, da ne osveščajo javnosti, ne pa, da jo »vznemirjajo«; vznemirjena« bi pač lahko bila zaradi nekritičnosti! In tudi je: v kriznih, vznemirljivih obdobjih sodobne zgodovine še posebej, ko si žejo po informacijah o vznemirljivem (ne pa po vznemirljivih informacijah) teši s tujo propagando. Po mnenju »javnosti«, na katero se vsi tako radi sklicujejo, kot ga je izrazila v zadnji anketi, so najbolj vznemirljive vesti manj vznemirljive od nikakršnih (iz domačih virov). Velik del javnosti pa občuti vznemirjenje prav te vrste; 45 odstotkov slovenskih občanov je prepričanih, da je človek pri nas brez (kritičnih) sporočil iz tujih virov slabo obveščen.

Javnost utegne biti vznemirjena, da se govori – a prav, da javno – le o »odgovornosti vseh ljudi, ki javno nastopajo«, nič pa o odgovornosti tistih, katerih dolžnost je, da javno nastopajo, pa tega nočejo. Prav je, da govorimo o »političnem partnerstvu«, a hkrati zaskrbljujoče, če za »politično partnerstvo« (opozicijo?) označujemo enakopravnost novinarja v pogovoru s politikom. Prav je, da hočemo »odgovornost za javno besedo«, a je vznemirljivo, da žugamo s sankcijami, še preden smo ustvarili temeljni pogoj uveljavljanja odgovornosti »javno nastopajočih«

– svobodo komuniciranja, kajti odgovornost brez svobode je in ostane prisila. Prav je, da smo proti pavšalni, neprincipialni kritiki, ki ne ločuje zrna od plev, a zaskrbljujoče, da nanjo ne reagiramo konkretno in javno – z vso odgovornostjo. Prav je, da se bojujemo proti cenzuri, proti samovoljnosti, a vznemirljivo, če hočemo le zamenjati cenzorja. Prav je, da razpravljamo o pomanjkljivostih v dejavnosti množičnih občil, toda mar niso hibe tiska hibe družbe, kot je dejal Marx?

Bolj kot lahko svoboden tisk vznemiri javnost, jo mora vznemiriti nesvoboden tisk, njegova pasivnost in nekritičnost, njegova neprincipialnost in jalovost. Če je javna in enakopravna kritika (polemika) nesamoupravna in nesocialistična, potem je taka tudi svoboda; konsekvence, ki jo je izpeljal birokratski socializem. Da (če) je to tako, so odgovorni tudi (ne samo) delavci v komunikacijskih organizacijah, kolikor jim je pisanje ali javno nastopanje postalo sredstvo pridobivanja – denarja ali politične moči. S tem bi privilegij, ki gre v etatističnem sistemu birokratskemu državnemu aparatu (kajti njemu je neposredno podrejena celotna »javna« komunikacijska dejavnost), postal privilegij poklicnih novinarjev v komunikacijskih organizacijah, osvobojenih tako zunanje birokracije kot lastne odgovornosti. Če se delavci v komunikacijskih organizacijah »vedejo skupinskolastniško«, to ni posledica svobode in javnosti komuniciranja, marveč ravno njegove nesvobode in nejavnosti – podrejenosti ekonomski in politični sferi: v komuniciranju se zrcalijo in reproducirajo družbeni odnosi. Rešitev ni v tem, da si njihove privilegije prilasti kdo drugi, marveč, da se privilegiji odpravijo, zakaj poglobitni problem ni v tem, da bi bil tisk preveč svoboden, marveč v tem, da je premalo svoboden. Znano je, da svoboda tiska obstaja vedno in povsod, le da ne obstaja za vse. Tudi javno komuniciranje je vedno obstajalo, le da je bilo omejeno na reprezentiranje pred »javnostjo«, ki je ostajala pasivni opazovalec, in bilo ji je dovoljeno ugledati, kar so določili drugi, ne pa svojih dejanskih življenjskih razmer.

Svoboda tiska, je pisal Engels, to je svobodna konkurenca različnih mnenj. Če imajo to svobodo le določena mnenja, tedaj taka »svoboda« učinkuje kot odtujena (politična) moč: demonsko in demoralizirajoče. Je svoboda vodenja in nadzorovanja v rokah manjšine, ne pa obča svoboda sporazumevanja in dogovarjanja.

»Stopnje svobode« in njene meje

V statistiki moramo pri številnih metodah, ko hočemo presojati dobljene rezultate, najprej določiti stopnje svobode, povezane z dano statistiko. Stopnje svobode (»Freiheitsgrade« ali »degrees of freedom«) so za različne statistike sicer različno določene, a vedno temelje na količini različnega – na številu vzorčnih enot ali na številu celic v tabeli. Čim več je torej enot, čim več celic v tabeli, tem več imamo stopenj svobode. Neusmiljena logika statistike zahteva, da dejansko vrednost rezultata določamo glede na stopnje svobode; kar je ob danih stopnjah svobode lahko pomembno, lahko ob spremenjenih stopnjah svobode postane irelevantno. Ni nikakršne absolutne meje stopenj svobode, je pa vsakokrat relativna – določena je z naravo problema, ki ga proučujemo, in z metodo, ki jo uporabljamo. Pač, logika analize postavlja tudi absolutno mejo: s količino različnega smemo določati stopnje svobode le dotlej, dokler ima tisto, po čemer se kaj razlikuje, tudi nekaj skupnega – da npr. različni elementi pripadajo istemu razredu pojavov. Če kje, potem v statistiki velja, da je svoboda – spoznana nujnost.

Za statistiko mnogi radi pravijo, da laže, ne da bi pri tem razlikovali med statistično znanostjo in njeno sprevrnjeno obliko – manipulacijo, ki ima pogosto politični značaj, kar je neredko tudi le plod neznanja in človeške neumnosti. Značilno je, da praktično nihče ne dokazuje manipulacije statistiki nasploh, kot znanosti, ampak obsoja le konkretne izsledke statističnih raziskav, kolikor in kadar se ne skladajo z njegovimi idejami in interesi. Je mar s svobodo nasploh in njeno sprevrnjeno obliko – privilegijem – drugače?

»Nihče ne napada svobode; napada kvečjemu svobodo drugih. Vsak način svobode je torej vedno obstajal, le da enkrat kot posebna predprava, drugič kot obča pravica,« je pisal Marx v polemiki o svobodi tiska z renskimi deželnimi stanovi. Marx je to izjavo zapisal kot argument za drugačno razmišljanje o svobodi tiska – o novi vrsti svobode, ki jo je zahteval tehnološki in civilizacijski razvoj in ki je sledila že v antiki proklamiranim svobodi misli in svobodi izražanja. Tako v preteklosti kot v današnjih časih so bile in so deklarirane obče pravice v praksi v veliki meri posebne pravice, bodisi manjšine, bodisi

večine. »Količina različnega« – merilo stopenj svobode v statistiki, a ne samo v statistiki – je vedno bila in je omejevana v vseh družbah. V vsej zgodovini je tudi obstajala bornirana oblastniška manira, da uradna »kritika« (cenzura) ni presojala piščevega dejanja kot takega, marveč njegovo – pripisano mu – prepričanje (slabe namene), tako da je bila načelna kritika nemočna v odnosu do nenačelne moči oblasti. Nasproti avtoritarni oblasti se je, pogosto v ilegali, udejanjala »strast političnega razkrinkavanja«, katerega »tribuna je časopis«, kot je pisal Lenin; »razkrinkavanja, ki nam povedo, kaj se v določenem trenutku dogaja okrog nas, kaj si ljudje med seboj pripovedujejo ali šušljajo (tako!), kaj se izraža v takih in takih dogodkih, v takih in takih številkah, v takih in takih sodnih razsodbah in dr. in dr. in dr.«

Kapitalizem je izumil univerzalno, brezosebno, na prvi pogled nevidno zdravilo zoper preveliko število stopenj svobode. Na mesto poprejšnje individualne in konkretne represivne cenzure je postavil abstraktno in splošno svobodo tiska kot pravico vsakega državljana, ki ima materialna sredstva, da jo lahko kot lastnik uresničuje. Meščansko razumevanje svobode tiska temelji na prepričanju, da je imanentna sestavina svobode tiska tudi pravica lastnika, izdajatelja ali urednika, da nečesa, česar noče videti ali s čimer se ne strinja, ne objavi; tako je deklarirani mnenjski pluralizem dejansko zveden na pluralizem lastništva.

Buržoazija je že pred prevzemom politične oblasti začela svobodo tiska propagirati v sebi bolj znani podobi podjetniške svobode, ki je po svojem bistvu negacija dejanske svobode tiska kot individualne pravice do komuniciranja. Tudi prvi korak socializma k svobodi tiska po izpeljani proletarski revoluciji je bil korak – nazaj. Z odpravo zasebnega lastništva je socializem hkrati odpravil, ne pa presegel že dosežene – čeprav v senci podjetniške svobode – »stopnje svobode« meščanske družbe. Ruska revolucija je s Stalinom napravila velik zgodovinski korak nazaj k birokratski skrivnostnosti, k vnovični delitvi na pooblaščen in nepooblaščen avtorje, k odnosom, ki jih je branil absolutizem poznega srednjega veka in proti katerim je nastopal urednik Marx. Sta temu sledila dva koraka naprej? V Jugoslaviji – če potegnemo črto pod vzponi in padci v razvoju demokracije – prav gotovo, čeprav dosežene »stopnje svobode« nikoli niso bile tako trdne, da bi ne bile izpostavljene realni nevarnosti »revizije«. Namesto pluralizma lastništva se je uveljavil pluralizem politik, nihanje v strategijah političnih elit in njim podložnih občil. Ta hip pač ni mogoče z zanesljivostjo trditi, ali je demokratični razvoj v zenitu ali se od njega oddaljuje; lahko bi naštevati dokaze v prid eni ali drugi trditvi, in potrebno bo nekaj časa za veljavnejšo sodbo.

Vsekakor dogajanja v Jugoslaviji in zlasti v Sloveniji v zadnjem času terjajo tako premišljevanje. V zadnjih letih – skoraj že desetletju – sta

pojav novih (»alternativnih«) občil in kritična usmerjenost vse večjega dela publicistike po eni strani začela razkrivati nove razsežnosti socialistične demokracije, po drugi strani pa neredko proizvedla tudi odpor institucij oblasti zoper »pomanjkljivosti tiska«, zoper »partnerstvo«, zoper večjo avtonomijo tiska nasploh. Razveseljivo in na neki način naravno je, da je nove razsežnosti demokracije začela »odkrivati« mladina, npr. v Mladini in Radiu Študent. Nič manj ni razumljivo, da novi publicistični veter ni hipoma napolnil jader »osrednjih« množičnih občil; malo manj pač, da so bile publicistične inovacije v družbi, ki inovativnost označuje za temelj razvoja, označevane za pravi vihar, ki podira temelje družbe (in na tem temelju tudi zakonsko preganjane). Za inovativno družbo je namreč bistvenega pomena, da ima enako in visoko razvito sposobnost iskanja različnosti v objektih (dejavnostih), ki se zdijo podobni, kot tudi sposobnost iskanja podobnosti med tistimi, ki so videti različni. Po drugi strani je nesposobnost iskanja skupnega v različnem ena izmed ključnih značilnosti »imitatorske družbe«, kamor glede na veliko število proizvodnih licenc očitno sodimo. Mar to v enaki meri velja tudi za druge sfere?

Že z bežnim zgodovinskim spominom je bilo torej mogoče pričakovati, da bo razširjanje obzorja publicistične svobode slejkoprej izstopilo iz relativno mirnega evolucijskega toka. Pričakovati je bilo mogoče dvoje: da bo razvoj različnosti prestopil v »kaotično kompleksnost« in/ali da se bodo meje dopustne različnosti zožile, da se bo torej svoboda za nekaj »stopenj« zmanjšala, saj je pač znano, da družbeni razvoj poteka v odnosih diferenciacije in integracije, spreminjanja in stabilnosti. Usodnega pomena pa je, ali te odnose razumemo kot dihotomijo (ali – ali) ali kot dialektiko (kot interakcijo med nasprotujočima si tendencama), in v kakšnem razmerju moči sta težnji po stabilnosti in spreminjanju. V tem okviru je zlasti pomemben odnos med cilji in sredstvi za doseganje ciljev, ki jih deklarirajo in uveljavljajo posamezni družbeni subjekti. Za naše razmišljanje bi to vprašanje lahko formulirali takole: Ali gre v odnosu med novimi publicističnimi prizadevanji in uradnimi politikami za (ne)skladnost v ciljih ali v sredstvih oz. načinih delovanja ali v obojem? Imamo torej opravka s sodelovanjem, tekmovanjem ali konfliktom? Nedvomno je za družbeni razvoj optimalna situacija tekmovanja, t. j. skladnosti ciljev ob dopuščanju iskanja in »uporabljanja« različnih načinov delovanja za doseganje skupnih temeljnih ciljev.

Komunikacijsko prakso v sodobnem svetu – še manj pa v preteklosti – bi redko smeli označevati za v tem smislu tekmovalno. Kot je nekoč zapisal Raymond Williams, so bile vse nove oblike komuniciranja v zgodovini zlorabljene, in poosebljena oblika zlorabe je (bila) propaganda. Naj se je propaganda v zgodovini še tako spreminjala, je

njen temeljni princip ostal isti: »Mora biti sovražnik!« Propaganda se je vedno izkazala za najbolj učinkovito, kadar je pozivala k strnjevanju vrst pred bolj ali manj vidnimi sovražniki – ne glede na to, ali je bila po svoji temeljni ideji napredna ali konservativna. Propaganda je torej sama v sebi značilna oblika konfliktna komunikacijske situacije: ne išče različnosti v podobnosti niti podobnosti v različnosti, ampak išče negativno podobnost – podobni smo si v tem, da smo od nečesa (nekoga) različni. S »tehniko«, ki jo v logiki običajno označujemo za napako »non sequitur«, je nepodobnost preimenovana v sovražnost – naj gre za odnose med velesilami, znotraj držav ali znotraj delovnih kolektivov.

Je tako premišljevanje načelne narave potrebno, če se hočemo izreči o najnovejših posamičnih komunikacijskih pojavih, kakršna sta na primer »plakatna afera« in »prispevki za nacionalni program« Nove revije? Menim, da ni le potrebno, ampak nujno, če nočemo proizvajati še nove negotovosti, fragmentacije in izolacionizma, ki jih imamo v Jugoslaviji že tako preveč. Potrebno je tako z vidika našega odnosa do preteklosti in razvoja v njej kot – in še bolj – zaradi zaželenega in načrtovanega razvoja v prihodnosti. Potrebno zato, da bi takim in podobnim pojavom zmogli določiti realne družbene razsežnosti, da bi znali in hoteli razlikovati med posamičnim komunikacijskim dejanjem in – recimo najbolj splošno – sistemskimi okoliščinami, ker pač tisto, kar vidimo, ni le – kot je zapisal Gouldner – enostavno funkcija dejstva, da imamo oči ali pričakovanja, ampak tudi in predvsem funkcija interesov.

Bolj verjetno torej vidimo, zaznamo tisto, za kar imamo interes. Ali (in kako) to, kar zaznamo, tudi javno sporočimo, je odvisno od nadaljnjega premisleka, npr. o vladajočih interesih v družbi ali (ne) skladnosti zaznanega s predstavo o »dobrih« odnosih v družbi. Svoboda komuniciranja naj bi vsakomur omogočala povedati, »kaj vidi«, in vsakomur odgovoriti na tako »videnje«, ob upoštevanju temeljne omejitve, da ta svoboda ne sme biti izrabljena za kršitev drugih svoboščin in pravic oz. svoboščin in pravic drugih, kar pravna država povsod po svetu zagotavlja z zakoni in (relativno) neodvisnim sodstvom, torej z zakonsko sankcionirano odgovornostjo. Svoboda komuniciranja po svojem bistvu – da omogoča in razvija pluralizem mnenj, dialog – torej izključuje propagando oziroma jo dopušča samo do tiste stopnje, ki opredeljuje temeljne družbene vrednote.

Ni dvoma, da sta v konkretnem času in družbenem prostoru Novi kolektivizem in Nova revija preveč »nova«, da sta svojo različnost od vsega v Jugoslaviji prignali do meje še skupnega ali že čez njo, da sta v svoje »stopnje svobode« všteli nekaj, česar predmet obravnave (mednacionalni odnosi v Jugoslaviji, legitimnost NOB in revolucije, samoupravni socializem) in publicistična metoda ne dovolita seštevati, ker ne

gre več za različnost, ampak za drugost. Najbrž ni mogoče domnevati, da sta to storila, ne da bi vedela, kam sta namerila korak v času, ki je obremenjen z odnosi med prizadevanji (vsaj v delu jugoslovanske družbe) za demokratizacijo na eni strani in težnjami k centralizaciji in birokratizaciji na drugi.

Tudi ni dvoma, da je politika – v primerjavi s polpreteklo dominantno prakso – na publicistični izziv reagirala »novo«: s strpnim opredeljevanjem tistega, kar presega še dopustne meje različnosti, s poskušanjem formulirati probleme in ne zgolj posnemati ali ponavljati poteze preteklosti.

A vendar tudi ni nikakršnega dvoma, da v Sloveniji uprizorjeni konflikt ne more prispevati k demokratizaciji odnosov v jugoslovanski, družbi. Naj plakadni cirkus še tako radikalno »budi zavest in odgovornost« s propagiranjem »nove umetnosti« in z zahtevo po »umetniškem ovrednotenju plakata«, ostaja na ravni (politične) propagande, ki interese skupine hoče uveljaviti zoper interese večjega dela družbe. Takega postopka pač ni mogoče šteti za zgled prizadevanj za »enakost moralnih pravic«. Naj prispevki za slovenski nacionalni program poskušajo poiskati še toliko elementov novega in različnega v možnem razvoju Slovenije, kar prav gotovo je nujni pogoj dejanskega razvoja, ne morejo voditi do dejanskega razvoja, če diferenciacije ne umeščajo v integracijo in je ne »podreajo« skupnim ciljem. Če temeljni in edini princip postane diferenciacija (na račun integracijskih teženj), potem lahko razvoj pripelje le v kaotično kompleksnost, ki nujno sproži nasilne reakcije. Naj bo končno odgovor politike na »nesprejemljiva stališča« še tako strpen, je preračunan na političnopropagandne učinke in hočeš nočeš zapira prostor racionalne komunikacijske prakse. Čemu bi sicer bila namenjena aklamativna zborovanja od krajevnih skupnosti do najvišjih organov družbenopolitičnih organizacij, ki jim množični mediji namenjajo več časa in prostora kot vsem drugim, dejanskim problemom jugoslovanske družbe? Mar niso razprave na vseh koncih in krajih, kljub njihovi strpnosti, uprizoritev lova – če ne več na čarovnike, pa na grešnike? Res se zdi, kot je jedko pripomnila Mladina, da z eno nogo še vedno stojimo v 19. stoletju.

Nadvse razveseljivo bi bilo, ko bi nam v Jugoslaviji kdaj uspelo tako strniti vrste tudi ZA nekaj, ne le PROTI nečemu (ali nekemu). Ali ko bi tako vneto in množično razpravljali o kakšnem članku ali knjigi, o idejah za praktični izstop iz začaranega kroga ekonomske in družbene stagnacije. Ali ko bi včasih premogli vsaj malo japonske modrosti, da bi lahko z molkom izrazili svoj prezir nad »nesprejemljivimi stališči«. Zdaj pa je ustvarjena paradoksalna situacija, da je nekaj, kar vsi po vrsti označujejo za zgodovinske netočnosti, neresničnosti, zablode, izpade in

neresnosti, postalo predmet poglobitne preokupacije večine Slovencev in Jugoslovanov. Mar ne dokazujemo vsi skupaj s tem tudi svoje lastne neresnosti? Nikoli ni mogoče – enkrat za vselej – določiti meja različnosti in svobodi, ki iz nje izvira. A vendarle obstaja neka meja, ki je ne kaže prestopiti: da tisto, kar zahtevam za sebe, brez pretvez o svoji posebnosti priznam tudi drugim. Sicer meje svobode postanejo okopi privilegijev.

Zasebnost, javnost, tajnost: Povej naprej

Javnost v negativni opredelitvi pojmuje kot nasprotje zasebnosti in tajnosti: torej je javno tisto, kar ni bodisi zasebno bodisi tajno. V demokratičnih družbah je videti, da so zahteve po transparentnosti delovanja, odprtosti institucij in dostopnosti informacij v političnem življenju deležne tako rekoč soglasne podpore in da je njihovo uresničevanje povsem neproblematično, pa čeprav razlogi, zaradi katerih naj bi bilo načelo javnosti moralno in pravno superiorno nad varovanjem tajnosti, niso samoumevni. Nasprotno pa se zdi, da uveljavljanje zahtev po javnosti nasproti pravici do zasebnosti povzroča mnogo več dilem in sporov, zlasti ko gre v nekem konkretnem primeru za vprašanje določitve meje med dosegom javnega nadzora in pravice vedeti ter nedotakljivim območjem uživanja človekove pravice do zasebnosti.

Vendar je videz varljiv. Tako kot v obdobju racionalizma in razsvetljenstva, ko se je bil boj za odpravo cenzure, je tudi danes načelo javnosti še vedno bolj ogroženo zaradi varovanja tajnosti kot pa zaradi varovanja zasebnosti. In paradokсно je, da je v imenu pravice javnosti, da je obveščena, več pozornosti namenjene omejevanju človekove pravice do zasebnosti, kot pa omejevanju tajnega delovanja državnih institucij in gospodarskih družb. Z vidika varovanja zasebnosti in tajnosti je problem videti predvsem pravne narave, a dejansko je problem javnosti prvovrstno filozofsko-etično in komunikacijsko-teoretsko, seveda pa tudi eminentno praktično politično vprašanje demokratičnih družb.

Da je odnos med zasebnim in javnim deležen večje pozornosti kot odnos med tajnim in javnim, gre najbrž pripisati tudi večji občutljivosti sodobne družbe za človekove pravice – kratenje zasebnosti, kot pa za privilegije, zlasti države – zloraba tajnosti. Tudi novinarji se raje lotevajo žgečkljivih in dobro prodajanih zgodb iz zasebnega življenja pomembnih ljudi kot pa mučnega in dolgotrajnega preiskovanja pomembnih zadev, ki jih hočejo politični ali gospodarski akterji iz takih ali drugačnih razlogov skriti pred javnostjo. Za novinarje in medije je

nasploh varneje pisati o pomembnih ljudeh kot o pomembnih zadevah. Razlog? V razžalitvenih sodbah uživa tisk višjo stopnjo varovanja svobode, če piše o javnih osebah, ne glede na to, ali gre za pomembne družbene zadeve ali seksualne afere. Nasprotno pa je kritično preiskovanje in razkrivanje spornih zadev običajno deležno nižje stopnje sodnega varstva »svobode tiska«: novinar je pač vedno v nevarnosti, da mu bodo varuhi tajnosti uspeli dokazati »izkrivljanje dejstev« ali »objavljanje nepreverjenih informacij«, saj si s tajnostjo poskušajo zagotoviti prav monopol nad informacijami.

Slovenija je v zadnjem času postala družbeni laboratorij, v katerem potekajo eksperimenti z javnostjo.

Pred časom je slovenski tabloid obelodanil zgodbo o spolnih domišljijah državnozborskega poslanca in vsa Slovenija in vsi mediji po vrsti so se začeli ukvarjati z vprašanjem, »kako daleč se sme«, kaj je dovoljeno poslancu in kaj smejo mediji. Tudi tokrat se je pokazalo, da je »javno mnenje popustljivo do ljubezenskih lahkomiselnosti galantnih vojakov in pomorščakov, vendar neprizanesljivo obsoja enako vedenje pri učiteljih«, kot je že pred več kot sto leti ugotavljal Henry Sidgwick v svoji *Praktični etiki*. Poslanec je za svoje intimne pogovore uporabljal komunikacijsko sredstvo, mobilni telefon, v javni lasti, kar naj bi upravičevalo razkrivanje vseh podrobnosti njegovih pogovorov. Ali so poslančevi zasebni pogovori imeli kakršnekoli posledice za slovenske državljane, ki v njegove (spolne) transakcije niso bili vključeni, kar bi dejansko upravičevalo javno obravnavo, naj bi bilo nepomembno. »Javnost« naj bi imela pravico vedeti, karkoli želi – razsodnik pa naj bi bil kar medij (časopis), ki je po definiciji »organ javnosti« in potemtakem najbolje ve, kaj javnost hoče vedeti. V Sloveniji se je nenadoma pojavila množica strokovnjakov, ki so »načelno« razpravljali, kaj je prej in pomembnejše, kura ali jajce, javno ali zasebno.

Nikakršnih načelnih razprav pa niso sprožila poročila o tajnih (tj. brez javnega razpisa) vojaških in drugih državnih nakupih, tajnih pogovorih in zaprtih sejah, tajnih pogodbah (razen morda med nadzornimi sveti in upravami podjetij o visokih odpravninah »pomembnih oseb«) in, ne nazadnje, o sklepu nacionalnega visokošolskega sveta, da razprave na sejah sveta praviloma ne bodo dostopne javnosti.

Videti je, da sta pri nas še dve stoletji potem, ko sta Jeremy Bentham in Immanuel Kant postavila razsvetljenske temelje načela javnosti in preprečevanja tajnega delovanja, javnost in tajnost sestrsko enakopravni. Kant je s svojim etičnim in pravnim »načelom javnosti« zahteval, da morajo biti vsa dejanja, ki lahko zadevajo pravice drugih ljudi, skladna z načelom javnosti, sicer so nepravilna. Tajnost povzroča nepravilnost, saj namesto racionalnega razpravljanja, katerega temelj

je dokazovanje, na široko odpira vrata »trgovanju« med prisotnimi – na račun »nepoklicanih«, kot je najbolj očitno v tajni diplomaciji. Že Bentham je poudarjal, da tajnost upravičeno povzroča med ljudmi nezaupanje in sum zlorabe oblasti; najboljši način, da politika doseže zaupanje ljudi, pa je javno razgrinjanje argumentov ter javni nadzor nad oblastjo, ki ga lahko omogoči le dostopnost vseh razprav javnosti.

Navzočnost javnosti oziroma javnost delovanja naj bi v demokratični družbi zagotovila, da partikularne, koristoljubne, pristranske interese v razpravi nadomestijo argumenti. Tudi če člani parlamenta ali drugega oblastnega organa niso ogorčeni nad odločanjem brez utemeljevanja ali utemeljevanjem neke zahteve s sebičnimi interesi, se bo javnost prej ali slej gotovo zganila. Dopustno in zaželeno je strastno utemeljevanje, ne pa pristranskost – kaj šele izogibanje razpravi ali molk.

V tem smislu je protest ustavnega sodišča Slovenije ob neizvolitvi ustavne sodnice Škerkove za članico stalnega arbitražnega sodišča v Haagu na februarjemskem zasedanju državnega zbora zelo pomemben. Javno (v parlamentarni razpravi) izražen »argument« proti njeni izvolitvi, češ da Škerkova kot ustavna sodnica ni ravnala politično korektno, ni samo grob poseg v neodvisnost ustavnega sodišča, ampak je predvsem značilen primer uveljavljanja sebičnih interesov. Protest ustavnega sodišča dokazuje, kako izjemno pomembno je, da niso samo sklepi oziroma odločitve zakonodajnih, upravnih in drugih organov javno objavljeni, ampak da so tudi razprave v njih javne, saj šele javno razpravljanje lahko razkrije nepravilnost presoje. Če bi bile utemeljitve ustavnega sodišča tajne, bi tudi politiki ne mogli razpravljati o njih in tudi Škerkova bi se zlahka izognila političnim sankcijam; toda za ustavne presoje je seveda prav tako bistveno, da temeljijo na javno predstavljenih argumentih.

V demokratični kulturi se samo v javnem razpravljanju lahko izoblikujejo normativna pričakovanja glede tega, kaj je sprejemljivo v razpravljanju ter kako in o čem se lahko javno govori in piše. Čeprav načelo javnosti ne odpravlja nizkotnih motivov, vsaj prisiljuje govorce, da jih v javnosti prikrivajo in s tem priznavajo njihovo pristranskost ali sebičnost. Žal načelo javnosti ne more odpraviti licemerja. Sicer povečuje skladnost besed in dejanj, medtem ko neskladnost zasebnega in javno izraženega mnenja do neke mere celo povečuje. Ne more preprečiti, da bi nekdo spremenil svoje dejansko mnenje, čeprav ga javno prikriva ali v javnosti celo govori drugače, kot v resnici misli. Toda tako licemerje, ki ga lahko povzroča načelo javnosti, je prej dobrodošlo, kot pa da bi bilo argument proti načelu javnosti, saj sili govorce, da z molkom priznavajo nelegitimnost svojih interesov. To hkrati tudi pomeni, da v javnosti ne more obstajati normativno pričakovanje, da

morajo biti politiki odkriti, naj nekateri politiki še tako prisegajo na tovrstno moralno neoporečnost.

Če državljani ne verjamejo v odkritost politikov, pa obstaja v javnosti neko drugo pomembno normativno pričakovanje, katerega učinek Jon Elster opredeljuje kot »pritisk k skladnosti«. Če govorec uporabi nepristranski argument, ker ustreza njegovemu interesu, pa od njega odstopi, ko ne ustreza več njegovim interesom, bo javnost v tem videla oportunistem. Če na primer v opoziciji zagovarjam zakon o nepolitičnem uradništvu, a zahtevam večje pristojnosti politike pri zamenjevanju uradnikov, ko dosežem oblast, je v tem gotovo mogoče videti oportunistem. Če kaj velja Festingerjeva teorija kognitivne disonance, ni razloga za dvom, ali javni odpor proti oportunizmu politike dolgoročno sili, da so v svojih stališčih vsaj skladni sami s seboj. Razen v primeru, ko najvišja maksima delovanja postane načelo, da so za doseganje »pravih« ciljev dovoljena vsa sredstva – ampak tam se konča tudi demokracija.

Izpostavljanje razprav politikov (in seveda ne samo politikov) javni presoji je za demokracijo bistveno. Zlasti ko gre za deklarirano strokovne razprave in odločitve, javno razpravljanje prispeva h kakovosti odločitve. Ali naj bi to pomenilo, da so državljani moralnejši in pametnejši od politikov? Kot bi odgovoril David Luban, je tako vprašanje napačno zastavljeno. Pravo vprašanje je, ali so politiki pametnejši in moralnejši. Če bi veljalo, da so politiki dejansko modrejši od volivcev, bi najbrž morali načelo javnosti postaviti pod velik vprašaj. Čeprav je obojih, pametnih ljudi in političnih voditeljev, relativno malo, iz tega ne moremo sklepati, da so prav politiki pametni oziroma pametnejši od večine ali vseh drugih ljudi.

Načelo javnosti nedvomno omogoča, da je v javno razpravljanje vključeno večje oziroma dodatno število modrih ljudi poleg tistih, ki na primer sedijo v parlamentu. Argumenti za tajno glasovanje ne veljajo tudi za tajnost razpravljanja.

Javno mnenje v bunkerju

Zakaj so politiki sovražno nastrojeni do empiričnega raziskovanja?

Preproste mnenjske ankete, s katerimi naj bi izmerili »javno mnenje«, so se rodile v ZDA pred sedmimi desetletji, v Veliki Britaniji so znane desetletje manj in na celinski Evropi slabega pol stoletja. Od vsega začetka jih spremljajo tudi jedki spori, zlasti o tem, ali take ankete prispevajo k večji demokraciji ali pa so ji nevarne. Nič manj sporna niso vprašanja, ali je uporaba tega »orodja« za proučevanje in merjenje mnenj dovolj veljavna in zanesljiva.

Akademsko vprašanje, ali je v mnenjskih anketah sploh jasno določen predmet raziskovanja, je pri tem v resnici povsem nepomembno. Ni sporno, da so mnenjske ankete postale ena od oblik institucionalizacije javnega mnenja, nekako tako kot pred stoletji na primer časopisi. Ne pri komercialnih ne pri političnih anketah pravzaprav nikogar ne zanimajo znanstvena vprašanja, ampak gre predvsem za maksimiranje koristi naročnikov in izvajalcev anket, medtem ko so interesi tistih, ki so »predmet raziskovanja«, torej državljanov, potisnjeni v ozadje.

Nekaj več zadreg je morda v slovenščini (in morda še kje), ker se preštevanje glasov ali mnenj (polling) običajno in povsem neutemeljeno obravnava kot »raziskovanje javnega mnenja«; s tem se postopku glasovanja, ki ni nič drugega kot simulacija volitev z naključno izbranimi državljani, neutemeljeno pridaja avreolo znanstvenega postopka.

V komercialnem svetu si s problemi veljavnosti sploh ne belijo glav: dokler so rezultati anket koristni za povečevanje dobička, so tudi »veljavni, saj je z anketami mogoče doseči natančno tisto, kar se želi doseči, to pa je zadosten dokaz njihove veljavnosti. Podoben premislek vodi tudi medije: rezultati mnenjskih anket so zanimiv »dogodek«, ki pritegne pozornost časopisnih bralcev in televizijskih gledalcev ter celo radijskih poslušalcev, še zlasti, ko je v igri podpora političnim strankam. To rej ni nenavadno, da množični mediji vse pogosteje ne le poročajo o rezultatih anket, ampak jih tudi sami financirajo.

V politiki pa ni tako enostavnih »železnih« pravil, kot so v poslovnem svetu. Danes ena najvidnejših živečih raziskovalk javnega mnenja, Elisabeth Noelle Neumann, je pred začetkom druge svetovne vojne v razpravi o javnem mnenju pisala, da tovrstne ankete morda res potrebujejo v ZDA, v tedanji Nemčiji pa prav gotovo ne, saj nacistični voditelji bolje vedo, kakšna je volja ljudstva, kot pa bi jim to lahko povedale ankete. Zato naj bi bil smisel raziskovanja javnega mnenja le v tem, da bi nadzorovali učinkovitost najrazličnejših vplivov na oblikovanje mnenj, pravočasno spozna vali možnosti zlorabe oblikovanja javnega mnenja in jih preprečili. Podobno prepričanje o vsevednosti vodstva je bilo tudi razlog, da v nekdanjih socialističnih državah mnenjske ankete niso bile zaželeno, ponekod in včasih pa so bile celo povsem prepovedane.

Tudi v sodobnosti ni težko uvideti interesa politike za mnenjske ankete. Izraža se v vrsti mnenjskih glasovanj, ki jih naročajo politične organizacije in obenem sistematično spremljajo objave rezultatov konkurenčnih javnomnenjskih glasovanj, da bi izmerile obliko in intenzivnost javne podpore (ali nasprotovanja) posameznim akcijam. V nekaterih državah se zainteresiranost politike izraža tudi v zakonskem urejanju mnenjskega glasovanja, predvsem napovedovanja volilnega vedenja oziroma objav rezultatov tovrstnih anket.

Zakonske omejitve predvolilnih anket, zlasti pa omejitve objavljanja njihovih rezultatov v množičnih občilih opozarjajo na možnost, da bi prav mnenjske ankete kot kritični impulz posegle v vladajoče državno (vladno) in strankarsko množično »izdelovanje mnenj«. Poskusi podrejanja javnomnenjskega glasovanja vladajočemu pravnemu redu in prepovedi javnega objavljanja z anketami zbranih mnenj nedvomno dokazujejo, da empirično raziskovanje samo po sebi nikakor nima nujno administrativne narave, kot nekateri »kritični teoretiki« domnevajo (in bi si mnogi politiki želeli), ampak ji je lahko celo sovražna, tako kot je bila socialna statistika 19. stoletja v veliki meri kritično usmerjena proti grobim oblikam prvotne kapitalistične akumulacije.

V mnogih državah sicer ne poznajo zakonov, ki bi prepovedovali objavlanje izsledkov anket o volilnih namerah v krajšem ali daljšem predvolilnem obdobju; po nekod so jih v zadnjem času odpravili; so pa tudi države, kjer si vsaj del političnih strank prizadeva celo podaljšati čas prepovedi objave rezultatov anket o volilnih namerah. Med nje skupaj z Bolgarijo, Grčijo, Ciprom in Slovaško sodi tudi Slovenija: pred dobrim tednom je bilo mogoče prebrati, da je stranka Nova Slovenija predlagala, da bi prepoved objave rezultatov anket o glasovanju na referendumu podaljšali z enega na dva tedna.

Po podatkih svetovnega združenja za raziskovanje javnega mnenja (WAPOR) je med 66 državami, za katere so pridobili podatke, 30 takih,

kjer imajo zakonsko določen embargo na objavo rezultatov predvolilnih anket, v preostalih 36 državah – med njimi so na primer Avstrija, Nemčija, Belgija, Nizozemska, vse nordijske države, Avstralija, Velika Britanija in ZDA – pa take prepovedi ni. Najdaljšega embarga presenetljivo ne poznajo v Severni Koreji, ki je z novo uvedenim 23-dnevnim embargom šele na drugem mestu, pač pa v Luksemburgu: 30 dni pred volitvami tam ni dovoljeno objavljati rezultatov predvolilnih anket. Državljanom te države ce za to ni kaj dosti mar, saj lahko rezultate anket preberejo v nemškem, nizozemskem in belgijskem tisku ter seveda na internetu. MORI, ugledna agencija za mnenjske in tržne raziskave iz Londona, na svojih spletnih straneh celo brezplačno objavlja rezultate predvolilnih anket iz vseh držav, kjer morajo rezultati anket zadnjih nekaj dni pred volitvami v bunker.

Tako kot v vsej dosednji zgodovini mnenjskih anket gre v vseh zagovorih prepovedi uporabe njihovih rezultatov za en sam »argument«: volivci da morajo imeti pravico v miru premišljati, komu bodo dali svoj glas na volitvah ali referendumu. Torej pravico, da ničesar ne vidijo in ničesar ne slišijo? Kot da gre za nedoletne otroke, ki niso sposobni razumeti, kaj pripovedujejo ankete.

Dejansko so omejevanju objavljanja rezultatov lahko naklonjene tudi agencije, ki izvajajo ankete. Prepoved objave pač ne vključuje prepovedi izvajanja anket, in ni skrivnost, da se v času, ko so objave anket prepovedane, izvaja več anket za politične naročnike kot v času, ko so objave dovoljene. Posel cveti. Tako kot ob vsaki nesmiselni prepovedi. Predvolilne ankete se izvajajo in se bodo vedno izvajale prav do volilne ga dne. Vprašanje je samo, ali so v predvolilnem obdobju rezultati teh anket prek objav v medijih dostopni vsem ali pa le privilegiranim skupinam. Sicer pomembna vprašanja veljavnosti in zanesljivosti anket ter korektnosti novinarskega poročanja o rezultatih postanejo ob tem drugotnega pomena. Ključna so vprašanja svobode javnega izražanja, svobode tiska in dostopa do informacij.

Dušebrižniški argument, da je treba državljanom omogočiti mirno premišljevanje o tem, komu bodo dali svoj glas, je navadno sprenevedanje. Predvolilna anketa se ne pojavlja v brezmnenjskem prostoru. Vedno se objavljajo rezultati vrste različnih anket v različnih medijih in skozi daljše časovno razdobje. Več kot je anket in objav rezultatov, manj je možnosti, da bi rezultati lahko zavajali volivce. Prepoved objave pa ima za posledico prav to. V času pred volitvami imajo do zadnjega dne pred volitvami politične stranke ne omejeno pravico do volilne propagande, in celo na volilni dan plakati povsod še vedno nagovarjajo volivce – volivci pa nimajo pravice vedeti, kaj mislijo njihovi sodržavljan.

Morda je tudi v Sloveniji napočil čas, da bodo mediji, tako kot na primer v Kanadi, sprožili ustavni spor, ker omejitve pri objavi rezultatov predvolilnih anket kršijo ustavno načelo svobode tiska.

Javnost, samostalnik moškega spola

Ko je pred dvema desetletjema izšel angleški prevod Habermasovih *Strukturnih sprememb javnosti*, ki so sicer v nemščini izšle že na začetku šestdesetih let, je delo postalo svetovna uspešnica in postavilo novi teoretski temelj proučevanju javnosti, katerega začetki sicer segajo že v konec 18. stoletja. Za zgodnje avtorje razprav o javnosti od Rousseauja, Benthama in Kanta je bilo značilno, da so iz sfere javnosti izrecno izključevali ženske (podobno kot nelastnike in otroke) in njihovo vlogo v družbi omejevali na zasebno sfero. Preprosto in jedrnato je pozneje izključenost žensk iz javnosti »utemeljil« pruski cesar Viljem II. s sloganom 3K – Kinder, Küche, Kirche (otroci, kuhinja, cerkev). Seveda so ta stališča predvsem legitimirala družbeno prakso, v kateri ženske dejansko niso delile »moških« civilnih in političnih pravic. Vprašanje izključevanja žensk iz javnosti vse do zadnjih desetletij nikoli ni imelo statusa teoretsko relevantnega problema.

Habermas svojo razčlemba geneze liberalne meščanske javnosti pripelje do normativnega sklepa o racionalnem javnem razpravljanju kot njenem temelju, pri čemer pusti ob strani empirične dokaze o njenih patriarhalnih temeljih in izključevanju žensk in delavstva. Prav na ta spregled je opozorila feministična kritika, ki jo je sprejel tudi Habermas. Paradoksalno bi sicer tudi kritična teorija dajala legitimnost izključevanju žensk iz javnosti, ki se je tja do poznega 20. stoletja celo v nekaterih evropskih državah najočitneje kazalo v odrekanju volilne pravice ženskam. Pri tem je kritika posebno poudarjala, da ne gre le za to, da bi bile ženske iz javnosti izključene kot ženske, ampak tudi kot poosebitev neracionalnosti v komuniciranju. V praksi izbojevana volilna pravica žensk in drugi uspehi feministične politike zato v ničemer ne odpravljajo spornih metodoloških in teoretskih postavk izključevanja.

Po drugi strani je ideja alternativne (ženske) javnosti sama izključevalna in pravzaprav lahko pomeni nadaljevanje zgodovinsko prevladujoče defenzivne in kompenzacijske taktike odpora, ki so jo ženske pogosto uporabljale, da bi ohranile omejene »privilegije« v svoji lastni (kvazi) javni sferi, za katero so značilne specifične – torej ne univerzalne – vrednote, norme in postavke.

Ženske na obisku v moškem svetu

Pasti zatekanja v alternativno (žensko) javno sfero lepo razkriva zgodovina boja za uzakonitev mednarodnega dneva žensk, ki je bil (in je še vedno) priča političnih in ideoloških (dis)kvalifikacij. Vse do sredine sedemdesetih let prejšnjega stoletja, ko je pobudo za uveljavitev dneva žensk prevzela univerzalna OZN, je oblikovanje zahtev po enakopravnosti žensk potekalo večinoma v sferi »ženske javnosti«. Res da ne brez širše odmevnih akcij, kot je bil na primer nastop Susan Anthony v predstavnem domu ameriškega kongresa 8. marca 1884, v katerem je zahtevala spremembo ustave, ki bi prinesla ženskam volilno pravico. Ali govor Klare Zetkin na mednarodnem socialističnem kongresu v Parizu tri leta pozneje, v katerem je zahtevala vključitev delavk v (dotlej izključno moško) delavsko gibanje. Toda tudi potem so bile ženske močno marginalizirane v ženska združenja, kjer so partikularno obravnavale »ženske teme«, kar naj bi formalno zagotovilo njihovo polno vključenost v družbo, dejansko pa je ni moglo.

Mednarodni dan žensk, ki so ga z resolucijo razglasile delegatke druge mednarodne konference žensk leta 1910 v Københavnu, naj bi sprva predvsem mobiliziral ženske v boju za volilno pravico. Pozneje, ko so ženske volilno pravico dosegle, je postal pomemben dejavnik oblikovanja kritične zavesti o neenakopravnosti žensk ter njihovem delu in prispevku k družbenemu razvoju. V resnici ne more biti »praznik« ali razlog za praznovanje, saj ni namenjen spominu na noben pomemben dogodek ali osebo, temveč nas spominja na to, kar se še ni zgodilo, a bi se dejansko lahko in bi se celo že moralo zgoditi.

Večji delež žensk v političnih in upravnih telesih, višja stopnja enakosti pred zakonom, večja pismenost in izobraženost ter večja vidnost žensk v medijih v novejšem času morda dajejo vtis, da so ženske dejansko postale enakopravne moškim. Toda kot na primer ugotavljajo britanski sindikati v zahtevi za mednarodni dan žensk kot britanski državni praznik, ženske na svetu opravijo dve tretjini vsega dela, za kar dobijo manj kot pet odstotkov vseh dohodkov in so lastnice samo odstotka svetovnega premoženja.

Pravice žensk do dela, izobraževanja, svobodnega odločanja o otrocih, zdravja in – ne nazadnje – sodelovanja v političnih procesih so zatirane ali omejevale povsod na svetu; razlike so le v stopnji omejevanja. Ženske opravljajo slabše plačana dela in so tudi za enako delo, kot ga opravljajo moški, pogosto slabše plačane. Če hočejo napredovati v službi, morajo opraviti več neplačanega dela čez polni delovni čas kot moški, česar preprosto ne zmorejo več, ko imajo otroke. Nič čudnega torej, da je v kadrovskih vrhovih večine organizacij tako malo žensk; med direktorji velikih podjetij komaj odstotek.

(De)ideologizacija »ženskega praznika«

Ideja mednarodnega dneva žensk ni brez socialno-kritičnega, političnega, izvorno celo razrednega naboja, saj je utemeljena v boju proti izkoriščanju in diskriminaciji nasploh. Zato je bila zlahka povezljiva tudi s prizadevanji socialistične internacionale, po boljševiški revoluciji v Rusiji pa z ideologijo mednarodnega razrednega boja, ki je klicala tudi k boju proti prikritemu »kuhinjskemu suženjstvu«. Nekdanja tesna »naslonitev« dneva žensk na boljševiško izročilo je prispevala k temu, da je politična narava »praznovanja« boja za pravice žensk po padcu berlinskega zidu v nekaterih (zlasti rekatoliziranih) nekdanjih socialističnih državah dobila povsem nov ideološki predznak. Medtem ko so britanski sindikati v resoluciji kongresa leta 2005 zapisali, da si bodo prizadevali za uzakonitev mednarodnega dneva žensk kot državnega praznika, in je lani odbor ministrov Sveta Evrope sprejel priporočila državam članicam za »celovit pristop k uveljavljanju enakosti žensk in moških«, ki ga morajo države promovirati v izobraževanju, se marsikje na vzhodu Evropske unije dan žensk kot nekakšen »komunistični recidiv« sramežljivo skriva pred valentinovim in materinskim dnevom.

O prvem najbrž ne kaže izgubljati besed. Materinski dan na drugo majsko nedeljo, ki ga je za ameriški nacionalni praznik razglasil leta 1914 Woodrow Wilson in s tem izpolnil večdesetletna prizadevanja katoliško usmerjenih žensk, pa je imel globoke verske korenine, a je politika z njim hotela predvsem krepiti patriotsko čustvovanje. Podobno kot je bilo praznovanje dneva žensk/žena v nekdanji Sovjetski zvezi povezano s spominom na trpljenje mater in njihovih snov, ki so padli v domovinski vojni, naj bi ameriški državljani na materinski dan, tako Wilson, izkazali posebno spoštovanje ženam, katerih sinovi so padli v (državljski) vojni.

Materinski dan je v ZDA in po svetu sledil usodi božiča in zahvalnega dne, ki ga je predsednik George Washington leta 1789 razglasil za državni praznik kot »dan javne zahvale in molitve« za svobodo in blaginjo. Izvorno globoko verski prazniki so sredi prejšnjega stoletja začeli dobivati vse bolj komercialni značaj. Ann Jarvis, ki velja za ameriško utemeljiteljico materinskega dneva, je že v dvajsetih letih prejšnjega stoletja opozarjala na nesramno komercializacijo tega praznika, ki so ga »šarlatani, razbojniki, roparji, izsiljevalci, grabežljivci in drugi termiti« oskrunili s svojim pohlepom.

Mednarodnega dneva žensk pa ni mogoče komercialno zlorabiti, kar bi ga sicer gotovo osvobodilo konservativnih ideoloških predsodkov. Kako neki bi lahko tržili kritiko diskriminacije žensk? Koga naj bi obdarovali s čim dražjimi darili? Ker mednarodni dan žensk ne slavi

več socialističnega patriotizma in internacionalizma, ampak opozarja na globalne in lokalne krivice in kršitve pravic, je prej kakor praznik slaba vest polovice človeštva. Je ali bi vsaj moral biti dan refleksije (in depresije) o družbenih neenakostih in ga bo zato vedno tudi omalovaževali.

Mednarodni dan žensk bomo lahko res slavili, ko ga bomo lahko odpravili. Dokler bo tu, bo dokaz izključevanja in partikularnosti. Enako velja za »žensko javnost«: ta ni rešitev problema diskriminacije in izključenosti žensk iz javne sfere, ampak je del tega problema. Dobro pri tem je le to, da hkrati opozarja na problem.

Predvolilne neznanstvene poizvedbe in manipulacije z javnim mnenjem

Čas pred jesenskimi državnozborskimi volitvami bodo gotovo zaznamovale napovedi strankarskih (ne)uspehov na volitvah in druge predvolilno obarvane razprave, oprte na mnenjske poizvedbe, pa tudi manipulacije z njimi. Eni se bodo sklicevali na »javno mnenje« in »znanstvenost« anketnih poizvedb, drugi bodo »dokazovali« njihovo pristranskost, ker jim rezultati ne bodo po volji, spet tretji morda ponovno pozivali k bojkotu in prepovedi objavljanja rezultatov. Med ključnimi akterji ne bodo samo politične stranke, ampak tudi in morda predvsem mediji.

Najprej je treba reči, da mnenjske poizvedbe (angl. opinion polls) niso nikakršne (znanstvene) raziskave, še najmanj pa raziskave javnega mnenja. Vsako zbiranje podatkov pač ni že raziskovanje, pa tudi če gre za zbiranje podatkov v obliki odgovorov na vprašanja. Tako kot za znanstveno raziskovanje ne štejemo preiskovalnega novinarstva (angl. investigative journalism) ali – konec koncev – zbiranja podatkov o cenah v trgovinah, imajo tudi mnenjske poizvedbe malo opraviti z znanostjo. Še največ pravzaprav, kadar so predmet znanstvenega proučevanja, kot je nekoč zapisal Adorno.

Seštevke odgovorov, zbranih na v anketi postavljena vprašanja, tudi ne gre izenačevati z »javnim mnenjem«. Po dveh stoletjih teoretskih razprav o javnem mnenju je še najbolj prepričljiv zagovor mnenjskih poizvedb kot posebne vrste politične institucionalizacije izražanja mnenja: torej ne gre za znanstveno raziskovanje javnega mnenja, ampak za obliko izražanja individualnih mnenj, ki (lahko ali pa tudi ne) vplivajo na mnenja mnogih – tako kot na primer vsako mnenje, ki je javno izraženo na primer v množičnih medijih.

»Raziskovanje javnega mnenja« ali mnenjske poizvedbe?

Del pojmovnih zadreg skoraj povsod v »neangleškem« svetu povzroča odsotnost standardnega prevoda za (opinion) polling. Le Francozi poznajo dokaj veljavno in utrjeno pomensko ustreznico »sondage«. Večina jezikov pa posebnega izraza za »polling« ne pozna. V nemščini se ponavadi uporablja splošni izraz »Meinungsforschung« (raziskovanje mnenj), bolj specifični »Abtastung« (odčitavanje) pa komaj kdaj. Večinoma se »polling« prevaja z besedami, ki konotirajo raziskovanje in javno mnenje.

Tudi v slovenščini se pogosto – in seveda napačno – govori in piše o »raziskavah javnega mnenja«, v skromnejši in bolj realistični različici pa o »anketah javnega mnenja«. Anketa (francosko »enquête«, angleško »survey«) je metoda za zbiranje podatkov v obliki izbranih standardiziranih odgovorov na vnaprej oblikovana vprašanja, medtem ko je družboslovno raziskovanje kompleksna celota postopkov, s katerimi sistematično prihajamo do novih spoznanj, razumevanj in pojasnitev družbenih odnosov in procesov.

Tako »anketa« kakor »raziskava« pa manipulativno sugerirata, da javno mnenje obstaja »tam zunaj« in neodvisno od uporabljenega instrumenta – vprašalnika. A tisto, kar samoumevno obstaja »tam zunaj« in je predmet obravnave, ni javno mnenje, ampak so le individualna zasebna mnenja – in še ta včasih »nastanejo« šele v procesu spraševanja.

Pasti predvolilnih poizvedb

Tudi če pustimo ob strani najsplošnejša teoretska vprašanja o (ne)obstoju javnega mnenja, zadreg z mnenjskimi poizvedbami še ni konec, in to ne glede na to, ali mnenjske poizvedbe obravnavamo kot instrument za »merjenje javnega mnenja« ali kot zbiranje podatkov o zasebnih mnenjih. Kadar govorimo o predvolilnih poizvedbah (»pre-election polls«), je vprašanje, ali gre za javno mnenje ali ne, pravzaprav brezpredmetno. Gre preprosto za dokaj natančno simulacijo posameznikovega glasovanja na volišču s takšno ali drugačno (časovno, vzorčno, vsebinsko) omejitvijo glede na dejanske volitve.

Naj bodo predvolilne poizvedbe še tako korektno izvedene, velikokrat ne morejo napovedovati izidov volitev, ker je čas do izvedbe volitev preprosto predolg. Neredko se zgodi, da tudi tretjina volilnega telesa še teden dni pred volitvami ni odločena, za katero stranko ali kandidata bo glasovala. Prav zato je pomembno, da imajo volivci (in ne le politiki, ki naročajo poizvedbe) možnost izvedeti za rezultate predvolilnih poizvedb tik pred volitvami, saj so prav te najzanesljivejša ocena izidov prihajajočih volitev.

Ne glede na pomanjkljivosti so predvolilne poizvedbe med najbolj priljubljenimi poizvedbami, ki jih izvajajo mediji, saj očitno pritegnejo pozornost relativno velikega števila bralcev in gledalcev. Prav zaradi velike pozornosti, ki jo dosegajo, so pogosto tudi predmet manipulacij, ki naj bi mnenja ljudi predstavila v »pravi« (politični) perspektivi.

Kaj morajo vsebovati korektne predstavitev poizvedb?

Ne da bi globlje posegali v spoznavnoteoretske in metodološke probleme zbiranja podatkov o individualnih mnenjih, analize in predstavitev podatkov, lahko v primeru predvolilnih poizvedb preprosto razlikujemo med korektnimi in nekorektnimi izvedbami.

Korektne so samo tiste predvolilne poizvedbe, ki temeljijo na naključnem verjetnostnem vzorcu, v katerega je lahko z enako in znano verjetnostjo izbran vsak član populacije – celotnega volilnega telesa. Da bi predvolilno poizvedbo šteli za korektno, mora biti poročilo o rezultatih – zlasti v medijih – opremljeno vsaj s podatki o: naročnikih in sponzorjih poizvedbe; času izvedbe poizvedbe; načinu zbiranja odgovorov (osebno, po telefonu, pošti ali spletu); populaciji; velikosti vzorca in napaki vzorca; velikosti in značilnostih delnega vzorca, če poročilo na zajema celotnega vzorca; natančnih formulacijah vprašanj in možnih odgovorov, na katere se nanaša poročilo; odstotkih, na katerih temeljijo sklepi in interpretacije.

Dobre in slabe strani spletnih poizvedb

Najbolj vsakdanje nekorektne mnenjske poizvedbe so televizijska in radijska glasovanja (»phone-in calls«), kot jih na primer prakticirata Studio City na TV Slovenija in Trenja na Pop TV, ter internetne ankete (»self-selected surveys«), ki ne temeljijo na naključnem verjetnostnem vzorcu. Zlasti internetne poizvedbe so se v zadnjem času močno razširile tudi v Sloveniji.

Poizvedbe na spletnih straneh in blogih lahko precej prispevajo k poznavanju obiskovalcev, ki jim hkrati tudi omogočajo vsaj minimalno interakcijo s spletno stranjo oziroma njenimi avtorji. Raziskave kažejo, da tudi do 50 odstotkov več obiskovalcev spletnih strani sodeluje v spletni poizvedbi kot komentira objave s svojimi besedami. To velja tudi za televizijska glasovanja, katerih rezultati so objavljeni v okviru samih oddaj.

Toda medtem ko je poizvedba na spletu ali v okviru določene televizijske oddaje povsem dobrodošla možnost za nekoliko večjo interaktivnost komuniciranja, je objavljjanje rezultatov spletnih poizvedb

zunaj domače spletne strani hudo nekorektno. Žal postaja zelo razširjena praksa v slovenskih medijih, tudi v zahtevnejših dnevnikih, da objavljajo rezultate vseh mogočih glasovanj s svojih spletnih strani, ne da bi predstavili kakršne koli podatke o respondentih in opozorili na ponavadi hudo (sistematično) pristranskost vzorca. Tako hote zbudajo zmoten vtis, da gre za povsem »vsakdanjo« poizvedbo, ki temelji na reprezentativnem vzorcu.

Izrazito nekorektne so tudi poizvedbe, katerih rezultati niso predstavljeni z relativnimi deleži izbranih odgovorov na postavljena vprašanja, ampak so deleži obteženi – kot na primer različni indeksi »popularnosti« politikov –, ne da bi bili postopki računanja indeksov »popularnosti« utemeljeni in jasno predstavljeni. Taki indeksi so pogosto povsem arbitrarni, brez kakršne koli teoretske utemeljitve in pomenijo kršitev »dobre prakse« mnenjskih poizvedb.

Samó (sámo)regulacija lahko prepreči manipulacijo

Da ne bi največji grešniki spet bili le mediji, naj končam z najhujšo obliko politične zlorabe mnenjskih poizvedb – recimo jim »ofenzivne poizvedbe« (v angleščini jim pravijo »push polls«). Zlasti pred volitvami politične stranke v »poizvedbah«, ki jih naročajo, rade postavljajo tudi (ali zgolj) vprašanja v stilu »Govori se, da je ta in ta kandidat (seveda nasprotne stranke) storil to in to. Ali osebno verjamete, da je ta sum utemeljen ali ne?« Seveda v tem primeru ne gre za nikakršno poizvedbo, saj rezultati tudi niso nikdar javno predstavljeni, ampak za hudo zlorabo anketne metode za širjenje ne le strankarske propagande, ampak celo očitnih laži, ki naj bi kompromitirale konkurenčne stranke in kandidate.

Ker se število nekorektnih mnenjskih poizvedb in njihovih predstavitev ter celo hujših zlorab povečuje, bi morale organizacije, ki opravljajo mnenjske poizvedbe, s samoregulacijskimi mehanizmi poskrbeti za upoštevanje profesionalne etike in zagotavljanje metodološke korektnosti poizvedb. V pomembno pomoč bi jim bile lahko znanstvenoraziskovalne organizacije in Agencija za raziskovalno dejavnost. Če tega ne bodo storile same, bi bilo smotno, da jim zakonodajalci naložijo ustanovitev neodvisnega javnega strokovnega nadzornega organa, ki bi podeljeval licence za izvajanje javnosti namenjenih mnenjskih poizvedb in bdel nad korektnostjo njihovih predstavitev. Prizadevanje za tako regulacijo predvolilnih poizvedb bi bilo vsekakor bolj gospodarno kot pa vztrajanje pri prepovedi objavljanja rezultatov predvolilnih poizvedb teden dni pred volitvami, ki je v nasprotju z demokratičnimi načeli svobode izražanja in tiska ter pravice do obveščenosti.

»Oni javnega mnenja ne merijo, ampak ga poskušajo ustvarjati!«

Morda se kdo še spomni v naslovu zapisanih besed, ki so bile pred dvema letoma izrečene kot obtožba znane slovenske agencije za mnenjske poizvedbe, češ da tako rekoč potvarja rezultate predvolilnih poizvedb. Ko bi se sodba glasila »Oni javno mnenje ne samo merijo, ampak tudi ustvarjajo«, bi bila sicer morda nič manj politično sporna, a vsekakor bližje resnici.

Kakor koli že, v znanosti, politiki, med novinarji in navsezadnje tudi med običajnimi državljani javnomnenjske poizvedbe vse od prvih začetkov v tridesetih letih prejšnjega stoletja pa do danes vedno znova sprožajo vprašanja o njihovi veljavnosti, političnih posledicah nasploh in posebej o učinkih na volilne odločitve državljanov.

Predvolilni post

Eno takšnih vprašanj je objava rezultatov predvolilnih poizvedb. Tako kot pred vsemi dosedanjimi volitvami v samostojni Sloveniji smo tudi ob letošnjih volitvah poslancev v evropski parlament prikrajšani za spremljanje finala tekme za glasove volivcev.

V zadnjem tednu smo bili vse do včeraj deležni obilne strankarske propagande, medijskih predstavitev poslanskih tekmecev, njihovih so-očanj in analiz njihovih nastopov; vse do volilnega dne in še po njem bomo izpostavljeni plakatnim pogledom smehljajočih se poslanskih kandidatov in kandidatk. Le en politični sad je državljanom v zadnjem tednu pred volitvami prepovedan: medijska objava rezultatov predvolilnih poizvedb oziroma volilnih napovedi. To je nekako tako, kot bi v zadnjem krogu televizijskega prenosa dirke v formuli 1 predvajali oglase ali zatemnili televizijsko sliko.

Predvolilne poizvedbe sicer običajno potekajo prav do dneva volitev, le njihovi rezultati so dostopni samo »posvečenim«. Informacijski post tako velja za navadne državljane, medtem ko se naročniki poizvedb lahko »mastijo« z najnovejšimi podatki o mnenjskem utripu volilnega telesa. Enotedenski »poizvedbeni post« naj bi bil za navadne

državljanke odrešilen, saj naj bi jim omogočil mirno kontemplacijo o usodnem glasu za Slovenijo in Evropo.

Usodni zadnji dnevi

Da tako zaželeno poglobljeno premišljevanje državljanov ves čas in povsod moti vsiljiva politična propaganda, političnih človekoljubov ne moti. Po eni strani državljane pozivajo, tako rekoč rotijo, naj aktivno sodelujejo v političnem procesu in ne dovolijo, da bodo namesto njih odločali drugi, po drugi strani pa jim odtegujejo osnovne informacije in povrh vsega podpirajo očitno kršitev načela javnosti in svobode tiska, kar lahko prispeva le k državljanski pasivizaciji.

Prepoved medijske objave predvolilnih poizvedb v zadnjem tednu pred volitvami ne nazadnje omogoča vsakovrstne politične manipulacije, saj je teden dni pred volitvami pogosto 30 in več odstotkov državljanov še neodločenih glede svoje volilne namere in izbire. V zadnjem tednu torej (lahko) prihaja do odločilnih sprememb v volilnem telesu. Medtem ko naj bi se državljani umaknili v svet politične kontemplacije, dejansko lahko živijo v zmotnem prepričanju, da sprememb ni.

Slovenske državnozborske volitve 2008 – pa tudi veliko drugih volitev po svetu – so pokazale, kako velike spremembe v oblikovanju končnih strankarskih preferenc se lahko zgodijo prav v zadnji dneh. Medtem ko je tedaj vladajoča SDS »uradno« – na osnovi objav rezultatov predvolilnih poizvedb v medijih teden dni pred volitvami – veljala za izrazitega favorita, so »alternativne« poizvedbe Ninamedie in Valiconna dva dneva pred volitvami napovedovale povsem izenačen boj in celo prednost SD, ki se je dva dneva pozneje na volitvah tudi uresničila, marsikateri politik pa je teden dni stare »napačne« napovedi neupravičeno razglašal za manipulacijo.

Javnomnenjske poizvedbe in demokracija – v dobro ali zlo?

Očitna naklonjenost politikov in politike embargu na objavo rezultatov mnenjskih poizvedb v zadnjem tednu pred volitvami je presenetljiva, če jo primerjamo z njihovim prepričanjem o pomembnosti javnomnenjskih poizvedb za demokracijo. V nedavno opravljeni mednarodni primerjalni raziskavi o kulturi političnega komuniciranja v devetih evropskih državah (Avstriji, Danski, Finski, Nemčiji, Španiji, Švedski, Švici in Sloveniji; v Franciji raziskava še traja) je 47,5 odstotkov od 150 anketiranih slovenskih politikov menilo, »da je za demokracijo dobro, da mediji redno poročajo o javnomnenjskih anketah«, in samo 18,6 odstotka, da to ni dobro (33,9 odstotka se jih ni opredelilo).

V tem slovenski politiki celo prekašajo precej svojih kolegov v zahodni Evropi, med katerimi jih v povprečju 42,9 odstotka presoja poročanje o poizvedbah kot »dobro za demokracijo«, medtem ko jih 24 odstotka meni nasprotno (34,8 odstotka je neodločenih). V Evropi je prepričanje o koristnosti javnomnenjskih poizvedb za demokracijo posebno razširjeno med finskimi in španskimi politiki in novinarji, saj sta o tem prepričani skoraj dve tretjini, medtem ko je največ skeptikov na Danskem. Mimogrede: med državami v vzorcu poznajo poleg Slovenije embargo na objavo predvolilnih poizvedb še v Švici (10 dni pred volitvami), Španiji (5 dni) in Franciji (le 24 ur).

Še mnogo bolj kot politiki so o pomembnosti poročanja o javnomnenjskih poizvedbah prepričani slovenski državljani sami – med 356 naključno izbranimi jih je kar 78,9 odstotka prepričanih, da je to dobro za demokracijo. Enako meni tudi 73,9 odstotka vprašanih novinarjev in urednikov v Sloveniji.

Le okrog 22 odstotkov novinarjev in politikov po Evropi je prepričanih, da javnomnenjske poizvedbe ne zrcalijo »dejanskega javnega mnenja«. Mnogo bolj kritični so le švedski politiki (42,3) in novinarji (41,5). Podobnega prepričanja so slovenski novinarji (32), presenetljivo pa ne tudi politiki, saj jih le 12,9 odstotka – skoraj dvakrat manj kot njihovih kolegov v Evropi – ocenjuje, da so mnenjske poizvedbe neveljavne. Takšno je tudi prepričanje avstrijskih, finskih in nemških politikov. Celo slovenski državljani so z 21,7 odstotki precej bolj zadržani do mnenjskih poizvedb.

Quod licet bovi, non licet Iovi

Latinski pregovor pravi: *Quod licet Iovi, non licet bovi* (Kar se spodobi Jupiteru, ni primerno za vola). Ugotovitve o zaznavi učinkov objave rezultatov mnenjskih poizvedb na državljane v okviru evropske raziskave pa bi lahko pospremili z besedami *Quod licet bovi, non licet Iovi* – kar velja za državljane, ne velja za (slovenske) politike.

V povprečju sedmih zahodnoevropskih držav 23,2 odstotka novinarjev in precej več – 32 odstotkov – politikov meni, da objave rezultatov predvolilnih poizvedb vplivajo na volilno vedenje državljanov. O tem so zlasti prepričani švedski (34,8 odstotka) in španski novinarji in uredniki (35,5), med politiki pa najbolj danski in finski, medtem ko politiki na Švedskem v očitnem nasprotju s svojimi novinarskimi sodržavljani volilnim poizvedbam ne prisojajo vpliva na državljane.

Slovenski politiki od svojih evropskih kolegov zelo odstopajo po mnenju, da objava predvolilnih poizvedb vpliva na odločitve ljudi na volitvah, saj jih je tako prepričanih skoraj dvakrat več – kar 58,7 odstotka. Uredniki in novinarji v Sloveniji so mnogo bolj skeptični od

politikov: s 35,1–odstotno prepričanostjo o vplivu objav na volilne rezultate so podobni švedskim in španskim kolegom.

Nasprotno so le štirje slovenski politiki izjavili, da predvolilne poizvedbe vplivajo na njihove odločitve na volitvah. Tudi približno enako malo novinarjev in urednikov (3,4 odstotka) je prepričanih, da rezultati predvolilnih poizvedb vplivajo na njihove odločitve, vendar jih tudi precej manj (34,4 odstotka) od politikov verjame, da so takemu vplivu zelo podvrženi državljani.

»Odvisnost« od predvolilnih poizvedb

»Zaznava učinka na tretjo osebo«, kot temu pojavu pravimo v mnenjskih raziskavah, je skoraj enako izrazita tudi v odgovorih navadnih državljanov v Sloveniji. Medtem ko jih 56,6 odstotka meni, da javnomnenjske ankete vplivajo na odločitve (drugih) ljudi na volitvah, jih takšen vpliv na same sebe »priznava« samo 22,9 odstotka. »Čisti« učinek na tretjo osebo je tako daleč največji pri slovenskih politikih, saj jih je mnogo več kot polovica prepričanih, da se »odvisnost« od predvolilnih poizvedb (lahko) dogaja samo drugim državljanom, njim samim pa ne. Pri novinarjih in državljanih je »čisti učinek« približno enak in dvakrat manjši kot pri politikih: med enim in drugimi je okrog tretjina anketirancev prepričanih, da ankete na njih ne vplivajo, vplivajo pa na (druge) državljane.

S paternalističnim pogledom politikov na svoje sodržavljane morda lahko pojasnimo, zakaj tako brezbrizno ali celo naklonjeno opazujejo prizadevanje za odpravo embarga na objavo volilnih napovedi v zadnjem tednu pred volitvami. Kot kaže raziskava, so po eni strani (slovenski) politiki sicer dokaj močno (nadpovprečno v primerjavi s kolegi po Evropi) prepričani o veljavnosti mnenjskih poizvedb in njihovi koristnosti za demokracijo, še mnogo bolj pa tudi, da objava njihovih rezultatov (preveč) vpliva na volilne odločitve državljanov (zlasti tedaj, kadar ti »učinki« niso skladni z njihovim pričakovanjem glede volilnih izidov).

Med javnostjo in drhaljo

Množični nemiri, uperjeni proti avtoritarnim oblastem, so iz arabskih držav pljusknili v sredozemsko Evropo in tudi v Slovenijo. Poleg njihove protioblastne usmerjenosti jezne množice iz različnih držav in kulturnih okolij povezuje tudi opiranje na digitalne komunikacijske tehnologije; od tod izrazi, kot so »twitter revolucija«, »internetna revolucija« ali »facebook revolucija«. Videz določenosti ljudskih vstaj z najsodobnejšimi komunikacijskimi tehnologijami vzbuja vtis o njihovi zgodovinski enkratnosti, ki pa je komajda upravičen. Upori, ki smo jim priča, imajo mnogo več skupnega s preteklimi, kot se zdi na prvi pogled, imajo pa tudi marsikaj novega, kar bežnemu pogledu uide.

Pojav (organiziranih) množic že poldrugo stoletje zaposluje predvsem mediteranske mislece, kot so bili Scipio Sighele, Gustav Le Bon in José Ortega y Gasset. Najbrž ni naključje, da je Ortegov knjižga o uporih množic, katere pomen so nekateri primerjali celo z Rousseaujevo *Družbeno pogodbo* in Marxovim *Kapitalom*, izšla v času »druge španske republike«. V tridesetih letih prejšnjega stoletja so kaotično ekonomsko stanje, ki ga je povzročilo čezmerno zadolževanje prejšnjega režima, in nestabilne politične koalicije sprožali valove nezadovoljstva in napetosti med španskim prebivalstvom, kar je po petih letih republike pripeljalo do tragične državljanske vojne.

Za Ortego y Gasset so bile množice in njihov dostop do oblasti najpomembnejše »družbeno dejstvo« tistega časa. Glavni vzrok za dotlej najhujšo grožnjo ljudem, narodom in civilizaciji je videl v protislovju, da imajo množice z uvedbo demokracije dostop do družbene moči, čeprav niso sposobne upravljati s svojo osebno eksistenco. Problematičnost množice za Ortego ni bila predvsem v *multitudi*, v številčnosti (npr. delavstva), ampak v razvoju moralno izpraznjenega »povprečnega človeka« – posameznika, ki se ne razlikuje od vseh drugih v množici in v sebi uteleša generične značilnosti vseh ne glede na družbeni sloj ali razred, ki mu pripada. V okoliščinah, ko nemoralnost – boj za pravice brez odgovornosti – postane pravilo, se nujno rodi diktatura, naj bo reakcionarna ali revolucionarna.

Resnici na ljubo je Ortega v veliki meri samo recikliral ideje Le Bona, ki je v svoji *Psihologiji množic* konec 19. stoletja ugotavljal, da je vstop ljudskih množic v politično življenje oziroma njihova »napredujoča transformacija v vladajoči razred« najpomembnejša značilnost tedanjega časa. Le Bon je bil prepričan, da so množice sposobne le uničevati, ne pa ustvarjati; da so sposobne delovati le instinktivno in impulzivno; toleranca do drugače mislečih jim je tuja in zato zlahka sledijo despotskim vodjem. In prav zaradi teh svojih destruktivnih značilnosti naj bi množice po njegovih – žal, kot vemo danes, pravilnih – napovedih zaznamovale tudi 20. stoletje.

Množica na cesti in v parlamentu

Napoved, da bo 20. stoletje »stoletje množic«, ne meri le na zbiranje ljudskih množic na javnih prostorih, ampak vsaj enako tudi na organizirane množice znotraj političnih institucij, ki jih je rodila demokracija.

V nasprotju z običajnim pomenom množice kot zbranih posameznikov ne glede na njihove individualne lastnosti in razloge, ki so jih pripeljali skupaj, je Le Bona zanimala »organizirana množica«, ki se po svojih značilnostih zelo razlikuje od siceršnjih značilnosti posameznih članov. V organizirani množici se osebnost posameznika utopi v kolektivnem čustvovanju in usmerjenosti k skupnemu cilju, pri čemer ni nujno, da so njeni člani zbrani na istem, enem samem prostoru. Oblikuje se kolektivna volja, ki je sicer le prehodna, je pa jasno razpoznavna in deluje kot posebna celota; njeni člani čutijo, mislijo in delujejo povsem drugače, kot če bi bili sami.

Naj gre za anonimno heterogeno množico na cesti, razpršeno množico volivcev ali množico, ki jo najdemo v klopih parlamenta, med njimi po Le Bonu ni velikih razlik. Splošne značilnosti množic, na kakršne naletimo tudi v parlamentarnih skupščinah, so intelektualna preprostost, razdražljivost, sugestibilnost, čustveno pretiravanje in prevladujoč vpliv maloštevilnih vodij. V parlamentu torej ni mogoče pričakovati racionalne, na argumente oprte razprave in iskanja soglasja. Tako kot vse druge organizirane množice je tudi parlamentarna množica zelo dojemljiva za sugestije, ki prihajajo od izbranih vodij, vendar ima sugestibilnost zelo jasno določene meje. Ko gre za specifične skupinske interese, imajo člani skupščine trdna, nespremenljiva mnenja, ki jih ne more omajati še tako trden argument.

Včasih je lahko vodja množice sicer zelo izobražen in inteligenčen, a to mu lahko praviloma prej škodi kot koristi. Kdor opozarja na kompleksnost problemov in poudarja nujnost celostnega razumevanja, bo v očeh množice hitro postal preveč popustljiv in obotavljiv in izgubil

avreolo vodje. Ni torej presenetljivo, ugotavlja Le Bon, da so bili najučinkovitejši vodje organiziranih množic omejeno inteligentni.

Paradoksalno je, da so teoretiki množic videli poglavitni vzrok za njihov vzpon v razvoju znanosti in tehnike, ki sta omogočili mobilnost in vseprisotnost množic, tako kot teoretiki javnosti, ki so v človekovem razumu videli ne le počelo razvoja znanosti, ampak tudi napredka človeške družbe. Javnosti in ne množici bo pripadalo 20. stoletje, je vzneseno pisal Gabriel Tarde. Ameriški »progresisti« in evropski kritični sociologi so ob koncu 19. in v začetku 20. stoletja v javnosti videli utelešenje razuma, ki določa človekovo voljo in njegovo delovanje. Prav na javni uporabi razuma naj bi temeljila tudi legitimnost in učinkovitost mnenj, ki jih oblikuje javnost in jih naslavlja na oblast. Kot se je pokazalo v praksi, pa se javnost, ki deluje v času ekonomske konjunktore in družbenega razcveta, v času krize zlahka preoblikuje v množico.

Medijatzacija politike in množic

Bolj kot digitalne komunikacijske tehnologije sta za novodobne vstaje množic relevantni dve drugi okoliščini, ki spreminjata naravo politike in oblasti ter vplivata na (ne)učinkovitost protestov: medijatzacija in judikalizacija politike.

Valovi sodobnih protestov opozarjajo na njihovo tesno povezanost z mediji – na neke vrste »medijatzacija« protestov. Novi socialni mediji lahko odpravljajo omejitve, ki sta jih državni intervencionizem in monopolni kapital postavljala tradicionalnim medijem, virom informacij in javni razpravi. Odprtost dostopa, ki jo zagotavlja internet, omogoča ne le javno predstavljanje v protestih izraženega nezadovoljstva, ampak tudi mobilizacijo »povprečnega človeka« v organizirane množice. Organizacije protestov si v sodobnosti ni več mogoče zamisliti brez interneta.

V zadnjem desetletju je izraz »medijatzacija politike« sicer označeval predvsem vse večjo odvisnost političnih institucij od množičnih medijev in logike njihovega delovanja. Čeprav je bil včasih prisoten tudi strah, da bi si klasični mediji (zlasti televizija) z vdorom v sfero politike lahko prilastili funkcije političnih institucij liberalne države, politične institucije kljub prevzemanju »medijske logike« niso izgubile nadzora nad političnimi procesi in svojimi funkcijami. Podobno sedaj tudi digitalna medijatzacija organiziranih množic ne spreminja njihovega bistva, o čemer so pisali klasiki.

Z medijatzacija politike mediji torej nimajo več (le) vloge klasičnega medija kot posrednika sporočil, ampak postanejo bistveni pogoj za delovanje političnega sistema. Izjemen razvoj medijev v 20. stoletju je močno povečal njihov vpliv na naravo političnih procesov; mediji so postali nepogrešljivi del politike in morda v njej dobili celo ključno

mesto, zlasti v volilnih kampanjah, političnih manifestacijah in vladnem komuniciranju z množicami, pa tudi sicer, ko politiki sklepajo tihe dogovore z lastniki medijev ali pa lastniki medijev preprosto postanejo tudi politiki.

Socialni mediji, v katerih marsikdo vidi revolucionarno spremembo glede na organizirane množice v preteklosti, torej pomenijo le nadaljevanje medijalizacija politike, vseprisotnosti medijev in prevzemanje medijske logike v političnih procesih. Pomembna razlika v primerjavi s prejšnjimi oblikami medijalizacija je v tem, da socialni mediji omogočajo (ne pa tudi zagotavljajo!) višjo stopnjo vključenosti državljanov in hitrejšo mobilizacijo, a s tem ne spreminjajo narave »organizirane množice«, ki se oblikuje v teh procesih. Skratka, socialni mediji niso medij racionalnega razpravljanja javnosti, ampak večidel ostajajo medij organiziranja in mobiliziranja množice, v katerem prevladuje »medijska logika«: konflikt ima prednost pred pogajanjem in kompromisom, politični proces se personalizira, vendar pa s socialnimi mediji tudi publiciteta dobi prednost pred odločanjem in dogovarjanjem v zaprtih političnih krogih, čeprav je etična narava te publicitete problematična, saj jo pogosto zaznamuje sovražni govor.

Judikalizacija politike ali politizacija sodstva

Podobno kot medijalizacija je večplastna tudi »judikalizacija politike«, ki jo doživlja ne le Slovenija, ampak ves svet, čeprav je le redko predmet poglobljenih obravnav. Očitno je širjenje pravn(išk)ega žargona, logike in postopkov (npr. »argumentiranje« s precedenčnimi primeri) ter vključevanje pravnikov v sfero politike in procese političnega odločanja, pa tudi v procese oblikovanja in izvajanja javnih politik. Prihaja tudi do judikalizacije politike v ožjem pomenu, namreč do prenašanja povsem političnih zadev na sodišča oziroma do vse večje odvisnosti političnih odločitev od presoje sodišč. Pomemben dejavnik judikalizacije politike so mednarodne korporacije in finančne institucije, ki si s prenosom političnih odločitev na sodišča zagotavljajo večjo varnost svoje lastnine in naložb.

Na prvi pogled judikalizacija politike povečuje avtoriteto sodstva, a v resnici je to le videz. S tem ko na primer slovensko ustavno sodišče odloča o poimenovanju ceste v Ljubljani po Titu ali o izvedbi referendumu, prevzema eminentno politično funkcijo in hočeš nočeš služi politiki kot varuh neke ideologije. Ker imajo poleg tega sodišča le omejeno demokratično legitimnost, je njihovo pogosto odločanje o političnih zadevah škodljivo za demokracijo.

Judikalizacija politike po eni strani zmanjšuje možnost političnih alternativ, po drugi strani pa omejuje tudi vključevanje »povprečnega

državljana« v politične procese, če ne obvlada pravniškega žargona. S tem spodbuja k iskanju alternativnih oblik izražanja mnenj in političnega organiziranja, ki se v času ekonomske in socialne krize intenzivira in radikalizira.

Pomen vodij

Kaj v takih okoliščinah lahko pričakujemo od organiziranih množic? Tako kot je radikalizacija delovanja politično-parlamentarnih množic odvisna od vodij (kot npr. v sodobnosti kažeta primera Madžarske in Slovenije, v polpretekli zgodovini pa jih najdemo še mnogo več, ne le negativnih), je tudi za delovanje množic na cesti največ odvisno od tega, kdo se jim bo postavil na čelo. Brez vodij se bo zelo hitro pokazal zgolj prehodni značaj množic; v sferi politike se razen lokalnih prask ne bo zgodilo nič res omembe vrednega. Če bodo uspeli poskusi oblastnega kanaliziranja nezadovoljstva množic, nam preti madžarski in v skrajnem primeru egiptovski scenarij. Morda pa bo namesto »druge republike« napočila nova slovenska pomlad, ki ji bo uspelo odplaviti v dvajsetih letih nakopičeno politično-upravljalno brozgo.

Teoretiki množic nam tu ne pomagajo več; zateči se moramo k teoriji javnosti. V tej optiki so organizirane množice (zametki) javnosti, ki so nastale ob spoznanju državljanov, da so izpostavljeni pomembnim dolgoročnim posledicam dogajanj in odločitev, v katerih niso mogli sodelovati. To spoznanje je osvobajajoče in hkrati sproža zahteve po drugačni regulaciji posledic oziroma razporeditvi bremen za izhod iz krize od tiste, ki jo ponuja oblast.

Težava teorij javnosti je v tem, da predpostavljajo ne le razumno javnost, ampak tudi razumno oblast.

Koronademokracija: čas brez javnosti, čas brez zasebnosti

Če sodimo po podatkih o številu obolelih, umrlih in ozdravelih, slovensko zdravstvo in prebivalstvo ter tudi politika uspešno premagujejo epidemijo virusne bolezni covid-19. Kaj pa se v času epidemije pod njenim plaščem dogaja s slovensko demokracijo?

Znašli smo se v morda prelomnih časih. Politični »spopad« s pandemijo v imenu učinkovitega »boja za javno zdravje« pospešeno rahlja mejo med javnim in zasebnim; priče smo tudi prizadevanjem, da bi javnost in zasebnost odpravili »kot taki«, v celoti. Javnost in zasebnost v času koronavirusa delita usodo »najranljivejših skupin« v družbi tudi zaradi njune »pridružene bolezni«, saj so jima demokratično zdravje že prej močno načele nove oblike komuniciranja in upravljanja, ki jih je prinesel internet. Od nekdanj in povsod obstajajo stvari, za katere velja prepričanje, da jih je treba skriti ali imeti samo zase, in one druge, ki jih je treba napraviti vsem vidne, da bi sploh obstajale. Zasebnost in javnost sta vedno veljali za temeljni kategoriji družbenega življenja. Razlikovanje med njima je bistveno tudi za določanje temeljnih pravic in svoboščin, obveznosti in dolžnosti, pooblastil in privilegijev. Obstoj avtonomne javne in zasebne sfere ter jasna meja med njima sta bistvenega pomena za človekovo svobodo in demokratično družbo.

Norberto Bobbio je v svoji politični filozofiji pojmovno dvojico javno–zasebno označeval za »véliko dihotomijo«, ki univerzalno in izčrpno deli človeški svet na dve nasprotni sferi, ki se med seboj izključujeta, hkrati pa ni ničesar, kar bi obstajalo zunaj njiju. Življenje vsakega posameznika je usodno povezano s tem nasprotjem, pa naj gre za delo, prosti čas, lastnino, umetnost, znanost, politiko ali katerokoli drugo človekovo dejavnost. Kljub velikim razlikam v tem, kako so različne kulture in družbe v različnih obdobjih obravnavale potrebe in zahteve po javnosti in zasebnosti, sta vedno obstajali pravici do nevidnosti v zasebnosti in vidnosti v javnosti, le da običajno zgolj kot privilegija oblastnih posameznikov in manjšin, tesno povezana z mehanizmi cenzure.

Javnost stoji in pade z dostopnostjo

Meriti razvitost demokracije je vse prej kot enostavno, saj niti o njeni definiciji ni širokega soglasja. Pa vendar bi med teoretiki demokracije težko našli koga, ki bi trdil, da človekova svoboda, enakost državljanov, nadzor nad oblastjo in javnost niso temeljni kamni demokracije. Javnost, katere temelj je enaka dostopnost za vse, uteleša enakost in svobodo ljudi ter s svojimi »organi« – zlasti množičnimi mediji – edina lahko zagotavlja kontinuiteto nadzora nad izvajanjem oblasti v rokah ljudstva, kot je bil že pred več kot dvema stoletjema prepričan Jeremy Bentham.

Na vprašanje, ali se je v dvesto letih bolj povečala učinkovitost državljanskega nadzora nad oblastjo ali oblastnega nadzorovanja državljanov, ni lahko odgovoriti. Splošna uveljavitev delitve oblasti na zakonodajno, izvršilno in sodno vejo je sicer (lahko) učinkovito dopolnilo nadzorovanja oblasti v rokah javnosti, saj omogoča medsebojno nadzorovanje in (samo)omejevanje treh vej državne oblasti, nikakor pa ju ne zagotavlja. Nedavna napadalna izjava slovenskega notranjega ministra zoper tri ustavne sodnike dokazuje krhkost medoblastnega ravnovesja. Učinkovitost nadzora nad oblastjo pa še otežujeta »podaljševanje« oblasti v območje kapitala, ki močno posega v tradicionalne veje oblasti, in delovanje političnih strank kot korporacij, preko katerih potekajo »nevidne« povezave med vsemi štirimi vejami oblasti in tudi mediji. Te povezave povečujejo prepustnost meja med tradicionalnimi vejami oblasti, kar povečuje možnost zlorab in sistemske korupcije.

Javnost temelji na načelu obče dostopnosti, kar pomeni, da morajo ustava in zakoni vsakomur zagotavljati vsaj svobodo gibanja, združevanja in javnega izražanja, v bolj razvitih demokracijah pa tudi pravice na teh področjih, kot je na primer pravica komuniciranja. Omejevanje javnosti v katerikoli njeni pojavi obliki ni le v nasprotju s temeljnimi načeli demokracije, ampak neposredno ogroža demokratično ureditev, ker zmanjšuje ali celo onemogoča nadzor nad oblastjo. Zgledov oblastnih posegov v javnost, ob katerih »delitev oblasti« postane le še karikatura demokracije, je tudi v »demokratičnem« svetu veliko; v zadnjem času je medijska pozornost namenjena predvsem Madžarski in Poljski, kjer je politična moč pristala v rokah peščice ljudi vladajočih konservativnih nacionalističnih političnih strank, delitev oblasti in javnost pa sta postali njihov plen.

In pri nas? Koliko je Slovenija »prekužena« z avtoritarnim virusom, ki ji ga je doslej že nekajkrat uspelo obvladati? Avtoritarni virus napada imunski sistem demokracije v njenem jedru – javnosti. Težava je v tem, da proti njemu ni trajne zaščite, učinkovita zdravila pa so

pretežno v fazi kliničnega preizkušanja. Je Slovenija razvila dovolj civilnodružbenih protiteles – za Benthamu so bila to predvsem nezaupanje v oblast, utelešeno v trajnem prizadevanju za učinkovit nadzor nad njo s pomočjo tiska – da je varna pred novimi okužbami z avtoritarnostjo? Lahko bi rekli, da so v fazi kliničnega preizkušanja »in vivo« tudi ukrepi za krepitev odpornosti oblasti proti nezaupanju javnosti. V živo lahko spremljamo družbeni eksperiment, ali javnost res stoji in pade z občo dostopnostjo in jo je mogoče onesposobiti z diskriminatornim omejevanjem dostopnosti do javne sfere in oblastnimi posegi v medije.

Refevdalizacija javnosti

Slovenska ustava sicer v izjemnih okoliščinah dovoljuje zakonsko omejitev pravice do prostega gibanja, izbire prebivališča, mirnega zbiranja in javnih zborovanj; o tem mora torej odločati državni zbor v zakonodajnem postopku, v katerega lahko z vetom poseže državni svet. (Ta se je sicer v času koronademokracije odločil poenostaviti postopek sprejemanja interventnih zakonov, ki jih predlaga vlada, z glasovanjem o odpovedi pravici do veta na take zakone.)

V imenu varstva državljanov pred koronavirusom pa si je kar izvršilna veja oblasti prilastila odločanje o selektivni omejitvi gibanja na občinsko ozemlje in o prepovedi zbiranja, za nadzor pa pooblastila policijo in pri tem vztrajala, čeprav so podatki telekomunikacijskih ponudnikov kazali, da se je zaradi prepovedi gibanja med občinami mobilnost prebivalcev zmanjšala za manj kot tri odstotke. Bolj ko so meje neprehodne – državne, regionalne, občinske – učinkoviteje je mogoče državljane nadzorovati in disciplinirati; nekaj strahu med državljani, naj bo pred virusom ali policijo, pa oblasti – prosto po Machiavelliju – vedno dobro dene.

Diskriminatorno omejevanje dostopa spominja na staro meščansko razliko med »pubi in klubi« v Angliji: medtem ko v »pube« vstop ni omejen, imajo v zasebne klube vstop samo (moški) člani, članstvo pa je omogočeno le izbranim. Z razliko med javnim in zasebnim samo po sebi seveda ni nič narobe; hudo problematično pa je omejevanje načela javne dostopnosti z uveljavljanjem »načela neenakosti« in v zasebnosti utemeljenih privilegijev. Omejevanje gibanja in dostopa z občinskimi mejami, lastnino ali s člansko izkaznico (potrdilom o bivališču, lastnino v drugi občini, člansko izkaznico golf kluba) je diskriminatorno, saj se možnosti za zadovoljevanje človekovih potreb in uresničevanje pravic med občinami razlikujejo neodvisno od volje posameznika; z »izjemami« so privilegirani bogati, ki imajo dostop do svojih (ne)premičnin in klubov.

Diskriminatorno pooblaščenje županov za sprejemanje posebnih ukrepov ob »mehčanju« vladnih odlokov vzbuja vtis, da imajo lokalne oblasti suverenost nad »občinskim ozemljem«, in ob javnih pozivih ne-

katerih županov proti prihodu Tujcev sproža »samozaščitno vedenje« lokalnih (za zdaj fotografskih in spletnih) »straž«.

Izprazen javni prostor oblast izrablja za refevdalizacijo javnosti z javno demonstracijo moči pred podložniki in nad njimi. Namesto zakonov, strokovnih priporočil in opozoril so nedorasli državljani deležni oblastnih ukrepov, podkrepljenih s kazenskimi sankcijami, vzvišenih, pa pogosto zmedenih podukov gospoda Kacina, arogantnih odzivov notranjega ministra na novinarska vprašanja in v družbenih omrežjih ter propagandne plakatne »vojne s koronavirusom«, ki jo vladajoča stranka SDS uprizarja z zakupljenih jumbo panojev.

Propagandni aparat SDS, Nova24TV, razglša 1. maj za »komunistični praznik podpornikov enopartijskega sistema« in temu primerno oblast ne dovoljuje praznovanja delavskega praznika. Posamezniki so za svoje kritične premisleke o oblasti v medijih podvrženi njenim negativnim finančnim sankcijam in celo fizičnim grožnjam anonimnih sledilcev oblastnikov, novinarji pa zahtevam po razkritju žvižgačev zaradi uporabe »na nedovoljen način pridobljenih dokazov« o koruptnem ravnanju oblastnikov. Ob svetovnem dnevu svobode medijev poslanec SDS slovenskega prejemnika nagrade Deutsche Welle za svobodo govora na Twitterju primerja s serijskim morilcem...

Oblast demonstrira svojo moč z izvzetostjo iz zakonov in odlokov, ki jih sama sprejema, ali z njihovo »prilagojeno« interpretacijo. V »izrednih razmerah« (tj. ko so cene najvišje) oblast s sklicevanjem na fiktivne evropske direktive zahteva nakup zaščitne opreme le preko nekvalificiranih zasebnih posrednikov in jim omogoča bogate provizije, ko se razmere umirjajo, pa bi omogočila neposreden uvoz; v dobičkonosne posle se ves čas vmešavajo politiki.

V deklariranih izrednih razmerah se polvojaška formacija s predsednikom in obema represivnima ministroma na čelu nonšalantno spreha ob Kolpi in ne upošteva ne zapovedane fizične razdalje ne uporabe zaščitne opreme, notranji minister pa potem oholo poziva policijo, naj izvede prepoznavo oseb na posnetkih demonstrantov proti vladnemu omejevanju javnosti in zasebnosti ter jih kazensko ovadi.

V zaledju, proč od javnosti, ki ima oči uprte v prvo bojno črto »vojne proti koronavirusu« in statistiko obolelih, umrlih in prebolelih, poteka boj oblasti proti civilni družbi in za nadzor nad poglavitnimi braniki javnosti – novinarji in javnimi mediji. Vlada hoče nevladnim organizacijam ukiniti že odobrena sredstva za njihovo delo in s »protikoronsko« poenostavitvijo gradbene zakonodaje omejiti njihov – za zasebne investitorje zelo »moteč« – dostop do postopkov izdajanja gradbenih dovoljenj.

Zamenjava številnih članov programskega in nadzornega sveta RTV Slovenija s preverjenimi kadri vladajoče stranke naj bi prispevala

k izpolnitvi želje predsednika vlade, da se javna RTV in vsi drugi mediji, ki večinoma »izvirajo iz nekdanjega komunističnega režima«, končno rešijo »dediščine totalitarne preteklosti«, kot pojasnjuje vladni dopis Svetu Evrope. Potreben je nov etični kodeks novinarstva, ki bo skladen z medijsko politiko vladajoče stranke in njenim temeljnim načelom: »Če se vi vmešavate v našo stranko, se bomo tudi mi v vašo uredniško politiko, saj smo v svobodni državi.« Temu pritrjuje tudi Vrhovno sodišče, ki je prepričano, da »razsvetljsko načelo, da samo svobodna razprava o pomembnih družbenih temah omogoča približevanje resnici«, daje prvemu ministru v prizadevanjih za »približevanje resnici« (!) pravico, da novinarko in urednico javne RTV primerja z odsluženima prostitutkama. Mediji naj ne bodo organi javnosti, ampak orodje oblasti.

Terencijevo načelo »Aliis si licet, tibi non licet« (drugim je dovoljeno, tebi pa ne), ki vsaj od Benthama velja za odnos med mediji in oblastjo v demokratični družbi, je treba odpraviti. Navodilo prvega ministra je jasno: »Ne širite laži, TV Slovenija. Plačujemo vas za to, da v teh časih informirate, ne pa zavajate javnost. Očitno vas je preveč in ste predobro plačani.« In pritisk deluje. Na predvečer praznikov nacionalna TV objavi »informativni« intervju, v katerem »eden najbolj avtonomnih intelektualcev pri nas« postreže z zgodovinskim spoznanjem, da v času, ko se povečuje število delno zaposlenih in samozaposlenih delavcev, petina delavcev po svetu pa z bednimi mezdami živi v revščini in hudem pomanjkanju, »boj za delavske pravice ni več aktualen«!

Za podobno oblastno »skrb« kot mediji morajo biti hvaležni tudi upokojenci. Vlada jim je časovno omejila dostop do trgovin na zgodnji jutranji uri, kar naj bi jih obvarovalo pred zdravstvenimi tveganji (dokazov za to pa ji ni uspelo predstaviti), vendar jim je po glasnem negodovanju blagohotno dovolila še, da gredo po nakupih tudi zadnjo uro poslovanja skupaj z vsemi drugimi kupci – torej po celodnevnem poslovanju trgovin, ko je pričakovana nevarnost okužbe v trgovinah lahko samo večja kot v kateremkoli drugem času.

Ne le da je omejevanje dostopa samo po sebi sporno; v tem primeru vlada s prepovedjo kupovanja v trgovinah v običajnih časih diskriminira 400.000 državljanov, starejših od 65 let, ki so še bolj kot zdravstveno tudi socialno ranljiva skupina, in jih tako ob nezmanjšanem zdravstvenem tveganju potiska še v socialno izolacijo, namesto da bi si prizadevala omiliti njihovo stisko. Še bolj bi bili take pomoči potrebni stanovalci v domovih za starejše občane, a namesto da bi vlada poskrbela za dostojno preživetje nekaj sto najbolj izpostavljenih z ustrezno zdravstveno oskrbo, jih »rešuje« s prepovedjo obiskov svojcev in prijateljev ter jih potiska v popolno osamo.

»Nova zasebnost«: daleč od srca, vsem na očeh?

Z ukinjanjem obče dostopnosti ter uvajanjem diskriminacije in privilegijev na udaru oblasti ni le javnost, ampak je zlorabljena tudi zasebnost, saj diskriminacija vedno temelji na oblastnem dostopu do informacij, ki zadevajo človekovo zasebnost. Z oblastnim omejevanjem dostopnosti ni ogrožena samo javnost, ampak tudi zasebnost.

Pravica in moralna dolžnost novinarjev – profesionalnih posrednikov med javnostjo in zasebnostjo – varovati zasebnost svojih virov in prikrivati njihovo identiteto kot poklicno skrivnost najboljše dokazujeta, kako dragocena je zasebnost tudi za javno življenje. Brez varovanja zasebnosti novinarskih virov in njihove identitete je ne samo lahko ogrožena njihova osebna usoda, kot žal dokazujejo številni primeri v zadnjem času, ampak bi tudi za javnost pomembne zgodbe ostale v varnem zavetju (korporacijske) zasebnosti in (državne) tajnosti.

Ne le v novinarstvu, tudi nasploh sta javnost in zasebnost povezani s cenzuro, ki je enkrat usmerjena v zaščito osebne avtonomije, drugič pa v zaščito (nedemokratične) družbene ureditve. V demokratični družbi načelo javnosti izključuje oblastno cenzuro, s tem da prepoveduje vsakršno poseganje oblasti v človekovo pravico do javnega izražanja ali njeno omejevanje, še zlasti ko gre za novinarsko delo, medtem ko načelo zasebnosti posamezniku daje izključno pravico cenzure – da torej sam odloča, katera svoja dejanja, misli in značilnosti bo napravil vidna oziroma dostopna drugim. V avtoritarnih sistemih velja nasprotno: cenzura je »pravica« oblasti, da podanikom omejuje pravico do javnega izražanja, hkrati pa ima oblast pravico do lastne zasebnosti in polnega vpogleda v zasebnost državljanov mimo njihove volje, kar je seveda negacija zasebnosti. Najbrž je še vedno najprepričljivejšo podobo tega sprevrženega odnosa narisal Orwell v znamenitem distopičnem romanu 1984.

Skozi celotno zgodovino za večino ljudi zasebnost ni bila pravica, pač pa prisilno naravno stanje: sužnji, tlačani in drugi podložniki niso imeli pravice do zasebne lastnine in svobode gibanja; njihovo življenje je bilo nenehno in v celoti pod nadzorom njihovih lastnikov in gospodarjev in tako povsem razčlovečeno. Pod plaščem zasebnosti sta (bili) deprivilegiranim družbenim slojem in razredom (delavcem, ženskam, otrokom, starim, manjšinam vseh vrst) posamično in skupinsko vsiljeni poslušnost ter socialna nevidnost, torej onemogočen dostop do javnosti. V tem se najbolj kaže komplementarnost zasebnosti in javnosti, ki se med seboj logično izključujeta, dejansko pa predpostavljata. Kdor nima zasebnosti, tudi v javnosti nima mesta, pravico do zasebnosti pa si je mogoče zagotoviti samo v javnosti.

Načelo obče dostopnosti izključuje kakršnekoli človekove (p)osebne lastnosti in značilnosti kot pogoje za dostop do javne sfere. Po drugi strani omejevanje dostopnosti na podlagi osebnih lastnosti in značilnosti vedno pomeni poseg v zasebnost. To velja tako za relativno očitne značilnosti, kar smo običajno prepričani, na primer za spol, starost, fizično invalidnost ali raso; za nevidne, pa objektivno ugotovljive – od formalne izobrazbe, dohodkov in drugih uradno dokumentiranih značilnosti do številnih bolezenskih stanj – pa tudi za povsem subjektivne in le interaktivno zanesljivo določljive značilnosti, kot so človekova mnenja in verovanja, strankarska in druge neformalne pripadnosti in podobno. V vseh teh primerih so potrebna manj ali bolj invazivna sredstva, da napravimo del človekove zasebnosti – z njegovim soglasjem, dopustitvijo ali pa tudi mimo njegove volje – dostopen drugim ali celo vsem.

Celo v najenostavnejših, kratkih mnenjskih poizvedbah, ki zagotavljajo popolno anonimnost vseh zbranih podatkov, velika večina povabljenih praviloma odklanja sodelovanje, ker spraševanje anketarja čutijo kot poseg v svojo zasebnost. Če ne drugega, v razpoložljiv prosti čas, ki ga nočejo podvreči zunanjim pravilom ali vplivom.

Lahko si je torej predstavljati, da oblastne (policijske, redarske...) zahteve po razkrivanju osebnih podatkov kot temelja za dovoljevanje dostopa in gibanja ali nadzorovanje lahko povzročajo ljudem vsaj nelagodje, če ne tudi stresa in jeze, še zlasti, ko se to dogaja na očeh nepooblaščenih »drugih«. Posegi v zasebnost, s katerimi naj bi omejevali verjetnost širitve okužbe, ne le povzročajo tudi socialno izolacijo, ampak so prvi korak k segregaciji – paradoksalno prav tistih skupin, ki jih vlada šteje za »socialno najranljivejše«. Kaj jih lahko bolj rani kot taka oblastna diskriminacija?

Podobno velja za policijsko pridobivanje osebnih podatkov o odrejenih posebnih ukrepih osamitve, karantene in obveznega zdravljenja ter preverjanje obolelih na domu in sledenje okuženim preko pametnih telefonov. Sliši se kar srhljivo, če minister reče, da bodo imela občasna preverjanja spoštovanja odločbe o karanteni s policijskimi obiski na domu predvsem preventivno, tako rekoč ustrahovalno funkcijo: »da bodo tisti, ki prihajajo k nam, vedeli, da je stvar resna, in da bomo karanteno resno izvajali«.

Zlovešče je, da človekove ustavne pravice do zasebnosti pred oblastnim poseganjem ne more obvarovati niti Ustavno sodišče. Še zlasti, če pravico do zasebnosti vlagatelja pobude za ustavno presojo odloka o omejitvi gibanja, ki mu je sodišče zagotovilo anonimnost, pohodi medij, ki mu gre pravica anonimizirati svoje vire. Seveda: drugim ni dovoljeno, meni pa je.

Zdrav človek v zdravi družbi

Za sodbo o »zdravju« in »protiavtoritarni prekuženosti« slovenske demokracije žal ni na voljo statističnih podatkov. Če kdo meni, da je o tem mogoče sklepati kar iz odgovorov na vprašanja v mnenjskih poizvedbah ali iz simulacij volilnih rezultatov, se moti. Zgodovina, tudi bližnja, ponuja za to dovolj dokazov, pa naj gre za politične manipulacije v ZDA, Braziliji, Združenem kraljestvu, Rusiji ali v kateri od manjših držav s parlamentarno demokracijo, kjer prevladujejo nacionalistične, populistične in avtoritarne politike.

Ne more biti razumnega dvoma, da oblastno omejevanje javnosti in zasebnosti načenja temelje demokracije. Če posameznik ali skupina – naj bosta bolj ali manj »ranljiva« – izgubljata zasebnost, izgubljata status subjekta (nepodložnika) v družbi. Brez zasebnosti, tako kot brez obče dostopnosti, tudi javnosti ni in ne more biti. Neločljiva povezanost javnosti in zasebnosti se kaže v javnem izražanju mnenja, ki je v temelju vedno (najprej) zasebno. V svobodni državi, je pisal že Spinoza, lahko vsakdo misli, kar hoče, in javno pove, kar misli. Ta »naravna pravica« je neodtujljiva in je nobena oblast ne sme omejevati. Še več: tudi človek sam se ji v nobenih okoliščinah ne more odpovedati, pa četudi bi v to privolil!

Ali je zgolj čas, v katerem živimo, brez javnosti in brez zasebnosti, ali pa postajamo družba brez javnosti in brez zasebnosti? Če je pred desetletji McLuhan pisal, da so množični mediji podaljški človeka in njegovih čutil, smo danes ljudje v veliki meri postali podaljški komunikacijskih aparatov in preko njih – zaradi pomanjkanja neposredne socialne interakcije – tem bolj dovzetni za oblastne manipulacije. Zato je toliko bolj pomembno ohranjati pristno javnost in zasebnost. Pri tem se je dobro zavedati, da je območje zunaj javnega in zunaj zasebnega območje komunikacijskega somraka, družba brez javnega in brez zasebnega, brez delovanja političnih in civilnodružbenih akterjev in državljanov, pa družba konformizma. Ne glede na to, kaj od tega je vzrok in kaj posledica.

In seveda, treba je »poskrbeti za ustrezno higieno«, kot pozivajo jumbo plakati SDS. Tako osebno kot politično. V zasebnosti in v javnosti. Za človekovo zdravje in za »zdravo družbo«, kot bi dejal Fromm, ni covid-19 nič bolj nevaren kot covid-1984.

Javnost, množica, mediji in oblast

Kolektivno izražanje mnenja ima v svetu in pri nas dolgo zgodovino, prav tako oblastni poskusi nadzorovanja javnega mnenja. Množice protivladnih protestnikov na ljubljanskih ulicah in trgih ter v drugih večjih slovenskih mestih v zadnjih mesecih že drugič v slabem desetletju v slovensko politično življenje vnašajo razgibano dinamiko kolektivnega vedénja, ki jo določa preplet delovanja množice in javnosti.

Tako kot že ob znameniti aferi Dreyfus pred dobrim stoletjem v Franciji in mnogih podobnih manifestacijah kasneje v svetu in pri nas se ob tem zastavljajo pomembna vprašanja o njihovi (ne)demokracijski politični naravi in družbeni določenosti kolektivnega izražanja nezadovoljstva. Kaj je skupni imenovalec arabske pomladi, množičnih demonstracij v Hongkongu in Venezueli, Rusiji in ZDA, palestinskih protestov, množic na slovenskih in katalonskih ulicah v času prizadevanj za osamosvojitve, protestov »gotof si« pred slabim desetletjem pri nas? Je to izžarevanje neposredne demokracije ali grožnja »pravi demokraciji«, pred katero mora oblast zaščititi državljane? So to pojavi javnosti, ki se upira avtoritarni oblasti, ali destruktivne množice, s katero oblast manipulira?

Podobna vprašanja so ob koncu 19. stoletja prispevala k uveljavitvi pojmovne dihotomije »množica–javnost«. Z vzponom mnenjskega tiska je tedaj pomembno vlogo v političnem življenju meščanskih parlamentarnih demokracij začela dobivati kritična javnost kot idealnotipsko nasprotje anonimne in heterogene »zbrane množice« (slovenščina nima enobesednega prevoda za francosko *la foule* ali angleško *crowd*), pogosto iracionalne in destruktivne oblike kolektivnega vedénja. Za javnost sta značilni razumno razpravljanje in izražanje kritičnih mnenj, za množico pa ne le njuna odsotnost, ampak impulzivno delovanje na najnižjem skupnem imenovalcu lastnosti njenih članov, vedno bistveno nižjem od njihovega povprečja.

Eno ključnih vprašanj vse do danes ostaja, ali (oziroma kako) lahko javnost zunaj institucionalnih okvirov političnega odločanja avtonomno, legitimno in učinkovito vpliva na demokratično sprejemanje pomembnih družbenih odločitev. Vprašanje v času vse bolj razširjene-

ga delovanja posameznikov v družabnih omrežjih in družbenih gibanj po vsem svetu nikakor ni le akademsko, ampak ima tudi pomembno praktično politično in normativno razsežnost.

Zmagoslavje javnosti v aferi Dreyfus

Afera Dreyfus je bila politični škandal brez primere, ki je ob koncu 19. in na začetku 20. stoletja za celo desetletje razdelil Francijo in bil tudi uvod in celo povod za številne politične, filozofske in sociološke razprave o javnosti in množici v Evropi in ZDA. Razprave so bile kljub bogastvu idej in intenzivnosti sicer kratkega veka, saj jih je vzpon fašizma in nacizma kmalu povsem zatrl.

Pol leta po objavi Zolajevega odprtega pisma *J'accuse!* (Obtožujem) predsedniku republike v časniku *L'Aurore* januarja 1898 je Gabriel Tarde v razpravi *Le public et la foule* (Javnost in množica) v *Revue de Paris* ugotavljal, da sta množica in javnost obliki družbenega delovanja, katerega najbolj obča in ustaljena oblika je »elementarni družbeni odnos, pogovor, ki so ga sociologi povsem zanemarili«. S tem je polemiziral s svojim akademskim »tekmecem«¹ Émilom Durkheimom, ki komuniciranju ni pripisoval nikakršnega pomena za razumevanje »družbenih dejstev«² kot jedra svoje teorije družbe. V nasprotju z drugimi oblikami povezovanja, ki temeljijo na skupnem spominjanju, identiteti, tradiciji, pripadnosti ali lastnini, kot so sekte, kaste, razredi in sorodne družbene skupine in kategorije, množice in javnosti obstajajo le neposredno v komunikacijskih procesih, katerih rezultat so. Zaradi svoje komunikacijsko-procesne narave so nestabilne in neobstoje v času, vedno v nastajanju in odmiranju, a zato za družbo nič manj pomembne.

Podobno kot že v francoski revoluciji 1789 po Tardovem prepričanju tudi v aferi Dreyfus odločilne vloge niso odigrale množice na ulicah, temveč tisk, ki je bil tedaj na zgodovinskem vrhuncu svojega vpliva na javno mnenje. Po eni strani je tisk z večinsko podporo protisemitski in nacionalistični desnici, ki je Dreyfusove zagovornike označevala za orodje v rokah »nevidne hobotnice okultne oblasti«, prispeval k Dreyfusovi obsodbi, po drugi strani pa je prav tisk ustvaril afero, ki se je končala z Dreyfusovo (in tudi Zolajevo) oprostitvijo. Do radikalnega zasuka je prišlo po tem, ko so pisatelji, javni intelektualci in novinarji v javni kritiki oblastnih institucij začeli razkrivati sistematično zlorabo oblasti, vključno s sodno. Afera ni le odnesla konservativne monarhistične in militaristične vlade ter spodbudila oblikovanje republikansko-demokratskega bloka, ampak je bila pomemben mejnik v razvoju demokracije. Razpravljanje in odločanje o pomembnih družbenih zadevah je prenesla iz tajnosti oblastnih kabinetov v javnost in uveljavila moč (javnega) mnenja ter civilnih združenj in tiska v odnosu

do tradicionalnih centrov moči (vlade, vojske, sodstva). Prav časopisi so imeli pri tem odločilno vlogo.

Zmaga Dreyfusa in javnosti je Tarda utrdila v prepričanju, da bo 20. stoletje – kot je napovedal – stoletje javnosti, ne pa množic. Zgodilo se je nasprotno: z vzponom fašizma in nacizma se je rodilo stoletje množic, kar je še utrdilo slabšalni pomen »zbrane množice«, izvorno povezan z dejstvom, da so bili množični protesti in demonstracije značilni predvsem za delavsko gibanje in deprivilegirane družbene sloje (ženske, manjšine). Nasprotno se je izobrazena javnost oblikovala kot značilno meščanska formacija, ki je bila, kot je poudarjal že Tarde, po svojem bistvu – razpravljanju o mnenjih in javnih zadevah – transnacionalna, medtem ko je množica imela nacional(istič)en značaj.

Razlikovanje med javnostjo in množico je bilo tedaj omejeno zgolj na njuno notranjo dinamiko. Nastanek »razpršene množice« (angl. *the mass*) osamljenih posameznikov s prepletanjem zbrane množice in javnosti pod vplivom medijev, zlasti televizije, in mnenjskih poizvedb pa je v ospredje postavil vprašanje narave »množične družbe« kot celote. C. W. Mills je sredi prejšnjega stoletja v *Eliti oblasti* pojasnjeval bistveno razliko med javnostjo in (razpršeno) množico z njunim razmerjem do oblasti: javnost je v odnosu do oblasti avtonomna, v »družbi javnosti« je mogoče oblast učinkovito kritizirati brez strahu pred sankcijami, medtem ko v »družbi množic« oblast omejuje svobodno izražanje kritike. Millsova analiza prevlade »družbe množic« nad »družbo javnosti« je kritika s kapitalom povezane politične elite, vključno z vojaško-industrijskim kompleksom, ki preprečuje oblikovanje kritične javnosti. V njej je javnost kontrafaktični ideal, h kateremu bi moral težiti demokratični razvoj, in tak status je ideja javnosti ohranila vse do danes kljub političnim in ekonomskim spremembam, ki nas sistematično oddaljujejo od Millsove »družbe javnosti«.

Demoskopija, demofobija in demagogija

Način delovanja množice in javnosti se je od Tardovih in Dreyfusovih časov do danes v marsičem spremenil, še bolj pa se je spremenila tehnologija oblastnega nadzora množic s pomočjo množičnih medijev in javnomnenjskih poizvedb (angl. public opinion polls).

Podobno kot so kritiki ob koncu 19. stoletja opozarjali, da se je del tiska marsikje iz nadzornika oblasti spremenil v orodje oblasti za neposredno (propagandno) ali posredno nadzorovanje mišljenja državljanov, so tudi razprave o poizvedbah opozarjale na njihovo protislovno naravo. Zagovorniki poizvedb so v zbiranju številskih podatkov o mnenjih in vedenju posameznikov, pomembnih za politični proces, videli rešitev naraščajočega demokratičnega primanjkljaja, nasprotniki pa so

jih kritizirali kot resno grožnjo demokraciji, saj so javnost degradirale v razpršeno množico anonimnih posameznikov. Kot so poudarjali, poizvedbe ne le nadomeščajo in celo preprečujejo javne razprave, namesto da bi jih spodbujale, ampak so pogosto tudi neposredno sredstvo manipulacije, bodisi – tako kot tržne raziskave – za nadzorovanje mnenj državljanov bodisi za populistično prilagajanje strankarskih politik volilnim potrebam. Na manipulativno vlogo množičnega zbiranja podatkov v obliki odgovorov na vprašanja jasno kaže tudi nemško poimenovanje »Demoskopie«, v katerem se je javnost kot predmet proučevanja, kot je opozarjal Adorno, povsem izgubila; ankete niso namenjene izražanju javnega mnenja, temveč »opazovanju ljudstva« in manipulaciji mnenj.

Anketne poizvedbe so udomačile javno mnenje, ki se je prej neposredno izražalo na javnih prostorih in v medijih, in ga iz politično močne, pogosto moteče sile preoblikovale v povsem »nedolžen« pojav. Zaradi tega so bile poizvedbe med ključnimi dejavniki preoblikovanja nekdanj antagonističnega odnosa med javnostjo in oblastjo v administrativen odnos, ki ga nadzorujejo naročniki poizvedb.

Kar so bile nekdanj za demonstracijo moči avtoritarnih oblastnikov vojaške parade in druge množične manifestacije, so danes instagram, twitter in druga omrežja, le da so cenejša in učinkovitejša, predvsem pa ne potrebujejo novinarskih posrednikov.

Narava množic in javnosti ter meja med njima pa sta se še mnogo bolj kot s komercializacijo televizije in z mnenjskimi poizvedbami spremenili z množično uporabo interneta, zlasti s prodorom družabnih omrežij, kot so facebook, twitter, instagram ... Nastala je hibridna množica prostorsko razpršenih pa vedno virtualno »zbranih« posameznikov. Med zbrano in razpršeno množico ni več jasne razlike; nekdanj jasno določena meja med skupinskim in množičnim, med zasebnim in javnim, med javnostjo in množico pa je postala zelo porozna. Nekoč prostorsko opredeljena javna sfera je bila v spletni različici videti tako rekoč neskončna, a tudi nepregledna.

K hibridizaciji množice in javnosti je prispeval tudi pojav spletne spontanosti, ki jo omogočajo ali povzročajo anonimnost in nevidnost spletnih uporabnikov, asinhronost komunikacije in zanikanje strokovne avtoritete, kar uporabnike interneta spodbuja k bolj neposrednemu izražanju, kot je (bilo) običajno v tradicionalnih oblikah tako javnega kot zasebnega komuniciranja. Spontanost delovanja, ki je bila nekdanj omejena le na občasno zbrano množico, v kateri je bila medosebna interakcija minimalna, je v komuniciranju na spletu vsepovsodna. Če so zgodnji avtorji morda pretiravali – videli smo, zakaj – s pripisovanjem impulzivnosti in nasilnosti zbrani množici, v novodobni »razpršeno-

-zbrani« spletni množici ni mogoče prezreti vse pogostejše netolerance, manipulacije in širjenja laži, sovražnega govora in spodbujanja k nasilju.

Z internetom se je še poglobila protislovna narava medijev kot orodje javnosti za nadzor oblasti in orodje oblasti za nadzor množice. Na vrhuncu moči televizije se je politika prilagajala njeni logiki spektakla, z množično uporabo interneta pa je tudi politika prevzela nove vzorce komuniciranja za reševanje starih problemov, med katerimi je od nekdaj na vidnem mestu tudi demofobija. Že Machiavelli je vedel, da je kombinacija ustrahovanja, laži in samopoveličevanja zmagovita formula za manipulativno obvladovanje množic – toda le dokler ne prestopi praga ustvarjanja ljudskega sovraštva do oblastnikov, na kar samodržci v svoji oblastni zaslepljenosti praviloma pozabijo in so zato sami sebi največji sovražniki. Demagogija, izkoriščanje čustev, predsodkov in nevednosti ljudi za netenje strasti, strahu pred oblastjo in sovraštva do drugih, propagiranje laži ter preprečevanje razumne razprave so od nekdaj učinkovito gibalno manipulacije množic, ki ji je internet odprl prosto pot z obvozom novinarstva v klasičnih medijih preko družabnih omrežij.

Internet prinaša nove, doslej neslutene možnosti komaj vidnega nadzorovanja in demagoškega manipuliranja zasebnega in javnega komuniciranja v hibridnih množicah družabnih medijev, ki jih oblastne elite s pridom izrabljajo za kovanje političnih ali komercialnih dobičkov. Kar so bile nekdaj za demonstracijo moči avtoritarnih oblastnikov vojaške parade in druge množične manifestacije, so danes instagram, twitter in druga omrežja, le da so cenejša in učinkovitejša, predvsem pa ne potrebujejo novinarskih posrednikov. Politiki – ne le avtoritarni – ne skrivajo navdušenja nad možnostjo, da njihova »resnica« lahko vsak trenutek pride neposredno do sledilcev, ne da bi jo okužila novinarska »pristranskost«. Težko si je predstavljati, kako bi brez družabnih omrežij preživel ameriški predsednik Trump, nedvomno vodilni politik spletne demagogije, ki se v povprečju zlaže 23–krat na dan; v času svojega predsednikovanja se je zlagal že skoraj dvajset tisočkrat. Tudi slovenska predsednika vlade in države sta »dopolnilno zaposlena« na twitterju in instagramu.

Politikom tega kova seveda sledi množica, ne javnost. Javnost za učinkovito in legitimno delovanje ne potrebuje demoskopije, ampak profesionalne »vmesnike« – avtonomne medije in novinarje.

Izgon medijskih morilcev iz katedrale svobode

Podredljivost in vodljivost (spletnih) množic opozarjata na veljavnost starih spoznanj o pomenu tiska in novinarstva za njeno transformacijo v javnost, kar je odkrival Tarde v aferi Dreyfus. Na to nas pravzaprav opozarja že izvirno poimenovanje novinarstva v grščini, ki kaže na njegovo temeljno povezanost z ljudstvom: Grki pravijo novinarstvu

demosiografia (δημοσιογραφία), torej pisanje o ljudstvu in za ljudstvo. Od oblastnih elit neodvisni mediji in novinarstvo so poleg delitve oblasti ključna, a vse prej kot samoumevna varovalka javnosti in ljudstva pred cenzurnimi posegi avtoritarnih oblasti.

Ob rojstvu interneta so bili mnogi – predvsem spletni aktivisti – prepričani, da pomeni internet začetek množične neposredne politične participacije v brezmejni virtualni javni sferi. Da so bile te predstave naivne, je najbolj neprizanesljivo pokazala arabska pomad, ko se je ponovno izkazalo, da so tako klasični množični mediji kot novodobna družabna omrežja učinkovito orodje za sprožanje družbenih sprememb – ne le za mobilizacijo množic – samo, če lahko v sozvočju z drugimi ključnimi dejavniki prispevajo k oblikovanju javnosti. Protestne množice, ki s pomočjo družabnih medijev postanejo pomembna politična sila, so sicer lahko hitro plen političnih skupin, organiziranih v neka-kšne »investicijske sklade« za prevzeme gibanj in kapitalizacijo njihove politične moči za svoj žep. V Sloveniji je značilen primer takega prevzema ad hoc stranka SMC, s katero je Miro Cerar »uplenil« množico, ki je demonstrirala proti Janševi vladi, in prišel na oblast. Boleče tragi-komično pri tem je, da je njegova »stranka na mah« v zadnjih zdihljajih svojega obstoja pred političnim bankrotom unovčila svoje poslanske glasove z diskontno prodajo vladajoči Janševi SDS, torej stranki, na plečih kritike katere je prišla na oblast.

Bolj tragično pa je, da je s kratkovidno politično preračunljivim vstopom strank SMC in Desus v vlado tlakovana tudi pot sovražnega prevzema ali uničenja nacionalne javne RTV. SDS se je odločila v svojo »katedralo svobode« enako mislečih vgraditi talibanski presežek, ki spominja na reislamizacijo carigrajske Hagije Sofije: demontažo javne radiotelevizije, za kar si (doslej sicer neuspešno) prizadeva že tri desetletja.

Avtonomni javni in neprofitni mediji so odločilnega pomena za uveljavljanje standardov profesionalnega novinarstva in s tem kulture političnega komuniciranja sploh. Poleg tega je javna RTV pri nas, tako kot v mnogih drugih državah, tudi ena najpomembnejših nacionalnih kulturno-umetniških in arhivskih institucij. A od vseh težav, izzivov in novih priložnosti, ki jih prinaša z epidemijo povezana kriza tudi medijem, vladajoča politična stranka v krizi očitno vidi predvsem priložnost, da medije in novinarstvo vpreže v voz strankarske propagande ali pa jih utiša. Ali ji bo tokrat uspelo ostati na oblasti toliko časa, da bo izpeljala že leta 1990 napovedani »labodji spev« kritičnega novinarstva, je odvisno predvsem od njenih koalicijskih partnerjev Desus in SMC, pa tudi od »prevzemne tarče«.

Predsednik vlade Janša že dolgo poziva državljane, naj ne plačujejo prispevka za javno RTV. Ko je nedavno na vladni spletni strani

novinarje javne RTV in Pop TV ozmerjal z »medijskimi morilci« ter obe televiziji obtožil »hujskaškega urednikovanja in vodenja«, zaradi katerega ne pridejo do izraza »sposobni, profesionalni in etični novinarji«, je javna TV v dokaz svoje »profesionalnosti« uprizorila enourni intervju z gospo soprogo predsednika vlade. Voditeljica Odmevov se je prejšnji teden na dan, ko so bili novi medijski zakoni tema dneva, slabi dve minuti pred koncem 18–minutnega intervjuja spomnila še na nove medijske zakone. Na vprašanje, zakaj je javna razprava omejena na pet dni, ji je predsednik odgovoril, da v zakonih ni nič posebnega, kar ne bi bilo znano v Evropi (ni omenjal Madžarske), in da ima RTV slabo vodstvo, voditeljica pa je sklenila pogovor z: »Bomo videli, ali bo še kakšen dogovor mogoč...«

Z morebitnimi politično preračunljivimi ali zakonsko izsiljenimi zamenjavami »medijskih morilcev« – »nesposobnih« novinarjev, direktorjev in urednikov, ki si drznejo javno zavračati »krivdo« – s »profesionalnimi in etičnimi novinarji«, ki so sledilci predsednika SDS, se bo pot javne RTV v Canosso v vsakem primeru slabo končala. Njeno preoblikovanje v strankarsko množično glasilo ali postopno finančno izčrpavanje bi bilo hud udarec ne le za slovensko novinarstvo v celoti, ampak tudi za slovensko javnost. Le upamo lahko, da v parlamentu zbrani predstavniki ljudstva ob tem ne bodo zgolj amorfná »zbrana množica«, ampak kritičen glas javnosti, ki sicer odmeva po trgih in ulicah Ljubljane in drugih mest.

II. SVOBODA TISKA NA PREIZKUŠNJI

»Labodji spev« slovenskega novinarstva?

Ob brzojavki, ki so jo prebrali v parlamentu, naj oče slovenskega naroda takoj vrže na cesto obrekljive novinarje slovenske televizije, me je tako kot ob izjavi Janeza Janše, ki jo je objavilo *Delo*, da je prenos prvega zasedanja demokratično izvoljenega slovenskega parlamenta »labodji spev« (?) tv novinarjev, in žuganju novinarjem v parlamentu, da so zapeljani v nepravo ideologijo, začelo mučiti vprašanje, ali se je Slovenija s prvimi povojnimi demokratičnimi volitvami resnično odcepila od cenzuriranja pameti in enoumja.

Ni dolgo, odkar sva s kolegom iz Velike Britanije končala mednarodno primerjalno raziskavo o »novinarjih za 21. stoletje« v 22 državah z vseh celin. S številnimi sodelavci smo med drugim proučevali položaj novinarstva in še posebej vpliv centrov politične in ekonomske moči in množične medije ter najnevarnejših omejitev svobode tiska. Seveda ni težko uganiti, da so v vseh državah največja grožnja svobodnemu opravljanju novinarskega poklica tisti člani v delitvi formalne in neformalne moči, katerih vpliv je najmanj nadzorovan; v enopartijskih sistemih partijska oblast, v nerazvitih parlamentarnih sistemih država in v razvitih sistemih kapital.

Avgusta letos bo na Bledu 17. kongres Mednarodnega združenja za raziskovanje množičnega komuniciranja. Pred dvema letoma, ko smo predlagali za glavno temo kongresa »Razvoj komuniciranja in demokracije«, ki je bila z majhnim začudenjem (za železno zaveso bomo razpravljali o demokraciji?) in tem večjim odobravanjem tudi sprejeta, kajpak nismo mogli verjeti, da bo ta tema za nas prav v času kongresa postala vnovič in na nenavaden način aktualna.

Nedavno sem se pogovarjal z novim dekanom praške fakultete za novinarstvo, ki ga je postavil novi minister nove demokratične vlade Češke in slovaške republike. Kot mi je povedal, so vse v komunističnih časih izvoljene učitelje postavili na cesto in jih zamenjali z novovernimi.

Karol Jakubowicz, ki vodi novo državno komisijo za reorganizacijo poljske (državne) radiotelevizije, mi je letos na pomlad dejal, da je

novi oblasti močno uplahnil interes za demokratizacijo radiotelevizije, ki ga je tako vehementno poskušala uveljavljati v opozicijskih časih. Televizija je še naprej v rokah ministrstva, le ljudje niso več isti. Nova oblast je tako kot stara že zaužila sladkosti medijske otrplosti.

In kakšno zvezo ima vse to s slovenskim novinarstvom? Vsaj v zadnjih (dveh) letih mi je bilo ob vseh podobnih priložnostih, pa naj je šlo za pogovore s kolegi iz drugih republik ali drugih držav, nekako lahko pri srcu, da se je slovensko novinarstvo vse uspešneje začelo izvijati iz oblastnega primeža. Kajpak je pretenciozno pomisliti, da je slovensko novinarstvo v bolj demokratičnih okoliščinah doseglo že tako stopnjo profesionalnosti (karkoli naj bi že ta izraz pomenil), da bi novinarske izdelke ob nenadni (vnovični) smrti novinarske avtonomije lahko razglasili za »labodji spev«. Vsaj še nekaj časa jim naj pusti oblast, da se bodo res lahko izpeli.

Res je sicer, da časi preganjanja medijev, kot sta Radio Študent in Mladina, in mnogih novinarjev še niso tako davni, da bi ob pomisli nanje lahko zamahnili z roko. A bolj kot to, da to še ni le zgodovina, lahko človeka zaskrbijo zahteve, naj se zgodovina ponovi. Medtem ko je še nedavno politika pogosto govorila o pravih ciljih in nepravih sredstvih, ko je poskušala obračunavati z opozicijo, naj bi zdaj popravili »zgodovinsko zmoto«; sredstva niso problematična, le cilj ni pravi. S televizijo ni narobe nič drugega kot to, da ni v pravih rokah in pravilno usmerjena.

Od meščanske revolucije naprej je za Zahod, na katerega venomer prisegamo v zadevah Demokracije, tisk »četrti stan«, in njegova temeljna naloga naj bi bila budno paziti na oblast. Novinarji so postali za vsakega spodobnega politika nedotakljivi; poslancem daje imuniteto zakon, novinarjem pa jo daje javnost. Pred natančno osemdesetimi leti je Max Weber dejal: »Pred sto petdesetimi leti je britanski parlament prisilil novinarje, da se na kolenih opravičijo, ker so zlomili privilegij in poročali o njegovih zasedanjih; danes pa že to, da tisk ne tiska govorov poslancev, spravi parlament na kolena. Očitno se je ideja parlamentarizma spremenila, prav tako pa tudi položaj tiska.« Po dvesto tridesetih letih naj bi se torej britanska zgodovina ponovila na Slovenskem. Televizija na kolena pred parlamentom! Kakšna farsa!

Oblast naj odstavi novinarje! Že pred dvesto leti si kaj takega niso več upali v Angliji, ampak so morali Thomasa Paina, ki so mu bili bolj pri srcu plebejci kot plemstvo, vsaj postaviti pred sodišče zaradi puntarskega klevetanja in sramotenja parlamenta in kralja v Človekovih pravicah. V briljantni obrambi je Painov zagovornik Erskine dokazoval (in, vsaj kar zadeva sodobni demokratični svet, dokazal), da mora biti moč parlamenta omejena s posameznikovo pravico, da svobodno izrazi

in objavi svoje mnenje. In kot povzema John Keane v zadnji številki *Teorije in prakse* v nadvse poučnem članku o svobodi tiska v devetdesetih letih (dvajsetega stoletja, da ne bo pomote) Erskinove besede: »Nobena zemeljska sila ne more odreči svobode tisku, še najmanj pa pokvarjena vodstva držav, ki skušajo rešiti lastno kožo. Vsakdo lahko analizira načela njihovih ustav, pokaže na napake in pomanjkljivosti, razišče in objavi njihove podlosti, posvari druge državljane pred njihovimi uničevalnimi posledicami.«

Tisto, za kar bi si morala prizadevati demokratična oblast, je osvoboditev novinarstva čim večjega števila komercialnih in političnih spon, ne pa za to, da za levimi uzdami natakne še desne. Ob zategnjenih vajetih se še konj ustavi, pa se ne bi novinar. In lahko se tudi vzpne, da vrže jezdeca iz sedla! Prav je dejal zamejski rojak Bogo Samsa: stavka!

Če imajo mediji v razvitem demokratičnem svetu položaj četrtega stanu, bi jim moral iti pri nas vsaj položaj četrtega zbora, če imamo politični, upravni in gospodarski zbor že v parlamentu. Seveda ne tako, kot je o tem razmišljala oblast nekdanj in bi bilo očitno povšeči tudi novi oblasti, tako kot drugod po Vzhodu: da bi bili novinarji demokratično centralizirani »družbenopolitični delavci«. Po logiki: novinarji so krivi, ker se jim je prikupila (premnogim v resnici priskutila) stara oblast, za kazen naj delajo tlako novi oblasti.

Ko je bivša komunistična partija spet enkrat vzela novinarje v precep, sem pred devetimi leti v *Naših razgledih* pisal: »Tako kot pred sto in več leti je tisk še vedno in znova kriv, da (če) je ‚javnost vznemirjena‘. Ne tisti, ki kaj store, česar ne bi smeli, in tisti, ki ne store tistega, kar bi morali, marveč tisk, novinar, ki to javno objavi.« ... Na seji CK ZK Srbije je bilo rečeno, da »si novinar ne more vzeti pravice, da objavi ali ne objavi, cenzurira ali ne cenzurira (tako!) nastop odgovornega funkcionarja... Odgovornost za javno besedo mora biti velika, pri tem odgovarjajo za javno besedo tako ljudje v množičnih medijih kot politični ljudje. Ne zahtevajmo in ne prenašajmo na tisk dela svoje odgovornosti!«

Kako nenavadna podobnost povezuje London pred dvesto leti z južnimi Slovani na pragu tretjega tisočletja. Tenkočutna skrb za to, da novinarjem ne bi naložili prehude odgovornosti, ki so jo blagohotno voljni sprejeti na svoja krepka pleča »politični delavci«, in stroga etika javne besede sta se v tem delu Evrope ohranili vse do današnjih dni. Zakaj naj bi si novinarji grenili življenje s tem, kaj naj objavijo in česa ne, ali naj prenašajo seje cekajev in parlamenta do štirih zjutraj ali do enajstih zvečer ali pa – bog varuj – sploh ne, ali naj televizijski snemalci snemajo govornika od spodaj, zgoraj, z leve ali desne, ali naj vedoželjnemu gledalcu pokažejo frenetično ploskajoči desni del ali odreveneli levi

del novopečenih poslancev, ali liberalni Juri lahko nariše malo daljši nos zelenega Jurija... Veliko breme odgovornosti bodo z veseljem prevzeli »politični ljudje«, ki bodo novinarje »profesionalizirali« po svoji meri.

Bo vrag vzel šalo? Morda pa bo le pustil labodu, ki je komaj shodil, da se še malo poredi, preden si naredi slastno večerjo. Tudi sicer so take obredne pojedine v dobri stari Evropi že nekam iz mode, in morda tam ne bodo razumeli našega dokazovanja, da smo s tem, ko smo požrli zadnjega kanibala, odpravili kanibalizem in se s tem dokončno vrnili v Evropo. Napad na novinarstvo sredi parlamenta je nekaj, s čimer se v Zahodni Evropi, v katere nežni objem si tako vroče želimo, lahko proslavimo vsaj toliko, kolikor smo se s političnimi pogromi proti novinarjem v Srbiji in s političnimi procesi na Kosovu.

Zadnja reč, ki bi si jo želel na kongresu mednarodnega združenja za raziskovanje množičnega komuniciranja, ki bo prvič na slovenskih tleh, bi bilo sprejemanje peticije zoper ravnanje z novinarji v Sloveniji. V demokraciji je pač vse mogoče.

Večna tema: svoboda tiska

Od labodjega speva do razumnika,
ki spev utemeljuje

Vsaj od 17. stoletja naprej so največji misleci, ki so se lotevali bistvenih vprašanj obstoja, razvoja in usode človeštva, v središče svojih obravnav postavljali tudi vprašanje svobode tiska in načela javnosti kot njenega temelja. S prvo zakonsko odpravo cenzure v Veliki Britaniji in pojavom prvega dnevnika na prelomu 17. in 18. stoletja se je začel pohod tiska kot »četrte veje oblasti«, kot so ga mnogi popularno imenovali, da bi poudarili njegovo – za mnoge temeljno – funkcijo nadzornika nad vsemi državotvornimi (zakonodajno, izvršilno in sodno) vejami oblasti. Kakorkoli je teoretsko sporno zvajati načelo javnosti, ki ga je tako bleščeče utemeljil Immanuel Kant, na nadzorstveno vlogo tiska in zapostavljati človekovo pravico do javnega izražanja mnenja – »temelja duhovne blaginje človeštva, ki je temelj vseh drugih blaginj« – kot je zapisal Mill v znamenitem spisu *O svobodi* – pa za nikogar, razen za avtoritarne oblasti, in nikdar, razen v »izrednih razmerah«, ni bilo sporno, da je svoboda tiska od zunanjega vmešavanja eden izmed nepogrešljivih temeljev demokracije.

Vse dokler ni ondan nekemu slovenskemu razumniku uspelo odkriti, da »ima vlada pravico, ne le dolžnost, da v skladu s svojimi pristojnostmi poseže v medije in poskrbi, da postanejo ti po uredniški oziroma novinarski plati profesionalni in strokovni. Če ne gre drugače, je treba medijski prostor odpreti tudi z zamenjavo ljudi ...« Da je torej treba nadzorstvena razmerja postaviti na glavo: (sedanja) politična oblast naj nadzoruje »profesionalnost in strokovnost« medijev, mediji naj ne kritizirajo, ampak poročajo tako, kot je oz. da bo (sedanji) oblasti všeč. Naj jo spoštujejo in ji bodo hvaležni, kot si je nedavno zaželel prvi minister. »Profesionalno in strokovno!« Tudi na vprašanje, ali naj bo nadzor preventiven ali represiven, ima naš razumnik odgovor: če ne zadostuje eno, potem še drugo.

Da bi utemeljil svojo teorijo, bi naš razumnik moral dokazati, da je cenzura sestavni del bistva svobode tiska. Toda kot je že stole-

tja (bržkone torej zmotno?) znano, velja cenzurirani tisk za najslabšo vrsto tiska. Kdo je že to zapisal? Urednik *Rheinische Zeitung*, pri nas zdaj malo čislani Karl Marx davnega leta 1842 – v polemiki s predstavnikom plemiškega stanu v renskem deželnem zboru, ki je tako kot naš razumnik zagovarjal koristnost »oblastne pomoči« novinarjem oz. cenzure, češ da lahko le pomaga neukemu ljudstvu in ga obvaruje pred zlimi mislimi.

Videti je, da je bil tako kot Marx v hudi zmoti tudi John Stuart Mill, ko je bil že leta 1869 pripravljen verjeti, da so mimo časi, ko je bilo treba braniti svobodo tiska pred »korumpiranimi in tiranskimi oblastmi«, in da po mnogih briljantnih razpravah njegovih predhodnikov ni več treba znova dokazovati nesprejemljivosti oz. nedemokracijskeosti zamisli, da bi si zakonodajna in izvršilna oblast smeli privoščiti »predpisovati mnenja ljudstvu«. Bil je pač prepričan, da je odveč strah, da bi si v pravni državi vlada drznila nadzorovati mnenja – razen v primeru, da vlada postane organ »splošne netolerantnosti javnosti«, kar sicer prizadevanja za nadzorovanje mnenj ne more upravičevati, ga pa pojasnjuje. Razlog za prepričanje o skoraj samoumevni nujnosti obstoja svobode tiska je bil za Milla preprost: le tako je mogoče priti do resnice. Omejevanje svobode tiska v primeru, ko je neko mnenje »pravilno«, ljudem preprečuje, da bi svoja napačna mnenja zamenjali s pravilnimi; in če je mnenje napačno, je izguba zaradi neobjave pravzaprav še večja, saj prav soočenje z zmoto napravi resnico razvidnejšo.

Da v časih, ko je bila država instrument revolucije, čeprav naj bi hkrati odmirala, svoboda tiska ni bila spoštovanja vredna vrednota, ne gre izgubljati besed. Kot nam je povedal že Mill: svoboda tiska se lahko uveljavi samo v pravni državi. Da pa v časih, ko naj bi postopno vendarle dosegli norme pravne države, svoboda tiska lahko postane drobiž v političnih prekupčevanjih, je posledica skrb vzbujajoče duhovne omejenosti in zaslepljenosti. Vendar je treba hkrati priznati, da ideje o poseganju oblasti v medije niso niti naivne niti ne brez čuta za realnost.

Če ni demokratično dopustno – ali je vendarle praktično mogoče oblastno »posegati v medije«? Odgovor je žal dobro znan in velikokrat preverjen: da.

V času po demokratičnih političnih spremembah v vzhodni Evropi se je pohlep po medijih vnovič začel širiti kot kuga, ki je novonastale večstrankarske demokracije še niso mogle zaježiti. Vse klasične veje oblasti – zakonodajna, izvršilna in sodna – so udeležene v omejevanju svobode medijev, povečini pod odločilnim vplivom izvršilne oblasti.

Tožbe proti medijem in novinarjem so v mnogih državah dobile prav epidemičen obseg, in v mnogih primerih so izrečene drakonske

kazni spravile medije v stečaj, prav gotovo pa tudi vplivale na večjo »prijaznost« medijev do oblasti. Na srečo je Slovenija v tem pogledu izjema. In tudi sicer je sodno preganjanje novinarjev še najblažja oblika nadzorovanja novinarjev, saj so sodni postopki na očeh javnosti in vsaj po formalni plati zbuja videz zakonitosti, če zanemarimo razširjeno prakso, da kar javni tožilci po »uradni dolžnosti« vlagajo tožbe zoper novinarje, ki da so žalili čast in dobro ime politikov. Ne gre pač prezreti možnosti, da tudi novinarji lahko kršijo pravice drugih državljanov in morajo biti za to odgovorni pred zakonom; sodni postopki postanejo sporni tedaj, ko kot tožnik posredno ali neposredno nastopi država, in tedaj sojenje novinarjem ni nič drugega kot represivna cenzura.

A sodni postopki so pogosto le ovinek na poti neposrednega podrejanja ali prilaščanja medijev, tako rekoč zasilno sredstvo, kadar ni mogoče uporabiti manj razvidnih, javnosti bolj skritih in zato manj tveганиh postopkov, kjer ni vloge za razsodnika. V parlamentih in vladah je običajno ključni kriterij izbiranja članov radiotelevizijskih svetov, nadzornih odborov in podobnih organov, ki naj bi jih sestavljali »predstavniki civilne družbe«, njihovo politično prepričanje. Posledično se potem taki organi bolj kot s kakovostjo programov ukvarjajo s politično (ne)primernostjo ustvarjalcev programov in njihovih pogledov, izraženih v programih, ter s kadrovanjem »naših« (seveda vedno najbolj strokovnih) urednikov.

Delno so novinarji in mediji za strankarsko poželenje tudi sami krivi. V zgodnjem obdobju demokratične preobrazbe se je tudi nekaterih med njimi polastila prava sla postati »četrta veja oblasti« v dobesednem pomenu, in za ceno tega so se bili pripravljene odreči svoji publiki. V Sloveniji je Demosov predlog za spremembo zakona o javnih glasilih leta 1992 pospremila naslednja farsična utemeljitev predloga za odpravo v prejšnjem sistemu uzakonjene državljanske pravice do objave mnenja, ki je, kot je bilo zapisano v predlogu, prišel iz samega Društva novinarjev Slovenije: »... ta pravica državljana je pomenila velik civilizacijski dosežek v pogojih enostrankarskega sistema in monolitnega informacijskega prostora, v pluralni družbi in na razvitem trgu informacij pa je takšna pravica oziroma dolžnost javnih glasil anahronizem; glasila bodo namreč za javnost pomembna mnenja prisiljena objavljati predvsem zaradi pritiska konkurence.« Le kaj bi rekel Mill k tej »briljantni« utemeljitvi zamenjave *človekove* svobode za svobodo *trga*?! Marx bi pač samo ponovil: »Tvoja svoboda ni moja svoboda...«

Tako kot »prava« oblast so v pravici državljanov do objave mnenja takrat tudi nekateri novinarji videli predvsem nevarnost vmešavanja v svoje delo, omejevanje lastne svobode (torej privilegija), in bili na-

ivno prepričani, da je s padcem socializma in s privatizacijo medijev (zlasti tiska) konec političnega nadzorovanja. Spet drugi niso skrivali svojega velikega navdušenja nad političnimi veljaki in iskali njihovo naklonjenost v zamenjavo za svojo, javno izraženo. Razmere v Sloveniji so dokazovale veljavnost splošne »razvojne teorije« odvisnosti medijev, po kateri odsotnost utrjene in skupne profesionalne etike v medijskih poklicih, kot je Paolo Mancini razkrival na primeru Italije, vodi v integracijo množičnih medijev in političnih elit ter pristranskost množičnih medijev, kar prej ali slej spravi medije pod državni nadzor.

Pri zgodbi o »poseganju v medije« pa je najbolj paradoksalno, da postsocialistične oblasti – hkrati ko prisegajo na od države neodvisno tržno ekonomijo in privatizacijo – za uveljavljanje svojih političnih interesov uporabljajo prav ekonomska sredstva. Pri medijih, ki nimajo statusa javnega zavoda, zgolj politični vzvodi discipliniranja seveda niso več učinkoviti. Minili so pač časi, ko so bile besede političnih funkcionarjev deležne samo strahospoštovanja in ne kritike – časi, po katerih se danes očitno toži zagovornikom nadzorovanja »profesionalnosti in strokovnosti« novinarjev.

Edini pravi vladar je (p)ostal denar, politiki pa novodobni trgovci z novci v Blatni vasi! Če je najbolj razvidno in torej za politike najmanj zaželeno poseganje v medije uporaba sodne veje oblasti, je nadzorovanje medijev prek kupovanja odločevalskih glasov v skupščinah in nadzornih organih medijskih delniških družb videti ne le povsem zakonito, ampak tako rekoč utemeljeno z najdragocenejšo vrednoto – svobodnim trgom, potemtako tudi »legitimno«. Ihtavost podjetniško-političnega poseganja v medije tu spominja na nekakšen politični monopoli, le da v tej igri, v kateri si vsak udeleženec prizadeva dobiti čim več lastnine, stranke delnic ne kupujejo z brezvrednimi žetoni, pač pa z realnim kapitalom, ki so ga dobili v upravljanje od državljanov, nekdanjih lastnikov »družbene lastnine«. Problem je samo v tem, da si ti gospodje svobodo in občeveljavnost trga predstavljajo malce po svoje, podobno kot oni ministrski kandidat na Tajskem, ki je kupoval glasove volivcev po vsej državi in to utemeljeval s tem, da mora demokracija temeljiti na svobodnem podjetništvu in da je vladanje izvrsten podjetniški projekt, ki bogato povrne investicije v glasove, hkrati pa organiziral še volilne stave, da bi se investicije čim prej in čim obilneje povrstile.

Najbolj tragična pri tej brezkončni zgodbi o svobodi tiska je zmotata, da je mogoče novinarstvo »popraviti« ali, kot se reče evfemistično, »uravnotežiti« s političnimi posegi. Večstoletna zgodovina tiska razkriva, kako zunanji posegi tisk lahko napravijo samo slabši. Spodleteli poskusi v zgodnjih devetdesetih v Sloveniji, da bi z državnim denar-

jem spravili na noge »drugačne« časopise, tudi niso bili dovolj dobra šola. Ker je pač državni denar za politike bil in je očitno še vedno zastoj.

Kaj bi torej pri nas z Edmundom Burkom, ki je razglasil tisk za četrto vejo oblasti, in Jeremyjem Benthamom, ki jo je dve desetletji pozneje utemeljil s teorijo o koristnosti nadzorovanja oblasti! Mi imamo svojega Burka, ki je razglasil labodji spev novinarjev, in svojega Benthama, ki ga deset let pozneje utemeljuje.

Svoboda tiska umira? Naj živi svoboda peresa!

Ko je ameriški kongres leta 1791, štiri leta po sprejemu ustave, sprejel še sveženj desetih dopolnil s področja človekovih pravic in med njimi na prvem mestu dopolnilo – znameniti »prvi amandma« – da kongres »ne bo sprejel nobenega zakona, ki ... bi omejeval svobodo govora ali tiska«, so ZDA za ves liberalni svet postale zgled svobodnega razvoja tiska. Z Benthamovim spisom o javnosti je istega leta Evropa šele začela stopati po poti doslednega ukinjanja cenzure, ki se je – ali naj bi se – za njen vzhodnejši del končala šele dve stoletji kasneje, torej komaj pred dobrim desetletjem. Tudi v novodobnem oblikovanju demokratičnih sistemov Srednje in Vzhodne Evrope je bila ameriška tradicija (de)regulacije tiska mnogim (zlasti novim lastnikom medijev in novinarjem) najpomembnejši vzor, čeprav so nove uzakonitve svobode tiska po črki in duhu bolj sledile evropski tradiciji, ki jo utemeljuje francoska deklaracija o pravicah človeka in državljana iz leta 1789. Francoska deklaracija je postavila v ospredje posameznikovo svobodo izražanja – z govorom, pisanjem in tiskanjem – in ne tiska kot posebne dejavnosti, a je bila po zgodovinski krivici potisnjena v ozadje.

Podobno kot francoska deklaracija o pravicah človeka in državljana tudi Evropska konvencija o človekovih pravicah iz leta 1950 sploh še ne govori o »svobodi tiska«; v desetem členu vsakomur zagotavlja pravico do svobodnega izražanja, ki vključuje »svobodo mnenja ter sprejemanja in posredovanja informacij in idej brez vmešavanja javne oblasti in ne glede na meje«. Šele listina temeljnih pravic Evropske Unije iz leta 2000 tem pravicam posameznika dodaja načelo »spoštovanja svobode in pluralnosti medijev« (11. člen listine). Poudarek na »svobodi tiska« kot *človekovi pravici* ali vsaj pravici, ki je razširitev človekove pravice svobodnega ustnega in pisnega izražanja, je značilen tudi za sodobne evropske ustave. Nemška ustava na primer obravnava svobodo tiska v členu, naslovljenem »pravica svobodnega izražanja mnenja«, ki pravi: »Vsakdo ima pravico svobodno izražati in razširjati svoje mnenje z govorom, pisanjem ali sliko ter se neovirano poučevati iz obče dostopnih virov. Zagotovljeni sta svoboda tiska in svoboda radiodifuznega

in filmskega poročanja.« 39. člen slovenske ustave je okornejši, ker ne razlikuje jasno med človekovo osebno pravico svobodnega izražanja (vključno tiskanja) ter svobodo tiska (svobodnim oziroma necenzuriranim delovanjem medijev), ki ni osebna pravica in je ustava ne zagotavlja vsakomur.

Toda svoboda tiska ni le razširitev individualne svobode, ampak je v praksi lahko tudi njena omejitev, ker omogoča nastajanje privilegijev. Obstaja bistvena razlika med osebno svobodo izražanja, ki jo posameznik lahko uresničuje povsem individualno (ko govori, piše, »tiska« letake ali komunicira prek interneta) in mu je osebno tudi zagotovljena (»*vsakdo* ima pravico...«), ter svobodo izražanja, ki jo posameznik lahko uresničuje samo v sodelovanju z drugimi in v odvisnosti od njih (npr. s tiskom, radiom, televizijo) in mu ne pripada osebno (»zagotovljena je...«). Kot poudarja nemški ustavni sodnik Wolfgang Hoffmann-Riem, je v drugem primeru nujno treba zakonsko določiti pravila dostopa do medijev ter njihove naloge in odgovornost v odnosu do javnosti, da bi svobodo tiska lahko interpretirali kot razširitev človekovih pravic; v nasprotnem primeru ni več nikakršnega razloga, da bi svoboda tiska uživala ustavno varstvo. Cass R. Sunstein, zaslužni profesor Univerze v Chicagu in član ekspertne skupine, ki je v letih 1997 in 1998 proučevala naloge televizijskih postaj v odnosu do javnosti v ZDA, je prepričan, da tržna regulacija, ki izhaja iz ekonomističnega ideala »suverenosti potrošnika«, ni samo nezadostna, ampak je povsem neprimerna za »medijski trg«. Izobraževalni programi in programi, ki obravnavajo javne zadeve, spodbujajo prizadevanja za razvoj posvetovalne demokracije, česar prav gotovo ne zagotavlja prepuščanje medijev »dereguliranemu trgu«. Med Sunsteinovimi najzanimivejšimi predlogi je ideja »*play or pay*« (igraj po pravilih ali plačaj) po zgledu ekoloških regulativnih posegov. Radijske in TV postaje naj bi imele možnost izbire med izpolnjevanjem zahtev po neposrednem služenju javnim interesom in financiranjem drugih organizacij, ki bi proizvajale take programe, s čimer bi se npr. »odkupile« za svojo pretirano komercialno usmerjenost, ne da bi posebni davki izginjali v katakombah državne administracije.

Morda prav odsotnost razprav, kako v spremenjenih razmerah, ki jih prinašajo nove tehnologije ter gospodarska in kulturna globalizacija, znova zakonsko uveljaviti idejo o »svobodi tiska« kot temelju sodelovanja državljanov v političnih procesih, najizraziteje dokazuje zaton ideje svobode tiska. Na splošno postmoderno krizo medijske avtonomije (svobode) ter razumevanja vélike razsvetljenske ideje svobode govora in tiska zgovorno opozarja delovanje mnogih paradržavnih radijskih in televizijskih svetov in komisij v (razvitem) svetu, ki se v odsotnosti

vsakršne razvojne vizije in strategije ukvarjajo le še z administrativnim merjenjem in omejevanjem, npr. lastniških deležev, programskih kvot in deležev reklam v medijih. Statistična doslednost kvantifikacij naj bi »nadomestila« manjkajoči temeljni (npr. teoretski ali strateški) konsenz v družbi, neredko na račun globljega razumevanja pojavov in odnosov, še zlasti sodobnih nasprotij med ekonomskimi in industrijsko-tehnološkimi problemi in interesi na eni strani ter družbeno-kulturnimi posledicami tehnoloških in ekonomskih sprememb na drugi strani. Socialna tehnologija kvantificiranja naj bi objektivirala pojmovanje družbe, kar naj bi bil temelj nadzorovanja in »popravljanja« družbe, kot so bili prepričani utemeljitelji socialne statistike v začetku 19. stoletja. Danes je ta ideja še vedno vodilo splošno razširjenega razvrščanja in štetja lastniških deležev, programov, reklam ali medijskih predstavitev političnih strank in njihovih kandidatov na volitvah kot načina regulacije in »popravljanja« medijev, ki se izogiba bistvenim problemom.

Politični in ekonomski pritiski na medije

Generacija tvorcev ameriške ustave je sicer razumela svobodo tiska v skladu z duhom francoske deklaracije kot svobodo posameznikov – državljanov, da objavljajo svoje ideje, in ne kot svobodo novinarjev pri opravljanju poklica ali lastnikov časopisov. Toda s komercializacijo tiska je v ZDA kmalu začelo prevladovati prepričanje, da je v prvi vrsti treba varovati (poslovno) svobodo časopisov in ne državljanov. Ne glede na to spremembo in kljub kulturnim, ekonomskim in političnim specifičnostim ZDA je njihov »model« svobode tiska ohranjal dominanten položaj v svetu, ne nazadnje tudi zaradi izdatne propagandne in finančne podpore ameriške administracije ter mednarodnih združenj, v katerih imajo najvplivnejši položaj predstavniki ZDA. Ko so bile na primer ZDA v razpravah Unesca o mednarodni informacijski in komunikacijski ureditvi v sedemdesetih letih prejšnjega stoletja »preglasovane« s kritičnimi glasovi iz Evrope, so iz Unesca preprosto izstopile.

Nič nenavadnega torej ni, da sta položaj in vloga medijev v ZDA deležna sistematične pozornosti po vsem svetu. Še zlasti v zadnjih letih, ko se je prav v ZDA zaostila kriza svobode tiska. Po terorističnem napadu na WTC v New Yorku 11. septembra 2001 je ameriški predsednik uspešno lansiral v zgodovini že ničkolikokrat preskušeno maksimo »kdor ni z nami, je proti nam« in z njo obudil idejo politične korektnosti in samocenzuro, ki sta bili značilni za obdobje histeričnega antikomunizma po drugi svetovni vojni. Učinek na mnenje Američanov je bil takojšen. V zadnji mnenjski raziskavi Freedom Forum junija letos se je 49 odstotkov anketiranih Američanov strinjalo (41 odstotkov močno in nadaljnjih 8 odstotkov delno) s trditvijo, da »prvo

dopolnilo» zagotavlja preveč pravic! Leta 2000 je bilo tega mnenja le 22 odstotkov, po predsedniških volitvah je maja leta 2001 delež narasel na skupaj 39 odstotkov. Mediji so se začeli sistematično izogibati obravnavi »neprimernih« tem, ki bi jih lahko občinstvo štelo za izraz pomanjkanja patriotskih čustev.

Politični pritiski na medije so sicer dokaj očitni, pa prav zato manj nevarni za svobodo tiska od bolj prikritih. Poleg tega so politični pritiski smiselni le dotlej, dokler mediji igrajo pomembno vlogo v oblikovanju in izražanju javnega mnenja, torej vsaj v omejenem obsegu opravljajo javno poslanstvo. Institucije oblasti, politične stranke, interesne skupine in podobni akterji si prizadevajo zasesti, kot bi dejal Jürgen Habermas, že izoblikovano javnost, da bi jo uporabili (in tudi zlorabili). Njihova prizadevanja zmanjšujejo vpliv posameznikov in skupin, ki so izvirno izoblikovali javnost in jih običajno označujemo za »civilno družbo«, toda javnega mnenja ne morejo (pod)kupiti. V tem je morda razlog, da na razvitem Zahodu, kjer naj bi tisk igral vlogo nadzornika politične oblasti, v oblastnem nadzorovanju medijev ne vidijo nevarnosti, dokler ni neposredno povezano z ekonomskimi interesi, kot npr. v primeru Berlusconija, ki je v eni osebi združil neizmerno gospodarsko, medijsko in politično moč in se zdaj lotil še sodne oblasti.

Za obstoj javnosti je nevarnost podreditve medijev komercialnim interesom videti hujša od prve: prihaja iz sveta velikih gospodarskih korporacij, ki si hočejo v prizadevanjih za čim večji profit kot učinkovito sredstvo podrediti množične medije. Ti pritiski imajo za posledico tako oblikovanje medijskih vsebin, da: 1. je skladno z interesi oglaševalcev (ne pa občinstev), 2. zagotavlja čimvečje naklade, poslušanost in gledanost ter s tem profit (ne glede na družbene funkcije in odgovornost medijev) ter 3. »dobavlja« soglasje javnosti za korporacijske odločitve, ki so dejansko na škodo večine državljanov (kar je pomembna naloga t. i. »spin doktorjev« v komuniciranju z javnostmi). Ne gre se zato čuditi, da je novinarstvo (ne le v ZDA) bolj kot Bushev poziv k patriotski solidarnosti pretresla afera z *Los Angeles Timesom*, v kateri so prišle na dan vse bolezni sodobnega novinarstva. *Los Angeles Times* je oktobra 1999 »posvetil« (torej prodal) 116 strani nedeljske priloge otvoritvi novega športnega centra, katerega glavni lastnik je Staples, največji proizvajalec pisarniške opreme. Škandal je razkril alternativni lokalni tednik *New Times*: lastniki *Los Angeles Timesa* so se s koncernom Staples dogovorili za delitev dobička od reklam, ki so jih morali podizvajalci pri gradnji športnega centra objavljati v *Los Angeles Timesu*!

Eden največjih škandalov v zgodovini ameriškega novinarstva pa je le vrh ledene gore. V nedavni raziskavi je skoraj polovica urednikov ameriških medijev odgovorila, da je 20 do 50 odstotkov njihovih

plač odvisnih od finančne uspešnosti medija. Pritisk oglaševalcev na avtonomijo urednikov in novinarjev se stopnjuje. Ločitev med finančno-upravljaljskim in uredniškim delom medijev, ki so ji nekdaj pripisovali nič manjši pomen za demokratično družbo kot ločitvi cerkve od države, je ostala le še navidezna. Od urednikov se zahteva lojalnost in soodgovornost za ustvarjanje dobička. Uredniki pod vplivom uprav in oglaševalcev usmerjajo vsebine medijev na področja, kjer si po tržnih raziskavah sodeč lahko obetajo največ bralcev in bralk, to pa so zlasti teme življenjskih stilov in osebne potrošnje.

Problem je še posebej pereč v magazinih in tedenskih prilogah dnevnikov, kjer se je razvil nov »novinarski« žanr, »*advertorial*« – križanec med reklamami (*advertising*) in uredniškimi sporočili (*editorial*), ki je na prvi pogled videti enak kot običajen novinarski prispevek, v resnici pa je plačana reklama. Svoja občinstva mediji zavajajo s ponaredki tudi v samopromociji. V zgodovino je šel falzifikat v televizijskih poročilih CBS na silvestrski večer 1999, ko so v sliko s Times Squarea »vkomponirali« logotip CBS na vrhu nebotičnika, kjer je bila postavljena reklama za konkurenčno televizijsko mrežo NBC.

Odvetniški pragmatizem proti novinarskemu idealizmu

Verjetno najboljše raziskave položaja in vloge novinarstva v ZDA po znameniti Hutchinsonovi komisiji, ki je leta 1947 opredelila načela javne odgovornosti novinarjev in temeljne družbene funkcije javnih medijev, se je konec devetdesetih let lotilo 25 uglednih urednikov in novinarjev, ki so se poimenovali za »komite zaskrbljenih novinarjev«. Novinarja Bill Kovach in Tom Rosenstiel, dva izmed 25 članov te skupine, sta v knjigi *The Elements of Journalism* (2001) objavila devet temeljnih načel, na katerih bi po mnenju skupine moralo temeljiti novinarstvo, da bi uveljavilo avtonomen položaj v družbi:

- Prva zavezanost novinarstva je resnici.
- Prva lojalnost je do državljanov.
- Bistvo novinarstva je strogo preverjanje.
- Poklicni novinarji morajo ohranjati neodvisnost do tistih, o katerih pišejo.
- Novinarstvo mora biti neodvisen nadzornik oblasti.
- Zagotavljati mora prostor za javno kritiko in dogovarjanje.
- Pomembno mora napraviti zanimivo in relevantno.
- Skrbeti mora za razumljivost in uravnoteženost novic.
- Poklicnim novinarjem mora biti dovoljeno izražati osebno prepričanje.

V devetih načelih je povedano malo novega, česar ne bi zagovarjal že teoretski utemeljitelj ideje tiska kot nadzornika oblasti Jeremy Bentham. Idealizirana podoba tiska in novinarstva se v dveh stoletjih ni bistveno spremenila. Kaj pa praksa? Idealistični pogled od znotraj se ravno ne ujema z oceno nepristranskega opazovalca novinarskih dogajanj. Pred petimi leti je Philip L. Judy ironično ugotovil, da ima pes čuvaj (popularni vzdevek za tisk zlasti v ZDA) »problem z bolhami«. K izroditvi duha prvega dopolnila je veliko prispevala praksa vrhovnega sodišča, ker je s svojimi odločitvami usmerjalo delovanje medijev v smeri, ki z idejo svobode tiska kot temelja svobodnega oblikovanja volje državljanov nima nič skupnega. Analiza sodne prakse pri ugotavljanju odgovornosti novinarjev za razširjanje neresničnih in žaljivih trditev je Judyja pripeljala do sklepa, da je ameriško vrhovno sodišče s svojimi sodbami izoblikovalo načela novinarstva, ki so v popolni opreki z idealom družbeno odgovornega novinarstva, za kakršnega se je na primer zavzemala Hutchinsonova komisija po drugi svetovni vojni. Če hočejo novinarji zmanjšati verjetnost, da bi bili v primeru tožbe obsojeni zaradi naklepne žalitve, se morajo ravnati po naslednjih pravilih:

- *Varneje je pisati o pomembnih ljudeh kot o pomembnih zadevah.* Razlog? V razžalitvenih sodbah uživa tisk višjo stopnjo varovanja svobode, če piše o javnih osebah, ne glede na to, ali gre za pomembne družbene zadeve ali seksualne afere. Nasprotno pa pisanje o pomembnih problemih, v katerih neposredno ne nastopajo vidne javne osebe, običajno nižjo stopnjo sodnega varstva »svobode tiska«.
- *Preverjanje informacij lahko samo škoduje.* Že pogovor s kolegom novinarjem ali urednikom bi v morebitni tožbi lahko štel za dokaz, da se je novinar zavedal možnosti zmote ali napake, pa se je zavestno odločil za objavo nepreverjene vesti ali neutemeljenega menja.
- *Ne raziskuj!* Naklepnost žalitve se dokazuje z ugotavljanjem, ali je obtoženi novinar nekaj dejansko vedel, pa je zamolčal ali potvoril. Blaženo stanje nevednosti je najlažje doseči oziroma ohraniti tako, da ničesar ne raziskujemo.
- *Izogibaj se predstavljanju dejstev oziroma trditev o dejanskem stanju.* Sodišča so bolj popustljiva do mnenj kot do dejstev in je torej varneje objaviti svoje mnenje kot pa ugotavljati dejstva. Retorična pretiravanja niso temelj za dokazovanje žalitve, ker jih po mnenju sodišča noben razumen bralec ne bi štel za dejstvene opise (na kar nas spominja tudi primer Rupel proti *Mladini*).

Vloga medijev v razvoju demokracije je (bila) tako pomembna, da mnogi avtorji utemeljeno poudarjajo nujnost vnovičnega premisleka o

načelu svobode tiska z vidika dejanskega delovanja medijev in v luči prepričanja, da je demokratični politični sistem preveč pomemben, da bi ga smeli žrtvovati za tisk, ki rabi le še razvedrilu kupcev. Razkorak med idealizmom komiteja zaskrbljenih novinarjev in Judyjevim hladnodušnim pragmatizmom razkriva globino krize načela svobode tiska, ki jo po prepričanju mnogih kritikov ameriškega sistema spodbuja tudi t. i. »doktrina komercialnega izražanja«. S to doktrino postaja ideja svobode tiska neposredno podrejena ideologiji svobodnega trga. V nasprotju s skoraj dvestoletno zgodovino varovanja svobode tiska, ki je temeljila na prepričanju o nujnosti varovanja posameznikovega izražanja, povezanega z javnimi zadevami in odločanjem, novejša sodbe varstvo svobode tiska razširjajo tudi na omogočanje smotrnega zasebnega ekonomskega odločanja in s tem »ustrezno alokacijo resursov v svobodnem podjetniškem sistemu«.

V ZDA opozarjajo, da je svoboda poslovnega (zlasti reklamnega) sporočanja pravzaprav edino področje ustavnega varstva pravic, ki se je v zadnjih desetletjih v imenu »svetosti« posameznikove izbire bistveno razširilo. Temeljna spodbuda za to je v prepričanju sodnikov, da je interes potrošnikov za svobodni pretok oglasnih in poslovnih informacij lahko vsaj toliko pristen in legitimen kot interes za razpravo o najspornejših političnih zadevah. Vrhovno sodišče ZDA je nastopilo proti razlikovanju med poslovnim izražanjem in drugimi vrstami izražanja (prvič v primeru Cincinnati proti Discovery Network leta 1993) z argumentom, da veliko gradiva v medijih predstavlja »komercialni govor«, da bi razlikovanje med komercialnim in nekomercialnim lahko povzročilo neupravičeno diskriminacijo posameznih subjektov in da mora svoboda tiska varovati individualne informacijske potrebe ne glede na njihovo vrsto.

Pri tem pa ni mogoče prezreti – kot opozarja cela vrsta empiričnih raziskav – da množični mediji v ZDA izgubljajo verodostojnost v očeh svojih »klientov«, kar dolgoročno problematizira ustavno varstvo svobode tiska, ki temelji prav na pomembnosti svobodnega tiska za demokracijo. Enostavno rečeno: komercialno utemeljena svoboda izražanja in v tem okviru razumljena svoboda tiska se ne moreta upravičevati z ustavnim varstvom človekovih pravic.

Kaj pa etika?

Idealizem komiteja zaskrbljenih novinarjev veje tudi iz novega kodeksa slovenskih novinarjev, ki se začinja s trditvijo, da je »prvo vodilo dela novinarjev pravica javnosti do čim boljše informiranosti«, in končuje s prirejenim Kantovim kategoričnim imperativom, da se je »novinar dolžan držati enakih meril, kot jih sam zahteva od drugih«.

(čeprav ni jasno, za kakšna »merila« gre). Uvodna trditev je seveda nujno potrebna za legitimiranje novinarske profesije. Ker za vstop v novinarstvo nista potrebni niti formalna izobrazba niti licenca (kot to velja za klasične profesije, kakršni sta pravniška in zdravniška), je sklicevanje na službo javnosti edini temelj novinarske profesionalizacije: za prave profesije je namreč značilno, da je treba delo opravljati v interesu klientov in ne zaradi lastnega interesa. Vendar se novinarji enako kot lastniki medijev sklicujejo v utemeljevanju svoje profesije le na tisti del interesov klientov, ki jih je mogoče zadovoljevati z dobičkom, tj. na človekovo pravico biti obveščen, ne pa tudi na sicer pomembnejšo pravico svobodnega objavljanja mnenj. Sodobni paradoks je v tem, da dostopa do medijev ne omogočajo novinarji ali uredniki, ampak ga prodajajo lastniki – in sicer oglaševalcem, ne državljanom.

Kot pravi kodeks v preambuli, morajo novinarji sicer tudi »braniti pravico do izražanja mnenj«, vendar le pod pogojem oziroma s posebnim ciljem, »da bi zagotovili pravico javnosti do obveščenosti«, kar v praksi lahko pomeni, da tako kot nekoč Milton novinarji danes kličejo: »Dajte *meni* pravico, da svobodno povem svoje mnenje!« in pravico »branijo« pred tistimi, ki jim jo lahko omejujejo – medijskimi lastniki in sodniki. Vse naslednje norme kodeksa slovenskih novinarjev zadevajo (zahtevajo) le rutinsko usposobljenost novinarja (da npr. preverja in ne ponareja dejstev, ne plagira, ne zlorablja informacij, se ne da podkupiti), ki opredeljuje profesionalnost na najnižji (nekdanj cehovski) ravni. Pač pa hoče zadnja norma približati novinarstvo »pravim« profesijam s sklicevanjem na to, da jo vodijo *univerzalne* norme.

Prirejenost in nenavadno razumevanje univerzalnosti kategoričnega imperativa najbolje prihaja do izraza v novinarjevi dolžnosti, da se mora »odreči darilom, uslugam ali nagradam in se izogibati brezplačnim potovanjem in drugim ugodnostim, dodatnim zaposlitvam, delu v politiki, državnih uradih ali drugih javnih institucijah, če bi to lahko zmanjšalo njegovo verodostojnost ali verodostojnost novinarske skupnosti«. Odrekanje različnim vrstam – evfemistično rečeno – ugodnosti torej ni novinarjeva brezpogojna dolžnost, moralni imperativ, ampak le pogojni ali pragmatični imperativ. V stilu Judyjevih pragmatičnih pravil bi torej novinarju svetovali, naj bodisi nikoli ne razmišlja o svoji verodostojnosti bodisi doseže tako nizko stopnjo verodostojnosti, da je tudi najbolj koruptivne ugodnosti ne bodo mogle zmanjšati, pa bo ohranil moralno držo do konca svojih dni. V misli mi prihaja zapis Kupljeni novinarji Luke Dekleva Humarja v *Delu* pred slabim letom, ki ni imel nikakršnega javnega odmeva; torej bi ga sedaj morda lahko kdo obdolžil, da je s svojim pisanjem »zmanjšal verodostojnost novinarske skupnosti« in s tem odpravil edino oviro, ki bi novinarju preprečevala uživati dobrobiti korupcije.

Ne glede na pomembnost kategoričnega imperativa pa je morda bistvo problema novinarske etike drugje. Skoraj isti čas, ko so Američani sprejemali dopolnila o človekovih pravicah in je Bentham pisal o publiciteti, je Immanuel Kant v *Berlinische Monatsschrift* zapisal:

»Državljanu mora biti s suverenovim soglasjem dana pravica, da lahko javno sporoči svoje mnenje glede tega, kar se mu zdi napačno dejanje zoper skupnost... *Svoboda peresa* je torej edini varuh človekovih pravic.«

Malo kasneje je razpravi *K večnemu miru* poudaril:

»Vsa dejanja, ki se nanašajo na pravico drugih ljudi in se njih maksima ne sklada s publiciteto, so nepravilna.«

Kantovska etika je napotilo k drugačnemu novinarstvu, kot pa ga utemeljuje ameriška filozofija prvega dopolnila in svobode tiska na temelju zlasti Benthamovih idej o sodišču javnega mnenja, katerega organ – tisk – ima za nalogo nadzorovati oblast. Kantova etika javnosti postavlja v ospredje državljana kot moralno osebo, katere dolžnost je javno uporabljati svoj um in ji gre zato tudi pravica javne uporabe peresa. Tisk in novinarji naj sicer tudi preverjajo, ali oblast deluje skladno z maksimo javnosti in to vzamejo za svojo dolžnost (in so pri tem v resnici v službi javnosti), a to jih ne more odvezati delovanja za realizacijo po Kantu temeljne pravice državljana, da lahko kritično vihti pero v javnosti. Seveda to ni le vprašanje novinarske etike, ampak je hkrati, kot poudarja že Kant, pravno vprašanje, npr. v smislu, kot ga zastavlja Hoffmann-Riem glede državljanskega dostopa do medijev.

S tega vidika je morda kriza svobode tiska produktivna.

Svoboda na vatle: zablode merjenja svobode tiska

**Slovenija je potolkla ZDA,
potem pa usodni esemes**

Instrumentalna racionalnost kapitalizma na vseh področjih človekovega delovanja spodbuja kvantificiranje – štetje, merjenje, računanje – kot socialno tehnologijo, katere jedro je učinkovita strategija objektiviranja narave in družbe po vzoru denarja kot univerzalnega medija menjave in z njim merljive menjalne vrednosti. Primat kvantifikacije ni le ekonomsko, ampak tudi politično in znanstveno utemelje(va)n. V skrajni konsekvenci pomeni vladavino (statističnih ali drugačnih) zakonov, ne človeka; zahteva podreitev (p)osebnih interesov »objektivnim« standardom in odpira pot »socialnemu inženirstvu«.

Sistematično zbiranje podatkov in odkrivanje merljivih zakonitosti se je začelo na področju deviantnih družbenih pojavov – samomorov, zločinov, norosti, bolezni sploh, prostitucije itd. – in odkrivanje teh zakonitosti je izhajalo iz ideje, da je s štetjem in klasificiranjem mogoče nadzorovati, usmerjati in izboljšati deviantne dele populacije glede na vladajoče standarde in vrednote. V sodobnosti se je informacijsko-usmerjevalna vloga kvantificiranja v proučevanju družbe »nevtralizirala«, saj sega na najrazličnejša področja od občnih teorij odločanja, operacijskih raziskav in analiz tveganja do tako specifičnega področja, kot je merjenje svobode tiska. Univerzalna razširjenost tehnologije kvantificiranja naj bi v vsakem konkretnem primeru legitimirala veljavnost kvantifikacije in na njej temelječih ugotovitev po načelu, da je merljivost dokaz resničnosti.

Univerzalna svoboda, lokalna etika

Potemtakem nas ne more presenetiti, da so se lotili tudi merjenja svobode tiska. Če svoboda tiska obstaja, je merljiva. Če je ni mogoče meriti, je sploh ni. Za prvega meroslovca svobode velja ameriški konservativni komunikolog Raymond B. Nixon, ki je pred slabimi štiridesetimi leti dr-

žave sveta razvrstil na devetstopenjski lestvici glede na stopnjo svobode tiska, ki jo je »meril« s petindvajsetimi kazalniki, med katerimi je bila večina predvsem ideoloških. Najpomembnejši »kazalnik svobode tiska« je bil za Nixona odsotnost komunizma, med pomembnejšimi kazalniki pa najdemo še krščanstvo, industrializacijo, urbanizacijo, rasno raznorodnost in podobne »znanstveno utemeljene« značilnosti, ki jih statistika sicer lahko povezuje s svobodo tiska ali čemerkoli drugim, a z družbeno naravo medijev in njihovo (ne)svobodo nimajo neposredno nič opraviti.

Leta 1979 je ameriška Freedom House začela »meriti« svobodo tiska oz. »stopnjo, do katere posamična država omogoča svoboden pretok informacij« s stopenjsko lestvico. Hiša svobode za vire uporablja svoje sodelavce in dopisnike po svetu, izbrane strokovnjake, pa tudi poročila ameriškega State Departmenta – z metodološkega stališča nedvomno sistematično pristranske vire. Njihova naloga je ocenjevati svobodo tiska v treh osnovnih razsežnostih: koliko je odprt sistem razširjanja novic glede na zakonsko regulacijo in administrativne odločitve; koliko politika vpliva na vsebino medijev in koliko so mediji podrejeni ekonomskim pritiskom. Posamični kazalniki in uporabljene lestvice zanje ostajajo skrivnost, seveda pa je na prvi pogled očitna temeljna pomanjkljivost: »svoboda tiska« je dejansko operacionalizirana kot percepcija stanja zelo majhnega števila »virov« in »izmerjena« s stališčnimi lestvicami. Postopek zelo subjektivnega ocenjevanja na koncu za vsako državo proizvede vrednost od nič do sto; kvantifikacija pa seveda vzbuja videz zanesljivosti, primerljivosti in objektivnosti ocenjevanja, tako da raziskovalci Hiše svobode s ponosom sporočajo, da njihove rezultate »v veliki meri uporabljajo vlade, akademski krogi in množični mediji v mnogih državah«. V poročilu za leto 2002 je Slovenija dobila oceno 20 (čim nižja je vrednost ocene, tem večja je svoboda), kar jo uvršča v drugo skupino, kjer ji dela družbo še 57 držav od Avstrije, ZDA, Velike Britanije in Francije do Bolgarije, Češke, Slovaške, Madžarske, Malija, Južne Koreje, Botswane in Kapverdskih otokov. Med najsvetlejšimi zgledi svobode tiska najdemo v letu 2002 petnajst držav: Avstralijo, Bahame, Belgijo, Dansko, Finsko, Islandijo, Luksemburg, Malto, Marshallove otoke, Nemčijo, Nizozemsko, Norveško, Novo Zelandijo, Santa Lucijo, Švedsko in Švico. Najslabšo oceno (96) so si prislužile države z Busheve osi zla: Kuba, Irak in Severna Koreja, poleg njih pa še Mjanmar (Burma).

V pristopu Hiše svobode se izraža konservativna filozofija, ki jo utemeljuje World Press Freedom Committee (WPFC) – koordinacijska skupina 44 nacionalnih in mednarodnih medijskih organizacij – in ki je v največji meri prišla do izraza v znameniti Deklaraciji iz Talloiresa, s katero so predstavniki zasebnih medijev v tem francoskem mestu maja 1981 dokončno zapečatili usodo nove informacijske in komunikacijske

ureditve, ki jo je zasnovala MacBridova komisija v okviru UNESCO. (ZDA so tedaj tako kot Japonska in Velika Britanija zaradi nasprotovanja Unescu, ki se je jasno izražalo v Deklaraciji iz Talloiresa, izstopile iz te mednarodne organizacije; šele lansko jesen so se vrnile vanjo.)

World Press Freedom Committee je sprejel Temeljno listino svobode tiska ter izoblikoval »dvajset kriterijev svobode tiska«. Oba dokumenta, ki izhajata iz načela »svoboda tiska je svoboda ljudi«, dejansko zahtevata predvsem polno avtonomijo medijev in novinarjev (na pa vseh ljudi, ki bi želeli izraziti mnenje) v odnosu do političnih institucij ter postavljata zasebno lastnino medijev za temelj svobode tiska. Paradoks svetovnega komiteja za svobodo tiska je v tem, da po eni strani (in utemeljeno) ostro nasprotuje univerzalnemu etičnemu kodeksu novinarjev, ki bi omejeval njihovo svobodo (dopušča pa »lokalne kodekse«), po drugi strani pa brez (moralnih) pomislekov razglša univerzalne kriterije svobode tiska, ki razumevanje svobode omejujejo na svobodo v okviru zahodnega ali raje kar ameriškega kapitalističnega modela demokracije. Za to razumevanje je značilno, da vidi grožnjo svobodi tiska v vseh tistih družbenih ureditvah, ki omogočajo javno ali državno lastnino medijev, v katerih mediji lahko dobivajo državne subvencije ali kjer imajo (tudi) politiki pravico do odgovora – kar so očitno kriteriji, ki Sloveniji zapirajo pot v skupino »najsvobodnejših« držav sveta.

Brezmejna lahkost ocenjevanja

Lani je ameriška Hiša svobode dobila tekmece v združenju Reporters Without Borders, ki domuje v Parizu. Novinarji brez meja so v stilu učinkovite promocije, ki na prvo mesto postavlja dobro novico in ne resnico, svoj izdelek celo razglasili za »prvi svetovni indeks svobode tiska«. Merjenja svobode tiska so se lotili še bolj zavzeto kot pri Hiši svobode. Kot poročajo na svoji spletni strani, so »indeks svobode tiska« izračunali na podlagi odgovorov na vprašalnike, ki so jih poslali »ljudje z resničnim znanjem o situaciji glede svobode tiska v eni ali več državah«, kot so na primer »novinarji, raziskovalci, pravni strokovnjaki, specialisti za določeno regijo ali raziskovalci mednarodnega sekretariata Novinarjev brez meja«. Izbrani »ljudje z resničnim znanjem« so odgovarjali na petdeset vprašanj o kršitvah svobode tiska, kot so »na primer umori ali aretacije novinarjev, cenzura, pritiski, državni monopoli na različnih področjih, kaznovanje kršitev medijskih zakonov in medijska regulacija«, kot so zapisali na svoji spletni strani (www.rsf.org).

Ker me je sistematičnost kvantifikacije novinarjev brez meja naravnost navdušila, sem jih po elektronski poti prosil za podrobnejši opis postopka, ki so ga uporabili, da so prišli do svojih končnih »ocen«. Na prošnjo nisem nikoli dobil odgovora. Očitno so novinarji preveč

navajeni samo postavljati vprašanja drugim, sami pa nanje raje ne odgovarjajo. Še zlasti, če so vprašanja malo sitna, jih je pač najbolj enostavno preslišati. Kdor molči, stotim odgovori!

Tako mi najbrž ne bo nikdar dano izvedeti, kako so novinarji brez meja merili svobodo tiska. Glede na natančnost končnih ocen sklepam, da je svobodo tiska v večini držav meril samo po en »človek z resničnim znanjem«, odgovori na vsako izmed petdesetih vprašanj pa so prinesli od nič do dve »kazenski točki«, skupaj torej največ sto kazenskih točk. Rezultati njihovega raziskovanja so več kot zanimivi, pravzaprav kar vznemirljivi (vsaj za nekoga, ki pozna težave in pasti merjenja družbenih pojavov), saj je raziskovalcem uspelo svobodo tiska oceniti na stostopenjski lestvici kar na dve decimalki natančno! Rezultati kažejo, da je v Sloveniji na primer dvakrat več svobode tiska kot na Poljskem in dvajsetkrat več kot v Severni Koreji, ampak tudi osemkrat manj kot na Finskem in Islandiji. V Severni Koreji, ki je na zadnjem mestu, imajo dvestokrat manj svobode tiska kot v prvouvrščeni Finski.

Ocene »stopnje svobode tiska« v raziskavi Novinarjev brez meja

<i>Rang</i>	<i>Država</i>	<i>Ocena</i>	<i>Rang</i>	<i>Država</i>	<i>Ocena</i>
1	Finska	0,50		UK	6,00
	Islandija	0,50		Urugvaj	6,00
	Norveška	0,50	24	Čile	6,50
	Nizozemska	0,50		Madžarska	6,50
5	Kanada	0,75	26	Južna Afrika	7,50
6	Irska	1,00		Avstrija	7,50
7	Nemčija	1,50		Japonska	7,50
	Portugalska	1,50	29	Španija	7,75
	Švedeska	1,50		Poljska	7,75
10	Danska	3,00	...		
11	Francija	3,25	129	Libija	72,50
12	Avstralija	3,50	130	Irak	79,00
	Belgija	3,50	131	Vietnam	81,25
14	Slovenija	4,00	132	Eritreja	83,67
15	Costa Rica	4,25	133	Laos	89,00
	Švica	4,25	134	Kuba	90,25
17	ZDA	4,75	135	Bhutan	90,75
18	Hong Kong	4,83	136	Turkmenistan	91,50
19	Grčija	5,00	137	Burma	96,83
20	Ekvador	5,50	138	LR Kitajska	97,00
21	Benin	6,00	139	Sev. Koreja	97,50

Bojim se, da so raziskovalci brez meja proizvedli nesmisel brez meja. Problematičnost tovrstnih ekspertnih kvantitativnih meritev svobode tiska najboljše kaže primerjava z izmerjeno stopnjo zaupanja ljudi v množične medije v posameznih državah Evropske unije in državah, ki se ji bodo po napovedi pridružile spomladi 2004. Raziskava iz novembra 2001 kaže, da v povprečju 64 odstotkov ljudi v EU zaupa radiu, 58 odstotkov televiziji ter 46 odstotkov tisku. Največje zaupanje radiu je značilno za Irsko (77%), Finsko (76%), Dansko in Belgijo (74%), Švedsko (73%), Španijo (72%), Nizozemsko in Avstrijo (71%), najmanjše pa za Italijane (44%) in Grke (54%). Televiziji najbolj zaupajo Portugalci in Irci (78%), potem Finci in Belgijci (76%) ter Nizozemci (75%) in Britanci (71%), najmanj pa spet Grki (48%) in Italijani (49%). Časopisi so povsod v povprečju deležni manj zaupanja kot elektronski mediji; najbolj jim zaupajo Belgijci (60%), sledijo Finci in Luksemburžani (58%) ter Nizozemci (57%). V Veliki Britaniji, domovini tabloidnega tiska, časopisom zaupa komaj 20 odstotkov vprašanih! Če te podatke primerjamo z ocenami stopnje svobode tiska, do katerih so prišli »novinarji brez meja«, hitro vidimo, da zaupanje v medije s svobodo tiska, kot jo razumejo novinarji brez meja, nima kaj prida zveze ali pa celo velja, da nižja stopnja svobode tiska »povzroča« večje zaupanje v medije. Nedvomno vse pozornosti vredno odkritje!

	Odstotek državljanov, ki zaupajo		
	tisku	radiu	televiziji
Evropska unija	45	64	58
Irska	77	78	53
Vel. Britanija	65	71	20
Italija	44	49	39
Države kandidatke	42	61	66
Litva	71	81	86
Malta	34	46	51
Slovenija	58	69	75

V državah kandidatkah je bila izmerjena stopnja zaupanja v množične medije v povprečju nekoliko nižja kot med članicami EU, vendar razlika še zdaleč niso sorazmerne razlikam v izmerjeni stopnji svobode tiska novinarjev brez meja. V državah kandidatkah ljudje celo bolj zaupajo televiziji kot v EU (66% proti 58%), manj pa radiu (61 proti 64) in tisku (42 proti 45). Povprečno zaupanje v medije se torej med državljani kandidatk nič ne razlikuje od zaupanja v Evropski uniji – v nasprotju z izmerjeno »stopnjo svobode tiska«, ki je v EU višja. Slovenija, v kateri so med vsemi kandidatkami novinarji brez meja izmerili daleč najvišjo

stopnjo svobode tiska, po zaupanju v medije zaostaja za Litvo, Estonijo, Češko, Slovaško in Latvijo. V tabeli so prikazani povprečni podatki za prebivalce EU in države kandidatke ter za posamezne države v obeh skupinah, v katerih je zaupanje v medije največje in najmanjše.

Seveda svoboda medijev in zaupanje vanje ne gresta nujno z roko v roki, toda tisto, na kar primerjava predvsem opozarja, je nesmiselnost filigranskega merjenja svobode tiska. Ali pa bodo morda novinarji brez meja ob pomoči svojih strokovnjakov tudi za zaupanje našli »prvi svetovni indeks«, ki bo natančnost merjenja zaupanja približal meritvam svobode tiska?! Očitno je, da sama kvantifikacija prav nič ne prispeva niti k razumevanju niti k objektivnosti; prav nasprotno, zmanjšuje ju. Ključna zahteva kvantifikacije kot temelja objektivnosti (»mehanične objektivnosti«) je namreč, da je treba meritve opraviti po postopkih, ki omogočajo (zahtevajo) povsem nepristransko, skoraj mehanično ocenjevanje. Presoje ne smejo biti osebne oz. odvisne od ocenjevalčeve usposobljenosti, da bi s tem na minimum zmanjšali tudi možnost, da bi drugi dvomili v rezultate analize. Da gre pri ocenjevanju stopnje svobode prav za subjektivne presoje, je najbrž dovolj očitno. A po drugi strani je tudi razumljivo, zakaj do takih poskusov kvantificiranja prihaja: prizadevanja za »mehanično objektivnost« so bila vedno najbolj intenzivna prav na področjih, ki so bila sistematično deležna relativno majhnega zaupanja.

Novinarska nova oblačila

Svetovni indeksi torej kažejo, da so slovenski mediji in novinarji zavidljivo svobodni, na kar mora biti ponosna vsa domovina. Tudi raven zaupanja ljudi medijem je visoka. Mediji pomagajo širiti prepričanje, da so novinarji v nasprotju z zdravniki, politiki, učitelji, sodniki in tako rekoč vsemi drugimi poklici (da pregovorno podkupljivih poslovnih neženov sploh ne omenjamo), o katerih morajo pisati, trdno neodvisni in nepodkupljivi. Neodvisnost od oblasti in nekorumpiranosti z oblastjo ter nepodkupljivost nasploh in dobronamernost dajejo legitimnost njihovem položaju kritikov tradicionalnih in novejših elit in vej oblasti. Bili naj bi pravi »četrti stan« ali »četrti veja oblasti«, ki nadzoruje vse ostale in je zaradi trdne moralne drže ni treba nadzorovati. Državljanom zato ni treba zakonsko zagotavljati pravice do izražanja mnenj in nikakršne potrebe ni po nekakšnem civilnem varuhu pravic, ki bi državljane varoval pred medijskim kratenjem človekovih pravic. To je skrb medijev in novinarjev. Je morda nenavadno, da je bilo v zadnjih desetih letih mogoče prebrati le dva novinarska prispevka, ki sta opozarjala na podkupljenost nekaterih novinarjev? Kajpak brez imen, torej brez sankcij.

Ta milni mehurček naivnega (samo)zaupanja in (samo)legitimizacije medijev se je razpočil v nič, ko je mobilni telefon gospoda Anderliča oznanil, da so slovenski novinarji krvavi tako kot vsi drugi smrtniki. Kot v Andersonovi zgodbi o cesarjevih novih oblačilih so novinarji nenadoma ostali brez svojih »novih oblačil« brezmadežnosti. Toda v nasprotju z zgodbo o cesarjevih novih oblačilih, kjer so zajamčeno nedolžnemu otroku morali in smeli vsi verjeti, so mediji pregovorno korumpiranost politikov priročno uporabili za dokazovanje, da cesar (v podobi četrte veje oblasti) v resnici sploh ni gol, ampak da gre za obrekovanje, ki ga širi pokvarjena oblast. Da torej ne gre za podkupljivost novinarjev, ampak za omejevanje svobode tiska.

Če je to res, potem bi bilo treba ocenjevalcem iz vrst novinarjev brez meja nemudoma sporočiti, da stopnje svobode tiska v Sloveniji vendarle niso natančno izmerili. Morda bi morali zaradi afere Anderlič prišteti vsaj še 0,75 »kazenske točke«, da bi jo izenačili z ZDA. V vsakem primeru pa bi lahko slovenski novinarji predlagali novinarjem brez meja, naj se svoboda tiska meri s številom esemesov, ki jih novinarji dobijo od politikov, kar bi stopnjo natančnosti merjenja svobode tiska fantastično povečalo. Telekomunikacijski operaterji bi lahko prijazno vsak mesec objavili statistiko esemesov. Težava bi bila le v tem, da bi bilo potem na Kubi največ svobode, ker mobilna telefonija še ne deluje.

Svoboda z napačnim imenom?

Ob svetovnem dnevu svobode tiska:
Ali je svoboda tiska še temeljna
pravica človeka in državljana?

Tretjega maja 1991 so udeleženci seminarja OZN v namibijskem Windhoeku sprejeli tako imenovano windhoeško deklaracijo, v kateri so med drugim poudarili, da neodvisnost tiska pomeni »neodvisnost od vladnega, političnega ali ekonomskega nadzora ali nadzora sredstev in infrastrukture, ki so bistveni za proizvodnjo in distribucijo časopisov«.

Na svetovni dan svobode tiska, ki ga po sklepu generalne skupščine OZN izpred poldruga desetletja v spomin na ta dogodek proslavljamo vsako leto 3. maja, v Sloveniji niso goreli kresovi. Pač ni bilo razloga za proslavljanje. V Sloveniji se le malo medijev po kriterijih windhoeške deklaracije lahko šteje za neodvisne: če jih ne ogroža politika, so izpostavljeni diktatu kapitala. Mnogi v Sloveniji so sicer še vedno prepričani, da je prav zasebni kapital varen pristan neodvisnih medijev. Je res?

Na današnji dan pred 165 leti je anonimni dopisnik kölnskega liberalnega *Renskega časopisa* objavil prvi članek iz kasneje znamenite serije o cenzuri in svobodi tiska. Avtor – nihče drug kot mladi Marx – v njej ni kritiziral le cesarske cenzure (ki je časopis po letu dni prepovedala), ampak prvi tudi meščansko razumevanje svobode tiska kot zgolj posebne vrste svobodnega razpolaganja z zasebno lastnino:

»Svoboda podjetništva, svoboda lastnine, vesti, tiska, sodišč so vsaka posebna vrsta istega rodu, svobode brez posebnega imena. Nesprejemljivo pa je zaradi enotnosti pozabiti na razlike in iti tako daleč, da postane določena vrsta merilo, standard vsem drugim vrstam. To je nestrpnost ene vrste svobode, ki je pripravljena prenašati obstoj drugih samo, če se odrečejo same sebi.«

Tisk ni nič bolj svoboden, če je podjetje; prav nasprotno: bistvo svobode tiska je prav v tem, da ni podjetje, ampak ima svobodo po

svoji meri. Kako se lahko zgodi, da kdo tega ne uvidi in kot ključni »argument« za svobodo tiska postavi – svobodo zasebne lastnine? Preprosto, iz nevednosti: »Nikakršen greh ni, če si Nemec predstavlja njemu še neznano boginjo svobode tiska v podobi ene izmed boginj, ki jih že pozna, in jo po njej poimenuje svoboda podjetništva ali svoboda lastnine.«

Kar je veljalo za Nemca pred 165 leti, velja za Slovenca še danes. Zasebna lastnina je enostavno edina »boginja«, ki jo poznajo ekonomistični zagovorniki svobode tiska in ji pojejo slavo kot nekakšni novodobni Prešernovi orglarji v postkomunistični puščavi. Po desetletjih državnega nadzora nad ekonomijo in mediji sedaj učijo sveto pesem, da svoboda zasebne lastnine čarobno zagotavlja tudi svobodo tiska.

Zakaj je vsakomur jasno, da svoboda tiska ne more biti kriterij svobode podjetništva? Da čevljar, ki bi zase zahteval podjetniško svobodo, gotovo in upravičeno ne bi bil zadovoljen, če bi mu kdo ponujal svobodo ustvarjanja in izražanja, kakršne si želita pesnik ali novinar?

Privrženci »nevidne roke trga« so ponekod še danes prepričani, da zasebna lastnina in trg univerzalno usklajujeta potrebe ljudi z dostopnimi materialnimi in duhovnimi dobrinami. Tako se je izoblikoval tudi ideologem »svobodnega trga idej« kot temelja svobode tiska, ki podcenjuje in zavrača normativne okvire za uresničevanje svobode izražanja in tiska.

Ideološko masko sta temu ideologemu pred leti prostodušno snela Američana M. Fowler in D. Brenner z zagotovilom, da je trg najboljši regulator medijev in da svobodni tisk ne potrebuje nobene druge regulacije, češ da »samo besede in ideje, ki vznemirjajo in šokirajo, potrebujejo posebno pomoč ustavnega varstva«. Z drugimi besedami: »svobodni« trg lahko zanesljiveje in učinkoviteje kot državna cenzura in brez podpore sodstva poskrbi, da bodo izločeni vsi neprijetni in nadležni glasovi, ki jih oblast – politična ali kapitalska – noče slišati.

Svoboda tiska je bila izvorno – s francosko deklaracijo o pravicah in svoboščinah državljana – opredeljena kot človekova svoboda tiskanja, torej kot posameznikova pravica, da svobodno tiska. Bistvo ideje svobode tiska je, da se z njo širi človekova individualna svoboda izražanja, zato tudi je v demokratičnih ustavah – ne nazadnje tudi v slovenski – opredeljena v okviru temeljnih človekovih pravic in svoboščin. V praksi pa se je svoboda tiska močno korporativizirala in danes je pogosto zavajajoče interpretirana – v veliki meri pod vplivom prevladujočega razumevanja svobode tiska v ZDA – kot svoboda lastnikov medijev ali kvečjemu še kot svoboda novinarjev in urednikov.

Toda ko imajo svobodo tiska samo tisti posamezniki, ki si z lastnino zagotovijo dostop do medijev, to ni več svoboda državljanov, am-

pak privilegij lastnikov. Ko postane svoboda tiska podrejena lastninski svobodi, ne gre več za temeljno pravico državljanov, pač pa za posebno pravico lastnika medija. Pravice lastnika medija pa ne morejo uživati ustavnega varstva, saj bi bil to privilegij v odnosu do drugih lastnikov. Nikakršnega razloga torej ni, da bi bila tako razumljena »svoboda tiska« sploh še ustavno varovana, kot sta dosledno ugotovila Fowler in Brenner, saj jo učinkovito zagotavlja »svobodni trg«.

Mar jo res?

Kot je že pred štirimi desetletji kritično pisal ameriški ustavni teoretik J. Barron, ameriška pravna doktrina neutemeljeno zagovarja enostranski in naivni pogled na prvo ustavno dopolnilo, po katerem naj bi »svobodni trg idej« brez vmešavanja države zagotavljal največjo možno svobodo tiska, vsako »vmešavanje« države pa preprosto označuje za cenzuro. Ta doktrina ne vidi, da obstaja bistvena razlika med svobodo neposrednega izražanja, ki jo posameznik lahko uresničuje povsem individualno (ko govori, piše, tiska letake ali komunicira prek interneta), ter svobodo izražanja v množičnih medijih (npr. s tiskom, radiom, televizijo), ki jo posameznik lahko uresničuje samo v sodelovanju z drugimi in v odvisnosti od njih.

V prvem primeru je vsak posameznik tudi lastnik potrebnih komunikacijskih sredstev, v drugem primeru pa je lastnina medijev v rokah maloštevilnih posameznikov. Zato je nujno treba zakonsko določiti pravila dostopa do medijev ter njihove naloge in odgovornost v odnosu do javnosti, da bi svobodo tiska lahko še obravnavali kot razširitev človekovih pravic, poudarja nemški ustavni sodnik Hoffmann-Riem. V nasprotnem primeru ni več nikakršnega razloga, da bi svoboda tiska uživala ustavno varstvo kot posebna človekova pravica.

Lastništva časopisa ali TV postaje ni mogoče izenačiti z lastništvom drugih proizvodnih sredstev, saj »obstajajo bistvene razlike med proizvodnjo običajnih potrošnih dobrin in proizvodnjo informacijskih in kulturnih dobrin«, kot je poudarila tudi Unescova »MacBridova komisija« pred četrto stoletja: »Obih vrst proizvodnje ne more voditi ista komercialna logika. Razširjanja sporočil ni mogoče ločiti od etičnih in družbenih norm, duhovnih in kulturnih vrednot.« Zaradi tega je prav vprašanje regulacije lastništva medijev bistveno, ko gre za razlikovanje med svobodo tiska in podjetniško svobodo.

Tržna regulacija, ki izhaja iz ekonomističnega ideala »suverenosti potrošnika«, ni samo nezadostna, ampak je povsem neprimerna za »medijski trg«. Šele pravica dostopa, kot jo je poimenoval Barron, oziroma pravica komuniciranja, kot jo je opredelila MacBridova komisija, vrača svobodo tiska v okvire temeljnih človekovih pravic. Zgolj zaskrbljenost nad odvisnostjo medijev od politične oblasti in kapita-

la pozablja, da svoboda tiska ni le v tem, da imajo novinarji pravico izražanja idej brez strahu pred oblastnimi represalijami, ampak tudi v ustvarjanju možnosti za svobodno izražanje državljanov v medijih. Poslanstvo državljanske pravice dostopa do medijev je, kot je pisal Barron, da v določenih okoliščinah lahko tudi državljani, ki niso lastniki množičnih medijev, določajo »dnevni red« javnih razprav.

Morda so imeli Grki v mislih tako vrsto novinarstva, ko so ga poimenovali demosiografija – pisanje, ki izvira iz ljudstva in je namenjeno ljudstvu in je eden izmed temeljev demokracije, vladavine ljudstva.

Romantika na smetišču zgodovine

Polemika o medijih

Pred časom sem v razpravi o »Svobodi z napačnim imenom« v Objektivu omenjal slovenske »ekonomistične zagovornike svobode tiska«, ki podobno kot zgodnji meščanski kritiki cenzure poznajo eno samo boginjo, svobodo zasebne lastnine, in imajo tudi svobodo tiska le za vrsto lastninske svobode. Mednje se uvršča tudi profesor ekonomije Jože P. Damijan, ki je v predzadnji številki Objektiva zapisal, »da je svoboda tiska zagotovljena ... s pravico do svobodne zasebne gospodarske pobude in z zaščito lastninskih pravic«, ki ju mora zagotoviti država, vendar brez vpletanja politikov, ker se »vsi izpridijo«; s pomočjo Smithove nevidne roke trga pa pride do »naravne delitve« medijev na bolj resne in bolj zabavne, kot še piše. Res spoštovanja vredna teorija, v primerjavi s katero moja razmišljanja ne presegajo ravni »naivne romantike«, kot se glasi Damijanov argument *ad hominem*.

Človeško razumem njegovo jezo na politiko, s katero se je pred kratkim opekel. Toda če se je njegov izlet v politiko klavrno končal, iz tega ne sledi sklep, da je bilo pri tem kaj (ali vse) narobe le s politiko. In tudi če je bilo, to ne pomeni, da je politika na svetu samo zato, da zlorablja svojo moč, in da so vsi politiki koruptivni, kot je zdaj prepričan Damijan.

Tako nepremišljeno posploševanje se mu je prikradlo v trditvi, da »takoj, ko se vključi politika, to nujno vodi k možnosti zlorab«. Če je ena vlada zlorabila oblast, iz tega ni mogoče sklepati, da jo bo zlorabila vsaka. In tudi če vlada nima možnosti zlorabiti oblasti, iz tega ne sledi, da potem ne bo nobene zlorabe. Saj ugotavlja Damijan sam: moč lahko zlorablja tudi kapital, če mu je država ne omeji. Je torej treba izključiti tudi kapital? Ne, tu naj zadostuje »določena regulativna vloga države«, pod pogojem, da politiki s tem nimajo nič. Država brez politikov? Se je Damijan zdaj odločil za Platonovo republiko, ki ji vladajo najmodrejši in v kateri se prekrivata politična moč in filozofija? Morda kar ekonomija in politika? Privlačna ideja, saj so potem morda tudi volitve odveč. S tem bi mimogrede oklestili še proračunske izdatke.

Svariti, da bo pravica do komuniciranja »privedla do konca avtonomije medijev in novinarjev«, je namreč podobno, kot bi trdili, da je volilna pravica »privedla do konca« avtonomije države in politikov. Zakaj ne bi kar ukinili volilne pravice? Najbrž bi sicer zdaj težko izvedli protidemokratski prevrat, saj je volilna pravica eden temeljev demokracije in legitimnosti politike. A tudi pravica do svobodnega izražanja mnenja v javnosti je vpisana v temelje demokracije. Pravica do komuniciranja, ki je njen dedič, pa naj bi bila sovražnica demokracije? Ali morda le sovražnica kapitala, ki si je to pravico prilastil kot svoj privilegij?!

Za vse sodobne pravice velja, da obstajajo skozi vso zgodovino civilizacije, le da večinoma niso bile pravice vseh, ampak privilegij nekaterih. To velja tudi za pravico do komuniciranja, ki je še danes privilegij.

O tisku jev 18. stoletju Bentham pisal kot o sredstvu, s katerim morajo državljani (ne novinarji, ki jih tedaj sploh ni bilo) nadzirati oblast. Kant je pisal o državljanski pravici do javnega izražanja kot »edinem varuhu pravic ljudi«. Za Damijana očitno »naivna romantika«. Toda brez takih in podobnih »naivnih romantikov«, ki so dokazovali, da je treba spremeniti »naravni« tok stvari, nikoli ne bi bilo volilne pravice, delavskih pravic, pravic žensk, skratka nobene pravice, ki bi v čemer koli »posegala v« lastninsko pravico.

Z vzročno redukcijo Damijan dožene, da novinarsko avtonomijo ogrožata politična država in predvsem pravica do komuniciranja državljanov (če bi jo imeli), nikakor pa ne kapital. Pravico do komuniciranja si predstavlja kot »striktno uveljavljanje ustavne pravice do tiska in govora« (najbrž svobode tiska in govora) tako, »da mora vsak medij vsakemu posamezniku omogočiti, da kadarkoli izrazi svoje mnenje«. Kdor bi kaj takega predlagal, bi bil bedak, in če bi Damijan vsaj malo poznal problematiko, tega ne bi napisal – razen zlonamerno. Njegov »kronski dokaz« proti bedasti ideji, ki jo je sam skonstruiral, je lanska slovenska uzakonitev pravice do odgovora in popravka. Kot da je ne bi prav jaz kritiziral! Marca lani sem v sobotni prilogi *Dela* opozarjal (česar Damijan ne ve ali noče vedeti), da se »Slovenija pravice do odgovora žal loteva zgolj kot političnega problema regulacije medijev, ne pa kot enega izmed temeljev človekove pravice do komuniciranja«. Da obstajajo dokumenti, kot je resolucija Sveta Evrope o pravici do odgovora, in desetine, raje stotine člankov in knjig, ki obravnavajo pravico do komuniciranja, Damijan pač ne ve. Če bi jih poznal, mu ne bi bilo treba pisati o tem, kako si on kaj »predstavlja«, ampak bi zamislil o uzakonitvi te pravice povzel iz strokovne literature. Ker me uredništvo omejuje s prostorom, lahko za primer le omenim idejo »vavčerjev«, ki posnema pravila objavljanja na nekaterih spletnih listah. Po tem predlogu bi

vsak (polnoletni) državljan dobil pravico uporabiti določeno količino medijskega časa in/ali prostora v določenem časovnem obdobju, natančnejša pravila (izbor medijev, vsebinske kriterije, morebitno odškodnino medijem ipd.) pa bi določala institucija, uzakonjena po vzoru tiskovnega ombudsmana ali skupnostnih medijev. Vavčer seveda ne more biti prenosljiv. Z delom novinarjev to nima dosti opraviti, razen da morda zmanjšuje odvisnost medija od kapitala. In še to: ko so si člani parlamenta vzeli pravico do lastnega TV-kanala na državni RTV, ki jo financirajo državljani, bi morali prej pomisliti, zakaj take pravice ne dajo državljanom!

Naj končam z nekoliko prirejeno mislijo iz časov zgodnjih razprav o svobodi tiska: Medij mora vsekakor pridobivati dohodek, da lahko obstaja. Toda če obstaja samo zato, da bi pridobival dohodek, bo njegov obstoj najhujša kazen za novinarje. Žal se Damijan moti, ko meni, da je treba samo omejiti lastniške deleže, pa bo v medijih cvetela raznovrstnost. Raziskave po svetu kažejo, da je stvar nekoliko bolj zapletena.

Janševo nihalo ali zbogom svoboda po slovensko

Leto 2007 ne bo ostalo v spominu po demokratičnih dosežkih medijev. V ZDA je Federalna komisija za komunikacije (FCC) sredi decembra 2007 odpravila 32-letno prepoved hkratnega lastništva časopisov in radijskih ter televizijskih postaj, ki je lastnikom lokalnega časopisa onemogočala imeti v lasti tudi radijske ali televizijske postaje na »istem trgu«. Komisija je prepoved prvič odpravila že pred štirimi leti, a takrat je kongres na pritisk javnosti nova pravila zavrnil. Ali bo javnosti to uspelo tudi letos? Če ne, je ogrožen obstoj velikega števila – najbrž kar blizu tisoč – dnevnikov.

Potem ko se je leta 2004 pariški *Figaro* zaradi kroničnih finančnih težav znašel v rokah vojaškega industrijalca Sergea Dassaulta, ki največ orožja seveda proda francoski vladi, je podobna usoda letos doletela več drugih časopisov, ki imajo zaradi poslovnih interesov lastnikov za dobre odnose z vlado precej več »razumevanja« za vladne težave, kot je zdravo za demokracijo.

Evropsko združenje novinarjev AEJ je novembra lani objavilo študijo *Goodbye to Freedom?*, ki predstavlja dokaze o omejevanju avtonomije medijev z zakonskimi omejitvami, bolj ali manj prikritimi političnimi in ekonomskimi pritiski ter celo z grožnjami in umori novinarjev v več evropskih državah od Turčije do Velike Britanije. Evropska komisija se sicer še vedno rada dobrika novinarjem, a nacionalni politiki v Evropski uniji jih raje postavljajo na zatožno klop. V Franciji s poskusom, da bi novinarje z zakonom prisilili k razkrivanju svojih virov sodišču. Preden je predsednik britanske vlade Blair odstopil, je zlil srd na novinarje in medije, ker naj bi bili »podivjane zveri, ki trgajo ljudi in njihov ugled na koščke«. Podobno sta se na novinarje spravila predsednika češke in slovaške vlade. In nato še slovenski premier, ki jih je v najbrž enem najdaljših napadov na novinarje v zgodovini parlamentarizma obsodil paktiranja z opozicijskimi strankami in skoraj veleizdaje, ker so znamenito peticijo zoper politične pritiske na medije, ki jih je najbolj prepričljivo potrdil prav Janšev nastop v parlamentu,

razposlali na naslove po vsej Evropi. So obtožbe in napadi politikov na novinarje upravičeni?

Slovenski poligon

Če izvzamemo umore novinarjev, je mala Slovenija v zadnjih letih videti kot poligon za preskušanje najrazličnejših ukrepov za discipliniranje medijev, čemur se je nekaj časa evfemistično reklo uravnoteženje medijev, pa vendar Slovenije v poročilu združenja AEJ sploh ne najdemo. Zagovorniki uravnoteženja bodo s tem gotovo dobili nov dokaz, da je položaj medijev v Sloveniji boljši kot v večini evropskih držav. A razlog za odsotnost Slovenije je morda bolj banalen: ni bilo novinarja, ki bi se lotil pisanja poročila (morda zato, ker bi bil gotovo obtožen blatenja Države v tujini, ali zato, ker bi to zahtevalo precej več dela kot pisanje peticije).

V študiji združenja AEJ poročilo o Češki pesimistično ugotavlja, kako so tam novinarji dovolj prilagodljivi in dojemljivi za politične oblastnike, da tem sploh ni treba uporabljati nobenih pritiskov za dosego medijske naklonjenosti. Vsekakor državotvorno vedenje novinarjev, ki si ga tako močno želita naš prvi in zunanji minister, pa ju novinarji nočejo razumeti. Slovenska vladajoča politika ni te sreče ali, bolje rečeno, sreča je bila kratkotrajna. Ne le da so oblasti začeli obračati hrbet donedavni parvenijski politični somišljeniki med novinarji; tudi novepečeni lastniki medijev, ki jim je politična oblast pred časom podarila lastništvo *Dela* in *Večera*, so pozabili na hvaležnost. In se spet spozabili nad novinarji ter dokazali, kako prav je imel Marx, ko je zapisal, da je prva svoboda tiskanega medija v tem, da ni podjetje.

V bistvu gre le za fizikalne zakone. Čim močnejše perpendikel zanika v eno stran, tem močnejše bo zanihal nazaj. Prevrat na *Delu* in *Večeru* se Janši ni obrestoval. V jeziku teorije racionalne izbire bi lahko rekli, da so bila pričakovanja rezultatov političnih prevzemov glede na preference akterjev in možne načine delovanja preprosto prevelika, še zlasti zaradi vse manjšega vpliva tiskanih medijev v primerjavi z drugimi mediji.

Za zdaj ostaja, paradoksalno, vladna trdnjava le »javna« RTV Slovenija, ki ji je v letu 2007 uspelo povsem odpraviti standarde javnega servisa in javne odgovornosti ter uveljaviti tržno logiko, ki jo zanimata samo gledanost in poslušanost oddaj. RTV Slovenija zna doživeti podoben nihaj kot je bila »liberalno-komercialna« revolucija na *Delu*, ki jo je povzročila z ekonomsko logiko skregana pretirana politizacija dolga leta najuglednejšega slovenskega dnevnika. Če RTV Slovenija, kjer je bil leta 2005 izveden »konservativno-komercialni« politični prevzem, takega nihaja ne bo doživela kmalu, bo njen status javnega zavoda pos-

tal zelo vprašljiv. Tedaj bi bilo najbolje, da jo (naslednja) vlada preprosto proda tako kot druga podjetja v pretežno državni lasti. Morda bo potem v Sloveniji znova dozorela politična volja za ustanovitev prave javne radiotelevizije digitalne ere.

Boj za novinarske duše

Novinarji in mediji so pogosto – najpogosteje najbrž v ZDA – deležni ideološke kritike, da so pretežno liberalni oziroma naklonjeni demokratom. Kritiki tega mita pravijo, da gre za spretno strategijo konservativcev, ki s propagiranjem »mita o liberalnih medijih« zmanjšujejo kredibilnost liberalnih medijev, prikrivajo konservativno pristranskost medijev in na dolgi rok potiskajo medije proti desnici. V pogosto navajani anketi *Los Angeles Timesa* iz leta 1985 so 55 odstotkom novinarjev in urednikov »izmerili« liberalno, 17 odstotkom pa konservativno usmerjenost; *New York Times* je v primerjalni anketi na reprezentativnem vzorcu državljanov ZDA ugotovil, da je med njimi razmerje 24 : 29 v prid konservativcem (ob 33 odstotkih neopredeljenih). Novejše ankete med ameriškimi novinarji sicer kažejo, da so bližje politični levici, ko gre za socialna vprašanja, in bližje desnici, ko gre za ekonomska vprašanja.

Po naravi stvari so najbrž (oziroma bi morali biti) novinarji res bolj liberalni ali, kot je nekoč evfemistično dejal Walter Cronkite, »brez predsodkov«. Vsa zgodovina tiska je zgodovina bojev za pravico do svobodnega izražanje mnenja, ki so jo od nekdaj omejevale politične institucije in predvsem katoliška cerkev, in bilo bi res perverzno, ko bi od novinarjev pričakovali podporo idejam, ki so utemeljevale politično in versko cenzuro, prepoved branja »neprimernih« besedil, preganjanje in pobijanje drugače mislečih, sežiganje knjig. Vse od Gutenbergovega izuma tiskarskega stroja sredi 15. stoletja, na katerega je katoliška cerkev odgovorila s »seznami prepovedanih knjig« (v zadnji vatikanski izdaji leta 1948 je bilo zbranih štiri tisoč prepovedanih naslovov!), se za svobodo mišljenja in izražanja proti verski in politični cenzuri niso borili le največji filozofi, ampak tudi množica danes brezimnih urednikov in publicistov.

Najbrž je ta tradicija vpisana v temelje novinarske profesije, kakorkoli goreče si kdo prizadeva iz novinarjev napraviti glasnike poljubnih idej in jih »uravnoteževati« ali v Sloveniji obtoževati, da so proizvod monopola FDV, ki ga je treba prekiniti z ustanovitvijo konkurenčne fakultete. Prava »konkurenca« seveda ni multimedijski študij na univerzah v Mariboru ali Kopru, pač pa najbrž tisto, kar pripravljata ljubljanska nadškofija v okviru ustanavljanja katoliške univerze in zasebni Inštitut za interdisciplinarna in aplikativna raziskovanja s predlogom za »fakulteto za medije«. Ker se grobi politični pritiski niso obnesli, se bo v boj za novinarske duše podala slovenska katoliška cerkev.

Zaton dnevnega tiska?

Branost dnevnikov povsod po svetu nezadržno pada že vsaj dve desetletji, videti pa je, da postaja upadanje vse bolj pospešeno, bolj ko so ljudem na voljo nove in hitrejšje informacijske poti. V ZDA na primer število bralcev upada zadnjih dvajset let povprečno po odstotek na leto, tako da dnevne časopise prebira med tednom le še dobrih 50 odstotkov prebivalcev, ob koncu tedna deset odstotkov več. V tem času se je tudi število dnevnikov zmanjšalo za 250 ali za 14 odstotkov z nekdanjih 1745. Razmeroma stabilno naklado in velike dobičke so ohranili le največji nacionalni dnevniki, ki vse večji dohodek iz reklam ustvarjajo s svojimi spletnimi izdajami. Zakaj odhajajo nekdanji bralci? Med objektivnimi vzroki bi lahko našteli spremenjeno naravo urbanih naselij, zmanjšano uporabo javnega transporta in raztegljivost delovnega časa, ki gredo v prid bolj fleksibilnim medijem, zlasti spletu. Pred leti so ameriški novinarji v anketi med vsebinskimi razlogi za manjšo branost časopisov na prvo mesto postavili zmanjševanje zaupanja v časopise. Mnenja ameriških bralcev to potrjujejo, saj jih je v nedavni anketi journalism.org 56 odstotkov menilo, da časopisi poročajo politično pristransko, in 66 odstotkov, da nikoli ne priznajo svoje zmote.

Glede na razmere v razvitejših državah ima informativni tisk v Sloveniji še vedno dokaj veliko bralcev. Dobra tretjina polnoletnih Slovencev redno ali občasno bere *Dnevnik*, *Delo*, *Večer* ali *Žurnal24*; razlike v branosti so med njimi dokaj majhne. Pred 35 leti je samo *Delo* redno ali občasno bralo skoraj 55 odstotkov polnoletnih prebivalcev; na tej ravni so danes *Slovenske novice*. *Večer* in *Finance* bere okrog četrтина Slovencev, *Primorske novice* pa dobrih deset odstotkov.

Razlogi, ki pojasnjujejo upadanje bralcev v razvitem svetu, v veliki meri veljajo tudi za Slovenijo. Splet je med najpomembnejšimi. Če bi se morali ljudje odpovedati vsem medijem razen enemu, bi po zadnji raziskavi Centra za raziskovanje družbenega komuniciranja najraje obdržali televizijo (50 odstotkov), tej sledi splet (20,4 odstotka) tik pred radiem (19,4 odstotka) in daleč pred tiskanimi časopisi (8,0 odstotkov). Če upoštevamo samo tiste, ki znajo uporabljati računalnik, skoraj ni razlike med televizijo (41,6 odstotka) in internetom (37 odstotkov). Če pa upoštevamo le mlajše od 50 let, je splet najbolj priljubljen (43,9 odstotka) pred televizijo (32,6 odstotka), radiem (14,4 odstotka) in tiskom (6,4 odstotka). Spremembe v slabih štirih desetletjih so izjemno velike: leta 1969 bi se Slovenci najteže odrekli radiu (39,6 odstotka), nato televiziji (30 odstotkov) in dnevnemu tisku (15,5 odstotka). Na vprašanje, ali bo v naslednjem koraku splet prehitel televizijo, pa najbrž

ne bo mogoče nikoli odgovoriti, saj se bosta z digitalizacijo televizije oba medija prej ali slej združila v »intervizijo«.

Zaupanje, lahko pokvarljiva dobrina

Raziskave SJM kažejo, da od leta 2000 nasploh kopni zaloga zaupanja, ki ga imajo Slovenci in Slovenke v različne slovenske družbene institucije. Najbolj se je po letu 2000 zmanjšalo prav zaupanje v medije; to je bilo doslej najvišje leta 2000, ko je 52,2 odstotka anketiranih izražalo veliko ali precejšnje zaupanje vanje, leta 2006 pa je bilo tistih, ki zaupajo medijem, le še 35,9 odstotka. Sicer je res, da mediji še vedno uživajo bistveno več zaupanja kot npr. politične stranke (7,6 odstotka), državni zbor (16,8 odstotka), cerkev (23,3 odstotka) ali vlada (29,9 odstotka), toda med vsemi institucijami sta večji upad zaupanja doživela samo še predsednik republike (17,9 odstotka) in predsednik vlade (17,2 odstotka).

Če ne upoštevamo tistih slovenskih državljanov, ki nimajo nikakršnega mnenja o dnevnikih, jih pa raziskavi centra za raziskovanje družbenega komuniciranja približno po ena tretjina sodi, da so bolj naklonjeni vladi, opoziciji ali obema enako. Od vseh medijev sta za najbolj provladna označena *RTV Slovenija* in *Delo* (44 odstotkov ocenjevalcev), kot najbolj opoziciji naklonjena pa *Dnevnik* (50 odstotkov) in *POP TV* (44 odstotkov). Za najmanj politično opredeljena veljata medija, ki sta najbolj komercialno usmerjena – *Slovenske novice* in *POP TV*.

Preglednica 1: Kdo uživa večjo podporo

	koalicija	opozicija	obe enako	ne vem
pri vas osebno	21,1	28,8	30,4	19,8
med vašimi prijatelji	15,1	29,0	18,6	37,4
med vašimi sodelavci	7,5	13,4	14,8	64,2
pri ljudeh v Sloveniji	12,5	36,7	15,1	35,8
povprečje 1–4 N= 463	14,0	27,0	19,7	--
pri medijih	16,9	23,3	24,3	35,5

Preglednica 2: Komu so mediji bolj naklonjeni

Medij	koaliciji	opoziciji	obema enako	ne vem
Slovenske novice	13,4	16,8	18,3	51,4
Primorske novice	5,9	5,8	5,3	83,0
Delo	20,8	14,9	12,0	52,3
Dnevnik	9,0	19,5	10,2	61,2
Večer	7,7	10,0	8,5	73,8
Finance	11,1	5,3	8,6	74,9
Žurnal24	7,0	9,8	14,6	68,6
RTV Slovenija	34,6	13,1	20,7	31,6
POP TV	11,7	28,5	24,1	35,8
Povprečje N= 463	13,5	13,8	13,6	--

Vir: Center za raziskovanje družbenega komuniciranja, december 2007

Ideološka kritika ameriškega novinarskega liberalizma temelji na ugotovitvah, da so novinarji po politični usmerjenosti mnogo liberalnejši od siceršnje populacije. Če uporabimo enak kriterij pri Slovencih in ga operacionaliziramo z odnosom do vladajoče koalicije in opozicije, dobimo vsekakor zanimiv rezultat: vladajoča koalicija ima po predstavah ljudi v medijih v celoti značilno višjo podporo, kot jo ima med ljudmi (Preglednica 1). Razlika postane še veliko izrazitejša, ko so ocene naklonjenosti konkretizirane za posamezne medije (Preglednica 2): ocenjena medijska podpora in podpora med ljudmi sta za vladajočo koalicijo skoraj povsem enaki, pri opoziciji pa je medijska podpora dvakrat nižja od podpore med ljudmi. Sklepali bi torej lahko, da je vladajoča koalicija z oblastniškimi pritiski in kupčijami v zadnjih letih v medijih dosegla privilegiran položaj.

Kako trajno bo to nenaravno stanje, je seveda drugo vprašanje.

Delo, 26. april 2008

Nasvidenje v naslednji revoluciji

Z globalizacijo je kapitalizem maksimiral svobodo – predvsem svobodo kapitala. Svoboda kapitala je postala mera svobode nasploh. Naj živi svoboda, kliče kapital. Pozabite solidarnost! Pozabite pravičnost! Pozabite socialno državo! Bodite svobodni, kot sem jaz! Tvegajte! Izbirajte! Tekmujte!

Če nočete takšne svobode, ste se ob napačnem času znašli na napačnem mestu.

Prikazen komunizma nič več ne blodi po Evropi. Kar je komunizem tudi teoretsko precej načet, ga mimogrede že vsak maloumnež – naj je nekoč nosil komunistični prapor ali disidentsko helebardo – obrca in popljuje kakor crknjenega tигра.

Enodimenzijski svet

Svet je postal globalno enodimenzijski. Postali smo žrtev enodimenzijskega mišljenja, ki ga je kapital prodal svetu kot dokončno rešitev problema javnega sektorja. »Tržni model« vladanja je odgovornost za upravljanje z ekonomskim tveganjem prenesel z vlad in lastnikov (»delodajalcev«) na delavce (»delojemalce«) in njihove družine. Delavec je postal »podjetnik«, ki na trgu svobodno prodaja edini proizvod, ki ga ima v posesti – svojo delovno silo, tako kot sicer lastniki prodajajo vsa druga blaga, in po ceni, ki jo pač lahko doseže. Posebnost »lastnika-delavca« je le v tem, da sta pri siceršnjih blagih globalni tako ponudba kot povpraševanje, medtem ko po delovni sili kapital povprašuje globalno, ponudba pa ob strogih zakonskih migracijskih (pa tudi kulturnih idr.) omejitvah ostaja pretežno lokalna.

»Svetovni trg« sta že Marx in Engels označila za najvišjo stopnjo procesa človekove potujitve, saj z njim postajajo posamezniki vse bolj odvisni od sil, ki jih ne morejo nadzirati. A hkrati je bil zanj svetovni trg tudi bistveni pogoj za njeno odpravo, saj šele svetovni trg ob izjemnem povečanju produktivnih sil omogoča proizvesti neizmerno bogastvo in kulturo na eni strani ter množice nelastnikov (»lastnikov-delavcev«) na drugi strani. Prav zaostritev tega protislovja do neznosnosti pa je pogoj za svetovno revolucijo. Globalizacija je hkrati proces, v katerem

bo postalo »dejansko duhovno bogastvo posameznika v celoti odvisno od bogastva njegovih dejanskih stikov«. Z drugimi besedami, le v procesu globalnega povezovanja in komuniciranja se lahko izolirani posamezniki osvobodijo lokalnih in nacionalnih omejitev ter se povežejo z materialno in duhovno produkcijo vsega sveta, kar je drugi pogoj svetovne revolucije.

Globalizacija uničuje solidarnost

Videti je, da se v sodobni globalizaciji uresničujejo Marxove in Engelsove napovedi. Kapital učinkovito zaostre razliko med globalno neizmerno rastjo dobičkov na eni strani ter relativnim zniževanjem plač in s tem materialne osnove čedalje širših plasti prebivalstva na drugi strani.

Lokalni sindikalni boj je nemočen. Štrajk tako ni več orožje modrih ovratnikov. Murine delavke gredo lahko v štrajk, pa z njim ne bodo dosegle višjih plač, lahko pa bodo ostale brez dela. Delavska solidarnost je izpuhtela, vsak sam mora »svobodno« poskrbeti za svojo usodo.

Štrajk je lokalno oziroma nacionalno relativno učinkovito orožje le še v rokah tistih »lastnikov-delavcev«, ki z (državno) licenco še monopolizirajo storitvene dejavnosti, ki servisirajo kapital – prevoznikov, policistov, carinikov, lekarnarjev, zdravnikov, sodnikov, šolnikov in sorodnih poklicnih skupin. Kapital zlahka najde proizvodne delavce kjer koli na svetu in ga zato štrajk v materialni proizvodnji sploh ne skrbi.

Delavske stranke po meri kapitala

Problem pa nastane, ko se mu izmakne kulturno-storitvena infrastruktura, kjer rezervna delovna sila obstaja še vedno le na lokalni, ne pa na globalni ravni. Tudi kapitalisti in njihove družine potrebujejo bolnišnice, šole, komunikacije, informacijsko infrastrukturo doma, v »svoji« državi. Za to pa učinkovito skrbi kapitalistična država. Tudi s podeljevanjem licenc novim izvajalcem, ki svoje storitve raje oblikujejo po meri kapitala kakor po profesionalnih vrednotah in standardih.

V tem smislu tudi politične stranke postajajo enodimenzionalne. Po čem pa se še razlikujejo? Nekdanje delavske stranke so našle »tretjo pot«, ki je kapitalu bolj všečna. Ene bi zasebne šole financirale st odstotno, druge pa devetdeset odstotno. Ene bi privatizirale zdravstvo malo, druge pa malo bolj. Ene obravnavajo homoseksualnost kot perverzno (kakor uči tudi Slovar slovenskega knjižnega jezika; gl. geslo »perverzno«), druge za pravice istospolno usmerjenih ne najdejo pravega političnega trenutka. Za »izbrisane« pri nas enim sploh ni mar, drugim pa je malo mar.

Podjetniška svoboda namesto svobode tiska

Ni presenetljivo, da je vodja nemške Levice Oskar Lafontaine oznanil, da bo Levica v svoj prihodnji program vključila cele pasaže iz *Komunističnega manifesta*, saj je, kakor je dejal, danes bolj aktualen kot kdaj doslej. Pri tem je posebej omenil tudi stavek iz *Manifesta*, da sta buržoazija in kapital človekovo osebno dostojanstvo razkrojila v menjalno vrednost ter na mesto številnih pridobljenih nedotakljivih svoboščin postavila eno samo, brezvestno svobodo – svobodo trgovanja.

Kako samoumevna je postala ta »ena sama svoboda«, navsezadnje kaže tudi nedavni sklep slovenskega ustavnega sodišča (U-I-281/07-9) v zadevi Pečarič proti Zakonu o volilni in referendumski kampanji, v katerem ustavni sodniki avtonomijo medijev v zasebni lasti utemeljujejo s tem, da »mediji v zasebni lasti pretežno zasledujejo pridobivanje dobička« – v nasprotju z mediji v javni lasti, ki »zasledujejo ... javni interes« –, ne pa npr. z nedopustnostjo poseganja v uredniško politiko.

Že pred 160 leti je Marx pisal, da je prva svoboda (zasebnega!) tiska(nja) v tem, da ni podjetje, in spraševal predstavnike buržoazije v renškem deželnem zboru, ki so dokazovali, da je svoboda tiska samo podvrsta podjetniške svobode, zakaj ne bi mogla biti podjetniška svoboda samo podvrsta svobode tiska. In vsaj od konca 19. stoletja po vsem razvitem svetu ljudje razmišljajo, kako opredeliti in zagotoviti odgovornost medijev (ki so bili v parlamentarnih demokracijah do ustanovitve *BBC* vsi in povsod brez izjeme v zasebni lasti), da bi omejili odvisnost medijev od lastnikov in političnih oblasti. Kakor je zapisal Habermas, je organizacijski princip trga kot najboljšega regulatorja medijev povsod, kjer je bil dosledno uveden, povzročil veliko politično in kulturno škodo.

Nenavadno stališče ustavnih sodnikov

Medijska občinstva niso le potrošniki, ampak državljani s pravico do kulturne in politične participacije. Ker morajo mediji, v katerih je utelešena svoboda tiskanja, državljanom omogočati uresničevanje te pravice, jih v njihovi »ponudbi« ne sme voditi (samo) profitna logika. To še zlasti velja za mnenjski tisk, ki ima na področju političnega komuniciranja vodilno vlogo, saj se nanj v svojem političnem poročanju in komentiranju pogosto sklicujejo tudi drugi mediji.

V sodobni globalizaciji je družbena odgovornost medijev na resni preizkušnji, in tem bolj je zato problematična slepa podpora ustavnih sodnikov »svobodi kapitala«. Ne nazadnje je prav družbena odgovornost VSEH medijev razlog, da je »svoboda tiska« zapisana v ustavo, tudi slovensko. Če je »svoboda tiska in drugih oblik javnega obvešča-

nja« v 39. členu Ustave enaka upravičenosti »zasledovanja pridobivanja dobička«, potem sploh ni razloga za posebno ustavno varstvo, saj zadošča svoboda podjetništva (74. člen).

Novinarji in i-novinarji

V imenu podjetniške svobode lahko lastniki od delavcev-novinarjev zahtevajo kar koli, kar je skladno z načelom »zasledovanja pridobivanja dobička«, tudi pisanje oglasov na primer. Hkrati globalno komuniciranje z internetom omogoča intenzivnost in raznovrstnost stikov, o katerih bi Marx in Engels lahko samo sanjala. Morda bo globalizacija z neomejenimi možnostmi komuniciranja dolgoročno dejansko prispevala k osvoboditvi posameznikov in njihovi povezanosti. Kratkoročno bolj zaostruje odnos med lastniki in delavci-novinarji. Novinarji niso več del storitvene infrastrukture, ki je nepogrešljiva za funkcioniranje kapitalistične države, ampak so vse bliže tistemu delu delavstva, ki ga kapital zlahka odpušča.

Poplava komercialnih medijev, ki smo ji priča tudi pri nas, ukinja novinarstvo kot profesijo in ga zvaža na »i-novinarstvo« (po zgledu »ipoda«, glasbenega predvajalnika), kakor ga je začel uveljavljati *CNN* na svojem portalu *www.ireport.com*, kjer vsakdo lahko naloži (obojestransko brezplačno) svoje »poročilo«. Od prek sto tisoč poročil z vsega sveta, objavljenih na portalu prejšnji mesec, jih je *CNN* v svojih televizijskih programih povprečno objavil 30 na dan; med njimi največ takšnih, ki so prispela na posebne teme, po katerih »i-novinarje« povprašujejo uredniki *CNN*.

Zaton družbene vloge medijev

I-novinarstvo kajpak nima nič skupnega z idejami o medijih kot pospeševalcih družbenega dialoga in javne razprave. Povzroča, da mediji z javnim poslanstvom in odgovornostjo postajajo čedalje redkejša dobrina. Nedavni in vse pogostejši primeri, kakršen je napoved odpusta 90 – četrtnine vseh – novinarjev pariškega *Le Monda*, so skrb vzbujajoči ne samo zaradi ogroženosti novinarskega poklica, ampak predvsem zaradi zatona družbene vloge medijev.

Pred letom dni je Jürgen Habermas, zaskrbljen nad negativnimi trendi v nemškem tisku, zapisal: »Javno komuniciranje izgublja svojo diskurzivno vitalnost, če ni dotoka informacij, ki izvirajo iz obsežnega raziskovanja, in oživljajočih argumentov, ki temeljijo na ne ravno poceni ekspertizi. Javnost se ne bi mogla več zoperstavljati populističnim težnjam v medijih in ne bi mogla več izpolnjevati funkcije, ki jo mora izpolnjevati v okviru demokratične pravne države.«

Kaj neki bi dejal o Sloveniji?

Delo, 23. maj 2008

Mediji med kapitalom in družbeno odgovornostjo

Na spletu je množica računalniških iger, od Coffee Tycoon do Dice Mogul, ki »investitorje« vpeljujejo v duha kapitalizma in zaslužkarstva. Igre, ki bi spletne uporabnike učila, kako čim več zaslužiti z mediji, še nisem videl. Sem pa zasledil spletno stran *New Media Tycoon*, na kateri se lahko podučite, kako s »podcastanjem« (angleško podcasting) v realnem svetu ustvarite »izjemne dobičke«. Ne vem, koliko se te igre in navodila obnesejo v praksi. Vsekakor so se prvi medijski magnati rodili, ko še ni bilo niti radia. Danes jih najbrž kljub bistveni razširitvi medijskih trgov ni precej več. V tem je tudi jedro problema – v čedalje večji koncentraciji medijskega lastništva, do katere so politične elite v kapitalističnih demokracijah dokaj tolerantne, saj v medijskih baronih raje iščejo zaveznike kakor nasprotnike.

Koncentracija lastništva in povečevanje dobičkonosnosti medijev z usmerjanjem pozornosti na trivialne teme sta dolgoročno nevarnejši politični demokraciji kakor neposredni politični pritiski na medije. Pritiski na medije prinašajo politične dobičke le, dokler mediji še uživajo zaupanje in lahko pomembno vplivajo na mnenja volivcev; s popolno podreditvijo oblasti bi mediji izgubili svojo politično usmerjevalno moč. To se je lepo pokazalo ob zlomu nekdanjih realsocialističnih držav, ko so časopisi, ki so dotlej izhajali v milijonskih nakladah, čez noč ostali skoraj brez bralcev.

Moji dragi prijatelji, ki so sovražniki

Morda najbolj prepričljivo zgodbo o tem, kako mediji krojijo naše življenje, nehote pripoveduje Walter Lippmann v knjigi *Javno mnenje*. Približno takole gre zgodba:

Na nekem otoku sredi oceana je na začetku prve svetovne vojne v slogi živelo nekaj Angležev, Francozov in Nemcev. Edina vez otoka s svetom je bil parnik, ki je prihajal vsak drug mesec. Septembra 1914 ga je družina nestrpno pričakovala, da bi izvedela, kako se je končal sodni proces proti Henriette Caillaux, ki je ustrelila urednika pariškega dnevnika *Figaro* Gastona Calmetta zaradi njegovih ostrih kritik njenega moža, nekdanjega predsednika francoske vlade in tedanjega fi-

nančnega ministra. (Mimogrede: Gospa Caillaux je uboj priznala, a ni bila obsojena – ker je Calmetta ubila iz strastne ljubezni do moža, kar za moške šoviniste ni bil zločin, ampak »naravno« ravnanje ženske, ki pač ne more krotiti čustev.) Toda otoška družčina je izvedela nekaj veliko bolj šokantnega – da so namreč polnih šest tednov zmotno živeli v prijateljstvu, čeprav so bili dejansko sovražniki, kakor piše Lippmann. Na začetku avgusta 1914 je namreč Nemčija napovedala vojno Franciji, Anglija pa Nemčiji.

Prijatelji, dokler niso v časopisu prebrali, da so sovražniki! Lippmann pripoveduje zgodbo v podkrepitev svojemu dokazovanju, da ljudje sami niso zmožni doumeti sveta, v katerem živijo, ampak so odvisni od tega, kar jim povedo bolj izobraženi in razgledani »drugi«. Da so »podobe v naših glavah« pristranski in tudi povsem napačen »odsev dejanskosti«.

Mediji rišejo meje v naših glavah

Ne da bi se spuščali v Lippmannovo interpretacijo »zmote« njegovih neobveščenih otočanov, ki naj bi bili dejansko sovražniki, vedli pa so se kakor prijatelji, je za nas pomembnejša druga »moral« te zgodbe. Ker so v časopisu prebrali, da so sovražniki, so se res začeli vesti kakor sovražniki. Ni pomembno, kaj je res in kaj ni, kdo ima prav in kdo ne, kdo vé in kdo ne vé. Tisti, ki ima kot sporočevalec dostop do medijev, lahko kroji usodo ljudi. Ne le z brezobzirno ali bolj subtilno propagando, ampak že s samo izbiro novic in mnenj, ki postanejo dostopni občinstvu.

Nekoč je Alvin Gouldner zapisal, da novice ne le poročajo, ampak tudi cenzurirajo in prikrivajo. Kadar o nečem poročajo, kaj drugega zamolčijo, in tako je videti tisto, o čemer ne poročajo, nepomemben del družbene stvarnosti, nevreden človekove pozornosti. S cenzuro ali odvrčanjem pozornosti je podobno kakor z državnimi mejami: meje sicer omejujejo moč države na določeno ozemlje, toda šele ko so meje določene, država sploh lahko legitimno izvaja svojo moč. Podobno lahko pozornost usmerjamo le tako, da jo hkrati odvrčamo od nečesa drugega.

Kajpak je ključno vprašanje, kdo ima v družbi »mandat« za odvrčanje in usmerjanje pozornosti. Poleg izobraževalnih institucij – zlasti v obdobju zgodnje socializacije – so si ta mandat prisvojili predvsem množični mediji, v katerih pa se pogosto znajdeti v konfliktu zasebni in javni interes. Načelo družbene odgovornosti medijev in novinarjev ne prihaja v konflikt le s splošnim interesom lastnikov za čim večji dobiček medija, ampak tudi z njihovimi specifičnimi podjetniškimi in političnimi interesi, ki jih poskušajo uveljavljati v mediju.

Koncentracija medijskega lastništva in zakonska (de)regulacija

Empirične raziskave medijskih vsebin dajejo dovolj trdne dokaze, da interesi medijskih lastnikov pogosto vplivajo tako na izbiro novic kakor na mnenjsko usmerjenost medijev. Kapital brezobzirno vpliva tudi na sprejemanje »ustrezne« zakonodaje. Pred leti sta celo medijska mogotca Barry Diller in Ted Turner nastopila proti prizadevanjem Zvezne komisije za komunikacije (FCC) v ZDA, da bi odpravili omejitve za prevzeme lokalnih medijev. Komisija ni odnehala in je letos sprejela podobna pravila, ki bi omogočila velikim korporacijam »pojesti« lokalne medije.

Civilna družba je tokrat sicer ponovno dosegla pomembno zmago, saj je sredi maja ameriški senat zavrnil spremenjena pravila FCC pod vplivom tisočih pisem, ki so jih državljani v okviru akcije, ki jo je usklajeval Free Press Action Fund, naslavljali na senatorje. Ampak vojna še zdaleč ni dobljena in pretiran optimizem ni na mestu. Najbrž je le vprašanje časa, kdaj bo FCC pod pritiskom kapitala znova »udaril«.

Komercializacija medijev ogroža »četrto vejo oblasti«

Komercializacija medijev onemogoča njihovo funkcijo nadzorovanja oblasti. Zaradi doseganja čim večjega dobička si mediji prizadevajo za vladno »zaščito« (na primer za izjeme pri protimonopolnih zakonodaji) in s tem neposredno ogrožajo neodvisnost medijev od oblasti. Po drugi strani si želijo podpore bogatih korporacij. Oglaševalci neposredno subvencionirajo medije in vplivajo na uredniško politiko, denimo tako, da so oglasi za njihove proizvode objavljeni na isti strani kot novice o takšnih proizvodih (ob novici o novi generaciji fotoaparata se pojavi oglas za določeno znamko aparata), da mediji ne usmerjajo pozornost na konkurenco ali da se izogibajo za oglaševalce neprijetnim temam.

Takšni dogovori so v nasprotju z dvema (nekoč) zlatima praviloma neodvisnih medijev: da mora biti očitna razlika med uredniškimi in oglasnimi sporočili in da mediji ne smejo biti interesno povezani s podjetji ali institucijami, o katerih poročajo. Danes je prevladujoča praksa prej nasprotna.

Berlusconi, zgled »uspešnega« povezovanja politike, kapitala in medijev

Najbolj brezobzirno podreditev svobode tiska lastniški in podjetniški svobodi ter zaton nadzorne vloge medijev v zahodnih demokracijah pa najdemo v Italiji. Predsednik vlade Silvio Berlusconi ima v lasti (prek Fininvesta, katerega največji delničar je) največjo italijansko

televizijsko mrežo Mediaset z enajstimi kanali, ki usmerjajo pozornost dobre polovice italijanskih televizijskih gledalcev in več kot trideset časopisov in revij. Poleg tega je lastnik še 150 drugih podjetij, od gradbeništva, zavarovalništva, prehranske industrije do veletrgovin in nogometnega kluba Milan, tako da lahko učinkovito povezuje komercialno oglaševanje in politično propagando z redakcijskimi vsebinami. Že perverzno je, da so na spletnih straneh Mediaset objavljene tudi napovedi treh »javnih« programov RAI, ki jih Berlusconi kot predsednik vlade politično prav tako obvladuje. Skrivnost Berlusconijevega političnega uspeha je v tem, da ima nadzor nad tem, kaj povprečen Italijan lahko ve in mora vedeti.

Medijski mogotci proti družbeni odgovornosti medijev

Če neka korporacija danes neposredno in prek povezanih podjetij obvladuje več kot polovico naklade dnevnikov v Sloveniji, je to lahko nevarna grožnja demokraciji, saj razpolaganje z medijsko lastnino ni ustrezno regulirano. Nevarnost ni nič manjša in strah nič manj upravičen, kot je bil ob prevzemu RTV Slovenija, ki ga je pred tremi leti izpeljala vlada in s tem napravila pomemben precedens in zgled.

V ZDA fundacija FPAF nadaljuje tradicijo Hutchinsonove komisije izpred 40 let. Zavzema se za to, da bi imele različne družbene skupine, zlasti manjšine, več nadzora nad mediji (hkrati z lastnino), ker le to zagotavlja navzočnost različnih perspektiv in neodvisnih glasov v medijih. Bije boj za oslabitev orjaških konglomeratov, kajti mediji, ki jih nadzorujejo velike korporacije s svojimi »propagandnimi učenjaki, dirkaškim poročanjem o volitvah in čenčami o slavnih«, spodkopavajo demokracijo. Javnost je mogoče rešiti le, pravijo aktivisti FPAF, če ostanejo radijske in televizijske frekvence v javni lasti. Tudi časopisi so del javnega duhovnega prostora, zato morajo nositi svoj delež družbene odgovornosti za njegovo demokratičnost.

Etično sporna pravila novinarjev

Podobno je trinajsterica v Hutchinsonovi komisiji ugotavljala, da se vpliv medijev povečuje, medtem ko se dostop do medijev zmanjšuje, ter da je medijem čedalje manj mar za družbene potrebe in tako uvažajo etično sporna pravila vedenja medijev in novinarjev. Komisija je predlagala, da bi morali uveljaviti družbeno odgovornost medijev in novinarjev – namesto zgolj odgovornosti novinarjev lastnikom medijev. Pri tem bi morala biti njihova ključna naloga, da predstavljajo vse družbene skupine in da so javni »forum za izmenjavo komentarjev in kritik«.

Poročilo komisije je doživelo ogorčen odziv med ameriškimi lastniki medijev. Dvom komisije, kakšna bo usoda njenih priporočil, je bil upravičen: doživela so popoln polom. Zasebni medijski lastniki so si in si še naprej prizadevajo ustvarjati svobodo medijev zgolj po meri podjetniške svobode.

Tudi Slovenija je torej na dobri poti.

Demonstracije na Pustem vrhu

V kapitalistični demokraciji državljani nimajo splošne pravice dostopa do ljudi in prostora. Zasebna lastnina in na njej temelječa zasebnost imata prednost pred načelom javnosti. Če hoče kdo izraziti svoje mnenje na prostoru, ki je v zasebni lasti, mu ustavno zagotovljena pravica do svobodnega izražanja mnenja prav nič ne pomaga. Načelo svobode govora in tiska ne zagotavlja splošne pravice do dostopa ali – širše – pravice do komuniciranja. Predstavljajte si, da hočete organizirati javni protest ali demonstracije. Na zasebnem zemljišču tega ne smete. Na javnih prostorih to lahko storite, če vam protest odobri policija. V časopis lahko pišete, če vam to dovoli urednik in/ali lastnik ali če prispevek plačate kot oglas. Tudi v »javnih medijih« se boste srečali z »medijskimi policisti«, ki odločajo, ali bo vaše sporočilo objavljeno. Ko gre za uporabo »javnega prostora«, je torej država tista, ki omejuje svobodo komuniciranja.

Pravica do javnega izražanja je samo ena razsežnost pravice do komuniciranja. Druga in bistvena razsežnost je pravica biti slišan. Če vam policija ne dovoli demonstrirati proti oblasti pred oblastnimi institucijami, na primer parlamentom, ampak vas pošlje uresničevati pravico do svobodnega izražanja na Pusti vrh, kjer vas nihče več ne sliši, je enako, kot če bi vam demonstracije prepovedala.

Internet je dolgo vzbujal – in še vzbuja – upanje, da bodo državljani lahko povsem svobodno izražali svoja mnenja. Toda tudi internet je lahko le »Pusti vrh«, kjer vas nihče ne sliši, hkrati pa priročen izgovor za oblasti, da jim ni treba skrbeti za uresničevanje državljske pravice do javnega izražanja mnenja.

Follow the money

Povsod po svetu raziskave potrjujejo nezadržen medijski trend – da mladi zamenjujejo branje dnevnih časopisov z internetom. Bralski krogi časopisov se manjšajo in starajo. V ZDA se je delež oglasnega kolača v časopisih po letu 2000, ko je dosegel vrh s skoraj 50 milijardami dolarjev, do leta 2007 zmanjšal na vsega 42 milijard, medtem ko je oglaševanje na spletu naraslo z dobre milijarde leta 2004 na več kot

tri milijarde v letu 2007 – v štirih letih torej za kar 260 odstotkov. Oglaševalski denar zgolj sledi potencialnim naslovnikom, ki »bežijo« na internet. Medtem ko je leta 1994 dnevni tisk bralo še 70 odstotkov Američanov, jih je bilo leta 2007 le še 48 odstotkov. Tudi v Sloveniji je danes delež rednih bralcev dnevnega tiska na približno enaki ravni. Najpomembnejša skupina bralcev so starejši od 65 let, najmanj pa berejo dnevi tisk mladi do 35 let.

Konvergenca komunikacijskih storitev

V naslednjih desetih letih naj bi se svet komuniciranja, medijev in – ne nazadnje – oglaševanja postavil tako rekoč na glavo. Sodobna digitalna tehnologija omogoča povezovanje različnih doslej povsem ločenih informacijskih storitev ali njihovih kombinacij, saj omogoča standardiziran binarni zapis teksta, zvoka in slike. Nove prenosne tehnologije omogočajo bistveno boljši izkoristek razpoložljivih prenosnih zmogljivosti. V središču teh revolucionarnih sprememb pa je standardizirani komunikacijski (mrežni) protokol, ki se uporablja za pošiljanje informacij z enega računalnika na drugega po Internetu – internetni protokol (IP).

Storitve in integrirane uporabniške naprave za najrazličnejše namene, na primer telefonijo, zabavo, varovanje, se razvijajo v smeri komunikacijskega standarda, ki bo povsem neodvisen od fizične povezave. Kabelsko omrežje, ki se je razvilo za prenos televizijskega signala do gledalca, je mogoče danes uporabljati tudi za elektronsko pošto, deskanje po internetu ali za prenos žive slike, ki jo snema kamera. Te storitve omogočajo tudi druga fizična omrežja, npr. telefon, mobilni telefon, satelit, računalniško omrežje in v bližnji prihodnosti že tudi električno omrežje.

Zaton »papirne družbe«?

Do konca naslednjega desetletja naj bi vsi mediji preselili »dostavo« svojih vsebin uporabnikom na IP omrežja. Izginili naj bi klasični časopisi in knjige, skratka vse »papirne« – enosmerne – komunikacije. Optimistične napovedi govorijo o tem, da naj bi se s standardizacijo komunikacijskega protokola bistveno povečevalo tudi število proizvajalcev in ponudnikov komunikacijskih vsebin. Na internetu je to očitno: *MySpace* tedensko obišče 114 milijonov ljudi, *Facebook* 80 milijonov ... Jeseni 2006 je po ocenah 54 odstotkov internetnih uporabnikov na vsem svetu bralo bloge, 28 odstotkov pa jih je pisalo; letos spomladi jih je bralo že 77 odstotkov in pisalo 45 odstotkov (v Koreji in Kitajski pa kar 70 odstotkov). V poldrugem letu se je najbolj povečalo gledanje glasbenih videospotov – z 32 na 83 odstotkov svetovnih uporabnikov

interneta. Nastajajo bolj ali manj obsežna socialna omrežja, katerih člani si izmenjujejo sporočila, slike, video in glasbene posnetke.

Spletno izdajo *New York Timesa* si je na primer v šestih mesecih od marca do avgusta lani ogledalo oziroma jo bralo skoraj 14 milijonov spletnih obiskovalcev. V Sloveniji skoraj 70 odstotkov prebivalcev (še) ne bere časopisov na spletu, svoj osebni profil na spletu ima manj kot štiri odstotke prebivalcev, v spletnih forumih jih je lani sodelovalo komaj šest odstotkov. Po (ne)vklučenosti v interaktivni svetovni splet je Slovenija podobna drugim vzhodnoevropskim državam, kjer so »družbeni mediji« mnogo manj popularni kot na zahodu, oboje pa zelo prekaša Azija, kjer so v nekaterih državah (npr. v Južni Koreji) prebivalci nori na spletno komuniciranje.

»Družbeni mediji«

Tehnološke spremembe so prinesle »online aplikacije, platforme in medije, ki olajšujejo interakcijo, sodelovanje in izmenjavo vsebin«, kot pravi definicija »družbenih medijev«, ki naj bi bili bistveno različni od klasičnih »množičnih medijev«. Ali bo to postala prevladujoča oblika komuniciranja ne le po pogostosti uporabe, ampak tudi po družbeni pomembnosti in posledicah, je drugo, vsekakor težje vprašanje.

Konvergenca medijev je res pred vrati in spremembe (in koristi), ki jih prinaša, so očitne. Tako imenovani internet druge generacije vsekakor lahko prispeva k demokratizaciji družbenih odnosov. »Družbeni mediji« na IP platformi lahko obrnejo trende razvoja klasičnih množičnih medijev v zadnjih desetletjih, za katere je značilen vse večji družbeni vpliv in vse manj možnosti državljanov, da bi v njih izražali svoja mnenja.

Koncentracija medijskega lastništva ne omejuje le dostopa državljanom, ampak zmanjšuje tudi število avtonomnih novinarskih glasov. Ponudba sicer ustreza povpraševanju, saj ga sama ustvarja, ne ustreza pa družbenim potrebam in zahtevam po družbeni in politični demokratizaciji. Ne nazadnje taka usmerjenost množičnih medijev kar kliče po ustreznejši regulaciji, ki v sebi vedno nosi nevarne klice nadzora in cenzure.

Slovenija med Severno in Južno Korejo

V Južni Koreji piše skoraj polovica članov parlamenta (124 izmed 299) bloge, na katerih je med drugim tudi blizu 1500 povezav z blogi drugih državljanov. Na blogu lahko vsak državljan politiku pove, kaj si o njem misli ali kaj od njega pričakuje. Tako rekoč Benthamov ideal neprestanega civilnega nadzora nad parlamentom in hkrati idealna priložnost za večjo vključenost državljanov v demokratični politični

proces! Vendar le pod pogojem, da »družbeni mediji« ne zapadejo v popolno fragmentacijo in s tem neslišnost državljanskih glasov, s čimer bi se dejansko zmanjšala, ne pa povečala vključenost državljanov v politične procese.

V Sloveniji ni prav dosti znamenj, da bi politični in gospodarski akterji imeli posluh za demokratične spremembe, ki jih omogoča nova tehnologija na področju javnega komuniciranja. Prej je videti, da imajo oblastni politiki raje komuniciranje v eno – nasprotno – smer, zato so z davkoplačevskim denarjem ustanovili svoj enosmerni propagandni televizijski kanal, ki jih varuje pred interaktivno kritiko. Predsednik vlade in njegov minister sta pred dnevi poslala lepo opremljeno brošuro v 731.000 izvodih kar vsem državljanom; z njo jih »obveščata«, kajpak spet za njihov denar, kako vlada zanje dobro skrbi in bi seveda rada še bolje, ko bi le bila spet izvoljena.

Če ključni družbeni akterji ne razumejo širokega spektra komunikacijskih potreb in možnosti za njihovo zadovoljevanje in niso pripravljeni na demokratizacijo družbenega komuniciranja, bo »IP prihodnost« medijev pri nas le mrtva črka na ekranu. Če bo pri tem ostalo, se bomo lahko primerjali prej s Severno kot z Južno Korejo.

Grozi tisku globalni internetni kanibalizem?

Globalna finančna kriza in predsedniške volitve v ZDA so medije po svetu tako prevzele, da so prezrli marsikateri dogodek, ki je za njihovo prihodnost in družbe dolgoročno morda celo pomembnejši. Vrsta nedavnih dogodkov v Združenih državah opozarja, da napovedi o radikalnih spremembah, ki jih bo v svet medijev prinesel internet, še vedno jemljemo s prevelikim omalovaževanjem, češ da tako kot nikoli doslej tudi tokrat novi medij ne bo ogrozil starih. Evropo bo očitno tudi internetizacija tiska presenetila, tako kot jo je finančna kriza.

»Internetizacija« tiska – boj za preživetje

Internetni velikan Google je s knjižnimi založniki sklenil slabih sto milijonov evrov vredni sporazum, ki mu bo omogočil na spletu objavljati celotna besedila knjig.

Iz enega najbolj znanih ameriških dnevnikov, *The Christian Science Monitorja*, so sporočili, da ga bodo nehali tiskati kot dnevnik; izdajali ga bodo le še kot tednik, vso drugo vsebino pa preselili na splet. Leta 2009 bo *Monitor*, ki je začel izhajati novembra 1908 in do danes dobil sedem Pulitzerjevih nagrad, postal prvi nacionalni dnevnik, ki se bo povsem preselil na splet.

Razloga za to selitev na splet in Googlovo velikopotezno »internetizacijo« knjig sta predvsem zmanjševanje stroškov produkcije in distribucije klasičnega tiska in »migracija« medijskih občinstev z bralci dnevnih časopisov vred na splet.

Zniževanje stroškov namreč vse bolj ogroža uredništva tiskanih časopisov. V največji ameriški časopisni verigi *Gannet* so sporočili, da bodo do konca leta odpustili okrog deset tisoč ali deset odstotkov vseh zaposlenih. Tudi pri dnevniku *Los Angeles Times*, ki je po nakladi četrti največji v ZDA, bodo odpustili še 75 novinarjev in tako njihovo število v primerjavi z letom 2001 že prepolovili.

Ko so konec oktobra vprašali Arthurja Sulzbergerja ml., založnika po nakladi tretjega največjega ameriškega dnevnika *New York Times*, kdaj se bo *Times* odpovedal tiskani izdaji, je optimistično dejal, da se

bo še dolgo tiskal, in (manj optimistično) dodal, da morajo biti časopisi pač tam, kjer so njihovi bralci.

Ti so po zaslugi mlade generacije vse bolj na spletu.

Internet kot spodbuda branju in pisanju

Založniki ne tekmujejo za bralce in oglase le s svojimi tradicionalnimi konkurenti, ampak vse bolj z internetnimi velikani, kot je na primer *YouTube*, ki jih še pred nekaj leti sploh ni bilo.

Nova vrsta konkurence nastaja tudi med tiskanimi in spletnimi izdajami časopisov. Kako zagotavljati donosno ravnovesje med čim višjo tiskano naklado in čim večjim številom spletnih bralcev? Kdaj lahko spletna izdaja začne odvrčati bralce in oglaševalce od tiskane izdaje in povzroči samokanibalizem? Videti je, da danes nihče ne ve, kako (če sploh) bo v desetih letih tiskanje časopisov še lahko donosno. Če sledimo popularni mantri »sledi denarju«, potem prihodnosti ni težko napovedati. Prihodnost tiska je internet.

Internet, ki je kriv upadanja naklade tiskanih časopisov, bo tako lahko tudi njihov rešitelj. Vendar ni gotovo, ali bo lahko spletni časopis ohranil tudi neprecenljivo politično in kulturno vlogo, ki jo je imel tisk od razsvetljenstva naprej.

Ljudje uporabljajo internet v najrazličnejše, pogosto tudi precej abotne namene. V devetdesetih letih prejšnjega stoletja so v internetu mnogi videli smrtno nevarnost branju. Ti strahovi so bili očitno neutemeljeni. Kaj pa ljudje danes počno na spletu? Marsikaj, predvsem pa veliko berejo. In pišejo, več kot kdaj doslej – v blogih, forumih, klepetalnicah, komentarjih na novinarske prispevke ...

Selitev s papirja na računalniški ekran prav gotovo ne napoveduje smrti pisani in tiskani besedi, časopisu ali knjigi. Prej narobe. Internet lahko močno spodbudi interes za knjigo in branje sploh.

Internet – hladen ali vroč?

Pojav vsakega novega medija doslej so spremljale napovedi o zatonu časopisa in knjige, pa se nikdar niso uresničile. Razlog je to, da novi mediji niso le tehnološka inovacija, ampak nastajajo tudi v novih socialnih, ekonomskih in kulturnih okoliščinah. Tisk se je razvil v množični medij šele več stoletij po izumu tiskarskega stroja – ko so dozorele družbene okoliščine: ljudje so imeli dovolj prostega časa in denarja, da so kupovali in brali časopise.

Količina časa in denarja, ki ju ljudje namenjajo medijem, se odtlej nenehno večja. Spremljanje medijev je vse bolj tudi človekova sekundarna dejavnost ob delu, potovanju ali kuhanju; in ne samo to, ljudje čedalje bolj uporabljamo tudi več medijev hkrati. V ZDA je na primer

leta 2004 kar polovica ljudi med gledanjem televizije hkrati govorila po telefonu, dobra tretjina jih je hkrati brala časopis, skoraj petina je bila na svetovnem spletu, desetina poslušala radio. Navsezadnje so po pojavu vsakega novega medija stari mediji preživeli zato, ker so prilagodili svojo ponudbo spremenjenim komunikacijskim navadam ljudi.

Toda z internetom je bistveno drugače. Medtem ko so vsi prejšnji »novi« mediji nastajali na ločenih tehnoloških platformah, smo z internetom prvič sredi konvergenčne revolucije. Prilaganje starih medijev novemu, ki je nekdanje stare medije reševalo pred zatonom, tokrat pomeni prehajanje starih medijev v novega, na primer časopisov in knjig na splet, kar se zrcali tudi v novi uporabi starih medijev. Kombinacija komunikacijskih praks – gledanja televizije, telefoniranja, branja, poslušanja radia, deskanja po spletu – je zgolj nezavedno prevzemanje enotne komunikacijske platforme, ki jo prinaša internet, čeprav večina starih medijev še ohranja stare tehnološke platforme.

Če je Marshall McLuhan nekoč zapisal, da je vsak medij specifična kombinacija podaljškov človekovih čutil, potem bi moral danes o internetu zapisati, da je to medij nad mediji, saj »podaljšuje« hkrati vsa človekova čutila. Ni več razlike med McLuhanovimi »vročimi« mediji, ki od uporabnika zahtevajo nizko stopnjo sodelovanja, ko angažirajo eno samo čutilo (na primer sluh pri radiu), in »hladnimi« mediji, ki zahtevajo od uporabnika, da se mu posveti v celoti. Za McLuhana je bila to televizija, a že pred pojavom interneta je bilo očitno, da je tudi televizija lahko samo slikovno-zvočna kulisa.

Internet je hkrati »hladen« in »vroč«; »temperaturo« nastavlja vsak uporabnik sam.

Izziv demokraciji

Selitev kapitala iz tiskanih medijev v spletne medije je predvsem posledica globalizacije dostopnosti »tiskanih« medijev, ki jo prinaša internet. Kateri koli spletni časopis lahko beremo kjer koli na svetu; kmalu ga bomo lahko celo v svojem maternem jeziku, ko bo nared naslednja generacija spletnih prevajalnikov.

Pokazalo se bo, da internetna tehnologija ni smrtna sovražnica obstoja in razvoja majhnih jezikovnih skupnosti, kakršna je slovenska. Tako kot internet danes spodbuja branje in pisanje nasploh, bo lahko v bližnji prihodnosti s samodejnimi prevajalniki spodbujal tudi branje in pisanje v maternem jeziku v globalnem komunikacijskem okolju.

To pa ne pomeni, da globalna internetizacija ne prinaša nevarnosti ali vsaj pomembnih izzivov. Vendar nevarnosti bistveno bolj kot etnične zadevajo politične skupnosti.

V zadnjem desetletju ali manj se je lokalno in globalno izoblikovala nepregledna množica spletnih skupnosti, v katere se povezujejo ljudje s sorodnimi interesi in idejami. Toda spletne skupnosti zares ne spodbujajo demokracije. Omejene so podobno kot tradicionalne frakcije javnosti, ki so bile določene z rasnimi, spolnimi, starostnimi, ideološkimi, verskimi, poklicnimi in podobnimi interesi in identitetami, zato le redko presegajo skupinski partikularizem.

Demokratska narava interneta je pravzaprav omejena na učinkovit boj proti političnemu zatiranju in cenzuri v avtoritarnih režimih. Internet sicer lahko prispeva k preseganju fragmentiranih političnih in kulturnih interesov, a jih enako učinkovito lahko tudi pogloblja. Razcvet milijonov bolj ali manj specializiranih spletnih strani, blogov, klepetalnic, forumov in prijateljskih omrežij po vsem svetu ne vodi k nastajanju mednarodne ali transnacionalne javne sfere in javnosti, ampak prej v drobitev dosedanjih širokih (nacionalnih) in politično osredotočenih občinstev množičnih medijev v veliko število izoliranih specializiranih javnosti.

Spletna reprodukcija globalnega gospostva

Sedanja globalna finančna kriza, ko ključne odločitve sprejemajo politične in gospodarske elite najmočnejših držav v svoj prid, razkriva, kako ranljiva postaja demokratska podstat svetovnega vladovanja. Posebno očitna je odsotnost transnacionalnih demokratskih temeljev, kakršni so se zgodovinsko oblikovali z nacionalnimi parlamentarnimi demokracijami in se opirali na etnično povezanost političnega telesa in – ne nazadnje – na nacionalne medije, zlasti tisk. Zato internetizacija tiska ni le prvovrsten tehnološki, ekonomski in kulturni pojav, ampak je še zlasti izziv transnacionalni politični demokraciji.

Zastavki internetizacije niso majhni. Od nadaljnjega razvoja tega medija bo tudi odvisno, kako bomo živeli v prihodnjih desetletjih – kot kmetje na globalni šahovnici ali kot aktivni deležniki v globalnem vladovanju.

Zato razvoj interneta ne bi smel biti prepuščen pohlepu globalnih korporacij. Nevarnost je tem večja, ker je internet po svoji bistveni naravi globalen in nacionalna zakonska regulacija ne more biti učinkovita.

Žal evropska komisija v »sporočilu o prihodnosti omrežij in interneta«, ki ga je sprejela pred dobrim mesecem, internet še vedno obravnava le kot »izziv digitalni ekonomiji«, v kateri je treba zagotavljati konkurenco ponudnikov storitev in pravico uporabnikov do izbire.

Kam pa so izginili državljani?

Deregulacija, denacionalizacija, depolitizacija

Pred dobrimi 360 leti je vestfalski mir z idejami o sekularizaciji države in njeni suverenosti, ki je bila v naslednjih stoletjih podlaga procesov centralizacije in nacionalizacije (pa tudi nacionalizmov), postavil temelje novodobnih odnosov po svetu. »Vestfalska suverenost« je temeljila predvsem na dveh načelih – na teritorialnem načelu oblasti in izključevanju zunanjih akterjev iz državnih oblastnih struktur.

Vestfalska ureditev je bila dolgo tako rekoč samoumevna predpostavka proučevanja družbenih procesov vse do osemdesetih let prejšnjega stoletja. S procesi globalizacije in »vladovanja« se je začela bistveno spreminjati narava odnosov med ključnimi družbenimi akterji, ki je danes obremenjena z nesorazmerjem v moči med nacionalnimi državami in nadnacionalnimi zasebnimi ali kvazi javnimi oblastmi.

Globalne korporacije nadzorujejo večino medijev

Globalizacija širi družbeni prostor onkraj meja države, vladovanje pa širi regulacijo onkraj meja vladanja (nacionalne) politične oblasti. V globalizaciji nastajajo nove oblike vladovanja, ki so kombinacije delovanja nacionalnih, mednarodnih, nadnacionalnih političnih institucij, gospodarskih korporacij, nevladnih organizacij in drugih skupin in posameznikov. Ideja vladovanja meri na novo delitev oblasti in vpliva ne le med državami, ampak tudi med akterji, ki so nad državami, pod državami in poleg držav. Globalizacija gre roko v roki z vladovanjem, t. j. z razpršitvijo zakonodajne, izvršilne in sodne oblasti v vseh smereh znotraj in onkraj meja držav. Vladovanje tako obsega državne in nedržavne, politične in ekonomske oblike odločanja in vplivanja, ki imajo pomembne posledice za prebivalstvo na širšem ali ožjem ozemlju ali pa tudi za vso svetovno skupnost.

Središčna razsežnost vladovanja je odločanje, vendar so tu še drugi procesi in odnosi, v okviru katerih posamezniki in skupine pomembno vplivajo na to, kakšne odločitve bodo (ali ne bodo) sprejete. Mnogi

akterji in déležniki vladovanja ne vplivajo na odločitve z neposrednim sodelovanjem pri odločanju, ampak posredno tako, da zagotavljajo informacije in predstavljajo mnenja, ki spodbujajo delovanje bolj ali manj »prizadetih« interesnih skupin.

Množični mediji so morda najboljša ponazoritev dosežkov globalizacije. Še pred dvema desetletjema je bilo za nacionalne medijske sisteme značilno, da so bili časopisi, radijske in televizijske postaje v lasti domačih podjetij. Danes nadzorujejo večino medijev po svetu globalne korporacije Disney, AOL–Time Warner, Sony, News Corporation, Viacom, Vivendi in Bertelsmann.

Denacionalizacija in depolitizacija

Premik od klasičnega vladanja k vladovanju lahko zasledimo tako v lokalnem kot transnacionalnem delovanju; prav v preseganju državnih meja pa najbolj prihaja do izraza. Transnacionalni akterji, kakršne so tudi globalne medijske korporacije, vse bolj »denacionalizirajo« procese odločanje, zato države na mnogih področjih, ki so bila nekoč njihova odločevalska domena, izgubljajo (izključno) pristojnost odločanja. Novi déležniki, kot so zlasti globalne korporacije in manj formalna omrežja kapitala, udeležbe v procesih odločanja pogosto ne povezujejo s prevzemanjem ustreznega dela odgovornosti. Iz procesov globalnega vladovanja je javnost pogosto povsem izključena, odločevalske vloge in pristojnosti déležnikov vladovanja niso transparentne in pogosto niti ne formalizirane, zato so novi odločevalci tudi manj odgovorni v primerjavi s tradicionalnimi političnimi odločevalci, ki so se prej ali slej morali soočiti z volivci.

Denacionalizacija odločanja torej pomeni, da se odgovornost političnih institucij prenaša z nacionalne ravni na višjo, nadnacionalno. V tem procesu se lahko odločanje prenaša iz političnih, bolj ali manj reprezentativnih in javnih institucij, v zasebne ali polzasebne organizacije; tu smo priča procesom depolitizacije. Mnoge globalne organizacije déležnikov, ki lahko same sprejemajo pomembne odločitve ali pa nanje pomembno vplivajo v globalnem svetu, k odločanju ne puščajo javnosti, hkrati pa si prizadevajo, da bi čim bolj omejile odločevalsko moč demokratičnih političnih institucij.

Četrto stoletje po MacBridovem poročilu

Prepletanje denacionalizacije in depolitizacije je lepo vidno na področju medijske (de)regulacije vsaj od osemdesetih let prejšnjega stoletja naprej. V času Reaganove administracije so ZDA protestno izstopile iz Unesca, ki da je »imel sovražen odnos do temeljnih institucij svobodne družbe, zlasti svobodnega trga in svobodnega tiska«; povod je

bilo znamenito MacBridovo poročilo, ki je problematiziralo popolno podrejenost množičnih medijev tržnim zakonitostim.

Medtem so se leta 2003 ZDA vrnile v Unesco. Mar to kaže, da se je komunikacijska politika Unesca in drugih mednarodnih in nadnacionalnih organizacij spremenila?

Nedvomno. Naklonjenost ekonomskih in političnih elit deregulaciji in koncentraciji medijev je v sodobnosti očitna, čeprav je prizadevanje za regulacijo medijev kot javne dobrine in ne le tržnega blaga še živo. Komaj leto po vrnitvi ZDA v Unesco je na primer ameriška zvezna komisija za komunikacije, kot kaže nedavno razkritje, prikrila študijo, ki je pokazala, da televizijske postaje v lokalni lasti predvajajo več lokalnih novic kakor postaje velikih korporacij. Ugotovitve pač niso bile v prid zamislim, da lastništva medijev ne kaže omejevati oziroma ga je treba »depolitizirati«, kar je zagovarjal tedanji predsednik komisije Michael Powel in s tem dopuščal večjo koncentracijo lastništva medijev.

»Ne dotikajte se lastnine medijev!«

Morda bo zdajšnja kriza kapitalističnega razumevanja svobode tiska kot podjetniške svobode prebudila tudi politične odločevalce, da se bodo zdramili, kakor se je to morda že zgodilo v Veliki Britaniji.

Pred dobrim letom je lordska zbornica britanskega parlamenta imenovala komisijo, ki naj prouči vpliv medijskega lastništva na novinarsko poročanje in posledice koncentracije lastništva. Komisija je vrsto vprašanj o koncentraciji lastništva poslala tudi Evropskemu združenju časopisnih založnikov ENPA. To je v odgovor objavilo svoj memorandum, v njem pa med drugim poudarilo, da je »skupina specialistov Sveta Evrope leta 2006 izvedla študijo v štirih državah, tudi v Združenem kraljestvu; v njej je ugotovila, da ni povezave med koncentracijo trgov in vsebinsko raznovrstnostjo«. Združenje je poudarilo, da bi lahko imeli novi zakoni (ob obstoječih mehanizmih) posledice, ki so v nasprotju s postavljenimi cilji, predvsem »dušenje svobodnega izražanja«.

Predsednik ENPA je nedavno celo posebej opomnil, da »časopisni založniki ne vidijo potrebe po nekakšni vseevropski ali nacionalni zakonodaji, ki bi se ukvarjala z vsebino časopisov. Tem mora biti dovoljeno razvijati svoj posel, na primer s pridobivanjem deležev v drugih medijskih podjetjih.«

Nujnost regulacije »medijskih trgov«

Lordske komisije v Britaniji časopisni založniki niso prepričali. V obsežnem poročilu, ki ga je pred meseci objavila, sicer ne razkriva trdnih dokazov o negativnem vplivu lastniške koncentracije na vsebino medijev. A hkrati poudarja, »da je še nevarnost, da se s povečevanjem

koncentracije medijskega lastništva zmanjša raznovrstnost dosegljivih glasov».

Tudi nekaterih drugih déležnikov, kakor se jim danes reče, v procesih medijskega vladovanja v Evropi ugovori in lobiranje medijskih lastnikov niso prepričali. Evropski parlament je v resoluciji pred tremi leti »izrazil zaskrbljenost zaradi prizadevanja za koncentracijo medijev v nekaterih državah članicah, kar pomeni nevarnost za demokracijo in tveganje za kulturno raznovrstnost ter lahko zaostri tendence po ekstremni komercializaciji avdiovizualnega sektorja in hegemoniji nekaterih nacionalnih proizvodov nad tistimi, ki nastajajo na ožjih jezikovnih področjih in v manjših proizvodnjah«.

Letos je njegov odbor za kulturo in izobraževanje ponovil zahtevo članicam Evropske unije, da sprejmejo potrebne ukrepe zoper negativni vpliv koncentracije lastnine medijev na vsebinsko raznovrstnost. Tudi Evropska federacija novinarjev že desetletja opozarja na nujnost »regulacije tradicionalnih medijskih trgov z javno radiotelevizijo vred, varovanje pluralizma in nevarnost medijske koncentracije«.

Ideološka fronta

Medijski lastniki povsod po svetu kot svojo mantro ponavljajo trditev ameriških neoliberalnih zagovornikov kapitalizma, da je vsaka medijska regulacija v nasprotju s prvim amandmajem o svobodi tiska. Če bi bila raznovrstnost medijev uzakonjena le kot splošni cilj, to sicer ne bi bilo v nasprotju s prvim amandmajem, pravijo, a takšna zakonitev tudi ne bi imela nikakršnega praktičnega učinka; torej je odveč. Če pa bi bila raznovrstnost z zakoni bolj natančno določena, tako da bi spodbujala določeno vrsto izražanja oziroma vsebine ali celo nekatere skupine državljanov, potem da bi to pomenilo neposredno kršitev tiskovnega amandmaja.

Ali obstaja izhod? Bojim se, da ne. Zaman je bilo vse dosedanje dokazovanje, da so bili ugovori zoper regulacijo medijev morda smiselni v 18. in 19. stoletju, danes pa da so nevzdržni, saj je zaradi množice zasebnih omejitev svobode izražanja postala zamisel o svobodnem trgu idej enako nerealistična, kakor je nerealistična ekonomska teorija popolne konkurence.

Fronta med zagovorniki in nasprotniki regulacije se ni bistveno premaknila že desetletja. Ko se je začela deregulacija medijev v medijsko najbogatejših državah, zlasti v ZDA, si je zagotovila oporo v globalnih organizacijah, ki skrbijo za globalni »svobodni pretok kapitala«, kot sta Svetovna trgovinska organizacija (WTO) ali Mednarodna telekomunikacijska zveza (ITU). Tako kot se je ITU, potem ko je dolgo veljala predvsem za varuhinjo javnega dobrega na podro-

čju telekomunikacij, znašla v primežu komercialnih interesov, se tudi evropska komisija čedalje bolj otepa s pritiskom evropskih medijskih gigantov. Ti od komisije pričakujejo politično podporo v globalni tekmi z »neevropskimi« korporacijami. Ker je komisija hkrati zavezana vzdrževanju (vsaj navidezne) konkurenčnosti na »evropskem skupnem trgu«, medijska regulacija še ohranja nekaj političnih prvin. Navsezadnje tudi zato, kakor pravi eden najprodornejših kritikov globalizacije Robert McChesney, ker je Evropska unija kot »kvazidemokratska institucija« pod civilnodružbenim pritiskom za omejevanje podjetniških in komercialnih interesov.

Izhod – vsaj za Evropo – je potemtakem ta, da se Unija iz »kvazidemokratske institucije« spremeni v resnično demokratično skupnost.

Zahteve po strožjem nadzoru internetnih strani niso utemeljene

Sovražni govor je le vrh ledene gore problemov regulacije družbenega komuniciranja in množičnih medijev, ki jih vnovič odpira razvoj interneta. Posebnost interneta v primerjavi s klasičnimi mediji je, da je v večji meri »sociabilen« medij: ljudje lahko sporočajo informacije, komentirajo, glasujejo, sodelujejo v razpravah, ustvarjajo omrežja, oblikujejo svoje spletne strani...

Velik del informacij na spletnih straneh ustvarjajo spletni uporabniki. V angleščini se je zanje uveljavil izraz »prosumers« (producers+consumers), ki ga je skoval Alvin Toffler. Skratka, v primerjavi s prevladujočim enosmernim komuniciranjem v tradicionalnih medijih omogoča internet dvo- oziroma večsmerno komuniciranje. Spodbuja uporabnike, da »so na zvezi« z drugimi posamezniki in spletnimi stranmi, lahko tudi 24 ur na dan, in s tem soustvarjajo vse večjo količino interakcij in vse večje globalne virtualne skupnosti. Zuckerbergov Facebook in Dorseyjev Twitter sta ta hip najbolj popularni spletni strani, ki ponujata storitve socialnega mreženja, tj. ustvarjanja družbenokomunikacijskih omrežij med ljudmi, ki jih na primer povezujejo sorodni interesi ali enake aktivnosti.

Ob takem razvoju interneta se zastavlja najprej naslednje bistveno vprašanje: Če naj bi bila vse večja razširjenost interneta »kronski dokaz«, da živimo v informacijski družbi – o čem pa smo pravzaprav tako zelo dobro informirani? Kaj na primer vedo in znajo mlade generacije, česar »stari« ne vedo?

Internetna generacija zna uporabljati internet. Toda kaj to v resnici pomeni? So zaradi tega, ker so na spletu, pesmi, romani, znanstveni članki, novinarska poročila in komentarji boljši?

In potem: Ali je zaradi vse manj oviranega dostopa do interneta, ki omogoča komuniciranje vsakogar z vsakim, družba postala bolj demokratična? So zaradi tega postale politične (in sploh vsakršne) odločitve bolj demokratične?

Internet je medij zdajšnjosti. Poplava informacij o sedanjosti preprečuje, da bi »videli« preteklost, zgodovino, širši družbeni kontekst, da

ne rečem »celoto«. Več ko vemo o sedanjosti, manj vemo o preteklosti. Kot je nedavno zapisal David Gelernter, je učinek interneta podoben svetlobnemu onesnaženju v velikih mestih, ki ljudem onemogoča, da bi videli zvezde na nebu.

Internet namreč čezmerno spodbuja informacijsko ponudbo, človekova sposobnost in zmogljivost sprejemanja informacij pa ostajata nespremenjeni. Že pred pojavom interneta so raziskovalci ugotavljali – med prvimi Machlup v knjigi *The production and distribution of knowledge in the United States* iz leta 1962 –, da se količina proizvedenih informacij povečuje vedno hitreje, da je torej človeštvu na razpolago vedno večja količina informacij, medtem ko je človekova sposobnost uporabe informacij praktično konstantna. Nekateri med njimi so celo napovedovali, da bo vse večji razkorak med količino proizvedenih in uporabljenih informacij povzročil radikalno krizo kapitalističnega sistema, saj naj bi prej ali slej vse višja stopnja neuporabe informacij povzročila krizo informacijske produkcije. Naj se informacijska tehnologija še tako razvija, človekove recepcijske zmožnosti ostajajo enako omejene, kot so bile v preteklosti.

Internet spodbuja dve vrsti fragmentacije. Usmerjenost v zdajšnjost, kot sem dejal, pomeni odsotnost zgodovinskega konteksta in s tem časovno fragmentacijo. *Historia vitae magistra est*, so trdili Rimljani (zgodovina je učiteljica življenja). Kdo jo lahko nadomesti, da se ne bo znova in znova zaradi človeške ignorance ponavljala kot farsa?

Poleg tega internet, na prvi pogled paradoksalno, povzroča tudi fragmentacijo v prostorskem smislu. Ni dvoma, da internet lahko pomaga krpati razdrobljene kulturne, politične in druge interese in jih povezovati tudi preko nacionalnih meja, toda hkrati razdrobljenost tudi pogloblja. Velik razmah milijonov bolj ali manj specializiranih spletnih strani, forumov, blogov, klepetalnic in prijateljskih mrež po svetu ne vodi do mednarodne ali nadnacionalne javnosti ali javne sfere, ampak bolj verjetno k fragmentaciji nekdanjih velikih množičnih občinstev v veliko število majhnih, izoliranih »posebnih javnosti«, ki ne morejo legitimno in učinkovito naslavljati svojih zahtev na odločevalce. Prav množična občinstva, ki so (bila) značilna za »stare medije«, so namreč demokratično legitimirala v množičnih medijih izražena mnenja, ki so jih mediji »kanalizirali« v prostor političnega odločanja.

Zaradi težnje po fragmentaciji internet ni nujno tako demokratično komunikacijsko »orodje«, kot so bili mnogi prepričani ob njegovem rojstvu. Že pred več kot desetletjem je Michael Schudson polemično pisal, da »pogovor ni duša demokracije«. Razlikovati je namreč treba med dvema različnima vrstama (po)govora oziroma komuniciranja glede na to, ali je namenjeno druženju ali reševanju problemov. Komuni-

ciranje, ki služi oziroma je namenjeno demokraciji, se ne odlikuje po egalitarnosti, ampak po javnosti in podrejenosti družbenim normam (na primer normi racionalnosti) ter formalnim in neformalnim pravilom; zanj ni značilna spontanost, ampak omikanost; do množičnih medijev ni v nadrejenem položaju, ampak je od njih odvisno. V javnem komuniciranju sodelujejo ljudje z različnimi vrednotami, interesi in mnenji, zato je tako komuniciranje lahko tudi zelo neprijetno. To torej ni kakršenkoli neobvezen, neformalen pogovor ali klepet v zasebni sferi, v katerem si vsakokrat sami postavljamo pravila. Med enim in drugim tudi ni nikakršnega »naravnega prehoda«, ampak ostra meja. V nasprotju z »nevidno« zasebno sfero, v kateri prevladujejo medsebojno zaupanje, odvisnost in naklonjenost med člani družine in prijatelji, javna sfera kot odprt prostor prinaša več tveganja. Kot je pisal Hegel: »Kar si človek domišlja, ko je doma s svojo ženo in prijatelji, je eno, kar se dogaja na velikem zborovanju, kjer ena pametna poteza izniči predhodne, pa nekaj povsem drugega.« Javno pojavljanje prinaša bolj ali manj formalizirano odgovornost, izvajanje osebne odgovornosti pa lahko vključuje nadležne oblike javnega izpostavljanja, ki bi se jim v javnosti nastopajoči pogosto raje izognili. Ne obstaja torej nekakšno »inherentno demokratično« komuniciranje, ki naj bi ga omogočal internet. Dejansko so (še)le demokratične norme in institucije tiste, ki zagotavljajo demokratično komuniciranje.

Internet je zasebno in javno raven komuniciranja, ki sta bili poprej strogo ločeni, močno prepletel. Od tod izvira vrsta težav, med njimi tudi problem regulacije sovražnega govora. Ampak naj ponovno poudarim: sovražni govor ni postal problematičen z internetom. Sovražni govor je problem od najzgodnejših razprav o svobodi mišljenja in izražanja, ko se je prav možnost sovražnega govora uporabljala kot protargument zoper zahteve po odpravi cenzure! Obravnava sovražnega govora na internetu kot pojava *sui generis* je povsem neustrezna in je le ena od posledic prej omenjene fragmentacije, ki vodi v (zgodovinsko) dekontekstualizacijo. Sovražni govor je vedno obstajal. Ali je danes bolj razširjen kot pred desetletji, je težko reči. Vsekakor pa ni dvoma, da sovražni govor ni (bolj) razširjen zaradi interneta, ampak s pomočjo interneta; najdemo ga tudi v vseh drugih vrsta komuniciranja, vključno s parlamentarnimi razpravami.

Raziskovanje sovražnega govora na internetnih straneh je zapleteno in zelo težko je ugotoviti njegovo razširjenost. Karin Spaink, predsednica nizozemske organizacije za varovanje državljskih digitalnih pravic Bits of Freedom, je pred leti ocenjevala, da samo okoli 15 promilov (0,015 odstotka) vseh spletnih strani vsebuje »sovražni govor ali kaj podobnega«, kar bi statistično šteli za zanemarljivo. Vsekakor

pa ne glede na razširjenost to ni družbeno (in politično) zanemarljivo! Poseben problem je še v tem, da so lahko spletne vsebine še tako žaljive, pa običajno niso nezakonite. Obstajajo sicer razlike med nacionalnimi zakonodajami, vendar je morda njihov skupni imenovalec ta, da je inkriminirano spodbujanje k (nasilnim, sovražnim) dejanjem kot posledica sovražnega govora, ne pa sovražni govor sam. Tudi ta razlika izvira iz obdobja zgodnjih razprav o svobodi izražanja, ko je na primer John Stuart Mill pisal, da delovanju ne gre enaka svoboda kot izražanju mnenja in da morajo tudi mnenja izgubiti nedotakljivost, če so izrečena v okoliščinah, ki bi lahko pomenile spodbujanje škodljivih dejanj. To liberalno stališče, da je namreč dovoljeno posegati v svobodo izražanja mnenj le izjemoma, je vsekakor treba ohraniti »nedotaknjeno«. Septembra lani je na primer kanadsko sodišče za človekove pravice razglasilo zakonsko določilo o preprečevanju sovražnega govora na internetu za protiustavno.

Tej ideji sledi tudi deklaracija o svobodi komuniciranja na internetu, ki jo je sprejel odbor ministrov na 840. srečanju namestnikov ministrov maja 2003 v Strasbourgu. V deklaraciji je zapisanih sedem načel, ki poudarjajo svobodo izražanja in obsojajo prakse, katerih cilj je omejevanje ali nadzorovanje dostopa do interneta, predvsem iz političnih razlogov. Prvo načelo poudarja, da internet ne sme uživati »privilegija« strožje regulacije vsebine kot drugi mediji. Z drugimi besedami: kar velja za javno komuniciranje nasploh, mora veljati tudi za internet, in obratno. Tako kot nasploh so države zavezane tudi k spodbujanju samoregulacije na internetu, hkrati pa tudi, da ne sprejemajo ukrepov splošnega omejevanja dostopa do interneta ali filtriranja internetnih vsebin. Deklaracija posebej poudarja tudi pravico do anonimnosti, s čimer naj bi zagotovili zaščito proti spletnemu nadzoru ter spodbujali svobodo posredovanja informacij in izražanja idej, kot poudarja sedmo načelo.

Zahteve po strožjem nadzoru internetnih strani niso skladne s to deklaracijo in po mojem trdnem prepričanju tudi niso utemeljene. Če lahko nekaznovano žaljivo govorijo poslanci evropskega parlamenta, da ne govorim o sovražnem govoru med stenami slovenskega parlamenta, potem je težko zahtevati od državljanov na spletu, da so kulturnejši od poklicnih politikov. Če najvišji predstavniki ljudstva ne spoštujejo pravil demokratične razprave, kako naj pričakujemo, da jih bodo spoštovali državljani v komuniciranju na internetu v okoliščinah, ko ni jasne meje med »domom« in »velikim zborovanjem«, ki ju je primerjal Hegel.

Potencialna nevarnost uporabe interneta za vdor v zasebnost uporabnikov je zaradi nepooblaščenega zbiranja podatkov že zdaj zelo

velika. Primerjati jo je mogoče z ogrožanjem zasebnosti, ki izvira iz vsepričužnosti televizijskih kamer na javnih ali poljavnih prostorih – od ulic, cest in trgov do javnih zgradb in prevoznih sredstev – ter iz kopičenja podatkov o uporabnikih bančnih kartic, telefonije itd. Prekrivanje javnega z zasebnim na internetu ne povzroča le težav v razumevanju odgovornosti za javno izražanje, ampak tudi v razumevanju človekove pravice do zasebnosti. Tu ni nikakršne takojšnje rešitve teh problemov. Potrebno je vztrajanje pri demokratičnem dialogu in oblikovanju norm javnega komuniciranja, pri demokratični politični kulturi torej. Če se temu odpovemo, odpremo Pandorino skrinjico avtoritarnosti. S prepovedmi in cenzuro, kakorkoli bi jo že evfemistično poimenovali, ni mogoče krepiti demokracije.

Zbogom, svoboda tiska?

V sodobni globalizaciji je družbena odgovornost medijev na resni preizkušnji, saj mediji z javnim poslanstvom in odgovornostjo postajajo vse redkejša dobrina.

Danes je trivialna ugotovitev, da je »klasična paradigma« novinarstva, ki se je oblikovala v specifičnih zgodovinskih okoliščinah od 18. do začetka 20. stoletja in temelji na liberalnih idejah demokracije in državljanskih pravic, v zatonu ali celo pred izginotjem. Sodobno poklicno novinarstvo je nastalo z industrijskimi in meščanskimi političnimi revolucijami in se je povsem institucionaliziralo z množičnimi občili. Medtem ko so poprej pisci in uredniki v glavnem pripadali samostojnim svobodnim poklicem srednjega sloja, so se z industrializacijo, zlasti z razvojem sodobnih informacijskih in komunikacijskih tehnologij, preselili v razred informacijskih delavcev, zaposlenih v zasebnih podjetjih.

Tisk od ljudi, za ljudi in o ljudeh

Ko se je v 18. stoletju razvil periodični tisk, so tisk in novinarji z idejo tiska kot četrte veje oblasti v javnosti legitimirali svoj kritični odnos do oblasti. Pojem četrta veja oblasti je prevladoval v razmišljanjih o svobodi tiska tudi vse dvajseto stoletje. Ideja kritike oblasti, katere legitimni skupni nosilec je tisk, je celo izrazito prevladala nad radikalnejšo idejo tiska kot medija javne rabe razuma, saj je bila videti bolj skladna s prevladujočim razumevanjem vladavine ljudstva kot reprezentativne oblasti.

V svoji znameniti analizi angleškega predstavniškega sistema sredi 19. stoletja je francoski zgodovinar in državnik François Guizot ugotavljal, da tisk omogoča državljanom trajno iskati umnost, pravico in resnico in jih varuje pred absolutizacijo oblasti. Tisk naj bi najprej z organiziranim razpravljanjem silil oblasti k iskanju skupne resnice. Poleg tega postavlja delovanje oblasti pod nadzor državljanov. In ne nazadnje, tisk naj bi spodbujal državljane same k iskanju resnice in k temu, da jo sporočijo oblastem. Taka ideja svobode tiska se je povsem ujemala z idejo predstavniške oblasti: izhajala je iz načela javnosti, s katerim se

zagotavlja soglasje ljudstva, udejanjala se je s časopisi kot predstavniki (interesov) ljudstva, njen cilj pa je bil udejanjiti skupni in trajni cilj ljudi, ki je bil pozneje navadno opredeljen s pravico vedeti.

Novinarstvo je bilo torej namenjeno vsem državljanom, ki so kljub različnosti delili isto kulturo javnosti. Državljanom naj bi omogočalo udeležbo v politiki in kulturi nasploh. Tisk in novinarstvo naj bi bila skupni forum javnega razpravljanja in pomembno sredstvo družbene integracije. Tako kot oblast naj bi bil tudi tisk »od ljudi, za ljudi in o ljudeh«.

Zaton novinarskega profesionalizma

V 20. stoletju je to (za današnji čas videti utopično) vizijo novinarstva kot neodvisne, četrte veje oblasti postopno nadomestila komercialna »rešitev«, ki je trivializirala novinarstvo in odpravila njegova prizadevanja za javni interes. Že Lippmann je pred več kot osemdesetimi leti v nasprotju z Guizotovim prepričanjem ugotavljal, da »novica in resnica nista ista reč«; funkcija novice je, da opozori na dogodek, funkcija resnice pa, da osvetli skrita dejstva, da jih med seboj poveže in da ustvari zanesljivo podobo stvarnosti, na katero lahko ljudje delujejo. Skratka, je bil prepričan Lippmann, ljudi bolj kot novica sama zanima »vonj po sugestiji o neki akciji«, ki bi ji morala slediti, kar povzroča ljudem občutek vpletenosti. Prav ta občutek pa zagotavlja redno branje časopisov.

Obdobje komercializacije zaznamujejo tudi vse pogostejše zlorabe načela javnosti, ki naj bi ga udejanjal tisk. Zlorabe osebnih podatkov, ki jo omogočala nova tehnologija (kot npr. prisluškovanje telefonskim pogovorom), se niso vse pogosteje posluževale le oblasti, ampak tudi tisk. V eni prvih strokovnih razprav o varovanju zasebnosti kot človekove pravice sta konec 19. stoletja Warren in Brandies ugotavljala, da je tisk v vseh smereh prestopil meje dostojnosti in spodobnosti.

Kmalu se je izkazalo, da tržna regulacija, ki izhaja iz ekonomističnega ideala »suverenosti potrošnika«, ni samo nezadostna, ampak je povsem neprimerna za »medijski trg«, ki se je vse bolj oligopoliziral. Politični pritiski na medije so sicer vedno obstajali in bili dovolj očitni, pa prav zato manj nevarni za svobodo tiska od bolj prikritih – komercialnih. Ne nazadnje so politični pritiski smiselni le dotlej, dokler mediji igrajo pomembno vlogo v oblikovanju in izražanju javnega mnenja, torej vsaj v omejenem obsegu opravljajo javno poslanstvo. Mediji so za politiko zanimivi pač samo toliko in dotlej, dokler vplivajo na oblikovanje in izražanje javnega mnenja. Institucije oblasti, politične stranke, interesne skupine in podobni akterji si prizadevajo ta vpliv izkoristiti v največji možni meri. Njihova prizadevanja sicer zmanjšujejo vpliv po-

sameznikov in skupin, ki so izvirno izoblikovali javnost in jih običajno označujemo za civilno družbo, vendar javnega mnjenja ne morejo (pod) kupiti. V tem je morda razlog, da v razvitih demokracijah, kjer naj bi tisk imel vlogo nadzornika politične oblasti, v oblastnem nadzorovanju medijev ne vidijo nevarnosti, dokler ni neposredno povezano z ekonomskimi interesi.

Za obstoj javnosti je nevarnost podreditve medijev komercialnim interesom videti hujša od politične odvisnosti. Kot je zapisal Habermas, je organizacijski princip trga kot najboljšega regulatorja medijev povsod, kjer je bil dosledno uveden, povzročil veliko politično in kulturno škodo. Velike gospodarske korporacije si hočejo v prizadevanjih za čim večji dobiček kot učinkovito sredstvo podrediti množične medije, kar pomeni največjo grožnjo avtonomiji novinarstva. Tako se je celo razvil nov »novinarski žanr«, advertorial – nekakšen križanec med oglasom (advertisement) in uredniškim prispevkom (editorial), ki je na pogled videti enak kot običajen novinarski prispevek, v resnici pa je plačan oglas. Z brisanjem razlike med novinarskimi prispevki in oglasi ter s »prevajanjem« korporacijskih »sporočil za javnost« v novinarske prispevke je profesionalna novinarska etika v temeljih ogrožena.

Komercializacija medijev je med drugim sprožila tudi deprofesionalizacijo v novinarskih vrstah. Deprofesionalizacija – ko novinarji postanejo zgolj »novičarski delavci«, del »prekariata«, nove vrste proletariata – ima za posledico še pavperizacijo novinarstva: znižujejo se plače, ukinjajo se delovna mesta, novinarstvo postaja tako kot v svojem začetnem obdobju v 17. stoletju dopolnilna dejavnost in le občasni vir zaslužka, ki ne zagotavlja preživetja.

Od substitucije h konvergenči

Tehnološke revolucija, ki je prinesla nove medije in internet, ter najnovejša finančna kriza so te procese torej le zaostрили, ne pa povzročili. Če so z industrializacijo novinarji izgubili lastniško, uredniško in distribucijsko vlogo, zdaj z informatizacijo izgubljajo tudi »privilegij« ustvarjanja novinarskih sporočil. Tudi klasični mediji izgubljajo »monopol« nad posredovanjem novic: po eni strani postajajo posredniki uradnih »sporočil za javnost«, po drugi strani pa tekmujejo s spletnimi mediji podjetij in posameznikov.

Težko bi sicer rekli, da se z internetom zgodovina samo ponavlja, saj se je vprašanje »funkcionalnih substitutov« pojavilo z vsakim novim medijem. Z internetom je vendarle drugače, saj so vsi prejšnji »novi« mediji nastajali na ločenih tehnoloških platformah, internet pa je prinesel »konvergenčno revolucijo«. Stari mediji se ne le prilagajajo novemu, da bi se rešili pred zatonom, ampak morajo preiti v novega, na

primer časopisi in knjige na splet, kar se zrcali tudi v novih uporabah starih medijev. Kombinacija komunikacijskih praks – gledanja televizije, telefoniranja, branja, poslušanja radia, deskanja po spletu – ni nič drugega kot nezavedno prevzemanje enotne komunikacijske platforme, ki jo prinaša internet, čeprav večina starih medijev še ohranja svoje stare tehnološke platforme.

Internet – v dobro ali zlo

Z novimi interaktivnimi omrežji, ki jih je ustvaril, je internet bistveno povečal možnost udeležbe državljanov v javnem razpravljanju. Pomaga razvijati od fizičnega (nacionalnega) prostora neodvisno javno sfero. Tako ima lahko internet pomembno vlogo v razvoju neformalnih globalnih komunikacijskih omrežij posameznikov, organizacij in gibanj, ki lahko pomagajo ustvariti transnacionalno civilno družbo in svetovljansko javnost. To pa ne pomeni, da globalna internetizacija ne prinaša nevarnosti ali vsaj pomembnih izzivov. Pogosto spletne skupnosti ne spodbujajo zares demokracije. Ker so omejene podobno kot tradicionalne frakcije javnosti, ki so bile določene z rasnimi, spolnimi, starostnimi, ideološkimi, verskimi, poklicnimi in podobnimi interesi in identitetami, le redko presegajo skupinski partikularizem.

Internet sicer lahko prispeva k preseganju fragmentiranih političnih in kulturnih interesov, a jih lahko nič manj učinkovito tudi pogloblja. Množica spletnih strani, blogov, klepetalnic, forumov in omrežij po vsem svetu ne vodi nujno k oblikovanju mednarodne ali transnacionalne javne sfere in javnosti, ampak lahko povzroča drobitev dosedanjih širokih (nacionalnih) in politično osredotočenih občinstev množičnih medijev v veliko število izoliranih specializiranih skupnosti, ki bi jim težko rekli javnosti.

Naprej v »dobre stare čase«

Medijska občinstva niso le potrošniki, ampak državljani s pravico do kulturne in politične participacije. Ker morajo mediji, v katerih je utelešena svoboda tiskanja, državljanom omogočati uresničevanje te pravice, jih v njihovi »ponudbi« ne sme voditi (samo) profitna logika. To še zlasti velja za mnenjski tisk, ki ima na področju političnega komuniciranja vodilno vlogo, saj se nanj v svojem političnem poročanju in komentiranju pogosto sklicujejo tudi drugi mediji.

V sodobni globalizaciji je družbena odgovornost medijev na resni preizkušnji, saj mediji z javnim poslanstvom in odgovornostjo postajajo vse redkejša dobrina. Javnost izgublja svojo vitalnost, če nima dostopa do nepretrganega dotoka informacij, ki temeljijo na sistematičnem (znanstvenem) raziskovanju in (novinarskem) preiskovanju, in na ar-

gumente oprtih mnenj, ki temeljijo na takih informacijah. Brez njih bo javnost obsojena na poraz v boju s komercialno-populističnimi težnjami zasebnih medijev in ne bo več mogla izpolnjevati svoje pomembne kritične funkcije v okviru demokratične pravne države.

Profesionalno urejevani mediji, kakršen je (bil) tradicionalni politični informativni in mnenjski tisk, so za življenje javnosti temeljnega pomena. Na kakšni tehnološki platformi (v tiskani obliki ali – verjetneje – na spletu) bodo v prihodnosti izhajali, je sekundarnega pomena; pomembno pa je, da sploh bodo. Glede na njihov temeljni pomen za demokracijo je prav demokratična država tista, ki mora ob civilni družbi in profesionalnih asociacijah »z vsemi razpoložljivimi sredstvi« spodbujati obstoj in nadaljnji razvoj takih medijev, po drugi strani pa – prav tako »z vsemi razpoložljivimi sredstvi« – omejevati ekscesno komercializacijo medijev in deprofesionalizacijo novinarstva ter hkrati skrbeti za samoomejevanje lastnih nedemokratičnih posegov v medije. Mediji morajo (p)ostati kristalizacijske točke v mnenjskih procesih in omogočati, da imajo vse relevantne družbene skupine ne le dostop do komunikacijskih kanalov (kar sicer najbolj učinkovito zagotavlja tudi splet), ampak tudi vpliv na procese odločanja, kar je temeljni pogoj legitimnosti oblasti. »Posejani« morajo torej biti tako »gosto«, da lahko učinkovito zagotovijo mnenjski pretok od lokalnih skupnosti in družbenih manjšin do odločevalskih centrov na lokalni in državni ravni.

Med WikiLeaksom in Supervizorjem

Nove – naj bodo res ali le navidez »revolucionarne« – socialne tehnologije vedno spodbudijo tudi razprave o naravi in intenzivnosti družbenih in/ali političnih posledic, ki naj bi jih njihova uporaba omogočila ali celo povzročila. Supervizor, najnovejša spletna storitev slovenske komisije za preprečevanje korupcije (KPK), je povzročil podobne reakcije. V njih lahko najdemo odseve že ničkolikokrat izrečenih in zapisanih idej o vplivu novih socialnih tehnologij na razvoj demokracije. Pred skoraj osemdesetimi leti je tako polemiko sprožil pojav javnomnenjskih poizvedb, ki jih je začel izvajati George Gallup. Kasneje se je nekaj podobnega dogajalo z radiom, s televizijo, z internetom in »novimi mediji« ter seveda z WikiLeaksom.

Mnenjske poizvedbe – olje ali pesek v motorju demokracije?

Leto 1932 šteje za letnico rojstva političnih poizvedb. Tistega leta je namreč George Gallup prvič uporabil tehniko poizvedb (*polls*) za napoved rezultatov volitev državnega sekretarja v Iowi v ZDA, na katerih je njegova mačeha Ola Babcock Miller na splošno presenečenje dosegla zmago, ki pa jo je Gallup pravilno napovedal z rezultati anketne poizvedbe.

Desetletja po tem dogodku so tekle živahne polemike o dejanski naravi in družbenih posledicah (javno)mnenjskih poizvedb. Gallup je bil prepričan, da je treba javnomnenjske poizvedbe obravnavati kot znak demokratičnega razvoja družbe. Trdil je, da so rezultati poizvedb »mandat ljudi vladi«. V družbi, v kateri zaradi številčnosti prebivalstva ni več mogoča neposredna demokracija, naj bi bile mnenjske in volilne poizvedbe nadomestilo za omejitve pri volitvah političnih predstavnikov.

Mnenjske poizvedbe naj bi po mnenju njihovih zagovornikov omogočale kontinuirano opazovanje »varljivega utripa demokracije«. Voditelji naj bi z njimi lahko kadarkoli preverili večinsko voljo državljanov in jo upoštevali pri sprejemanju odločitev. Mnenjske poizvedbe bi lahko uporabljali tudi za kljubovanje zahtevam skupin pritiska, ki bi jim s poizvedbami dokazali, da večinsko mnenje njihovih zahtev

ne podpira. Vse to naj bi krepilo demokracijo. Javno mnenje, ki ga razkrivajo poizvedbe, naj bi bilo nekakšna demokratična protiutež vse večji odtujenosti političnih predstavnikov od volilnega telesa in s tem ločevanju predstavništva od vladavine ljudstva.

Nasprotno pa je eden najvidnejših zgodnjih nasprotnikov javnomnenjskih poizvedb Lindsay Rogers v svoji kritiki poizvedb izhajal iz kritik tiranije večinskega mnenja od Burka in Tocquevilla do Bryca in Lippmanna, ki so poudarjali, da voljeni predstavniki ne bi smeli podlegati diktatu večine. Gallupove ideje, da so v družbah s predstavniškim političnim sistemom mnenjske poizvedbe lahko ekvivalent neposrednih razprav državljanov v antičnih mestnih državah, je tako označil za povsem zgrešene; nasprotno, je poudarjal Rogers, poizvedbe onemogočajo – ne pa omogočajo – razpravljanje in doseganje konsenza, ki sta bistvenega pomena za demokratično vladanje.

Benjamin Ginsberg je bil desetletja kasneje prepričan, da je največja ironija mnenjskih poizvedb v tem, da ima razvoj znanstvenih sredstev za merjenje javnega mnenja najbolj negativne posledice prav za tiste skupine, katerih politična usoda je bila zgodovinsko najtesneje povezana z množičnim javnim mnenjem – za delavstvo. Njihov poglobitni učinek je v legitimizaciji dominantne politične ureditve in omejevanju demokratičnega oblikovanja in izražanja javnega mnenja, je dodal John Dryzek. Postopki »merjenja« javnega mnenja so namreč mnogo več kot le »merjenje«: z njimi se promovirajo prav določena mnenja in določen (anonimen) način izražanja mnenj, kar v končni instanci omogoča pasivizacijo in mnenjsko nadzorovanje državljanov ter manipulacijo z javnim mnenjem. Mnenjske poizvedbe so pomagale preoblikovati avtonomno javno mnenje v institucionalno obvladljiva in upravljiva množična mnenja, ki jih je mogoče ustvarjati in oblikovati v prid določenim interesom.

Po prvem navdušenju nad njeno mobilizacijsko močjo so se pomisleki te vrste kasneje pojavili tudi ob televiziji – z idejo o njeni »narkotični disfunkciji«. Raziskovalci so namreč ugotavljali, da so televizijski gledalci gledanje televizije pogosto dojemali že kot politično participacijo, kar jih je odvracalo od dejanske participacije.

Preverjalna demokracija na pohodu

Podobne polemike kot mnenjske poizvedbe in televizija je doživljal tudi internet. Po zgodnjih evforičnih pričakovanjih globalne elektronske demokracije in vsevednih državljanov, ki jim bo internet omogočil dostop do vseh potrebnih informacij, je kmalu prišla streznitev. Pred dobrim desetletjem je Michael Schudson v kritiki ideala informiranega »spletnega državljana«, ki naj bi ga »proizvedel« internet, prvi pisal o »preverjalskem« državljanu (*monitorial citizen*). Izraz naj bi označeval

»prej defenzivnega kot proaktivnega« državljana, ki morda sicer ima veliko informacij, a pravzaprav ne ve, kako in kaj naj bi z njimi počel. Rešitev je v tem, da se bolj angažira z nadzorovanjem okolja kot pa z zbiranjem informacij. Podoben naj bi bil staršu, ki ob bazenu pazi na svojega otroka: videti je sicer povsem pasiven, dejansko pa budno opazuje in preverja: vsak trenutek je pripravljen za akcijo, če bi bila potrebna.

Schudsonove ideje preverjalnega državljan(stv)a je desetletje kasneje John Keane razvil v obsežen zagovor preverjalne demokracije (*monitoring democracy*). Keane izhaja iz spoznanja, da politične stranke in zakonodajalci izgubljajo oblast nad politiko, po drugi strani pa se vsepovsod pojavljajo »preverjalne institucije«, ki v imenu ljudi, javnosti ali državljanov sistematično preverjajo delovanje vlad, strank in politikov. Nekje je Keane preprosto zapisal, da je preverjalna demokracija nekakšen agregat »anket, fokusnih skupin, posvetovalnih poizvedb, internetnih peticij ter glasovanja občinstev in potrošnikov« – podobno, kot so pred desetletji javno mnenje začeli preprosto (a zmotno) izenačevati z rezultati mnenjskih poizvedb, ki naj bi ga »merile«.

Če je bila včasih demokracija razumljena kot vladavina ljudstva, preverjalna demokracija ljudsko »vladavino« obravnava bolj pragmatično – kot pomembno orodje državljanov za zagotavljanje politične enakosti zoper koncentracijo oblasti, ki se izogiba odgovornosti javnosti. Preverjalna demokracija torej pomeni stalno javno preverjanje (»monitoring«) in benthamovsko nadzorovanje nosilcev odločanja, naj ti delujejo v institucionaliziranih okvirih odločanja ali pa v različnih oblikah manj formaliziranega vladovanja ter v nevladnih organizacijah in civilni družbi – v podjetjih, oblikah javno-zasebnega partnerstva, sindikatih, humanitarnih organizacijah, skratka povsod tam, kjer se sprejemajo za državljane pomembne odločitve.

Za institucije preverjalne demokracije naj bi bilo značilno predvsem troje. Predvsem so zavezane javnosti, ki ji zagotavljajo različna stališča in zanesljive informacije o izvajanju oblasti v vladnih in nevladnih organizacijah. Usmerjene so k javnemu oblikovanju, preverjanju in uveljavljanju standardov in norm preprečevanja koruptivnega in nedopustnega vedenja nosilcev odločanja. Končno naj bi institucije preverjalne demokracije prispevale tudi k spodbujanju »reprezentativnosti« političnih predstavnikov ter povečevanju raznovrstnosti in vplivnosti državljskih glasov, ko gre za odločitve, ki zadevajo njihova življenja.

Manipulacije z vidnostjo oblastnega delovanja

Supervizor, spletna storitev slovenske KPK, ki »splošni javnosti, medijem, stroki in državnim organom omogoča vpogled v izdatke javnih institucij, ki se nanašajo na blago in storitve«, profilira komisijo

kot tipično preverjalno institucijo, ki z javnim monitoringom poskuša prispevati k preprečevanju koruptivnega delovanja nosilcev odločanja. Koliko v njej državljani prepoznajo preverjalno institucijo ali pa nje ne storitve uporabljajo za zadovoljevanje zasebnih interesov, je seveda drugo vprašanje. Najbrž bi bilo tudi neutemeljeno upanje, da lahko KPK s tem prispeva k večjemu vplivu državljanov na odločitve, ki jih sprejemajo njihovi politični predstavniki.

Vendar pa taki pomisleki ne morejo biti argument zoper novo storitev KPK, češ da neutemeljeno posega v poslovno tajnost in sploh ne prispeva k demokratični ureditvi družbe. Taki pomisleki me spominjajo na spomladansko afero Sveta Evropske unije, ki se je pritožil na sodbo Sodišča Evropske unije, da mora javnosti omogočiti vpogled v procese odločanja v Svetu. V pritožbi zoper to odločitev je Svet EU kot ključni »argument« navajal, da bi sporočanje informacij o stališčih nacionalnih vlad v pogajanjih o direktivah EU – te pa menda danes določajo že dve tretjini nacionalnih zakonodaj! – otežilo pogajanja, saj bi morale vlade javnosti pojasnjevati, zakaj so spremenila izhodiščna pogajalska stališča, kar bi lahko onemogočilo doseči sporazum. Evropska »demokratična« zakonodaja torej danes nastaja s tajno diplomacijo in tako bi morale po prepričanju večine njenih akterjev – nacionalnih vlad, vključno s slovensko – ostati tudi v bodoče. WikiLeaksu, pomembni preverjalni organizaciji, očitno ne bo zmanjkalo dela.

Da je tajnost pogovorov o zadevah, ki zadevajo državljane, le priročen izgovor za sprejemanje nepravičnih in koruptivnih odločitev, sta dokazovala že Kant in Bentham in o tem pravzaprav ni vredno izgubljati besed. Pomembno vprašanje pa je, ali je minimalistična preverjalna demokracija vse, na kar smemo v prihodnosti še upati. »Preverjalna demokracija« namreč v strogem pomenu ni demokracija (= vladavina ljudstva), saj v njej ne gre za posredno ali neposredno udeležbo državljanov v odločanju oz. vlad(ov)anju, ampak le za zagotavljanje vidnosti sprejetih odločitev in morda še postopkov njihovega sprejemanja, pa čeprav državljani nanje ne morejo vplivati. Vendar pa ima ustvarjanje vidnosti demokratični značaj samo pod pogojem, da državljani lahko sodelujejo tudi v procesih odločanja – na primer v povezavi z delujočo parlamentarno demokracijo. V nasprotnem primeru gre lahko zgolj za manipulacijo v službi posebnih (zasebnih) interesov, npr. za poskuse moralne ali politične diskvalifikacije posameznikov ali skupin.

Vendar to ni problem delovanja preverjalnih institucij, ampak drugih institucij političnega sistema. Najslabše bi bilo, ko bi zaradi možnosti zlorabe monitoringa poskusili omejevati ali celo odpraviti delovanje preverjalnih institucij, kar se je v preteklosti že dogajalo.

Globalnemu panoptikumu naproti: Manning, Snowden in vseprisotni nadzor

Pred tednom dni je sodnik na vojaškem sodišču v Fort Meadu v procesu proti Bradleyju Manningu, ki je pred tremi leti na spletnem portalu WikiLeaks objavil tajne diplomatske in vojaške dokumente iz podatkovnih baz ameriških oblasti, odločil, da bo upošteval tudi najhujšo med dvaindvajsetimi obtožbami – obtožbo, da je Manning »pomagal sovražniku«. Sedaj je malo verjetno, da bi Manning lahko ušel dosmrtni ječi brez možnosti pogojne izpustitve. Tudi MacBridova mirovna nagrada za leto 2013, ki mu jo je prejšnji teden podelil Mednarodni mirovni urad v Ženevi, mu bo težko pomagala. Koliko na zaključek procesa proti Manningu vpliva najnovejša vohunska afera z Edwardom Snowdnom v glavni vlogi spletnega črička, ki je razkril drugo vrsto ameriške široko razpredene tajne mreže – »varnostno« sledenje uporabnikom interneta in telefonskih omrežij po vsem svetu – je slejkoprej retorično vprašanje. Zgodbe, kakršni sta Manningova in Snowdnova, pa nedvomno vse bolj zanesljivo slikajo podobo sveta, ki ga prinašata globalizacija in digitalizacija. Aferi opozarjata na kompleksne nevarnosti, ki jih globalizacija in t. i. *big data*, ogromne zbirke podatkov, ki jih kot svoje sledi puščamo uporabniki interneta in (mobilnih) telefonov, prinašajo demokraciji. Ne gre le za kršitev pravice do zasebnosti in nezakonito nadzorovanje, ampak za precej več – za človekovo svobodo in demokracijo nasploh.

Obtožba o Manningovi »pomoči sovražniku« temelji na predpostavki, da WikiLeaks, ki mu je Manning pošiljal dokumente, ni novinarska organizacija, katere poslanstvo je obveščanje javnosti. Če ni novinarska organizacija, katere delovanje je namenjeno javnosti, ampak nekakšna hi-tech teroristična organizacija, kot jo obravnava ameriška administracija, potem Manning z objavo na WikiLeaksu ni mogel imeti namena posredovati za oblast obremenilnih dokumentov svojim državljanom – kar bi bila vsaj pomembna olajševalna okoliščina, če

ne legitimno dejanje –, pač pa je storil kaznivo dejanje izdaje tajnih dokumentov sovražniku (tako naj bi jih lahko bral tudi Bin Laden).

Isto vprašanje lahko zapečati tudi Snowdenovo usodo, če ga ZDA uspe dobiti v roke. Je ravnal kot zavedni državljani, ki je hotel obvestiti javnost o nečednih poslih oblasti, ali kot nekakšen vohun, ki je izdal strogo varovano tajnost tujim vladam? Kot je Snowden dejal v intervjuju za britanski *Guardian*, je ravnal »kot domoljub, ki vidi ZDA kot v temelju dobro državo«, ne pa, da bi »pomagal našim sovražnikom, kar bo rekla vlada ZDA«. In vlada je to tudi nemudoma rekla. Posebni odbor predstavnškega doma kongresa je prejšnji teden organiziral javno obravnavo programov nadzorovanja Nacionalne varnostne agencije (NSA) z naslovom »Kako razkriti programi NSA varujejo Američane in zakaj razkritje pomaga našim nasprotnikom«.

Konec novinarstva ali konec svobode izražanja?

V procesu proti Manningu je profesor Yochai Benkler, direktor Berkmanovega centra za internet in družbo na Harvardu in avtor odmevne knjige *The Wealth of Networks: How Social Production Transforms Markets and Freedom*, kot priča obrambe dokazoval, da je WikiLeaks del globalne »mrežne četrtve veje oblasti«, ki je v sodobnosti dopolnila in (delno) nadomestila delovanje novinarskih organizacij oziroma klasičnih medijev. Njegovo dveurno pričanje, v katerem se ni izognil niti najnovejši prisluškovalni aferi NSA, ki jo je razkril Snowden, je bilo za proces ključnega pomena. V temelju se je treba z Benklerjevo idejo o transformaciji novinarstva in novinarskega poklica strinjati, čeprav ni videti, da je o tem pripričal tudi sodnika.

Kot je znano, se je novinarstvo razvijalo skozi tri velika zgodovinska obdobja. V srednjem veku je bilo novinarstvo občasna ali postranska dejavnost uradnikov, potujočih umetnikov in poštnih slov. V posebno (pol)poklicno dejavnost se je razvilo v 17. stoletju, ko je postalo dopolnilna zaposlitev za posameznike, ki so že imeli opravka z družbenim komuniciranjem, npr. tiskarji, poštarji ali trgovci. Novinarji so bili obenem lastniki, uredniki, tiskarji in razpečevalci:

Moderno poklicno novinarstvo je nastalo z industrijskimi in meščanskimi političnimi revolucijami in se je povsem institucionaliziralo z množičnim tiskom. Medtem ko so v prejšnjih obdobjih »novinarji« v glavnem pripadali samostojnim svobodnim poklicem srednjega sloja, so se z industrializacijo, zlasti pa z razvojem sodobnih informacijskih in komunikacijskih tehnologij preselili v razred »informacijskih delavcev«, zaposlenih pri lastnikih medijev.

Razvoj, ki ga prinaša digitalizacija, je dvorezen, saj ne samo usposablja ljudi za nova dela, ampak jih tudi razsposablja, tj. odpravlja do-

ločena dela kot posebna dela in poklice. Novinarstvo je izpostavljeno obema procesoma. Digitalizacija omogoča vedno večjemu številu ljudi aktivno vključevanje v (množično)komunikacijske procese, hkrati pa sproža deprofesionalizacijo novinarstva. Če so z industrializacijo novinarji izgubili lastniško, uredniško in distribucijsko vlogo, z digitalno informatizacijo izgubljajo tudi »privilegij« ustvarjanja medijskih vsebin. Klasični mediji izgubljajo »monopol« nad posredovanjem novic in so prisiljeni tekmovati s spletnimi stranmi posameznikov, aktivistov, različnih organizacij in korporacij. WikiLeaks je torej eden iz množice sodobnih proizvajalcev in posrednikov informacij in mnenj na spletu, ki skupaj – ne nujno tudi vsak zase – v 21. stoletju opravljajo dejavnost, ki smo ji nekoč rekli novinarstvo.

Razumevanje te spremembe v globalnem komuniciranju ni usodno le za Manningov (in morebitni Snowdenov) proces, ampak tudi – in še bolj – za prihodnost demokracije. Benkler je opozoril sodišče na pomemben precedens, ki ga bo ustvarilo s sodbo v procesu proti Manningu. Če bo sodba morebitnim novim spletnim žvižgačem precedenčno grozila z dosmrtnim zaporom ali celo s smrtno kaznijo, bo to bistveno zmanjšalo pripravljenost sicer zavednih, a ne herojsko pogumnih državljanov, da bi se javno oglašali, s tem pa tudi močno oslabilo tradicijo preiskovalnega novinarstva in svobode tiska – bojim se, da ne samo v ZDA.

Nevidna oblast, nadzorovani državljani

Da sodišče – vrh vsega še vojaško – v Marylandu v primeru Manning odloča o tem, kaj je novinarstvo in kaj ni, in da politični organ ameriškega kongresa prejucira kazensko odgovornost Snowdena, ker je javnosti razkril vesplošno oblastno nadzorovanje internetnega in telefonskega prometa, sta svojevrstna paradoksa in že sama po sebi simptoma zatona demokracije. Nič manjši paradoks ni, da sta Manning in Snowden postala »državna sovražnika« zato, ker sta razkrila nezakonito početje ameriških oblasti, ki je temeljilo na tajnosti delovanja in vseprisotnosti nadzorovanja. Ne le, da obstajajo nedemokratske prakse tajnega političnega delovanja in nadzorovanja, ki so oziroma bi morale biti nezakonite; ko jih državljanski pogum razkrije, je javno razkritje tajnega delovanja obravnavano kot kaznivo dejanje!

Že najzgodnejši teoretiki javnosti so opozarjali, da tajnost omogoča korupcijo in zlorabo moči ter pogloblja nezaupanje v sistem oblasti. Kot je pisal Kant, so vsa dejanja, ki se nanašajo na pravico drugih ljudi, nepravična, če ne spoštujejo načela javnosti. Seveda vsi vemo, da je Kantovo vrhovno načelo pravičnosti vsakodnevno kršeno, pa le redko sankcionirano. Pravi absurd pa je, da je visoko etično delovanje – kot

dokazuje tudi MacBridovo mirovno priznanje Manningu – za uveljavljanje načela javnosti in zoper sistematično kršenje načela pravičnosti obravnavano kot najhujši zločin.

Nič manj absurdne niso obtožbe zoper Snowdna, ki je odtujil dokumente o tajnih nadzorih ameriške Nacionalne varnostne agencije. Ta je menda v »protiterorističnih« operacijah, ki jih je odobrilo tajno sodišče za nadzor nad tujo obveščevalno dejavnostjo in so zajele praktično ves svet, prečesala tudi po 60 milijonov vzpostavljenih spletnih povezav in telefonskih pogovorov na dan. Vohunili so za politiki, diplomati, gospodarstveniki in navadnimi državljani. Pri tem so izdatno pomagali spletni komercialni velikani, kot so Facebook, Google, Yahoo, Apple in Microsoft. Podatke so shranjevali v centrali NSA v – kakšno naključje – Fort Meadu, kjer prav zdaj poteka sojenje Manningu.

NSA je počela in še vedno počne prav tisto, kar si je zamislil utemeljitelj načela vsevidnosti Jeremy Bentham. Le da ne gre za njegovo utemeljitev demokratičnega nadzorovanja politične oblasti, ki ga izvaja javnost s pomočjo tiska, ampak za njegovo zgodnejšo utemeljitev panoptikuma – sistema permanentnega nadzorovanja, ki zagotavlja popolno nevidnost nadzornika, medtem ko nadzorovani nikoli ne morejo vedeti, ali so oziroma kdaj so dejansko nadzorovani, zato se ves čas vedejo, kot da so pod nadzorom.

Razlika je seveda pomembna. Sistem panoptikuma je namenjen učinkovitemu, nevidnemu in vseprisotnemu nadzoru »stanovalcev« v posebnih institucijah, kot so na primer zapori ali bolnišnice, kjer so njihove pravice (bolj ali manj zakonito) omejene. Če ta sistem preneseemo v sfero politike, z njim vzpostavimo avtoritarni sistem političnega nadzorovanja.

Nova oblika demokracije ali njen zaton?

Demokratična narava politike temelji na javnosti delovanja in njegovih posledic. Vsako delovanje z dolgoročno pomembnimi posledicami za ljudi, ki v delovanje niso neposredno vključeni, je v svojem bistvu politično, zato mora demokratični sistem omogočati, da o teh posledicah teče javna razprava. Javnost posledic in razprav o njih ni sama sebi namen, ampak je ključni elemen »močne demokracije«, kot ji pravi Benjamin Barber.

V obdobju, ko je imela (nacionalna) država na svojem ozemlju polno upravno, politično, ekonomsko in vojaško suverenost, naj bi legitimnost notranje suverenosti – odnosa med oblastjo in državljani – zagotavljala javnost delovanja vseh vej oblasti. oziroma nadzor javnosti nad njimi, legitimnost zunanje suverenosti (v odnosu do drugih držav) pa prepoved tajnih meddržavnih pogodb.

V dobi globalizaciji države nimajo več absolutne suverenosti na svojih ozemljih. Nacionalne vlade same niso sposobne učinkovito usmerjati in nadzorovati družbenih procesov, naj gre za ekonomijo, komunikacije, ekologijo ali (vse bolj globalni) terorizem. Za socialne in politične pravice državljanov ima globalizacija vsaj dve pomembni neugodni posledici: omejuje ekonomsko varnost in socialno enakost ter zmanjšuje državljansko politično participacijo. Globalizacija je ustvarila transnacionalne akterje, ki »denacionalizirajo« odločanje: to se s političnih institucij na nacionalni ravni prenaša na javne, poljavne in zasebne organizacije na transnacionalni ravni.

Z globalizacijo so postala vprašanja javnosti, nadzora, legitimnosti odločanja in suverenosti precej bolj zapletena kot v času vladavine nacionalne države. Zagotavljanje javnosti političnega delovanja na vseh ravneh je zato toliko pomembnejše. Za novo obdobje demokracije, ki jo John Keane imenuje »preverjalna demokracija«, naj bi bilo značilno, da množica najrazličnejših neodvisnih skupin in organizacij stalno preverja delovanje posameznikov in skupin, ki imajo moč in vpliv v (globalni) družbi. Keane idejo o nastanku preverjalne demokracije opira na dejstvo, da je po drugi svetovni vojni nastalo skoraj sto novih vrst institucij, ki skrbno spremljajo delovanje takih in drugačnih odločevalcev. Preverjalni mehanizmi sicer niso namenjeni le zagotavljanju in posredovanju informacij, vendar je ta njihova komponenta nedvomno bistvena.

Za novo dobo nadzora nad (političnimi) oblastmi s strani civilne družbe je značilno povezovanje »starih« medijev, zlasti političnih dnevnikov, z novimi »sistemi za neizsledljivo množično puščanje dokumentov na internetu, ki jih ni mogoče cenzurirati«, kot WikiLeaks razume Assange. Prav tako povezovanje je Manningu in Snowdnu omogočilo razkriti protidemokratske »motnje« v političnem sistemu ZDA.

Toda vprašanje je, ali preverjalni mehanizmi lahko nadomestijo odsotnost učinkovitega neposrednega nadzora nad transnacionalnimi odločevalskimi elitami. Z globalizacijo se namreč moč nacionalnih izvršnih oblasti v rokah politično-menedžerskih elit relativno povečuje na račun zakonodajne veje oblasti, s tem pa se zmanjšuje tudi vpliv volilnega telesa na politične odločitve. Da so take spremembe neposredno v interesu upravljavcev globalnega kapitala, je razumljivo – in tudi dovolj očitno v odločitvah v prid reševanju svetovnega velekapitala v sedanji krizi.

Assange in presstitutke

Vloga sodne veje oblasti v refevdalizaciji javne sfere

Država s svojimi tremi vejami oblasti javni sferi na splošno in posebej novinarstvu po eni strani omogoča obstoj, s tem ko jima določa normativni okvir avtonomije, zagotavlja materialne pogoje in pravno varstvo, po drugi strani pa ju s težnjami po refevdalizaciji, kot bi dejal Habermas, zlorablja za reprezentacijo oblasti. Nedavna sodba slovenskega Vrhovnega sodišča v zadevi Pašek Šetinc proti Janši odpira vrsto pomembnih vprašanj o vlogi medijev, novinarstva in treh vej oblasti v demokraciji. To velja tudi za vse bolj tragično »vohunsko afero« Julianana Assangea, ki v svetu odmeva že skoraj desetletje, a jo države v nasprotju z običajno občutljivostjo za podobne dogodke na Kitajskem in v Rusiji pretežno le mirno opazujejo.

Na prvi pogled primera nimata nič skupnega, a sta v resnici komplementarna. V obeh tožilstvo oz. sodišče omalovažuje temeljno vlogo medijev in novinarstva v demokratični družbi, da javno nadzorujejo delovanje oblasti. Tako z varovanjem korporativne zasebnosti (državne tajnosti) kot z dopuščanjem oblastniškega sramotenja novinark sodne oblasti nastopajo kot varuh sprevrženega asimetričnega odnosa vladajoči–vladani v prid politike oz. oblastnih institucij nasproti novinarstvu. Ameriška obtožnica in slovenska sodba se v presojah protipravnosti dejanj z uporabo najsodobnejše računalniške komunikacijske tehnologije opirata na sodno prakso izpred sto let, ki se je izoblikovala v ZDA. Oba postopka se v zagovoru oblastne netolerance v imenu skrbi za državljane in državo opirata na ideologijo tržnega (neo)liberalizma z močno podporno in represivno vlogo države. Predvsem pa sta oba primera neposredna grožnja avtonomnemu in kritičnemu novinarstvu.

Julian Assange in novinarstvo kot zarota proti državi

V ustavnih demokracijah velja prvi amandma k ameriški ustavi iz leta 1791 s prepovedjo sprejemanja zakonov, ki bi omejili svobodo govora in tiska, za zgled ustavnega varstva svobode izražanja. Vendar sta pozneje zakonodaja in sodna praksa to svobodo pomembno omejila,

zlasti protivohunski zakon (Espionage Act), ki ga je ameriški kongres sprejel med 1. svetovno vojno, sklicujoč se na vojne razmere in nacionalno varnost, ter sodbe Vrhovnega sodišča z interpretacijo prvega amandmaja v prid svobodi komercialnega oz. korporativnega govora v oglaševanju in financiranju politične (npr. predvolilne) propagande.

Avstralski državljani Julian Assange, ki so ga pred dobrim letom britanske oblasti aretirale na ekvadorskem veleposlaništvu v Londonu, se sooča z izročitvijo ZDA (za maj napovedana sodna odločitev je bila predstavljena na jesen) prav zaradi kršitve protivohunskega zakona iz leta 1917. Obtožnica ga bremeni zarotniškega delovanja – z njim je sodelovala Chelsea Manning – pri nezakonitem vdoru v vladni računalniški sistem za pridobitev in razkritje informacij »z namenom ali zavedanjem, da bodo uporabljene v škodo ZDA ali v korist katere koli tuje države«. Manning je namreč – tedaj še kot Bradley – februarja 2010 preko anonimiziranega omrežja Tor začel pošiljati na Assangeov WikiLeaks za ameriško administracijo obremenilne dokumente o vojaških operacijah v Iraku in Afganistanu.

Zakaj obtožnica bremeni samo Assangea (in delno Chelsea Manning), ne pa tudi številnih medijev v ZDA in po svetu, ki so s svojimi objavami prav tako razkrili tajne dokumente? Mar niso vsi ti mediji z razširjanjem informacij, ki jih je posredovala »tretja oseba« (Chelsea Manning), ravnali enako kot WikiLeaks?

Assange je obtožen, da ni bil – tako kot mediji – le prejemnik spornega gradiva, ampak je Manninga spodbujal in mu pomagal pridobivati tajne dokumente. Sporna obtožba o sodelovanju pri zbiranju informacij je ključna, saj lahko le tako Assangea spravijo pred sodnike. Ameriški – ne pa nujno tudi tuji – novinarji namreč uživajo močno zaščito po prvem amandmaju. S tem, da obtožnica Assangea bremeni zarote in vohunstva na temelju proslulega ameriškega protivohunskega zakona iz leta 1917, poskuša obiti prvi amandma, ki brezpogojno varuje svobodo govora in tiska.

Čeprav je protivohunski zakon vse do danes ostal pomemben instrument za mirnodobno preganjanje najostrejših kritikov oblasti in pobornikov »prevratniških« političnih idej v ZDA, kar opozarja na njegovo politično naravo, ga doslej še nikoli niso uporabili za kazenski pregon novinarjev, urednikov ali medijev. V doslej najbolj znanem poskusu njegove zlorabe za omejevanje svobode tiska zoper New York Times in Washington Post, ki sta leta 1971 objavila tajne dokumente Pentagona o ameriški vojaški agresiji v Vietnamu, je Vrhovno sodišče ZDA razsodilo v prid doslednega spoštovanja prvega amandmaja. Tudi v primeru žvižgača Edwarda Snowdna so mediji po objavi dokumentov o množičnem tajnem sledenju državljanov, ki ga je sistematično izvajala

Agencija za nacionalno varnost (NSA), ohranili nedotakljivost, ki jim jo zagotavlja prvi amandma (medtem ko se je moral Snowden kot uslužbenec NSA rešiti z begom v tujino).

Assangeu tako grozi, da bo postal precedenčni primer zlorabe protivohunskega zakona za politični obračun s preiskovalnim novinarstvom zaradi razkritja tajnih dokumentov. Pri tem kot tožnica nastopa ameriška vlada, ki je Assangea ves čas njegovega eksila na tujih tleh nezakonito tajno nadzorovala.

Objave pentagonskih dokumentov in Snowdnova razkritja vseobsežnega spletnega in telefonskega nadzorovanja ter dokumenti, ki so jih objavili WikiLeaks in drugi mediji, so ameriškim državljanom in vsemu svetu razkrili korumpiranost ameriških oblasti in s tem zgleďno izpolnili svojo temeljno nalogo nadzornika oblasti. Težko bi trdili, da so s tem škodovali ameriškim državljanom in/ali koristili državljanom katere tuje države. Pač pa so nedvomno bili »v škodo« izvajalcev nezakonitih tajnih operacij, vključno z vlado ZDA, ki se z njimi identificira.

Z razkritjem vojnih zločinov, nezakonitega vohunjenja, kršitve človekovih pravic in drugih umazanih skrivnosti oblastnih posameznikov, organizacij, korporacij, režimov in zlasti ameriške vlade na WikiLeaksu, ki so jih povzeli številni mediji po vsem svetu, je Assange pomembno prispeval k ozaveščanju svetovne javnosti v dobi lažnih novic. A namesto oblastnih storilcev nezakonitih in nemoralnih dejanj, ki so »imeli namen ali pa so se zavedali«, da z njimi kršijo temeljne človekove pravice lastnih in tujih državljanov, so se v primežu zakona znašli ljudje, ki so s svojimi pogumnimi razkritji javnost o tem obvestili ter spodbudili javno razpravo o vladnih tajnih in nezakonitih operacijah.

Obtožnica kriminalizira tudi ključni element novinarske etike – zagotavljanje anonimnosti virom informacij. Če bi obtožnica prestala preskus na sodišču, bi to lahko pomenilo resno grožnjo medijem in novinarjem, da se bodo srečali s podobnimi obtožbami, kar lahko pomembno ogrozi pravico do iskanja, prejemanja in posredovanja informacij, brez česar si ni mogoče zamisliti nadzorovanja oblastnih institucij in posameznikov.

Izpolnitev ameriške zahteve po Assangeovi izročitvi na temelju mednarodnega prava je sporna tudi zaradi ameriškega nespoštovanja mednarodnega (kazenskega) prava. Tako kot Kitajska in še nekaj drugih azijskih in afriških držav ZDA niso podpisnice Rimskega statuta Mednarodnega kazenskega sodišča (ICC) iz leta 1998. Kljub začetnemu podpisu Clintonove administracije je kasneje Busheva administracija odstopila od sporazuma zaradi njegove domnevne neskladnosti z ameriško ustavo in specifične »globalne odgovornosti«, ki naj bi jo imele

ZDA v svetu. Še več, ZDA so ICC razglasile za nezakonito in so njegovemu glavnemu tožilcu nedavno celo prepovedale vstop v ZDA. Tudi sicer imajo ZDA bogato zgodovino izstopov iz mednarodnih organizacij in od mednarodnih pogodb, kar kaže, da država – in še zlasti sedanja Trumpova administracija – spoštuje mednarodno pravo samo tedaj in toliko, ko in kolikor je njej v prid, kar dodatno opozarja na nevarnost, da Assangea v ZDA čaka politično motivirano in nepošteno sojenje.

Če pustimo ob strani vse pravne finese in obvode, se moramo predvsem vprašati, kakšna je družba, v kateri je mogoče nekoga sodno preganjati zaradi objavljane resničnih informacij samo zato, ker bi jih vlada rada prikrila. Vprašanje je seveda retorično in nanj je odgovoril že Kant z maksimo javne pravičnosti. Če je z objavo tajnih dokumentov Assange kršil kateri koli zakon, je to lahko samo zakon, ki je namenjen varovanju tajnosti zlorabe oblasti in je torej po načelu javne pravičnosti nezakonit.

Pregon Juliana Assangea je nevaren precedens, saj lahko spodbudi druge vlade k sodnemu preganjanju novinarjev in »navadnih« državljanov zaradi njihove kritike oblasti. Še posebej nevaren je zaradi neposrednega ustrahovalnega učinka po vsem svetu, saj ameriške oblasti uveljavljajo pravico do pregonu človeka, ki ni niti državljan niti rezident ZDA in ni ne živel ne delal na ameriškem ozemlju. Če ob podobnih procesih ustrahovanja in cenzure na Madžarskem ali Poljskem še lahko zamahnemo z roko, češ da gre za lokalno optimizacijo avtoritarne oblasti, nas morajo poteze globalnega izvoznika demokracije vsekakor močno zaskrbeti. Zato gre pri pregonu Juliana Assangea za več kot za njegovo osebno usodo – če je to sploh mogoče reči, ko gre za človekovo življenje. Gre za to, da je vse več novinarjev po vsem svetu – in tu pridemo k Sloveniji – izpostavljenih političnim in kapitalskim pritiskom in grožnjam, ki jih sodna veja oblasti ne le dopušča, ampak v njih tudi dejavno sodeluje.

Neoliberalizem pod plaščem »razsvetljenstva« na slovenskem Vrhovnem sodišču

V slovenski aktualizaciji liberalne doktrine »trga idej« je perspektiva sicer navidez obrnjena v prid različnosti mnenj, a na njej utemeljeni zagovor svobode izražanja predvsem daje legitimnost oblasti netoleranci do novinarstva. Medtem ko je v ameriškem pregonu Assangea za obvod prvega amandmaja zlorabljen protivohunska zakonodaja, sta v sodbi slovenskega Vrhovnega sodišča – da je politiku na Twitterju dovoljeno novinarki zmerjati s prostitutkama – zlorabljeni ideja razsvetljenstva in pravna fikcija.

Trije od petih članov senata so se odločili, da v »konfliktu med svobodo političnega izražanja toženca in pravico do časti in dobrega

imena tožnice da(jo) prednost razsvetlenskemu načelu, da samo svobodna razprava o pomembnih družbenih temah omogoča približevanje resnici« – z opombo, da je »R. Svetlič Voltairovo ilustracijo razsvetlenskega etosa povzel v stavku: naredil bom vse, da dokazem, da se motiš, hkrati pa bi dal življenje, da lahko poveš kaj misliš«. Sodniki postavljajo »razsvetlensko načelo« iskanja resnice nasproti »pravici do časti in dobrega imena«, ki ji očitno ne pripisujejo tega statusa. Vsakomur je jasno, da se tehtnica pravičnosti vedno, kadar je »razsvetlensko načelo« v koliziji z nečim, kar to ni oziroma je manj kot to, nagne na »razsvetlensko stran«.

Pustimo ob strani bizarno domnevo, da zmerjanje lahko »omogoča približevanje resnici«, saj še zanesljivosti mnenja ne more povečati. Resnejša težava je, da je celoten »teoretski« konstrukt, ki ga sodniki uporabijo kot argument za svojo odločitev v prid pravici do žaljivega komuniciranja, fikcija. Mnenje, »da samo svobodna razprava o pomembnih družbenih temah omogoča približevanje resnici«, namreč ni nikakršno načelo, še manj pa razsvetlensko načelo. Sklicevanje sodnikov v opombi na »Voltairovo ilustracijo razsvetlenskega etosa« pa je dvojni argumentacijski zdrs.

Bolj kot razsvetlenskimi idealom sodniki v obrazložitvi sledijo (neo)liberalni doktrini »trga idej« v interpretaciji prvega amandmaja k ustavi ZDA, ki je zadnjih sto let vodilo ameriškega vrhovnega sodišča, in jo »oplemenitijo« s tržno prikrojenim »razsvetlenskimi načelom«. Pri tem je sklicevanje na Voltairovo izjavo, katere avtentičnost je sicer sporna – kot »Voltairovo načelo« jo je zapisala Evelyn Beatrice Hall pred dobrim stoletjem –, vsaj ponesrečeno. Četudi so to res bile njegove besede, Voltaire z njimi ni terjal ali podpiral »iskanja resnice«, pač pa (zlasti versko) toleranco, ki jo je odločno zagovarjal, tako kot tudi uporabo razuma v boju zoper predsodke množice. Sprejemanje drugačnosti, drugače mislečih in verujočih ljudi ter idej ali dejanj, ki jih štejemo ne le za drugačne, ampak (lahko) tudi za napačne, je sicer pomembno deontološko načelo razsvetljenstva (ki ima z iskanjem resnice malo skupnega), obenem pa je tudi temelj liberalnega pojmovanja države. Toda vrhovni sodniki s svojo jasno izpovedano toleranco netolerantnosti strankarskega prvaka v odnosu do novinark kot načelo »uzakonjajo« netoleranco, ne pa toleranco.

Še bolj sporna je opredelitev trditve, »da samo svobodna razprava o pomembnih družbenih temah omogoča približevanje resnici«, za »razsvetlensko načelo«. Zgodovinsko je zapisana trditev še najbližje stališču, »da je najboljši preizkus resnice moč misli, da prevlada v konkurenci na trgu«, ki sta ga leta 1919 zavzela ameriška vrhovna sodnika Holmes in Brandies v odklonilnem ločenem mnenju k obsodbi

ruskih imigrantov zaradi razširjanja letakov s protivojnimi stališči po že omenjenem protivohunskem zakonu. »Prosto trgovino z idejami« v okviru »tržne konkurence« kot operacionalizacijo prvega amandmaja je kasneje nadomestila sintagma »trg idej«, ki jo je menda prvič uporabil sodnik Douglas leta 1953. Kasneje se je na liberalno doktrino trga idej sklicevalo na tisoče razsodb zoper omejevanje svobode izražanja in tiska ne le v ZDA.

Zametke te doktrine res lahko najdemo v razsvetljenstvu – pri Johnu Miltonu, ki je v *Areopagitiki* leta 1644 izrazil prepričanje, da bo v »svobodnem in odprtem soočenju« med resnico in neresnico vedno zmagala resnica. Duhovni oče doktrine trga idej pa je eden najvplivnejših mislecev liberalizma John Stuart Mill s svojo znamenito razpravo *O svobodi* iz leta 1859. Mill je – podobno kot njegov sodobnik Karl Marx skoraj dve desetletji prej v člankih o svobodi tiska – zahteve po »svobodi mišljenja in razprave« oblikoval kot polemiko z zagovorniki cenzure. V njej je dokazoval, da le popolna svoboda izražanja odpravlja nevarnost, da bi bilo neko delno ali v celoti »pravilno mnenje« prepovedano, odpravlja mit, da je kdorkoli lahko nezmotljiv, in preprečuje, da bi resnica v odsotnosti javnih razprav postala mrtva dogma.

Millov liberalni zagovor svobode mišljenja in izražanja sicer močno odstopa od razsvetljenskega prizadevanja za racionalno organizacijo družbe v skladu z načeli javne rabe razuma in nadzora oblasti, ki sta ju utemeljila Immanuel Kant in Jeremy Bentham. Vendar tudi za Milla svoboda ni absolutna. Ob tem, ko je dopuščal poseganje v svobodno delovanje katerega koli člana skupnosti proti njegovi volji zgolj v primeru samoobrambe ali za preprečitev (večje) škode drugim, je poudarjal tudi »moralnost javne razprave«.

V razpravi *O svobodi* je Mill izhajal iz zmotnega upanja, da so minili časi, ko se je bilo treba bojevati za svobodo tiska kot varuha zoper tiranske in koruptivne oblasti, in se je zato posvetil le posameznikovi svobodi. A doktrina »trga idej« zanemarja bistveno razliko med svobodo neposrednega izražanja, ki jo lahko človek uresničuje individualno, ter svobodo izražanja v množičnih medijih in družabnih omrežjih, ki jo lahko udejanja samo v sodelovanju z drugimi in v odvisnosti od njih. Na medijskem »prostem trgu idej« že dolgo ne prevladuje katerakoli, pač pa na kapital oprta »resnica«. Spletne strani Novinarjev brez meja, Index on Censorship in podobne razkrivajo, kako hudo je bil Mill v zmoti: svoboda tiska nikdar ni bila polno uveljavljena in je tudi danes vse prej kot samoumevna.

Podobno kot Mill glede svobode tiska so trije sodniki v zmoti glede »posebnosti komunikacijske tehnologije, kot je Twitter«, ki naj bi sama po sebi upravičevala netoleranco. Kot kaže zgodovina, so bile vse

dosedanje »nove« komunikacijske tehnologije od pisave naprej vedno ne le uporabljane, ampak tudi zlorabljane – v politične ali komercialne namene, kot je poudarjal Raymond Williams. Twitter ni nikakršna izjema. Internet in številna družabna omrežja, ki tekmujejo s tradicionalnimi mediji in novinarstvom v oblikovanju javnega mnenja, niso odpravili pritiskov in zniževanja demokratičnih standardov v (političnem) komuniciranju, pač pa probleme še povečali. Tako kot pri uporabi vseh drugih komunikacijskih tehnologij tudi na družabnih omrežjih ustanovitelska pravila, zakonska (de)regulativa in sodna praksa skupaj z uporabniki in drugimi družbenimi akterji soustvarjajo (ne)kulturo (političnega) komuniciranja.

Facebook in druga omrežja uporabljajo računalniške algoritme in tisoče moderatorjev oz. cenzorjev za izločanje neprimernih objav. Na Twitterju vidijo svoje poslanstvo v omogočanju ljudem, »da odprto in javno odgovarjajo svojim voditeljem in jih kličejo na odgovornost«, ob hkratnem cenzuriranju neprimernih tvitov, da bi zagotovili »ravnovesje med omogočanjem svobodnega izražanja, spodbujanjem odgovornosti in zmanjšanjem potencialne škode, ki jo povzročajo taki tviti«. Twitterjevi nedavni ukrepi zoper ameriškega predsednika za omejitev škode, ki jo povzroča s svojimi tviti, so morda (pre)pozni in nezadostni, vendar dokazujejo, da je komuniciranje na družabnih omrežjih lahko (in mora biti) predmet regulacije tako kot vsaka druga vrsta komuniciranja – sicer postane svoboda enih nesvoboda drugih.

Vrhovni sodniki imajo do izsledkov raziskav komuniciranja v družabnih omrežjih podobno »liberalen« odnos kot do razsvetljenstva. Upoštevanja vreden se jim zdi le »hipni učinek objave na povprečnega uporabnika oziroma sledilca«, ne da bi upoštevali en sam dokaz o dejanskih posledicah inkriminiranega tvita, ki je bil po objavi marca 2016 nešteto krat retvitán ter prebran, omenjen, komentiran ne le na družabnih omrežjih, ampak tudi v klasičnih medijih. Sledile so mu verbalne grožnje in tudi druge akcije sledilcev, usmerjene zoper novinarke in njun medij. Po štirih letih se tvit še vedno omenja v številnih sporočilih.

Da imajo objave na Twitterju le »hipne učinke« in da obstajajo nekakšni »povprečni uporabniki«, je čista fikcija, saj vrsta raziskav kaže nasprotno: da imajo pomembne dolgoročne posledice na skupine uporabnikov. Trump na predsedniški volitvah v ZDA in zagovorniki brexita na referendumu o izstopu iz EU v Združenem kraljestvu, če omenimo najbolj znana primera, so odločilno prednost pridobili prav z aktiviranjem sledilcev na Twitterju. Ali so bili jeziček na tehtnici »povprečni« ali »nepovprečni« sledilci, ni mogoče reči, saj tako kot ni »povprečnih volivcev«, tudi »povprečnih sledilcev« ni. Vpliv uporabe

specifičnih vsebin različnih medijev na različne uporabnike ter družbena pomembnost posledic sta odvisna od množice dejavnikov, nikoli pa nista »povprečna«.

Še nazornejši dokaz o vse prej kot neznatnem »hipnem učinku« objav na Twitterju na »povprečnega uporabnika« so posledice bedaste izjave predsednika Trumpa, da bi gospodinjska čistila in razkužila morda lahko uporabili kot zdravila proti covid-19. Potem ko je izjava zaokrožila na Twitterju, je Ameriška agencija za hrano in zdravila poročala o številnih zastrupitvah zaradi zaužitja teh strupenih izdelkov.

Twitter ni nič bolj »tehnološko poseben« kot kateri koli drug medij, naj bo »star« ali »nov«, in ima tudi pomemben politični potencial, bodisi za kritiko oblasti bodisi za oporo avtoritarni politiki. Vrhovno sodišče je regulacijsko tehtnico »trga idej« nagnilo na stran avtoritarne politike. Trije sodniki so v strahu, da bi obsodba prevejanega politika lahko imela zastraševalni učinek na uporabnike Twitterja, kar bi bilo »škodljivo za razvoj demokratične družbe in pluralizma«, odločili njemu v prid. Da ima lahko hujskaško izražanje pomembnega politika na Twitterju zastraševalni učinek na novinarje in spodbujevalni učinek na sledilce, sodnikov ne skrbi. Pa bi jih moralo, saj so grožnje novinarkama v tvitih in pismih na njun naslov očiten dokaz poskusov sistematičnega zastraševanja kot posledice inkriminiranega tvita.

Zastraševalni učinek sodne tolerance politične netolerantnosti in primitivizma v političnem komuniciranju se kaže tudi v ravnanju policije, ki skladno z navodili sledilca avtoritarnega politika preganja državljansko uporabo prastare tehnologije slikanja s suhimi kredami in grafitov. Le da policiji ni dovoljeno verjeti, da ima uporaba te tehnologije na »povprečne sledilce« zgolj hipne učinke, zato za učinkovitejše »iskanje resnice« uporablja policijsko tehnologijo »prepričevanja«, ki – posebnost tehnologije pač – prinese tudi kakšno batino.

III. JAVNIH MEDIJEV NI BREZ CIVILNE DRUŽBE

O vsebinskih in terminoloških vidikih novih zakonov

Zakonodajne pobude za »normiranje« odnosov v družbeni komunikacijski sferi prihajajo v času najbrž že pretirane formalizacije družbenih odnosov z državno (in samoupravno) zakonodajo, v času, ki ga ne označuje le hipertrofija norm, ampak tudi institucij. Bojim se, da tudi z novimi pobudami stopamo po poti prepodrobnega opisovanja in predpisovanja, tudi mimo realnih družbenih odnosov in možnosti. O tem, da osnutek zveznega zakona o temeljih sistema javnega informiranja opredeljuje podrobnosti, ki ne sodijo v »temelje«, je bilo (vsaj v Sloveniji) že dovolj povedanega in napisanega. Vprašljivo pa je, ali je potrebno ob »zakonu o temeljih« (pa še ustavnih določb) v slovenskem zakonu tako obsežno poglavje »temeljnih določb«.

Sporna novota je obširno normiranje pogojev in načinov gospodarjenja komunikacijskih (»časopisnih«) organizacij, saj večidel to ni specifika, ki ne bi bila zajeta v zakonu o združenem delu, ampak le »primarna uporaba« njegovih določb. Primerjalna prednost novega zakona naj nikakor ne bo v tem, da bo (sodeč po osnutku) dvakrat daljši od dosedanjega iz leta 1973. Taki pomisleki načelno ne zadevajo »razširitve« zakona na »obveščanje v združenem delu in krajevni skupnosti« in »objavo ekonomsko-propagandnih sporočil«. Pri slednjem je sicer nenavadno, da zakon objave EP sporočil ne šteje za specifični način pridobivanja dohodka (ali pa predlagatelj meni, da je to svobodna menjava dela ali udeležba »pri skupaj ustvarjenem dohodku in na podlagi združevanja dela in sredstev«?!) in da komunikacijskim organizacijam pušča popolnoma proste roke pri odločanju o vsebinskih in dohodkovnih razmerjih med reklamo in deklarirano temeljno komunikacijsko dejavnostjo.

Prva pomembna novost, normiranje »obveščanja v združenem delu«, kljub dobrim namenom ostaja pretirano formalistična z naštevanjem organov, ki so za to področje odgovorni. že dolga leta razpravljamo o tem, kaj so (naj bodo) osnovne funkcije in naloge glasil v delovnih organizacijah; mar ne bi bilo potrebno, da jih zakon tudi

jasno opredeli? S tem ne bi le postavili zakonske osnove za boljšo informiranost delavcev o ključnih vprašanjih gospodarjenja in odločanja v delovnih organizacijah, ampak bi hkrati odrekli družbeno podporo nefunkcionalnemu »obveščanju«, ki z razvojem samoupravljanja in delegatskega sistema nima nič skupnega.

S stališča socializacije komunikacijske sfere in uveljavljanja samoupravnega pluralizma interesov je ključna problematika, ki jo ureja zakon, razmerje med ustanoviteljem, organom upravljanja komunikacijske organizacije, izdajateljem časnika, odgovornim (glavnim) urednikom, uredniškim odborom in novinarjem. Če še naprej poskušam opozarjati predvsem na pomanjkljivosti in nedoslednosti, bi navedel zlasti naslednje:

- zakon ne opredeljuje razlike med glavnim in odgovornim urednikom (dosedanji zakon z izjemo 26. člena govori le o odgovornem uredniku; osnutek »legalizira« glavnega urednika, ne da bi opredeljeval njegovo specifikko);
- odgovorni (in glavni) urednik je odgovoren za delo »uredništva oziroma uredniškega odbora ... ustanovitelju in organu upravljanja oziroma izdajatelju in njegovemu organu.« Mar to pomeni, da so člani uredniškega odbora odgovorni »glavnemu in odgovornemu uredniku«, ki je »odgovoren zanje?« Taka koncepcija nima nič skupnega z duhom kolektivnega dela in odgovornosti, ampak ohranja odnose nad- in podrejenosti v komunikacijski organizaciji;
- kolektivno delo in odgovornost sta deklarirano načelo delovanja uredništva, v katerega se povezujejo novinarji in ki ga vodi (resorni) urednik, imenovan na predlog »višjih« urednikov. Komu je neposredno, »posamično« odgovoren urednik in komu novinar?
- zakonske variante o odnosih med ustanoviteljem, odgovornim urednikom in organom upravljanja so bile v dosedanjih razpravah deležne velike pozornosti in močno nasprotujočih si stališč in argumentov. Prepričan sem, da mora iti demokratičen razvoj v smeri povečevanja odgovornosti organa upravljanja, ne pa ustanovitelja, saj bi to postavilo »dvodomni« organ upravljanja v zgolj transmissijski položaj.

Osnutka zakonov sta po terminološki plati neenotna in ne ravno na zavirljivi strokovni ravni. Resnično bi kazalo premisliti, ali moramo vztrajati pri »javnem obveščanju« (sh. javno informisanje) in »sredstvih javnega obveščanja«, ki predlagatelju delajo obilo težav. Z »obveščanjem« (informiranjem) vendar označujemo samo eno izmed funkcij množičnega komuniciranja in razsežnosti dejavnosti komunikacijskih organizacij, ki je del (posebna vrsta) informacijske dejavnosti (t. j. de-

javnosti, v kateri kot predmet, sredstvo, cilj in – ali rezultat nastopa informacija). Ustava iz leta 1974 v temeljnih načelih že uvaja pojem »javnega komuniciranja« (govoreč o »oblikah javnega obveščanja in komuniciranja«), čeprav praviloma uporablja pojem »javno obveščanje.« V obdobju vse hitrejšega razvoja informacijske dejavnosti tudi pri nas bi bilo prav, da bi tudi (ali vsaj) na terminološko področje vnesli malo več jasnosti in natančnosti. Zdaj imamo na eni strani zakon o družbenem sistemu informiranja, na drugi o javnem obveščanju/informiranju (sh).

Če se komu »upira« pojem množičnega in javnega komuniciranja, ki ga SKJ II (str. 393) izčrpno obravnava, zaradi dozdevne tujosti, ne more biti to razlog zoper rabo »javnega sporočanja«, ki ga uvaja že SKJ I (1970, str. XXI: tisk ter druge oblike javnega sporočanja) in s katerim vsekakor bolje slovenimo »komuniciranje« in poimenujemo celotno dejavnost kot z »obveščanjem«. Saj tisto, kar je v tisku itd. objavljeno, v celoti ne označujemo za »obvestila«, ampak za sporočila; tudi novinarji niso »obveščevalci«, ampak (s)poročevalci.

Kot vsi dosednji zakoni in ustave tudi novi zakon terminološko ne razlikuje med komunikacijskimi organizacijami in javnimi (množičnimi) občili; v obeh pomenih uporablja »sredstva javnega obveščanja«. Po tej logiki bi analogno morali govoriti »sredstva združenega dela« in ne organizacije združenega dela, »visokošolska sredstva« (in ne visokošolske organizacije)! Kam vodijo take nedoslednosti, kaže osnutek zveznega zakona, ki pravi; »Sredstva javnog informisanja ... su javna glasila i druga sredstva javnog informisanja« (17. člen). Še pomembnejše je, da s temi ni jasno razvidno, kdaj se zakon nanaša na organizacije združene-ga dela (tj. komunikacijske organizacije), kdaj na različne vrste komunikacijske dejavnosti (izdajanje, produkcija, distribucija npr. časnikov) in kdaj na »predmet dejavnosti«, dejansko rezultat, npr. časnik, radijski in program, plakat itd. Končno bi kazalo razlikovati tudi med množičnim komuniciranjem, ki (lahko) neposredno zadovoljuje komunikacijske potrebe ljudi in kjer je s sprejemom sporočil(a) komunikacijski akt dovršen, ter množičnim komuniciranjem, ki se uvršča v produkcijske procese in se nadaljuje v procesu cirkulacije (navodila, reklame), ki ne zadovoljuje komunikacijskih potreb ali pa v njem komunikacijski akt ni dovršen (v zakonu: razglednice).

Razsežnosti svobode komuniciranja

Ob osnutku zakona o javnem obveščanju

Kakšne so možnosti za resnično preseganje meščanskega obzorja svobode v komunikacijski dejavnosti

Štirideset let je, kar je bila v Združenih narodih sprejeta Splošna deklaracija o človekovih pravicah. Njen znameniti 19. člen pravi: »Vsakdo ima pravico svobodnega mnenja in izražanja; ta pravica vključuje svobodo do mnenja brez tujega vmešavanja in do iskanja, sprejemanja in posredovanja informacij in idej prek vseh medijev in ne glede na meje.« Ne le za komunikacijsko prakso, tudi za zakonodajo v demokratičnih državah je uveljavitev tega načela stvar bolj ali manj oddaljene prihodnosti. Na to kaže zlasti dvoje. Po eni strani prevladujoče stališče v meščanskih demokracijah, da je svoboda komuniciranja (tiska) ena izmed svoboščin državljana, ne pa tudi sestavina (procesal!) človekove generične osvoboditve, s čimer ostane neproblematizirano vprašanje osvoboditve celote komunikacijske dejavnosti kot posebne sfere. Po drugi strani – tako na Vzhodu kot Zahodu – razprave o svobodi komuniciranja več pozornosti namenjajo dolžnostim in odgovornostim kot komplementarnim razsežnostim svobode in s tem mejam (ali omejitvam) svobode kot pa predpostavkam in pogojem za njeno uresničitev. V Jugoslaviji smo z ustavnim določilom, da je »zajamčena svoboda tiska in drugih oblik javnega obveščanja in javnega izražanja, svoboda govora in svobodnega javnega nastopanja«, in še zlasti z dopolnilom (1974), da »imajo občani pravico v sredstvih javnega obveščanja izražati in objavljati svoja mnenja«, vsaj v pravnih okvirih napravili revolucionaren korak naprej, kakršnega v zgodovini ni uspelo še nobeni družbi. Toda deset let po sprejemu ustave se zdi, da je bila v njej uveljavljena revolucionarna ideja podobno kot šestindvajset let pred tem 19. člen Splošne deklaracije o človekovih pravicah bolj rezultat evforičnega zaupanja v prihodnost kot pa izraz dejanskih možnosti, pripravljenosti in volje za njeno udejanjenje.

Vprašanje svobode komuniciranja sodi vsaj od revolucionarnega Gutenbergovega izuma naprej med najbolj aktualna vprašanja družbenih odnosov, pa naj gre za zahteve po njeni udejanitvi v bojih proti privilegijem in monopolom političnih in ekonomskih elit ali – prav nasprotno – za ohranitev in razširitev posebnih pravic in »pooblastil«. Danes bi si težko predstavljali, da tako pomembno področje človekovega družbenega delovanja, kot je komunikacijska dejavnost, ne bi bilo tudi zakonsko regulirano. Vendar je pozitivna komunikacijska (sprva tiskovna) zakonodaja stara komaj dve stoletji: svoboda tiska je bila prvič uzakonjena z Virginia's Bill of Rights leta 1776, čeprav je bila z odpravo Licensing Acta že leta 1695 v Veliki Britaniji prvič odpravljena (preventivna) cenzura tiska.

Zakonsko normiranje komunikacijske dejavnosti se – tako kot se je v preteklosti – tudi v sodobnem svetu močno razlikuje od države do države tako po temeljnih idejah kot po izčrpnosti zakonodaje. V nekaterih državah meščanske demokracije (npr. v Veliki Britaniji) svoboda komuniciranja (»tiska«) niti ni ustavno zajamčena in varovana, ker naj bi to v zadostni meri omogočal sam obstoj učinkovitih demokratičnih institucij. Zlasti v državah s tradicijo običajnega prava (»Common Law«) tudi ni posebne komunikacijske (tiskovne) zakonodaje (poleg Velike Britanije tudi ne na Irskem, v ZDA). V večini, še zlasti evropskih držav, je komunikacijska dejavnost zakonsko normirana s posebno zakonodajo, z enim ali več zakoni, in tej tradiciji sledi tudi Jugoslavija.

Če bi se lotevali mednarodne primerjalne analize komunikacijske zakonodaje, bi bila najbrž najbolj zanimiva primerjalna razsežnost »omejevanja« abstraktne svobode tiska kot posebne pravice, katere dejanski temelj je lastnina. V tem smislu je gotovo najbolj indikativen prvi amandma k ameriški ustavi, s katerim je kongres zagotovil, da ne bo sprejel nobenega zakona, ki bi kakorkoli omejeval svobodo govora ali tiska, kar med drugim (ali predvsem) pomeni, da uredniku oz. lastniku ni treba objaviti ničesar, česar noče. Seveda s tem ne mislimo le preprosto povedati, da je »svoboda« v različnih zgodovinskih okoliščinah različno razumljena in različna tudi v svoji konkretnosti. Če je komuniciranje po svojem bistvu prav v soodnosu, sodelovanju ljudi, potem svobodne dejavnosti tu ne moremo razumeti kot zgolj individualne, ampak nasprotno ravno v njenem družbenem značaju. Vendar se moramo ob takem pojmovanju hkrati zavedati naprednega, celo revolucionarnega značaja pojmovanj svobode (svoboščin), ki jih je razvila meščanska demokracija in kot so, denimo, kodificirane v Splošni deklaraciji o človekovih pravicah. Ob nerealiziranih predpostavkah razvitejše, socialistične demokracije se sicer lahko kaj hitro znajdemo namesto v polnejši svobodi v birokratskem voluntarizmu.

Spreminjanje zakona o javnem obveščanju (1973) oziroma njegovo usklajevanje z ustavo 1974 naj bi »pomenila v pravnem pogledu zapolnitev številnih praznin in odpravo tistih pomanjkljivosti, ki ovirajo nadaljnji razvoj in delovanje sredstev in sistema javnega obveščanja«, kot je zapisano v uvodu k osnutku zakona o javnem obveščanju (maj 1984). Koliko bo novi zakon dejansko »opora za nadaljnji in hitrejši razvoj v skladu z ustavo in drugimi dokumenti, s katerimi so opredeljeni vloga, pomen in smeri razvoja tega nepogrešljivega sestavnega dela političnega sistema socialističnega samoupravljanja«, lahko preskusimo na treh, za komunikacijsko dejavnost bistvenih ustavnih kategorijah:

1. koliko se v komunikacijski dejavnosti »izpopolnjuje celotni sistem socialističnih družbenoekonomskih odnosov in obvladuje stihij-sko delovanje trga«,
2. koliko so delovni ljudje nosilci upravljanja v komunikacijski dejavnosti,
3. koliko z zakonom opredeljeni komunikacijski sistem prispeva k udejanjanju svobode komuniciranja v pomenu »svoboščine in pravice človeka in občana«.

Glede na občo funkcijo prava lahko tem vprašanjem dodamo še dve:

4. koliko zakon prispeva k racionalni urejenosti odnosov v komunikacijski sferi, in
5. koliko zagotavlja pravno varnost občanov in s tem krepi njihovo zaupanje v družbeni komunikacijski sistem.

Tržno-proračunske omejitve svobode komuniciranja

Predlagane zakonske opredelitve družbenoekonomskega položaja komunikacijskih organizacij izhajajo iz danih protislovij med tržno (blagovno) in dogovorno ekonomijo (»svobodno menjavo dela«). Resda je v osnutku zakona področje družbenoekonomskih odnosov in planiranja v komunikacijski dejavnosti obsežneje zajeto kot v sedanjem zakonu (členi 34–37, 58, 66 in 71–75), vendar osnutek ne prinaša nikakršnih novosti. Osnutek zakona le prepisuje podlage za pridobivanje dohodka komunikacijskih organizacij iz celotnega prihodka, ki ga ustvarjajo delavci, iz zakona o združenem delu. To so: 1. prodaja proizvodov in storitev na trgu, 2. udeležba pri skupaj ustvarjenem dohodku na podlagi združevanja dela in sredstev, 3. svobodna menjava dela in 4. kompenzacije, dotacije in podobne zakonsko, sporazumno ali pogodbeno določene podlage. Tem podlagam dodaja še v komunikacijski praksi dominantni dve, ki ju opredeljuje že dosedanji zakon: 5. radijsko in televizijsko naročnino in 6. ekonomsko-propagandne storitve (ki so v sedaj veljavnem zakonu sicer le implicitno opredeljene v 17. členu),

ki ju – sicer z nekaj pomisleki – lahko v celoti uvrstimo v kategorijo prodaje proizvodov in storitev na trgu.

Osnutek zakona v tem pogledu ničesar ne spreminja; torej bi težko dejali, da je s tem uresničena težnja po nadaljnjem razvoju in odpravi pomanjkljivosti, ki zavirajo razvoj. Teh pa v sedanji (ne)urejenosti odnosov med ekonomsko in komunikacijsko sfero ni malo. O njih je večkrat tekla beseda že pred predlogom za izdajo novega zakona; skupščina RTV Ljubljana je celo sprejela sklep, da je potrebno proučiti alternativne možnosti financiranja proizvodnje radijskih in televizijskih programov, vendar je bil predlog pri njenih partnerjih v soodločanju zavržen kot »v tem času neprimeren«.

Sedanji sistem pridobivanja dohodka komunikacijskih organizacij ne le zavira osvobajanje (»podružbljanje«) komunikacijske sfere, marveč celo reproducira socialno neenakost.

Z RTV naročnino, ki so jo prvi uvedli v Britaniji leta 1924, danes le v štirih državah na svetu (poleg Velike Britanije še na Danskem, Švedskem in Japonskem) neposredno in v celoti pokrivajo produkcijske stroške. Institucija naročnine je bila uvedena z namenom, da bi radio in kasneje televizijo zaščitila pred odvisnostjo od oblasti in utrdila njuno lojalnost skupnosti (publiki), ne pa vladi, strankam ali drugim skupinam. Razmah televizije, vdor kapitala v komunikacijsko sfero in inflacijska gibanja so močno omajali začetno privrženost naročnini kot (edinemu) viru zagotavljanja dohodka javnih radiotelevizijskih postaj. Ugovore lahko strnemo v tri temeljne kategorije:

Pobiranje naročnine je zamudno in drago opravilo, ki se mu del publike lahko spretno izogiba, izpad dohodka pa povzročajo že sami stroški pobiranja naročnine (pri RTV Ljubljana znašajo le 3 odstotke zbranih sredstev).

Inflacija otežuje planiranje produkcije in razvoja radiotelevizijskih postaj. V zadnji instanci se postaje vendarle znajdejo v rokah vlade ali parlamenta, ki dokončno odloča (ali odobrava oz. »daje soglasje«) o povišanju naročnine, s čimer pade poglavitni argument, s katerim je bila uvedena naročnina.

Načelno lahko naročnino definiramo kot regresivni davek, saj bolj prizadene revnejše kot bogatejše. Pri tem ostaja odprto še drugo načelno vprašanje: Ali je (naj bo) naročnina parafiskalni davek na pravico uporabe sprejemnika ali cena sprejetega programa? Na zahodu se to vprašanje pojavlja zvezi s štrajki (»prekinitvami« oddajanja), pri nas se je pojavilo na področjih, ki ne morejo sprejemati signala ljubljanske televizije.

Ob teh se pojavljajo še drugi ugovori in vprašanja, ki se zdijo za naše razmere manj (če sploh) relevantni, npr. kdo določa ceno programa in s tem naročnine, po kakšnih kriterijih se določa višina naročni-

ne, kdo in po kakšnih kriterijih odloča o posameznih in institucijah, ki so oproščene naročnine, po kakšnih kriterijih se deli naročnina, če je več postaj, itd.

Z izjemo štirih že omenjenih držav se v vseh drugih državah javne radiotelevizijske postaje financirajo iz treh virov: poleg naročnine še iz reklame in iz sredstev, zbranih za zadovoljevanje splošnih potreb z davki. Najbolj značilna izjema so Združene države Amerike, kjer televizijska omrežja proizvodnjo v celoti financirajo s »prodajo občinsteven sponzorjem« – z reklamo. Specifičen je tudi sistem financiranja »javne- ga radia« in »javne televizije« v ZDA, ki sta financirana iz proračuna, vendar ne za tekoče leto, marveč za štiri leta vnaprej (kar naj bi zmanjšalo njuno odvisnost od trenutne administracije).

Ob dejstvu, da je pri nas dejavnost množičnih občil opredeljena za dejavnost posebnega družbenega pomena in uvrščena v področje solidarnega zadovoljevanja skupnih potreb, ter da končno praktično ni več občana, ki ne bi sprejemal radijskega in televizijskega programa (ne glede na to, ali je lastnik sprejemnika ali ne), ni več mogoče zagovarjati sistema enakih naročnin. (Dohodek iz reklame na ljubljanski RTV dosega komaj desetino celotnega dohodka). Izmed vseh dejavnosti posebnega družbenega pomena za zadovoljevanje skupnih (in splošnih) potreb je namreč prav pri radijskem in televizijskem komuniciranju porabniški krog najširši. Prav tu bi torej lahko z izločanjem sredstev iz dohodka delovnih organizacij ali osebnega dohodka delavcev, določenih z relativnim deležem, uveljavili dejansko solidarnost. Hkrati bi bilo rešeno tudi vprašanje (ne)odvisnosti naročnin od inflacije; z ustreznim indeksiranjem bi pri tem lahko tudi zagotovili, da bi sredstva za RTV naraščala počasneje kot dohodek organizacij oz. osebni dohodek.

»Solidarnostni« argument na področju radiotelevizije je posebej tehten, ker imamo na področju informativnopolitičnega tiska (dnevnikov in regionalnih tednikov) opraviti z *negativno solidarnostjo*. V tej vrsti tiska imamo družbeno dogovorjene podnormalne cene, tako da se razlika med proizvodno in tržno ceno poravnava iz proračunov (ali drugih vrst kompenzacij). Delavci, ki namenjajo z zakonom določen del prihodka svoje organizacije posredno tudi za informativno-politični tisk, pa niso njegovi bralci, so dvakrat prikrajšani. Prvič, ker (če) jim nizki osebni dohodki še vedno onemogočajo vstopiti v bralski krog, kljub regresirani ceni. In drugič, ker s tem del vrednosti, ki so jo sami ustvarili, prelivajo v dohodek tistih, ki lahko izkoristijo ugodnost regresiranega tiska. Negativno solidarnost na področju informativno-političnega tiska bi bilo na sedanji stopnji razvoja družbe (in zavesti) nesmiselno poskušati reševati z izključevanjem zakonitosti blagovne proizvodnje. Kot kažejo primeri (pre)številnih glasil bodisi organizacij

združenega dela bodisi družbenopolitičnih skupnosti, taki poskusi vodijo v razsipanje proizvodnih faktorjev, lahko pa tudi v privatizacijo.

Tem bolj pa je zato sporno, da z zakonom (ponovno) utrjujemo šest desetletij staro naročniško idejo na področju radiotelevizije, namesto da bi vsaj na tem področju odpravili oziroma popravili negativno solidarnost, uveljavljeno na področju informativno-političnega tiska. To še zlasti zato, ker je temeljni argument, s katerim je bila uvedena naročnina, praktično neveljaven (tj. neodvisnost od oblasti). Razen tega je sedANJI sistem nepravičen tudi sam po sebi (ne glede na informativno-politični tisk): naročnine ne plačuje občan (ki mu je program namenjen), marveč lastnik – kot da bi z gledanjem ne konsumirali programa, temveč sprejemnik. Ker, kot rečeno, danes pri nas pravzaprav ni več občana, ki ne bi spremljal radijskega in televizijskega programa (s pomočjo svoje ali tuje zasebne lastnine – sprejemnika), področje radiotelevizije omogoča uveljavitev dejanske solidarnosti in naravnost zahteva pravičnejši sistem financiranja, ki bo – ne nazadnje – tudi skladen z uveljavljenim sistemom družbenega upravljanja. Sicer bi morali, če bi hoteli biti dosledni, pravico do upravljanja odmeriti samo lastnikom (naročnikom).

Prav tega problema pa se bomo podrobneje lotili v nadaljevanju.

Predlagane zakonske rešitve na ključnih točkah razvoja množičnokomunikacijske dejavnosti ne prinašajo bistvenih novosti

Sistem upravljanja komunikacijskih organizacij in z množičnimi občili se v svetu razlikujejo zlasti glede na obširnost in v odvisnost od načina njihovega ustanavljanja. Če zanemarimo specifične v posamičnih državah, lahko postopke ustanavljanja občil razvrstimo v tri osnovne kategorije glede na (ne)odvisnost uresničitve ustanovitvene iniciative od države: 1. iniciativa je mogoče uresničiti neodvisno od oblasti, 2. ustanovitev občila je pogojena z dovoljenjem (»licenco«) države, 3. država nastopa kot partner ali celo kot edini ustanovitelj.

V zahodnem svetu je mogoče časnike večidel ustanavljati po prvi poti, kar jim daje – če uporabimo kriterije J. Habermasa in C. W. Millsa – značaj javnih (od oblasti neodvisnih) občil. Ponekod je obvezna le prijava (bodočega) lastnika častnika ustrezni državni instituciji z osnovnimi podatki o izdajatelju in časniku (»notifikacija« oz. vpis v register), ki ima statistični pomen, drugod (npr. v Belgiji, na Nizozemskem, Danskem, v Veliki Britaniji) pa niti ta ne. Licenca kot splošna oblika preventivne cenzure bistveno posega v dve razsežnosti svobode komuniciranja: omejuje svobodno izbiro vsebinske (idejne) usmeritve

oz. zasnove časnika. Slednjo je postavil v ospredje predlog novega tiskovnega zakona v Franciji, ki je uperjen proti monopolom močnih časniških korporacij. V takih primerih bi seveda težko govorili, da je licenca usmerjena proti svobodi tiska; prav nasprotno, prispevala naj bi k pluralizmu objavljenih idej in mnenj. Vendar pa to ne velja za prvo razsežnost, ki določenim idejam vnaprej ni priznana »polnoletnost«.

Državni časniki so se pojavili kot izraz aktivnejše komunikacijske politike fevdalne države v boju proti meščanskemu tisku, čeprav z malo uspeha in zato tudi ne s popolno odpovedjo cenzuri. V novjšem času je ideja državnih občil postala spet aktualna z izumom radia in kasneje televizije. Zaradi njunega izjemnega socializacijskega in političnega vpliva praktično ni bilo države (razen če ni bila v zakupu kapitala kot v državah v razvoju, pa tudi – čeprav seveda v bistveno drugačnih okoliščinah – v ZDA), ki novih občil ne bi postavila pod svojo kontrolo. Državni nadzor je lahko neposreden (npr. v vzhodnoevropskih socialističnih državah) ali posreden (npr. v zahodni Evropi). V prvem primeru je radiotelevizija sestavni del državnega aparata s posebnimi ministrstvi, v drugem primeru so radiotelevizijske organizacije ustanovljene s posebnimi zakoni, ki jim predpisujejo tudi temeljne naloge, programske usmeritve, odnos do političnih strank ali drugih interesnih skupin (vključno ekonomskih) in še zlasti način upravljanja, s katerim je zagotovljen večji ali manjši vpliv države na vse pomembne odločitve (npr. kadrovske). Z razvojem in pocenitvijo oddajne tehnike (produkcija je nasprotno vse dražja), predvsem pa z bojem proti političnim monopolom in z agresivnostjo kapitala so začele nastajati »neodvisne« (komercialne) postaje (ITV v Angliji, v zadnjem času zlasti številne zasebne postaje v Italiji; medtem ko je bila npr. švedska televizija od vsega začetka organizirana kot delniška družba časopisnih založnikov, političnih organizacij in podjetij, ki ji je država dala monopol). Kljub komercializaciji pa država vendarle nikjer ni povsem izgubila svojega vpliva: po eni strani prek posebnih »sosvetov«, katerih nadzorna vloga je analogna nadzoru bank in zavarovalnic, po drugi strani z monopolom odločanja o tehnični infrastrukturi prenosa radijskega in televizijskega signala (ki jo običajno upravlja državna PIT), ne nazadnje pa seveda tudi s pristojnostmi pri določanju cene programov oz. naročnine.

»Mehanika« odločanja v (o) komunikacijskih organizacijah

Podrejenost komunikacijske dejavnosti državi prek proračunskega financiranja in trgu oz. blagovni proizvodnji zavira proces zagotavljanja družbenega vpliva nanjo. Proces razdržavljenja je pri nas vsaj v del množičnokomunikacijske sfere (tisk) segel prej kot v druge dejavnosti

za zadovoljevanje skupnih potreb; na eni strani zaradi družbenega priznanja nujnosti blagovne proizvodnje, na drugi strani zaradi aktivne vloge partije in SZDL in njunih sorazmerno velikih »pristojnosti« v primerjavi z vlogo državne administracije, najbrž tudi kot posledice tradicije predvojnega in medvojnega revolucionarnega tiska. Vendar pa se ta proces z ustavnimi amandmaji, ustavo 1974 in zakonom o združenem delu na področju komunikacijske dejavnosti ni bistveno okrepil kot v nekaterih drugih dejavnostih posebnega družbenega pomena, oblikovanih v »samoupravne interesne skupnosti«. Vsaj delno je mogoče ta zastoj pojasniti s podružbljanjem lastnine.

Medtem ko je v kapitalistični družbi distribucija moči v družbi določena predvsem z distribucijo (privatne) lastnine, je v pokapitalističnih družbah določena predvsem z distribucijo informacij. Preprosto povedano, kdor ima (čim več) *informacijo*, ima *moč*. Zato kajpak ni prav nič nenavadno, da osnutek zakona o javnem obveščanju sproža največ razprav ravno o mehanizmih odločanja o distribuciji informacij.

Vemo, da je tudi distribucija informacij določena s produkcijsko stranjo, ne z občinstvom (informacijsko porabo). Množična občila so sicer prej izjemoma kot po pravilu. proizvajalci informacij; pretežno nastopajo kot nosilci menjave. Vendar pa je za družbeni položaj in značaj množičnih občil naravnost odločilno, ali so »postavljena« indiferentno nasproti produkciji (brez vpliva na »vire informacij«) ali pa aktivno vstopajo vanjo. Prvo je očitno značilnost državnega (»realnega«) socializma s hierarhično podrejenostjo občil sferi politike (birokracije), drugo je značilnost demokratizacije komunikacijske sfere in družbenih odnosov v celoti.

Odnos med (potencialnimi) viri informacij in množičnimi občili je v naši družbi določen s štirimi ključnimi instancami: 1. z ustanoviteljem, 2. »dvodomnim« organom upravljanja v komunikacijskih organizacijah in/ali svetom, 3. odgovornim (glavnim) urednikom in 4. uredništvom (novinarji in področni uredniki).

Praktično ni subjekta družbenih odnosov – od občana oz. desetih občanov do države –, ki jim zakon ob bolj ali manj zahtevnih pogojih ne bi dovoljeval ustanoviti občila. Vendar nas bodo tu zanimala samo tista *množična* občila, ki imajo vsaj v tendenci *javni* značaj, torej tista, ki so namenjena vsem občanom določene družbenopolitične skupnosti. Prav taka občila namreč opravljajo komunikacijsko dejavnost kot dejavnost posebnega družbenega pomena. Praviloma (kolikor mi je znano – brez izjem) v tem primeru kot ustanovitelj nastopa Socialistična zveza: pomeni torej, da SZDL v teh primerih nastopa kot reprezentant celotne družbe (oz. njenega prostorskega dela). Ustava zato še posebej določa naloge in vlogo SZDL na področju javnega komuniciranja.

Sedanja zakon in praksa in tudi osnutek novega zakona organu upravljanja v komunikacijskih organizacijah ne dajejo samostojnosti, ki je ena izmed temeljnih predpostavk za uresničitev njegovih – zlasti programskih – funkcij in odgovornosti. Praksa kaže, da linija odločanja, vodenja in nadzorovanja teče mimo organa upravljanja med ustanoviteljsko organizacijo (njenim operativnim vodstvom) in glavnim oz. odgovornim urednikom. Vzroke za to iščemo lahko zlasti v naslednjih dejstvih:

1. organ upravljanja ne vpliva (in v sedanjem sistemu ne more vplivati) na temeljna vprašanja delovanja komunikacijskih organizacij, tj. na (a) pogoje in način pridobivanja dohodka in ustvarjanja prihodka in (b) kadrovske politiko,
2. organ upravljanja je umeščen med dve profesionalni instanci brez lastne profesionalne instance (glavni oz. odgovorni urednik je neposredno odgovoren ustanovitelju oz. njegovemu organu),
3. družbeni («zunanji» oz. «uporabniški») del organa upravljanja, katerega sestavo določi ustanovitelj, je delegatski samo formalno, dejansko pa je – skladno z veljavnim zakonom – le predstavniški. Brez manjkajočih mehanizmov, ki bi omogočili delegatski odnos, bodo »delegati družbene skupnosti« še naprej nujno samo predstavniki.

V takem položaju organ upravljanja ni in ne more biti odgovoren za dejavnosti komunikacijske organizacije. Vprašanje pa je seveda, ali naj z novim zakonom preprosto konserviramo tak položaj ali pa poskušamo odpraviti vsaj katerega izmed (ne izčrpno) naštetih vzrokov zanj. Iz dveh razlogov se zdi najučinkovitejša poteza, da izbiranje glavnega oz. odgovornega urednika postane pristojnost organa upravljanja: 1. s tem bi se močno okrepil njegov vpliv na delovanje komunikacijske organizacije (kadrovske politiko), kar bi nedvomno povečalo interes delegatov in baze za aktivno sodelovanje, 2. glavni oz. odgovorni urednik (s tem pa tudi uredniki in novinarji) bi postali neposredno odgovorni organu upravljanja in s tem dejansko »profesionalizirali« organ upravljanja. Možne so kajpak tudi drugačne rešitve, vendar je eno gotovo: Brez posega v sedanjo linijo vodenja, odločanja in nadzorovanja bo organ upravljanja še naprej samo »obravnaval vprašanja« in »dajal menja in predloge«, kot to od njega zahteva sedanji zakon o javnem obveščanju, nikakor pa ne bo upravljal.

Sedanja (in predvidena) normativna ureditev teh vprašanj sproža tudi načelno vprašanje o odnosu med ustanoviteljem (SZDL) in javnim občilom: Ali je ustanovitelj »lastnik« ali pa zagotavlja oziroma skrbi za razvoj javnega komuniciranja in javnih občil? »Delegati

družbene skupnosti« v organu upravljanja končno niso nič drugega kot člani frontne SZDL, torej tudi njen »organ«. SZDL neposredno odloča z aktom o ustanovitvi o delegatskih mestih v organu upravljanja, v katerem ima tudi svoje »posebne« delegate, ki jih neposredno voli. Zakaj potem dvomi o polnoletnosti po demokratični poti izbranih članov organa upravljanja, ki se kažejo v nasprotovanju povečevanja pristojnosti in odgovornosti organa upravljanja?

Pravno varovanje in omejevanje svobode komuniciranja

V nobenem pravnem sistemu svoboda komuniciranja ni neomejena; v večini (evropskih) držav je omejena z dolžnostmi in odgovornostmi, kot so na primer našteje v Evropski konvenciji za zaščito človeških pravic in temeljnih svoboščin, in ki jih »demokratična družba postavlja v interesu nacionalne varnosti, teritorialne integritete in javne varnosti, preprečevanja nereda ali zločina, zaščite zdravja in morale, zaščite ugleda in pravic drugih, preprečevanja odkrivanja zaupnih informacij« (10. člen Konvencije). Prav konkretne meje svobode komuniciranja, ki jih postavljajo zakonodaje v konkretnih družbah, razločneje kažejo stvarno pojmovanje svobode komuniciranja.

Boj proti politični represiji zoper tisk je v vseh demokratičnih družbah pripeljal do odprave (preventivne) cenzure. Medtem ko večina ustav deklarira odpravo cenzure (razen v izjemnih okoliščinah), pa ne postavlja omejitev zasegu ali zaplembi časnikov oz. prepovedi oddajanja radijskih in televizijskih programov, ki so v nasprotju z zakonskimi omejitvami, ampak je to področje prepuščeno zakonskemu reguliranju. Pri tem moramo razlikovati dve kategoriji tim. preprečevanja zlorabe zakonsko opredeljene svobode komuniciranja: 1. preventivni zaseg, ki ga ne odreja sodišče, ampak – običajno – javni tožilec in 2. zaseg kot dokončno odločitev sodišča, ki vključuje tudi zaplembo (konfiskacijo) zaseženega časnika oz. programa. Preventivni zaseg (še zlasti, če ni sankcioniran s sodno odločitvijo) pomeni v principu bistveno omejitev svobode komunikacijske sfere. Hkrati pa je tak ukrep element pravnega varstva; popolna odprava preventivnega zasega bi omogočala razširjanje sporočil, ki pomenijo kršitev zakonskih omejitev, do sprejema sodne odločitve, in to običajno ni prav kratko obdobje. Ker gre za izrazito protislovna vidika pravnega varstva (na eni strani občil in na drugi strani občinstevev in države), je še zlasti pomembno, da so razlogi za preventivni zaseg opredeljeni čimbolj natančno, tako da onemogočajo vsakršno arbitrarnost.

Pravna teorija pozna dve vrsti kazenske odgovornosti množičnih občil: 1. za dejanja, storjena s pomočjo množičnih občil oz. prek njih

(ki jih je sicer mogoče sto riti tudi brez uporabe občil) – to so tim. »tiskovni delikti« (terminologija ni prilagojena novejšim občilom in novim tehnologijam), in 2. za dajanja, ki so vezana izključno na komunikacijsko dejavnost – »tiskarski (izdajateljski) delikti«. Slednja naša zakonodaja označuje za prekrške v postopku registracije občila, zaradi neobjave obvestila, mnenja, odgovora ali popravka, zaradi onemogočanja preventivne dejavnosti javnega tožilstva ipd. Tiskovni delikti, ki jih vse zakonodaje praviloma štejejo za hujša kazniva dejanja, kot če bi bila storjena brez uporabe množičnih občil (tako tudi naš kazenski zakonik), pa obsegajo zlasti: 1. dejanja zoper ustavno varovane pravice državljanov (npr. nedotakljivost človekove osebnosti, osebnega in družbenega življenja, spoštovanje njegovega dostojanstva in ugleda), 2. dejanja proti temeljem družbenopolitičnega sistema in ustavi (npr. tim. sovražna propaganda, objavljanje zaupnih oz. tajnih dokumentov, blatenje institucij političnega sistema, navajanje h kaznivim dejanjem) in 3. dejanja proti (javni) morali in etičnim načelom družbe (praksa v številnih državah kaže, da je za tovrstna kazniva dejanja škoda zlasti pornografija, mnogo redkeje pa na primer prikazovanje nasilja).

Obstaja pa še tretja vrsta kazenske odgovornosti, ki je »nekaj vmes« med »tiskovnimi« in »tiskarskimi delikti«. Nekaj vmes zato, ker je inkriminirana dejanja v tem primeru mogoče storiti na različne načine, običajno (celo praviloma) pa so podvržena kazenskemu pregonu, ko so storjena prek množičnih občil. Osnutek novega zakona opredeljuje ta dejanja kot »prenašanje in raznašanje neresničnih vesti ali trditev, ki povzročajo ali bi lahko povzročile hujše nerazpoloženje ali vznemirjenje občanov, ogrožajo ali bi lahko ogrozile javni red in mir«. Podobna določila najdemo v švicarskem vojaškem kazenskem zakoniku, grškem in italijanskem kazenskem zakoniku, švedskem zakonu o tisku; v taki ali drugačni obliki pravzaprav v vsaki zakonodaji.

Pri tej kategoriji odgovornosti (in deliktov) gre za dve vprašanji. V primeru, ko gre za (ugotovljive) *neresnične* vesti, ki vznemirjajo javnost, ogrožajo javni red in mir, varnost države, ekonomsko in monetarno stabilnost, onemogočajo dejavnost armade ipd. (v različnih državah so inkriminirane različne – možne – posledice), gre za hujše kaznivo dejanje, storjeno prek množičnih občil, ki je praviloma razlog za preventivni zasег časopisa. Prav predvidene posledice so torej tiste, s katerimi je utemeljen poseg tožilca; vendar je nujni pogoj *neresničnost (lažnost) vesti*.

Toda vrsta zakonodaj šteje v zgoraj naštetih primerih predvidenih (pričakovanih) posledic za zadostni pogoj, ki ima za posledico kazensko odgovornost, tudi sporočila, katerih resničnost ni dokazljiva (mnenja), nenatančna dejstva v sporočilih in pretiravanja (npr. Nemčija, Italija). Podobno kot pri dejanjih zoper ustavno varovane pravice

državljanov, kjer tudi dejstvena resničnost ne odvezuje občila kazenske odgovornosti za kršitev človekove pravice do zasebnega življenja (vendar s pomembno izjemo, kadar gre za ljudi, ki opravljajo javne – zlasti politične – funkcije, kot kaže sodna praksa na Zahodu), je tudi tu že sama možna posledica (npr. »vznemirjenje«) lahko razlog za preventivni zasег in uveljavitev kazenske odgovornosti. Bistvena razlika pa je kajpak v tem, da gre v prvem primeru za varovanje ustavnih pravic in svoboščin, ki so natančno opredeljene, v drugem primeru pa za izredno ohlapne in praktično neugotovljive posledice, ki naj bi jih domnevno povzročila objava sporočila.

Kazenska odgovornost za vznemirjanje javnosti z resnico sili občila v poročevalsko, ne pa problemsko obravnavanje stvarnosti. Novinar čaka, da se kaj »zgodí« (zlasti, da se »zgodí« seja), in potem poroča. Nasprotno poročevalskemu naj bi bilo problemsko, kritično, nedogmatsko novinarstvo, usmerjeno v prihodnost namesto v preteklost. Poglavitna razsežnost take usmerjenosti je odkrivanje možnosti razvoja ter ovir in enostranskosti razvoja *vnajprej*, še preden do njih dejansko pride. Taka usmerjenost je za dejavnost množičnih občil težja ne le zato, ker zahteva bistveno višjo stopnjo usposobljenosti novinarjev, ampak še zlasti zato, ker s tem zapušča varne vode rutinskega upodabljanja institucionalne stvarnosti. Kosovski »primer« še zdaleč ni edini v naši bližnji preteklosti, ki dokazuje, da bi bilo boljše pravočasno »vznemirjenje« (beri: streznitev), ki bi ga »povzročila« množična občila, kot pa čakanje, da se »vznemirjenje« samo »zgodí«, da »govorijo dejstva«.

Drugi argument zoper »vznemirjenje« je z ustavo in zakonom zjamčena pravica občanov, da v množičnih občilih izražajo in objavljajo svoja mnenja. Mnenja so vedno (tudi) pod vplivom motivov, želja, osebnostne strukture, ne le »empiričnih dokazov«, in hkrati (bolj ali manj) podvržena prevrednotenju ob novih spoznanjih. Boj mnenj (prevrednotenje mnenj) je tako rekoč sinonim za napredek. Čim bolj kritična (revolucionarna) so mnenja, tem bolj so za večino vznemirjajoča, in ravno tako, čim bolj se nanašajo na bistvene probleme v katerikoli dejavnosti. Brez mnenj, ki vznemirjajo znanstvenike, bi znanost že zdavnaj izumrla. Brez različnih mnenj, ki so vodilo različnih praks, bi bila vsaka kritika odveč, nepotrebna. Vznemirljivost mnenja je edini resnični dokaz »pomembnosti za javnost«, kajti vznemirljivost ni nič drugega kot različnost od običajnega, povprečnega, vsem znanega, dolgočasnega, sterilnega; je znanilka (možnega) novega, prihodnjega. Če nočemo kritike in boja mnenj, potem nam je pač obvarovati stoječo vodo pred vznemirjenjem, ki ga vsako resnično novo prinaša, ker ruši ustaljeno. Da je tako mejo svobodi komuniciranja postavila buržoazna država, je kajpada razumljivo.

Samoupravna (ne)urejenost odnosov v komunikacijski dejavnosti

Kardelj je v Smereh razvoja (samo) opozoril na dve bistveni razsežnosti nujnih sprememb v sistemu družbenega komuniciranja, ki naj bi onemogočale 1. »ozkosrčno omejevanje svobode tiska« in 2. »njeno zlorabo«. Vodilo tega spreminjanja mora biti po Kardelju prav »neovirano izražanje številnih samoupravnih interesov, družbena kritika in socialistični boj mnenj.«

Živeli bi v hudi zmoti, ko bi pričakovali, da se lahko bojujemo proti vplivu tradicij meščanske družbe (pred vsem se nikakor ni potrebno boriti proti *vsem* njenim tradicijam, ampak le proti tistim, ki dejansko zavirajo nadaljnji družbeni razvoj!) s tem, da jih s pravnimi ali drugačnimi sredstvi zatiramo, ne da bi hkrati aktivirali vse možnosti v družbi za njihovo pozitivno ukinitvev (npr. proti vsakršni zlorabi v preprečevanju zlorabe svobode komuniciranja). Že Kardelj je opozarjal na našo »siromašnost z ustreznimi demokratičnimi oblikami dogovarjanja« in nujnost dopolnitve sistema komuniciranja z ustrežnejšimi institucijami. Osnutek novega zakona teh, dovolj jasno zapisanih zahtev, v ničemer ne uresničuje.

Ne gre samo in ne gre predvsem za vprašanja upravljanja posameznih komunikacijskih organizacij! Gre predvsem za vprašanja samoupravne organiziranosti komunikacijske dejavnosti kot specifične sfere družbene prakse. Vse druge dejavnosti in sfere v naši družbi imajo organizirane mehanizme za vpliv na komunikacijsko dejavnost: od posebnih oddelkov za »stike z javnostjo« v delovnih organizacijah do komitejev, komisij in svetov v družbenopolitičnih skupnostih in organizacijah. Komunikacijska dejavnost pa je (na kar izrecno opozarja Kardelj) organizirana izrazito pomanjkljivo in parcialno (npr. v okviru Gospodarske zbornice, pa z Društvom novinarjev). Da vlogo organizatorja komunikacijske dejavnosti lahko prevzame Socialistična zveza, je praktično nemogoče; ko bi bilo, bi SZDL lahko to vlogo uspešno opravljala tudi za vse druge dejavnosti, npr. izobraževanje, znanstveno raziskovalno delo, kulturno-umetniško dejavnost itd.

V sodobnih diferenciranih in kompleksnih družbenih odnosih to preprosto ni mogoče. Zakaj tega spoznanja ne uveljavimo tudi v komunikacijski dejavnosti oz. v odnosu do nje? Če kaj lahko prispeva k zagotavljanju samoupravnega razvoja komunikacijske dejavnosti, potem je to gotovo njena samoupravna organiziranost kot dejavnosti, ne pa kot množice nepovezanih subjektov (in zato pogosto le objektov) znotraj dejavnosti. Samoupravna organiziranost komunikacijske dejavnosti je edina pot, po kateri lahko uveljavljamo idejo negacije meščanske in

afirmacije socialistične svobode komuniciranja. Sicer bodo komunikacijske organizacije in občila nujno podaljšek, transmisija, pač sredstvo bodisi podjetniške bodisi politične dejavnosti, nikakor pa ne, kot je pred poldrugim stoletjem zahteval Marx, »govoreča zveza med ljudmi«. Gotovo je mogoče reči, da zahteve po »ustreznejših oblikah dogovarjanja in institucijah« v komunikacijski dejavnosti presegajo domet zakonskega reguliranja. Toda mar je racionalno formalno usklajevati komunikacijsko dejavnost z ustavnimi normami, ne da bi se lotili oz. pred tem razrešili bistven pravne urejenosti odnosov v komunikacijski *dejavnosti*?

O starem in (v) novem zakonu o javnem obveščanju

Odgovor Slobodanu Rakočeviču na
članek v Naših razgledih 5. aprila 1985

V peto aprilski številki Naših razgledov se je kolega Slobodan Rakočevič lotil obravnave »nekaj predlaganih rešitev, predvsem tistih, ki jih je v NR razgrinjal« ob osnutku zakona o javnem obveščanju podpisani. Cenim njegovo mnenje o »informativnosti in zanimivosti« mojih pogledov na pravno urejenost komunikacijske problematike v meščanskih državah; tu različnost pogledov – tudi če bi obstajala – ne povzroča pomislekov, torej tudi polemike ne. »Resne pridržke« je S. Rakočevič prihranil za tiste moje poglede, ki niso (le) informativni in zanimivi, ampak jih je mogoče (potrebno) razumeti kot kritiko, pobude in ali predloge za urejanje komunikacijske dejavnosti pri nas doma. In ker se v teh pridržkih poleg razlike v mnenjih zrcali tudi nerazumevanje mojih pobud in izogibanje bistvu postavljenih vprašanj, se mi zdi vredno in potrebno, ponovno se oglasiti.

Najprej o družbeno-ekonomskih temeljih množično komunikacijske dejavnosti. Rakočevič trdi, da se »vloga in dolžnosti ustanoviteljev posameznih sredstev javnega obveščanja prav glede družbeno-ekonomskih vprašanj bistveno povečujejo »z novim zakonom, v katerem tudi pridobiva »na teži in pomenu ... svobodna menjava dela.«

V prid prvi trditvi navaja, da se z osnutkom »bistveno povečujejo (podčrtal S. S.) vloga in dolžnosti ustanoviteljev sredstev javnega obveščanja prav glede družbeno ekonomskih vprašanj. ... Tako naj bi npr. ustanovitelj zagotovil vse potrebne pogoje, če spremeni vsebinsko zasnovno ali kako drugače s svojo odločitvijo vpliva na materialni položaj javnega glasila. Dejansko ta odgovornost ustanovitelja izhaja že iz 25. člena veljavnega zakona, ki ga osnutek novega delno dobesedno, delno smiselno prevzema; v tem pogledu pač ni mogoče govoriti o bistvenem povečanju vloge in dolžnosti ustanoviteljev.

Kar zadeva svobodno menjavo dela in naročnino, prihaja Rakočevič v svojih trditvah v protislovje. Po eni strani pravi, da »je novost v teži in pomenu, ki ga z osnutkom dobiva svobodna menjava dela, ki *jo bo potrebno mnogo bolj kot sedaj uveljaviti na tem področju* (podčrtal S. S.), seveda na različne načine«, ko pa bi bilo treba to načelo konkretno udejaniti, se izvije s »prepletenostjo različnih vidikov in odnosov«, (mojimi) »dokaj splošnimi in v določeni meri celo samo navidezno načelnimi razlogi« proti RTV naročnini ter z iskanjem analogije med RTV naročnino, vstopnino, elektriko, vodo in komunalnimi storitvami. Zmotno je predvsem njegovo izhodišče, da določitev množičnokomunikacijske dejavnosti za dejavnost posebnega družbenega pomena s samim tem še ne pomeni, da obvezno sodi na »področje solidarnega zadovoljevanja skupnih potreb«. Zanj »to predvsem pomeni, da ima družba pri opravljanju take dejavnosti poseben interes, ki ga na določen način tudi uresničuje«.

Rakočevič spregleduje, da sodijo pravice in svoboščine v komunikacijski sferi (med njimi tudi za naše razpravljanje o naročninah posebej relevantna pravica do obveščenosti) med ustavne svoboščine, pravice in dolžnosti človeka in občana (209. člen ustave SRS), in v tem jih kaže razlikovati od elektrike, vode in komunale. Hkrati ustava v 195. členu določa, da se »svoboščine in pravice človeka in občana določene z ustavo, uresničujejo v *medsebojni solidarnosti ljudi*« (podčrtal S. S.). Če je to »premalo prepričljiv in precej splošen argument«, potem priznam, da bolj prepričljivega in konkretnega ne najdem. Drugih argumentov zoper naročnino (ne vem, zakaj Rakočevič postavlja v ospredje tistega o zamudnem itd. pobiranju naročnine, saj je bilo ob njem zapisano, da pri Slovencih nima posebne teže) ne bom ponovno navajal (NR 25. 1. 1985).

Z Rakočevičem se dovolj očitno razlikujeva v ocenah vpliva organov upravljanja v komunikacijskih organizacijah. In še v nečem bistvenem. Če osnutek »jasno določa« vloge in pristojnosti organov upravljanja, ne opredeljuje pa konkretnih mehanizmov za njihovo udejanitev, potem je tudi realno malo možnosti za njihovo udejanitev. Osnutek lahko določa »soodločanje o temeljnih pogojih za pridobivanje dohodka in poslovanja« za eno najvažnejših nalog organa upravljanja komunikacijske organizacije, kar je potreben, ne pa zadosten pogoj, predvsem pa nikakršen dokaz dejanskega vpliva organa upravljanja. Zakonsko določilo pač ne more odpraviti dejanskega protislovja med podružbljanjem lastnine in podružbljanjem informacijske dejavnosti, med prevladujočim dejanskim načinom financiranja in (zaželenim) načinom družbenega upravljanja.

Ne spomnim se, da bi v dosedanjih razpravah o osnutku kdo oporekal pravicam in odgovornostim ustanoviteljev občil; tudi jaz jim ne,

kot hoče prikazati Rakočević, pač pa nasprotujem lastniškemu odnosu ustanovitelja do občila, naj bo to komu še tako »težko razumljivo«, in paternalističnemu odnosu ustanovitelja do organa upravljanja, ki je delegatsko konstituiran in katerega sestavo določa ustanovitelj. Razlikovanje med komunikacijskimi organizacijami (ozd v komunikacijski dejavnosti) in (množičnimi) občili je seveda potrebno (in v tem pogledu bi bil lahko osnutek jasnejši), le da pri svojem opozorilu Rakočević spregleduje eksplicitno omejitev moje razprave na »tista množična občila, ki imajo vsaj v tendenci javni značaj ...; ki opravljajo komunikacijsko dejavnost kot dejavnost posebnega družbenega pomena ...; kjer SZDL kot ustanovitelj nastopa kot reprezentant celotne družbe oz. njenega prostorskega dela« in na »organe upravljanja v komunikacijskih organizacijah« (NR 8. 2. 1985). Kdor hoče, razume.

Z Rakočevićem sva pač vsak svojega mnenja in do tu mu nimam kaj očitati, razen morda, da nekaterih argumentov preprosto »ne more sprejeti brez resnih pridržkov«, kot pravi, ali da jih sploh ne upošteva. Njegov »spodrslijaj« v zaključku pa je precej hujše vrste. Iz svoje rekonstrukcije mojih stališč izpelje sklep, da se zavzemam za novega »organizatorja te dejavnosti v celoti,« ker »SZDL te vloge ne more prevzeti«. Najkrajše in najboljše bo, da ponovim bistvene ideje, zapisane v NR 8. 2. 1985:

»Že Kardelj je opozarjal na našo ,siromašnost z ustreznimi oblikami dogovarjanja' in nujnost dopolnitve sistema komuniciranja z ustreznimi institucijami (v Smereh razvoja) Gre predvsem za vprašanje samoupravne organiziranosti komunikacijske dejavnosti kot specifične sfere družbene prakse! Vse druge dejavnosti in sfere v naši družbi imajo organizirane mehanizme za vpliv na komunikacijsko dejavnost: od posebnih oddelkov za ,stike z javnostjo' v delovnih organizacijah do komitejev, komisij in svetov v družbenopolitičnih organizacijah in skupnostih. Komunikacijska dejavnost pa je (na kar izrecno opozarja Kardelj) organizirana izrazito pomanjkljivo in parcialno (npr. v okviru Gospodarske zbornice, pa z društvom novinarjev). Da vlogo organizatorja komunikacijske dejavnosti lahko prevzame socialistična zveza, je praktično nemogoče; ko bi bilo, bi SZDL lahko to uspešno opravljala tudi za vse druge dejavnosti, npr. izobraževanje, znanstveno-raziskovalno delo, kulturno-umetniško dejavnost itd. V sodobnih diferenciranih in kompleksnih družbenih odnosih to preprosto ni mogoče.«

Temu sledi eksplicitno (ne med vrsticami, kot namiguje Rakočević) zavzemanje za »ustreznejše oblike dogovarjanja in institucije' (kot je temu dejal Kardelj) v komunikacijski dejavnosti«, za nikakršnega »dodatnega organizatorja te dejavnosti« potemtakem. Če kolega Ra-

kočevič v tem hkrati vidi ne le novega organizatorja, ampak tudi povezovanje subjektov množičnokomunikacijske dejavnosti v posebno samoupravno interesno skupnost (kar je kajpak nekaj popolnoma različnega!), tudi prav; to je gotovo ena izmed možnih oblik organiziranja komunikacijske dejavnosti (»mehanizem«), ki bi lahko prispevala k preseganju transmisijskega značaja komunikacijske dejavnosti. Kolikor vem, se taka samoupravna organiziranost ponekod v Jugoslaviji ni posebej obnesla, in tudi na nekaterih drugih področjih, kjer imamo v Sloveniji oblikovane interesne skupnosti, se le-te niso posebej izkazale kot dejavnik podružbljanja dejavnosti. O možnih oblikah samoupravnega organiziranja komunikacijske dejavnosti kot dejavnosti kaže torej tehtno premisliti in – kot sem zapisal v NR – bilo bi smotrno, da bi o tem premišljevali še pred sprejetjem novega zakona. Ker to ni – kot sem tudi zapisal – domena zakonskega reguliranja in ker je bil moj zapis namenjen obravnavi osnutka novega zakona o javnem obveščanju, je (bilo) to vse. Že res »na splošno«, a konkretno in nič med vrsticami.

Verum index sui et falsi

Odgovor Slobodanu Rakočeviču

Razgrinjanje svojih pogledov na osnutek zakona o jav, nem obveščanju, ki se – kot je ugotovil mag. Rakočevič – »znatno razlikujejo od rešitev, predlaganih v osnutku zakona, pa tudi od stališč in usmeritev, sprejetih glede teh rešitev v Skupščini SR Slovenije«, bom sklenil z nekaj opombami na instrukcije, ki jih je Rakočevič zapisal v zadnji številki NR.

V svojem zadnjem zapisu je Rakočevič odkril, v čem je bistvo najinega nestrinjanja: v tem, da on »pravilno raz ume in interpretira ustrezne določbe osnutka in sprejeta stališči v razpravi v zvezi s tem«, jaz pa se nanje tako rekoč požvižgam. Če »tudi ocena vloge in položaja organa upravljanja v komunikacijskih organizacijah najbrž ne more biti rezultat subjektivnih pogledov« (!), ampak »stvar pravilnega (Rakočevičevega?) razumevanja in interpretacije«, potem je vsaka razprava kajpak odveč. Če ustava in zakon določata, da organ upravljanja odloča o delu in poslovanju komunikacijskih organizacij, potem organ tudi dejansko odloča. Če komu pride na misel »subjektivna ocena«, da to ni tako, bi moral biti zaskrbljen nad tem, kar se mu je porodilo v glavi zaradi napačnega razumevanja in interpretacije, in nikakor nad tistim, kar vidi v praksi. »Če v posamezni organizaciji dejanski vpliv organa upravljanja ni skladen z njegovo z ustavo in z zakonom določeno vlogo in položajem, potem je to potrebno spremeniti v praksi.« Za pravilno razumevajočega sta način in metoda spreminjanja očitna na prvi pogled: Spremembo dosežemo »tako, da se ta vloga in položaj tudi dejansko uveljavita«. Ker je ta reč preprosta, si z njo ne kaže beliti glave. Kakorkoli jo obrnemo, je na koncu vedno »jasno«: »Vloga in položaj organov upravljanja v komunikacijskih organizacijah sta takšna, da tem organom zagotavljata odločujoč vpliv na najpomembnejša vprašanja dela in poslovanja teh organizacij!« Da ti organi pridejo do takega »položaja in vloge«, ne potrebujejo ničesar, najmanj »kakšne dodatne (!) mehanizme«: dobijo ju tako, da ju dobijo.

Pravilno razumevajočemu je tudi jasno, da pomeni premišljevanje o »dodatnih mehanizmih« – »nič drugega kot negiranje tiste vloge ustanovitelja, ki mu po naravi stvari in zaradi posebnosti področja pri-

pada«. Osnutek zakona je s tem dosegel najvišji ideal: v njem je spoznan naravni zakon, da ustanovitelj imenuje odgovornega urednika. Da je to res naravni zakon, je dokazal že kapitalizem, kjer je naravna pravica ustanovitelja – lastnika, da postavlja in odstavlja svojega urednika.

Ker je torej večidel vse jasno, ker je vse, kar obstaja, umno (saj, kot prav vidi Rakočevič, celo svobodna menjava dela živi v bratovski ljubezni z blagovno produkcijo), lahko svoj polemični zapis z opravičilom bralcem za trmasto nerganje končam. Verum index sui et falsi – resničnost naj bo preskusni kamen zase in za zmoto.

Ali bo država posvojila slovensko RTV? Dvajset let nazaj?

Med užaloščenimi sirotami, ki jih je nepreskrbljene zapustila pokojna SZDL, se je znašla tudi nekdanja RTV Ljubljana. Novo ime – RTV Slovenija – je ni utolažilo v žalosti. Na srečo se je, ko se SZDL niti ohladila še ni dobro, pojavilo mnogo dobrotnikov, ki bi z veseljem prevzeli krušno materinstvo nad nedoletnim medijskim otrokom. Med njimi je bila na prvem mestu sama država, ki je dolga leta živela v konkubinam s SZDL in družno skrbela za RTV, čeprav svojih pravic in dolžnosti iz tega izvenzakonskega razmerja nikoli ni zakonsko uredila. »Što je, tu je,« bi rekli naši nič-več-brati. Kaj nam (ji) je storiti?

* * *

Za začetek se moramo vrniti v zgodovino. Do leta 1971 je bila radiotelevizija državni zavod, torej specifična oblika delovne organizacije za opravljanje družbenih služb v rokah države. Z zakonodajo po ustavnih amandmajih iz leta 1971 se je tudi radiotelevizijska dejavnost postopoma prenašala iz državne uprave v samoupravljanje neposredno zaposlenih delavcev in predstavnikov družbene skupnosti. V začetku sedemdesetih let so bile ustanovitelske pravice za RTV Ljubljano (in podobno za druge RTV organizacije) prenešene na SZDL. Spremembe v zadnjih dvajsetih letih so nedvomno šle v smeri socializacije radiotelevizije, vendar so bile te spremembe izredno počasne in polne protislovij ter nerešenih problemov. Praktično v vseh ključnih razsežnostih je socializacija ostajala na pol poti, vendar ne glede na to ne more biti dvoma, da so te spremembe pomenile vsaj začetek prehoda iz paternalističnega (državno-centralističnega) v demokratični model. Ostala pa so mnoga protislovja, npr. med komunikacijskimi pravicami državljanov (vključno z najbolj demokratično pravico do objave mnenja) in pravicami kolektivnih subjektov (zlasti ustanoviteljev), avtentična participacija državljanov v medijskih organizacijah ni bila dosežena, mediji so v veliki meri še ostajali odvisni od političnih elit. Z uvedbo parlamentarne demokracije letos je bil ta dvajsetletni »eksperiment« za-

dušen, vsa vprašanja, ki so se zastavljala v preteklosti, pa se zastavljajo znova; paradoksalno je, da danes pri iskanju odgovorov nanje izkušnje iz preteklosti nič ne štejejo, pa tudi ne kritike izpred nekaj let na račun tedaj predlaganega in kljub kritikam sprejetega novega zakona o javnem obveščanju (1985).

Ker danes tako radi govorimo o »zgodovinskem spominu«, bi ob predlaganih spremembah zakona o RTV rad na kratko povzel kritiko zakona iz leta 1985, ki sem jo tedaj objavil v Naših razgledih. Navsezadnje zato, ker sem bil tudi sam v zadnjem času deležen obtoževanj, da sem začel demokratični sistem javnih medijev utemeljevati oz. zagovarjati z majem 1990, prej pa naj bi bil podrepnik oblasti. Ta manira diskvalifikacije kritike sicer ne bi bila vredna posebne pozornosti, če ne bi šlo prav za (deklarirana) prizadevanja za demokratizacijo medijskega sistema v Sloveniji. Zdi pa se, da ta prizadevanja v ničemer niso oprta niti na naše (dobre in slabe) izkušnje iz preteklosti niti na sodobne transformacije medijskih sistemov v Zahodni Evropi.

Kritika iz leta 1985 ...

Odnos med (potencialnimi) viri informacij in množičnimi občili je v naši družbi določen s štirimi ključnimi instancami: 1. z ustanoviteljem, 2. »dvodomnim« organom upravljanja v komunikacijskih organizacijah in/ali svetom, 3. odgovornim (glavnim) urednikom in 4. uredništvom (novinarji in področni uredniki).

Praktično ni subjekta družbenih odnosov – od občana oz. desetih občanov do države, kijim zakon ob bolj ali manj zahtevnih pogojih ne bi dovoljeval ustanoviti občila. Vendar nas bodo tu zanimala samo tista množična občila, ki so vsaj v tendenci javna, torej tista, ki so namenjena vsem občanom določene družbenopolitične skupnosti. Prav taka občila namreč opravljajo komunikacijsko dejavnost kot dejavnost »posebnega družbenega pomena«. Praviloma (kolikor mi je znano – brez izjem) v tem primeru kot ustanovitelj nastopa SZDL: pomeni torej, da SZDL v teh primerih nastopa kot reprezentant celotne družbe (oz. njegovega prostorskega dela). Ustava zato še posebej določa naloge in vlogo SZDL na področju javnega komuniciranja.

Sedanji zakon in praksa in tudi osnutek novega zakona (ki je bil potem sprejet decembra 1985, op. S. S.) organu upravljanja ne dajejo samostojnosti, ki je ena izmed temeljnih predpostavk za uresničitev njegovih – zlasti programskih – funkcij in odgovornosti. Praksa kaže, da linija odločanja, vodenja in nadzorovanja teče mimo organa upravljanja med ustanoviteljsko organizacijo (njenim operativnim vodstvom) in glavnim oz. odgovornim urednikom. Vzroke za to iščemo lahko zlasti v naslednjih dejstvih:

1. organ upravljanja ne vpliva (in v sedanjem sistemu ne more vplivati) na temeljna vprašanja delovanja komunikacijskih organizacij, tj. na (a) pogoje in način pridobivanja dohodka in ustvarjanja prihodka ter (b) kadrovske politiko;
2. organ upravljanja je umeščen med dve profesionalni instanci brez lastne profesionalne instance (glavni oz. odgovorni urednik je neposredno odgovoren ustanovitelju oz. njegovemu organu));
3. družbeni (»zunanj« oz. »uporabniški«) del organa upravljanja, katerega sestavo določi ustanovitelj, je delegatski samo formalno, dejansko pa je – skladno z veljavnim zakonom – le predstavniški. Brez manjkajočih mehanizmov, ki bi omogočili delegatski odnos, bodo »delegati družbene skupnosti« še naprej samo predstavniki.

V takem položaju organ upravljanja ni in ne more biti odgovoren za dejavnost komunikacijske organizacije. Vprašanje pa je seveda, ali naj z novim zakonom preprosto potrdimo tak položaj ali pa poskušamo odpraviti vsaj katerega izmed (ne izčrpno) naštetih vzrokov zanj. Iz dveh razlogov se zdi najučinkovitejša poteza, da izbiranje glavnega oz. odgovornega urednika komunikacijske postane pristojnost organa upravljanja: 1. s tem bi se močno okrepil njegov vpliv na delovanje organizacije (kadrovske politiko), kar bi nedvomno povečalo interes delegatov in baze za aktivno sodelovanje, 2. glavni oz. odgovorni urednik (s tem pa tudi uredniki in novinarji) bi postali neposredno odgovorni organu upravljanja in s tem dejansko »profesionalizirali« organ upravljanja. Možne so kajpak tudi drugačne rešitve, vendar je eno gotovo: Brez posega v sedanjo linijo vodenja, odločanja in nadzorovanja bo organ upravljanja še naprej samo »obravnaval vprašanja« in »dajal mnenja in predloge«, kot to od njega zahteva sedanji zakon o javnem obveščanju, nikakor pa *ne bo upravljal*.

Sedanja (in predvidena nova) normativna ureditev teh vprašanj sproža tudi načelno vprašanje o odnosu med ustanoviteljem (SZDL) in javnim občilom: Ali je ustanovitelj »lastnik« ali pa zagotavlja oziroma skrbi za razvoj *javnega* komuniciranja in *javnih* občil? »Delegati družbene skupnosti« v organu upravljanja končno niso nič drugega kot člani frontne SZDL, torej tudi njen »organ«. SZDL neposredno odloča z aktom o ustanovitvi o delegatskih mestih v organu upravljanja, v katerem ima tudi svoje »posebne delegate«, ki jih neposredno voli. Zakaj potem dvom o polnoletnosti po demokratični poti izbranih članov organa upravljanja, ki se kaže v nasprotovanju povečanju pristojnosti in odgovornosti organa upravljanja?

... in pet let kasneje

Utemeljitev predlaganih sprememb zakona o RTV Slovenija, ki sta jo pripravila vlada in ministrstvo za informacije, pravi, naj bi šlo za spremembo »sedanje strukture Skupščine RTV Slovenija v korist predstavnikov tim. civilne družbe (javnosti)«, kar je nadvse dobrodošla ideja, saj bi njena realizacija pomenila povečanje avtonomije in vpliva javnosti prek Skupščine RTV Slovenija na dejavnost te pomembne kulturne in politične institucije in nadaljevanje zametkov demokratizacije iz prejšnjega obdobja. Operacionalizacija te ideje v predlogu za izdajo zakona pa je v popolnem nasprotju z bistvom te ideje, ker:

1. V celoti odpravlja avtonomijo javnosti, saj njene predstavnike v skupščini oz. Svetu RTV Slovenija imenuje slovenski parlament, torej organ zakonodajne oblasti, od katerega naj bi bilo delo javnih institucij v principu in v praksi neodvisno;
2. Skupščini oz. Svetu RTV Slovenija – enako kot zakon iz 1985 – odreka polnoletnost, saj morajo dobiti njeni sklepi glede kadrovskih rešitev (imenovanje direktorjev in urednikov) soglasje v slovenskem parlamentu, pa čeprav parlament sam imenuje vse člane Skupščine oz. Sveta RTV Slovenija.
3. Predlog tudi zaposlenim v RTV Slovenija odreka pravico, da sami neposredno izberejo svoje predstavnike v Svetu RTV Slovenija; to »odgovornost« na svoja pleča prevzema parlament, kar spet pomeni odrekanje polnoletnosti producentom RTV programov.

Predlagane spremembe zakona nedvomno pomenijo strateški umik v procesu demokratizacije množičnih občil in vračanje k prežvelemu modelu državne (nekateri bi rekli boljševistične) radiotelevizije, ki je bil in je v veliki meri še uveljavljen v Vzhodni Evropi. V tem modelu je država edini lastnik in neposredni upravitelj (v klasičnem državnem modelu prek posebnega ministrstva) radiotelevizije. Kar zadeva jugoslovanski oz. slovenski model, to pomeni vsaj vračanje za dvajset let nazaj, saj se država proglašča za reprezentanta civilne družbe oz. javnosti in ne dopušča nikakršne drugačne artikulacije interesov razen politične (strankarske), kot bi bila radio in televizija zgolj medij političnega komuniciranja, ne pa prvovrstni kulturni (in umetniški) instituciji z razvejanimi zabavnimi, izobraževalnimi in kulturno-umetniškimi programi. Taka redukcija bi nujno vodila v (vnovično) pretirano politizacijo teh medijev po vzoru boljševiške strategije.

Današnja kritika, da v sedanjí Skupščini RTV Slovenija niso ustrezno (ali sploh ne) zastopani interesi slovenskih državljanov, seveda drži – tako kot je držala že pred petimi leti. Kar je problematično, je pričakovanje, da bodo s tihim (vnovičnim) poddržavljenjem radiotelevizije ti

interesi ustrezneje zastopani. Menim, da bi moral slovenski parlament argumentirano pretehtati slabosti in prednosti sedanjega sistema ter sodobnih evropskih sistemov, preden bi se odločil sprejeti spremembe zakona po hitrem postopku. Koncentracija odločevalske moči v parlamentu (ali vladi ali političnih oz. strankarskih elitah) pač ne vodi demokratični medijski sistem, tako kot ne njegovo podrejanje kapitalu (komercializacija medijev). V praktično vseh zahodnoevropskih državah so namreč nacionalno radiotelevizijo (če ne v celoti, pa vsaj pretežno) razdržavili in jo približali vlogi, ki so jo mediji (tedaj časopisi) imeli ob svojem nastanku – vlogi kritičnega nadzorovalca oblasti in instrumenta kulturne in politične javnosti. Če so v 20. stoletju mediji vse bolj prehajali iz rok javnosti v roke države in kapitala, to nikakor ne pomeni, da so bile te spremembe v interesu večine državljanov. Za to pa v demokraciji gre, mar ne?

Delo, 19. in 20. februar 1991

Mediji med državo in trgom

Kakšno radiotelevizijo potrebujemo Slovenci v devetdesetih letih

Struktura medijev v spreminjajoči se Evropi, Mediji in komuniciranje v Evropi, Medijski sistemi na prehodu – to so naslovi treh »panevropskih« raziskovalnih programov, ki so bili z večjimi ali manjšimi ambicijami inicirani na Dunaju, v Grenoblu in Ljubljani v minulem letu. Spodbuda zanje je prišla tako z Zahoda kot z Vzhoda – na Zahodu predvsem s procesi deregulacije in re-regulacije, na Vzhodu s pričakovanji temeljitih sprememb v organizaciji in delovanju medijev.

Kako zagotoviti pluralizem tiska?

Ne le na Vzhodu, tudi na Zahodu je marsikaj novega, zlasti zaradi razvoja novih komunikacijskih tehnologij in globalizacije ekonomije. V mnogih evropskih državah je (dnevni) tisk postal plen transnacionalnih ali močnih nacionalnih korporacij, kar vse bolj postavlja pod vprašaj kritično vlogo tiska. Morda je za nas najbolj zgovoren podatek, kako gre našim severnim sosedom, ki jim tako radi zavidamo njihovo usodo; V Avstriji imajo štirje dnevnik – *Neue Kronenzeitung*, *Kurier*, *Standard* in *Tiroler Tageszeitung* – skupaj kar 61 odstotkov celotne naklade dnevnikov že v rokah nemškega kapitala, kajpak tistega, ki dominira tudi na nemškem trgu in sega tudi v nekdanje socialistične države; Axel Springer Verlag in WAZ (*Westdeutsche Allgemeine Zeitung*). Končno ne gre nič bolje Britancem, kjer je 90 odstotkov trga dnevnikov v rokah štirih medijskih konglomeratov, med katerimi je najmočnejša podružnica avstralske News Corporation družine Murdoch.

Vendar pa koncentracija tiska takih razsežnosti ni splošna evropska značilnost. Zlasti skandinavske države, pa tudi Nizozemska, so še vedno zgled aktivne tiskovne politike držav, ki imajo za cilj ohraniti čim višjo stopnjo pluralizma nacionalnega (dnevnega) tiska. Najbolj učinkovita sta videti dva prijema; neposredne ali posredne državne subvencije dnevnikom ter redistribucija dohodka od reklam (davek na

dohodek od reklam, ki ga država pretaka v za oglaševalce manj zanimive časopise). S tako politiko je tem državam uspelo ohraniti izredno veliko število neodvisnih dnevnih časopisov. Švedska ima na primer kar trinajst dnevnikov na sto prebivalcev – osemkrat več kot Slovenija, večnacionalna Švica pa kar 24!

Vsa skrivnost pluralizma tiska kajpak ni le v taki ali drugačni finančni podpori države časopisom z relativno majhno naklado, ki ne zagotavlja ekonomičnega poslovanja, pa tudi nezanimanja mednarodnega kapitala ne le v relativni majhnosti nacionalnih trgov (končno so skoraj vsi nacionalni trgi v Evropi dokaj majhni). Temeljna predpostavka je, da vsi časopisi niso organizirani kot podjetja, katerih poglavitni smoter je ustvariti profit. »Skrivnosti« sta zlasti dve; prva so neprofitne privatne časopisne organizacije, druga pa načelo, da ima vsak delničar v podjetniško organiziranih časopisih ne glede na velikost vloženega kapitala samo en glas v upravnem odboru. Apetiti kapitala, še posebej tujega, so tu zato praktično enaki ničli. Po drugi strani pa seveda tudi država nima pri medijih takih dacarskih apetitov, kot jih imata na primer jugoslovanska in slovenska oblast, če sodimo po najnovejši obdavčitvi tiska, kakršno so v Angliji poznali v 18. in 19. stoletju.

Zakaj ta uvod o evropskih dnevnikih, če naj bi beseda tekla predvsem o radioteleviziji? Razlog je predvsem v tem, da pri nas tako težko pričakovana privatizacija tudi v »zgodnjih« tržnih ekonomijah pozna meje, ki jih postavlja demokratična družba (in država) v tistih dejavnostih, ki so za obstoj demokracije ključnega pomena. In (politični) dnevni tisk nedvomno sodi mednje. Tako kot pred sto pet desetimi leti tudi še danes velja, da je prva svoboda tiska (danes bi rekli komuniciranja) v tem, da ni podjetje. Pri nas dokaj običajne predstave o tisku kot čisti profitni dejavnosti v vseh kapitalističnih družbah so preprosto zmotne. Zlasti v državah z majhnim številom prebivalstva – in med take izrazito sodi Slovenija – bi »divji lov« kapitala napravil nepopravljivo škodo (spomnimo se nedavnih polemik v sosednji Italiji) tisku kot instrumentu politične javnosti. Razmišljanja, ki celotno problematiko medijev reducirajo na vprašanje lastništva, ki naj bi bilo bodisi državno bodisi zasebno, in ki medije obravnavajo kot »navadna« podjetja, so sicer res kratkovidna, pa zato nič manj nevarna, če uživajo podporo oblasti.

Medijski sistemi v Evropi

Kajpak ta razmislek ne velja le za tisk, ampak tudi za mnoge druge dejavnosti, ki so se v nekdanjih socialističnih državah znašle na prepihu – od kulture do športa. Nedavno izrečena kritična opozorila zahodnih opazovalcev vzhodnoevropskih eksperimentov – npr. na beograjskem FESTU – naj s popolnim razdržavljenjem in s privatizacijo

ne uničimo filmske produkcije, ali predsednika MOK, naj ne uničimo športa, da o slovenskem kulturnem škandalu niti ne govorimo – so le odmevnejši izraz misli, ki jo je pred časom zapisal Marc Raboy: Medtem ko na Zahodu poglavitno nevarnost demokraciji vidijo v totalni moči privatnega kapitala in vseobsegajoči (in vseuničujoči) komercializaciji, na Vzhodu pojmujejo privatni kapital in komercializacijo kot temelj demokracije. Navsezadnje to velja tudi za radiotelevizijo. Če se hočemo pri nas »primerjalno« zgledeovati po rešitvah, kot so uveljavljene v različnih evropskih državah, potem se moramo pri tem opreti na merilo funkcionalne ekvivalentnosti, kot bi temu rekli v primerjalnem družboslovnem raziskovanju. Preprosto povedano, gre za to, da imajo lahko enake oz. enako organizirane institucije v različnih okoljih različne funkcije in učinke prav zaradi razlike v družbenem kontekstu oz. okolju, in narobe. Na velikih nacionalnih trgih z deset milijonskimi publikami ima na primer podjetniška logika kulturne in politične (pa tudi ekonomske) učinke kot v državah z nekaj sto tisoč bralci, poslušalci in gledalci.

Čeprav je vsaka shematska razvrstitev nacionalnih medijskih sistemov v povzemajoče kategorije lahko vedno problematična, bi lahko glede na vpliv političnih in ekonomskih akterjev medijske sisteme v Evropi razvrstili v štiri osnovne kategorije:

1. države z nadzorovano deregulacijo (npr. Danska, Nizozemska, Švedska in Velika Britanija).
2. države z delno regulacijo (Nemčija in Avstrija),
3. države z neregulirano medijsko strukturo (Italija, Španija) ter
4. države z nerazvidno medijsko strukturo (države Vzhodne Evrope).

Za vse štiri kategorije velja, da so (še vedno) kombinacija paternalističnega in komercialnega modela, če uporabimo tipologijo Raymonda Williamsa. In hkrati se seveda strinjamo z njim, da nobenega od teh modelov ni mogoče poimenovati za demokratičnega v strogem pomenu. V nadaljevanju bomo pozornost omejili na prvi dve kategoriji medijskih sistemov, saj »nerazvidno medijsko strukturo« že tako vsak dan preveč čutimo na lastni koži, italijanskega sistema pa menda tudi ne kanimo posnemati (sicer pa o njem ob kakšni drugi priliki).

Nadzorovana deregulacija medijev

V Angliji, ki jo imamo v Evropi še vedno pogosto za zgled demokratičnega medijskega sistema, se je tisk osvobodil paternalističnih regulacijskih pritiskov oblasti že konec 19. stoletja in postal »četrti stan« ter temelj parlamentarne demokracije, vendar je šel razvoj radia (in kasneje televizije) po starih poteh državnega paternalizma z BBC kot monopolnim producentom in distributerjem programov. V nače-

lu in statutarno je BBC sicer od vsega začetka 'javnopravna institucija' in torej instrument javnosti ter formalno neodvisen od vlade, v praksi pa še vedno pogosto podvržen vladnemu vmešavanju: v preteklosti z določanjem višine naročnine (ki pa je zadnja tri leta prav zaradi tega postala vezana na indeks rasti življenjskih stroškov), zdaj pa predvsem prek sveta guvernerjev. Le-ta po statutu sicer predstavlja britansko javnost; dejansko pa v njem sedijo predvsem predstavniki oblasti. Svet je po oceni britanskih analitikov danes vendarle neke vrste tampon med vlado in medijskimi delavci. BBC-jev monopol je bil »zlomljen« sredi šestdesetih let z odločitvijo parlamenta, da ustanovi ITV (Independent Television) kot »federacijo« 15 zasebnih komercialnih postaj (financiranih iz reklam) pod nadzorstvom Independent Broadcasting Authority, katere člane kot »predstavnike javnosti« prav tako kot v primeru BBC imenuje država, tako da je tudi zasebna mreža pod »javnim nadzorom«.

Podobno kot nekatere druge države (Nemčija, Švedska) tudi britanski medijski sistem pozna institucijo ombudsmana (»komisijo za pritožbe zoper radiotelevizijo«), ki je dolžna raziskati pritožbe državljanov glede neprimerne sporočanja, njene odločitve pa morajo biti javno objavljene po radiu, televiziji in v tisku. Seveda je res, daje institucija ombudsmana (oziroma podobnih institucij v različnih državah) prej rezultat prizadevanj za varstvo porabnikov kot pa prizadevanj za povrnitev medijev javnosti. V celoti torej »nadzorovana deregulacija« dopušča privatizacijo in komercializacijo dela nacionalnega medijskega sistema (zlasti časopisov, kabelskih sistemov in lokalnih postaj), vendar pa le do tiste točke, ki bi po splošni presoji že lahko ogrozila položaj medijev kot »četrttega stanu« oz. varuha parlamentarne demokracije. Nikakršna skrivnost kajpak ni, da komercializacija medijev na videz prinaša tudi njihovo depolitizacijo: na videz zato, ker gre v resnici za uveljavljanje v končni konsekvenci vedno tudi političnih interesov lastnikov kapitala. Kot je ugotovilo nemško zvezno ustavno sodišče leta 1986: poseben status radiotelevizije ne dovoljuje podrejanja tržnim silam.

Poleg »javnega nadzora« nad javnimi (neprofitnimi) in privatnimi korporacijami pomenijo poglavitno spodbudo neodvisnim, kakovostnim programom oz. časopisom posebni državni skladi, iz katerih se financirajo posamezne vrste programov ali posamezni časopisi (ali pa posamezni zahtevnejši, tudi novinarski projekti), ki so po splošni sodbi nacionalno pomembni oz. pomembni za sistem parlamentarne demokracije. Podobni skladi obstajajo tudi za spodbujanje tehnološkega razvoja medijev. Nekaj podobnega smo v obdobju sisov poznali tudi pri nas (subvencioniranje sicer majhnega dela radijske in televizijske kulturniške produkcije iz sredstev kulturne skupnosti), in prav gotovo bi bilo treba to načelo ohraniti, pa čeprav v drugačni obliki.

Delno regulirani sistemi

Zdi se, da je avstrijski sistem najbolj vabljev za slovensko vladno koalicijo – najbrž zato, ker bi ji omogočal največ neposrednega nadzora nad delovanjem elektronskih medijev.

V vsej Evropi se medijski sistemi spreminjajo predvsem zaradi razvoja novih komunikacijskih tehnologij in globalnega ekonomskega prestrukturiranja. A hkrati se vsaj na Zahodu parlamenti, vlade in ustavna sodišča ukvarjajo z vprašanjem, kako preprečiti kulturno in mnenjsko opustošenje simbolnega sveta, ki ga proizvajajo tisk, radio in televizija.

V delno reguliranih sistemih, kamor lahko štejemo Nemčijo in Avstrijo, sta nacionalna radio in televizija trdneje in neposredneje v rokah države oz. parlamentarnih strank; sistem je torej bližje paternalističnemu kot pa komercialnemu sistemu. Vsaj v Nemčiji je tudi tisk dokaj reguliran v smislu preprečevanja centralizacije, medtem ko je v Avstriji popolnoma nereguliran in izredno ranljiv za tuji kapi tal. Žal se zdi, da je prav avstrijski sistem najbolj vabljev zgled za slovensko vladno koalicijo – najbrž pač zato, ker bi ji omogočal največ neposrednega nadzora nad delovanjem elektronskih medijev, obe nem pa bi državi ob odsotnosti zasebnega kapitala omogočal tudi nadzor nad tiskom. Eden od kandidatov za novega generalnega direktorja Radiotelevizije Slovenija je nedavno celo predlagal, naj se v slovenski zakon kar prepisujejo funkcije kuratorija avstrijske televizije kot funkcije sveta RTV Slovenija oz. medijskih svetov sploh; vse lastniške funkcije v zvezi z obema medijema pa naj bi opravljal slovenski parlament. To bi bil gotovo odločen korak v smeri – ne paternalističnega, ampak – avtoritarnega medijskega sistema. S tem bi radio in televizija ne le izgubila vsakršno avtonomijo v odnosu do zakonodajne (in gotovo tudi izvršil ne) oblasti, ampak bi nastal tudi izrazito centralističen sistem brez vsakršne lokalne avtonomije oz. regionalnega vpliva na nacionalne programe. Najhuje pri vsej zadevi pa je, da je popolno poddržavljanje preoblečeno v plašč privatizacije oz. bi bilo izpeljano v imenu lastniških pravic, kot da bi kapital, s katerim razpolaga država, ne bil denar davkoplačevalcev (kar je vsaj v primeru naročnine hvala bogu tu di dovolj očitno), torej (civilne) družbe. Hkrati gre kajpak za naivno predstavo, da je deregulacija kar – privatizacija.

Tovrstne ideje je mogoče zaslediti tudi v posameznih frakcijah nemške CDU/CSU, ki pa v nemškem parlamentu niso dobile podpore tako zaradi nasprotovanja SDP in zelenih kot cerkve. Nemška delna regulacija je v tem, da je sfera tiska po eni strani sicer deregulirana in tržno usmerjena, po drugi strani pa hkrati decentralizirana, s pomembnimi

protimonopolnimi omejitvami (torej regulirana). Na področju nacionalne radiotelevizije sta se uveljavila dva modela: »državno-politični«, v katerem nadzorne in delno upravljalske funkcije pripadajo vladi in parlamentu (mreža ZDF), in »korporativni model«, kjer relevantne skupine civilne družbe izbirajo svoje predstavnike v organe upravljanja in imajo zato vladni in strankarski predstavniki v njih manjši vpliv (mreža ARD). Prevladujoče stališče nemških pravnih strokovnjakov (npr. Fuhr, 1989) je, da število predstavnikov vlade in parlamenta v upravnih organih radiotelevizije ne bi smelo presežati ene tretjine vseh članov, kar naj bi zagotavljalo neodvisnost medija od države. To kajpak ne velja za zasebne postaje (npr. SAT 1 in RTL Plus, kabelski sistemi), ki so se – z velikim deležem uvoženih programov in ob izdatni podpori države, ki je z zakonom iz leta 1987 omejila obseg reklam na ARD in ZDF – začele uveljavljati v osemdesetih letih.

Kaj storiti?

(Brez strahu: ne gre za znameniti Leninov spis!)

Možnost delne privatizacije radiotelevizije v vseh zahodno evropskih sistemih temelji na predpostavki, da država zagotavlja oz. omogoča, da nacionalna radiotelevizija opravlja dve temeljni nalogi: 1. zagotavlja različnost mnenj in 2. opravlja kulturno funkcijo. Javne radiotelevizijske postaje so obravnavane kot »kulturne institucije«, ki so za družbo posebej pomembne; njihove dejavnosti zato ni mogoče presojati predvsem z ekonomskega, ampak s kulturnega vidika.

Če o kulturnem poslanstvu radiotelevizije (vsaj na načelni ravni) ni sporov, pa je več težav z operacionalizacijo mnenjskega pluralizma, ki se izražajo zlasti v različnem razumevanju razmerja med internim in eksternim pluralizmom. Interni pluralizem pomeni, da mora biti v interesu mnenjske svobode celo ten program posamezne postaje (kanala) uravnoteženo diferenciran. Raznovrstnost programa naj bi zagotavljala zlasti udeležba »družbeno relevantnih sil« v nadzornih telesih RTV postaj (Klatt, 1987).

Model eksterne pluralizma pa naj bi mnenjsko različnost zagotavljal na ravni vseh programov različnih RTV postaj. Po tej koncepciji je mnenjski pluralizem izenačen s pluralizmom medijev, predvsem po zgledu časopisja, ki (lahko) zrcalijo celoten spekter različnih mnenj. V tem modelu pristranskost (npr. strankarska obarvanost ali določenost) posameznega medija ne po meni problema, saj se »izravnava« z drugačno pristranskostjo drugih medijev.

Vendar pa čistega modela eksterne pluralizma ne poznajo v nobeni državi, celo v ZDA ne, kjer bi izredno velik nacionalni trg morda celo lahko omogočal uveljavljanje »celotnega mnenjskega spektra« prek

različnih medijev. V Evropi je prevladujoče prepričanje, da je mogoče zasebno radiotelevizijo ter eksterni mnenjski pluralizem (na račun internega) uveljavljati le pod pogojem, da že (ali še) obstaja interno-pluralistični (javni) sistem radiotelevizije. Obstoj javne radiotelevizije, ki zagotavlja temeljno pro gramsko in mnenjsko raznovrstnost, je torej pogoj za izdajanje licenc zasebnim korporacijam.

Slovenija s komaj štirimi milijoni oči in ušes ne more računati na polno uveljavitev eksternega pluralizma, ne le zato, ker je potencialna moč oglaševalcev prešibka, ampak tudi zato, ker je slovenski prostor že močno pokrit s tujimi (satelitskimi) programi z oddajami, ki bi jih tudi morebitne zasebne postaje pri nas zaradi nizke cene najpogosteje uvrščale v svoje komercialne pro grame. To je navsezadnje razlog, da tudi v nekaterih socialističnih državah z večjimi nacionalnimi trgi, kjer so se odločili odpreti vrata tujemu medijskemu kapitalu (npr. na Poljskem in Madžarskem), vrat nikakor niso odprli na stežaj. Edina realna možnost demokratičnega razvoja medijev je potemtakem v uveljavljanju načela internega mnenjskega in programskega pluralizma. Tega pa prav gotovo ni mogoče doseči s togim državnim skrbništvom nad nacionalno radiotelevizijo.

Kajpak je jasno, da ni univerzalne rešitve, ki bi zadovoljila vse legitimne (politične) interese. »Politični« niso naključno v oklepaju; slovensko RTV je treba razvijati predvsem kot kulturno, ne pa strankarsko politično institucijo! Vsaj po količini, če ne po kakovosti programov, sta slovenska radio in televizija blizu evropskega vrha, še zlasti, če upoštevamo tehnološko zastarelost in kadrovske podhranjenost. Nikakršni veliki eksperimenti z nacionalno radiotelevizijo in radikalni posegi vanjo zato niso potrebni. Je pa gotovo nekaj pomembnih odprtih vprašanj, na katere bi morala vlada v bližnji prihodnosti odgovoriti.

Na prvem mestu je gotovo vprašanje dolgoročneje nacionalne komunikacijske politike (oz. strategije), ki je vlada očitno nima. Brez take politike je sprejemanje posameznih zakonov lahko le prispevek k še večji zmedi. Med taka ključna vprašanja nadalje sodi odnos med RTV in PTT (ter morebitno novo javno telekomunikacijsko korporacijo); spajanje sodobnih komunikacijskih in informatičnih tehnologij narekuje ustrezno organizacijsko preoblikovanje, ki so se ga denimo tudi na Madžarskem že lotili. Kar zadeva RTV, je to predvsem vprašanje položaja in vloge sistema oddajnikov in zvez oz. nacionalne distribucijske baze za radijske in televizijske programe.

In končno gre tu seveda za upravljanje RTV Slovenija kot »do brino nacionalnega pomena«, ki ga gotovo ni mogoče omejiti na vprašanje razvidnega lastništva. Ne le odločanje o ključnih programskih vprašanjih, ampak do določene mere tudi programsko produkcijo je

treba umestiti v družbo, ne pa v državo. Država mora državljanom omogočiti dihati čist zrak, ne pa jim določati, kako naj dihajo (in kdaj naj ne dihajo, da se ne bi zastrupili). Tako pretekla kot sedanja oblast v boju za politično moč ni kaj prida upoštevala dognanj stroke, in to končno ni nič posebnega. Pri tem pa je vendarle na mestu zahteva, da kreiranje (novega) medijskega sistema ne more popolnoma mimo strokovnih dognanj in dosežene civilizacijske ravni urejanja teh vprašanj v Evropi, ki je naš tako ljubi zgled, če gre resnično za razvoj (bolj) demokratičnega sistema. In v parlamentarni demokraciji so mediji, ne pozabimo – »četrti stan« instrument javnosti (kakor koli se je zgodovinsko tudi »refeudalizirala«, kot je nekoč zapisal Habermas), ne pa zakonodajne, izvršilne ali sodne oblasti. Kar nekaj evropskih zgledov je bilo navedenih, ki nam bi lahko pomagali pri urejanju komunikacijske sfere v Sloveniji: od nacionalnih komunikacijskih svetov, institucije ombudsmana in zastopanosti »relevantnih družbenih skupin« v organih upravljanja do državnih spodbud medijskemu pluralizmu, kakršne so subvencije, posebni skladi ipd. Morda se bo izkazalo, da vse te evropske institucije niso za slovensko rabo. Ampak najprej je o njih treba vsaj razmisliti!

Medijska regulacija v Sloveniji. Prej vice kot raj

Teze najnovejšega slovenskega zakona se začenjajo z znamenitim brezosebnim stavkom »Zajamčena je svoboda javnega obveščanja« (podobno kot je zapisano v ustavi Jugoslavije in Slovenije), po katerem vsak pravni strokovnjak lahko takoj spozna, da gre (še vedno) za zakon po meri (»socialistične«) države, ne pa po meri državljanov in/ali medijev. Vsi mednarodni dokumenti in večina zahodnih nacionalnih zakonodaj od francoske Deklaracije pravic človeka in državljana iz leta 1789 naprej postavljajo na prvo mesto subjekt, posameznika državljan: »Vsakdo ima pravico do svobodnega mnenja in izražanja«; tako na primer tudi lani sprejeti zakon o tisku v Sovjetski zvezi. Razlika je zanemarljiva samo na prvi pogled, saj v bistvu izraža duha zakona (in zakonodajalca). Površno branje slovenskih tez zakona o javnih glasilih vzbuja videz, da med bodočim slovenskim medijskim sistemom in sistemi v Zahodni Evropi ne bo pomembnejših razlik, da so torej teze »na evropski ravni«. Ampak to je le videz. Zakon se bolj kot z obveščanjem in novinarstvom ter novinarji in državljani ukvarja z državo, natančneje; z njenimi pravicami, z dolžnostmi pač malo ali nič.

Kot rečeno, »v povprečju« teze zakona niso nič posebnega v primerjavi s tovrstno zakonodajo drugod po Evropi. Ampak bistvo se skriva v specifikah, torej v odstopanjih od sivega povprečja demokratičnih ureditev. O njih je vsekakor vredno kritično spregovoriti.

Prva revolucionarna razlika, ki uvaja kontinuiteto ideje poddržavljanja v spremembi zakona o RTV Slovenija, se pojavi že v temeljnih določbah. Potem ko so predstavljena temeljna načela ter definiciji javnih glasil in javnega obveščanja, se je predlagatelju zapisala še teza 3a, ki pravi:

Z zakonom ali odlokom občine ali mesta se lahko posamezne dejavnosti javnega obveščanja ali zadeve določijo kot javne službe. Z zakonom ali odlokom iz prejšnjega odstavka se določijo tudi pogoji, obseg in način opravljanja javne službe.

Če prevedemo ta dva stavka v vsakdanjo govorico, to pomeni v bistvu naslednje: Če država kjerkoli ugotovi, da ji zakon o javnih glasilih ne ustreza, ga z odlokom ali zakonom preprosto napravi za neveljavnega. S tega vidika je seveda zakon v celoti odveč, saj z eno samo tezo uzakonja brezzakonje. Ne le da lahko država kadarkoli uvede cenzuro; vsak trenutek tudi lahko podržavi katerokoli glasilo. Kaj takega se v normalni demokraciji ne more zgoditi niti v vojnem času.

Tudi dileme, ki jih predlagatelj zakona našteva glede tujih vlaganj v slovenske medije, so ob tej tezi v celoti odvečne. Predstavljate si zadrego gg. Maxwella, Springerja in podobnih, ko bodo tehtali, koliko svojega kapitala naj vložijo v kakšen slovenski časopis ali RTV postajo, pa bodo nenadoma doumeli, da ne le slovenska država, ampak tudi vsaka izmed bodočih 600 ali koliko občin že jutri lahko njihovo podjetje vtakne med javne službe, mu postavi svojega direktorja in sploh določi vse »pogoje, obseg in način opravljanja javne službe«. Skratka: podržavi! Tudi če bi zakon v vsaki od 40 tez tujim magnatom dovoljeval 100–odstotni lastninski delež (namesto predvidenega 49–odstotnega) in jih oprostil vseh davkov, ga najbrž ni bedaka na svetu, ki bi dal pol centa v tako »privatno« podjetje. Sam sicer sodim vse prej kot med zagovornike »svobodnega trga« na področju medijev; kajpak pa morajo biti meje »svobodni« privatni iniciativi postavljene razumno in spodbudno – spodbudno ne predvsem za kapital, ampak za vsebinsko kakovost glasil. Tako stroge omejitve ali, bolje rečeno, grožnje, kot jo ponujajo sedanje teze zakona o javnih glasilih, pri nas nismo poznali vse od konca vojne sem.

Seveda je jasno, da prav(n)i zajec ne tiči v grmu svežega (domačega ali tujega) kapitala. V Sloveniji je kar nekaj (uspešnih in vplivnih) radijskih postaj in časopisov, ki so že ušli med »privatnike« ali pa bi tja hoteli, ker jim pač ni do državnega skrbništva. Država je pokazala, da ima tudi zanje pravo palico.

Priznati je sicer treba, da je mogoče tezo 3a brati tudi bolj »dobro-namerno« – v smislu pomoči države tistim glasilom, ki bi zašla v težave. A tako branje bi bilo več kot naivno vsaj iz dveh razlogov: prvič, ker ni niti besedice o tem, v kakšnih primerih se država lahko loti prijateljske pomoči s podržavljenjem, in drugič, ker kontekst za razumevanje te teze določajo prehodne in končne določbe, s katerimi dobivajo ključno vlogo ustanovitelji oz. skupščine družbenopolitičnih skupnosti, ki naj bi odločale, kakšna bo usoda začasno (?) podržavljenih glasil (kajpak z novinarji vred).

Pravica do objave mnenja – »anahronizem«?

Teze zakona – sicer bolj sramežljivo kot dosedanji zakon – ohranjajo pravico državljanov do objave mnenja in odgovora, a hkrati vključujejo alternativni predlog, da se »črtajo določbe, ki se nanašajo na objavo mnenj«. Kot piše v predlogu za izdajo zakona, naj bi argument za alternativni predlog prišel iz samega Društva novinarjev Slovenije, ki »meni, da je ta pravica državljana pomenila velik civilizacijski dosežek v razmerah enostrankarskega sistema in monolitnega informacijskega prostora, v pluralni družbi in na razvitem trgu informacij pa je takšna pravica oziroma dolžnost javnih glasil anahronizem: glasila bodo namreč za javnost pomembna mnenja prisiljena objavljati predvsem zaradi pritiska konkurence.

Tako stališče predvsem dokazuje anahronistične predstave o tem, kaj je demokracija. Četudi je bila pravica do objave mnenja prvič uzakonjena v Jugoslaviji, to še zdaleč ne pomeni, da je naša pogruntavščina in da sodi v arzenal »monolitnega informacijskega prostora«. Prav nasprotno: Ideja se je rodila v Zahodni Evropi v obdobju, ko je vse hujša monopolizacija medijev začela ogrožati temeljne pravice državljanov. Raymond Williams je pred tremi desetletji zapisal, da ne more biti demokratične kulture brez pravice vsakega posameznika (ker naj bi bil pač vsi posamezniki polnovredni člani družbe), da javno objavlja svoja mnenja. Ker je demokracija odvisna od aktivnega sodelovanja vseh državljanov, mora to hkrati biti družbena potreba, ne le individualna pravica. Po Williamsovem prepričanju je mogoče to pravico udejaniti le v javnem sistemu medijev v polnem pomenu besede, torej ne v javnem monopolu. Da bi to lahko dosegli, je treba ustvariti nove inštitucije in predvsem paziti, da bi ne bile le krinka paternalističnega ali celo avtoritarnega sistema, je bilo Williamsovo prepričanje.

Da »svobodna konkurenca« prinese na trg vsa »pomembna mnenja«, je danes (v obdobju vse hujše monopolizacije) seveda velika navivnost ali pa sprenevedanje. V zgodnjem razvoju množičnih medijev v obdobju liberalnega kapitalizma je bil tak sistem sicer res kar dober približek svobodi novinarstva in tiska. Danes taka svoboda pomeni predvsem, da lahko vsakdo pove vse, kar hoče, pod pogojem, da bo donosno – da bo pritegnilo zadosten krog publike in dovolj velik krog oglaševalcev. Vsakovrstne manjšine v družbi bodo zato obsojene na molk.

Pred dvema desetletjema je Jean D'Arcy ideje o nujnosti demokratičnih sprememb povzel s pojmom »pravica komuniciranja«:

»Pravici poslušati in biti slišan, informirati in biti informiran skupaj sestavljata bistveni razsežnosti pravice komuniciranja ... Udejanjenje

pravice komuniciranja je zaželeni cilj za demokratično družbo, tako da lahko vsak posameznik ve, da je upravičen do tega, daje informiran in slišan, ne glede na to, kje živi ali dela ali potuje v svoji deželi.»

Odtlej, torej že celi dve desetletji, je pravica komuniciranja, ki bistveno presega klasično svobodo tiska, v jedru mednarodnih razprav o demokratizaciji komuniciranja. V bistvu gre seveda za pravico, ki naj bi pomagala vrniti medije tja, od koder dejansko izvirajo – v civilno družbo, državljanom kot aktivnim udeležencem komuniciranja, in ne zgolj porabnikom. MacBridova komisija v svojem zaključnem poročilu govori v tem okviru o pravici do posredovanja (resnice):

»Posredovati drugim resnico, kot jo vidi (posameznik) sam o svojih življenjskih razmerah, aspiracijah, potrebah in stiskah. Kadarkoli je (posameznik) utišán z ustrahovanjem ali kaznovanjem ali pa mu je onemogočen dostop do komunikacijskih kanalov, je ta pravica kršena.»

Seveda je res, kot npr. ugotavlja D. Fisher, da pravica komuniciranja s pravico do objave mnenja, ki v njej zavzema osrednje mesto, ne v mednarodnih dokumentih ne v nacionalnih zakonodajah ni pravno sankcionirana (z izjemo »stare« Jugoslavije in tudi še veljavnega slovenskega zakona!). Poglavitni razlog za to je seveda v tem, da taka pravica ni ne v interesu kapitala ne države (in pri nas, kot je videti, tudi ne v interesu novinarjev) – je »samo« v interesu civilne družbe. Kajpak se lahko zgodi, da bo slovenski parlament z veseljem prisluhnil »argumentu« novinarjev, da gre za staro šaro iz zakladnice enoumja. Kar zadeva novinarje, pozabljajo, da bodo imeli v odnosu do bodočih lastnikov (pa naj bodo zasebniki ali država) samo toliko pravic s področja svobodnega ustvarjanja, kolikor jih bo imel vsak državljan – tako kot je bilo doslej in kot je povsod. Usoda novinarjev je pač, da kot novinarji nimajo privilegijev – privilegije lahko imajo le kot lastniki ali kot državni uradniki. In zato so njihove pravice po meri državljanov, ne pa lastnikov ali državnih uradnikov.

Kar zadeva »anahronističnost« ideje o pravici komuniciranja in pravici do objave mnenja, je pač najprej treba malo pobrskati po literaturi: tam se hitro vidi, kaj je »nesodobno«.

Nevidni novinarji

Pravice lastnikov in ustanoviteljev glasil (in še posebej države) ter pravice državljanov nedvomno neposredno zadevajo pravice samih novinarjev, ki jim teze zakona ne namenajo skoraj nikakršne pozornosti. Če zanemarimo splošna temeljna načela (1. teza) ter dve tezi (13. in 14.) o »novinarski zbornici«, ki naj bi se alternativno črtali, najdemo novinarje samo v 27. tezi, ki govori o dostopu do virov informacij, ter v 9. in 12. tezi v zvezi z imenovanjem urednikov in odgovornega uredni-

ka. Seveda je res, da gre za zakon o javnih glasilih, ampak nič manj ni res, da so duša in srce javnih glasil – novinarji. Po tezah zakona imajo novinarji naslednje pravice:

- dajejo soglasje k imenovanju odgovornega urednika, če z zakonom ni drugače določeno (v zakonu o RTV Slovenija seveda je drugače določeno!);
- dajejo mnenje k imenovanju urednikov (imenuje jih odgovorni urednik, mnenje novinarskega kolektiva pa ga v ničemer ne obvezuje);
- lahko zahtevajo sodno varstvo pravice do informacije, če jim jo vir neutemeljeno odreče (kar seveda ne more biti nikakršna posebna pravica novinarja, ampak pravica vsakega državljana).

Novinarji imajo po tezah zakona približno toliko pravic, kot ima država odgovornosti: nič.

Postavlja se kajpak vprašanje, ali zakon lahko (če hoče) prispeva k razcvetu novinarstva. Pri tem je treba razlikovali med zakonsko zagotovljenimi možnostmi svobodnega opravljanja novinarskega poklica in upravljanjem komunikacijskih organizacij. Svoboda novinarskega poklica oz. poklicna avtonomija nikoli ni bila utemeljena v lastnini (privatni, državni ali združni). To bi bilo enako, kot če bi zahtevali, da morajo biti sodniki lastniki sodišč ali zdravniki lastniki bolnišnic, da bi imeli zagotovljeno poklicno svobodo. V mednarodni primerjalni raziskavi v 22 državah sva s kolegom Sparksom nasprotno ugotovila, da novinarji povsod vidijo največjo nevarnost svobodi novinarskega ustvarjanja v obliki lastnine, ki je dominantna v danem okolju. V razvitih kapitalističnih državah je to privatna lastnina medijev, v nekdanjih socialističnih državah in v tretjem svetu je to državna lastnina. Če novinarji postanejo lastniki »svojega« medija, s tem problem v ničemer ni rešen, če se začno obnašati kot pravi lastniki, t. j. poskušajo maksimirati dobiček. Svoboda novinarstva (in sploh vseh poklicev) je nasprotno utemeljena v dejstvu, da gre za dejavnost, ki je neke vrste splošno dobro, namenjeno vsem državljanom.

Svoboda novinarskega ustvarjanja je resnično lahko zagotovljena samo s tem, da je novinarstvo osvobojeno načel maksimiranja dobička (interes kapitala) in maksimiranja moči (interes države). Tako svobodo novinarjem lahko zagotavlja edino tisti strukturni del globalne družbe, ki sam ni podrejen nobenemu od teh principov – to pa je civilna družba, ki obstaja zunaj neposrednega nadzora države in katere življenje, čeprav poleg zasebne sfere, kulturnih dejavnosti in političnih interakcij vključuje tudi ekonomsko dejavnost, ni podrejeno pridobitniškim interesom. V opredeljevanju oz. razumevanju civilne družbe je sicer prav

ekonomska dejavnost najbolj protislovna, po eni strani zaradi »industrijske hibridizacije« oz. dotoka zasebnega kapitala v državna podjetja ter zaradi vzajemne odvisnosti in prepletanja funkcij podjetij v obeh sektorjih, po drugi zaradi povečevanja politične moči kapitala. Realna rešitev za novinarski poklic je v bistvu v tem, da se vpliv obeh (tj. države in kapitala) omeji in medsebojno uravnoteži, hkrati pa poveča neposreden vpliv »avtohtone« civilne družbe, ki je osvobodjena tako interesa po moči kot interesa po profitu – bodisi prek organov upravljanja in posvetovalnih teles pri posameznih glasilih, bodisi prek nacionalnega komunikacijskega sveta. Da je lak »varovalni mehanizem« za novinarstvo nadvse potreben, ne dokazujejo le problematične teze zakona, s katerimi se povečuje vloga države, ampak tudi praktični pritiski na novinarje kar sredi parlamenta (npr. nedavna grožnja z odvzemom akreditiva).

O tovrstnem varovanju integritete novinarjev in novinarskega poklica ni v tezah zakona niti besede. Zato seveda ni nikakršne potrebe, da bi bil novinarski poklic v zakonu vsaj ohlapno opredeljen, tako kot je v podobnih zakonih drugod po svetu. Če novinarji nimajo ne pravic ne odgovornosti, o njih v zakonu pač ne kaže izgubljati besed.

Država brez odgovornosti?

Kot rečeno, teze zakona predvsem opredeljujejo (povečujejo) vlogo države v sferi množičnih medijev, o njenih odgovornostih in dolžnostih, da bi bila res »zajamčena svoboda javnega obveščanja«, pa niti besedice.

Gre seveda predvsem za vprašanje, kako lahko država zagotavlja vsaj minimalne predpostavke za tako opevano neodvisno ali avtonomno novinarstvo, za profesionalno in osebno integriteto novinarjev. Odgovor se glasi: Z omejevanjem državne in lastniške moči ter spodbujanjem kakovostnega novinarstva. Od tega teze zakona premorejo le vrsto protimonopolne klavzule v variantnem dodatku k 4. tezi.

Ta vprašanja so za Slovenijo še posebno pomembna zaradi majhnosti komunikacijskega »trga«, ki tako rekoč nujno sili v monopolizacijo (v privatni ali državni obliki). Mnoge države v Evropi (npr. v Skandinaviji, Švici) so se prav iz teh razlogov odločile spodbujati raznovrstnost in kakovost novinarske oz. medijske ponudbe prek nacionalnih skladov, ki se polnijo bodisi proračunsko bodisi iz davkov na reklame. Upravljalca takega sklada bi bil lahko že omenjeni nacionalni komunikacijski svet s predstavniki civilne družbe in medijev (novinarjev), vsekakor pa ne država, ker bi sicer še dodatno povečali njeno moč, namesto da bi jo omejili. Za polno svobodo javnega obveščanja, kot je zajamčena s prvo tezo zakona, so načela o demokratičnosti in svobodi pač premalo.

Država bi morala prevzeti »posebno odgovornost« ne samo »do tiska, radia in televizije italijanske in madžarske narodnosti,« kot pravi prva teza, ampak do celotne medijske infrastrukture v Sloveniji – ne torej abstraktno posebno odgovornost, ampak splošno konkretno odgovornost, zlasti za tehnološki razvoj.

Brez tega bomo pač ostali pri spoznanju, da je »svoboda spoznana nujnost«, utelešena v višjih smotrih države.

Slovenska RTV vstopa v Vzhodno Evropo

Dva razloga sta za tako »smelo« trditev, da smo sicer vse bliže Evropi, ampak – vzhodni. Prvi ni videti problematičen. Kakorkoli si že želimo naslikati deželo tostran Alp v naročju razvite Evrope, ostaja na njenem obrobju tako kot druge vzhodnoevropske dežele. Če se kulturno (lahko) štejemo za njen del, je to v času bliskovitega razvoja informacijske ekonomije oziroma, kot pravi Castells, »informacijskega načina razvoja«, ki beži mimo nas, kaj slaba uteha. Tej usodi kajpak tudi radio in televizija ne moreta (povsem) ubežati.

Drugi razlog utegne vzbuditi več pomislekov, čeprav ni nič manj dejstven. Vzhodna Evropa in Balkan slovita po svoji despotski zgodovini. Kot ugotavlja J. Szcucs, se je v primerjavi z Zahodno Evropo despotizem na Vzhodu razvil preje, trajal je mnogo dlje in je »nacionaliziral« civilno družbo. Če se pogosto govori (zgolj) o boljševizmu, ki naj bi v 20. stoletju vtisnil pečat totalitarizma Vzhodni Evropi, je to posledica prekratkega zgodovinskega spomina. Žal. Kajti boljševizem je le nadaljevanje večstoletne tradicije na tistem geografskem področju, ki se ga je razvoj kapitalističnega načina proizvodnje komaj dotaknil. Če je bila z dolga stoletja uveljavljanimi vzorci despotskega vladanja obremenjena »diktatura proletariata«, je skoraj samoumevno, da tudi nova oblast po večstrankarskih demokratičnih volitvah pred njimi ni imuna, ne drugod na Vzhodu in ne pri nas. In kajpak tudi ne elite v množičnih medijih.

Državno-komercialni sistem

Nekdaj je bilo v zvezi z družbeno-ekonomskimi formacijami mnogo govora o »azijskem produkcijskem načinu« kot specifični vzhodni varianti. V nekakšni ohlapni analogiji bi danes v zvezi z medijskimi sistemi lahko govorili o nastajajočem državno-komercialnem medijskem hibridu v Vzhodni Evropi, ki sicer poskuša posnemati zgled razvitih zahodnoevropskih držav, a mu pri tem posnemanju vedno malo spodrsne. V vsej Vzhodni Evropi so mediji ob obubožanem gospodarstvu in državljanih na pragu bankrota. Kljub velikim idejam o demokratizaciji se države vse bolj otepajo hitrega razdržavljenja radio televizije, tisk pa postavljajo na regulirani trg s selektivnimi dotacijami. Madžari so sicer

še pred zamenjavo oblasti našli »rešitev«, zaradi katere danes mnoge boli glava: skoraj vse do zadnjega dnevnika so prodali, pravzaprav poklonili springerjem, murdochom, maxwellom in bronnerjem.

Zahodni medijski baroni so v bankrotiranih in korumpiranih ekonomijah Vzhodne Evrope našli zlato jamo. Ko jim v drugih državah niso šli več tako zlahka na led kot na Madžarskem, so se namesto nakupa medijev lotili zakupa reklamnega časa in prostora ali programskih pasov. Koliko denarja in v čigave žepe je šlo ob teh transakcijah, je mogoče le ugibati, tako kot ob preprodaji nogometnih ali košarkarskih zvezdnikov. Očitno je le, da tudi Slovenija v teh transakcijah ni bila pozabljena.

Ko se ob vsem tem pojavljajo svarila pred komercializacijo radiotelevizije, ki naj bi jo prinesle privatne postaje, postaja zadeva groteskna. Prvič zato, ker so vse tako imenovane »javne radiotelevizije« na Vzhodu (in tudi slovenska) kajpak komercialne, saj nemalo dohodka dobivajo iz reklam. Drugič zato, ker so te televizije polne pogrošnih (a komercialno uspešnih) programov, bodisi uvoženih bodisi domačih. In tretjič zato, ker bi z zasebnimi postajami na eni strani napravili komercialne interese razvidne ter na drugi strani »nacionalnim« postajam dali vlogo, ki jim kot nacionalnim kulturnim institucijam gre. Skratka, konec bi bilo krivolova.

A konec bi bilo tudi monopola, političnega in komercialnega. Tu pa prihaja na dan neizživeta bolečina vzhodnoevropskega despotizma, ki preračunljivo piha na dušo druge neizživete bolečine – narodne in kulturne samobitnosti. Sladki monopol se odene v plašč skrbi za narodov blagor, ki naj bi mu stregla nacionalna radiotelevizija – s tujimi filmi, z množico uvoženih nadaljevanj in – ne nazadnje – s prenosom tujih satelitskih programov v posebnih programskih pasovih, ki se po vsej Vzhodni Evropi od Poljske do Bolgarije množijo kot gobe po poletnem dežju.

Zveneča gesla o deregulaciji in liberalizaciji medijev, ki jih je lansiral mednarodni kapital in so jih v zastave volilne zmage zapisale tudi skoraj vse nove vzhodnoevropske vlade (na sugestijo tujih svetovalcev ali brez nje), se težko izvijejo iz primeža »nacionalnih« (državnih) in komercialnih interesov. Rezultat? Pluralnost da, ampak ne za vsakogar; avtonomija da, ampak do »prave« mere.

Pluralizem namesto pluralnosti

Pluralizacija medijev je tudi geslo slovenske vlade, pod katerim naj bi potekalo čiščenje medijskega Avgijevega hleva, ki ga je zapustila prejšnja oblast. Toda politična doktrina pluralizma nikakor še ne zagotavlja dejanske pluralnosti, katere bistvo je – po Armandu Matte-

lartu – v radikalnem preoblikovanju narave komunikacijskega sistema, v katerem je treba odpraviti odnose nadrejenosti in podrejenosti oz. obstoj centra (oblasti) in periferije (skupin, ki tvorijo civilno družbo). Slovenska vladajoča koalicija pa nasprotno vidi skozi strankarska očala pluralizacijo predvsem kot uveljavitev doktrine pluralizma – kot strankarsko uravnotežen je medijskega prostora, ki naj bi ga pomagale doseči finančne injekcije provladnim časopisom (*Slovenecu*, *Novi demokraciji*), kadrovske spremembe na nacionalnem radiu in televiziji (s čimer naj bi bila dosežena interna – spet strankarska – pluralizacija) in celo posebni, od uredniške politike »neodvisni« strankarski programi na radiu in televiziji, nekakšna mešanica internega in zunanjega (kajpak strankarskega) pluralizma. Nobeden od teh ukrepov ne more zagotoviti dejanske pluralnosti, vse dokler je nestrankarska artikulacija (kulturnih, socialnih, znanstvenih, verskih ...) interesov v bistvu škodljiva za marginalno ali celo nelegitimno z vidika zahtev po medijski pluralnosti.

Potekajoče spremembe torej ne odpravljajo periferne položaja civilne družbe in (tradicionalno despotsko razporejenega) centra politične oblasti. Hkrati pa tudi ne odpravljajo odnosov podrejenosti in nadrejenosti; nasprotno, celo krepijo jih. O spremembah v nasprotni smeri bi lahko govorili tedaj, ko bi ne bila država (vlada) tista, ki bi presojala, kaj spodbuja pluralnost (pluralizem) medijev, ampak civilna družba. Naj bo parlament izvoljen tako ali drugače, naj bo vlada imenovana in sestavljena na tak ali drugačen način, v njiju nikdar ni bila in ne more biti utelešena civilna družba.

V vsej Vzhodni Evropi in (v nekoliko manjši meri) tudi pri nas je bil v medijih v preteklosti uveljavljen komandni način vodenja; »vrhovno poveljstvo« je bilo v rokah občinske, republiške ali zvezne oblasti, ki je »ukaze« pošiljala glavnim urednikom, ki jih je kajpak sama postavljala, izvrševali pa so jih (pogosto nevede) novinarji. Odnosi nadrejenosti in podrejenosti so se kajpak reproducirali tudi znotraj medijev samih, od najbolj odgovornega urednika, kije bil hkrati »politični organizator«, do najmanj odgovornih novinarjev, a še vedno »družbeno-političnih delavcev«. Ob hkratnih, ob koncu osemdesetih let vse bolj intenzivnih in učinkovitih odporih novinarjev.

»Novi« sistem ne prinaša nikakršne bistvene spremembe v vodenju. Demokratično izvoljena oblast je po vseh republikah pohitela z noveliranjem ustreznih zakonov, s čimer so zaposleni v komunikacijskih organizacijah povsod izgubili vsakršen vpliv (torej še tistega, ki so ga imeli v preteklosti) na ključne kadrovske in programske odločitve in s tem na to, koliko bo komunikacijska dejavnost le podaljšek politične (danes strankarske), koliko pa avtonomna, v stroki utemeljena

dejavnost. »Center« (pri nas parlament, ponekod pa kar vlada) je tisti, ki določa in odloča: civilno-družbena »periferija« (univerzi, kulturne institucije, gospodarska zbornica, sindikati, družbena gibanja, društva in združenja) je odločitev le deležna, ne pa v njih udeležena. V parlamentu ni le zakonodajna oblast, ampak tudi oblast nad mediji.

Strelovodi namesto anten

V zadnjem času je med novinarji (»a i šire«) najbolj odmevala izjava novega generalnega direktorja RTV Slovenija dr. Jerovška, ki je v svojem nastopnem nagovoru Svetu RTV Slovenija dejal, da želi postaviti »strelovod v obrambi svobode besede«. Njegove besede neposredno sicer niso učinkovale tako ustrahujoče kot znamenita izjava g. Janše o novinarskem »labodjem spevu« izpred leta dni, z vidika avtonomije novinarskega poklica pa v resnici niso nič manj sporne.

V današnjih časih, za katete je gotovo bolj značilna jugoslovanska medijska vojna kot pa pluralizacija medijev; niti ne preseneča strelovodno-obrambno izrazje. Mnogo bolj je problematično pristajanje na legitimnost napadov na novinarje (ker pač »do njih prihaja v vseh demokratičnih in pluralističnih družbah«!?) in »zunanjih intervencij«, pred katerimi pa naj bi novinarje (vse? ali le nekatere?) ubranil direktor »v vlogi strelovoda«. Seveda cenim prizadevanja dr. Jerovška, da bi novinarje obvaroval neprijetnosti (končno ni – skoraj – nikogar med nami, ki bi si jih želel), toda če naj bi sistemska urejenost temeljila na novinarjevi podrejenosti izključno uredniški politiki in profesionalnosti, ne pa zunanjim pritiskom in višjim interesom, potem je edini »strelovod«, ki lahko spelje »intervencije« tja, kamo sodijo, sodišče – kot je to pač res običaj v demokratičnih družbah. V primerih, da so tovrstne »intervencije« spoznane za upravičene, tudi ni razloga, da bi kdorkoli varoval novinarje pred materialno in kazensko odgovornostjo (kot jih danes v vsesplošnem medrepubliškem laganju in sprenevedanju). Toda upravičenosti ali neupravičenosti »intervencij« v demokratičnem sistemu prav gotovo ne more presojati tisti, ki kroji uredniško politiko, predvsem pa morajo biti vsakovrstne intervencije na očeh javnosti.

Morda je na prvi pogled nasprotovanje strelovodni ideji videti pretirano, toda če idejo postavim v kontekst »pluralizacijskih sprememb« v Sloveniji, postane njena problematičnost razvidnejša. Svet RTV Sloveni ja se neprestano srečuje z »intervencijami« v novinarsko delo, pa ni nikjer nobenega strelovoda, ki bi jim postavil nasproti načela uredniške politike in novinarske stroke (ali, če hočete, obrti). Ko se delijo sredstva za »pluralizacijo medijev«, ni ne o uredniški politiki ne o stroki ne duha ne sluha; ministri ne odgovarjajo na vprašanja poslancev, v javnost tu in tam pricurljajo nekakšne pol-zaupne informacije. Kje je tu svoboda

novinarjev in tiska! Kje je tu pravica do nepristranske obveščenosti! Deluje tisto, čemur je slovaški publicist Benhart v Delu dejal »cvetenje zvez«, za katerimi se vedno skriva kak »postranski« smoter osebne ali skupinske koristi, in to pojasnil s primerom federalne vlade v Pragi, ki po lastni presoji dotira nekatere časopise, drugih pa ne, kar je sprožilo ostre proteste med novinarji. Nič posebnega za Vzhodno Evropo.

Če naj bi govorili o dejanski pluralnosti, bi morali uredniki namesto strelovodov posta(vi)ti antene. Ampak ne (samo) sprejemne, tudi oddajne! Pluralnost pač ni v obstoju določene količine medijev z »objektivnimi in formacijami«, ampak je tudi in predvsem v razvejanosti virov, različnosti idej, pluralnosti (ne pluralizma) odločanja in kajpak v dialogu in kritiki. Kajti nič ne more biti slabše za medije in novinarje od tega, da bi jih prelevili v nevtralne enosmerne kanale, prek katerih bi vlade in partije (katerekoli) pošiljale »objektivne informacije« neukemu ljudstvu. Tovrstna manira je bila pred dobrim desetletjem zavita v zahtevo po (objektivnem, kajpak) »obveščanju za odločanje«. Se sliši smešno? Ali pa preveč znano?

Vodja reformne skupine poljske radiotelevizije je lani v zvezi z demokratizacijo medijev na Poljskem in Madžarskem zapisal, da bosta v prihodnosti obe državi soočeni z dvema ključnima problemoma: z naraščajočo komercializacijo in s pritiski novih vlad na medije, da bi prek njih in z njihovo pomočjo povečali svojo moč. In njegov komentar?

»Če bo tako, se bo spet vse začelo od začetka.«

Delo, 15. februar 1992

Medijski zakonski jarem za državljane

Marca 1990 je med zadnjimi zakoni prejšnje oblasti zagledal luč sveta Zakon o RTV Slovenija. Med prvimi zakoni nove zakonodajne oblasti je bil Zakon o spremembi in dopolnitvi zakona o RTV Slovenija, ki ga je slovenski parlament sprejel junija 1990. Odtlej so se ciklično porajali zakonski osnutki, teze in predlogi, s katerimi naj bi vsaj na normativni ravni vzpostavili »demokratski komunikacijski model«, vmes pa so se vrstile kritike nove oblasti na račun medijev in novinarjev ter njihove nič manj ostre reakcije, tja do štrajkov. Da te vrste gradivo prihaja (?) na skupščinske klopi že tretjo pomlad zapored, opozarja vsaj na dvoje: prvič, da gre za zadeve, ki jim stranke pripisujejo prvovrsten politični pomen, in drugič, da niti med strankami niti med drugimi akterji še zdaleč ni soglasja glede temeljnih načel tistega, čemur naj bi rekli »demokratski komunikacijski sistem«.

Ihtavo ponujanje novih in novih »rešitev« je vedenjski vzorec oblasti, ki ga najdemo v vseh vzhodnoevropskih državah od Češke in slovaške federativne republike do Skupnosti neodvisnih držav. Spremljajo ga bolj ali manj nasilno zamenjevanje ustanoviteljev množičnih medijev in urednikov, bolj ali manj sramežljivo koketiranje s tujim kapitalom ter bolj ali manj prikriti apetiti oblasti, da bi medijem tudi institucionalno nadele politične uzde. Zdi se, da so vsepovsod na evropskem Vzhodu prizadevanja za demokratične spremembe v komunikacijski dejavnosti ujete med Scilo interesov po krepitvi državno-strankarske politične moči in Karibdo profitniških interesov. Zaletavost pri reševanju problemov, ki nikakor niso le problemi nekdanjih socialističnih držav, se kajpak ne more obnesti, še zlasti ne, če je edino vodilo sprememb revolucionarna diskontinuiteta oziroma vzpostavljanje sistema, ki bi se čim bolj radikalno razlikoval od prejšnjega »socialističnega«. Naj za zgled nepremišljenih posegov navedem le tri, morda najbolj znamenite primere:

Prvi je divja privatizacija časopisja na Madžarskem, ki predstavlja pravcato razprodajo narodovega bogastva, saj so časopisi čez noč skoraj v celoti (zlasti dnevni tisk) prešli v roke tujega, predvsem nemškega kapitala. Na srečo je tiskovna afera na Madžarskem streznila vlade drugih držav, ki so se previdneje lotile privatizacije tiska.

Drugi primer je strankarsko-državno polaščanje nacionalnih radijskih in predvsem televizijskih postaj. Nove vzhodnoevropske vlade oz. parlamenti so vsi po vrsti kaj kmalu ugotovili, da je radiotelevizijski sistem, kakršnega je razvila stara državno partijska nomenklatura, izredno priročen instrument za uveljavljanje interesov države oz. vladajočih strankarskih koalicij in maksimiranje politične moči. Kritika prejšnjega sistema je nekritično obtičala pri zamenjavi direktorjev in urednikov, morda še »neposlušnih« novinarjev, medtem ko so se procedure za celovito zakonsko regulacijo že zavlekle do tiste mere, ki sproža dvom v »demokratske namene«.

Tretji primer je Jelcinov maščevalni dekret po propadlem državnem udaru, s katerim je prepovedal izhajanje tistih časopisov, ki so jih avgustovski vojaški pučisti pustili pri življenju. Ne glede na razloge (da se *Pravda*, *Sovjetskaja Rossija* in še nekateri dnevnikarji niso eksplicitno izrekli proti puču), je Jelcinov dekret, ki se je skliceval na novi zakon o tisku iz leta 1990, eminenten primer kršenja svobode tiska, in se mu je večina novinarjev odločno uprla. Komentator *Literaturnaje gazete* J. Ščekončinkin je ob tem zapisal: »Junta je zaplenila moj časopis. To pa ne pomeni, da lahko zdaj začnemo ideološko krvno maščevanje. Odločitev Borisa Jelcina, da prepove nekatere časopise, je protidemokratska. Z njo je kršil obstoječe zakone, pa čeprav obstajajo dokazi o sodelovanju urednikov te skupine časopisov s pučisti. Če so bili objavljeni članki, ki so v nasprotju z zakonom, bi bilo potrebno poklicati na odgovornost konkretne posameznike.«

Redukcija pluralizma na pluralizem političnih strank in redukcija civilne družbe na politične stranke in privatnolastniško ekonomijo sta značilen izraz novega vzhodnoevropskega razumevanja demokracije, v katerem je demokracija zvedena na strankarsko (in torej politično) artikulacijo interesov v večstrankarskem parlamentarnem sistemu in kjer v končni instanci oblast (oz. vladajoče stranke) odločajo, kaj je demokratsko in kaj ni. V zadnji instanci je za »varovanje demokracije« tako dovoljena tudi – cenzura! Pobude, ki so se po demokratizaciji političnega sistema pojavile tudi pri nas, da je namreč potrebno razvijati in uveljaviti moč civilne družbe, ki edina lahko omejuje absolutno oblast države in strank, so bile enostavno preglasovane po »demokratskem« večinskem načelu v instituciji, ki naj bi posebej oblikovala demokracijo – parlamentu. Strokovni argumenti in sodobni zahodnoevropski zgledi vzpostavljanja demokratskih regulacijskih instrumentov so bili preprosto zavrženi.

Čeprav osnutek novega slovenskega Zakona o javnih glasilih (26.11.1991) ne vključuje več kar srhljivih poprejšnjih predlogov, ki so (celo lokalni) oblasti dajali praktično – neomejeno moč nad mediji, pa

je v njem (in ob njem) vendarle še marsikaj spornega. Ključno vprašanje je nedvomno, zakaj in komu je zakon sploh potreben. Če ga potrebuje država, je tak, kakršen je, dovolj priročen izdelek. Država ga pač potrebuje zato, da nadzoruje medije in prek njih državljanе. Vsaj tiste stranke, ki so udeležene v politični oblasti, če ne kar vse, skrbništvo nad mediji lahko (vsaj tiho) zagovarjajo. Tako so vsaj delno deležne pravic, ki si jih jemlje država in jih hkrati odreka državljanom ter institucijam civilne družbe, nekako po reklu »Quod licet lovi, non licet bovi«. Pravica države, da medijem ukaže objaviti »pomembne informacije«, in možnost medstrankarskega dogovora v organih upravljanja javnih komunikacijskih organizacij, s katerimi se polastijo dela medijskega prostora oz. časa, sta le milejša oblika neposredne cenzure, ki jo lahko država uveljavi v »izrednih razmerah«. Kaj so in kdaj nastanejo »izredne razmere«, to ve le v državi utelešen um.

Vprašanje cenzure je kajpak staro toliko kot sama ideja svobode tiska. Pa vendarle pri tem običajno ostaja prikrito bistvo cenzure, ki je v delitvi na pooblaščne in državi lojalne avtorje (novinarje?) na eni strani ter nepooblaščne in nelojalne, potencialno sovražne novinarje na drugi strani. Cenzura je v končni instanci vedno *individualno* komunikacijsko dejanje; vedno je nekdo, ki se mora odločiti, kaj objaviti in česa ne. Cenzura torej ne pomeni nič drugega kot to, da država *vnajprej* in *nasploš* poklicnim novinarjem in urednikom odreka zaupanje, in hkrati izreka neomajno zaupanje državnim uradnikom, ki s cenzuro dobijo »licenco« za univerzalno usposobljenost in nezmotljivost. Drugače povedano: za državo so najboljši, najbolj usposobljeni novinarji – državni uradniki.

Komunikacijske organizacije (podjetja ali zavodi) posebnega zakona pravzaprav ne potrebujejo; za zavode obstaja zakon o zavodih, mediji kot podjetja se ravnaajo po zakonih trga in gospodarski zakonodaji – kot pač vsa podjetja. Za komercialne organizacije pomenijo zakoni, ki jih sprejema država, predvsem *omejevanje podjetniške svobode* kot – zanje – edine otipljive oblike svobode tiska. Izjema so le *zaščitni zakoni*, torej tisti, s katerimi država posamičnim medijem daje posebna pooblastila in pravice oziroma privilegiran položaj (na primer pravico do RTV naročnine, omejevanje konkurence iz tujine ipd.). Naravno je torej, da direktor monopolne komunikacijske organizacije, kakršna je RTV Slovenija, dvigne glas proti apetitom političnega monopolista – države, da bi bila udeležena v blagodatih monopola.

Za državljanе je izbira med eno ali drugo vrsto monopola izbira med gluhoto in slepoto. Če je zakon komu resnično potreben, je *državljanom in civilni družbi* – in sicer zato, da jih obvaruje pred nasilno močjo države in trga oz. kapitala, se pravi pred interesi, ki se v končni

instanci reducirajo na maksimiranje politične moči / ali profita. Potreben je zato, da

1. jasno opredeli pravice in svoboščine državljanov;
2. jih zakonsko sankcionira;
3. zagotavlja »minimalne standarde« demokratskega komuniciranja.

Z vidika interesov državljanov je omejevanje lastninskega deleža tujega kapitala v slo venskih medijih do 49 odstotkov nepomembno, saj v ničemer ne omejuje možnosti monopolizacije in verižnega lastništva medijev v rokah domačega (ali mešanega) kapitala in države. Monopol je monopol, pa naj bo »tuj« ali »naš«, tako kot je nasilje države nasilje, pa naj bo država »tuja« ali »naša«. Ne nazadnje ni nikakršne ovire, da tuji kapital ustanavlja časopise v slovenščini v tujini in jih distribuira v Sloveniji.

Če bi država sprejemala »zakon o javnih glasilih« zaradi državljanov in zanje, bi morala predvsem zakonsko preprečiti nastajanje monopolov. Na dva načina: na eni strani z omejevanjem kumulativnega lastništva medijev, na drugi strani s *spodbujanjem* medijskega pluralizma. Zgledov za oba pristopa (ki ju ni mogoče izključevati, ampak le povezovati) je po vsej Zahodni Evropi obilo; da nič od tega ni prišlo v sedanji osnutek zakona, je samo dokaz, kako daleč smo od *Zahodne*, in kako blizu *Vzhodni* Evropi.

Tudi z od države predpisano novinarsko zbornico, ki naj bi podeljevala licence novinarjem, si državljani ne bomo mogli pomagati pri uresničevanju svojih pravic in svoboščin. Če novinarji hočejo imeti svojo zbornico, je to stvar njihove profesije; če hočejo, da jim jo predpiše država, je to stvar njihove naivnosti. Ne uvidim pa, kaj imata novinarska zbornica in licenca opraviti z javnimi glasili, če zakon članstva v zbornici ne določa za pogoj za opravljanje novinarskega poklica, hkrati pa tudi ne določa pogojev za članstvo oz. licenco. V kakšni zvezi so nagrade, ki naj bi jih – po osnutku zakona – podeljevala novinarska zbornica, s svobodo, tiska ali z dejavnostjo javnih glasil, pa bi bila lahko nagradna uganka za državljane.

Osnutek zakona državljane odpravi s pravico do odgovora in popravka ter z dovoljenjem, da predlagajo Svetu za varstvo človekovih pravic in temeljnih svoboščin, naj obravnavajo njihove pritožbe v zvezi s popolnoma nejasno »pravico do obveščenosti ali obveščanja«. Mar državljani tega dovoljenja nimamo že sedaj? Ta zakonska določba bi kaj veljala le v primeru, ko bi bilo natančno določeno, pod katerimi pogoji »Bavconov svet« mora obravnavati predlog državljana. Glede na to, da svet ni profesionalni organ in se le občasno sestaja, bi bilo še posebej pomembno tudi določiti, v kakšnem roku mora svet tak predlog obrav-

navati. Če bi bilo vse to storjeno, bi bila rešitev v bistvu enakovredna dosedanji regulaciji pri varovanju nekdanje ustavne pravice državljanov do *objave mnenja* – in torej državljanom vsekakor dobrodošla.

Osnutek zakona o javnih glasilih torej v izhodišču ni namenjen varovanju pravic in svoboščin državljanov, kar je temeljni pogoj za resnično demokratizacijo komunikacijske dejavnosti. Osnutek se ne ukvarja z vprašanji, kako omejiti moč komercialnih in političnih skupin pritiska, da bi obvarovali neodvisnost medijev ter pravice in svobodo državljanov, in kako omogočiti čim bolj vsestransko udeležbo državljanov v komunikacijski dejavnosti. Ob strani pušča nevarnosti tržnega sistema, ki ne more zagotoviti pluralizma medijev in sili v koncentracijo kapitala in homogenizacijo vsebin, s čimer najbolj prizadeva zlasti marginalne oz. manj številčne skupine v družbi. S tem, ko daje državi posebne pravice do objave informacij in do cenzure, v bistvu negira pravo naravo svobode tiska kot pravice državljana. Skratka, ne gre za *zakon države za državljane*, ampak za zakon ene »stranke« (države) proti drugi »stranki« (civilni družbi).

Strankarska sla po medijih

Bolj ko se leto vzhodnoevropskih »refolucij« odmika, bolj postaja očitno, da je zgodovina postsocializma določena z mediji. Mediji so bili med iniciatorji, spodbujevalci in akterji političnih sprememb; politične spremembe so bile neposredno namenjene tudi nacionalnim medi jem; hkrati pa medije zadevajo. tudi vsa osrednja politična in ekonomska vprašanja »prehoda«: vloga države, političnih strank in civilne družbe, vprašanja pluralizma, privatizacije in denacionalizacije, zahteve po suverenosti in avtonomiji. Pri tem ne gre za nekakšno deterministično razumevanje ali celo pojasnjevanje postsocializma, marveč preprosto za spoznanje, da mediji globalno in v vse bolj dobesednem pomenu »konstruirajo stvarnost«.

Ni torej naključje, da čezmerna potencia medijev zbuja nesluteno poželenje med tradicionalnimi akterji moči, kot so država, politične stranke, pa seveda tudi ekonomske korporacije. To seveda še posebej velja za čas pred volitvami. Mediji so postali nepogrešljivo orodje, s pomočjo katerega politični in ekonomski akterji povečujejo svojo moč in dobiček. Množice na novo nastalih političnih strank po vsej Vzhodni Evropi so se tega hitro zavedele. Po prvih evforičnih prisegah o svobodi tiska in privatizacijskih poskusih v tisku so hitro zavrle procese razdržavljanja medijev, zlasti nacionalnih radijskih in televizijskih postaj. S parlamentarnim licitiranjem (in kajpak z blokado) zakonov, z moratoriji na podeljevanje frekvenc in z »odkrivanjem« strankarskih – ali paradržavnih – modelov »demokratskega« nadzorovanja medijev poskušajo mnoge stranke v Vzhodni Evropi prehodno obdobje izrabiti predvsem za to, da bi dobile nadzor nad mediji.

Zahteve slovenske opozicije po »italianizaciji« radiotelevizije (razdelitvi programov med politične stranke po vzoru italijanske državne radiotelevizije) in v zakonski predlog oblikovane zahteve po brezplačnem razpolaganju strank z delom medijskega prostora in časa v predvolilnem obdobju so prav gotovo le poseben primer splošnejših tendenc, ki jih najdemo povsod po Vzhodni Evropi. Na kratko bi jih lahko označili kot (vnovično) uveljavljanje avtoritarnega komunikacijskega sistema, kakršnega je na primer po drugi svetovni vojni zgradil dr-

žavni socializem s prisvajanjem komunikacijskih pravic kot privilegijev manjšine na oblasti. Kakor je po eni strani prizadevanje strank za nadzorovanje medijev razumljivo in »politično naravno«, pa po drugi strani takšno strankarsko poželenje po vmešavanju v procese javnega oblikovanja in kroženja mnenj in s tem razširjanju strankarskih kompetenc iz politične na civilno družbo terja tudi veliko mero kritične pozornosti. Če bi parafrazirali (ne)popularno zahtevo Spomenke Hribar, bi lahko zato zaklicali: »Ustavite stranke!«

Pri obeh najnovejših strankarskih zahtevah – po strankarski delitvi televizijskih programov in po brezplačnem medijskem prostoru in času za stranke – gre v bistvu za naravnost flagrantno kršitev načela enakopravnosti državljanov v komunikacijskih pravicah. Se več: S temi in takimi zahtevami postaja svoboda tiska de facto samo še korporacijska pravica (tj. pravica kolektivnih subjektov) in preneha obstajati kot pravica državljanov. Odpovedovanje individualnim pravicam in svoboščinam oz. njihovo odpravljanje v prid »višjim«, »skupnim« pravicam in interesom je od same francoske revolucije naprej v zadnji instanci vedno proizvedlo teror nad državljani. Prav zaradi teh tragičnih zgodovinskih izkušenj je potrebno z vsemi razpoložljivimi sredstvi preprečiti strankam, da bi se polastile medijev.

Da bi bila absurdnost sedanjih zahtev še velja, opozicijske stranke celo pozivajo državljane k državljanski nepokorščini, da bi s tem pomagali uresničiti strankam njihove apetite po privilegijih in sami odpravili svoje pravice. Hkrati ko stranke zahtevajo brezplačen dostop do medijskega prostora in časa, pozivajo državljane, naj ne plačujejo radiotelevizijske naročnine vse dotlej, dokler ne bodo deležni strankarske propagande. Državljan naj bi torej plačevali strankarsko propagando, ne da bi bilo pri tem. treba strankam s prstom migniti! Nekoč je bil to privilegij ene – komunistične – stranke, zdaj pa naj bi bil to skupinski in za državljane nekoliko dražji privilegij, skrit pod plašč Demokracije! Kakšna preproščina!?

Očitno smo pri nas navajeni reševati stvari le tako in šele takrat, ko jih priženemo do absurda. Zato je skrajni čas da se političnim strankam z enakimi zahtevami do medijev pridružijo vsi drugi kolektivni subjekti:

Gospodarska zbornica Slovenije mora v imenu slovenskih podjetij zahtevati, da slovenski mediji v času ekonomske krize brezplačno objavljajo reklame za izdelke in storitve slovenskih podjetij. Podjetja, ki več kot polovico proizvodnje izvozijo, naj imajo pravico do dvojne porcije reklam.

Univerzi v Ljubljani in Mariboru morata zahtevati, da v času, ko je kandidatov za vpis na univerzo več, kot je razpisanih prostih mest,

nacionalna radio in televizija vsaj deset ur na dan prenašata predavanja s fakultet, dnevniki pa redno objavljajo zapiske s predavanj.

Verske skupnosti v Sloveniji morajo zahtevati, da v času, dokler v Sloveniji ni dosežena popolna sprava, mediji vsak dan objavljajo pravne molitve in zaobljube.

Sindikati morajo zahtevati brezplačen prostor in čas v medijih za obvestila svojemu članstvu, dokler ne bodo spet vsi Slovenci zaposleni.

Hkrati lahko politične stranke zahtevajo, da se o njihovih programih »na ustrezen način« obvestijo delavci pred začetkom delovnega časa, študenti pred predavanji in verniki pred verskimi obredi. Da se podobno kot mediji sploh vse institucije civilne družbe razvrstijo po strankah – tako bi, denimo, namesto klasičnih in realnih gimnazij imeli leve in desne gimnazije. A podobno lahko na primer tudi univerzi zahtevata, da je med odmori na koncertih potrebno uvesti predavanja o sodobnih znanstvenih dosežkih Slovencev, ki jih morajo obvezno poslušati vsi obiskovalci koncertov. Gospodarska zbornica lahko zahteva od Cerkve, da v vseh farah organizira procesije za ozdravitev slovenskega gospodarstva. Posebna skupščinska komisija bi lahko pripravila tudi ustrezne predloge zakonov za vse te raznovrstne oblike plodnega sodelovanja strank, države, civilne družbe, gospodarstva in medijev. Tako bi lahko dokončno pospravili Slovenijo in Slovence, tedaj pa bi morda tudi novim revolucionarnim strankam postalo jasno, da stranke niso alfa in omega demokracije.

Dve leti bo tega, kar se je z revolucionarnim zakonom o strankarsko sestavljenem svetu RTV Slovenija slovenski parlament prvič – in že takoj na začetku! – uklonil državno-strankarskim apetitom po medijih. Vsi kasnejši poskusi vnovične regulacije množičnih medijev so poskušali uveljavljati enako logiko – logiko pravice močnejšega, varovanja posebnih pravic države in strank, ne pa obćih pravic in svobošćin državljanov. Skoraj neverjetno je, kako globoko je Leninova ideja o političnih strankah in njihovih voditeljih kot kolektivnih organizatorjih, propagandistih in agitatorjih zasidrana tudi v glavah novih strankarskih voditeljev. Tudi zanje so mediji še vedno – tako kot za Lenina pred sto leti – mediji predvsem instrument strankarskega boja in uveljavljanja politične volje strank. Kot bi se v času globalne komunikacije v Vzhodni Evropi čas popolnoma ustavil!

Primerjanje ali celo utemeljevanje sedanje zahteve po strankarski drobitvi slovenske televizije z razdelitvijo italijanske državne televizije med krščansko demokracijo, socialiste in komuniste je prav tako le ena izmed »demokratičnih« potegavšćin. Do delitve v Italiji je prišlo v sedemdesetih letih, da bi zmanjšali odvisnost RAI od ene stranke, ki je bila na oblasti ves čas po vojni. To je bil hkrati čas uvajanja barvne

televizije in eksplozije zasebnih postaj ter sklepanja nenavadnih (političnih) kupčij. Analitiki ugotavljajo, da je bilo to obdobje razvoja radiotelevizije v Italiji tako kaotično, da ga je mogoče primerjati samo z divjim Zahodom, kot pravi Mazzoleni. Pri nas se stranke na oblasti očitno brez težav menjujejo, s tehnološkimi spremembami pa si nihče – še posebej ne v strankah – ne beli glave. Pa vendarle sedanje sklicevanje na italijanski model v bistvu sploh ni presenetljivo: tudi medijski položaj v Sloveniji bi težko označili kako drugače kot za kaotičnega!

Zakon o RTV: za razsvetljeni dualizem

Zakon o RTV Slovenija je bil eno zadnjih zakonodajnih dejanj nekdanje delegatske republiške skupščine spomladi 1990. Prvi večstrankarski parlament ga je, komaj je bil konstituiran, po hitrem postopku spremenil v tistem delu, ki določa način upravljanja RTV Slovenija. Zdaj je videti, da bo tudi prvi po novi ustavi konstituirani parlament kmalu sprejemal novi zakon o RTV Slovenija, in če je mogoče sklepati po tezah, vnovič radikalno spremenil upravljavsko strukturo.

Zakonske teze predvidevajo, da bodo novi svet, ki bo upravljal slovensko javno radiotelevizijo, sestavljali člani, katerih manjši del (sedem) naj bi imenoval državni zbor iz vrst strankarskih aktivistov (vendar ne poslancev), večino članov (9) pa naj bi imenoval državni svet iz vrst javnih delavcev, ki naj bi uveljavljali interese skupin, zastopanih v državnem svetu. Preostalih osem članov naj bi neposredno izvolili zaposleni na RTV Slovenija (5), po enega člana pa italijanska in madžarska manjšina ter verske skupnosti v Sloveniji.

Ni dvoma, da pomeni predlagana struktura sveta RTV radikalen odmik od sedanje ureditve, ko je sestava sveta v veliki meri strankarsko določena, tako da strankarski interesi izrazito prevladujejo nad interesi za razvoj nacionalne radiotelevizije. Tudi ni dvoma, da je to radikalen odmik od paternalistične k demokratični ureditvi upravljavskega sistema, ki pri urejanju zadev nacionalne radiodifuzije ne priznava legitimnosti le političnim (strankarskim, državnim), ampak tudi drugim, t. i. civilnodružbenim interesom in akterjem.

Upati je torej, da se bo nacionalna javna radiotelevizija otresla politične diktature parlamenta. Upanje ni povezano le s spremenjenim načinom imenovanja članov sveta in z odpravo poslanskega privilegija, kakršnega imajo sedanji (in so ga imeli prejšnji) poslanci, da namreč imajo hkrati aktivno in pasivno pravico pri imenovanju članov sveta. Upanje temelji tudi na drugih predlaganih spremembah, ki bi pomenile, če bi bile uresničene, doseganje polnoletnosti nacionalne javne radiotelevizije:

- na pravici sveta RTV, da si sam izbere predsednika in namestnika predsednika, ne pa da mu jih – tako kot zdaj – postavlja parlament;

- na njegovi pravici, da samostojno in dokončno imenuje glavne urednike, ne pa da – kot doslej – pred dokončnim imenovanjem poprosi za soglasje parlament;
- na pravici manjšin in zaposlenih v RTV Slovenija, da sami neposredno izvolijo svoje predstavnike, ne pa da jih – kot doslej – zgolj predlagajo parlamentu, ki jih (ali pa jih ne) imenuje.

Parlament je bil doslej (in je še vedno) v vlogi nekakšnega razsvetljenega absolutista, ki daje svetu le toliko pravic, da lahko njegovi člani živijo v utvari, da v resnici upravljajo, dejansko pa so vse ključne odločitve (s pravico veta) trdno in izključno v rokah parlamenta (zdaj državnega zbora). S tezami zakona o Radioteleviziji Slovenija dobiva parlament vlogo, ki mu gre v demokratičnih komunikacijskih sistemih: vlogo nadzornika – prek večinskega dela članov nadzornega odbora – nad porabo naročniškega denarja davkoplačevalcev, namesto vloge političnega nadzornika, ki jo je igral doslej. Da dosedanja politična dominacija strank v svetu RTV ni bila učinkovita, kaže vsaj dvoje: kratek čas, ki ga je »političnim« direktorjem uspelo preživeti na svojih mestih oziroma so ga na njih želeli preživeti, ter kronični odločevalski problem v svetu RTV zaradi strankarske polarizacije. Kako je tovrstno »obglavljenje« profesionalnega vodstva RTV vplivalo na radijske in televizijske programe, lahko vsakdo ugotovi sam.

Če ni mogoče oporekati sodobno in demokratično zasnovanemu sistemu upravljanja nacionalne javne televizije, ki ga prinašajo zakonske teze, pa ob tem hkrati ni mogoče mimo ugotovitve, da zakon o Radioteleviziji Slovenija regulira samo en del slovenskega radiodifuznega in kabelsko-distribucijskega sistema. Sodobni komunikacijski sistemi postajajo tipični dualni, tako da se v njih prepleta dejavnost javnih in zasebnih radijskih in TV postaj (bodisi radiodifuznih bodisi kabelskih). Novi dualni sistem, ki se je v osemdesetih letih začel intenzivno razvijati v Zahodni Evropi, je predvsem »regulacija konflikta«, kot je zapisal Wolfgang Clement, minister v Severnem Porenju-Vestfaliji. Javna in zasebna radiotelevizija se namreč v temelju razlikujeta glede na cilje, naloge, organizacijske oblike in način financiranja, vendar sta si enaki v tem, da obe nastopata na istih trgih in se srečujeta z enakimi »partnerji« (komercialnimi, finančnimi, oglaševalskimi podjetji ter gledalci in poslušalci). Prav v načinu reguliranja konfliktov med njima se izraža stopnja demokratične urejenosti komunikacijskega sistema. Zato seveda nikakor ni dovolj regulirati nacionalne javne radiotelevizije in pustiti popolnoma ob strani zasebne radijske in televizijske (radiodifuzne ali kabelske) postaje. Prav to pa se v Sloveniji očitno dogaja.

Zakonsko določena sestava in naloge radiodifuznih svetov na Poljskem¹, na Češkem in Slovaškem² ter v Romuniji³:

	Poljska	Češka Slovaška	Romunija
Člane sveta imenuje:			
parlament	+	+	+
vlada	-	-	+
predsednik republike	+	-	+
Naloge in odgovornosti sveta:			
državna komunikacijska politika	+	+	+
izdajanje licenc za rtv postaje	+	+	+
izdajanje licenc za kabelsko TV	+	+	+
odločanje o rtv naročnini	+	-	-
odločanje cene za nakup licence	+	+	+
določanje kazni za prekrške	+	+	+
organizacija raziskovanja	+	-	-
svetovanje državnim organom	+	-	-
imenovanje direktorjev			
javnega radia in televizije	+	-	-

1. *Poljski zakon o radioteleviziji, december 1992.*

2. *Zakon o delovanju radia in televizije, oktober 1991. Po razdružitvi Česko-Slovaške federacije 31. decembra 1992 so dotočila zakona ostala v veljavi v obeh novonastalih državah.*

3. *Zakon o radiodifuziji, maj 1992.*

Pretirano enostranska skrb za javno radiotelevizijo in zakonodajno zanemarjanje zasebne radiotelevizije je lahko še posebej usodna zaradi tega, ker sodobne študije ugotavljajo, da z razvojem zasebnega telekomunikacijskega sektorja po vsej Zahodni Evropi javne radiotelevizije zahajajo v že kronično krizo identitete in legitimnosti. V končni instanci je pri tem gotovo najpomembnejše, da zasebna radiotelevizija diktira programske spremembe in da na programskem področju prihaja do konvergence, kar logično postavlja pod vprašanj legitimnost naročniškega financiranja. Rešitev seveda ni v ukinjanju javnega sektorja, ampak v njegovi »individualizaciji« oz. v (vnovični) določitvi specifičnih ciljev, ki se bodo realizirali v programih. Z vidika demokratizacije komunikacijskega sistema so bistvene prednosti javne radiotelevizije v možnostih produkcije programov ne le za večino, ampak tudi za najrazličnejše manjšine, v popolnejšem in nepartijnem obveščanju in komentiranju, v žanrski raznovrstnosti, v postavljanju zahtevnih kakovostnih standardov in etičnih temeljev komuniciranja, v uvajanju oz. preskušanju inovacij in eksperimentov – skratka v produkciji oddaj,

ki niso podrejene železnemu zakonu ustvarjanja profita. Toda da bi se specifika javne radiotelevizije lahko uveljavila, mora biti (zakonsko) definiran tudi položaj in značaj zasebne radiotelevizije – in prav to je tisto, kar se lahko izkaže za usodni manko pri nas.

Tako kot je za nacionalno javno radiotelevizijo bistvenega pomena narava sistema upravljanja (kakršen je svet RTV Slovenija), je za regulacijo konflikta v sodobnih dualnih sistemih bistvenega pomena temeljni regulacijski mehanizem – mehanizem, ki regulira konflikte med zasebno in javno radiotelevizijo. Hkrati s tem prispeva tak regulacijski mehanizem k preseganju tradicionalnih »javnih zavodov« na področju radiotelevizije, za katere je bila značilna dokaj tesna povezanost z državo. Novi regulacijski mehanizmi, kakršni so komunikacijski ali radiodifuzni sveti v različnih oblikah v Zahodni in tudi že v Vzhodni-Srednji Evropi (na Poljskem, Češkem, Slovaškem), lahko že s svojim avtonomnim položajem in vlogo v komunikacijskem sistemu preprečujejo politično kontrolo države (vlade ali parlamenta) nad javno radiotelevizijo (če seveda niso zasnovani ravno kot kontrolni mehanizem).

Ob napovedanih spremembah v upravljanju RTV Slovenija je torej treba ugotoviti, da so te spremembe vendarle samo prvi korak k celostni (in upajmo demokratični) ureditvi slovenskega komunikacijskega prostora. Če naslednji koraki ne bodo kmalu sledili prvemu, se nam lahko (vnovič?) »zgodí Italija«. Sedanji dualni sistem v Italiji je namreč nastal z izrazito stihijnim razvojem zasebnega sektorja, ki je bil posledica skoraj popolne odsotnosti kakršnekoli regulacije in ki je na koncu proizvedel hujši monopol, kakršen je (lahko) državni. Da se tudi pri nas ne bi na primer strankarski interesi začeli uveljavljati skozi nenadzorovano ekspanzijo zasebne radiotelevizije (radiodifuzne ali kabelske – npr. s klientelističnim podeljevanjem frekvenc ali kabelskimi monopoli) ali da ne bi komercialni pritiski popolnoma ustavili razvoja javne radiotelevizijske produkcije (v zgoraj opisanem pomenu, torej s poudarkom na diverzifikaciji itd.), je zadnji čas, da se zakonodajalci lotijo celovite (re)regulacije radiotelevizije. Pri tem nam je lahko v opomin tudi to, da so nas mnoge nekdanje socialistične države Vzhodne Evrope že prehitele.

Posvetitev komunikologije. Temna stran Pisatelja

Vedno si bom želel svoj poklic zamenjati za pisateljskega. V Ljubljani dež in mraz, jaz pa nekje v tujini na toplem ob jutranji kavi v miru prebiram normalen časopis in premišlujem, kako teče življenje pod Alpami. Od daleč je vse videti krasno jasno. Nobeno umazano dejstvo ne more zmotiti jasnine mojih misli. Vse moje misli so Resnica. Vsaka moja beseda je Resnica.

Jasno vidim Slovenijo, kako se prebuja v nov dan in nov krog razprav o slovenskih medijih in javni RTV. Najprej zagledam opozicijske politike, ki jezno vpijejo na ministra za kulturo, ker je v parlament poslal neprebavljiv predlog zakona. Naj govorijo kar hočejo, saj jih itak nihče ne posluša! Potem zagledam predsednika novinarskega društva, ki jim na ves glas hiti pritrjevati. Tudi njemu ne smem odreči – čeprav bi rad – pravice do lastnega prepričanja in videnja stvari. Naj kar govori, mu bo že zmanjkalo glasu!

Potem se zdrznem. Ubranost vojakov nove RTV zmoti rezek zven komunikološke kritike, »nenaden in silovit poseg tako imenovane stroke«, kot bi zapisal Pisatelj. Od kod le prihaja? Seveda, iz Fakultete za družbene vede! To je zato, ker pred tremi desetletji partijski ce-ka ni bil dosleden in ji je pustil preživeti, čeprav je bil dokazan njen buržoazni značaj! Kakšna nedoslednost! Kdo ji je sploh dal pravico govoriti? Zdaj je napočil čas za evtanazijo!

Gospod Jančar se je prostovoljno javil, da z njo opravi enkrat za zmeraj. V zadnji številki *Sobotne priloge* je postregel s kronskim dokazom: ker je »očitno šele aprila letos odkrila problem slovenskih medijev in njihove odvisnosti od politične oblasti« – nima moralne pravice javno motiti zakonodajne ubranosti!

Tribunal Zbora za republiko je v torek z gromkim aplavzom in cepetanjem pozdravil bistroumnost dokaza.

* * *

Najprej preseneča, da Pisatelj nič ne pove o odlikah predlaganega zakona in zagotovilih, da se bo z njim popravilo stanje v »naši javni

hiši«, ki je tako bedno, da v njegovem svetu niso mogli preživeti Pisateljevi prijatelji. In nič o »očitni« neutemeljenosti zahtev, da se je treba sprememb v regulaciji medijev in posebej javne rtv lotiti bolj premišljeno, kot je to storilo ministrstvo za kulturo.

O kakovosti samega predloga pa morda veliko pove že dejstvo, da je celoten razdelek z naslovom »Prilagojenost predlagane ureditve prava Evropske unije in prikaz ureditve v drugih pravnih sistemih« plagiat. Izvirnik najdete na spletni strani Evropskega novinarskega centra v Maastrichtu. S tem so predlagatelji eklatantno kršili avtorske pravice, saj so poljubno izbirali posamezne odstavke iz avtorskih prispevkov, ki jih maastrichtski center objavlja na svoji spletni strani, in prikrili dejanske vire oziroma avtorje. In to tudi kaj pove o resnosti, s katero se je ministrstvo lotilo priprave zakona.

Vse do danes sem bil prepričan, da so pisatelji najdoslednejši borci proti kršitvam avtorskih pravic.

Nič manj ne preseneča, da ima Pisatelj, ki živi od javne besede, »zadržke« in »ne more razumeti«, da si mora pravico do javnega izražanja mnenja deliti še s kom, celo »z nekaterimi komunikologi in sociologi Fakultete za družbene vede«. In tudi jaz nečesa ne morem razumeti, namreč da Pisatelj tako rekoč sredi Evropske unije na celi časopisni strani objokuje svojo usodo v komunikologiji neuslišanega in osamljenega kritika totalitarizma – in to v časopisu, ki ga bo naslednje jutro, kot pravi, pri zajtrku »pobljuval s svojo ideološko in človeško surovostjo«. Se mu ne obrne, ko je prisiljen pisati kolumno v tak časopis?

* * *

Potolažim ga morda lahko vsaj v enem. Pisatelj ni bil sam! A Pisatelj pač živi v svojem svetu in svoji Resnici, v katero je sveto prepričan. Ko bi ga le malo glodal črv dvoma, bi mu bilo dano videti, da ni pisal samo on in niso trpeli le njegovi prijatelji, ko so odstopali. O tem, kaj so napisali »nekateri komunikologi in sociologi Fakultete za družbene vede«, bi se tudi v tujini zlahka prepričal s klikom na spletno stran Fakultete za družbene vede, kjer so objavljene njihove bibliografije. Priporočam.

Z odstopi se mi je težje hvaliti kot z objavami, a naj bo, ker jih ni na spletu.

Decembra leta 1994 sem (brez hrupa) izstopil iz sveta za radiodifuzijo, ker se je svet v vsem letu sestel samo na konstitutivni seji in se ni lotil nobene od nalog, ki mu jih je določal zakon, radijske in televizijske frekvence pa so se delile mimo njega in brez razpisov.

V začetku devetdesetih let sem bi v času, ko je bil gospod Šeligo predsednik sveta RTV, njegov namestnik. Ko je poleti leta 1992 pred-

sednik zbolel, bi moral kot namestnik opravljati njegovo funkcijo, a je nisem mogel, ker je Demosova večina v svetu vsak hip lahko sama sklicala izredno sejo sveta s po svoji volji določenim dnevnim redom in mi torej ni ostalo drugega, kot da odstopim (hrup so povzročali drugi). Tako je svet RTV poleg v parlamentu imenovanega predsednika in namestnika dobil še v svetu samoupravno izbranega »predsedujočega«.

Da se je Demosova večina v svetu tako razhudila, je bil morda kriv tudi moj predlog ustavnemu sodišču, naj presodi o ustavnosti tedaj veljavne zakonske določbe o sestavi sveta RTV, po kateri je člane sveta iz vrst zaposlenih na RTV Slovenija imenovala skupščina Republike Slovenije in po kateri institucije civilne družbe (javni zavodi, nepolitične organizacije in društva) niso imele neposrednega predstavnštva v svetu.

Ne vem, zakaj bi o mojih izstopih razpravljali v okviru neke znanstvene discipline (in seveda niso), četudi so mediji predmet njenega proučevanja. Bilo bi koristno, da bi o tem razpravljali tisti, ki so me imenovali, a če niso, tudi prav. Odstopil sem pač zato, ker nisem hotel prevzeti (dela) odgovornosti za (ne)delovanje obeh svetov, in to štejem za človekovo osebno pravico, lahko tudi za moralno dolžnost. Če je kdo odstopil s položaja z namenom, da bi si posledično pridobil večjo moč pri odločanju, se je pač s tako taktiko lahko tudi uštel.

* * *

Za nekoga, ki sistematično spremlja problematiko regulacije medijev, v sedanjem sporu o organih upravljanja na RTV Slovenija ni pravzaprav nič novega. V osemdesetih letih prejšnjega stoletja sem s podobnimi argumenti kot danes polemiziral s predstavniki tedanje SZDL, ki so zagovarjali privilegije »ustanoviteljev« oziroma SZDL (predvsem pravico imenovanja glavnega in odgovornega urednika), medtem ko so bili »družbeni organi upravljanja« v medijih brez vsakršne moči. Čeprav se mi zdi nenavadno, da so nekdane (po mojem prepričanju neustrezne) rešitve ponovno postale aktualne in jih zagovarjajo tisti, ki v prejšnjem sistemu vidijo največ napak, v taki kakofoniji ne vidim nič slabega.

Le dvoje pa me moti.

Najprej naklonjenost absolutizaciji moči parlamenta in trivializacija pomena civilne družbe, katere predstavniki v večini (!) evropskih držav na različne načine lahko brez posredovanja zakonodajne in izvršilne oblasti sodelujejo v upravnih, nadzornih in posvetovalnih organih javnih radijskih in televizijskih zavodov. S tem ne trdim, da so državljani moralnejši in pametnejši od politikov. Kot bi dejal David Luban, je pravo vprašanje, ki ga je treba zastaviti, prav nasprotno, namreč ali

so politiki pametnejši in moralnejši. Čeprav je obojih – pametnih in modrih ljudi ter politikov – relativno malo, iz tega ne moremo izpeljati sklepa, da so prav politiki pametni oziroma pametnejši od večine drugih ljudi. Če bi veljalo, da so, potem so argumenti v prid civilne družbe brez teže. Ne nazadnje je za »krepko demokracijo« značilno, kot pravi Benjamin Barber, da politiko delajo državljani, ne pa, da je politika nekaj, kar je namenjeno državljanom.

In drugo: Javno razpravljanje je temelj demokracije. Omejevanje javne razprave z nenavadno hitrimi in do neke mere celo tajnimi postopki priprave in sprejemanja zakona ali s poskusi diskvalifikacije drugače mislečih me spominjajo na čase, ki sem jih omenjal na začetku.

Teh časov pa si menda ne želiva ne Pisatelj ne jaz, ki ne bom nikoli pisatelj.

O krizi javne RTV

Razprava o javni radioteleviziji v Sloveniji se mi zdi v tem trenutku zelo pomembna. Kolikor poznam dogajanja po svetu, izzivi pred javno RTV v Sloveniji niso nič posebnega; posebnost Slovenije pa je prav gotovo v tem, da se razprav o javni RTV, ki bi prispevale k reševanju pomembnih odprtih vprašanj prihodnjega razvoja, loteva relativno pozno in nesistematično. V vseh drugih pogledih pa slovenska javna RTV ni izjema; tako kot javne RTV po svetu in zlasti v Evropi se sooča s tremi sklopi vprašanj, na katere je treba najti veljavne odgovore in jih bom v nadaljevanju na kratko orisal.

Najprej gre za vprašanje zgodovinskih razlogov in motivov nastanka javne službe nasploh in še posebej na področju radia in kasneje televizije. Kakršna koli razprava o tem, kakšna naj bi bila prihodnost javne radiotelevizije, ki ne bi naprej ugotovila ključne razloge in smotre za nastanek te institucije predvsem v zahodni Evropi, je vnaprej obsojena na neuspeh.

Drugo bistveno vprašanje je, kateri so ključni razlogi za to, da je ta institucija pravzaprav povsod prišla v globoko krizo. Za konec sedemdesetih let bi lahko rekli, da je ta institucija dosegala svojo zlato dobo v zahodni Evropi, kasneje pa je prišla v krizo. Danes je ta institucija v globoki krizi po vsej zahodni Evropi in mnogi resni avtorji ji napovedujejo tako rekoč konec.

Temu sledi še tretji sklop vprašanj. Tu ne gre za enako univerzalno raven spraševanja, ampak za bolj »lokalno« – gre za vprašanje, ali na področju javne radiotelevizije v Sloveniji lahko kaj napravimo zato, da bi ohranili ideje, zaradi katerih je javna radiotelevizija nastala in da bi na nek način našli izhod iz krize, ki naj bi ne pomenil radikalnega konca te institucije.

Problem s temi tremi sklopi vprašanj je tale: najbrž je še najlažje odgovoriti na prvi sklop vprašanj, nekoliko težje je odgovoriti na drugi in daleč najtežje na tretji sklop vprašanj, pri čemer je pomembnost odgovorov sorazmerna težavnosti vprašanj. Najpomembnejše je seveda vprašanje, kaj natančno je mogoče in treba napraviti, da bi našli izhod iz krize.

Naj začnem s prvim sklopom. Zelo pomembno se mi zdi poudariti, da je ideja javne službe zgodovinsko utemeljena ideja razsvetljenstva

in, to se mi zdi še posebej pomembno, zelo tesno povezana s človekovimi pravicami. Res seveda je, da se je ideja javne službe začela udejanjati šele mnogo kasneje, v drugi polovici 19. stoletja predvsem na različnih področjih oskrbe z materialnimi dobrinami, kot so preskrba s plinom, vodo, električno energijo, kasneje z zdravstveno oskrbo; šele v začetku 20. stoletja je »prišel na vrsto« radio.

Osnovna zamisel javne RTV torej izhaja iz ideala kulturno in duhovno razsvetljene družbe. Temelji na načelih univerzalnosti dostopa, raznovrstnosti programov, neprofitnega zadovoljevanja potreb manjšin in deprivilegiranih skupin, spodbujanju informiranega volilnega telesa in dvigovanju kulturne in izobrazbene ravni prebivalstva. Izobraževalni programi in programi, ki obravnavajo javne zadeve, spodbujajo prizadevanja za razvoj demokracije, česar prav gotovo ne zagotavlja prepuščanje medijev dereguliranemu trgu, za kar se zavzema ekonomistični liberalizem. Množični mediji izjemno pomembno prispevajo k družbeni integraciji. V sodobnosti si pravzaprav družbene integracije brez medijev ni mogoče predstavljati. Za večino ljudi so najpomembnejši viri informacij, socializacij in razvedrila, hkrati jih močne vplivne družbene skupine uporabljajo kot učinkovito sredstvo prepričevanja in propagande. Zaradi teh značilnosti je delovanje množičnih medijev tako kot vseh drugih pomembnih kulturnih, političnih, ekonomskih institucij povsod po svetu podvrženo relativno temeljiti zakonski regulaciji. Govoriti, da so mediji ponekod deregulirani v smislu, da ne obstajajo nikakršne omejitve pravil igre, so seveda absurde.

V ekonomističnem razumevanju velja, naj bi se ideja javne službe povezovala predvsem oziroma nastajala predvsem z naravno redkostjo dobrine ali storitve ali s preveliko kompleksnostjo neke storitve, ki presega individualne investicijske zmožnosti, kot je recimo primer obrambe države, kar naj bi opravičevalo nujnost monopolov v rokah države. Odtod so tudi pogoste poenostavljene predstave, da je javni radijski in kasneje televizijski servis nastal izključno zaradi omejene razpoložljivosti frekvenc. Da te predstave ne ustrezajo zgodovinskim dejstvom, je en problem. Drugi problem, ki je morda celo pomembnejši, je, da imajo take predstave pomembne praktične implikacije: videti je, da zaradi sodobnih sprememb, ki so iz radijskih in televizijskih frekvenc napravile dobroto, ki ni več relativno redka, tako rekoč samoumevno lahko napovedujemo konec javne radiotelevizije, saj naj zanjo ne bi bilo več nikakršne realne potrebe ali razloga.

V resnici je pojem javne službe mnogo kompleksnejši in zelo pomembno se mi zdi poudariti pet ključnih razsežnosti tega pojma, s čimer je povezan tudi nastanek konkretnih institucij, ki imajo javni značaj. Prvič, ideja javnega servisa se povezuje z družbenim konsen-

zom, da je treba določene storitve zagotoviti vsem ljudem ne glede na dohodek in status. Drugič, tak konsenz temelji na spoznanju, da gre za storitve, ki so bistvene za človekovo življenje in morajo zato biti univerzalno zagotovljene. Tretjič, univerzalna dostopnost storitve se postavlja kot etično vprašanje. Četrto, pogosto ali celo praviloma se povezuje s temeljnimi človekovimi pravicami. Petič, javni servis običajno državljanom zagotavlja vlada neposredno ali s financiranjem zasebnega zagotavljanja storitev. Tudi v primerih, ko javni servis ni neposredno financiran iz javnih sredstev, je podvržen strožji zakonski regulaciji, kot pa velja za večino komercialnih oz. profitnih sektorjev. Vsaka vrsta objavljanja oziroma publiciranja s pomočjo množičnih medijev ima namreč javni značaj in javni pomen tako rekoč po definiciji, bi lahko rekli. Ni množičnega medija, ki ne bi imel javnega značaja in javnega pomena in torej iz tega izvira tudi nujnost ustrezne zakonske regulacije.

Kot rečeno, je javna RTV služba bila v največjem razcvetu v 70. letih prejšnjega stoletja v zahodni Evropi, ko je bila ideja komunikacijske blaginje močno prisotna ne samo v zahodni Evropi, ampak tudi v svetu nasploh. Morda se nekateri od vas spominjate znamenitega poročila MacBridove komisije – letos je ravno 25 let, odkar je to poročilo izšlo pri UNESCO –, ki se je intenzivno ukvarjalo prav z vprašanjem demokratizacije in družbene odgovornosti medijev; to vprašanje je bilo tudi v središču razvoja javne RTV službe. Takrat, pred 25. leti, ko je izšlo MacBridovo poročilo, so z izrazitim poudarjanjem nacionalnega in globalnega pomena organizacij, kakršna je javnopravna radiotelevizija, delno tudi te razprave sprožile nasprotni, tako imenovani »deregulacijski« pritisk – težnje po deregulaciji mnogih področij, ki zadevajo socialno blaginjo in tudi komunikacijsko blaginjo. Danes tudi medijske politike po Evropi pretežno postavljajo ekonomske cilje pred socialno in politično blaginjo in so usmerjene predvsem na vprašanje konkurenčnosti, tehnološke inovativnosti, transparentnosti lastništva in nadzora ter pravic potrošnikov. Regulatorji na evropskem in nacionalnih ravneh de facto sprejemajo komercializacijo in poblagovljanje medijev kot ustrezno razvojno smer, ker naj bi prispevala k hitrejši splošni ekonomski in tehnološki rasti. Te razprave v zadnjem času v Evropi in pri nas zadevajo različna področja, morda še posebej izrazito tudi področje izobraževanja. Na vseh teh področjih se poudarja nujnost sprejemanja tržnih zakonov – torej tudi na takih področjih, kot so izobraževanje, znanosti, da seveda ne govorimo o medijih.

Naslednje ključno vprašanje je, kaj je pravzaprav pripeljalo do sprememb v Evropi, ki so izzvale krizo javne RTV. Kot rečeno, če je pri iskanju odgovora na prvo vprašanje pot relativno jasna, je pri identifikaciji razlogov že nekoliko težje. Teh pet razlogov oziroma skupin

razlogov bi razvrstil takole: Najprej in najbolj dramatične spremembe so se zgodile na medijskem in posebej radiodifuznem trgu. Do začetka 80. let je bil javni sektor v zahodni Evropi v skoraj monopolnem položaju, potem je dobil zasebno konkurenco. Ta konkurenca je povzročila tekmovanje za gledalce, poslušalce, finančne vire, atraktivne programe in tako naprej, kar je sililo v večini primerov javne RTV zavode v neke vrste programsko regresijo glede na nivo okusa.

Drugi bistveni problem je, da so te spremembe na trgu vnovič oziroma pravzaprav prvič v zgodovini na novo odprle vprašanje o pomenu in potrebnosti javne službe na področju radiodifuzije. Od začetka 20. stoletja naprej se vprašanje legitimnosti javne službe na področju radia in kasneje televizije ni zastavljalo. Bilo je tako rekoč samoumevno, da je javna služba potrebna; dejansko so šele tržne spremembe sprožile tudi krizo legitimnosti ali identitete javne radiotelevizije. Znotraj javne radiotelevizije in zunaj javnega sektorja se je namreč začelo odpirati vprašanje, kaj pravzaprav je javnost, v čem je javni značaj medijev in kaj naj utemeljuje privilegije dela medijev v primerjavi s komercialnimi mediji. Plačevanje naročnine je postalo problematično in hkrati se je začelo zastavljati vprašanje, ali so stroški delovanja nekomercialnih postaj upravičeni in ali te ustvarjajo ustrezno tako imenovano dodano vrednost glede na porabljen sredstva.

Tretji sklop problemov zadeva krizo avtoritete. Ne samo, da se je javna RTV znašla v krizi legitimnosti in identitete, ampak tudi v krizi avtoritete. V vseh državah se pojavljajo kritike, ki javno RTV obtožujejo politične nekorektnosti in pristranskosti. Slišali smo dovolj primerov tudi že pri nas. Zamerijo ji pretirano kritičnost do oblasti in zanemarjanje njenih dosežkov. Konec koncev tudi zlorabljanje njene avtonomnosti. Spremenjena narava političnega delovanja v vse večji meri vključuje neposredno delovanje skozi medije. Berlusconi je seveda najbolj eklatanten primer. Javna RTV za take posege v medije od zunaj seveda ni nič kaj primerna in politiki bi si jo radi napravili bolj podredljivo tudi pri nas. Po drugi strani so se kritizirani novinarji v javnih RTV, pogosto samo sklicevali na avtonomijo in svobodo tista, niso pa vstopali v polemiko, v kateri bi poskušali razčistiti pravi status in značaj javne RTV in, če že delamo primerjave, so se obnašali nekako podobno, kot bi se poslanci ali svetniki pri nas, ki bi se sklicevali na imuniteto, ko bi jih recimo ujeli v njene za volanom. Znotraj organizacij javne RTV ni bilo čutiti potrebe, da bi aktivno vstopili v razpravo o identiteti in avtoriteti javne RTV.

Naslednji sklop problemov so finančni problemi, ki povsod tarejo javno RTV. Po eni strani naročnine ne zadoščajo za financiranje programov, po drugi strani so omejene reklame in vprašanje je, kako lahko izpolnijo pričakovanja glede visoke ravni kakovosti programov

in inovativnosti, kar je seveda ena možnost. Druga možnost pa je, da se raje vdajo pritisku, tako imenovanemu pritisku velikih števil, in popustijo množičnemu okusu.

Z vsemi naštetimi spremembami so povezane spremembe v občinstvih, ki predstavljajo peti vzrok krize. Prihaja do vse večje individualizacije potreb in zadovoljitev teh potreb, kar je splošno značilno za sodobni razvoj. Ko govorimo o globalizaciji, z njo vedno povezujemo te procese individualizacije. Ti procesi, kar je z vidika nadaljnjega razvoja posebej pomembno, so zlasti intenzivni med mladino. S stališča javne RTV je najbolj zaskrbljujoče, da se tudi med mladimi zmanjšuje interes za javno dobro. Zmanjšujeta se tudi interes in zaupanje v javne medije – ne samo med politiki, ampak tudi med občinstvi. V nekem militantnem žargonu bi rekli, da se je javni RTV servis znašel na nekakšnem brisanem prostoru, kjer ga na eni strani politika ne mara ravno pretirano in po drugi strani izgublja podporo med občinstvi.

Naj na koncu rečem še nekaj besed o najtežjemu vprašanju in najbolj problematičnih hipotetičnih odgovorih, ali sploh obstaja kakšna pot iz teh zadreg. Vsaj v akademskih razpravah v zadnjem času se prav gotovo povečuje pomen ideje javne odgovornosti in problem in pomen javne odgovornosti ne zadeva samo javne RTV, čeprav – to se mi zdi zelo pomembno poudariti – je pravzaprav že od vsega začetka v poimenovanju javne radiotelevizije oziroma radiotelevizije kot javne službe očiten poudarek prav na javni odgovornosti. Na nek način je paradoksalno, da so se te vrste organizacij v preteklosti zanašale predvsem na tesne vezi s politiko, medtem ko so izrazito zanemarjale odgovornost v odnosu do poslušalcev in gledalcev. Mislim, da slovenska nacionalna RTV v tem pogledu ni nikakršna specifika v primerjavi z drugimi evropskimi javnimi radiotelevizijami, s čimer seveda nočem reči, da med njimi ne obstajajo nikakršne razlike. Obstajajo, ampak mislim, da za razumevanje problema niso bistvene.

Velik del problema je v tem, da so javne RTV za svoje cilje, standarde, programe, nenazadnje tudi stroške, bile odgovorne in so hotele biti odgovorne predvsem v odnosu do političnih institucij. V tem najpomembnejšem trenutku iskanja izhoda iz krize so tako pravzaprav ostale brez najpomembnejšega potencialnega zaveznika, poslušalcev in gledalcev. Slovenija v tem pogledu niti ne predstavlja neke kritične situacije, saj je gledanost in poslušanost javnih RTV programov relativno in absolutno visoka, ampak v marsikateri državi, zlasti v mnogih državah v obdobju politične tranzicije, je gledanost in poslušanost nacionalnih javnih programov padla tudi na vsega nekaj odstotkov.

Vprašanje torej je, ali je ta odgovornostni deficit na strani javnih RTV mogoče odpraviti. Po mojem prepričanju je to mogoče napraviti

in po mojem trdnem prepričanju je to tudi edini možni izhod iz krize, ki bi na neki način ohranil to institucijo v izvornem pomenu. Povečano odgovornost javne RTV do javnosti – in v tem je ključ problema – je mogoče zagotoviti z načrtnim delovanjem na treh ravneh.

Prva ravnina je povečevanje dostopa do informacij. Povečevanje dostopa do informacij vključuje stvari, kot so letna poročila po posameznih programih, vsebinska in finančna, ki morajo postati dostopna javnosti. Letno je treba objavljati dosežke in načrte v dostopni obliki za splošno javnost. Redno je treba obveščati specifične ciljne skupine, specifične javnosti, kot so znanstvena, umetnostna, kulturna, o razvojnih načrtih, možnostih in perspektivah. Povečan dostop do informacij je, zlasti v času razvoja interneta, nekaj, kar je tehnično mogoče relativno enostavno napraviti. Problem seveda je predvsem odsotnost politične volje znotraj javne RTV.

Naslednja ravnina je ravnina kontinuiranega javnega dialoga. To, da razprava o bistvu krizne situacije javne RTV poteka ne v organizaciji javne RTV, ampak drugih institucij, ki vidijo v tem problem, je zelo indikativno. Če bi v resnici javna RTV čutila odgovornost do poslušalcev in gledalcev, odgovornost do javnosti, potem bi seveda sistematično skrbela za to, da bi bil tak javni dialog neprestan, kar recimo vključuje pogovore z interesnimi skupinami in specializiranimi organizacijami, saj tako rekoč ni skupine ali organizacije v družbi, ki bi ne bila na tak ali drugačen način zainteresirana za vsaj vzpostavljanje nekega ohlapnega odnosa do posameznih programov, če že ne neposrednega sodelovanja in vplivanja. To bi seveda bistveno prispevalo tudi k večji avtonomiji RTV v odnosu po političnih elit. Tak kontinuirani javni dialog lahko ali pa bi celo moral vključevati organizirane obiske skupin na javni RTV, pogovore z uredniki in novinarji ter obiske programskih delavcev »na terenu«.

Če se prav spomnim, je RTV v preteklosti že imela mediacijske programe o delovanju RTV in javnih reakcijah nanj; v zadnjem času jih vsekakor – in žal – ni. Mediacijski programi seveda niso namenjeni politikom in državnim institucijam, ki skladno z zakonom nadzorujejo RTV, pač pa javnosti in interesnim skupinam, ki želijo sodelovati pri razvoju javne RTV. V tem kontinuiranem javnem dialogu je danes za razprave in objave mogoče intenzivno in učinkovito uporabljati tudi internet.

Tretja ravnina je ravnina javne evalvacije uresničevanja ciljev. To, da se na neki način ta evalvacija opravi v svetu RTV (in tudi v parlamentu), seveda ne uveljavlja odgovornosti take institucije do javnosti. V razpravo o uresničevanju ciljev bi morala biti pritegnjena v čim večji meri civilna družba v celoti in posebej tisti njeni deli, v katerih je mo-

goče najti eksperte, ki lahko ne samo prispevajo k objektivnejši oceni delovanja, kar je najbrž manj pomembno za razvoj javne RTV, ampak lahko bistveno prispevajo tudi k razvojnim načrtom oziroma lahko pripravljajo priporočila in predloge za nadaljnji razvoj.

Mislim, da je RTV Slovenija zamudila priložnost, da bi igrala bistveno bolj aktivno vlogo pri načrtovanju lastnega razvoja (ali obstoja) v prihodnosti. Spremembe, ki so se v svetu in pri nas dogajale, so se pač dogajale; spremembe na globalni ravni so seveda prizadele tudi javne RTV. Na ter spremembe institucije, kot so javne RTV, povratno ne morejo imeti nikakršnega vpliva, lahko pa same bistveno poskrbijo za svoj obstoj in razvoj prav s tem, da vzpostavijo nek nov sistem odgovornosti in se s tem »vrnejo«, ne seveda v dobesednem pomenu, k izvirni zasnovi radiotelevizije kot javne službe.

Naj končam s tem. Prizadevanja za kritično soočanje s sodobnimi izzivi javni službi na področju RTV ne pomeni, da bi poskušali od mrtvih obuditi nekaj, kar je (lahko) obstajalo samo v preteklosti. V vsakem primeru javna RTV prihodnosti, če bo obstala, ne bo enaka tisti, kakršno smo poznali v preteklosti. Vsekakor pa javni RTV prav gotovo lahko uspe, da poskrbi za nadaljnji razvoj žlahtne razsvetljenske tradicije, ki je vpisana v osnovno idejo javne radiotelevizije.

Javnih medijev ni brez civilne družbe

V administrativno-političnih in akademskih razpravah v sodobnosti prevladuje prepričanje, da vprašanje demokratizacije komuniciranja in medijev zadeva tudi ali predvsem njihovo *regulacijo*. Razlogi za to so številni. Množični mediji pomembno prispevajo k družbeni integraciji, obenem pa so za večino ljudi najpomembnejši vir informacij, socializacije in razvedrila. Hkrati jih močne družbene skupine uporabljajo kot učinkovito sredstvo prepričevanja in propagande. Delovanje medijev ni le razširitev človekove individualne pravice do svobodnega izražanja in s tem temelj demokracije, ampak je v lahko tudi njena omejitev, ker omogoča nastajanje privilegijev. Vloga medijev v razvoju demokracije je tako pomembna, da mnogi avtorji utemeljeno poudarjajo nujnost vnovičnega premisleka o načelu svobode tiska z vidika dejanskega delovanja medijev in v luči prepričanja, da je demokratični politični sistem preveč pomemben, da bi ga smeli žrtvovati za medije, ki služijo le še razvedrilu kupcev in/ali dobičku lastnikov. Enostavno rečeno: komercialno utemeljena svoboda izražanja in v tem okviru razumljena svoboda tiska se ne moreta upravičevati z ustavnim varstvom človekovih in državljanskih pravic.

Kot poudarja nemški ustavni sodnik Wolfgang Hoffmann-Riem (1984), je nujno treba zakonsko določiti pravila dostopa do medijev ter njihove naloge in odgovornost v odnosu do javnosti, da bi svobodo medijev lahko interpretirali kot razširitev človekovih pravic; v nasprotnem primeru ni več nikakršnega razloga, da bi svoboda medijev sploh uživala ustavno varstvo kot posebna *človekova pravica*. Zaradi tega tudi je delovanje množičnih medijev tako kot vseh drugih pomembnih kulturnih, političnih in ekonomskih institucij podvrženo zakonski regulaciji.

Ključni problem medijske regulacije je v tem, da posega v številne interese nosilcev družbene moči. Najti nekakšno ravnotežje med pogosto izključujočimi se interesi močno različnih akterjev – kot so na primer medijski lastniki, ki jim mediji služijo kot sredstvo maksimiranja dobička, oblastne institucije in civilnodružbene skupine – je temeljni problem regulacije, ki zaradi tega nujno sproža tudi konflikte.

V večini kapitalističnih družb obstaja najostrejši konflikt med zagovorniki svobodnega trga kot najustrežnejšega regulatornega mehanizma ter zahtevami po organizaciji medijev kot javne službe. Bistveni problem tržne regulacije je v tem, da je diskriminatorna do vseh tistih (in to je lahko celo večina) posameznikov in skupin, ki imajo relativno nizko kupno moč.

Tudi zakonska regulacija medijev prinaša s seboj mnoge nevarnosti in pasti, ki izhajajo iz moči oblastnih in regulatornih teles, a katerimi lahko država neposredno posega v medije in novinarstvo ter zmanjšuje njihovo avtonomijo. Za najpomembnejše negativne težnje državnih posegov, ki jih najdemo tudi v Sloveniji, lahko štejemo naslednje:

1. neposredne ali posredne oblike državnega nadzora medijev: neposredne v primeru državne televizije, posredno prek različnih oblik državnega lastništva in/ali ekonomske podpore;
2. pristranskost množičnih medijev kot posledica vpletenosti političnih strank v izbiro urednikov in strukturo množičnih medijev;
3. visoka stopnja integracije medijskih in političnih elit, ki vključuje veliko profesionalno mobilnost med politiko in novinarstvom.

Negativne posledice tržne regulacije medijev naj bi pomagala odpraviti socializacija medijev, značilno izoblikovana zlasti v modelu javne oz. javnopravne radiotelevizije. Ideja javne službe je zgodovinsko utemeljena na idejah razsvetljenstva in je torej tesno povezana s človekovimi pravicami, čeprav se je začela udejanjati šele v drugi polovici 19. stoletja (predvsem z dobavo plina in vode v mestih, kasneje z električno energijo in zdravstveno oskrbo). Tudi javni RTV servis izhaja iz ideala *kulturno in duhovno razsvetljene družbe*. Temelji na načelih univerzalnosti dostopa, raznovrstnosti programov, zadovoljevanja potreb manjšin in deprivilegiranih skupin, spodbujanja informiranega volilnega telesa ter dvigovanja kulturne in izobrazbene ravni. Izobraževalni programi in programi, ki obravnavajo javne zadeve, spodbujajo prizadevanja za razvoj demokracije, česar prav gotovo ne zagotavlja prepuščanje medijev »dereguliranemu trgu«, za kar se zavzema ekonomistični liberalizem.

Ideja RTV kot javne službe

V ekonomističnem razumevanju se ideja javne službe povezuje predvsem z naravno redkostjo dobrine ali storitve ali kompleksnostjo storitve, ki presega individualne investicijske zmožnosti (npr. obramba), kar naj bi upravičevalo nujnost monopola v rokah države. Od tod tudi pogoste poenostavljene predstave, da je javni radijski in kasneje televizijski servis nastal zaradi omejene razpoložljivosti frekvenc.

Toda pojem javnega servisa oz. službe je mnogo kompleksnejši.

1. Povezuje se z *družbenim konsenzom*, da je treba določene storitve zagotoviti vsem ljudem ne glede na dohodek.
2. Tak konsenz temelji na spoznanju, da gre za storitve, ki so *bistvene za človekovo življenje*, in morajo zato biti univerzalno zagotovljene.
3. Univerzalna dostopnost storitve se postavlja kot *etično vprašanje* in se
4. pogosto povezuje s *temeljnimi človekovimi pravicami*.
5. Javni servis običajno državljanom zagotavlja vlada neposredno (skozi javni sektor) ali s financiranjem zasebnega zagotavljanja storitev. Tudi v primerih, ko javni servis ni javno financiran, je podvržen *strožji zakonski regulaciji*, kot pa velja za večino »čistih« komercialnih sektorjev. Ne nazadnje ima vsaka vrsta objavljanja oz. publiciranja s pomočjo množičnih medijev *javni značaj in javni pomen* in torej zahteva posebno regulacijo, ki mora imeti pred očmi zlasti uresničevanje načela javnosti in varovanje pravice do zasebnosti.

Tržna regulacija, ki izhaja iz ekonomističnega ideala »suverenosti potrošnika«, ni samo nezadostna, ampak je povsem neprimerna za »medijski trg«. Že Mill je na primer dokazoval za izobraževanje – ki je tudi v sodobnosti ena temeljnih funkcij medijev – da povpraševanje po izobraževalnih storitvah na trgu ni ustrezen izkaz njihove uporabnosti, saj (1) izobraževanje ne sme biti podrejeno trenutnim nagnjenjem in potrebam in (2) je povpraševanje po znanju najmanjše med tistimi, ki bi ga najbolj potrebovali.

Omejujoča zakonodaja (posegi države) in odsotnost zakonodaje (tržna regulacija) lahko učinkovito omejujeta avtonomijo medijev in novinarstva, vendar pa nobena (zakonska) regulacija ne more sama zagotoviti svobode in avtonomije. Zanju je potrebna tudi ustrezna *demokratska kultura*. Če taka kultura ne obstaja, se težave z regulacijo samo še stopnjujejo. Za neke vrste preskusni kamen demokratične kulture na področju medijev lahko štejemo obstoj *utrjene profesionalne etike v novinarstvu in medijskih poklicih*.

Etika v teoriji in praksi

Verjetno najboljsežnejše raziskave položaja in vloge novinarstva v ZDA po znameniti Hutchinsonovi komisiji, ki je leta 1947 opredelila načela javne odgovornosti novinarjev in temeljne družbene funkcije javnih medijev, se je konec devetdesetih let lotilo 25 uglednih urednikov in novinarjev, ki so se poimenovali za »komite zaskrbljenih novinarjev«. Novinarja Bill Kovach in Tom Rosenstiel, dva izmed 25 članov te

skupine, sta v knjigi *The Elements of Journalism* (2001) objavila devet temeljnih načel, na katerih bi po mnenju skupine moralo temeljiti novinarstvo, da bi uveljavilo avtonomen položaj v družbi: 1. Prva zavezanost novinarstva je resnici. 2. Prva lojalnost je do državljanov. 3. Bistvo novinarstva je strogo preverjanje. 4. Poklicni novinarji morajo ohranjati neodvisnost do tistih, o katerih pišejo. 5. Novinarstvo mora biti neodvisen nadzornik oblasti. 6. Zagotavljati mora prostor za javno kritiko in dogovarjanje. 7. Pomembno mora napraviti zanimivo in relevantno. 8. Skrbeti mora za razumljivost in uravnoteženost novic. 9. Poklicnim novinarjem mora biti dovoljeno izražati osebno prepričanje.

V devetih načelih je povedano malo novega, česar ne bi zagovarjal že teoretski utemeljitelj ideje tiska kot nadzornika oblasti Jeremy Bentham (1791/1994). Idealizirana podoba tiska in novinarstva se v dveh stoletjih ni bistveno spremenila. Kaj pa praksa? Idealistični novinarski pogled se ne ujema z oceno nepristranskega opazovalca novinarskih dogajanj. Pred petimi leti je Philip Judy (1997) ironično ugotovil, da so se predvsem na temelju sodne prakse v novinarstvu izoblikovala načela, ki so v popolnem nasprotju z idealom družbene odgovornosti. Če namreč hočejo novinarji zmanjšati verjetnost, da bi bili v primeru tožbe obsojeni zaradi naklepne žalitve, se morajo ravnati po pravilih, ki so povsem v nasprotju z deklariranimi etičnimi načeli. *Varneje je pisati o pomembnih ljudeh kot o pomembnih zadevah*, saj v razžalitvenih sodbah uživa tisk višjo stopnjo varovanja svobode, če piše o javnih osebah, ne glede na to, ali gre za pomembne družbene zadeve ali seksualne afere. *Preverjanje informacij lahko samo škoduje*, saj bi v morebitni tožbi že pogovor s kolegom-novinarjem ali urednikom lahko štel za dokaz, da se je novinar zavedal možnosti zmote ali napake. Naklepnost žalitve se dokazuje z ugotavljanjem, ali je obtoženi novinar nekaj dejansko vedel, pa je zamolčal ali potvoril. Blaženo stanje nevednosti je najlažje doseči oz. ohraniti tako, da ničesar *ne raziskujemo*. *Izogibati se je treba predstavljanju dejstev*, saj so sodišča bolj popustljiva do mnenj kot do dejstev.

Prepad med idealizmom komiteja zaskrbljenih novinarjev in Judyjevim ciničnim pragmatizmom razkriva globino krize načela svobode tiska, ki jo po prepričanju mnogih kritikov posebej spodbuja »doktrina komercialnega izražanja«, s katero postaja ideja svobode medijev neposredno podrejena ideologiji svobodnega trga. Idealizem komiteja zaskrbljenih novinarjev veje tudi iz novega kodeksa slovenskih novinarjev, ki se začneja s trditvijo, da je »prvo vodilo dela novinarjev pravica javnosti do čim boljše informiranosti«, in končuje s prirejenim Kantovim kategoričnim imperativom, da se je »novinar dolžan držati enakih meril, kot jih sam zahteva od drugih« (čeprav ni jasno, za kakšna »merila« gre). Uvodna trditev je seveda nujno potrebna

za legitimiranje novinarske profesije. Ker za vstop v novinarstvo nista potrebni niti formalna izobrazba niti licenca (kot to velja za klasične profesije, kakršni sta pravniška in zdravniška), je sklicevanje na službo javnosti edini temelj novinarske profesionalizacije: za prave profesije je namreč značilno, da je treba delo opravljati v interesu klientov in ne zaradi lastnega interesa. Vendar se novinarji enako kot lastniki medijev sklicujejo v utemeljevanju svoje profesije le na tisti del interesov klientov, ki jih je mogoče zadovoljevati z dobičkom, tj. na človekovo pravico biti obveščen, ne pa tudi na sicer pomembnejšo pravico svobodnega objavljanja mnenj. Sodobni paradoks je v tem, da dostopa do medijev *ne omogočajo* novinarji ali uredniki, ampak ga *prodajajo* lastniki – in sicer oglaševalcem, ne državljanom.

Kriza zaupanja v medije – ali v politiko?

Ob vsem tem ni presenetljivo, da množični mediji izgubljajo verodostojnost v očeh svojih »klientov« in njihovo zaupanje. Kot opozarja cela vrsta empiričnih raziskav, se to dogaja v največji meri prav tam, kjer se ta doktrina najbolj uveljavlja, torej v ZDA,

V Evropi je raven zaupanja v medije še vedno relativno visoka. Seveda je vprašanje, koliko zaslug ima za to sistem javne radiotelevizije. Po podatkih iz novembra 2001 je v povprečju 64 odstotkov ljudi v tedanji EU zaupalo radiu, 58 odstotkov televiziji ter 46 odstotkov tisku. V novih članicah EU je bila izmerjena stopnja zaupanja v množične medije v povprečju nekoliko nižja, vendar v njih celo bolj zaupajo televiziji kot v stari EU (66% proti 58%), manj pa radiu (61 proti 64) in tisku (42 proti 45). Slovenija je po zaupanju v medije nekoliko zaostaja za Litvo, Estonijo, Češko, Slovaško in Latvijo, vendar je zaupanje v povprečju večje kot v »stari« Evropski uniji. Vsaj delno lahko večje zaupanje radiu in televiziji kot tisku v Evropi pripišemo tudi javnopravni ureditvi, čeprav seveda za to ni trdnih dokazov.¹

Empirični podatki pa nedvoumno kažejo tudi, da *Slovenci mnogo bolj zaupajo množičnim medijem kot večini političnih institucij*. To kažejo tudi podatki iz letošnjega aprila. Predsednika republike in vlade, vojska, Banka Slovenije, šolstvo in varuh človekovih pravic so za večino Slovencev bolj zaupanja vredni kot mediji, a mnogo manj kot medijem

1 Podatki so zbrani iz naslednjih virov: Source: L. Bruszt, J. Simon and S. Barnes (1999): Comparative Research Project »Consolidation of Democracy in Central and Eastern Europe« (Second Wave of the Post-Communist Publics Study) [Podatkovna baza]. Berlin: Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung (WZB), 2000 [produkcija]. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Arhiv družboslovnih podatkov, 2000 [distribucija]. Podatki so bili zbrani med marcem 1998 in marcem 2000.

ljudje zaupajo vladi, cerkvi. Policiji, državnemu zboru, državni upravi, sodiščem in, najmanj med vsemi, političnim strankam, ki jim »popolnoma zaupa« ali »delno zaupa« vsega 11 odstotkov polnoletnih prebivalcev Slovenije.

Sorazmerno visoko zaupanje v medije najbrž ima kaj opraviti tudi z njihovo kakovostjo. V raziskavi slovenskih dnevnikov v letih 1990 do 2000 smo na primer ugotovili, da je manj kot petina trditev o akterjih, o katerih so dnevniki poročali, vsebovala vrednotenje. Večine teh trditev niso izrekli novinarji, ampak drugi viri, ki so jih novinarji navajali. Večji delež vrednostnih trditev sta imela v letu 1995 dnevnika, ki ju danes ni več – Slovenec in Republika. Preverljivost virov v dnevnikih dosega dve tretjini in je pri vrednostnih trditvah le za dva odstotka nižja kot pri nevrednostnih.²

Podatki sicer odražajo tudi splošne trende tabloidizacije: v dnevnikih časopisih se povečuje delež interpretativnih zvrsti in število fotografij, pa upadanje informativnih besedil. Po drugi strani je tudi rutinizacija novinarstva visoka: okrog 80 odstotkov objav poroča o rutinskih in psevdo dogodkih (o sejah, obiskih, sporočila za javnost), seveda z izjemo Slovenskih novic.

Politične stranke proti civilni družbi

Z zgornjimi ugotovitvami predvsem hočem poudariti, da problema kakovosti medijev in novinarstva ni dopustno trivializirati in da se je zato treba reregulacije javne radiotelevizije lotevati »s ščepcem soli«, torej s previdnostjo in dvomom. Javni RTV servis je bil v razcvetu v sedemdesetih letih prejšnjega stoletja v Zahodni Evropi, ko je bila ideja komunikacijske blaginje tudi v svetu močno prisotna, kasneje pa je v veliki meri podlegel »deregulacijskim« pritiskom. Na medijskem in posebej radiodifuznem trgu je prišlo do dramatičnih sprememb, ki so sprožile krizo identitete in legitimnosti javne radiotelevizije; z njimi se je vnovič odprlo vprašanje o pomenu in potrebnosti javne službe na področju radiodifuzije.

V začetku lanskega leta je komite za kulturo, znanost in izobraževanje pri Svetu Evrope sprejel priporočila, ki izhajajo iz sedanje, za javno radiotelevizijo v vsej Evropi kritične situacije, in priporočil vsem akterjem, da se sistematično in poglobljeno lotijo razreševanja te kritične situacije. Komite med drugim ugotavlja:

2. Dnevnik so bili analizirani v programski skupini Družbeni informacijski in komunikacijski procesi na Fakulteti za družbene vede Univerze v Ljubljani v obdobju 2001-2004.

Javna RTV služba je vitalni element demokracije v Evropi. Po vsej celini njeno prihodnost ogrožajo politični in komercialni interesi, konkurenca komercialnih medijev, medijska koncentracija in finančne težave. Nekatere postkomunistične države še niso začele prehoda od državno nadzorovanih k javnim elektronskim medijem. Drugod je javna RTV služba v krizi. (Council of Europe, 2004: 1)

Na te izzive je mogoče uspešno reagirati le z ustreznimi »političnimi in zakonskimi, institucionalnimi in finančnimi okviru ... na temelju obsežne analize sodobnih okoliščin«, pri čemer mora biti vodilo, da javna RTV »služi javnemu in nacionalnemu interesu, ne pa sektorskim političnim ali ekonomskim interesom«.

Med ključne naloge evropskih držav in vlad komite uvršča naslednjo zahtevo: Imenovanje in predlaganje članov radiodifuznih regulatornih teles ter nadzornih in upravnih teles javne RTV je treba povsod, kjer je to mogoče, vzeti iz rok politikov ter ju zaupati civilni družbi in profesionalnim telesom. Čeprav v visoko politiziranih družbah ta postopek ni brez tveganja, zmanjšuje neposredni vpliv politikov na javno RTV. (Council of Europe, 2004: 29–30)

Naj sklenem. Predstavljena dejstva govorijo v prid utemeljenosti zahtev, da se je treba sprememb v regulaciji medijev in posebej javne RTV lotiti kar se da premišljeno. Pri nas pa vlada ob podpori parlamenta ne le na vrat na nos, brez vsakršne analize, spreminja zakon o RTV Slovenija, ampak ga spreminja tako, da je na las podoben zakonu, ki je uzakonil strankarsko sestavljeni svet RTV Slovenija pred 15 leti! Kot bi se v času globalne komunikacijske revolucije čas pri nas ne le popolnoma ustavil, ampak se celo zavrtel nazaj! Razlika je le v tem, da je vlada pred 15 leti predlog zakona pospremila z argumentom, da je treba spremeniti »sedanjo strukturo Skupščine RTV Slovenija v korist predstavnikov t. i. civilne družbe (javnosti)«, medtem ko je leta 2005 civilna družba za velik del slovenske politike postala moteč in nepotreben element. Medtem ko so evropski parlamentarci prepričani, da si »resnične neodvisnosti, nepristranskosti in pluralizma javne RTV ni mogoče zamisliti brez obstoja zdrave demokracije in močne civilne družbe« (str. 7), pa slovenska vlada joča politika razglaša civilno družbo za zgolj masko političnih strank.

O kakovosti predloga zakona o RTV Slovenija in o tem, kako »obsežno analizo« je opravilo ministrstvo pri pripravi zakona, ne nazadnje veliko pove dejstvo, da je celoten razdelek z naslovom »Prilagojenost predlagane ureditve pravu Evropske unije in prikaz ureditve v drugih pravnih sistemih« plagiat. Izvirniki se nahajajo na spletni strani Evropskega novinarskega centra v Maastrichtu (<http://www.ejc.nl/jr/emland/index.html>). S tem, da so poljubno izbirali posamezne odstavke iz avtorskih prispevkov, ki jih maastrichtski center objavlja na svoji

spletni strani, in prikrili dejanske vire oz. avtorje tem, pa so predlagatelji eklatantno kršili tudi avtorske pravice.

Literatura

- Bentham, Jeremy. 1791/1994. Of Publicity. *Public Culture* 6, 3, 581–95.
- Council of Europe, Parliamentary Assembly. 2004. Public Service Broadcasting (Doc. 10029). Report (by the) Committee on Culture, Science and Education.
- European Media Landscape. 2005. <http://www.ejc.nl/jr/emland/index.html>
- Hoffmann-Riem, Wolfgang. 1984. Art. 5, Abs. 1,2. *Kommentar zum Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland*. Bd. 1, 471–584. Neuwied: Luchterhand.
- Judy, Philip L. 1997. The First Amendment Watchdog Has a Flea Problem. *Capital University Law Review*, 26, 541–593.
- Kovach, Bill in Tom Rosenstiel. 2001. *The Elements of Journalism: What Newspeople Should Know and The Public Should Expect*. New York: Three Rivers Press.
- Mill, John Stuart. 1859/2001. *On Liberty*. Kitchener, Ont.: Batoche.
- Splichal, Slavko. 1994. Svoboda medijev in pravica komuniciranja. V: Jernej Rovšek, Darja Antonijević (ur.). *Uveljavljanje političnih, državljanskih, ekonomskih in socialnih pravic v pravnem sistemu Republike Slovenije*. Ljubljana: Svet za varstvo človekovih pravic in temeljnih svoboščin, str. 45–71.

Popraviti? Odgovoriti? Cenzurirati? Medij ve

Leta 1974 je Vrhovno sodišče ZDA v zadevi *Miami Herald* proti Torillu razsodilo, da tedaj že šest desetletij stari zakon države Floride, ki je dajal politikom pravico do odgovora, pomeni kratenje novinarske svobode, ker je v nasprotju z znamenitim prvim ameriškim ustavnim amandmajem, ki varuje svobodo tiska.

Istega leta je komite ministrov Sveta Evrope sprejel resolucijo (74)26 o »pravici do odgovora«, s katero je priporočil državam članicam, da »posamezniku zagotovijo učinkovito možnost popravka ... *napačnih podatkov* o njem, za katerega ima utemeljen interes, pri čemer naj bo popravek, če le mogoče, objavljen na enako vidnem mestu kot izvirna objava«. Posamezniku mora biti zagotovljeno tudi učinkovito varstvo (ne nujno v okviru pravice do odgovora) zoper »informacije in mnenja, ki pomenijo kršitev njegove zasebnosti, razen kadar to zahteva legitimni javni interes«, in kadar pomenijo »napad na njegovo dostojanstvo, čast in dobro ime«.

V resoluciji sta poudarjeni dve zelo pomembni podrobnosti:

1. da deklariranih načel v resoluciji ni dopustno razumeti kot upravičevanje cenzure in
2. da pravica do odgovora *ne pripada* predstavnikom državnih in javnih oblasti.

Temelj spora v zadevi *Miami Herald* proti Torillu je bil prav v vpletenosti politike. Torillo je kandidiral za miamijskega župana, ko je zahteval od časopisa objavo njegovega odgovora na negativne komentarje časopisa o njegovi kandidaturi. Evropski ministri in ameriški sodniki so se torej strinjali z dve stoletji staro Benthamovo tezo, da niti klevetanje javnega funkcionarja ne sme biti kaznivo, razen če ne temelji na zavestnem laganju. Ne le da imajo politični funkcionarji veliko več učinkovitih sredstev, da se »branijo« v javnosti, kot navadni ljudje;

njihov položaj je že sam po sebi vnaprejšnje nadomestilo za vse zlo, ki ga lahko povzročijo nepravilne obtožbe, je bil prepričan Bentham. In dodal: »Oficir je v vojski plačan za to, da nanj streljajo. Javni uradnik je plačan za to, da o njem govorijo in pišejo. Vojak, ki ne prenese streljanja mušket, je strahopetec. Civilist, ki ne prenese kritike, je prav tak. Bolje je, da je oklevetan, četudi po krivici, kot pa da bi si z zlorabo uradnega položaja pridobil korist.« In natančno to je (bil) temeljni argument vrhovnega sodišča ZDA: ker je za svobodo tiska in demokracijo v celoti bistvenega pomena, da tisk lahko nadzoruje oblast, predstavniki oblasti v nobenem primeru ne morejo imeti pravice kakorkoli omejevati avtonomije medijev.

Med prevladujočimi evropskimi in ameriškimi pogledi vendarle obstaja bistvena razlika. Kot je že leta 1967 kritično pisal Jerome Barron, ameriška pravna doktrina zagovarja enostranski »romantični pogled na prvo ustavno dopolnilo«, po katerem naj bi »svobodni trg idej« brez vmešavanja države zagotavljal največjo možno svobodo razpravljanja, vsako »vmešavanje« države pa preprosto velja za cenzuro. Mediji naj bi imeli »absolutno suverenost«. Evropska unija pa je z direktivo o televiziji brez meja (89/552/EEC) uzakonila pravico do odgovora, ki gre vsaki fizični ali pravni osebi, katere *legitimni* interesi so bili prizadeti z objavo *napačnih* dejstev v televizijskem programu. Komite ministrov Sveta Evrope je decembra 2004 ponovno sprejel priporočilo o »pravici do popravka v novem medijskem okolju« (2004)16, s katerim je razširil veljavnost tri desetletja stare resolucije na »profesionalne on-line medije« (pri čemer sta Velika Britanija in Slovaška ohranili diskrecijsko pravico glede širitve pravice do popravka na on-line medije) in ob tem poudaril, »da je mogoče pravico do popravka zagotoviti ne samo z zakonom, ampak tudi s so regulacijskimi in samoregulacijskimi ukrepi«.

Kljub politični zadržanosti so prav v Veliki Britaniji v praksi morda največ napravili za posameznikovo pravico do odgovora. Lani spomladi sicer predlog zelo izčrpnega zakona o pravici do odgovora in tiskovnih standardih ni preživel druge obravnave v parlamentu. Na ravni samoregulacije pa so britanski časopisi to pravico bralcev že pred desetletjem uveljavili – in za večino v britanskem parlamentu je bil prav to eden izmed argumentov proti sprejetju posebnega zakona.

Guardianov »neodvisni interni ombudsman« ali – kot mu uradno pravijo – »urednik bralcev«, je bil prvi v Britaniji in danes mnogim velja za zgled tudi drugod po svetu. Njegova naloga je proučiti vsako pritožbo bralcev na pisanje novinarjev in v sodelovanju z resornim urednikom odločiti, kdaj in kako (če) je treba pritožbo ali popravek objaviti. Britanski bralci se lahko poleg tega s pritožbami obrnejo tudi na

Komisijo za pritožbe zoper tisk, ki so jo ustanovili časopisi. Sicer pa so vodilno vlogo v samoregulativnem urejanju pravice do odgovora imeli švedski novinarji in časopisi, ki so že leta 1916 ustanovili tiskovni svet, leta 1969 pa posebej še institut nacionalnega tiskovnega ombudsmana, ki pomaga državljanom uveljavljati pravico do odgovora v medijih, kadar presodi, da je pritožba utemeljena.

Delo medijskih ombudsmanov v evropskih državah in tudi v ZDA nazorno kaže, kako kompleksen je problem pravice do odgovora in kako zahtevno je obravnavanje pritožb. Dokaj lahko je zapisati tako pravico v zakon, a če niso izoblikovani mehanizmi za njeno uresničevanje, ostane gola črka na papirju ali pa celo odpira možnost zlorabam.

* * *

Slovenija se pravice do odgovora žal loteva zgolj kot političnega problema regulacije medijev, ne pa kot enega izmed temeljev človekove pravice do komuniciranja. Slovenski medijski zakon iz leta 1991 je odpravil dotlej ustavno varovano pravico do objave mnenja – ki je denimo v znameniti zadevi Krivic proti Delu v osemdesetih letih Matevžu Krivicu omogočila objavo članka o »trojnem funkcionarju« – in sicer z argumentom, »da je ta pravica državljana pomenila velik civilizacijski dosežek v pogojih enostrankarskega sistema in monolitnega informacijskega prostora, v pluralni družbi in na razvitem trgu informacij pa je takšna pravica oziroma dolžnost javnih glasil anahronizem; glasila bodo namreč za javnost pomembna mnenja prisiljena objavljati predvsem zaradi pritiska konkurence.« Skoraj gotovo je kateri od botrov te bistre argumentacije med sedanjimi zagovorniki širitve pravice do odgovora. To me navdaja s skrbjo, kajti pred petnajstimi leti smo v predlogu zakona lahko prebrali tudi zamisel, da se »z zakonom ali odlokom občine ali mesta lahko posamezne dejavnosti javnega obveščanja ali zadeve določijo kot javne službe«, kar bi pomenilo, da bi politika lahko praktično kadarkoli preprosto suspendirala zakon o medijih. Na račun oženja človekovih pravic naj bi torej razširili pravice oblasti. Ta ideja na srečo v zakonu tedaj ni obveljala, nekatere sedanje rešitve pa bi lahko zašle prav v to smer.

Problem ni samo v tem, da pravica do odgovora ni deklarirana kot izključno *človekova* pravica, ampak je hkrati tudi pravica »organizacij ali organov«, ki s svojimi »sporočili za javnost«, novinarskimi konferencami in reklamami že sicer napolnijo velik del medijskega prostora in časa.

Pravica do popravka tudi ni vezana na objavo neresničnih, napačnih ali zavajajočih informacij ali žaljivih obdolžitev, ampak na objavo vsake »vsebine, s katero sta lahko prizadeta pravica ali interes posame-

znika, organizacije ali organa», kar zveni podobno kot nekoč znamenita klavzula o nedopustnem objavljanju vsebin, ki bi utegnile vznemiriti javnost – ne glede na njihovo resničnost. Ni ne omejitve na *legitimni* interes ne na objavo *neresničnih* dejstev, ki ju najdemo v evropski direktivi o televiziji brez meja. Resnica je seveda vedno vznemirljiva, zlasti tedaj, ko jo odkrijemo. Z njo je pogosto prizadet »interes posameznika, organizacije ali organa«, toda če bi bil interes prizadetih kriterij objave v medijih, potem v njih zanesljivo nikoli ne bi našli kritične besede o nikomer, še najmanj pa o oblasti. Zakaj neki bi bil interes oblasti, da jo mediji kritizirajo? In zgolj to, da ni v njenem interesu, da bi se o njej kritično pisalo, naj bi legitimiralo njeno pravico do odgovora?

Predlog tudi zanemarja bistveno razliko med institutom pravice do odgovora in sodnim varstvom osebnostnih pravic (npr. do zasebnosti, dostojanstva). Institut pravice do odgovora ni namenjen predvsem varovanju osebnostnih pravic, pač pa zagotavljanju neovirane in odprte razprave o javnih zadevah, ki lahko vsebuje tudi »ognjevit, sarkastične in včasih zoprno ostre napade na vladne in javne funkcionarje«, kot je zapisalo Vrhovno sodišče ZDA v utemeljitvi sodbe v zadevi *New York Times* proti Sullivanu leta 1964. Kot je v kritiki »romantičnih« stališč ameriškega Vrhovnega sodišča poudarjal Alexander Meiklejohn, bistvo ideje pravice do odgovora in dostopa do medijev ni v tem, da lahko vsakdo javno govori, pač pa da bo izrečeno vse, kar je vredno povedati. Ne gre torej predvsem za pravico govorca, ampak za pravico poslušalca, da izve vse, kar je vredno vedeti, in mediji sami ne morejo odločati, kaj bi bilo pomembno vedeti.

Seveda je drugo vprašanje, ali javno razpravo zagotavlja zgolj dovoljevanje ostre razprave ali pa je treba zmanjšati razlike med posamezniki v komunikacijski moči, ki niso nič manjše od ekonomske ali politične neenakosti. Ustvarjanje ugodnih razmer za svobodno izražanje je vsaj enako pomembno kot zagotavljanje pravice do izražanja idej brez strahu pred oblastnimi represalijami. A to je že drugo vprašanje, ki zadeva dostop do medijev.

Delo, 11. oktober 2008

»Tu je Rodos, tu zdaj skoči!«

Tako so v Ezopovi fabuli someščani dejali bahaškemu atletu, ki se je hvalil, kako je na otoku Rodos skočil tako daleč, da ga niti zmagovallec na olimpijskih igrah ne bi prekosil in da ima na Rodosu priče, ki to lahko potrdijo. Zakaj neki bi iskali priče, če je na voljo hitrejša pot? Najmočnejše orožje proti širokoustenju je zahtevati praktične dokaze. V besedah je lahko, v dejanjih je veliko težje.

Tako moramo zdaj državljani pozvati tudi zmagovalce slovenskih parlamentarnih volitev. Dokažite tu in zdaj, da res lahko prevzamete odgovornost za spremembe!

Konsenz o prihodnosti javne RTV?

Dela je obilo, če se ga bo nova vlada le hotela zares lotiti. Prvi povabilni nagovori in pogovori zmagovalcev sicer že kažejo razpoke v obljubah. Najbolj skrbi, da se nobena od koalicijskih strank ne poteguje za ministrstvo za znanost. Mediji so iz »zanesljivih virov« postregli z veliko kandidati za vodenje prav vseh ministrstev – razen ministrstva za visoko šolstvo, znanost in tehnologijo. Kako svetla bo obetana prihodnost, ki ne bo zgrajena na znanosti in (visokošolskem) izobraževanju?

S položajem znanosti je vsaj v eni točki povezana RTV Slovenija. Tako kot javni raziskovalni zavodi je bila v zadnjem parlamentarnem mandatu poddržavljena tudi RTV; povsod so v organih upravljanja večino zasedli vladi politično všečni člani.

Sicer je velika razlika med zanimanjem politikov za slovensko znanost in za nacionalno televizijo. Množični mediji, še zlasti RTV Slovenija, so bili pred volitvami udarna tema opozicije, kar ni bilo presenetljivo glede na to, da je bil zakon o RTV Slovenija edini (in za las izgubljeni) referendumski podvig opozicije v prejšnjem mandatu. Pred volitvami so bila že zapisana kritična opozorila, da se morda tudi novi oblasti ne bo mudilo spreminjati vladajoči koaliciji tako naklonjenega zakona, ki ji omogoča neposreden nadzor nad »javno« institucijo RTV Slovenija. Videti je, da niso bila odveč. Napoved dela prihajajoče oblasti, da bo zakon spremenjen le, če bo v državnem zboru o tem dosežen konsenz, je videti absurdna, saj daje opoziciji v roke škarje in platno

odločanja. Zakaj neki bi tisti, ki so pred tremi leti s preprostim preglasovanjem, brez javne razprave in kljub argumentiranim kritičnim opozorilom iz Slovenije in Evrope »povozili« glasove opozicije v državnem zboru, zdaj nenadoma spremenili mnenje?

Morda pa bo opozicija spremembo zakona ne le podprla, ampak celo kar sama predlagala? Morda bo opozicijski Grims predlagal spremembo zakona, ki ga je pripravil koalicijski Grims, ali morda kar ponovni referendum o zakonu o RTV? Premislek je preprost. Članom sedanjega programskega sveta se bo iztekel mandat prihodnje leto. Tako kot je v treh letih po sprejetju zakona leta 2005 prejšnji vladi do volitev uspelo »konsolidirati« RTV Slovenija, bi lahko tudi novi oblasti, če se zakon ne bo spremenil.

Britanski zgled: z »belo knjigo« nad prihodnost RTV!

A pustimo ob strani politične kalkulacije. Položaj javne RTV je po vsej Evropi zaradi čedalje večje konkurence zasebnih komercialnih postaj, ki se z digitalizacijo še stopnjuje, preveč resen, da bi se politiki z njim pri nas še naprej igrali. V številnih državah EU pa tudi v Svetu Evrope in evropski komisiji se lotevajo reševanja prihodnosti javne RTV. Za zgled je lahko javna RTV z najdaljšo tradicijo na svetu, britanska BBC, kjer so javne razprave, raziskave, strokovni simpoziji in polemike v medijih potekali kar dve leti, preden je leta 2006 kraljica podpisala z BBC novo desetletno koncesijsko pogodbo, katere del je tudi preureditev organov vladovanja (*governance*), da bi bila zagotovljena večja neodvisnost od vlade.

Pri tem je vlada izdala belo knjigo, v kateri je jasno in javno opredelila svojo politiko do BBC in odgovornost BBC na ključnih področjih delovanja. Bela knjiga, ki je temelj in sestavni del nove pogodbe, obravnava vsa bistvena vprašanja, od temeljnih nalog BBC, demokratizacije vladovanja, odgovornosti organov televizijskim gledalcem oziroma naročnikom ter financiranja do odgovornosti BBC za medijsko opismenjevanje državljanov, digitalizacijo države in za prihodnji razvoj, ki mora temeljiti na sistematičnem raziskovanju. Široka javna razprava je po dveh letih pripeljala do podpisa nove pogodbe, ki ji je marsikateri torijec sicer še nasprotoval (zlasti zaradi naročnin), toda politična večina in stroka sta dosegli precejšnje soglasje o vseh ključnih prvinah delovanja BBC.

Delovati v korist državljanov in civilne družbe

Z desetletno pogodbo država kratko in jedrnato zavezuje BBC delovati v korist državljanov in civilne družbe; promovirati izobraževanje in učenje; spodbujati ustvarjalnost in kulturno odličnost; obravnavati državo, njene narode, regije in skupnosti; predstavljati državo svetu in

svet državi. Pri uresničevanju drugih nalog mora biti na prvem mestu skrb BBC za to, da bo javnost lahko koristila dobrobiti novih komunikacijskih tehnologij in storitev, pri čemer bela knjiga posebej poudarja, da je prav BBC kot javna služba najbolj odgovorna za prehod celotne države na digitalno televizijo do leta 2012, kakor ga zahteva direktiva EU.

Ko bi kaj podobnega – namesto sedanjih 27 (!) nebulozno opredeljenih nalog vse tja do »zagotavljanja prometnih informacij« – ne le zapisali v novi zakon o RTV Slovenija, ampak tudi uveljavili v programski politiki, potem bi se morda TV Slovenija sčasoma spremenila iz »gledališča pod kozolcem« v osrednjo slovensko kulturno institucijo, iz politične transmisije v avtonomno medijsko institucijo. Toda programske naloge bodo vedno ostale samo črka na papirju, če z načinom vladovanja ne bo zagotovljeno, da javni zavod deluje v korist državljanov in civilne družbe.

Priporočilo sveta ministrov EU o zagotavljanju neodvisnosti javne radiotelevizije iz leta 1996 posebej poudarja, da morajo biti člani organov imenovani na način, ki ne dovoljuje, da bi »prevzemali obveznosti ali dobivali napotila od kogar koli drugega kot od tistega, ki jih je imenoval«. Veljavni zakon o RTV Slovenija to zelo »dobro rešuje«. Kaj z vidika tega priporočila pomeni sedanja ureditev, po kateri 21 članov programskega sveta izmed 29, kolikor jih v celoti šteje, imenuje državni zbor oziroma vladajoča koalicija? Da morajo člani sveta »prevzemati obveznosti in dobivati napotila« izključno od članov političnih strank vladajoče koalicije, ki so jih imenovali!

Novi zakon mora najprej prerezati popkovino, ki RTV Slovenija povezuje s politiko, drugače je škoda vsakega truda za tolikokrat obetane spremembe.

Politična »finomehanika« zagotavljanja neodvisnosti

Osnovna ideja politične »finomehanike« vladovanja v sodobnih javnih medijih je horizontalna in vertikalna razpršitev procesov odločanja in vplivanja na odločanje, ki največji pomen daje civilnodružbenim organizacijam in združenjem ter tako zagotavlja njihovo relativno neodvisnost. Seveda je jasno, da nobena ureditev ne more povsem odpraviti vpliva politike na medije, lahko pa jo precej omeji. Tako na primer v nemški javni televiziji ZDF večino članov upravnega odbora izvoli svet televizije s tremi petinami glasov vseh članov, člane sveta televizije pa imenuje konferenca predsednikov deželnih vlad izključno izmed kandidatov, ki jih predlagajo v statutu taksativno naštete civilnodružbene in neprofitne organizacije. Njihovi predstavniki imajo v svetu televizije 46 članov, preostalih 31 mest pa zasedajo predstavniki

ki zveznih dežel in parlamentarnih političnih strank (proporcionalno glede na število sedežev v zveznem parlamentu). Ne zvezna vlada ne zvezni parlament torej nimata nobene neposredne pristojnosti pri imenovanju vladovalnih organov nacionalne javne televizije.

Raziskovanje za razvoj ali komercialno domačijstvo?

Z vlogo znanosti je RTV Slovenija povezana še v eni točki. Bolje rečeno, bila je povezana; zdaj ni več. Že konec šestdesetih let prejšnjega stoletja je RTV Ljubljana po zgledu javnih radiotelevizij v zahodni Evropi oblikovala svoj raziskovalni oddelek, ki je vrsto let edini v Sloveniji sistematično proučeval radijski in televizijski medij na Slovenskem in skrbel tudi za prevajanje temeljne strokovne literature. V osemdesetih letih je začel odmirati in danes ni več mogoče nikjer najti niti raziskovalnih poročil.

Skrb zbujajoče je, da osrednja nacionalna medijska institucija z več kot dva tisoč zaposlenimi nima več svojega raziskovalnega oddelka. Namesto da bi bila najodgovornejša za razvoj in uvajanje novih možnosti in oblik umetniškega ustvarjanja, izobraževanja in demokratičnega političnega komuniciranja na radiu in televiziji v Sloveniji, še zlasti z digitalizacijo televizije in razvojem interneta, ji je glavna skrb ohranjanje domačijske kulture in komercialnega populizma, predvsem zagotavljanje »politične korektnosti«.

Lani je na primer švedska vlada od nacionalne javne televizije zahtevala, da za polovico zmanjša število komercialno sponzoriranih oddaj. Javna televizija pač ne more slediti komercialnemu pohlepu po oglasnih dobičkih, sicer jo je bolje dosledno komercializirati – prodati zasebnim lastnikom.

V Sloveniji to očitno nikogar ne moti. Še cela vrsta drugih neresenih problemov v zvezi z mediji je, ki bi jih morala vlada in parlament rešiti v dobrobit državljanov in civilne družbe, ne pa pospraviti pod preprogo »konsenza opozicije«: zlasti delovanje medijskega sklada, pravica do popravka, podeljevanje licenc, odsotnost medijskega ombudsmana in zagotavljanje avtonomije uredništev v odnosu do medijskih lastnikov.

Delo, 10. december 2010

Od zakona proti javni RTV k zakonu za javno RTV

Najdragocenejši prispevek novega zakona k »evropeizaciji« statusa RTV Slovenija kot javne službe je najbrž ta, da odpravlja stare zakonske rešitve, ki so iz RTV Slovenija naredile orodje politike. Nekatere rešitve v novem zakonu so bolj, druge pa malo manj usmerjene v krepitev avtonomije in spodbujanje kritične ustvarjalnosti. V celoti novi zakon nedvomno precej bolje kakor stari varuje avtonomijo RTV Slovenija; avtonomija pa je bistveni pogoj ustvarjalnosti. »Negativna rast«, kakor bi v ekonomskem žargonu rekli spremembam na RTV Slovenija po uveljavitvi zakona iz leta 2005, je najboljši dokaz za zgornjo tezo.

Vračanje avtonomije in odprtosti

Moja presoja novega zakona temelji na treh normativnih kriterijih, ki jih ponavadi srečujemo v razpravah o javnih radiotelevizijah: prvi je stopnja dostopnosti in odprtosti, drugi avtonomija in tretji zagotavljanje odgovornosti.

Bistvena sprememba na bolje, ki jo prinaša novi zakon, je vračanje avtonomije RTV Slovenija. Avtonomije seveda zakon sam ne more zagotoviti, toda ključni problem prejšnjega zakona ni bil, da je ni omogočal, ampak da jo je celo preprečeval. Po vsem, kar se je v zadnjih letih zgodilo na nacionalni televiziji (manj na radiu), ni mogoče pričakovati, da bi njeno vračanje iz dnevne politike v območje javnosti potekalo zelo hitro. Največ bo seveda odvisno od radijskih in televizijskih ustvarjalcev, zlasti novinarjev in urednikov.

Ekonomski temelj (politične) avtonomije, ki ga postavlja zakon, je usklajevanje višine RTV-prispevka z indeksom cen življenjskih potrebščin. Dosedanja ureditev, po kateri je bila višina naročnine kar zakonsko določena, ima dve pomembni negativni posledici. Po eni strani je RTV Slovenija postavljala v odvisnost od politike, če bi hotela prispevek povečati, po drugi strani pa jo je silila v iskanje drugih finančnih virov, torej v tekmovanje na komercialnem trgu. Vezava naročnine na življenjske stroške, ki je zdaj uzakonjena, rešuje oba problema. Ker se

v zadnjem času povprečna letna inflacija v Sloveniji giblje pod dvema odstotkoma, so »grožnje« s podražitvijo RTV-prispevka, ki jih širi propaganda proti novemu zakonu, res le prazne marnje.

Ne nazadnje večjo avtonomijo omogoča (seveda pa ne zagotavlja) tudi spremenjeni status novinarjev, ki po novem zakonu niso več javni uslužbenci. V času debelih krav so novinarji RTV Slovenija ostro nasprotovali zakonu o sistemu plač v javnem sektorju, ki jih je uvrstil na seznam javnih uslužbencev, kar naj bi bilo v nasprotju z načeli avtonomije javnih radiotelevizij, saj za javne uslužbence velja kantovsko načelo *Kritiziraj, vendar ubogaj*. Če se zdaj pojavljajo težnje po ohranitvi takšnega statusa, so te težnje motivirane bodisi politično (s podporo opozicijskemu nasprotovanju zakonu) bodisi ekonomsko (s pričakovanjem višje socialne varnosti znotraj sistema javnih uslužbencev), nikakor pa ne s prizadevanji za zagotavljanje profesionalne avtonomije novinarjev.

Depolitizacija sveta RTV

K avtonomiji in odprtosti lahko veliko pripomore svet RTV, ki je z novim zakonom doživel precej radikalno depolitizacijo. Medtem ko je po prejšnjem zakonu državni zbor imenoval kar 21 izmed 29 članov programskega sveta, jih po novem zakonu od sedemnajstih članov imenuje le pet. Zakon zmanjšuje število članov programskega sveta oziroma sveta po novem zakonu s prejšnjih 29 na 17; število članov sveta se je tako od predloga do zakona povečalo za šest, torej z 11 na 17, s čimer so bile delno upoštevane pripombe, da svet ni organ upravljanja v strogem pomenu, kot sta uprava in nadzorni svet, ampak mesto razpravljanja, kjer naj se sliši »glas ljudstva«, in mora omogočati ali celo zagotavljati vpliv civilne družbe na programske zasnove in odločitve.

Dejansko ima svet poleg imenovanja uprave in dveh (od sedmih) članov nadzornega sveta ter sprejemanja letnih programskih načrtov le malo odločevalskih pristojnosti; po svoji naravi bolj spominja na (po) svetovalni kot na odločevalski organ, zato bi bilo tem bolj smiselno, da je čim bolj odprt.

Odprtost medijev je namreč temelj javnosti in naloga regulacije javnih medijev je zagotoviti čim večjo dostopnost vsem družbenim skupinam. Pomemben vidik dostopa do medijev je dostop do upravljanja, v primeru zakona o RTV Slovenija torej do upravnih in nadzornih teles.

Če se bo končno le kdaj zgodilo, da bo slovenska politika presekala gordijski vozle »občinizacije« Slovenije z ustanovitvijo pokrajin, bi bilo smotno, da bi k sestavljanju sveta pritegnili tudi pokrajine. Državni zbor bi potem pravico do imenovanja članov sveta lahko prenesel na pokrajine, še zlasti zato, ker skupaj z vlado imenuje večino članov nadzornega sveta. »Močnejši« sveti, katerih člani so izbrani po različnih poteh, da bi bili

čim manj odvisni od politike in da bi bili zastopani interesi čim več različnih skupin, vključno z delno regionalno določeno sestavo, so znani drugod po srednji Evropi, na primer svet nemške ZDF s 77 člani ali avstrijske ORF s 35 člani (ki ima še 35-članski svet publike).

Sistem vladovanja

Tako kot v vseh sodobnih sistemih vladovanja (angl. *governance*) se v organih upravljanja RTV Slovenija prepletajo funkcije svetovanja, odločanja, vplivanja in nadzorovanja, kar pa lahko tudi zmanjšuje učinkovitost in privede do težav v odnosih med njimi.

Zakon je razčistil nekatere nejasnosti v odnosu med svetom in nadzornim svetom, ki so bile v zgodnejši različici. Smiselno zmanjšuje število članov nadzornega sveta z dosedanjih enajst na sedem. Spremenjena sestava nadzornega sveta zmanjšuje njegovo veliko odvisnost od aktualne politike, kot jo je uveljavil stari zakon, je pa žal ne odpravlja, saj večino članov nadzornega sveta še vedno imenujeta vlada in parlament. Glede na to, da ima nadzorni svet ne le nadzorstvene, ampak tudi pomembne upravljavske pristojnosti (predlaga generalnega direktorja, odloča o dobičku), bi tudi tu zakon lahko bolj radikalno prerezal politično popkovino.

Drugačne pomisleke poraja zakonska regulacija uprave. Da ima uprava, ki jo vodi generalni direktor, pet članov, ki odločajo z večino glasov, se ne zdi najboljša rešitev ne z vidika učinkovitosti ne z vidika odnosov med svetom in upravo. To, da štiri člane uprave predlaga svetu v izvolitev generalni direktor, ne odpravlja možnosti morebitnih nesoglasij, ki bi se lahko pokazale za precejšnjo motnjo v vodenju.

Zakon ohranja programske odbore za italijansko in madžarsko narodno skupnost ter za programske vsebine in storitve za invalide; na novo uvaja programski odbor za romsko skupnost. Tu bi lahko bil zakonodajalec odločnejši oziroma racionalnejši; z več programskimi odbori, ki so zgolj svetovalne narave, bi lahko dosegel večjo vključenost državljanov v delovanje javne RTV. Morda bi bilo sploh bolje, če bi zakon pristojnost ustanavljanja programskih odborov za različna programska področja oziroma vsebine ali skupine gledalcev in poslušalcev preprosto prenesel na svet kot statutarno materijo. Ker gre za svetovalne organe, se zakonsko predpisovanje (in omejevanje števila) odborov ne zdi smiselno.

Strah pred komercializacijo

Z novim zakonom se RTV Slovenija spreminja iz »javnega zavoda posebnega kulturnega in nacionalnega pomena« v »samostojno pravno osebo javnega prava posebnega kulturnega in nacionalnega pomena«. S tem sledi zahtevam, da je treba povečati učinkovitost vodenja RTV

Slovenija ter zagotoviti (materialno) odgovornost vodstva, kar predpostavlja ustrezne zakonske spremembe. Podobne spremembe, ki so le redko plod notranjih reorganizacij, pogosteje pa predmet notranjih nasprotovanj, doživljajo javne RTV tudi drugod po Evropi. Ne smemo si zatiskati oči pred očitno birokratizacijo javnih RTV, ki jo je mogoče preseči le z učinkovitejšimi oblikami upravljanja in vodenja.

Kakšne in kolikšne bodo praktične posledice spremenjenega statusa, je težko reči. Preoblikovanje v korporacijskem duhu po eni strani lahko pripomore k učinkovitejšemu delovanju korporacije RTV Slovenija in trdneje zavaruje avtonomijo pred političnimi pritiski, po drugi strani pa lahko tudi omejuje njeno javno poslanstvo in spodbuja komercializacijo.

Vendar komercializacija ni neposredna posledica spremenjene organizacijske oblike. Do nje lahko pride (in dejansko je že prišlo) tudi v »javnem zavodu«, če organi upravljanja politiko maksimiranja dobička postavijo pred zakonsko določena načela in cilje programske politike. Zakon sicer tu ima pomembno varovalko, ki naj bi omejila profitne apetite uprave in nadzornikov: RTV Slovenija je namreč dolžna dobiček, ki ga ustvari v vseh svojih dejavnostih (torej ne le iz opravljanja javne službe), nameniti za svojo primarno dejavnost.

V celoti je videti, da zakon prinaša pomembne spremembe na bolje z vidika depolitizacije, čeprav pri tem ni povsem dosleden. Čas bo pokazal – če bo takšna volja ljudstva na referendumu –, ali je pot, ki jo ubira novi zakon, najustreznejša. Ob tem se moramo tudi zavedati, da v kapitalistični družbi depolitizacija v takšni ali drugačni obliki vedno prinaša tveganje ali nevarnost komercializacije. Ali se bo RTV Slovenija tej pasti uspelo izogniti, bo odvisno predvsem od delovanja njenega sveta, uprave in nadzornikov.

Javna RTV na oltarju trojke

Sredi tedna je kot strela z jasnega udarila vest, da grška vlada z dekretom čez noč ukinja tri televizijske in 26 radijskih programov javne radiotelevizije ERT, ugaša njene frekvence in več tisoč zaposlenih pošilja na cesto. Bruseljski komisar Olli Rehn je ob tem ledeno dejal, da komisija ne postavlja pod vprašaj mandata grške vlade, da upravlja javni sektor v Grčiji. Da torej klesti javni sektor po nareku trojke. To je povedna razlika v primerjavi z ostro reakcijo komisije, ko je Orban poddržavil javno televizijo na Madžarskem. Da je ERT, ki je bila ustanovljena že pred 75 leti, ena najpomembnejših grških kulturnih institucij, očitno ne zanima ne evropske komisije na grške konservativne vlade. Vladni dekret je pika na i v političnem uničevanju javne RTV, ki poteka v Grčiji zadnja tri leta. V tem času je Grčija na indeksu svobode tiska, ki ga objavljajo Reporterji brez meja, izgubila rekordnih 50 mest.

Globalno preurejanje medijske krajine

Da bi spoznali usodnost in simbolnost dekreta grške vlade, s katerim ukinja javno radiotelevizijo, je treba poseči (vsaj) 40 let v preteklost. Leta 1973 so neuvrščene države na konferenci v Alžiru začele razpravo o novi svetovni informacijski in komunikacijski ureditvi (NWICO), ki je nekaj let kasneje dobila domovinsko pravico v Unescu. Generalni direktor Unesca M'Bow je leta 1977 imenoval komisijo za proučevanje svetovnih komunikacijskih problemov (na kratko MacBridova komisija po irskem nobelovcu Seanu MacBridu, ki jo je vodil). Ker je bil Unesco tedaj v hudih finančnih težavah, ker ZDA niso hotele plačevati članarine zaradi Unescove propalestinske usmerjenosti, je bil prisiljen iskati dodatne finančne vire, ki jih je dobil pri organizaciji OPEC in nekdanji Sovjetski zvezi. To finančno podporo so ZDA uporabile za »kronski dokaz«, da je NWICO (komunistična) zarota proti svobodi tiska.

MacBridova komisija je leta 1980 objavila zaključno poročilo »Mnogo glasov, en svet«. Ključni poudarki poročila so bili na preseganju enosmernega pretoka informacij v svetu, spoštovanju kulturnih razlik in prizadevanju za dekolonizacijo, odpravi transnacionalnih ko-

munikacijskih monopolov in pravičnejši distribuciji komunikacijskih resursov v svetu, omejevanju komercializacije ter še zlasti na krepitvi nacionalnih javnih medijev, saj naj bi bili prav ti nosilci nove ureditve. Ko je generalna skupščina Unesca sprejela to poročilo, so ZDA, Velika Britanija in Hongkong protestno izstopili iz organizacije, češ da gre za napad na svobodo tiska in svobodni pretok informacij.

V osemdesetih letih je kljub pritiskom ZDA in VB v svetu potekala živahna razprava o idejah MacBridove komisije, po padcu berlinskega zidu in vse manjšem političnem vplivu neuvrščenega gibanja pa so razprave zlagoma zamrle. Ob podpori najvplivnejših mednarodnih organizacij in institucij, kakršne so Svetovna trgovinska organizacija, Mednarodni denarni sklad, Evropska centralna banka in ne nazadnje evropska komisija, je bila odprta prosta pot marketizaciji in poblagovljenju medijev. Splošni sporazum o trgovini s storitvami (1995) je načeli »nediskriminacije« in »svobodnega dostopa do trgov« uveljavil tudi na področju kulturnih dobrin in storitev, kar je v temeljnem nasprotju s stališčem MacBridove komisije in kritikov poblagovljenja medijev, da obstajajo bistvene razlike med industrijami, ki proizvajajo vsakdanje potrošniške dobrine, in tistimi, ki proizvajajo informacije in kulturne dobrine, zaradi česar komercialna logika ne more voditi obojih.

Ekonomski razlogi proti ukinitvi javnih medijev

V preteklosti je bil zagovor javne službe na področju radiotelevizije povezan predvsem s splošnim ekonomskim argumentom, da naravna redkost dobrin ali kompleksnost storitev, ki presegajo individualne investicijske zmogljivosti (npr. vojska, transportna infrastruktura), upravičujeta ali zahtevata državno poseganje. Takšno ozko (ne)razumevanje narave javne službe se izraža tudi v poenostavljeni ideji javne službe na področju medijev kot zgolj posledici pomanjkanja radijskih frekvenc v času pred digitalno dobo. Ker je v digitalni dobi redkost nadomestilo obilje, naj bi ne bilo nikakršne potrebe več po javni radioteleviziji, saj naj bi želje in zahteve potrošnikov lahko »svobodno« določale, kakšna bo ponudba vsebin oziroma programov na medijskem trgu.

Argument v prid izključno tržno usmerjenih, »dereguliranih« medijev je sporen že s čisto ekonomskega stališča. V prid regulaciji in proti ukinitvi javnih medijev govorijo vsaj trije razlogi.

Prvič, popolna konkurenca medijev ne bo nikdar obstajala, ker so stroški vstopa na medijski trg previsoki. Razvoj ekonomije obsega (množična proizvodnja za čim večje število kupcev) in razpona (združevanje nekdanj ločenih komunikacijskih platform in vej industrije) močno omejuje število akterjev, ki lahko vstopijo na medijski trg. Koncentracija medijev zmanjšuje možnosti neodvisnih producentov, da bi

lahko konkurirali z »alternativnimi« vsebinami, ter spodbuja standardizacijo programske ponudbe celotne medijske (in še zlasti televizije) industrije. Visoka raven naložb, potrebnih za vstop na medijski trg, visoki stroški proizvodnje programa in koncentracija medijev v rokah majhnega števila družb na nacionalni in globalni ravni močno omejujejo možnosti manjšinskih in alternativnih občinstev, da bi vplivala na programsko ponudbo.

Drugič, regulacija medijev ni oziroma bi ne bila izjema v kapitalistični ekonomiji, ampak pravilo. Moderna država je uvedla zakonsko regulacijo na skoraj vseh področjih proizvodnje blaga in storitev, pa jih nihče ne razume kot državno omejitev svobode gospodarske pobude, kot se pogosto razume regulacija medijev. Zakoni in predpisi regulirajo prehravno industrijo, farmacevtska in biotehnološka podjetja so pod strogim nadzorom nacionalnih zdravstvenih agencij. Avtomobili bi bili verjetno za polovico cenejši, če proizvajalci ne bi bili prisiljeni spoštovati visokih standardov varnosti vozil in okoljskih standardov. Da ne omenjamo regulacije letalske industrije in transporta. Zakaj torej ne tudi mediji?

Tretjič, zgolj pluralnost celo popolnoma konkurenčnih ponudnikov vsebin, če bi jo bilo po čudežu mogoče doseči, ne bi zagotovila raznovrstnosti ponudbe. Ravno nasprotno, zelo konkurenčni medijski trgi lahko težijo k homogenizaciji in standardizaciji programske ponudbe celo bolj kot monopolni ali oligopolni medijski sistemi. Kot ugotavlja vrsta raziskovalcev, na primer van Cuilenburg za Nizozemsko, so v ostri konkurenci televizijske postaje pravzaprav prisiljene ponujati (samo) tiste vsebine, ki dosežejo čim večje število gledalcev – torej vsebine za »povprečni okus«.

Človekove pravice in množični mediji

Da povpraševanje na trgu ne more biti veljaven test vrednosti, je opozarjal že J. S. Mill. »Vmešavanje« države je nujno, kadar posamezniki nimajo zadostnega znanja, da bi ugotavljali svoje dejanske potrebe (npr. glede zdravja), ko sami ne morejo zaščititi svojih interesov (npr. v odnosu do delodajalcev) ali ko je interes prešibak za razvoj zadostne »ponudbe« (npr. prometna infrastruktura, znanost) ter ko gre za oblikovanje družbene narave človeka, kamor poleg izobraževanja nedvomno sodijo tudi mediji.

Razvoja na teh področjih torej ni mogoče prepustiti ekonomski racionalnosti in tržnim zakonitostim. To nedvomno velja tudi za množične medije.

Redukcija javnih institucij, kot so javni mediji, na vprašanje gospodarske (ne)učinkovitosti je enaka podreditvi temeljnih človekovih

(socialnih, političnih, ekonomskih) pravic eni sami – lastninski pravici. Ideja javnih institucij je globoko ukoreninjena v zgodovinskih procesih človekove emancipacije in tesno povezana s temeljnimi človekovimi pravicami ter z vrednotami človekove svobode, enakosti in solidarnosti. Dobrine in storitve, ki so temeljnega pomena za družbeno eksistenco članov družbe, morajo biti obče dostopne in vsakomur zagotovljene na neprofitni podlagi, ne glede na razlike v dohodkih, socialnem položaju, kulturnem habitusu, spolu, starosti ali etnični pripadnosti. Ker oziroma če so povezane s temeljnimi človekovimi pravicami in svoboščinami, mora biti splošno zagotavljanje teh dobrin in storitev etični imperativ.

Prav zato javni mediji niso zgolj »javna služba«. V javni naravi medijev se izraža njihova bistvena določenost s človeškimi generičnimi potrebami in pravicami, po čemer se razlikujejo od drugih – gospodarskih, upravnih – »služb«. Tako kot znanost, zdravstvo ali šolstvo imajo mediji svoje družbeno poslanstvo, ustvarjalci medijskih vsebin pa tako kot zdravstveni in pedagoški poklici svojo poklicanost, torej zavezanost etičnemu imperativu.

Ob atenski streli z jasnega bi morali začeti bítí plat zvona (vsaj) po vsej Evropi. Kajti če bo grški »eksperiment« z javno radiotelevizijo »uspel«, bo v Evropi nastala ogromna razpoka v braniku, ki je doslej za silo še varoval področja znanosti, šolstva, zdravstva in medijev pred vsepovsodno neoliberalno privatizacijo in obubožanjem prebivalstva.

Finale tridesetletne vojne

Leta 1618 je »praška defenestracija«, ko so češki protestanti skozi okno gradu na Hradčanih vrgli svetovalce habsburškega monarha, sprožila grozljivo 30-letno vojno v Evropi. Med njo so milijoni prebivalcev umirali ne le zaradi vojaških spopadov, ampak tudi zaradi epidemij (zlasti kuge), množične lakote in lova na čarovnice. Vojna se je končala po 30 letih z vestfalskim mirom in novo evropsko ureditvijo, ki je med drugim tudi univerzalizirala načelo augsburškega verskega miru iz leta 1555 »*cuius regio – eius religio*« (čigar dežela – tega vera).

Janšev odkriti konflikt z mediji se je začel z napovedjo »labodjega speva« slovenskega novinarstva po »defenestraciji« jugoslovanskega socialističnega režima leta 1990. Trideset let kasneje je po večletnem lovu na novinarske čarovnice v času pandemije covid-19 konflikt dosegel vrhunec, ko je Janša bači na spletni strani vlade medijem »uradno« napovedal vojno, temu pa je sledil predlog zakonskih sprememb, ki naj bi poskrbele za »uravnoteženje« (javnih) medijev in radikalno spremenile razmere v slovenski medijski krajini. Hkratne spremembe treh zakonov sicer niso predlagane v maniri razvpitega Zakona za uravnoteženje javnih financ iz leta 2012, ki je počez amandmiral kar 39 zakonov, a se medijskega uravnoteženja lotevajo podobno – brez analize ali vsaj sistematičnega pregleda stanja na različnih področjih, ki naj bi jih »popravile« spremembe zakonov o medijih, Radioteleviziji Slovenija in Slovenski tiskovni agenciji. Tega v celoti ne smemo reči le za predlagano novelo Zakona o RTV Slovenija, saj verjetno temelji na analizi poslovanja te ustanove, ki jo je opravil predsednik vlade osebno in jo predstavil kar na Twitterju: »Očitno je vas preveč in ste predobro plačani.«

Predlagane spremembe ne izhajajo iz predstavitve alternativnih mogočih sprememb, o katerih bi morala potekati strokovna razprava pred pošiljanjem osnutkov v javno razpravo in parlament. Nekaj vrstični »*prikazi ureditve v drugih pravnih sistemih*« – enkrat (Zakon o medijih) v Avstriji, Danski in Estoniji, drugič (RTVS) v Avstriji, Hrvaški, Veliki Britaniji in Španiji, tretjič (STA) pa v Franciji, Hrvaški, Nemčiji, VB in Slovaški – »dokazujejo«, da so vse predlagane zakonske rešit-

ve »evropske«; z drugimi besedami, za vsako predlagano spremembo lahko podobno zakonsko rešitev najdemo tudi v kakšni drugi državi (Madžarske sicer ni v nobeni primerjavi, a bi tam našli kar vse skupaj). Dejansko niso namenjene ničemu drugemu kot spoštovanju birokratskih pravil vlaganja zakonskih predlogov.

A poglejmo, kako takim rečem strežejo v državah z razvitejšo parlamentarno zavestjo. Na Irskem je na primer komisija obeh domov parlamenta pred dvema letoma pripravila poročilo o razpravah (ne predlog zakona, da ne bo pomote!) o prihodnjem financiranju javne radiotelevizije na 312 straneh. Lani je komite lordske zbornice za komunikacije in digitalizacijo britanskega parlamenta objavil prvo poročilo *Public service broadcasting: as vital as ever* na 84 straneh, na katerih so povzete razprave s številnimi deležniki, intervjuji, predlogi posameznikov in institucij ter razgovori v fokusni skupini, celotno zbrano gradivo (vključno z letošnjim vladnim odgovorom na 16 straneh) pa je objavljeno na spletu. Saj ne, da bi hotel slovenske zmogljivosti primerjati z britanskimi in irskimi, pa vendarle: če se predlagatelji že lotevajo »prikazov ureditve v drugih pravnih sistemih«, bi se morali najprej lotiti »prikaza problemov« *v Sloveniji*, torej ključnih družbenih vprašanj, ki so povezana z razvojem množičnih in družabnih medijev, in njihove povezanosti z družbenim razvojem, preden določijo cilje in predlagajo ukrepe.

Vloga javne radiotelevizije v sodobnem svetu

Ideja javnih medijev ni od včeraj in je bila izvorno povezana s kritiko komercializacije tiska, kot nacionalna javna služba na področju medijev pa je bila prvič udejanjena z BBC pred slabim stoletjem. Veliko desetletij so – v ekonomističnem razumevanju – idejo javne RTV službe povezovali predvsem z omejenostjo spektra elektromagnetnega valovanja. Od tod tudi poenostavljene predstave, da javni radio in televizija z digitalizacijo izgubljata smisel.

Vendar je pojem javne službe, ko gre za javno komuniciranje in medije, ki ga omogočajo, mnogo kompleksnejši. Izhaja iz spoznanja, da ima vsako ustvarjanje in razširjanje vsebin s pomočjo množičnih medijev v bistvu *javni značaj in javni pomen*. Povezuje se z *družbenim konsenzom*, da je treba določene komunikacijske storitve zagotoviti vsem ljudem ne glede na njihov družbeni položaj, ker so *bistvene za človekovo življenje* in morajo zato biti univerzalno zagotovljene. Univerzalna dostopnost storitev se postavlja kot *etično vprašanje* in se povezuje s *temelnjimi človekovimi pravicami*: ker gre za temeljne (komunikacijske) *pravice* in *potrebe*, je pravna in socialna država dolžna zagotoviti njihovo solidarno zadovoljevanje z ustrezno *zakonsko regulacijo in financiranjem* javne službe.

Tržna regulacija, ki izhaja iz ekonomističnega ideala »suverenosti potrošnika«, za uresničitev teh idej oz. zahtev ni samo nezadostna, ampak je kot prevladujoča ali celo edina povsem neprimerna za »medijski trg«. Že J.S. Mill je dokazoval, da povpraševanje po izobraževanju na trgu ni ustrezen izkaz njegove uporabnosti, saj izobraževanje ne sme biti podrejeno trenutnim nagnjenjem in potrebam in je povpraševanje po znanju najmanjše med tistimi, ki bi ga najbolj potrebovali. Podobno tudi za povpraševanje po specifičnih medijskih vsebinah velja, da je absolutno najmanjše med številčno šibkimi manjšinami, deprivilegiranimi sloji in tistimi, ki bi te vsebine najbolj potrebovali za lastni osebni razvoj. Merilo gledanosti in poslušnosti programov pri ocenjevanju »koristnosti« javne radiotelevizije sicer ni zamerljivo, nikakor pa ne sme biti odločilno.

Ko gre za javno službo za ustvarjanje in razširjanje komunikacijskih vsebin, so veliko pomembnejša druga(čna) vprašanja! Predlagatelji bi se lahko na primer zgledovali po vprašanjih, ki so si jih zastavljali v britanski lordski zbornici in drugod, ko so razmišljali o prihodnosti javne radiotelevizije. Na primer, kakšna je vloga javne radiotelevizije v sodobnem svetu? Kakšne so posledice povečanja števila ponudnikov TV-vsebin »na zahtevo« in upada »linearnega« gledanja televizije za produkcijo izvirnih TV-vsebin? Kako spremembe na trgu vplivajo na poslovne modele neodvisnih producentov? Kakšne posledice ima ekspanzija globalnih komercialnih TV korporacij za javne radiotelevizijske postaje? Kaj za »komercialno javno radiotelevizijo« (kar RTV Slovenija dejansko je glede na delež reklam v njenih prihodkih) pomeni upad prihodkov od oglaševanja zaradi interneta (in zdaj še epidemije)? Kakšne so druge možnosti financiranja javne RTV poleg sedanje naročnine? Kako se spreminja vloga (javnih) radijskih in TV-postaj ob vse večji personalizaciji vsebin na spletu?

»Drang nach Medien«

Ničesar od tega ni v predlogih zakonskih sprememb. Namesto iskanja odgovorov na ključna vprašanja o razvoju (javnih) medijev se predlagatelji zakonov oklepajo mantre o uravnoveženju in pluralizaciji medijev. Seveda je res, da se tudi druge vlade niso z dovolj skrbnim premislekom lotevale potrebnih sprememb v zvezi z mediji. In res je tudi, da bi si RTV Slovenija, namesto da je ukinila službo za študij programov, sama lahko prizadevala iskati odgovore na ključna razvojna vprašanja v strokovnih razpravah, magari mimo volje sveta RTV, ki ga očitno ta vprašanja niti ne zanimajo, ker ima preveč dela s kadrovanjem in političnim uravnoveževanjem.

Ampak vse to je minornega pomena v primerjavi z »Drang nach Medien« – radikalnimi posegi v medije, ki se jih v 30. letu vojne loteva Janša bači, tokrat po madžarskem zgledu. Od vsega začetka so njego-

vi nameni očitni: oslabiti neodvisno, kritično novinarstvo in medije vpreči v agitpropovski voz SDS. Z lastninskim veriženjem se je lotil »uravnoveženja« največje časopisne hiše Delo, s spremembo zakona o RTV je povečal strankarski vpliv nanjo, ustanovil je Planet TV, ki je prav te dni postal madžarska last z bogato finančno popotnico v obliki odpisa posojil in vnaprej zagotovljenimi reklamami, in finančno krepil medijski sistem SDS s televizijo Nova24TV na čelu, ki naj bi se po napovedih združila s Planetom TV.

Poskus radikalnega zmanjšanja sredstev za javno RTV in oblikovanja »sklada za financiranje slovenske televizijske produkcije«, v katerega bi vsak naročnik storitev operaterjev fiksnih in mobilnih omrežij mesečno plačeval 3,5 eura novega davka – brez odgovorov na temeljna vprašanja o vlogi in prihodnosti javnih medijev – je avtoritarno dejanje *par excellence*. A saj je jasno, da predlagane spremembe zakonov niso namenjene reševanju ključnih razvojnih vprašanj RTV Slovenija, Slovenske tiskovne agencije, množičnih medijev in slovenske družbe. Čeprav glavni cilji zakonov za uravnoveženje javnih medijev v predlogih niso zapisani, jih zlahka razberemo. Pod pretvezo skrbi za učinkovitejše poslovanje RTV, ki jo je predlagateljem uspelo plasirati kot prednostno temo razprav, se skrivajo drugi načrti:

1. s finančnim izčrpavanjem destabilizirati javno RTV, oslabiti njeno produkcijo in s tem konkurenčnost na »trgu gledalcev«, kar bi hitro privedlo bodisi do njenega zloma bodisi odvisnosti od državne pomoči in preoblikovanja v strankarsko trobilo po madžarsko-poljskem vzoru;
2. odpraviti avtonomijo upravljanja (in s tem celotnega delovanja) STA in jo spremeniti v vladno propagandno agencijo;
3. zagotoviti finančna sredstva (približno 25 milijonov letno) za strankarska množična glasila v medijskem sistemu SDS.

Tako kot so se pred stoletji evropska nasprotja med protestanti in katoličani končala z vojno za prevlado v Svetem rimskem cesarstvu, je pri nas Janšev spor z mediji že davno prerasel v boj za ekonomsko in politično-ideološko prevlado v Sloveniji ter »razširitev življenjskega prostora« janšizma po načelu »čigar oblast – tega mediji«. Čeprav morda kdo meni, da se zgodovina na mikro ravni lahko ponavlja le kot farsa, Janševa vojna proti medijem kaže resna znamenja potencialne tragedije.

Odgovor na vprašanje, ali bo poletni »blitzkrieg« v ekspanzionistični operaciji »Drang nach Medien« utišal koalicijske partnerje in razširil medijski prostor SDS ali pa bo kolesje prodirajoče propagandne mašinerije SDS obtičalo v demokratičnem mulju jesenske parlamentarne razprave, bomo dobili v kratkem. Vsekakor bo rezultat bistveno zaznamoval prihodnost slovenskih medijev in celotne družbe.

**IV.
MEDIJSKA
KONSTRUKCIJA
STVARNOSTI
IN NOVINARJI**

Drugi o nas

Slovenski prostor je komunikacijsko že toliko odprt, da (lahko) velik del – blizu polovice, kot kažejo raziskave – Slovencev bere, posluša in gleda informacije o dogodkih v svetu in Jugoslaviji tudi v drugih javnih občilih. Taka odprtost, ki jo s pridom izkoriščajo zlasti občinstva v slovenskih obmejnih pokrajinah, je najbrž vplivala na v bistvu zelo smotrno odločitev naših uredništev, da občasno svojim »porabnikom« postrežejo tudi z informacijami, ki jih tuja občila prinašajo o Jugoslaviji (Sloveniji). S tem dajejo možnost spoznavati odnos tujih občil do jugoslovanskih dogajanj in problemov tudi tistim prebivalcem, ki nimajo možnosti sprejemati tujih informacij neposredno, ker bodisi ne znajo tujih jezikov, ne »ujamejo« tuje radijske ali televizijske postaje ali pa kratko malo menijo, da jim tuje informacije o nas samih niso potrebne. Taka vsebinska usmerjenost, pa tudi že samo izkazovanje pozornosti vsebini tujih množičnih občil, nedvomno (lahko) prispeva k intenzivnejši interkulturni komunikaciji, seveda pod pogojem, da ne gre za enosmeren proces. Izpolnitev tega pogoja kajpak ni samo v naših rokah.

Toda še drugi pogoj je, ki bi, če ne bi bil izpolnjen, postavil pod vprašaj smotrnost »nove« vsebinske usmerjenosti naših občil. Gre namreč za izbor in za način prezentacije tujih mnenj in stališč našim občinstvom. Kadar pišemo o »restrikcijah« informacijskega toka, se skoraj vedno znajdemo pred vprašanjem odgovornosti; zunaj institucionalnih okvirov je namreč zelo težko identificirati vratarje, ki »sortirajo« informacije, pa tako tudi vprašanje odgovornosti ostane brez odgovora. V našem primeru pa je za spremembo dokaj očitno, da moramo iskati vratarje znotraj komunikacijskih institucij.

In kaj je z izborom? V naša množična občila »prodrejo« v veliki meri le taki članki, objavljeni v zahodnih časnikih, ki izražajo simpatijo do jugoslovanskega gospodarskega in političnega razvoja. Najprej nas seveda zanima, ali na Vzhodu (evropskem in azijskem) nič ne pišejo o Jugoslaviji. Ali pa nič dobrega? V drugo smo prepričani, da na Zahodu ne pišejo vsi po vrsti tako »sentimentalno« o jugoslovanskem gospodarstvu, notranji in zunanji politiki.

Vprašljiva je torej smotrnost takega izbora, saj občinstvom lahko zamegljuje dejansko stanje. (Vrhu tega tudi precejšen del porabnikov

slovenskih množičnih občil bere tuje časnike, gleda avstrijski in italijanski televizijski program, posluša radijske postaje od Glasu Amerike do evropskih radijskih postaj in moskovskega radia.) Objavljanje zgolj leporečnih sestavkov iz tujih logov o naši domovini bi ustvarjalo med občinstvi (lahko usodno) zmoto o rožnatem in popustljivem mnenju, ki da ga imajo kapitalistični časniki (oziroma kapitalizem sploh) do jugoslovanskega samoupravljanja, gospodarstva, politike, do Jugoslavije sploh. Včasih smo mnogo bolj odkrito pisali o tuji »nezadovoljnosti« z jugoslovansko potjo v socializem, čeprav je bila to seveda tudi propagandna poteza. A ti časi so menda velikemu delu bralcev, poslušalcev, in gledalcev še v spominu, zato jim tudi dandanašnjih nasprotnikov, njihovih stališč in argumentov ne bi bilo treba skrivati. Enostranska vsebinska usmerjenost naših občil občinstev ne bo prepričala, kako dobro nam je, češ da so to ugotovili tudi v Nemčiji ali v Veliki Britaniji, ampak prej nasprotno – da nas je strah tuje kritike, čeprav ni vedno poštena.

V takem izboru pa se skriva še druga nevarnost. Naša množična občila že nekaj časa opozarjajo na kritično stanje jugoslovanskega gospodarstva, na pomanjkljivosti v izobraževanju in gospodarjenju, na »neposlovno obnašanje« podjetij ipd. Objavljanje tujih prispevkov, ki nas prepričujejo, da imamo poceni stanovanja in živila, brezplačno šolanje, da poprečni Jugoslovan zasluži 1.173 din na mesec, da smo lahko ponosni na razvoj v zadnjih petindvajsetih letih in podobno, lahko rodi kaj nezaželene posledice v (gospodarskih) razmerah, v kakršnih smo zdaj. Povzroči namreč lahko, da se še vedno ne bomo vsi in povsod z vso resnostjo lotili reševanja perečih problemov, ki nam jih ne manjka, ampak bomo raje še naprej živeli po starih navadah. V tem trenutku je gotovo umestnejša poštena kritika kot nepoštena hvala – in tega bi se morali zavedati prav vsi in tudi uredniki ter novinarji v naših komunikacijskih institucijah.

Televizijski dnevnik ali dnevnik televizije?

Privrženci televizije

Novejše raziskave slovenskih občinstev množičnih komunikacijskih medijev (npr. Slovensko javno mnenje 69 m 70 Centra za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij ter Televizija 71 Službe za študij programa RTV Ljubljana) kažejo, da televizija postaja – če že ni postala – najpomembnejši medij; ne sicer zaradi objektivne razširjenosti (število sprejemnikov), ker zaostaja za radiom, marveč zaradi kompleksnega oz. kumulativnega izpolnjevanja funkcij, kakršne so informiranje, izobraževanje in vzgoja, rekreacija in socialna orientacija. Pomembnost televizijskega medija narašča, čim višja je izobrazba (bolje: znanja) gledalcev, pri čemer nam kot indikator neformalne izobrazbe (lahko) rabi kumulativna uporaba medijskih vsebin (zlasti TV – tisk). Radio ohranja svojo vlogo primarnega medija samo v ruralnih delih Slovenije in med manj izobraženimi deli občinstva. Televizijo gleda 70,1 odstotka odraslih Slovencev (1970), radio jih posluša 93,7 odstotka, medtem ko periodiko spremlja 83,7 odstotka Slovencev (70,0 odstotkov bere dnevnike, 38,4 odstotka tedensko periodiko, 26,4 odstotka lokalne liste).

Zasidranost posamičnih medijev v slovenskem komunikacijskem prostoru gledalci in znotraj posamičnih strukturnih delov občinstev še bolje kažejo odgovori na vprašanje, kateremu mediju bi se bralci, poslušalci in gledalci najtežje odrekli (1969). Najbolj nenadomestljiv je radio (39,6 odstotka Slovencev se mu ne bi moglo odreči), sledi televizija (30,0 odstotkov), za njo pa dnevni tisk (15,5 odstotka), medtem ko nobena izmed preostalih medijskih zvrsti ne presega poldruega odstotka takih »potrošnikov«, ki se ji ne bi bili pripravljene odreči v korist radia, televizije ali dnevnikov. Distribucija odgovorov o nenadomestljivosti posamičnih medijev glede na izobrazbo kaže značilen trend: Slovenci z do 8 razredi osnovne šole bi se najtežje odpovedali radiu, tisti z nižjo strokovno ali srednjo šolo televiziji, intelektualci z visoko ali višjo izobrazbo pa so najbolj navezani na časnike. Za prvo kategorijo privrženec radia lahko trdimo, da televizijski medij poznajo malo ali

nič, saj sestavljajo to kategorijo manj izobraženi Slovenci, ki praviloma prejemajo tudi (precej) nižje osebne dohodke kot privrženci televizije in / ali dnevnikov. Bolj kot nizka izobrazba jim tako že sam materialni položaj onemogoča sprejemati televizijski program, pa ga zato – upoštevajoč svoje realne nezmožnosti – ne upoštevajo pri izboru medija, ki bi se mu najtežje odrekli. Ta kategorija torej ni »čista«, zakaj bolj kot svoje želje in interese, katerih determinanti sta nedvomno znanje in izobrazba, izraža svojo materialno utesnjenost, nemoč, nestabilnost. V to kategorijo namreč sodijo predvsem kmetje in kmečke gospodinje, polkvalificirani, priučeni ali nekvalificirani delavci, gospodinje zunaj kmetijstva ter upokojenci.

Teza o pomembnosti televizijskega medija temelji tedaj na opredelitvah tistih Slovencev, ki imajo dovolj visoke dohodke, da lahko kupijo televizor. Vse poklicne kategorije – razen naštetih štirih z najnižjimi dohodki – bi se najtežje odrekle televiziji. Prav tako »srednja« izobrazbena kategorija. Iz splošne tendence pripisovanja najpomembnejše vloge televiziji so izvzeti le intelektualci, med katerimi je več privržencev tiska kot televizije. Oboje – splošna tendenca in skoraj pričakovana izjema – je izhodišče našega razpravljanja o ljubljanskem (slovenskem) televizijskem dnevniku.

83 odstotkov informiranih

Televizijski dnevnik je nedvomno osrednja oddaja slovenske televizije – ne le po gledanosti (83,2 odstotka TV gledalcev ali dobra polovica Slovencev ga gleda več kot trikrat tedensko), marveč tudi po deklariranih intencijah ustvarjalcev te oddaje (informacija, socialna orientacija). Rednih gledalcev je nekaj več med moškimi kot med ženskami, vendar je razlika očitna le pri vsakodnevnem gledanju. Med poklicnimi kategorijami izstopajo kot najbolj pogostni gledalci kvalificirani in visokokvalificirani delavci, upokojenci te uslužbenci. Gledanost televizijskega dnevnika je v očitnem sorazmerju tudi z izobrazbo gledalcev (višja izobrazba – večja in pogostnejša gledanost), pa celo s starostjo (višja starost – pogostnejša gledanost), pri čemer je izjema le najstarejša skupina gledalcev, starih 51 let in več. (Podrobnejši prikaz raziskave o gledanosti televizijskih informativnih oddaj je objavljen v prvi številki Biltena Službe za študij programa RTV Ljubljana, december 1971.) Po drugi strani se zde odločujoče tudi nekatere tipološke spremenljivke, kakršni sta velikost naselij in regionalna pripadnost. Gledanost namreč narašča z velikostjo naselij; izjema so le največja mesta (Ljubljana, Maribor), kar si lahko po eni strani razlagamo z razmeroma velikim številom intelektualcev v teh mestih (ti so bolj naklonjeni tisku), po drugi strani pa nasploh z obstojem alternativnih

možnosti za izrabljanje prostega časa, ki jih je v velikih mestih mnogo več kot v majhnih (gledališče, koncerti, film, športna tekmovanja ipd.) in ki so v razmerju do televizije kompetitivne, ne pa kumulativne, kot na primer tisk. Kar zadeva distribucijo gledanosti dnevnika po regijah, je bolj kot ugotovitev, da ga največ gledajo v savinjski in osrednji slovenski regiji, zanimiva druga, namreč, da je največ negledalcev te oddaje v podravske (Štajerska, Prekmurje) in primorski regiji, v tistih, torej, kjer televizijski gledalci lahko spremljajo tudi avstrijski oziroma italijanski program.

Nezadovoljneži

Televizijski dnevnik – tak, kakršen je danes – potrebuje rekonceptualizacije. Na to misel, ki nikakor ni nova, nas navajajo stališča gledalcev, kot so jih izrazili v lanski televizijski raziskavi. Z vsebino (časovno zadostnostjo posamičnih vsebinskih blokov) TV dnevnika je zadovoljnih le 55,5 odstotka anketiranih gledalcev.

Delež nezadovoljnih bi niti ne bil videti tako visok, če bi bila nezadovoljnost sorazmerno enakomerno razdeljena na posamične vsebinske bloke TV dnevnika po eni strani in če bi bile po drugi strani ocene, ki izražajo količinsko prenatrpanost (»preveč«) in deficitarnost (»premalo«) posamični vsebinskih blokov, med seboj uravnotežene. Toda to ni tako, saj se gledalci mnogo bolj nagibajo k oceni »premalo« kot »preveč«.

Najznačilnejšo podobo o odnosu gledalcev do vsebine TV dnevnika nam daje lestvica negativnih ocen zadostnosti vsebinskih blokov TV dnevnika. V njej najdemo odgovor(e) na vprašanje, katerim vsebinam je v osrednji aktualno politični oddaji namenjenega premalo časa (od ocen »premalo« so odštete ocene »preveč«):

1. dogodkom po svetu	32,4 %
2. novicam iz Slovenije	20,1 %
3. kulturnemu življenju v Sloveniji	16,2 %
4. zunanji politiki SFRJ	15,4 %
5. športnim dogodkom	9,2 %
6. gospodarskim in družbenim problemom SFRJ	8,9 %
7. gospodarskim in družbenim problemom Slovenije	5,4 %
8. novicam iz drugih jugoslovanskih republik	3,5 %
9. gospodarskim in družbenim problemom drugih republik	0 %
10. kulturnemu življenju v drugih republikah	-6,6 %

Očitno izstopajo prve štiri kategorije vsebine, o katerih nezadovoljni gledalci dokaj enotno sodijo, da jim je treba posvetiti več časa. Najbrž ni treba posebej omenjati, da je kritičnost gledalcev z višjo in

visoko izobrazbo še dokaj večja od »povprečne«. Tako na primer 50,5 odstotka izobražencev zahteva več informacij o dogodkih po svetu in 40 odstotkov o kulturnem življenju v Sloveniji. Hkrati pa nam lestvica kaže, da so gledalci bolj zadovoljni s poročanjem o gospodarskih problemih in z informacijami o dogajanjih v drugih republikah nasploh.

Koliko korakov naprej – in kako?

Dobljena empirična spoznanja so trdna osnova za nadaljnje komunikacijske raziskave, zlasti za analizo medijske vsebine in raziskovanje medijskih institucij (v mislih imam tu zlasti televizijo). Kritičen odnos televizijskih gledalcev do TV dnevnika pa nas že zdaj – čeprav smo brez empiričnih podatkov – sili v premislek o konceptu osrednje televizijske oddaje.

V tisku, v televizijskih informativnih oddajah pa še bolj, se kaže »sistematična nesistematičnost«: stihijsko določanje vsebine oziroma objavljane nekompletnih, površnih in pretrganih informacij, kar daje dogodkom, ki so naraven rezultat dolgotrajnega razvoja, »un caractère catastrophique«, kot pravi Calvet. Od tod tudi zahteva gledalcev, da je treba posamičnim vsebinam nameniti več časa (vprašanje je bilo postavljeno zgolj kvantitativno, ni pa spraševalo po kvaliteti posredovanih vsebin). In to prav tistim vsebinam (politika, kultura), ki so najbolj pogosto prikazane (predstavljene) kot sosledje dogodkov, ne pa kot dogajanje (razvoj). Lahko torej ugotovimo, da je sfera politike še vedno odtujena »povprečnemu« občanu ali televizijskemu gledalcu, čeprav je morda odtujena tudi medijskim institucijam (televiziji). Da so mu skrita pretekla in sodobna dogajanja in mu je očiten le rezultat teh dogajanj, ki mu ga TV dnevnik »podari« kot golo informacijo. Iz dneva v dan lahko poslušamo informacije o pogovorih, ki da so »minili v pristrčnem in prijateljskem ozračju«, ki so in bodo »obojestransko koristni«, na katerih so se državniki pogovarjali o vprašanjih, ki so »pomembna za mednarodne odnose in mir v svetu« itd. itd.

Televizijsko poročanje o notranjepolitičnih dogajanjih le redko prepleza skupščinske zidove. Iz tedna v teden se na zaslonih pojavljajo eni in isti skupščinski govorniki in družbeno politični funkcionarji, kar našega fonda znanja ne bogati s čim več kot s tem, da tudi na videz poznamo naše vodilne politične delavce. Tako spoznavamo ljudi, ne pa njihovega družbeno pomembnega delovanja, spoznavamo obliko namesto bistva.

Prikazovanje novic gledalcem je v televizijskem dnevniku enako kot v dnevnem časopisu, le da so zaradi časovne stiske potisnjene ob stran vse daljše zvrsti novinarskega sporočanja. Čeprav je televizija hladen medij, ko pravi McLuhan, saj angažira v celoti vsa človekova čutila,

zlasti pa vid, nima v TV dnevniku vizualna komponenta informacije nič večje vloge kot v časniku, nastopa le ko ilustracija brezosebno brani informaciji. Nekajsekundni film, ki prikazuje govornika za govorniškimi pultom, pristanek letala in prihod državnika, padanje bomb na vietnamska polja ne pove gledalcu prav nič o vzrokih in bistvu dogajanja. Še manj fotografija na zaslonu, ki ima v časniku povsem drug namen: napraviti stran živahno, optično privlačno.

Koncept televizijskega dnevnika zanemara dejstvo; da ni gledalca TV dnevnika, ki bi poleg gledanja televizije ne bral tudi časnikov ali poslušal radia. Skoraj vse informacije, ki jih slišimo (ne pa vidimo!) v TV dnevniku, lahko slišimo nekaj ur prej v radijskih poročilih ali preberemo nekaj ur pozneje v jutranjiku. Pa vendar je znano, da različni mediji (tisk, radio, televizija) med seboj niso kompetitivni, marveč je njih potrošnja kumulativna.

Ne oblikovno ne vsebinsko se slovenski TV dnevnik ni spremenil od svojega nastanka (1968) pa do danes, kar kaže bodisi na avtarkičnost televizijske hiše bodisi na samozadostnost prakse v njej. (Taka kategorična trditev je morda preuranjena glede nato, da je bila lani pri RTV Ljubljana ustanovljena posebna služba za študij programa.) Kultura je prejkoslej pastorek politike in gospodarstva v TV dnevniku. Ne le po času, ki je od merjen, marveč tudi po površnem slikanju dogodkov v slovenskem prostoru in tujih kulturnih prostorih, ki gledalcu (pravzaprav poslušalcu) preprečuje, da bi si ustvaril celovito podobo o njih.

Znanost (katere dogajanja se nedvomno dajo dovolj poljudno publicirati) je še bolj kot kultura zunaj okvirov televizijske oddaje, ki jo gleda več kot polovico Slovencev vsaj občasno, če ne vsak dan. V mislih imam kajpak tiste znanosti, ki proučujejo pretekle, polpretekle in sodobne družbene procese, le-te pa televizija vsak dan praktično, necelovito in zgolj opisno posreduje svojemu občinstvu. Najbrž ne gre le za naključno zvezo med dejstvom da te znanosti proučujejo (tudi) praktično politiko, in drugim dejstvom, da je sfera političnega (še vedno) odtujena občinstvu.

Zahteva po TV dnevniku, ki bi bil aktualen, informativen, resnično televizijski in iz katerega bi gledalec hkrati izvedel za globlje vzroke sodobnih pojavov in dogajanj doma in v svetu, pa da ti komentarji ne bi bili »uniformirani«, marveč bi v njih gledalec sam lahko našel zrno in pleve – taka zahteva je skoraj utopična. Množica informacij, ki jih je treba ovrednotiti in nato napraviti izbor tistih, ki sodijo v polurno oddajo, je breme, ki smo mu lahko kos le s sistematičnim delom. Tako (skupinsko) delo seveda zahteva strokovnjakov, ki jih ta čas televizijska hiša najbrž še ne premore, pa bi jih z uspešno razvojno politiko lahko.

Vendar to ne more biti utemeljitev takega izbora in (še posebej) take predstavitve i formacij, kakršnim smo priča danes. Da bolj kot izbor poudarjajo predstavitev, ni naključje. Selekcija iz kopice informacij je nujno subjektivna in s tem je dana možnost »manipulacije« z recipienti, ki jo (lahko) omeji le objektivna predstavitev subjektivno izbranih informacij. Objektivno poročanje pa nikakor ni gola prezentacija informacij (kar je pravzaprav izjava), marveč komentiranje, še bolje: diskusija. Komentiranje ali diskusija ne sme zadevati samo izbranega problema, marveč mora podati tudi kriterije in / ali argumente selekcije.

Taka rekonceptualizacija zadeva poleg vsebine tudi obliko slovenskega TV dnevnika. Monotono, brezosebno branje spikerja zamenja neposrednost pogovora v studiu pred očmi gledalca, občinstva. (Kot beremo, so na francoski televiziji oblikovali posebno oddajo, v kateri sodelujejo poleg televizijskih delavcev tudi TV gledalci.) Živa in živahna oddaja iz studia, ki jo televizijski medij nedvomno omogoča (in ki bi morala biti celo njegova temeljna značilnost) ter morebitno neposredno ali posredno (po telefonu) vključevanje gledalcev v TV dnevnik, bi to oddajo ne samo napravilo privlačnejšo, marveč bi tako zasnovana osrednja televizijska oddaja omogočila gledalcem tudi socialno orientacijo v širšem ali ožjem okolju (družbi). Nikakršna škoda bi ne bila pri tem, če bi v slovenskem TV dnevniku pogrešali večji del branih informacij, ki jih že tako slišimo po radiu ali preberemo v tisku, pa bi zato poslušali poglobljene komentarje in argumentirano razpravljanje o izbranih problemih ter namesto pomensko praznih nekajsekundnih filmov gledali nujno daljše filme, ki pa nam imajo tudi kaj povedati. Ugovor, da tak koncept TV dnevnika gledalcu ne bi posredoval celovite podobe pomembnih dogajanj doma in v svetu, nima praktične veljave, kajti današnji TV dnevnik je prav tako ne daje. Še več: zahteva po nekakšni »vseobsežnosti« TV dnevnika je iluzorna, zato pa je tem bolj utemeljena zahteva po poglobljeni komunikaciji.

Komunikacijski preobrat

Raziskovanje občinstev slovenskih množičnih občil

Čeprav si danes družboslovna raziskovanja ne moremo več predstavljati, ne da bi ob tem imeli v mislih tudi raziskovanja množičnih komunikacij, nam kratek pogled v zgodovino pokaže, da so množični mediji in njihova občinstva postali predmet znanstveno utemeljenega empiričnega proučevanja šele pred drugo svetovno vojno, torej v času, ko sta bili v Združenih državah ustanovljeni še danes vodilni reviji *Public Opinion Quarterly* in *Journalism Quarterly* in ko je Gallup ustanovil znameniti American Institute for Public Opinion. Gallupov inštitut je med prvimi začel poleg drugih, za znanstveno raziskovanje relevantnih področij družbenega življenja, proučevati tudi probleme množičnega komuniciranja. Po drugi strani pa se moramo zavedati, da je (tudi) proučevanje komunikacij v razmeroma kratkem obdobju nekaj desetletij napredovalo s hitrimi koraki; to pomeni, da smo bili Slovenci s svojo prvo komunikacijsko raziskavo (1962) krepko v zaostanku.

Najbrž ni zgolj naključje, da je leto 1962 ne le leto prve empirične komunikacijske raziskave pri nas, marveč hkrati leto, v katerem se je zavest o potrebnosti načrtnega izobraževanja proizvajalcev medijskih vsebin – novinarjev in strokovnjakov na področju proučevanja množičnega komuniciranja – izrazila v ustanovitvi novinarske katedre pri sedanji Fakulteti za sociologijo, politične vede in novinarstvo. Obema pojavoma je nedvomno botrovalo spoznanje o izrednem pomenu množičnega komuniciranja za družbeno življenje in organiziranje na vseh ravneh, o socializacijski vlogi vsebin množičnih medijev, o (so)odvisnosti komunikacijskega obnašanja z najrazličnejšimi oblikami družbenega življenja oziroma človekovega delovanja. Posebno pomembno je bilo tudi dejstvo, da je bilo doslej komunikacijsko raziskovanje omejeno izključno na zahodno Evropo in Severno Ameriko; ne sicer po objektih proučevanja (Američani so na primer vedno kazali veliko »znanstveno zanimanje za Sovjetsko zvezo«), pač pa po njihovih nosilcih. Tako lahko upravičeno rečemo, da pomeni teoretično in empirično komunikacijsko raziskovanje pri nas (tako v Sloveniji kot v Jugoslaviji)

pomemben ustvarjalen napor – zlasti na področju proučevanja vloge (množičnega) komuniciranja v samoupravni družbi, možnosti podružbljanja informacij kot enega izmed nujnih pogojev celostnega osvobajanja človeka ter razkrivanja sil in teženj, ki ta proces zavirajo. Hkrati pa moramo tudi ugotoviti, da izmed vseh empiričnih raziskav, izvedenih v minulem desetletju, ena sama presega slovenski nacionalni prostor in to nam onemogoča postaviti razvojne značilnosti našega komunikacijskega sistema v širši, mednarodni kontekst.

Pota in stranska pota empirije

Preden si od bliže ogledamo poglavitne rezultate slovenskih komunikacijskih raziskav, moramo zabeležiti še nekaj osnovnih pripomb, ki zadevajo načrtovanje in izvedbo teh raziskav. Znano je, da sodi problematika množičnega komuniciranja (tu imamo v mislih zlasti vprašanja o obveščenosti, priljubljenosti medijev in njihovih vsebin, učinkovitosti komunikacije in njenih funkcij, kakor jih dojemajo potrošniki) v skupino tistih družboslovnih vprašanj, ki jih je težko vsaj relativno celovito obdelati z anketami. Vendar pa pri analizi komunikacijskega raziskovanja na Slovenskem najdemo vrsto pomanjkljivosti, ki jih ne moremo pripisati zgolj objektivnim težavam, ki izvirajo iz samega objekta proučevanja. Poglavitna pomanjkljivost je nedvomno nekontinuirano in neusklajeno raziskovanje komunikacijskega obnašanja Slovencev. Mnoga (čeprav relativno pomembna) vprašanja so se pojavila samo v eni ali manjšem številu anket, po drugi strani pa se številna vprašanja ponavljajo iz leta v leto, čeprav odgovori nanje nimajo posebne vrednosti – ker so vprašanja bodisi časovno omejenega pomena ali pa zadevajo probleme, o katerih more povprečen človek s svojim znanjem in pridobljenimi izkušnjami soditi le izredno subjektivno (ali pa sploh ne). Rezultati vseh štirinajstih mnenjskih komunikacijskih raziskav minulega desetletja, ki jih lahko uvrščamo v kategorijo nacionalnih raziskav, tako le delno osvetljujejo temeljne značilnosti slovenskega komunikacijskega prostora in probleme množičnega komuniciranja pri nas; to je razumljivo, saj so bila doslej vsa empirična raziskovanja omejena zgolj na raziskave publike, zanemarjala pa so področja virov informiranja, medijskih organizacij in medijskih vsebin samih.

Prve pomembnejše empirične raziskave – ankete o množičnih komunikacijskih sredstvih – so se lotili leta 1962 na izredno obsežnem vzorcu (anketiranih je bilo 12 tisoč Slovencev oz. en odstotek občanov, starih nad 14 let). Poznejša raziskovanja so precej omejila to nekoristno megalomanijo, kakršna je bila značilna tudi za prve raziskovalne korake drugje po svetu, hkrati pa so docela neusklajeno določala spodnjo starostno mejo anketirancev, ki je bila bodisi 14, 15 ali 18 let. Rezultati

večine raziskav so bili podani v globalu, hkrati pa razčlenjeni in povezani z nekaterimi osebnimi in družbenimi značilnostmi anketirancev, ki naj bi po sodbi raziskovalcev vplivale na mišljenje ljudi. Zdi se, da je bilo podobno kot vzorčenje tudi postavljanje neodvisnih spremenljivk v hipoteze o komunikacijskem obnašanju prevečkrat prepuščeno »slučajnemu izboru«, ne pa dognanemu teoretičnemu razumevanju komunikacijskih problemov. Tako se od 15 osnovnih neodvisnih spremenljivk, ki so vključene vsaj v eno izmed 14 analiziranih raziskav, le 5 spremenljivk pojavlja v skoraj vseh raziskavah (spol, starost, izobrazba, poklic in regija), tako da večine zbranega gradiva ne moremo porabiti za trendne primerjave. Zato se v tem premišljanju ne moremo posvetiti strukturnim spremembam slovenske »javnosti« (publik) množičnih medijev, marveč lahko podrobneje spregovorimo le o nekaterih splošnih razvojnih značilnostih – kolikor so pač podatki iz dosedanjih štirinajstih raziskav med seboj primerljivi.

Od radia do televizije

Tendenca »vse ali nič«, ki so jo proučevali in dokazali Lazarsfeld, Kendalova, De Fleur in drugi (ameriški) avtorji že pred tremi desetletji, se – sodeč po rezultatih slovenskih raziskav – uveljavlja tudi na slovenskih tleh. Tendencia namreč kaže tako imenovani proces kumulativne uporabe medijev; to pomeni, da tisti, ki redno uporabljajo en medij, praviloma radi segajo tudi po drugih. Tendencia seveda ni zakon, zato je ne smemo zavreči kar ob prvem nasprotnem dokazu – ob spoznanju, ki ga izpričujejo rezultati desetletnega raziskovanja, da se namreč v omejenem obsegu tudi na »publicističnem trgu« uveljavlja konkurenca med mediji – čeprav ne med vsemi. Prodor televizije v slovenski prostor je močno posegel v način izrabe prostega časa Slovencev (po definiciji tudi komunikacijska aktivnost sodi med prostočasne aktivnosti), pri čemer sta se relativno zmanjšali pogostnost in intenzivnost poslušanja radijskega programa. Po podatkih iz raziskave leta 1962 je tedaj 83 odstotkov Slovencev (starih nad 14 let) bralo enega ali več časopisov, 77,3 odstotka jih je poslušalo radio, medtem ko jih je televizijo gledalo 30,5 odstotka (vendar le deset odstotkov večkrat tedensko). V desetih letih sej zlasti povečalo število gledalcev televizije – na 74,9 odstotka, dosti manj pa delež uporabnikov preostalih dveh medijev, saj je lani poslušalo radio 90,7 in bralo časopisje 92,1 odstotka polnoletnih Slovencev. Čeprav je branje časopisja (ne pa tudi dnevnega tiska) še vedno najbolj razširjena komunikacijska aktivnost, pa je očitno, da bo prejkoslej tudi na Slovenskem prevladala elektronika. Da dajemo pri tem več možnosti televiziji kot radiu, je na prvi pogled razumljivo. Toda v take napovedi nas silijo rezultati raziskovanj v ko-

munikacijsko bolj razvitih deželah. V Združenih državah so na primer prebivalci leta 1966 2,3 ure na dan gledali TV program in le 45 minut poslušali radio; podobno, čeprav manj izrazito navezanost na televizijo izpričujejo tudi raziskave drugod na Zahodu. Upravičenost naše napovedi pa lahko podpremo še z drugimi argumenti.

Leta 1962 je 45 odstotkov Slovencev izjavilo, da običajno izvedo za pomembne dogodke po radiu, 28 odstotkov jih je kot prvi vir navedlo časopise in le en odstotek televizijo. V šestih letih, v katerih je televizija napravila velik korak naprej, se je razmerje med mediji bistveno spremenilo: 45,8 odstotka Slovencev je leta 1968 izbralo radio, 21,6 televizijo in 15,9 odstotka časopise. Leto dni pozneje je na vprašanje, kateremu mediju bi se najteže odrekli, 39,6 odstotka polnoletnih Slovencev odgovorilo, da radiu, medtem ko je televizijo izbralo 30 odstotkov in dnevni tisk 15,5 odstotka prebivalcev.

»Dobri stari tisk«

Še eno varianto vprašanja o zasidranosti množičnih medijev med potrošniki si lahko pogledamo. V raziskavi Slovensko javno mnenje (1969) se je namesto vprašanja, prek katerega medija se Slovenci seznanijo s pomembnimi dogodki, pojavilo modificirano: Kateri medij vas najbolje informira? Položaj medijev na »trgu« se je – sodeč po odgovorih – približal »popolni konkurenci«: za tretjino Slovencev je bil tedaj najboljši informator radio, za 27,9 odstotka dnevni tisk in za 26,7 odstotka televizija. Že tri leta pozneje pa se televizija prebije na vrh: 37 odstotkov Slovencev izjavlja, da dobi najpopolnejšo informacijo na televiziji, 36,2 odstotka v časopisih in le še 19,1 odstotka po radiu.

Na prvi pogled je presenetljivo, da vzpon televizije spremlja vse večja privrženost (dnevnemu) tisku. Omenili smo že tendenco »vse ali nič« in rezultate raziskav na Zahodu; povrnimo se zdaj spet k njim. Kažejo nam, da se poslušanje radia vse bolj spreminja iz človekove primarne aktivnosti v sekundarno, da torej radio postaja »zvočna kulisa« človekove primarne aktivnosti. Neintenzivno poslušanje radia pa seveda človeku onemogoča, da bi bil prek tega medija dobro obveščen, zato, razumljivo, upada učinkovitost radijskih informacij.

Izpostavljenost televiziji se naglo povečuje ne nazadnje zato, ker ta medij bolj kot vsi prejšnji združuje informativno, vzgojno, izobraževalno in zabavno funkcijo. Hkrati zahteva od gledalca zbrano spremljanje programa, zato pa tudi večjo selektivnost – in v tem so si televizijski gledalci mnogo bolj podobni z bralci tiska kot pa s poslušalci radia. To je nedvomno eden izmed dejavnikov, ki vpliva na sočasen vzpon televizije in tiska; tako je razumljivo, da je gledanju televizije kot najljubši pristočasni aktivnosti bližje branje časopisov kot poslušanje radia (raz-

iskavi Radio 72 in Televizija 72). Poglejmo si zdaj še drug sociološko morda pomembnejši faktor, ki vpliva na hkratno rast privrženecv televizije in časopisja. Televizija zahteva izmed vseh medijev najtrdnjšo ekonomsko osnovo potrošnika, medtem ko (dnevni) tisk zahteva od bralca najvišjo kulturno osnovo v primerjavi z drugimi mediji. Znano pa je, da se relativno visok dohodkovni status praviloma pokriva z relativno visokim izobrazbenim statusom. Če to spoznanje prenesemo na področje raziskovanja množičnega komuniciranja, lahko izpeljemo sklep, da sta tako televizija kot tisk informacijsko tem učinkovitejša, čim višja in trdnjša je kulturno-ekonomska osnova prebivalstva.

Vprašanje kritične in objektivne informacije

Geografski položaj naše republike omogoča Slovencem neposredno poslušati večino evropskih in še bolj oddaljenih radijskih postaj, pa tudi gledati programe sosedskih televizijskih studiov. Taka odprtost ne daje našim občanom le možnosti za celovitejšo obveščenost, za primerjanje vsebine in kakovosti domačih in tujih programov, marveč odpira vrata tudi najrazličnejšim vplivom in tujim idejnim tokovom. Dosedanje raziskave nam dajejo premalo gradiva, da bi celoviteje osvetlili ta problem, a dovolj, da ga vsaj načnemo.

Sodeč po lanski radijski raziskavi se poslušalci odločajo za tuje radijske programe predvsem zaradi boljših zabavnoglasbenih oddaj (52,5 odstotka), čeprav precejšen del poslušalcev tujih postaj hkrati ugotavlja, da tuje postaje prinašajo izčrpnjše (9,6 odstotka), hitrejša (7,8 odstotka) in objektivnejša informacija (5,3 odstotka respondentov). Pričakujemo torej lahko, da (vsaj) na 22,7 odstotka poslušalcev bolj ali manj učinkovito vpliva vsebina tujih radijskih postaj, ko si oblikujejo mnenja in stališča. Vse raziskave, ki proučujejo poslušanje tujih postaj, ugotavljajo, da so med njimi najbolj »zanimive« celovška, tržaška, graška ter Glas Amerike in Vatikan, izredno velik krog poslušalcev pa ima tudi Luksemburg.

Izrazita navezanost dela poslušalcev na tuje informacije se še jasneje kaže v raziskavah javnega mnenja v letih 1968 in 1969. V dveh mnenjskih sondažah namreč kar tretjina polnoletnih Slovencev meni, da mora pri nas človek, ki želi biti dobro informiran, poslušati tuje radijske postaje in brati tuje časopise, nadaljnja petina pa, da je to (le) včasih potrebno. Naposled nam podatki kažejo, da skoraj polovica radijskih poslušalcev in več kot četrtnina televizijskih gledalcev spremlja (poleg domačih) tuje programe, čeprav se je delež »na tuje usmerjenih« uporabnikov medijev v desetih letih relativno zmanjšal.

Zapisali smo, da je poslušnost in gledanost tujih informativnih oddaj pomembno pogojena s popolnejšimi informacijami, ki jih po

sodbi precejšnjega dela Slovencev prinašajo tuji mediji. »Usmerjenost na tuje« je torej povezana s celovitostjo in kritičnostjo domačih informativnih oddaj in tiska. Žal v Sloveniji doslej še nihče ni izvedel analize vsebine množičnih medijev, na podlagi katere bi lahko utemeljeno sodili o odvisnosti iskanja tujih informacij od (ne)demokratskega procesa informiranja pri nas. O tesni povezanosti obeh pojavov pa nas prepričujejo že nekateri rezultati mnenjskih raziskav. Radijske in televizijske informativne oddaje so iz leta v leto bolj poslušane in gledane in sodijo celo med najbolj priljubljene. Po drugi strani pa v teh oddajah Slovenci vse bolj pogrešajo informacije o jugoslovanski zunanji politiki in dogajanju po svetu. In tu je morda temeljni vzrok »usmerjenosti na tuje«: vse lažji pretok idej, dobrin in ljudi med narodi je prebudil v Slovencih nove interese, ki jih domači mediji slabo zadovoljujejo, zato je razumljivo iskanje tujih informacij. Očitno je, da se bo učinkovitost vsebine naših občil povečala le ob pogoju, da se bo približala (novim) interesom ljudi, a bo hkrati tudi dovolj kritična in objektivna.

Prokrustova postelja pojmov: Kaj »komuniciramo«, ko (se) »informiramo«?

Zakon o »javnem obveščanju«, zlasti pa nova ustava in praktično uveljavljanje delegatskega sistema so zagotovili osrednje mesto v že vsakdanjem razpravljanju družbenim procesom (ali problemom), ki jih v običajni (politični) rabi jezika najpogosteje poimenujejo s skupnim izrazom »informiranje«. Gradivo s posveta o informiranju v delegatskem sistemu«, ki sta ga aprila letos objavila republiška konferenca SZDL in republiški svet zveze sindikatov Slovenije, je zgolj povod za pričujoče razmišljanje o zmedi v rabi izrazov, ki naj bi sovpadali z nekim področjem naše stvarnosti. Le dejstvu, da je v omenjeni knjižnici problematika »informiranja« nekoliko bolj celovito obdelana, gre zahvala, da se tu pojavlja kot poglavitni »kamen spotike«.

Povem naj, da sem na posvetu o »informiranju v delegatskem sistemu« tudi sam sodeloval. Ker je znano, da ljudje nismo preveč samokritični, mojega pisanja ne gre razumeti kot (samo)kritiko, marveč kot opozorilo na pomembnost jasnega pomenskega opredeljevanja izrazov – še posebej v dokumentih, ki naj bi bili napotilo za praktično akcijo. V nasprotnem primeru se bo namreč (še) dogajalo, da bodo posamezni družbeni sloji ali skupine osamosvojili jezik kot svojo praktično zavest v samostojno kraljestvo, izolirano od prakse, kar je Marx očital filozofom. O učinkovitosti take rabe jezika tu ne bi izgubljali besed.

Procesi družbenega komuniciranja so na slovenskih tleh postali predmet resnejšega preučevanja pred dobrim desetletjem; zlasti v začetku je bil pojmovni instrumentarij teh razmišljanj obtežen s težavami in napakami pri prevajanju tujih tematsko specifičnih izrazov iz angleščine, francoščine, ruščine in nemščine. (Iz dveh nemških jezikov pravzaprav, saj so po koncu vojne številni izrazi v Vzhodni in Zahodni Nemčiji dobili značilno različne pomene.) Te težave so na današnji stopnji razvoja komunikologije pri nas že v marsičem presežene; nenadno spoznanje o velikem družbenopolitičnem pomenu teh procesov – zlas-

ti v delegatskem sistemu – pa je pripeljalo do številnih razprav o teh problemih, v katerih so oživele nekoč (čeprav ne tako dolgo tega) že dokaj razjasnjene nejasnosti v pomenih izrazov, kot so komuniciranje, informacija, obveščanje, občila ipd.

V omenjeni knjižici »Informiranje v delegatskem sistemu« pa so spet pomensko izenačeni izrazi informiranje, medsebojno obveščanje, komuniciranje, medsebojno komuniciranje, komunikacije in morda še kateri. Da so ti izrazi pomensko izenačeni, bralec knjižnice lahko le slutiti, kajti niti eden ni pomensko določen – najbrž v skladu z ugotovitvijo, da je »sistem medsebojnega obveščanja izjemno dinamična kategorija«. Pač pa se ti »temeljni« izrazi pojavljajo v zvezah, kot so »samoupravno informiranje«, »samoupravno delegatsko informiranje«, »formalno protokolarno obveščanje«, »sistem samoupravnih informacij«, »politično informacijska sfera«, »samoupravno komuniciranje«, »komunikativno urejanje informacij«, »tehnični komunikacijski sistemi« itd.

Posebno pozornost namenja knjižica »sredstvom javnega obveščanja«, z drugimi besedami tudi »medijem«, »javnim občilom«, »komunikacijam«, »množičnim komunikacijskim sredstvom«, »glasilom ter RTV«. Gre za sinonime ali ne? Po nekaterih besednih zvezah sodeč – da, po drugih – ne. Kaj na primer pomeni »cena sredstev javnega obveščanja?« Ima tudi »medij« svojo »ceno«?

Če bi posamezne izraze, ki smo jih našli kot primere, še lahko kako razvozlali, pa se tak poskus izkaže za jalovo početje, ko naletimo na ugotovitve: »V procesih informiranja in izmenjave informacij se izoblikujeta dva pretoka informacij ...«, »Informacijski tok navzgor ... je presekán z vodoravno komunikacijo ...«, »Pri pretoku informacij navzdol ... je nemogoče izpeljati klasično hierarhično komuniciranje ...« Od tu do popolne mistifikacije rabe jezika je le korak. Pomensko neopredeljeni, nejasni izrazi postanejo sredstvo za razreševanje temeljnih družbenih problemov in protislovij. Tako lahko preberemo: »V temeljnih organizacijah združenega dela mora biti sistem informiranja tako organiziran, da omogoča uresničevanje interesa delovnih ljudi za čim boljše pogoje dela, za ustvarjanje čim večjega dohodka in za čim bolj pravično in ugodno razdelitev dohodka, v krajevni skupnosti pa naj omogoči (sistem informiranja, op. S. S.) čim bolj samoupravno urejanje zadev bivanja in življenja občanov v svojem kraju.« Izrazi so tako ohlapno opredeljeni (ali pa sploh niso), da omogočajo aktualizacijo različnih pomenov (ali pa nobenega). Hkrati je očiten poskus po (miselnem) obvladovanju celote z njenim delom: »sistem informiranja« naj omogoči urejanje življenja občanov? Končno je postavljena še zahteva, da je treba jezikovno dejanskost uresničiti v celotni družbeni praksi, da je torej treba praktično dokazati smiselnost,

utemeljenost pomensko povsem nejasno postavljenih zahtev. Učinek take rabe jezika je lahko – kot kažejo nekatere raziskave – po ideološki plati en sam: ohranjanje ali stabilizacija statusa quo v družbi.

Temeljni namen tega zapisa pa ni v natančnejšem določanju (morebitnih) posledic take rabe posameznih izrazov ali jezika sploh. Ne zato, ker posledice niso pomembne (prav nasprotno!), marveč predvsem zato, ker bi v to smer zastavljeno razmišljanje zahtevalo dokaj temeljito sociolingvistično raziskovanje, če bi hoteli priti do veljavnih sklepov. Zapis velja zato predvsem (ne)smotrnosti rabe številnih izrazov za en sam pojem in z enim samim objektivnim pomenom, kar vodi do večsmiselnosti in končno – kot smo že videli – do nesmiselnosti uporabljenih izrazov.

Najprej bi spregovoril nekaj besed o izrazu »komuniciranje«, ki ima nedvomno temeljni pomen za znanstveno disciplino, ki se imenuje komunikologija, in je dokaj uveljavljen tudi v slovenskem jeziku (podobno kot v angleškem, francoskem, španskem, nemškem, manj pa v slovanskih jezikih). Da se je tuji izraz »komuniciranje« pri nas bolj uveljavil od (po mojem mnenju dovolj ustreznega) prevoda »občevanje«, moramo pripisati dejstvu, da v običajni rabi slovenskega jezika ta izraz rabimo v pomenu posebne vrste neverbalnega občevanja. Že to značilno pomensko zoženje kaže, da v komuniciranju ne gre zgolj za izmenjavo »informacij«, marveč tudi za zagotavljanje vzajemne soglasnosti v komuniciranju (občevanju) sodelujočih in za njihovo usmerjanje, včasih pa celo zgolj za ritualizirano obhajanje družbenega stika (npr. verski obredi ali še druge vrste »sestajanja«). Komuniciranje je ustvarjalni proces, v katerem ne gre le za izmenjavo prej-obstoječega in prej-pričujočega, ampak tudi za ustvarjanje prej-ne-pričujočega, ne gre le za posredovanje družbenega stanja, ampak tudi za oblikovanje človekove zavesti. Šele v komuniciranju se izkaže, kaj je za posameznike dejanskost in kako jo pojmujejo. Govor je tedaj posebna, družbeno sicer najbolj pomembna vrsta komuniciranja (občevanja), saj je, kot pravi Marx, praktična, tudi za druge ljudi bivajoča in torej tudi zame šele bivajoča zavest. »Posredovanje informacij« ali »informiranje« ali »obveščanje« (če gre za sinonim) je potemtakem sestavni del »komuniciranja«, ne more pa se dogajati mimo ali izven komuniciranja. Problem informiranja je zato mogoče reševati le v okviru razumevanja (in preseganja) prevladujočih vzorcev komuniciranja v konkretni družbi. Pri tem pa nam izraz »medsebojno komuniciranje« prav nič ne pomaga, saj očitno ni »ne-medsebojnega« komuniciranja kot družbenega procesa.

Po drugi strani nam izrazi »samoupravno« ali »delegatsko« komuniciranje povedo zelo malo. Po isti logiki bi lahko govorili tudi o »socialističnem« ali »kapitalističnem« komuniciranju. Res je sicer, da

ima komuniciranje v samoupravni družbi nekatere posebne značilnosti, po katerih se razlikuje od komuniciranja v drugih družbenih sistemih. Toda to niso značilnosti kateregakoli komunikacijskega procesa v samoupravni družbi (od medsebojnega do množičnega), pa tudi za komuniciranje imanentne značilnosti ne gre, pač pa so te značilnosti posledica spremenjenih družbenih odnosov. Tedaj lahko govorimo npr. o »množičnem komuniciranju v samoupravni družbi«, ki vključuje splošne značilnosti družbenega komuniciranja ter posebne značilnosti množičnega komuniciranja in posebne značilnosti družbenih odnosov v samoupravni družbi, ne pa o »samoupravnem komuniciranju« nasploh. Zadnji izraz hoče očitno povedati, da imamo opraviti s splošnimi značilnostmi »samoupravnega komuniciranja« v vseh vrstah komunikacijskih procesov.

Končno je »samoupravno komuniciranje« mogoče razumeti tudi kot komuniciranje, katerega akterji so člani samoupravne družbe. Tako opredeljeno »samoupravno komuniciranje« pa nima nikakršne spoznavne funkcije; celo nasprotno, prikriva npr. protislovja v procesih množičnega komuniciranja v samoupravni družbi, ki imajo lahko tudi proti- in ne-samoupravne značilnosti. Če govorimo o samoupravnem »sporazumevanju in dogovarjanju« v procesih odločanja, to še ne pomeni, da smemo po analogiji govoriti tudi o »samoupravnem komuniciranju«. Če nam je že toliko do tega izraza, bi morali najprej natančno opredeliti njegov pomen (podobno kot pri prejšnjih dveh).

Osrednje mesto v komuniciranju pripada »informaciji«, ki bi jo lahko slovenili s »poročilom« (veljavnost tega prevoda omejujemo na področje družbenega komuniciranja). Pri tem nas naj ne moti, da se zadnje čase pri nas vztrajno uporablja izraz »sporočilo« kot sinonim za »temeljno idejo«, saj gre najbrž le za modno muho.

Če so akterji komuniciranja subjekti, je sporočilo predmet komuniciranja, ki ga subjekti »prenašajo«, »posredujejo« ali »izmenjujejo«. Sporočilo je model dela stvarnosti (lahko zaželenosti stvarnosti), ki nam omogoča, da vemo zanj ali da kaj vemo o njem. V komunikologiji in v drugih znanostih, ki pogosto uporabljajo izraz »informacija«, le redko najdemo tudi njegovo jasno opredelitev ali pa je opredelitev veljavna le za posamezne primere. Vzrok gre bržkone iskati v dejstvu, da se »informacija« vedno pojavlja kot neznanka (sporočilo o dotlej neznanem) v komuniciranju in se šele neposredno v komunikacijskem dejanju uresniči. Zgornje (zasilne) opredelitve so dokaj sporne; Wersig je na primer našel (1973) kar nekaj ducatov različnih opredelitev »informacije«. Po drugi strani pa tako znana komunikološka slovarja, kot sta slovarja Neumannove in Schulza ter Koszyka in Pruysa, sploh nimata gesla »informacija«, kar je dovolj zgovoren dokaz pomenske

nedoločenosti tega izraza. Seveda ne gre za to, da bi od kogarkoli zahtevali, da »nasilno« poišče definicijo »informacije«, toda ...

Kakšna je (ali bolje: kaj je) »samoupravna informacija«? Informacija, namenjena samoupravljalcu? Informacija v samoupravni družbi? Informacija o samoupravni družbi ali o samoupravljanju? Kaj v tej zvezi sploh pomeni izraz »informacija«? Zakaj tedaj »sistem informiranja ... omogoča samoupravno urejanje zadev bivanja in življenja občanov ...«? Če govorimo o funkciji informacij, o posebni vrsti informacij, celo o sistemu informiranja posebne vrste, potem je najprej treba kar se da natančno (vsaj za konkretno, praktično rabo) opredeliti »informacijo« in še posebej njene attribute. Razpravljati o tem, kakšna naj bo (kaj naj bo) informacija, ne da bi vedeli ali povedali, kaj je, je pač jalovo početje.

Med tehničnimi dosežki, ki so omogočili razvoj množičnega komuniciranja, so gotovo najpomembnejši tiskarski stroji, radio in televizija. Razvoj tehnike je prispeval tudi k družbenim spremembam, npr. z nastankom »rumenega tiska« konec prejšnjega stoletja v Združenih državah k polarizaciji v komuniciranju sodelujočih posameznikov na elito in anonimno (ali kot pravi Maletzke, razpršeno) množico. Z razvojem tehnike so tesno povezane spremembe v organizaciji množičnega komuniciranja, kar seveda ni zgolj tehnično vprašanje. Danes najdemo dovolj dokazov, da enake »tehnike« komuniciranja dovoljujejo po vsebini bistveno različne načine množičnega komuniciranja, temu primerni pa so njihovi učinki. Ali gre tedaj pri poplavi izrazov, kot so »sredstva javnega obveščanja«, »javna občila«, »množična komunikacijska sredstva«, »množični mediji«, »glasila«, dejansko za različne pojme ali vsaj za pomenske odtenke (poudarke)? V prevladujoči rabi teh izrazov pri nas nedvomno ne bi mogli priti do takega sklepa.

Pri poskusu, da bi pobljše določili pomen teh izrazov, bi lahko ugotovili, da jih je mogoče opredeliti vsaj s treh vidikov: z vidika tehničnih značilnosti (televizija je npr. celota tehničnih elementov in postopkov, ki omogočajo prenos slike na daljavo); z vidika namembnosti (npr. javno, posredno prenašanje sporočil razpršenemu občinstvu); in z vidika družbene organiziranosti množičnega komuniciranja in njegove družbene vloge (npr. enostransko oz. enosmerno komuniciranje) ter elementov sistema množičnega komuniciranja (npr. uredništva). Če imamo v mislih tehnični vidik, najbrž lahko utemeljeno govorimo o »množičnih komunikacijskih sredstvih«, z vidika namembnosti pa o »javnih občilih«. Toda ko govorimo o vlogi množičnega komuniciranja v samoupravni družbi, imamo pred očmi predvsem tretji vidik – množično komuniciranje kot element ali dejavnik družbene organiziranosti. Ne gre tedaj zgolj za »sredstva javnega obveščanja« – ne zgolj za sredstva in ne zgolj za obveščanje. Množično komuniciranje

lahko analitično razčlenimo na človeški proizvodni sistem, tehnični proizvodni sistem, tehnični posredovalni sistem, tehnični sprejemni sistem in človeški sprejemni sistem; brez njihove celote ni množičnega komuniciranja. Množičnega komuniciranja zato ni moč reducirati, poenostaviti na »posredovanje« (npr. na »sredstvo« ali »kanal«), pa čeprav nas v tem primeru zanimajo predvsem različni načini »posredovanja«; tako se tisk ne razlikuje od televizije le po tehničnih značilnostih proizvodnje, ampak tudi po značilnostih organizacije dela v proizvodnem sistemu in po značilnostih človeškega sprejemnega sistema. Ali te odnose vključuje izraz »množični komunikacijski medij« ali ne v celoti, je težko kategorično odgovoriti, res pa je, da je ta izraz v tem pomenu danes v svetu najbolj uveljavljen. (»Medij« ni le »sredstvo«, ampak tudi »tisto, s čimer se nekaj izpolnjuje« ali »vse kar izpolnjuje (komunikacijski) prostor«. Tudi aluzija na rabo izraza »medij« v parapsihologiji v tej zvezi ni brez pomena). Če pa se hočemo izogniti rabi tujk, potem je bolje poiskati prave slovenske izraze kot pa na videz »dobesedno«, dejansko pa enostransko prevajati tujke. Izraza, ki bi ju v tem pomenu lahko uporabljali, sta (množično) »občilo« in (množično) »glasilo«. (Zanimivo je, da pri nas uporabljamo izraz glasila kot sinonim za časnike, ne pa za radijski in televizijski »medij«, kjer je glas prvoten.) Izmed vseh izrazov pa je najbrž prav izraz »sredstva množičnega (ali javnega) obveščanja« najmanj primeren, saj meri na enega pomembnih učinkov komuniciranja (obveščeno), ki naj bi jo ta »sredstva« zagotavljala, medtem ko raziskave kažejo, da sploh ni značilne zveze med »izpostavljenostjo sredstvom obveščanja« (npr. gledanjem televizije ali branjem časnikov nasploh) in dejansko obveščeno.

Zahteve po jasnem pomenskem določanju izrazov, ki jih tako pogosto srečujemo v množičnem komuniciranju (ob že zapisanih primerih bi jih brez težav najbrž lahko našeli še vrsto z drugih tematskih področij), niso pravda za oslovo senco. Omalovaževanje tega problema pomeni zapostavljanje ene izmed temeljnih značilnosti besed: njihove »sposobnosti«, da ne spreminjajo le pojmovne vsebine, marveč tudi dejanskost samo, ko prodro in se utrdijo v človekovi glavi; da njihova funkcija ni le v označevanju ali opisovanju objektivno danega, marveč tudi v pripravljanju in realizaciji praktičnega delovanja.

Delo, Sobotna priloga, 10. januar 1976

Mlin na eter: pretok sporočil na radiu in televiziji

Sodobna zasičenost komunikacijskih tokov s sporočili vseh vrst in oblik je prav tako kot enosmerni tok sporočil v svetovnih razsežnostih temeljni problem, s katerim se srečujejo javna občila. Kako zaje-
ziti povodenj sporočil, saj zmogljivosti komunikacijskih sistemov niso
neomejene? Kako hkrati omogočiti družbi in posamezniku trajen in
dostopen dotok sporočil o dogodkih v dani družbi in v celotnem svetu?
Stari laži novinarjev, da je vsak dan v svetu prav toliko dogodkov, da je
s sporočili o njih mogoče zapolniti izvod časnika, že dolgo ne verjame
nihče več.

S tehničnega stališča je rešitev problema na dlani: povečati zmo-
gljivosti komunikacijskih kanalov, zmanjšati na minimum možnosti
za izgubo sporočil. S stališča družbenih posledic pa ima tako (dejansko
zgolj navidezno) reševanje problema lahko pomembne, če ne celo uso-
dne učinke: Prevelika količina sporočil lahko povzroča privatizacijo;
posameznik, ki ga zasipamo s sporočili, se bo zaprl v privatno življenje,
ki ga lahko kontrolira, kot sta že pred tremi desetletji ugotavljala Kris
in Leites. Prevelik dotok sporočil ima lahko po drugi strani za po-
sledice nekakšno narkozo, tako da ljudje začenjajo enačiti absorpcijo
sporočil (informiranost) z družbeno aktivnostjo, na kar sta prva opozo-
rila Merton in Lazarsfeld. Izpostavljenost sporočilom (zlasti množičnih
občil) lahko v takem primeru pogloblja človekovo odtujenost: dosto-
pnost do velika količine sporočil mu ustvarja napačno zavest, da s tem
hkrati tudi obvladuje odnose v družbi. Očitno je tedaj, da s tehničnimi
izumu in izboljšavami ni moč reševati problemov, ki jih povzroča za-
sičenost komunikacijskih kanalov. Komunikacijska aktivnost je le del
celostne aktivnosti človeka kot družbenega (političnega) bitja; smotrna
je le dotlej, dokler je skladno povezana z vsemi drugimi aktivnostmi v
organsko celoto; dokler je proizvodnja sporočil skladna ne le s potreba-
mi in dejansko uporabo sporočil, marveč tudi s produkcijo na določeni
družbeni razvojni stopnji nasploh, če postavimo analogijo z Marxovim
razmišljanjem.

Setev in žetev

Od dogodka do (javno) objavljenega sporočila o njem je dolga pot. V svetovnih razsežnostih največ dogodkov »požanjejo« velike telegrafске agencije: po podatkih UNESCO okrog 80 odstotkov sporočil o dogajanjih po svetu posreduje nacionalnim komunikacijskim sistemom le pet agencij – UPI, AP, AFP, Reuter in TASS. V raziskavi leta 1953 je Schramm ugotovil, da samo dopisniki ameriške agencije Associated Press iz tujine vsak dan pošljejo centrali od 500 do 600 sporočil, le-ta pa jih potem razpošilja naprej časnikom doma in po svetu. Osem let kasneje je isti avtor ugotovil, da med sporočili, ki jih agencija AP (podobno pa tudi druge agencije) pošilja v azijske države, več kot 90 odstotkov sporočil obravnava dogodke v ZDA, Veliki Britaniji, Sovjetski zvezi in Franciji. Kljub uredniški selekciji je tedaj – vzemimo le ta primer – 80 odstotkov sporočil, ki so jih objavili indijski dnevniki, obravnavalo dogajanja v omenjenih štirih državah in le 20 odstotkov dogajanja v vseh drugih državah po svetu.

Tehnični razvoj sam po sebi še pospešuje enosmerni pretok sporočil v svetu ali – kot ugotavlja Schiller – podobno kot nekoč prostata trgovina krepí močnega in utaplja šibkega. Razvite države s široko razvejano komunikacijsko mrežo preko svojih agencij vsiljujejo lasten pogled na svet manj razvitim – bodisi z izvozom posameznih sporočil (»vesti«), bodisi z izvozom filmov, v novejšem času pa še posebej televizijskih nadaljevalank.

Zrno in pleve

Problema pretoka sporočil torej moremo omejevati zgolj na količino sporočil, ampak moramo hkrati upoštevati tudi njihovo vsebino.

V jugoslovanskem sistemu množičnega komuniciranja se s tem problemom prvi neposredno srečuje Tanjug, ki iz množice sporočil tujih agencij in lastnih dopisnikov izbere dobro petino takih, ki jih posreduje uredništvom časnikov, radijskih in televizijskih postaj. Raziskava, ki jo je pred dvema letoma zastavila služba za študij programa pri RTV Ljubljana, je imela za cilj prav analizo uredniških odločitev v informativnih oddajah radia in televizije. Preden se lotimo poglavitnih rezultatov te raziskave, moramo še enkrat priklicati v spomin ugotovitve, do katerih sta prišla Schramm v analizi odločanja v Associated Pressu in Robinsonova v podobni študiji Tanjuga.

Prvo selekcijo v centralah največjih svetovnih agencij uspešno prestande le okrog 50 odstotkov sporočil dopisnikov. Od prvotne množice sporočil tako ostane manjšim agencijam, kot je na primer Tanjug, le še polovica. Po selekciji v nacionalnih agencijah ostane – ugotovitve

Robinsonove in Schramma so dokaj skladne – uredništvom javnih občil le še 10 do 15 odstotkov sporočil iz prvotne množice. Njihova zmogljivost je premajhna tudi za tako razredčeno količino sporočil: po Schrammovih ugotovitvah iz leta 1953 objavijo wisconsinski časniki 60 odstotkov ponujenih sporočil ali komaj 8 odstotkov prvotne množice sporočil. »Povprečni« bralec prebere okrog 20 odstotkov sporočil, ki jih prinaša časnik – torej komaj poldrugi odstotek sporočil, ki so jih zbrali agencijski dopisniki po vsem svetu.

Ob naraščajočem številu dogodkov in sporočil o njih bi bilo treba na vseh naštetih ravneh nekajkrat povečati zmogljivost komunikacijskih kanalov. Glede na hiter tehnični razvoj to kajpak ni nemogoče. Če pa smotrnost povečanja tehnične prepustnosti kanalov ugotavljamo na temelju dejanske uporabe sporočil, to pomeni, da bi morali skoraj stokrat povečati komunikacijsko aktivnost »povprečnega« bralca, gledalca in poslušalca. Ob dejstvu, da že danes večina ljudi večino prostega časa preživi s časnikom v roki ali pa ob radiu in televiziji, najbrž ne kaže več izgubljati besed o teorijah zagovornikov povečanja zmogljivosti komunikacijskih kanalov.

Mlini na Slovenskem

Poleg sporočil lastnih dopisnikov doma in po svetu pošilja Tannjug uredništvom javnih občil tudi sporočila drugih agencij; med njimi so poglavitni dobavitelji agencijske velesile UPI, AP, AFP, Reuters in TASS. Agencijska sporočila tvorijo najpomembnejši del – nad 80 odstotkov gradiva, ki je na voljo urednikom radijskih in televizijskih informativnih oddaj v Sloveniji. Raziskava iz leta 1973 kaže, da dobi uredništvo radijskih informativnih oddaj vsak dan povprečno 329 sporočil, televizijsko uredništvo pa 322 sporočil. Zmogljivost radia in televizije je premajhna za tako količino sporočil; radijski izkoristek je le polovičen (objavljenih je 50,3 odstotka sprejetih sporočil), medtem ko televizijski komaj presega četrtno (28,5 odstotka).

Kako hitro meljejo mlini? Med sprejemom in prvo objavo na radiu pretečejo dobre štiri ure, na televiziji pa še poltretja ura več. Ponovljena sporočila imajo še nadaljnji dve do tri ure zamude. Hitrost objave sporočil v obeh občilih je težavno ovrednotiti, saj nimamo podatkov za primerjavo. Navsezadnje vrednostna sodba o hitrosti pretoka sporočil skozi radio in televizijo niti ne more veljavno odgovoriti na vprašanja o njihovi aktualnosti, saj tvorijo uredništva javnih občil zadnji člen v verigi odločanja o pretoku sporočil. Zato tudi raziskava posveča več pozornosti vsebinskim značilnostim in strukturi objavljenih sporočil (v primerjavi s sprejetimi sporočili) kot pa časovne mu razmaku med sprejemom in objavo sporočil.

Podobno kot že skoraj klasične študije »vratarstva« (angleško »gate-keeping studies«) poskuša analiza ugotoviti, kakšne spremembe doživljajo sporočila, ko gredo skozi roke urednikov informativnih oddaj. Kakšne odločitve še lahko sprejme urednik po temeljni odločitvi, da bo določeno sporočilo objavil v radijskem ali televizijskem programu? Analiza upošteva naslednje možnosti: Urednik posamezno sporočilo objavi hitreje ali kasneje od drugih sporočil, lahko ga v informativni oddaji posebej napove, lahko ga objavi v celoti ali pa ga skrajša in naposled lahko spremeni ali pa ohrani temeljno funkcijo (da npr. zgolj posreduje podatke o dogodku ali pa jih tudi pojasnjuje). Od česa so odvisne urednikove odločitve?

Teorija kognitivne konsonance, ki jo je postavil Festinger, komunikologi pa so jo še izpopolnili, postavlja za temelj odločitve človekovo težnjo po usklajevanju lastnih stališč s stališči, ki jih prinaša (novo) sporočilo, pri čemer igra najpomembnejšo vlogo posameznikov odnos do vira sporočila. Teorije in njene vloge v raziskovanju vratarstva tu kajpak ne moremo pojasnjevati; povemo naj le, da nas je v raziskavi zanimalo, ali se uredniške odločitve razločujejo glede na vir sporočila in njegovo vsebino.

Štiri vrste moke

Med vsebino informativnih oddaj radia in televizije skoraj ni razločkov (če seveda izvajamo slikovno gradivo), le da je prvih več in so raztegnjene na čas med 4,30 in 24. uro vsak dan (razen nedelje), medtem ko so običajne tri televizijske informativne oddaje na sporedu v razdobju približno štirih ur. Majhni razločki med sporočili, ki prispejo na radio, in sporočili, namenjenimi televiziji, se po odločitvah urednikov še zmanjšajo, medtem ko nasploh velja, da se v obeh javnih občilih temeljne značilnosti vhodne množice sporočil v celoti ohranjajo tudi v objavljenih sporočilih.

Analiza ugotavlja dva poglobitna dejavnika v procesu pretoka sporočil: subjektivnega in časovno-tehničnega; vsak izmed njiju določa značilna vzorca odločanja na radiu in televiziji. Prvi vzorec temelji na urednikovi odločitvi o (ne)zadostni tehtnosti in pomenu sporočila, ki se izraža v (ne)napovedi sporočila v informativni oddaji. Posledica odločitve za napoved sporočila je podaljšanje časovnega razmaka med sprejemom in objavo sporočila, ker se napoved sporočila kot instrument uredniškega odločanja pojavlja le v nekaterih (daljših) oddajah. Dolg časovni razmak med sprejemom in prvo (napovedano) uporabo sporočila zmanjšuje smiselnost ponavljanja, saj s podaljševanjem časovnega razmaka pada aktualnost sporočila. Tak vzorec odločanja se uveljavlja na radiu in televiziji predvsem v zvezi z notranjepolitičnimi dogajanjem ter znanostjo in kulturo.

Drugi vzorec odločanja je določen z istimi elementi kot prvi, le v drugačnih medsebojnih zvezah: nenapovedana sporočila so najhitreje objavljena, kar dovoljuje urednikom večkratno objavo sporočila, ne da bi pomembneje zmanjšali njegovo aktualnost. Tak vzorec odločanja je na radiu in televiziji prevladujoč, značilen pa zlasti za pretok sporočil o zunanjepolitičnih dogajanjih in vojaških akcijah v svetu ter o dogajanjih, katerih subjekt so dežele v razvoju. Gre praktično za vsa (informativna) sporočila tiskovnih agencij razen Evrovizije in Associated Pressa. Po tem vzorcu odločanja se uredniki ravnaajo zlasti takrat, ko imajo opraviti s subjekti, dogajanje in viri sporočil, katerim so najbolj »naklonjeni«.

Ne prvi ne drugi vzorec uredniškega odločanja ni povezan s prepuštnostjo ali z izkoristkom sporočil; le-ta opredeljuje naslednja dva vzorca.

Tretji vzorec kaže predvsem na neselektivno vedenje urednikov, ki se izraža v visokem odstotku uporabljenih sporočil, ne da bi jih uredniki kakorkoli spreminjali. Po tej poti prihajajo v informativne oddaje sporočila o zahodnih državah ter o Sloveniji pa tudi sporočila o vojaških akcijah. Odločitve gredo seveda lahko tudi v obratni smeri, ko je nizek izkoristek sporočil povezan s spreminjanjem temeljne funkcije sporočil; tako uredniki objavljajo predvsem sporočila iz Jugoslavije. Sorazmerno nizek izkoristek sporočil iz Jugoslavije je razumljiv, če povemo, da jih med sporočili, ki so na voljo urednikom informativnih oddaj, največ obravnava prav dogajanja v Jugoslaviji.

Sito

Ena izmed poglobitnih ugotovitev raziskave je nedvomno ta, da je množica sporočil, ki priteka na radio in televizijo, povsem skladna s sporočili, objavljenimi v informativnih oddajah. Da ni tudi enaka (v povprečju je »pomanjšana« za slabi dve tretjini), je zgolj posledica premajhne zmogljivosti radia in televizije. Če bi se vprašali po vzrokih takih značilnosti pretoka sporočil, bi jih lahko poiskali v dejstvu, da je daleč najpomembnejši (primarni ali sekundarni) vir sporočil Tanjug, katerega kriteriji izbiranja sporočil so, sodeč po rezultatih analize, enaki kriterijem urednikov obeh analiziranih javnih občil.

Tak odgovor pa nas ne more v celoti zadovoljiti, še posebej ne, če bi radi spoznanja analize prenesli tudi na sorodna področja. (V zadnjem času je posebej aktualna problematika informacijsko dokumentacijskih centrov, kjer imamo opraviti z enakim temeljnim problemom: izbiranjem ter oblikovanjem novih sporočil kot posebne oblike »skladiščenja in iskanja informacij«.) V ta namen bi se kajpak morali lotiti dodatnih analiz zlasti vrednostnega sistema oziroma kriterijev novinarjev in

urednikov za izbiranje sporočil. Vendar pa raziskava dovolj zgovorno dokazuje nujnost in pomen selekcije sporočil, s katero se v delegatskem sistemu srečujemo tudi na vseh drugih ravneh komuniciranja, ne le na ravni množičnega in javnega kot časovno, prostorsko in finančno vsem dostopnega. Dokazuje hkrati tudi veljavnost Schrammovih ugotovitev o številnih ravneh selekcije sporočil in verigi odločitev, ki jih moramo upoštevati in praktično spreminjati, če hočemo »zagotoviti optimalne pogoje za popolno in vsestransko obveščanje delavskega razreda, delovnih ljudi in občanov za stalno uresničevanje družbenega interesa v sistemu obveščanja in družbene vloge tiska, radia, televizije in drugih oblik obveščanja,« kot pravi akcijski program predsedstva zvezne konference SZDL.

Delo, 27. marec 1976

Stare in nove perspektive: neuvrščenost kot komunikacijska politika

Pogled v zobe podarjenemu konju

Ni namen tega prispevka, da bi na primeru neuvrščenosti posebej dokazoval povezanost med objektivno stvarnostjo, vsebino in delovanjem javnih občil ter njihovim vzratnim vplivom na družbeno dogajanje. Gre bolj za razmišljanje o vsebinski usmerjenosti, v kateri se zrcali praktična politika javnih občil, ki razlagajo, legitimirajo in praktično uveljavljajo določeno »politiko« ter s tem prispevajo k spreminjanju zavesti ljudi in sveta, v katerem živimo. Pri tem se bomo osredotočili na politiko neuvrščenosti kot demokratično obliko preseganja blokovskega razvrščanja držav ter boja za nacionalno ekonomsko, politično in kulturno neodvisnost narodov.

Protislovnost mednarodnega komuniciranja kot komunikacijskega procesa med različnimi deželami in narodi preko njihovih meja je v dejstvu, da je po eni strani pomembna združevalna vez sodobnega sveta, po drugi strani pa sredstvo za poglobljanje nasprotij, političnega in kulturnega nasilja nad človekom in celotnimi narodi. Podobno kot nekoč svobodna trgovina in danes ekonomski neoimperializem tudi sodobni »svobodni« pretok komunikacijskih vsebin pospešuje procese koncentracije in monopolizacije na področju množičnega komuniciranja ter tako pomeni svojstven izraz zatiranja nacionalne, kulturne in politične samobitnosti.

Bistvene značilnosti sodobnega sveta, ki naj opredeljujejo naše razmišljanje o vlogi in položaju neuvrščenih dežel ter politike neuvrščenosti v mednarodnem komuniciranju, je treba poiskati v delitvi proizvodnih sredstev med razvitimi in nerazvitimi državami. Razvite industrijske države z mehanizmi svetovnega tržišča kopičijo bogastvo na račun nerazvitih držav in postavljajo države tretjega sveta v položaj svetovnega

proletariata. Poglobljanje gospodarskih razlik med razvitimi kapitalističnimi državami in nerazvitimi državami ter zaostrovanje nasprotij med političnimi in ekonomskimi interesi neenakopravnih »partnerjev« v mednarodnih odnosih se še povečuje z dejavnostjo nadnacionalnih korporacij. Pogosto ne gre le vse močnejši prodor tujega kapitala v dežele v razvoju, marveč tudi posreden ali neposreden vpliv na zakonodajo, politiko in celotno kulturo dežel – uvoznik tujega kapitala.

S temi dejstvi so dokaj jasno povezane značilnosti razvoja »svetovnih« telegrafskih agencij ter filmskih in televizijskih producerskih hiš, ki po eni strani sebi v prid odstranjujejo ovire v mednarodnem komuniciranju, po drugi strani pa postavljajo nerazvitim deželam nepremostljive ovire za enakopravno, večsmerno komuniciranje med vsemi subjekti mednarodnih odnosov. Velike tiskovne in televizijske agencije, kot so UPI, AP, AFP, Reuter, TASS, VISNEW, UPITN in CBS-NEWSfilm, posredujejo nacionalnim agencijam in javnim občilom okrog 80 odstotkov vseh sporočil o dogajanjih v svetu. Ob tem je treba poudariti, da na primer v mednarodni televizijski »izmenjavi« pomenijo filmske novice le manjši del izvoza komunikacijskih vsebin in razvitih kapitalističnih dežel – zlasti iz ZDA, Velike Britanije, Francije in ZR Nemčije – v primerjavi z izvozom celovečernih filmov, televizijskih nadaljevanj, zabavnih in tudi izobraževalnih oddaj.

V povezanosti razvoja ekonomskih odnosov v svetu ter mednarodnega komuniciranja prihaja dvojna narava javnih občil mnogo bolj do izraza kot znotraj določenega družbenopolitičnega sistema. Javna občila po eni strani pripadajo materialni bazi družbe in so odvisna od vladajočega produkcijskega načina ter izpostavljena razvoju proizvodnih sil, po drugi pa so vsebinsko odvisna od vladajočih idej v družbi in v rokah interesov vladajočega razreda. Mednarodno komuniciranje je posebnost svetovnih kapitalističnih odnosov: struktura komunikacijskih sistemov držav – izvoznik kapitala in tehnologije izpolnjuje vse postavke razvitega kapitalističnega produkcijskega načina, medtem ko so nerazvite dežele, ki so dejansko proizvod svetovnih kapitalističnih proizvodnih odnosov, obremenjene z nerazvitim ali s šibko strukturiranim komunikacijskim sistemom, ki onemogoča sistematično izmenjavo informacij z okoljem.

V kapitalističnem komunikacijskem sistemu se komunikacijske vsebine proizvajajo predvsem kot blago; načela uspešnega gospodarjenja veljajo tako kot za vsako podjetje tudi za javna občila. Proces oplajanja kapitala, posredno (npr. z oglaševanjem) ali neposredno (v različnih oblikah lastništva ali solastništva) vloženega v javna občila, dosega najvišjo stopnjo v vertikalni koncentraciji industrijskih dejavnosti, od katerih je odvisna proizvodnja komunikacijskih vsebin (npr. lesna in

papirna industrija za tisk, elektrotehnična, elektronska, filmska ipd. industrija za televizijo). Vertikalna koncentracija sproža tudi horizontalno koncentracijo javnih občil, katere praktični izraz so v sodobnosti velike nacionalne in večnacionalne filmske, televizijske in tiskovne korporacije. Očitno je, da z razvojem komunikacijske tehnologije postaja gospodarstvo gonila sila razvojne usmerjenosti javnih občil, kar mu hkrati omogoča, da jih uporablja kot instrument svojih posebnih interesov. Tako občila postajajo »odgovorna« za oplajanje kapitala: oblikujejo potrošniške navade, ponujajo vzorce vedenja in kulture. Ker je množično komuniciranje vezano na kapital, se tudi v komunikacijskih vsebinah izražajo vrednote lastnikov proizvodnih sredstev.

V sedanjih pogojih, ko imajo razvite industrijske dežele popolno kontrolo nad komunikacijsko tehnologijo in nad proizvodnjo komunikacijskih vsebin, so dežele v razvoju – če sploh so vključene v procese mednarodnega komuniciranja – postavljene v pasivno vlogo potrošnikov. Komunikacijske vsebine, ki jih proizvajajo v razvitih kapitalističnih državah, jim prikazujejo vladajoče interese v teh deželah kot obče interese v svetovnih razsežnostih in tako ustvarjajo iluzijo vsem skupnih interesov.

V takih pogojih prihajajo do izraza dezintegracijski učinki mednarodnega komuniciranja med razvitimi industrijskimi državami in deželami v razvoju. V prevladujočem enosmernem komunikacijskem procesu in njegovih vsebinah ostajajo prikrita temeljna družbena protislovja sodobnega sveta (mednarodno gospodarsko izkoriščanje) in zamegljen spopad neuvrščenih dežel s temi protislovji, ki jih je ustvaril imperializem – njihov boj za politično in ekonomsko osvoboditev podrejenih narodov. Take vsebine onemogočajo občinstvom v deželah v razvoju doumeti zgodovinske pogoje položaja dežel v razvoju in jih s tem odvrčajo od dejanskih problemov. Po drugi plati take vsebine ustvarjajo tudi med občinstvi v razvitih industrijski državah iluzijo o skladnosti interesov svetovnega kapitalizma in dežel v razvoju, ko izvoz kapitala v nerazvite dežele prikazujejo kot pomoč nerazvitim, čeprav gre dejansko za izkoriščanje.

Z zakrivanjem protislovij v mednarodnih odnosih enosmerno mednarodno komuniciranje pogloblja človekovo odtujenost oz. usklajuje zavest ljudi z realnimi (odtujenimi) družbenimi odnosi. Zgrešnost in pristranost te dejavnosti je v tem, da pretežni del svetovnega prebivalstva in še posebej v deželah v razvoju nima svojega dejanskega interesa v tej dejavnosti, ki ohranja status quo v mednarodnih kapitalističnih odnosih.

Splošne dezintegracijske značilnosti enosmerne komunikiranja med razvitimi in nerazvitimi državami lahko glede na predmet ali vsebi-

no komuniciranja konkretiziramo na štirih tipičnih področjih političnega in kulturnega nasilja nad prebivalstvom dežel v razvoju: Razsežnosti »komunikacijskega imperializma« bi lahko strnili v naslednjih prvinah:

1. **Ideologija etnocentrizma** razvitih industrijskih družb Zahodne Evrope in Severne Amerike opredeljuje kriterije »zanimivosti« dogodkov in načela izbiranja sporočil, ki ga v imenu »svobodnega pretoka informacij« opravljajo tiskovne in televizijske veleagencije. Prepričljive dokaze za to daje večina raziskav mednarodnega komuniciranja, čeprav običajno le na kvantitativni ravni. Povzamemo jih lahko z ugotovitvijo, da se večina »pomembnih« dogodkov zgodi – sodeč po vsebini javnih občil razvitih in nerazvitih dežel – v peščici najbolj razvitih industrijskih držav, medtem ko sporočila o dogajanjih na celih kontinentih skoraj ne dosežejo kanalov »svobodnega pretoka informacij«. Zahodne agencijske velesile (če izvajamo sovjetski TASS, so to hkrati vse agencijske velesile) v treh četrtinah svojih sporočil obravnavajo dogodke v zahodni Evropi in Združenih državah. Naj nacionalne tiskovne agencije in javna občila v deželah v razvoju še tako poskušajo uravnotežiti pretok sporočil in usmerjati svojo pozornost na »zapostavljene« celine, jim to ob sedANJI strukturi svetovne komunikacijske mreže ne more v celoti uspeti.
2. **Ideologija homogene kulture in eskapizma** prodira v dežele v razvoju zlasti z uvozom zahodnih filmov in televizijskih oddaj. Visoko produktivna filmska in televizijska proizvodnja ter nizke cene končnih izdelkov omogočajo razvitim kapitalističnim državam hitro prodor v razvijajoče se komunikacijske sisteme tretjega sveta. V taki ekspanziji se praktično uveljavljajo teze o univerzalni svetovni kulturi, ki ne priznavajo nacionalne samobitnosti. Koketiranje z nizkim okusom, zlasti pa dejstvo, da tovrstne uvožene komunikacijske vsebine običajno nimajo ničesar skupnega z nacionalnim gospodarskim, političnim in kulturnim razvojem držav uvoznic (v smislu Shakespearovega in Marxovega »duhovnega ogledala, v katerem vidi narod samega sebe«) lahko le poglobljata odtujenost občinstev in jih silita v beg od stvarnosti, od poznavanja dejanskih problemov in samozavedanja.
3. **Ideologija potrošništva** (ali, kot pravijo nekateri, »ideologija coca cole«) je komunikacijski spremljevalec izvoza industrijskih izdelkov v dežele v razvoju. Propagiranje uvoženih in licenčnih proizvodov, pa tudi proizvodov domače industrije, uveljavlja v razvijajočih se družbah kapitalističnega boga: z denarjem je lahko kupiti ljubezen in srečo, ugled in toplino v medčloveških odnosih. Z roko v roki

z ideologijo eskapizma »gradi« ideologija potrošništva »nov svet«: svet individualnih potreb in interesov ter njihovega individualnega zadovoljevanja.

4. **Ideologija protipropagande**, ki izhaja iz blokovske delitve sveta, utemeljuje politično propagandno dejavnost velikih sil, katere ciljne skupine so skoraj izključno dežele v razvoju. »protipropagandna« dejavnost je ideološki boj ene velesile zoper drugo (ali enega bloka zoper drugega) na »nevtralnem« terenu neuvrščenih in drugih dežel v razvoju, pri čemer je poglavitni cilj neposredna ali posredna diskvalifikacija zunanje in notranje politike »drugega«. Načrtovani učinek take dejavnosti je usklajevanje interesov in stališč občinstev v deželah v razvoju z interesi in s stališči vladajočega razreda držav, katerih ustanove so nosilke (proti)propagandne dejavnosti. Ideologija protipropagande torej utemeljuje posebno vrsto propagandne dejavnosti, ki upravičuje samo sebe z obstojem njej različnih propagand (in torej družb); dejansko pa upravičuje vladajoče družbene odnose znotraj lastne družbe in svetovni status quo.

Prvine komunikacijskega imperializma, ki se uveljavljajo v mednarodnem komuniciranju, zmanjšujejo njegovo vlogo »govoreče vezi« med posamezniki in narodi vsega sveta. Dezintegracijski učinki se še povečujejo zaradi objektivnih pogojev, v kakršnih so komunikacijski sistemi dežel v razvoju.

Telegrafske agencije dežel v razvoju pogosto komaj pokrivajo domačo državo, medtem ko so njihova javna občila pri poročanju o dogajanjih v svetu vezana skoraj izključno na poročila velikih telegrafskih agencij.

Filmska proizvodnja dežel v razvoju zaostaja za proizvodnjo v razvitem svetu; nerazvite dežele morajo zato pomanjkanje lastne filmske proizvodnje pokrivati z uvozom tujih filmov in tako vsaj z uvozno politiko opredeljevati »lastno« komunikacijsko politiko.

Dežele v razvoju z redkimi izjemami preko svoje televizijske mreže oddajajo več kot 50 odstotkov tujih programov, nekatere pa celo nad 90 odstotkov, medtem ko razvite industrijske države največji del televizijskih programov proizvajajo same. Pravi paradoks je, da ima država, ki se najbolj zavzema za svoboden pretok informacij v svetu – Združene države – v svojih televizijskih programih skoraj sto odstotkov oddaj lastne proizvodnje.

Končno so dežele v razvoju mnogokrat zelo močno izpostavljene propagandnim programom tujih radijskih postaj, kot so na primer Glas Amerike, radio BBC, Pariz, nemške in ameriške postaje v ZRN, Peking, Moskva itd. Ob že sicer slabih pogojih za avtonomno komunikacijsko politiko neposredna tuja propaganda še zmanjšuje njeno uspešnost.

Dežele v razvoju pogosto nehotе še same prispevajo h krepitvi svojega podrejenega položaja v mednarodnem komuniciranju. Materialno bazo komunikacijskega sistema grade postopoma, tako da najprej razvijajo komunikacijski sprejemni podsistem (uvoz, redkeje pa tudi proizvodnja radijskih in televizijskih sprejemnikov). Šele v naslednjih fazah komunikacijskega razvoja gradijo tehnični oddajni podsistem (tiskarne, ustrezni radijski in televizijski oddajniki). In šele v zadnji fazi razvoja komunikacijske mreže pride na vrsto vzgoja lastnih strokovnjakov za proizvodnjo komunikacijskih vsebin ter aktiviranje kontinuirane lastne proizvodnje časopisnih, radijskih, filmskih in televizijskih vsebin (npr. ustanavljanje lastnih dopisništev v tujini, proizvodnja dokumentarnih, vzgojno-izobraževalnih, kulturnih in umetniških programov in filmov).

Tudi ko je dosežena tako visoka stopnja razvitosti nacionalnega komunikacijskega sistema, da domača javna občila skoraj v celoti lahko obvladujejo nacionalni komunikacijski prostor, so dežele v razvoju v neenakopravnem položaju z razvitimi državami na področju mednarodnega komuniciranja. Njihove sposobnosti in možnosti, da bi seznanjale druge države z lastnim kulturnim, gospodarskim in političnim razvojem, da bi predstavile svetu svoje dejanske interese, so močno omejene zaradi zaprtosti komunikacijskih sistemov razvitih držav in njihovega etnocentrističnega pojmovanja sveta.

Spoznanja o mednarodnem komuniciranju kljub svoji necelovitosti kažejo, da je komunikacijsko dominacijo razvitih kapitalističnih držav mogoče preseči le s skupnim organiziranim nastopom ter medsebojnim sodelovanjem neuvrščenih in drugih dežel v razvoju ter z jasno komunikacijsko politiko. Načrtno sodelovanje mora po eni strani prispevati k hitrejšemu in celovitejšemu razvoju nacionalnih komunikacijskih sistemov dežel v razvoju, po drugi pa njihovo aktivno prisotnost v mednarodnem komuniciranju. Pasivna ali restriktivna politika uvoza komunikacijskih vsebin brez spodbujevalne in usmerjevalne komunikacijske politike ne more prispevati k večji integracijski vlogi mednarodnega komuniciranja. Osvobajanje izpod komunikacijske hegemonije kapitalističnih držav razvitega Zahoda gre lahko le po poti hkratnega povečevanja lastne komunikacijske proizvodnje, selekcije tuje komunikacijske ponudbe na temelju jasnih vrednostnih načel ter sodelovanja neuvrščenih dežel pri proizvodnji komunikacijskih vsebin – od povezovanja zmogljivosti tiskovnih agencij do tehničnega in kadrovskega sodelovanja pri proizvodnji filmov in televizijskih programov.

Praktične rešitve za odpravo neravnovesij v mednarodnem komuniciranju morajo kajpak temeljiti na spoznanjih bistvenih značilnostih, možnostih in slabostih komunikacijskih sistemov posameznih dežel

v razvoju, saj bo le tedaj izbrana rešitev tudi učinkovita. To postavlja pomembne naloge tudi komunikacijski znanosti, ki se bo morala še v večji meri kot doslej posvečati raziskovanju bistvenih problemov mednarodnega komuniciranja in interkulturnim raziskavam, izhajajoč iz družbene določenosti komunikacijskih procesov in odvisnosti mednarodnega komuniciranja od posebnosti nacionalnih komunikacijskih sistemov. Pomen, ki ga ima sodelovanje neuvrščenih dežel v raziskovanju družbenega komuniciranja, v komunikacijski politiki in v praktični komunikacijski dejavnosti (proizvodnji komunikacijskih vsebin) je več kot očiten.

Narcisovstvo sodobnega sveta

Na 19. Generalni konferenci UNESCO pred štirimi leti v Nairobiju je bila sprejeta resolucija, ki je narekovala generalnemu direktorju in ustreznim komisijam te mednarodne organizacije izdelavo študije o »podobah tujih dežel, ki predstavljajo različne družbene različnih razvojnih stopnjah, v množičnih občilih posamičnih dežel.«

Poleti 1977 je bila koordinacija raziskovalnega projekta zaupana predsedniku Mednarodnega združenja za raziskovanje množičnega komuniciranja J. D. Halloranu iz Leicestra v Angliji, ki se mu je posrečilo pritegniti k sodelovanju raziskovalce iz 14 držav: Avstralije, Finske, Indije, Irana, Jugoslavije, Libanona, Madžarske, Malezije, Nizozemske, Nigerije, Poljske, Sovjetske zveze. Združenih držav in Zvezne republike Nemčije.

Kot je pri tovrstnih mednarodnih raziskavah že običaj, je bilo treba od ideje o raziskavi do njene uresničitve razrešiti vrsto teoretičnih in praktičnih problemov – od izčiščenja pojmovnega instrumentarija do zagotavljanja finančnih sredstev. Čeprav je bila ideja o raziskavi sprožena med uveljavljanjem pojma »nove svetovne informacijske ureditve«, raziskava – podobno kot na primer tudi MacBridova komisija – ni imela za cilj opredeljevati temeljnih črt nove ureditve. Zastavljena je bila bolj v smislu »izčrpnega pregleda stanja« v svetovnem pretoku informacij in ne usmerjena v proučevanje postavk, objektivnih pogojev in razvojnih smeri mednarodnega komuniciranja. Le ob taki omejitvi raziskovalnih ciljev je bilo namreč mogoče doseči sodelovanje sorazmerno širokega kroga raziskovalcev s sicer dokaj različnimi pogledi na razvoj družbenih, posebej mednarodnih odnosov.

Precejšnje denarne zadrege – po dogovoru so morali raziskovalci iz vsake dežele sami zagotoviti potrebna sredstva, kar je zvečine pomenilo prostovoljno, neplačano raziskovanje – so onemogočile uresničenje ideje o primerjalni raziskavi zavesti množic, njihovih interesov in predstav o mednarodnem dogajanju in subjektih v njem, raziskavi, ki naj bi osvetlila tudi podobo »svetovnega javnega mnenja«. Mednarodni projekt je bil po vsebini tako omejen na analizo sporočil o mednarodnem dogajanju v množičnih občilih držav, katerih raziskovalci so bili pripravljeni sodelovati, ter nekaterih držav v razvoju, ki so bile »deležne pomoči razvitih«.

Kdo lahko koga (ali kaj) raziskuje

Že v načrtovanju in izvajanju raziskave se je svojstveno izrazila težavnost položaja dežel v razvoju ter narava pomoči razvitih držav nerazvitim: finančne in kadrovske težave dežel v razvoju, ki v raziskavi ne bi mogle sodelovati, so »reševale« zlasti Združene države oziroma raziskovalci univerze iz Chapel Hilla v Severni Karolini, ki so v raziskavo pritegnili študente iz nekaterih dežel v razvoju v Chapel Hillu in s tem razširili vzorec analiziranih občil predvsem s časniki iz Alžirije, Argentine, Brazilije, Egipta, Indonezije, Kenije, Mehike, Slonokoščene obale, Tajske, Tunizije in Zaira. V celoti je tako 14 nacionalnih raziskovalnih mednarodnem (ali »zunanjepolitičnem«) dogajanju v dnevnikih ter radijskih in televizijskih informativno-političnih oddajah v 29 državah. Izbor občil je bil prepuščen raziskovalcem v vsaki deželi, kar kajpak lahko vzbuja dvom v veljavnost izbora in s tem rezultatov analize zlasti v primerih »tuje pomoči«.

V časovni vzorec analize sta bila izbrana dva tedna v pomladi 1979: prvi, kontinuirani, je vključeval obdobje od ponedeljka 23. aprila do sobote 28. aprila, drugi pa je bil sestavljen iz prvega ponedeljka v aprilu, torka štirinajst dni kasneje in tako dalje do sobote 16. junija. V obeh delnih vzorcih je »teden« obsegal le šest dni, ker v številnih deželah, podobno kot pri nas, časniki nimajo nedeljskih izdaj ali pa imajo te povsem drugačno uredniško zasnovo (kot npr. *Nedeljski dnevnik* pri nas). V posamičnih deželah je bilo v vzorec izbranih različno število občil: od sedmih v ZDA in ZRN do enega samega v Grčiji in Turčiji. V Sloveniji, ki je »zastopala« Jugoslavijo, smo se odločili za vse tri dnevnike (*Delo*, *Dnevnik*, *Večer*) in osrednjo informativno oddajo ljubljanskega radia, ki so v analiziranem obdobju skupaj objavili 1144 sporočil o mednarodnih dogodkih.

Zaradi primerljivosti občil (informativne oddaje na radiu in televiziji so le del celotne obravnave mednarodnega dogajanja) ter med deželami (nekateri analizirani dnevniki obsegajo komaj štiri strani, drugi pa celo več kot petdeset) pa tudi zaradi zmanjšanja stroškov pri raziskovanju so bile v vseh deželah analizirane le splošne, nespecializirane strani časnikov, namenjene (tudi) mednarodnemu dogajanju – v *Delu* na primer prve tri in zadnja stran. S tem so bile iz analize v veliki meri izključene daljše, analitičnejše novinarske zvrsti, temu pa je bil prilagojen tudi analitični instrumentarij, ki ni bil zasnovan za poglobljeno raziskovanje obravnavanja mednarodnega dogajanja v množičnih občilih. Kljub številnim pomanjkljivostim in enostranostim analize, ki se jim praktično ni bilo mogoče izogniti, pa vendarle ne gre raziskovalcem odreči priznanja za pobudo, da bi po svojih močeh prispevali

k razkrivanju, če ne tudi razjasnjevanju enostranosti v mednarodnem komuniciranju. V pričujočem zapisu bomo predstavili nekaj temeljnih ugotovitev primerjalne raziskave, ki se nam zde zanimive za širši krog bralcev, ne da bi ob tem posebej obravnavali morebitno spornost postopkov in poti zbiranja podatkov.

Odprta okna za zaprtimi vrati

Eden izmed najsplošnejših kazalcev odprtosti nacionalnih komunikacijskih sistemov je gotovo pozornost, ki jo občila namenjajo dogajanjem zunaj meja matične države. Vendar pa dokazovanje odprtosti ali zaprtosti sistemov na osnovi takih podatkov ni brez nepreverjenih postavk. Trdnejša presoja bi vsekakor morala temeljiti (tudi) na poznavanju vsebinskih značilnosti ne le »zunanjepolitičnih«, ampak tudi »notranjepolitičnih« sporočil. Najbrž ni neutemeljena hipoteza, da se za izrazito usmerjenostjo vsebine množičnih občil v mednarodni prostor lahko skriva tudi zapiranje oči pred žgočimi notranjimi problemi. To nas opozarja, da ni mogoče preprosto postaviti enačaja med maksimalnim in optimalnim deležem sporočil o mednarodnih odnosih ali o tem celo sklepati le na temelju pogostosti njihovega pojavljanja.

Rezultati primerjalne analize so pokazali, da največ sporočil o dogajanjih zunaj državnih meja objavljajo madžarski (*Magyar Hirlap*, *Magyar Nemzet*, *Nepsabadsag*), zahodnonemški (*Süddeutsche Zeitung*, *Die Welt* in *Frankfurter Allgemeine*) in slovenski časniki (*Delo*), ki v povprečju vsak dan prinašajo na splošnih straneh več kot petdeset mednarodnih informacij. Relativno – v odnosu do vseh sporočil, objavljenih na teh straneh, pa je usmerjenost v mednarodna dogajanja izmed 73 analiziranih dnevnikov najbolj izrazita v *Zambia Daily Mail*, tunizijski *La Presse*, poljski *Trybuni Ludu*, nemški *Süddeutsche Zeitung* in našem *Delu*; v naštetih časnikih delež tujih sporočil na splošnih straneh presega 60 odstotkov.

V osrednjih radijskih in televizijskih informativnih oddajah (vendar »osrednjost« nič ne pove o specifični zasnovi teh oddaj v primerjavi s tistimi, ki jih raziskovalci niso šteli za osrednje) je povsod po svetu seveda objavljenih mnogo manj novic kot v časnikih in torej tudi mnogo manj informacij o dogajanjih na tujem. Mednarodno povprečje 37 analiziranih radijskih in televizijskih postaj dosega okrog deset novic na oddajo (na ljubljanskem radiu 11) oziroma 30 do 40 odstotkov celotnega časa trajanja oddaje (na ljubljanskem radiu 36 odstotkov). Velja poudariti, da zlasti nekatere afriške radijske postaje (Slonokoščena obala, Kenija, Tunizija, Zambija, Zaire, Egipt) to povprečje znatno presegajo, ampak – ta nenehna protivna priredja – hkrati povedati, da nekaj desetodstotno odstopanje pomenijo že tri ali štiri informacije na dan.

Na osnovi takih podatkov bi lahko za dokaj zaprte komunikacijske sisteme označili zlasti tiste na Grenlandiji, Tajskem, v Nigeriji, Iranu in Grčiji, kjer časniki ter radijske in televizijske informativne oddaje manj kot 25 odstotkov prostora ali časa⁴ namenjajo dogajanjem po svetu. Kako pogojna je ta oznaka, najbolj zgovorno ponazarja primer Združenih držav. *Los Angeles Times* z milijonsko naklado, *New York Daily News* z dvema milijonoma izvodom na dan ter regionalna dnevnika *Minneapolis Tribune* in *Charlotte Observer* prav tako sodijo v tisto skupino časnikov, ki mednarodnemu dogajanju namenjajo le malo pozornosti (manj kot 25 odstotkov prostora oziroma od 11 do 21 sporočil na dan). V večernem informativnem programu televizijske mreže CBS z znamenitim Walterjem Cronkitom je povprečno prostora le za štiri (!) zunanjepolitične vesti. Samo ugledna konkurenta *New York Times* in *Washington Post* z vzhodne obale, ki imata skupaj poldrugi milijon naklade, kažeta drugačno usmerjenost in bistveno dvigujeta povprečje. Podobne razločke med posamičnimi občili najdemo tudi v drugih deželah, pri čemer je skoraj pravilo, da z višjo naklado upada pozornost dogajanjem na tujem. Na varljivost povprečij ne opozarjamo le zaradi (velikih) naklad časopisov in poslušnosti informativnih oddaj in s tem povezanih razločkov v vplivu različnih občil na občinstva, ampak tudi zaradi »razločkov« v določanju vzorca analiziranih občil, ki razen nekaj dežel (in mednje sodi tudi Slovenija) nikjer ni reprezentativen.

»Specifične teže« celin

Mednarodna primerjalna analiza kajpak ni ostala na tako varljivem površju, ampak je odprtost množičnih občil v svet poskušala jasneje osvetliti zlasti z razkrivanjem navideznih mednarodnih informacij in omejenosti poročanja občil na najbližje mednarodno (geopolitično) okolje.

Splošna zakonitost je – kajpak z izjemami –, da skoraj polovica mednarodnih informacij v analiziranih množičnih občilih obravnava dogajanja na »matični celine«. Razločki med afriškimi, azijskimi in zahodnoevropskimi množičnimi občili so v tem pogledu komaj zaznavni. S »strogo geografskega« stališča so izjeme latinskoameriški, avstralski, poljski in slovenski mediji ter mediji v Sovjetski zvezi in ZDA. Če najožje geopolitično področje poročanja argentinskih, brazilskih in še zlasti mehiških občil razširimo še na Severno Ameriko oziroma na njihovo veliko severno sosedo, je njihove izjemnosti že konec. Podobno velja za avstralske medije, ki izkazujejo tesnejšo povezanost avstralske celine oziroma države z razvito zahodno Evropo in ZDA kot z bližjo Azijo. Tako se kot resnične izjeme v geopolitični usmerjenosti izkazujejo le množična občila na Poljskem in v Jugosla-

viji, ki sicer največ pozornosti namenjajo dogajanjem v Evropi, vendar – in v tem je »nenavadnost« za sodobni svet – ne da bi postavljali v privilegiran položaj njen vzhod ali zahod, ter mediji v ZDA in Sovjetski zvezi, ki pač razkrivajo, da interesne sfere obeh velikih sil niso geografsko omejene.

Poročanje množičnih občil o dogajanjih po svetovnih področjih (rangi količine sporočil)

Območja	Severna Amerika	Latinska Amerika	Afrika	Srednji Vzhod	Azija	Zahodna Evropa	Vzhodna Evropa	Svet
Severna Amerika	1	3	4	3	3	2	2	3
Latinska Amerika	6	1	7	6	7	7	7	7
Afrika	5	6	1	4	5	5	6	5
Srednji Vzhod	2	4	2	1	4	3	4	2
Azija	4	5	4	5	1	5	3	4
Zahodna Evropa	2	2	3	2	2	1	2	1
Vzhodna Evropa	7	6	6	7	6	4	1	6

Iz priložene tabele, ki kaže »težo« (range) posameznih področij v mednarodnem pretoku informacij, lahko že na prvi pogled sklepamo na tesno povezanost med zastopanostjo posamičnih delov sveta v množičnih občilih na vseh kontinentih in njihovim položajem v sedanji svetovni gospodarski ureditvi. V obeh primerih je očitna dominacija Zahodne Evrope in Severne Amerike (ZDA), ki je v naši tabeli morda izkrivljena le zaradi velike pozornosti množičnih občil po svetu krizam in vojaškim spopadom na Bližnjem vzhodu. Po svoje pa je prav ta izkrivljenost posebej zgovorna: dežele v razvoju postanejo lahko predmet »splošnega« svetovnega zanimanja le, če v njih zarožlja orožje. To, žal čedalje bolj pogosto velja tudi za odnose med samimi deželami v razvoju, ne le za odnos sedme sile razvitega zahoda do njih. V vladajoči novinarski ideologiji po svetu je pač fotografija bede za občinstva manj zanimiva kot fotografija vojaških spopadov, in to je le posebnost »klasičnega« novinarstva, ki šteje za zanimive le tiste dogodke, ki jih je mogoče ujeti v objektiv fotografskega aparata ali filmske kamere. Ob tem bi lahko ne brez zlobe pripomnili, da so utemeljitelji te vrste novinarstva preveč dobesedno vzeli Marxovo zahtevo, naj bo tisk ogledalo, v katerem lahko ljudstvo uzre samo sebe.

Prizadevanja neuvrščenih dežel

Pravo naravo geografskega univerzalizma množičnih občil v Združenih državah in Sovjetski zvezi kažejo podatki, da le 40 odstotkov »mednarodnih« informacij v sovjetskih in 59 odstotkov v ameriških občilih posebej ne izpostavlja dejavnosti matične države, medtem ko bi vsa druga sporočila lahko označili za »domače novice na tujem« ali »tuje novice na pri nas doma«. Omenjena težnja v poročanju o mednarodnem dogajanju se tako izrazito uveljavlja le še v iranskih in madžarskih množičnih občilih: pri občilih drugih dežel, ki jih je zajela primerjalna raziskava, pa delež »čistih« sporočil iz tujine presega sedemdeset odstotkov. Med analizo je bilo v *Delu* 71,5 odstotka takih sporočil, v *Večeru* 70,3, v *Dnevniku* 64,9 in poročilih ljubljanskega radia 59,4 odstotka.

Te podatke velja dopolniti s tistimi, ki kažejo, ali so predmet »mednarodnih informacij« dejansko mednarodni odnosi ali pa »notranja« politika, gospodarstvo itd. v posamičnih deželah, pri čemer se pač moramo zavedati, da je taka delitev lahko dokaj arbitrarna. Po drugi strani pa prav s tovrstnimi podatki lahko pokažemo, da gre pogosto lahko le za »domače novice na tujem« ali »tuje novice na domačih tleh« tudi tedaj, ko matična država ni posebej omenjena, ampak je kot izhodišče (središče) pojmovanja sveta skrita v splošni, trajni zasnovi uredniške politike.

Dobljeni podatki razkrivajo tesno zvezo med deležem »čistih« novic iz tujine in deležem novic, katerih predmet obravnave so mednarodni odnosi: Za poročanje zahodnoevropskih, avstralskih in latinskoameriških medijev je značilno, da izredno majhen delež »čistih« sporočil iz tujine obravnava odnose med državami in drugimi subjekti mednarodnih odnosov in da sta (v povprečju) kar dve tretjini vseh sporočil namenjeni notranjim dogajanjem v drugih deželah. Seveda ni težko odgovoriti, v katerih: v tistih, s katerimi ima matična dežela najbolj tesne politične in ekonomske vezi in torej »notranje« spremembe v taki deželi pomembno opredeljujejo pogosto ne le odnose z matično deželo, ampak tudi pogoje njenega »notranjega dogajanja«. Za množična občila Združenih držav to velja še posebej izrazito, saj ne objavljajo le sorazmerno malo »čistih« sporočil o dogajanju na tujem, ampak tako kot večina drugih analiziranih občil zahodnega sveta tudi več sporočil o notranjih dogajanjih v posameznih deželah kot odnosih med njimi. Površinsko gledano, je naravnost sovjetskih občil bistveno drugačna, saj jih kar 82 odstotkov obravnava odnose med državami, rje pa izključno notranja dogajanja; vendar pa je med njimi 54 odstotkov takih informacij, ki posebej obravnavajo sovjetske odnose z drugimi državami.

Kot kaže primerjalna raziskava množičnih medijev v 29 državah, so le neuvrščene dežele tiste, ki v praksi poskušajo presegati koncepcijo poudarjenega etnocentrizma v obveščanju domače javnosti o svetovnem dogajanju. Množični mediji sedmih afriških držav (izjema je Nigerija), Indije, Jugoslavije in Finske ne objavljajo le dokaj velikega deleža »čistih« novic iz tujine, torej takih, za katere ni merilo objavljanja sodelovanja matične države, ampak tudi največ novic o odnosih med »tujimi« državami, pa manj novic (ki so, zlasti v odnosu razvitih do nerazvitih, pogosto prej spekulacije kot novice) o notranjih dogajanjih v posamičnih deželah.

Komunikacijska politika (nekaterih, ne še vseh) neuvrščenih dežel dokazuje, da sprememb v mednarodnih komunikacijskih odnosih, ki so vse pogostejše tudi na dnevnih redih zasedanj mednarodnih organizacij, ni mogoče preprosto reducirati na vprašanje količinsko bolj uravnoteženega pretoka informacij v svetu. Bistvo problema, ki ga razkrivajo tudi rezultati mednarodne primerjalne analize, je v spreminjanju pogleda razvitega zahodnega sveta na dežele v razvoju in na odnose v svetu sploh. Tako kot na ekonomskem področju ne gre (samo) za premajhno količino materialne pomoči, ampak (tudi) za priznanje pravice in zagotavljanje pogojev avtentičnega nacionalnega razvoja, tudi na področju mednarodnega komuniciranja ne gre predvsem za to, da bi množični mediji razvitega sveta več poročali o dogodkih v deželah v razvoju, ampak za to, da bi jih prenehali obravnavati zgolj z ozkega stališča »nacionalnih« interesov matičnih držav (s stališča kapitala namreč), da bi jim priznali in dali možnost za tisto, za kar se sami na ravni in v imenu osebnih svoboščin tako goreče zavzemajo: pravico in možnost svobodnega, enakopravnega predstavljanja in uveljavljanja lastnih idej ter avtentičnih interesov in smeri razvoja.

Obveščanje – razpletanje ali zapletanje problemov

Vprašanja obveščanja in obveščenosti so pri nas že vrsto let v središču pozornosti, zlasti in vselej takrat; kadar je beseda o razvoju samoupravnih odnosov in delegatskega sistema. Videti pa je (kljub živahnim razpravam ob pripravi in sprejemanju novega zakona), da v sedanjem težavnem gospodarskem položaju problemi (ne)obveščenosti delavcev ne žulijo pretirano. Med šestnajstimi problemi, ki smo jih navedli vprašanim delavcem, da bi izmed njih izbrali tri najbolj pereče v njihovi organizaciji združenega dela, so probleme obveščenosti skupaj s pomanjkanjem inovativnih predlogov in slabim poslovanjem (!) postavili na zadnje mesto, mnogo bolj v ospredje pa vprašanja nizkih osebnih dohodkov, pomanjkanja surovin in reprodukcijskega materiala, organizacije dela in delovnih razmer. Tudi na vprašanje, kateri problemi jih osebno najbolj prizadenejo, je le enajst odstotkov delavcev med tremi odgovori omenilo (ne)informiranost (pač pa petdeset odstotkov nizke dohodke, trideset odstotkov stanovanja itd.). To kaže, da težak gospodarski položaj ni brez posledic na zavest ljudi, ki v razmišljanju o reševanju problemov dajejo prednost tistim, ki neposredno zadevajo njihovo življenjsko eksistenco in materialno raven, medtem ko se jim zde problemi duhovne sfere sorazmerno malo. Pomembni. Ob tem kajpak velja vsaj opozoriti, da so v razvitejših deželah že zdavnaj dognali, da razvoj informacijske dejavnosti tako rekoč usodno vpliva na razvoj družbene produktivnosti in da so vsa tista razmišljanja, ki to problematiko odrivajo na stranski tir nebistvenega, čeprav koristnega, hudo naivna, če ne zgrešena.

V preteklem, sorazmerno bolj trdnem gospodarskem položaju pri nas smo ugotavljali, da stopnja obveščenosti delavcev in občanov o dogajanjih narašča, čim bolj so odmaknjena od njihovega neposrednega okolja – krajevne skupnosti in organizacije združenega dela. Rezultati naše raziskave kažejo popolnoma obrnjen trend: največ delavcev je seznanjenih z dogajanjem v lastni krajevni skupnosti in delovni organizaciji (49,9 oziroma 49,7 odstotka), o občini 27,7 odstotka, o dogajanjih v Sloveniji 36,2 odstotka, o dogodkih v drugi republiki, na ravni federacije ter v svetu pa manj kot trideset odstotkov. Spremenjeno

težnjo lahko (vsaj delno) pojasnjujemo z večjo zainteresiranostjo (tudi zaskrbljenostjo) za lastne delovne in življenjske razmere, ki so se v zadnjem letu dni dovolj zaznavno poslabšale. Velja pa lahko še drugačen razmislek: kosovska izkušnja, odkritejše razprave o odgovornosti in še kaj so omajali poprejšnje trdno (morda premalo kritično) zaupanje v popolnost informacij, s katerimi naj bi delavce in občane oskrbovali zlasti množična občila in delegatska gradiva ter delegati.

V celoti le 3,4 odstotka delavcev meni, da so nasploh dovolj informirani. Poglavitni razlogi, da niso, so po njihovem mnenju:

1. zapletenost problemov (tako meni 30,9 odstotka vprašancev),
2. nerazumljivost informacij (21,4),
3. nezanimanje ljudi (17,3),
4. pomanjkanje časa (12,4) ter
5. nedostopnost informacij (5,6).

V primerjavi s podobnimi raziskavami, opravljenimi doslej, se opaža manjša zainteresiranost delavcev, na kar kažejo odgovori delavcev o »zapletenosti problemov«, ki jih je potemtakem sposoben doumeti le sorazmerno ozek krog »pooblaščenih« ali posebej usposobljenih ljudi, o »nezanimanju ljudi«, pa tudi o »pomanjkanju časa«, ki nikdar ni absolutno pomanjkanje, ampak v veliki meri posledica človekovega razvrščanja dejavnosti in problemov v »zanimanja vredne« in tiste, ki ne zaslužijo posebnega interesa.

Ta problem поблиže osvetljujejo odgovori na vprašanja, zakaj se delavci lotevajo branja časnikov, poslušanja radija in gledanja televizije. Prevladujoč motiv je splošna obogatitev znanja (58,6 %), sledi mu koristnost informacij za delo (52,9 %), nato pa motiv razvedrila (51,7 %). Ti izsledki se skladajo z več desetletij znanimi ugotovitvami o temeljnih funkcijah množičnih občil – vzgoji ali prenosu »družbene dediščine«, orientaciji v okolju ter zabavi in razvedrilu. Na četrto mesto postavljajo vprašanci z 39,6 odstotka pogovor s prijatelji in sodelavci, ki ga – kot kaže jo tudi raziskave drugod po svetu – vsebinsko ali tematsko vse bolj opredeljujejo množična občila. Tudi za prijateljski klepet vse bolj velja, da ne mine več brez obravnave pomembnih družbenih tem. Enak del vprašancev med tri motive izpostavljenosti množičnim občilom uvršča aktivno delovanje v družbenopolitičnih organizacijah in samoupravnih organih, najmanj (13 %) pa je tistih, ki jim je spremljanje množičnih občil postalo navada, ne da bi imeli za to določen interes.

Ob teh podatkih lahko že brez analize sporočil v množičnih občilih trdimo, da vsebina sporočil ni vedno skladna z interesi delavcev, pri čemer pa ostaja odprto vprašanje, ali gre za tematsko neskladje (da

torej ljudi ne zanima predmet obravnave v množičnih občilih) ali za neskladje v načinu obravnave (npr. necelovitost, neobjektivnost, površnost, nepoglobljenost, nerazumljivost ipd.). Upali bi si trditi, da gre predvsem za drugo. Večjega zanimanja ljudi, boljšega razumevanja problemov in končno temu ustreznega prestrukturiranja pričakovanj in dejavnosti v prostem času ni mogoče doseči brez angažiranega, kritičnega, analitičnega obravnavanja problemov.

Javno in zasebno v mnenjskih raziskavah

Iz raziskave »Slovensko javno mnenje 82«

Empirično raziskovanje interesov, mnenj in v njih skritih potreb in vrednot je težavno podjetje, če ne gre za srečno (zgodovinsko) okoliščino, da najdemo v praksi jasno in polno izraženega razrednega, slojevskega, sploh skupinskega duha v najširšem pomenu, kot je temu dejal Marx, ampak mu moramo pomagati na površje z usmerjenim intervjujem. Kot v življenju obstajajo pomembne razlike med tistim, kar ljudje govorijo, in tistim, kar mislijo (ali si umišljajo) o sebi, tako in še bolj pomembno je razlikovati fraze in domišljanja ljudi in skupin od njihovih dejanskih interesov in njihove predstave o dejanskosti. Drugače povedano, besedno deklariranje za določen cilj ali določen interes ni že dejansko sprejemanje cilja ali že dejanski interes, še manj že njuno dejansko uresničevanje. To v enaki meri velja za javno izražena (običajno vladajoča) mnenja, npr. v časnikih, kot za zasebno, anonimno izražena mnenja v (mnenjskih) raziskavah, ki nujno imajo sociološko-politični značaj: politika jih lahko upošteva in se jim prilagaja, lahko z njimi manipulira in jih poskuša spreminjati. Politika mora, če hoče biti učinkovita, upoštevati stanje in razvoj (množične) zavesti – naj bo avtoritarna ali emancipatorična, revolucionarna sila. Raziskovanje mnenj (da je to raziskovanje »javnega« mnenja, je zgolj iluzija) je z neposredno zainteresiranostjo politike vsaj toliko politično delovanje, kot je (znanstveno) raziskovalno metodološko objektivizirano raziskovanje.

Letošnja raziskava slovenskega »javnega« mnenja razkriva razlike v mnenjih ljudi o umestnosti posamičnih ukrepov, ki naj bi prispevali k ureditvi razmer v jugoslovanskem gospodarstvu, razlike, ki opozarjajo na interesno diferenciacijo nad individualno ravni. Tako rekoč plebiscitarno anketirani občani Slovenije podpirajo (bi podpirali) le ukrepe, ki neposredno (in) materialno na individualni ravni ne bi nikogar prizadeli, ki torej niso (individualne) žrtve ali odpovedi: uveljavljanje znanja (v anketi: »na odgovorna mesta naj bi postavljali ljudi z znanjem«

in »vsaka družbena in gospodarska odločitev mora biti strokovno utemeljena«) in obračun z razsipništvom družbenega bogastva (»ukiniti razsipništvo, preprečiti razmetavanje družbenih sredstev« in »prenehati graditi razkošne upravne zgradbe«).

Pri naslednjem »paketu ekonomskih ukrepov«, ki ga sestavljajo štirje »ukrepi«, za katere se zavzema več kot tretjina vprašancev, pa že prihaja do razlik. Gre za stališča, »naj bi ljudje bolje in več delali«, da »bi morali manj uvažati in več izvažati«, »s predpisi določati višino cen« in »ukiniti nerentabilna podjetja«. Z izjemo stališča o (nujnosti) uvajanja stečaja se je pri vseh drugih treh ukrepih zmanjšalo število pristašev v primerjavi z raziskavo izpred dveh let: dva odstotka manj jih sprejema povečevanje intenzivnosti dela, pet odstotkov manj administrativno določanje cen in osem odstotkov manj zmanjševanje uvoza in povečanje izvoza. Od leta 1970 do raziskave izpred dveh let se je pripravljenost, sprejeti v raziskavi »predlagane« ukrepe, sicer ves čas povečevala; delež odločnih zagovornikov večje delavnosti celo od 58,2 odstotka na 80,9 odstotka. Zdi se torej, da se je prav z uresničevanjem deklarativno sprejetih stališč občanov začela njihova naklonjenost (praktičnim ukrepom, ne več le idejam) zmanjševati, saj so z njimi neposredno prizadeti. Nasprotovanje administrativnemu določanju cen in zavzemanje za stečaj je značilno za najbolj izobražene občane; stečaju nasprotujejo zlasti mladi (umljivo) zaradi poslabševanja zaposlitvenih perspektiv; ženske pa so bolj kot moški naklonjene administrativnemu določanju cen in bolj nasprotujejo intenzifikaciji dela, kar lahko pojasnujemo z dejstvom, da je dejanski delovni dan žensk zaradi dela doma v povprečju daljši kot pri moških in da so ženske bolj kot moški zaposlene na najbolj intenzivnih delih (npr. tekočih trakovih), zaradi večje delovne obremenjenosti pa tudi manj družbeno-politično aktivne in imajo manjši vpliv na odločanje in zato (pa najbrž tudi zato, ker so zaposlene bolj kot moški v nizko akumulativnih dejavnostih z v povprečju nižjimi osebnimi dohodki) pripravljene več svojih (neuresničenih) pravic odtujiti administraciji.

»Drugi paket predlaganih ukrepov« v raziskavi ima več nasprotnikov kot zagovornikov. V njem so stališča, naj bi namenjali »manj denarja za šolstvo, zdravstvo in kulturo«, »gradili naj bi manj novih tovarn«, »manj ljudi naj bi na novo zaposlili«, »manj denarja za povečevanje osebnih dohodkov in življenjskega standarda«, »ukiniti bi morali potrošniške kredite«. Čeprav za večino niso sprejemljivi, pa imajo ti ukrepi z izjemo zniževanja realnih osebnih dohodkov in standarda večjo podporo, kot so jo bili deležni pred leti; v celoti so bolj sprejemljivi (vključno s počasnejšo rastjo osebnih dohodkov) za nezaposlene kot zaposlene občane. Med zaposlenimi se v (ne)sprejemljivosti nekaterih stališč

zrcalijo interesne razlike med mladimi in starimi (mladina je najmanj naklonjena zmanjševanju investicij, saj se s tem zmanjšujejo možnosti zaposlovanja) ter različnimi izobrazbenimi kategorijami. Med njimi s specifično usmerjenostjo izstopajo delavci s srednjo ali nedokončano srednjo izobrazbo, ki najbolj odločno podpirajo zmanjševanje zaposlovanja (ali je v tem kaj strahu za lastna delovna mesta?) in najbolj nasprotujejo ukinitvi potrošniških kreditov, obenem pa so najbolj naklonjeni aktivnejši vlogi in večjim pooblastilom državnih organov.

Teh nekaj rezultatov je dobra ilustracija političnega značaja mnenj, anonimno izraženih v raziskavi, posredovanega torej s samim raziskovanjem. Res je sicer, da »mnenjskih povprečij« ali »seštevkom mnenj« ni mogoče konkretizirati v praksi; vendar je to (lahko) razumna abstrakcija, ki kaže razlike med javno deklariranim in individualno (racionalno ali tudi le emocionalno) sprejetim. Teh razlik (in nasprotij) ne gre preprosto upravičevati s še ne dovolj razvitimi samoupravnimi donosi, marveč jih kaže tudi kritično vrednotiti kot usmerjevalni ali zaviralni dejavnik v ustvarjanju pogojev za dejanski družbeni napredek, saj je zavest ljudi njihov sestavni del. Če hočemo njen značaj presoјati po njeni zgodovinski eksistenci, jo moramo raziskovati v njeni empirični danosti, in če jo hočemo razvijati in spreminjati, ji moramo tudi utirati pot iz zasebnštva v javnost.

Stare in nove dileme študija novinarstva

Dvajset let visokošolskega izobraževanja novinarjev v Jugoslaviji

Minilo je 20 let od ustanovitve katedre za novinarstvo na tedanji Visoki šoli za politične vede v Ljubljani, s čimer je tudi Jugoslavija stopila med množico držav na svetu in vseh držav v Evropi (z izjemo Albanije), ki imajo organizirano visokošolsko izobraževanje novinarjev. Podlaga tej družbeni odločitvi, pri tem ne smemo mimo osebnih prizadevanj prvega predstojnika katedre dr. Franceta Vrega, so bila v enaki meri lastna spoznanja o nujnosti sistematičnega izobraževanja in vzgoje novinarskih kadrov kakor načela izobraževanja novinarjev, ki jih je izoblikovala skupina strokovnjakov leta 1956 na konferenci UNESCO v Parizu. Odtlej so postopno skoraj vsi republiški centri, vsaj v začetkih po ljubljanskem vzor(cu), ustanavljali fakultetne oddelke za študij novinarstva (v Beogradu, Zagrebu, Sarajevu in Skopju).

Sistematično izobraževanje za novinarski poklic je povezano z nastankom množičnega tiska, s »proizvodnjo novic«, z naraščajočo družbeno vlogo tiska, ki jo je Max Weber na prvem kongresu nemških sociologov leta 1910 takole označil: »Izbrišite tisk iz svojega spomina in pomislite, kakšno bi bilo sodobno življenje brez načina publicitete, ki jo ustvarja tisk.« Že tisti čas je bilo za Webra ključno vprašanje delovanja in razumevanja tiska, »kakšna sta poreklo in izobrazba, in kakšne so poklicne zahteve za sodobne novinarje«. Razlike med posamičnimi deželami v razvoju tiska, zlasti od 19. stoletja naprej, so se zrcalile tudi v specifičnih pogledih na (ne)potrebno izobraževanje novinarjev. Marsikatera teh razlik se je kljub skupnim značilnostim razvoja in poskusom standardizacije izobraževanja (npr. v okviru UNESCO) ohranila do današnjih dni. V Veliki Britaniji, na primer, katere množičnokomunikacijski sistem gotovo lahko štejemo za enega izmed najbolj razvitih na svetu, je študij novinarstva komaj prodril na univerze, prevladujoče pa je še vedno izobraževanje v praksi, v uredništvih. V vseh drugih razvitih deželah Vzhoda in Zahoda, od Združenih držav do Sovjetske

zveze, prevladuje visokošolsko izobraževanje za novinarski poklic. To je tudi težnja večine dežel v Aziji in Afriki, Latinska Amerika pa prav prednjači po številu visokošolskih središč za izobraževanje novinarjev.

Novinarstvo med profesionalizmom in demokratizacijo

Zasnova visokošolskega študija novinarstva izhaja iz priporočila ekspertov UNESCO, naj bo naravnano v dve smeri: v spoznavanje »umetnosti komuniciranja« in v študij problematike, ki bo predmet novinarjeve obravnave. Prva smer pridobiva na pomenu iz dveh razlogov: zaradi hitrega razvoja komunikacijske tehnologije, ki zahteva, da bi jo obvladovali, vse več znanja, in zaradi vse močnejših zahtev po demokratizaciji komuniciranja in nasprotovanja elitistični profesionalizaciji novinarstva. Kot je zapisala skupina ekspertov MacBridove komisije (v njej je bil tudi Bogdan Osolnik iz Jugoslavije), je rešitev problema v »pravičnem in plodnem ravnotežju med profesionalizacijo in demokratizacijo. Demokratizacija komuniciranja v pomenu spodbujanja optimalne izmenjave in vključevanja čim večjega števila akterjev ne pomeni, naj bi zavrli razvoj medijskega komuniciranja ali ne spodbujali profesionalnosti na tem področju. Po drugi strani pa vloga profesionalcev v razvoju komuniciranja med ljudmi in narodi ne sme omejevati procesa *demokratizacije komuniciranja in vse večjega sodelovanja uporabnikov*. To kajpak od novinarja zahteva poglobljeno znanje o komuniciranju imanentnih zakonitostih, o družbenem značaju komuniciranja, razvojnih predpostavkah in možnostih ter posledicah, skratka, sposobnost kritične samorefleksije lastnega komunikacijskega delovanja.

Čeprav je mit o novinarju kot »univerzalnem nevednežu«, ki prisega na praktične izkušnje in prirojen talent, s široko zasnovanim in poglobljenim univerzitetnem izobraževanjem praktično že povsod presežen, se vendarle sem in tja pojavljajo ideje o nepotrebnosti tako usmerjene družbene skrbi za izobraževanje novinarjev. Na eni strani gre za zagovornike tradicionalne novinarske obrti, pa tudi novinarske »umetnosti« (talenta), ki veččinsko spretnost in iznajdljivost oziroma »umetniškost« ubesedovanja postavlja daleč nad usposobljenost za množično in javno delovanje ter predmetno relevantno znanje. Takim »umetniškim talentom« je nedavno odgovoril hrvaški novinar Miljenko Smoje: »Novinar treba da je pismeniji od književnika, on omar triba sist i pisat, a ne razmišljat koju će rič stavit!«

Na drugi strani so »ortodoksni« meščanski zagovorniki svobode, ki jim vsako družbeno usmerjanje po »večni naravi« spontanega komuniciranja pomeni omejevanje svobode. Vsakršna formalna izobraz-

ba, potrebna za opravljanje novinarskega poklica, naj bi novinarje že postavljala v položaj, podoben odvetnikovemu, zdravnikovemu, sodnikovemu ipd. in bi ogrožala demokratičnost komunikacijskega sistema. Tako pojmovanje kajpak spregleduje, da je novinar tem manj svoboden, tem bolj le orodje, čim manj znanja premore – bodisi orodje kapitala bodisi orodje politične birokracije. Hkrati pozablja, da so že zdavnaj presežene tehnične omejitve, ki so novinarjevo delo omejevale na »službo človeškim potrebam po vedenju«, ko je večina ljudi imela pravico brati, ne pa tudi pisati.

Taka stališča prezrejo razliko med poklicnim novinarstvom oziroma novinarstvom kot poklicem ter pisanjem, publiciranjem kot dejavnostjo, ki je sama sebi lahko smoter (ne pa sredstvo preživljanja). Nedemokratičnost komuniciranja je v tem, da se reducira na sredstvo za obveščanje množic, da »služi potrebam po vedenju«, ne dovoljuje pa uresničitve radikalne potrebe po izražanju. V takem sistemu nastopajo poklicni novinarji kot posredniki med elito in množico, kvazi-javnostjo. Ne gre za občo delitev, marveč za razredno delitev dela in ohranjanje privilegijev. Ne smemo pozabiti, da je potreba po komuniciranju povezana z razvojem sleherne človekove sposobnosti in dejavnosti. Osvoboditev komuniciranja je najprej v tem, da ni podjetje, industrija, temveč postane »govoreča zveza med ljudmi«, kot je pred skoraj poldrugim stoletjem od tiska zahteval mladi Marx: Ne organizacija profesionalcev, ki proizvaja sporočila v imenu potreb ljudi, da s tem zagotavlja(jo) svojo eksistenco, temveč organizacija stvarnih možnosti za vsakogar, da deluje v komunikacijski dejavnosti, kar je predpostavka za realizacijo ustavno deklarirane pravice občanov, da »v sredstvih javnega obveščanja izražajo in objavljajo svoja mnenja«.

Pomen interdisciplinarnega, celovitega študija

V samoupravni družbi profesionalna usposobljenost novinarjev in njihove naloge ne morejo biti več omejene na »obveščanje množic«, marveč vse bolj usmerjene v uveljavljanje aktivnega sodelovanja občanov v družbenem komuniciranju. Taka preusmeritev predpostavlja ne le ustrezno komunikacijsko politiko, normativno ureditev in materialno osnovo, temveč (morda predvsem) usposobljenost novinarjev »novega tipa«, če parafraziramo Lenina, za katero ne zadošča le sklad znanj za *instrumentalno komuniciranje* (npr. o političnih, ekonomskih, tehničnih, kulturnih itd. pojavih v družbi), marveč je potreben tudi sklad publicističnih in komunikacijskih znanj. Vanj sodi vsaj troje: *tehnično-tehnološka* znanja, potrebna za ustvarjalno rabo »komunikacijskih reči«, *ubesedovalna znanja*, potrebna za proizvodnjo sporočil v komuniciranju, in naposled sposobnost in znanje reflektiranja *pragma-*

tičnega komunikacijskega vedenja. Navsezadnje pa morata obe strani – instrumentalna in komunikativna – izobraževanja bodočega novinarja tudi *metodološko* usposobiti za ustvarjalno raziskovalno poseganje v družbeno dejanskost in *moralno* spoznavanje dejanskosti, ki (tudi) novinarja obvezuje za (komunikacijsko) aktivnost.

Ni, tudi ne more biti sporno, da mora visokošolsko izobraževanje novinarjev (tu se ne bomo spuščali v (ne)smotrnost novinarskih izobraževalnih programov v usmerjenem izobraževanju na srednji stopnji, kot so ga uvedli na Hrvaškem in v Srbiji) temeljiti na pridobivanju predmetno relevantnih znanja, oblikovanih v že uveljavljenih (predvsem družboslovnih) znanstvenih disciplinah. Pri tem je potrebno upoštevati, da novinar še zdaleč ni edini »duhovni proizvajalec« v komunikacijskih organizacijah, in da novinarsko delo vzpostavlja specifičen odnos do tovrstnih izhodiščnih znanj.

Prvo pomeni, da je novinarski študij (nujno) omejen na določena ključna področja preučevanja, razumevanja in pojasnjevanja družbene prakse, ki so pragmatično določena z družbeno opredeljenimi funkcijami množičnih občil v konkretni družbi. Glede na to in glede na konkretne potrebe občil bi bilo malo smiselno postavljati posebne vzgojno-izobraževalne programe, v katerih bi se študij novinarstva povezoval s študijem posamične naravoslovne vede ali takih družboslovnih ali humanističnih disciplin, ki disciplinarno-tematsko le redko, izjemoma oblikujejo teme v množičnem komuniciranju. Rezultat takega premisleka je tako po svetu kot pri nas, da je študij novinarstva večidel povezan s študijem sociologije, ekonomije, političnih ved in prava, da pa je vendar (v svetu zlasti na Zahodu, mnogo bolj kot pri nas) odprt, tako da posameznikom omogoča interdisciplinarno, nekonvencionalno zasnovo študija. Sistem visokošolskega izobraževanja je pri nas tako rigid, da so tovrstne inovacije popolnoma onemogočene. Za študij novinarstva na ljubljanski univerzi obstaja le možnost povezovanja (kot druge B smeri) s študijem na filozofski fakulteti.

Specifičen odnos novinarja in novinarstva do izhodiščnih znanj delno ima, še bolj pa bi moral imeti vpliv na način pridobivanja izhodiščnih znanj in selektivno oblikovanje skladov takih znanj v izobraževalnem programu. Gre torej za vprašanje enotnosti različnosti znanj, ki so kot potrebna znanja, skupna različnim poklicem. Poklicno specifična različnost zadeva predvsem »uporabnostne nastavke«, tj. tako zasnovanost učnih načrtov, ki v središče postavlja razmerje med znanji s področja posameznih ved in njihovo publicistično obravnavo. Tako kot marksizem ne more obstajati poleg ali zunaj družboslovnih znanosti, ker tako postane dogma, študij novinarstva ne more biti ustvarjalen, če je oblikovan zgolj kot paralelizem izhodiščnim znanjem, ne pa

z njimi organsko povezan. Po drugi strani gre za enotnost različnih disciplin, ki prispevajo k izhodiščnim znanjem, in njihova medsebojna razmerja. Novinar je v praksi vsak dan pred nalogo, da določi »novičarsko (uporabno) vrednost« konkretnega dogodka ali – kot se temu pravi v novinarskem žargonu – njegovo aktualnost. Če vemo, da na številnih redakcijskih sitih nazadnje ostane komaj dober odstotek sporočil, potem je očitno, da je vprašanje meril določanja vrednosti in s tem selekcije sporočil ključno vprašanje.

Napak bi bilo, ko bi vsa ta – ključna – vprašanja novinarskega dela ostala v študijskih programih zanemarljena in prepuščena praktičnim »rešitvam«. Celo več, upali bi si trditi, da do ugotovljenih strokovnih – in ne (le) političnih – pomanjkljivosti v novinarski praksi pogosto prihaja zaradi nezadostne usposobljenosti za praktično delo, ki še zdaleč ni samo v (ne)sposobnosti novinarskega ubesedovanja ali v (ne) poznanju določene strokovne problematike, temveč prav tako v (ne) sposobnosti kritično-analitičnega vrednotenja posamičnega s stališča občega, dela s stališča celote, njegovega umeščanja v celoto in njeno »preslikavo« v urejeno množico sporočil v množičnih občilih. Kritika voluntarizma na verbalni ravni in faktično pristajanje nanj, politizacija ekonomije, na drugi strani pa ozko ekonomistično, kulturistično itd. rubriciranje so zgledi neusposobljenosti nasploh (tip novinarja »univerzalnega nevedneža«) ali neusposobljenosti za delo v javnem komuniciranju (strokovna ozkost, partikularistična usmerjenost). Reduciranje študija novinarstva na nekaj dopolnilnih znanj (predvsem veščinskih) ob študiju »temeljne« stroke pogosto izhaja iz varnostnih razlogov; kot so menili švicarski snovalci take usmeritve, to neuspešnemu novinarju omogoča, da se »vrne v svojo stroko«. Toda mar v tem primeru ni neuspešnost v novinarstvu prav rezultat pomanjkljive novinarske usposobljenosti?

Od naključnega k družbeno načrtovanemu sistemu izobraževanja

Pregled vzgojno-izobraževalnih programov oddelkov za študij novinarstva v Jugoslaviji kaže, da so v 20-letnem razvoju visokošolskega izobraževanja novinarjev številne dileme ostale nerazrešene. Čeprav je nekako naravno, da obstajajo razlike v konceptih izobraževanja novinarjev med posamičnimi oddelki (in republikami), je vprašljivo, ali je take razlike mogoče strokovno utemeljevati tedaj, ko gre za specifična, novinarsko-formativna znanja. Zdi se, da gre v tem primeru bodisi za nerazrešeno temeljno dilemo, ali je sploh potrebno visokošolsko izobraževanje novinarjev, predvsem pa, da so obstoječe razlike bolj rezultat naključnega razvoja vzgojno-izobraževalnih programov. Prepuščenost

naključjem se najprej kaže v oblikovanju programov glede na trenutne kadrovske (ne)možnosti, ne pa glede na dejanske družbene potrebe. Tako se je število pedagoških delavcev na ljubljanski katedri za novinarstvo (v zadnjem obdobju celo sistematično) zmanjševalo in ni bistveno večje od let, ko je bila katedra ustanovljena. Prepuščenost naključjem se kaže tudi v tehnični osiromašenosti novinarskih oddelkov, ki pogosto nimajo na voljo najosnovnejših tehničnih sredstev novinarskega sporočanja, znanih že v prejšnjem stoletju. V tem pogledu je celo marsikatera osnovna šola bolje opremljena kot novinarski oddelki na jugoslovanskih univerzah. Čeprav se posamične komunikacijske organizacije po svojih močeh trudijo prispevati k boljši tehnični bazi novinarskih oddelkov in vzgojno-izobraževalnih programov, to ne more prikriti ponekod prav mačehovskega odnosa družbe do visokošolskega izobraževanja novinarjev in mentalitete, da novinarski pedagog za svoje delo ne potrebuje kaj več kot tablo in kredo. V tem pogledu so izredno zgovorni standardi, ki jih je postavil svet za izobraževanje novinarjev v ZDA, ki verificira programe novinarskih fakultet. Tudi drugod po svetu (seveda zlasti v razvitem) so novinarski oddelki in fakultete zavidljivo tehnično opremljeni: nič nenavadnega ni, če premorejo lastne tiskarne (in izdajajo lokalni časopis), popolne radijske in televizijske (barvne!) studije in oddajnike, prek katerih oddajajo lokalne programe. Za jugoslovanske, zlasti sedanje razmere je to pedagoška fantastika, čeprav bi se z načrtnim, sistematičnejšim sodelovanjem in skrbjo prav gotovo marsikaj dalo spremeniti na bolje brez pretiranih finančnih sredstev.

Ob tem nikakor ni nepomembno dejstvo, da je jugoslovansko visokošolsko izobraževanje novinarjev priznано tudi v svetu, v UNESCO in še posebej med neuvrščenimi deželami, ki k nam pošiljajo študente na dodiplomski in podiplomski študij ter specialistične tečaje. To bi naposled moral biti izziv tudi jugoslovanski komunikacijski industriji, za katero se prav prek visokošolskega izobraževanja tujih novinarjev pri nas odpirajo nove možnosti za prodor na tuje trge.

Kadrovske, tehnične in programske težave in dileme, s katerimi se sooča visokošolsko izobraževanje novinarjev v Jugoslaviji danes, je obilo, in narobe bi ravnali, ko bi si pred njimi zapirali oči. Potrebno je skrbneje kot doslej, načrtno in dolgoročno oblikovati vzgojno-izobraževalne programe, ki bodo povezani z ustrezno tehnično osnovo. Ne nazadnje to zahteva tudi sedanja izobrazbena struktura v slovenskem in jugoslovanskem novinarstvu, saj je velik del novinarjev brez visokošolske izobrazbe; močno vprašljivo je, ali na taki osnovi novinarstvo lahko postane »govoreča zveza med ljudmi« in izpolni zahteve, ki jih novinarjem postavlja družba. Da so te posebej velike v družbi, ki razvija samoupravno demokracijo, je najbrž odveč poudarjati.

Televizijski pat družbi?

Televizija kot vladajoča kulturna
institucija vse bolj pogloblja
človekovo odtujenost

Sredi julija je londonski univerzitetni inštitut za izobraževanje v sodelovanju z britanskim filmskim inštitutom organiziral mednarodno konferenco o raziskovanju televizije, ki naj bi po predlogu organizatorjev prerasla v tradicionalno srečanje raziskovalcev. Tako se torej obeta, da bomo ob Mednarodnem združenju za raziskovanje množičnega komuniciranja in Mednarodnem inštitutu za komuniciranje dobili še tretje mednarodno komunikacijsko združenje, ki naj bi združevalo raziskovalce televizije.

Londonski organizatorji so si prizadevali dobro leto dni, da bi na konferenci zbrali čim več kritičnih peres, uperjenih k televizijskemu mediju iz različnih zornih kotov. Predstavljenih šestdeset referatov 79 avtorjev je kot rezultat teh prizadevanj videti dovolj obetaven izbor, ki pa mu lahko očitamo, ne le, kot je to storil Peter Golding v zaključnem nagovoru, da je zapostavil ženski del raziskovalne populacije, marveč predvsem to, da je bil izrazito anglosaksonski. Dobra polovica referatov je bila iz Združenih držav, Kanade in Velike Britanije, le nekaj iz dežel v razvoju in nikogar iz držav socialističnega tabora. Tridnevna konferenca o televiziji je bila razdeljena v štiri skupine: v prvi so obravnavali vlogo nove tehnologije, politično-ekonomske vidike televizije, vlogo države ter političnih in družbenih institucij; druga skupina je bila usmerjena v obravnavo specifičnih programskih zvrsti, televizijskega občinstva in vzgojne vloge televizije; tretja skupina je bila namenjena zgodovinskim, teoretskim in metodološkim razpravam o televizijskem »softwareu«; središčna točka četrte skupine pa so bile televizijske vesti.

Televizija kot institucija kulture in – kapitala

Široko paleto idej, razgrnjenih na londonski konferenci, bi lahko zvedli na en sam skupni imenovalec: televizija je v naši dobi postala središčna, če ne sploh edina institucija kulture v širšem pomenu. Televizija odpravlja stoletni »deficit« kulture, ki je vse do polnega

razvoja televizije bila edini neinstitucionalizirani sistem in »razpadala« v institucionalne strukture drugih sistemov, predvsem religije in vzgoje oz. izobraževanja. Razvoj televizije je bil in je še utemeljen v ekonomskih procesih monopolnega kapitalizma z visoko stopnjo centralizacije in v permanentni tehnološki revoluciji (kabelska televizija, satelitska televizija, video ...). V večini držav po svetu delujejo visoko centralizirani televizijski sistemi, naj bodo privatni, »javnopравни« ali državni monopol. Kabelska televizija sicer ogroža monopole, vendar jih satelitska televizija spet utrjuje.

Sodobne trende v razvoju televizije sta K. Robins in F. Webster označila kot instance družbenega taylorizma, ki si prizadeva za čim bolj učinkovito kontrolo zunaj delovnega mesta, pa naj gre za tržno strategijo ali državni plan. Družbeni taylorizem, ki ga uveljavlja televizija, ima za posledico vedno večjo privatizacijo človekovega življenja, hkrati pa ogroža njegovo zasebnost; povečuje fragmentacijo družbenih odnosov, hkrati pa povečuje nadzor velikih korporacij in države.

Boj zoper take tendence v razvoju televizije in za njeno (in družbeno) demokratizacijo daje protislovne učinke. Z morda najbolj zgovornim primerom je postregel G. Richeri iz Italije, kjer je danes več kot 450 televizijskih postaj. Odprava monopola RAI in razmah zasebnih televizijskih kanalov (Canale 5, Rete 4, Italia 1 so najbolj znani) sta povzročila, da se je bistveno zmanjšala lastna televizijska produkcija in povečal uvoz tujih programov, tako da je danes Italija največji uvoznik TV programov – predvsem iz ZDA, pa tudi Brazilije in Japonske. Kot je ugotovil Richeri, obstaja temeljno protislovje med interesom za razvoj nacionalnih komunikacijskih sistemov in pritiskom mednarodnega kapitala, ki mu ni podlegla samo Italija. Pritisk kapitala na produkcijo, še raje pa uvoz čim cenejšega programa, ki ga bo konsumiralo čim več gledalcev, dosega vedno višjo stopnjo homogenizacije televizijskih programov. Tako se je začeti proces demonopolizacije (italijanske) televizije, ki naj bi prispeval k bogatejšim, bolj raznovrstnim programom, sprevrgel v svoje nasprotje. TV postaje predvajajo skoraj identične programe, namenjene »večinskim potrebam« – tistim, ki jim je mogoče največ prodati. Kot je ugotavljalo več referentov, ima v takem razvoju televizije odločilen pomen reklama, ki je postala bistvena sestavina televizijskega programa ne le v svoji ekonomski funkciji, ampak tudi s pritiskom na »prilagajanje« nereklamnega programa standardom in vrednotam reklame. Značilnosti oblikovanja take programske celote so raziskovalci razkrivali predvsem na primerih televizijskih nadaljevanj in »milnih oper«.

Nadaljevanke kot morda najbolj tipični televizijski izdelek, ki »vznemirja« občinstva po vsem svetu, so bile obravnavane še s treh po-

sebnih vidikov: narodnostne identitete, kulturne tradicije in kulturnega imperializma. Lakota po nadaljevalkah, ki jo je povzročila predvsem ameriška televizija, je razvila ugodno podlago za kulturni imperializem. Kot so ugotavljali razpravljavci, je paradoksalno, da poteka boj zoper ameriški kulturni imperializem predvsem v obliki proizvodnje lokalnih nadaljevalk (Marco Polo v Italiji, Chateau Vallon v Franciji, Herenstraat 10 na Nizozemskem), ki naj bi sicer pomenile odpor zoper »transnacionalno« (ameriško) množično kulturo in prispevek k razvoju nacionalne identitete, dejansko pa ne pomenijo kaj več kot spremembo geografskega miljeja.

Videti je zaupati?

Občinstva po vsem svetu med vsemi: množičnimi občili izkazujejo največ zaupanja v verodostojnost televizije. Ta dognanja so tudi v Jugoslaviji bila nešteto krat potrjena, a hkrati tudi problematizirana. Spomnim se, da smo pri nas pred leti pri raziskovanju delegatskega odločanja ugotovili, da za večino ljudi pomeni televizija celo najbolj pomemben vir informacij za odločanje v delegatskih skupščinah. Od kod tako, praviloma zgrešeno zaupanje televiziji?

Zgrešeno – ali vsaj neutemeljeno – zaupanje zato, ker slika ali film v televizijskih vesteh pogosto nista skladna z branim besedilom ali pa je referenčna zveza zelo ohlapna. Pa vendar ima prav slika najmočnejšo legitimizacijsko in retorično funkcijo, ne le glede na sporočani dogodek, marveč tudi glede na sporočevalsko institucijo. Podlaga neomajnega zaupanja televiziji je v televiziji sami, ki ne proizvaja toliko napačne zavesti kot odsotnost zavesti. Televizijska vest je izredno enostavna po strukturi, konkretno specifična (ker je tudi slikovna) in afektivna. Zaradi sistematične izpostavljenosti takim vestem posameznik izgublja sposobnost obravnavanja in dojemanja kompleksnih, abstraktnih idej, racionalnega reagiranja in abstraktnega mišljenja. Zato lahko v televizijski dejanskosti koeksistirajo najrazličnejše, pogosto nasprotujoče si ideje in vrednote, ne da bi bile kot take zaznane. Gledalcu ostane le mozaik diskretnih (nepovezanih, nesovisnih) slik televizijskega včeraj in danes. V Londonu so raziskovalci postopke televizijske produkcije dejanskosti analizirali na številnih primerih, od švedskih televizijskih poročil (A. Celsing) do Mitterrandovih tiskovnih konferenc na francoski televiziji (J. Gouaze), od poročanja o britanskih sindikatih na BBC (A. Easthope) do primerjalne analize poročanja o mednarodnih dogodkih v treh ameriških televizijskih mrežah ABC, CBS, NBC, francoskih TF 1 in Antenne 2 ter švicarski SSR (J. L. Renaud).

Televizija kot središčna, če ne edina institucionalna oblika kulture ima tako centripetalne kot centrifugalne učinke na kulturo in družbo.

Njen položaj v družbi ji po definiciji daje tudi integrativno vlogo, ki jo ima kultura sploh; toda ključno vprašanje je, ali uresničevanje te vloge lahko pomeni spodbudo za demokratični družbeni razvoj. Dosedanje ugotovitve raziskav dajejo malo argumentov za pritrdilen odgovor. Če bi poskušali povzeti ugotovitve londonskega srečanja, bi smeli biti še manj optimistični. Na mestu je vprašanje, kaj je mogoče in kaj je treba storiti za močnejšo uveljavitev novih razvojnih smeri televizije, ki so alternativne doslej prevladujočim. Glede na značaj televizijske integracije družbe je morda treba iskati odgovor predvsem zunaj televizije, v delu, izobraževanju in upravljanju, povod tam, kjer spreminjanje odnosov lahko aktivira posameznika, človekova aktivizacija pa revolucionira družbene odnose. S tega vidika lahko preiščujemo tudi o drugačni institucionalni obliki televizijskega medija (npr. realizaciji možnosti za odprto večsmerno komuniciranje) in vsebinskih potezah televizijskih programov kot – o televiziji oddaljene prihodnosti.

Konferenca o televiziji v Londonu še zdaleč ni bila deležna take pozornosti kot ta hip najbolj popularni musical na kotalkah Starline Express, ki mu obetajo, da bo potolkel rekorde dosedanjih uspešnic. Nič takega se ne bo zgodilo zaradi srečanja televizijskih raziskovalcev. Obstaja pa med njima dovolj pomembna zveza: tako predstave v gledališču Victoria kot razprave strokovnjakov na londonski univerzi razkrivajo odločilen vpliv tehnike in tehnologije na vseh področjih. Ob tem človeka ne skrbi le položaj manj razvitih, ki jim nova tehnologija praktično ni dosegljiva, ampak tudi uveljavljanje tehnologije kot dominantne vrednote v dejavnostih, ki so bile doslej »privilegij« Človeka.

Novinarji v precepu?

Malo je bilo in je tako protislovnih, tako različno vrednotenih poklicev, kot je novinarstvo. Novinarstvo nikoli ni bilo samo za sebe, vedno je bilo hkrati za nekaj in nekoga drugega – nekaj vmes. Vedno je bilo v odnosu do oblasti, pa nikoli na oblasti. Vedno je bilo podvrženo ideološkemu pritiskom, pa hkrati vedno kritika ideologije. Razvilo se je ne le kot plod duhovnih, ampak tudi ekonomskih spodbud, pa meril svoje uspešnosti nikoli ni zvedlo na ekonomska merila. Vedno je razglašalo, da služi ljudstvu, javnosti, pa nikoli ni izstopilo iz zaupnih, »dobro obveščenih« krogov političnih in ekonomskih elit. Vedno je postavljalo »objektivnost« in »resničnost« za najvišji vrednoti, pa je vedno bilo partijsko in molče prikrivajoče ...

Čeprav sta vloga in značaj novinarstva močno odvisna od danih družbenih okoliščin, sta hkrati odvisna tudi od novinarjev samih, torej od ljudi, ki so novinarstvo izbrali za svoj poklic, za svojo usodo. Če zanemarimo specifične zgodovinske okoliščine, sta bili z novinarstvom vso njegovo zgodovino povezani dve bistveni vprašanji: vprašanje *demokratizacije* družbenega komuniciranja in vprašanje *poklicne* (izobrazbene in moralne) *usposobljenosti*.

1. Vprašanje demokratičnega značaja novinarstva ne zadeva samo odnosa novinarjev do najbolj neposrednih nosilcev politične in ekonomske oblasti, torej ni le vprašanje podrejenosti ali avtonomije novinarstva, ampak je – celo predvsem – vprašanje odnosa novinarjev in novinarstva do občinstev. Kolikor bolj je novinarstvo podrejeno institucijam oblasti, toliko bolj si nadeva avreolo vsevednega učitelja neukih množic.
2. Novinarji so vedno bili tem manj svobodni in odgovorni in tem bolj le orodje države, stranke ali kapitala, čim manj znanja so premogli. Podrejenost novinarstva kakršnimkoli zunanjim smotrom je vedno deprofesionalizirala novinarstvo, ne glede na to, kdo mu je take smotre vsiljeval.

Med preteklostjo in prihodnostjo

Raymond Williams, britanski marksistični sociolog, je nekoč zapisal, da obstajajo štirje tipični sistemi novinarskega delovanja. Tri med njimi smo v človeški zgodovini že izkusili: avtoritarne, paternalistične

nega in komercialnega. Četrtega – demokratičnega – si lahko samo zamišljamo in o njem razpravljamo.

Sedanjo vlogo in značaj novinarstva v naši družbi bi lahko označil za prehodno obdobje iz *ideološko-retoričnega* (v bistvu avtoritarnega) sistema komuniciranja v obdobje *posredovanja znanja* ali, kot nekateri poudarjajo, predvsem informacij za odločanje. To pomeni, da še niso presežena pojmovanja novinarstva, kakršno je na začetku stoletja uveljavljal Lenin s koncepcijo tiska kot kolektivnega propagandista, agitatorja in organizatorja, ter novinarja kot učitelja, prosvetljevalca in političnega aktivista, kjer v končni konsekvenci cilj vedno posvečuje sredstva: pomemben je rezultat, ne pa pot do njega. Ob ostankih starega pa se vse bolj uveljavlja spoznanje, da tradicionalno agitpropovsko novinarstvo ne le ne more biti dejavnik razvoja, ampak tudi ni več funkcionalno za vzdrževanje sistema. Občinstva pač niso več zadovoljna z abstraktnimi frazami, najpogosteje v birokratski latovščini, o razvoju, uspešnem delovanju, naprednosti, socializmu, samoupravljanju itd., ampak hočejo vse bolj praktično uporabna in kritično primerjalna znanja o procesih v družbi. Tehnološki razvoj je ukinil komunikacijsko izolirane prostore, hkrati pa je v množični zavesti dozorelo spoznanje, da človek brez čim bolj popolnega znanja ne more upravljati niti s svojim lastnim življenjem, kaj šele s celoto odnosov v družbi.

Toda bili bi v hudi zmoti, ko bi v teh spremembah videli že razrešitev vseh protislovij novinarstva. Medtem ko je za agitpropovsko koncepcijo – poenostavljeno rečeno – značilno, da na občinstva gleda samo kot na politične akterje, ki naj izpeljejo revolucijo, kot si jo je zamislila elita, je za informacijsko-odločevalsko koncepcijo značilno, da ima pripadnike občinstev za ekonomske akterje, ki naj na podlagi informacij racionalizirajo svoje vedenje in prispevajo k sprejemanju racionalnih odločitev v družbi. Obema koncepcijama je skupno instrumentalistično, funkcionalistično pojmovanje novinarstva. Pripadnik občinstev je zveden na eno samo razsežnost, na *enorazsežnostnega človeka*, kot bi dejal Marcuse. Prav tako novinar: bil naj bi le proizvajalec, predelovalec in razširjevalec informacij, izključena pa je njegova medijska vloga ustvarjanja možnosti za vsakogar, za vsakega občana, da bi lahko in dejansko bi aktivno sodeloval v komunikacijskih procesih v družbi, da bi se množični mediji spremenili iz distribucijskih v komunikacijske medije. Demokratična perspektiva razvoja novinarstva je torej v preobratu od množičnega komuniciranja kot procesa legitimizacije oblasti v množično komuniciranje kot človekovo samoizražanje, v katerem človek šele začne obstajati za druge ljudi in šele s tem dejansko tudi za samega sebe.

Temeljno načelo demokratičnega novinarstva je, da mora novinar vsakemu dati in pomagati uresničiti možnost javnega nastopa. To

ni le individualna pravica, kot jo deklarira naša ustava, ampak družbena potreba, saj demokracija stoji in pade z aktivnim sodelovanjem in svobodnim prispevanjem vseh članov družbe. Komplementarna tej pravici je pravica do sprejemanja mnenj drugih, ne le do obveščenosti – šele tako je mogoče doseči sodelovanje in svobodno razpravljanje. To morata postati temeljni pravici vseh, ki ju manjšina nikoli, v nobenem posamičnem primeru ne sme odpraviti, prav tako pa ju ne sme omejevati odločitev, ki jo sprejme večina.

Med profesionalizacijo in demokratizacijo

Edina pot za doseg tega cilja je popolna socializacija komunikacijskih organizacij, pri čemer je bistveno, kot je že zdavnaj opozarjal Williams, da ideja podružbljanja ni le maska paternalističnega ali celo avtoritarnega sistema. Dejansko podružbljanje je predvsem treba ločevati od »javnega« monopola, kakršni so se razvili na Zahodu in tudi pri nas. Nedavno me je neki ameriški profesor, navdušen nad našim ustavnim določilom o pravici do objave mnenja, začudeno vprašal, kako je to pravico mogoče spraviti v sklad z zakonsko določitvijo, ki omejuje pravico do izdajanja časnika na skupino vsaj desetih ljudi. Zakaj ne sedem ali trinajst? In zakaj ne bi imel te pravice vsak občan sam, neposredno?

Demokratizacija komuniciranja v pomenu spodbujanja čim širše izmenjave in vključevanja čim večjega števila akterjev v družbeno komuniciranje ne pomeni, naj bi zavrli razvoj množičnih občil ali ne spodbujali profesionalnosti na tem področju. Vendar pa vloga profesionalcev, novinarjev v razvoju komuniciranja med posamezniki in družbenimi skupinami ne sme omejevati procesa demokratizacije komuniciranja in vse večjega sodelovanja uporabnikov. Rešitev je le v plodnem ravnotežju med profesionalizacijo in demokratizacijo, kar od novinarja zahteva poglobljeno znanje o zakonitostih, ki so imanentne komuniciranju, o njegovem družbenem značaju v vseh razsežnostih, o razvojnih predpostavkah, možnostih in posledicah, skratka, sposobnost kritične presoje lastnega komunikacijskega ravnanja. Osnovno načelo bi moralo biti, da komunikacijske organizacije in množična občila upravljajo vsi, ki v njih aktivno sodelujejo, pri čemer nikomur ta možnost ne sme biti odvzeta. Razviti bi bilo treba možnosti, da vsakdo ob enakih pogojih lahko uporablja komunikacijska sredstva. To bi morala biti temeljna naloga organov, ki s komunikacijskimi sredstvi v družbeni lasti upravljajo.

V procesih demokratizacije komuniciranja sta videti bistveni dve težavi. Prva zadeva kontrolo in s tem povezano omejevanje razdeljevanja sredstev za komunikacijsko dejavnost. Naše praktične izkušnje dokazujejo, da o tem v zadnji instanci vedno odloča država. Hkrati je popolnoma jasno, da bi bil sistem brez vsakršne kontrole nemogoč, popolnoma

neracionalen: materialne možnosti so pač in vedno bodo omejene, prav tako bo vedno treba na določen način varovati skupni interes. Problem prav gotovo ni enostavno rešljiv, vendar je v načelu jasno, da se demokratičnemu sistemu lahko približamo samo s čimbolj raznovrstno organiziranostjo komunikacijske dejavnosti (namesto vsiljevanja enega samega »modela«) in s čim več neodvisnimi komunikacijskimi organizacijami.

Druga bistvena težava zadeva kontrolo nad vsebino komunikacijskih procesov v družbi. Ob temeljnem načelu, da mora vsakdo imeti pravico in možnost, javno povedati svoje mnenje o čemerkoli, kar sam šteje za pomembno, ne moremo prezreti možnosti, da objava sporočil lahko prizadene posameznike ali skupine ljudi. Naj bi ne glede na take možnosti vztrajali, da ne smemo uvajati nikakršnih omejitev? In tudi, če so take omejitve sprejete v javni razpravi, če jih je dopustno vedno znova problematizirati, če jih je sprejela večina – mar niso še vedno omejitve, vsaj za drugače misleče, ki so torej vendarle izpostavljeni neki vrsti paternalizma? Praktično je rešitev tega problema le v trajnem dialogu o teh vprašanjih, in rezultat tega dialoga ni nič drugega kot razvijajoča se etika javne besede.

Med normo in stvarnostjo

Demokratizacija komuniciranja ne predpostavlja le ustrezne komunikacijske politike, normativne ureditve in materialne osnove, ampak tudi vsestransko usposobljenost novinarjev, profesionalnih delavcev v komunikacijskih organizacijah. Novinar je v praksi vsak dan pred nalogo, da določi »novičarsko (uporabno) vrednost« konkretnega dogodka oz. njegovo aktualnost. Če vemo, da na številnih redakcijskih sitih nazadnje ostane objavi namenjenih komaj dober odstotek sporočil, kot kažejo številne raziskave v svetu pa tudi pri nas, potem je očitno, da je vprašanje meril določanja vrednosti in s tem selekcije sporočil ključno, in da to ni le abstraktno politično, temveč vsaj v enaki meri strokovno vprašanje. Kaj je v celoti mnogovrstnosti »novičarsko vredno«, aktualno, vredno publicitete, je relativno lahko določiti, kadar je (množično) komuniciranje podrejeno zakonom kapitalistične blagovne proizvodnje, ker je tudi »novičarska vrednost« podvržena splošnemu zakonu vrednosti ter tržnemu povpraševanju. Kaj je »novičarsko vredno« v socialistični, samoupravni družbi, je mnogo zahtevnejše vprašanje: od tod tudi ponavljajoče se razprave in kritike o enostranostih, apologetiki, senzacionalizmu ipd. v jugoslovanskem novinarstvu, ki se ne nanašajo le na izbiro določene reči kot vredne publicitete, marveč hkrati na način publicitete in kontekst, tj. odnos do drugih reči, implicitno ali eksplicitno označenih za manj (bolj) vredne, pomembne, zanimive...

Če naj bi bilo delo novinarjev v demokratični družbi vse bolj usmerjeno v uveljavljanje aktivnega sodelovanja čim večjega števila ljudi

v komunikacijski dejavnosti, je za njihovo delo enako pomemben sklad znanj za instrumentalno komuniciranje (kar pomeni uresničevanje pravice ljudi do obveščenosti) kot sklad publicističnih in komunikacijskih znanj, ki je temelj za uresničevanje pravice vseh in vsakogar do objave mnenja. Novinar mora postati razvita moralna osebnost, usposobljen za moralno spoznavanje dejanskosti, ki ga obvezuje za (komunikacijsko) dejavnost. Da bi to lahko postal v polni meri, mora biti usposobljen za ustvarjalno rabo »komunikacijskih sredstev« (sodobne tehnologije) ter govorno (pisno in ustno) delovanje. Le takšna celovita usposobljenost lahko prispeva k preseganju v svetu in pri nas najbolj običajnega družbenega položaja novinarjev – da niso ne polno svobodni ne polno odgovorni, da ne delajo tistega, kar bi, če bi bili polno svobodni, in da niso odgovorni javnosti za tisto, kar so storili ali česar niso, pač so odgovorni tistemu, ki jim določa, kaj bodo delali.

Demokratizacija komuniciranja poleg visoke usposobljenosti profesionalnih novinarjev zahteva tudi splošno usposobljenost ljudi za aktivno sodelovanje v komunikacijskih procesih. Brez tega si ni mogoče zamišljati ne demokratičnega komuniciranja ne demokracije sploh. V razvitih meščanskih demokracijah se že vrsto let v šolah uveljavlja »vzgoja za medije«, ki npr. vključuje izobraževanje za ustno in pisno izražanje v množičnih občilih ter vzgojo za ustvarjalno izražanje v »delovnem času«, izobraževanje za javno razpravljanje, polemiko, dialog ter izobraževanje s področja tehnoloških in družbenih zakonitosti in značilnosti množičnih občil. »Živimo v svetu, kjer so občila prisotna vsepovsod,« se začneja Unescova deklaracija o »vzgoji za medije«, ki so jo sprejeli leta 1982 predstavniki 19 držav. Le naše reformirano šolstvo je očitno zunaj tega sveta.

Če sem na začetku povzel Williamsove besede, da si demokratični sistem lahko samo zamišljamo, ker ga v praksi še nismo dejansko izkusili, potem bi morda kazalo to premišljevanje zaključiti z nekaj značilnostmi, po katerih bomo lahko prepoznali polnejšo uveljavitev demokratičnega novinarstva:

1. Družba v medijih ne bo več prikazovana kot *hierarhično* urejena, v kateri so pomembni samo določeni ljudje, določeni dogodki, določene dejavnosti, ter socialno in prostorsko *centralizirana*.
2. Družba ne bo več obravnavana *fragmentirano* po različnih sferah – gospodarstvu, športu, politiki, kulturi ...
3. Nič več ne bo videti, da družbo pravzaprav tvorijo samo *posamezne osebe, ki lahko upravljajo s svojim življenjem in hkrati z življenji mnogih drugih*.
4. *Družba ne bo več soglasna*, družba samih splošnih in skupnih interesov, v kateri se venomer pojavljamo »mi« in gre vedno za »naše«. Morda bi bilo najlažje samo zamenjati zrcalo.

Komuniciranje in kultura

Zadnji teden v septembru je v organizaciji ljubljanske Fakultete za sociologijo, politične vede in novinarstvo v dubrovniškem meduniverzitetnem centru za podiplomski študij potekal mednarodni kolokvij o komuniciranju in kulturi. Kolokvij – na njem je sodelovalo dvajset udeležencev iz devetih držav – je nastal kot posledica vse večje potrebe po izčrpni izmenjavi raziskovalnih izsledkov, identifikaciji različnosti in sorodnosti v raziskovalnih pristopih in teorijah in vzpostavitvi sistematičnega sodelovanja v raziskovanju komuniciranja na mednarodni ravni.

Pomembna spodbuda za organizacijo kolokvija je tudi vse večji pomen, ki ga dobivajo množična občila kot kulturne in družbene institucije z razvojem novih komunikacijskih tehnologij, zlasti z uvajanjem satelitske in kabelske televizije. Vse večja vključenost številnih, kajpak predvsem industrijskih držav v razvoj komunikacijske tehnologije in programov vodi v izrazito tekmovalne razmere in (znova) postavlja v ospredje vprašanja mednarodnega in medkulturnega komuniciranja, zlasti njegovega vpliva na kulturne in družbene značilnosti »sprejemnih družb.«

Družbena »podpora« znanosti po jugoslovansko

Kako se v položaju vse večje zaostalosti in podrejenosti vedejo »sprejemne družbe«, je Jugoslavija nadvse zgovorno pokazala udeležencem kolokvija na samem začetku. FSPN je uspelo za organizacijo dubrovniškega kolokvija pridobiti uglednega zahodnonemškega sponzorja – Volkswagnovo fundacijo, ki je za kritje potnih stroškov udeležencev kolokvija namenila skoraj dve milijardi starih dinarjev. Ob tem ni odveč omeniti, da je bil to prvi kolokvij s Volkswagnovo podporo, ki je bil organiziran zunaj meja ZR Nemčije. Nekaj slovenskih finančnikov je organizatorje prepričevalo, naj nemških mark nikar ne prinesejo v Jugoslavijo, saj jih tudi udeleženci kolokvija ob devizni zakonodaji, s kakršno se ponaša Jugoslavija, nikoli ne bodo videli. Le direktor sektorja deviznega poslovanja Ljubljanske banke je zagotavljal, da si Jugoslavija in LB »ne bosta privoščili take sramote«, da udeležencem kolokvija

ne bi izplačali potnih stroškov, ki jim jih je odobrila nemška fundacija. Kaj se je potem resnično zgodilo, ni težko uganiti. Po desetdnevnem »pogajanju« in protestih organizatorjem ni preostalo drugega, ko da od LB zahtevajo, naj iz Nemčije nakazana sredstva za kolokvij vrne lastniku, saj jih po novih zagotovilih ne bi bilo več mogoče izplačati. Da bi bila mera polna, je LB organizatorjem še sporočila, da bodo morali pokrivati tečajno razliko za čas, ko so marke ležale na banki, kar naj bi zneslo kar blizu 200 starih milijonov. Človeška pamet tu kajpak odpove: namesto da bi banka plačala obresti na sredstva, ki so bila na njenem računu, in tudi odškodnino za sramoto, ki jo je napravila organizatorjem, naj bi organizatorji njej (ali pač tistemu, ki stoji za njo) dali nagrado za zavajanje in malomarno poslovanje. Tudi ni težko uganiti, kaj si je o tem mislil predstavnik Volkswagna, ki se je udeležil kolokvija, in kdaj bo fundacija spet podprla podobna prizadevanja v Jugoslaviji. Ko bi ne bilo dobre volje udeležencev kolokvija iz ZR Nemčije, ki so prevzeli vlogo organizatorja za Volkswagnovo fundacijo in odobrena sredstva, bi udeleženci kolokvija pač nikoli ne videli denarja, ki jim ga je naklonil Volkswagen. Poslovanje brez primere v svetu!

Komunikološke raziskave med znanostjo, politiko in človekovim vsakdanjikom

Na srečo (?) so začetne finančne neprijetnosti samo utrdile že tako ne preveč ugodne predstave tujih udeležencev o dogajanjih v Jugoslaviji, niso pa vplivale na sam potek kolokvija. Različnost raziskovalnih interesov, širina teoretičnih in empiričnih raziskovalnih perspektiv in poglobljenost pripravljenih referatov so dvajset udeležencev pripravili k intenzivnim celodnevni razpravam o osrednjih temah kolokvija. Te so bile: raziskovanje komuniciranja med politiko in znanostjo, ekonomska odvisnost raziskovanja medijev, mediji in zasebno podjetništvo, raziskovanje komuniciranja kot družbena kritika, elektronski mediji in kultura – tehnologija, načrtovanje programov in vsebina medijev.

Petdnevne razprave v Dubrovniku bi na kratko lahko strnili v spoznanje o nujnosti razvijanja kritične perspektive komunikološkega raziskovanja. Velik del razprav (Sparks, Hardt, Schulz, Renckstorf, Spli-chal) se je sukal okrog vprašanja odnosa med kritično teorijo komuniciranja ter empiričnim raziskovanjem in metodološkimi problemi. Ob spoznanju, da ne obstaja »obča kritična teorija« komuniciranja, so razpravljavci soglašali, da je kritični značaj teorije odvisen od konkretnega zgodovinskega in kulturnega (političnega, družbenega ekonomskega) konteksta, kar se je najbolj očitno izkazalo v obravnavi »cultural studies« oz. (relativno) nove angleške kritične komunikološke paradigme. Kar je različnim kritičnim pristopom (lahko) skupnega, je preseganje

teorije in empirije, ki ne problematizira obstoječih, že razvitih oblik družbenega komuniciranja in njihovega družbenega konteksta.

»Kritičnost« potemtakem označuje teoretično in empirično utemeljen, v prihodnost usmerjen pristop, ki ne izhaja iz predpostavke, da bodo obstoječe oblike (množičnega) komuniciranja in specifične poti njihovega razvoja nujno prevladovale tudi v prihodnosti. Prav nasprotno naj bi bila poglobljena naloga kritičnega raziskovanja razkrivati dejansko možne alternativne poti razvoja komuniciranja. Raziskovanje bi torej moralo biti usmerjeno hkrati v kritično analizo družbenih posledic različnih teoretičnih usmeritev ter v razkrivanje možnih novih oblik komuniciranja, ki bi posameznikom in družbenim (etničnim, jezikovnim, ekonomskim itd.) skupinam omogočilo enakopravno vključevanje v procese družbenega komuniciranja. V tem smislu je specifični predmet kritičnega raziskovanja »neobstoječe« – torej tisto, kar še ni niti konstitutivni del teorije komuniciranja niti konkretna oblika komuniciranja.

Na podlagi take dolgoročne zastavitve kritičnega raziskovanja komuniciranja so udeleženci kolokvija opredelili celo vrsto konkretnih kritičnih premislekov o dosedaj uveljavljenih raziskovalnih pristopih ter raziskovalnih vprašanj, s katerimi bi lahko bolj natančno opredelili razvoj kritičnega teoretičnega in empiričnega raziskovanja. Komunikologija – vsaj njeni prevladujoči tokovi – je bila doslej izrazito »mediacentrično« usmerjena in je reproducirala neustrezna, pristranska in zožena pojmovanja komunikacijskih procesov.

Tako sta javnost in javno mnenje običajno obravnavana kot posledica in ne kot »vložek« v komunikacijske procese; uporaba informacij (ali uporabna vrednost informacij) je najpogostejše obravnavana kot absolutna vrednost, inherentna sami informaciji, ne pa določena v odnosu do specifičnih potreb uporabnika (Renckstorf); svoboda tiska je le redko razumljena kot »javna svoboda« namesto kot »privatna pravica« oz. »svoboda za tisk« (Glasser). Kritično raziskovanje bi moralo zato začeti razvijati »negativne dele« takih abstraktnih, pogosto pozitivističnih pojmovanj, hkrati pa tudi raziskovati možnosti za njihovo udejajanje v praksi.

Prizadevanja za preseganje disciplinarne ozkosti in nacionalne zaprtosti

Sodeč po razpravah na dubrovniškem kolokviju postaja vse bolj pomembna tudi zahteva po drugačnem razumevanju »politične ekonomije medijev«, ki se je začela razvijati pred dobrim desetletjem; »drugačnost« naj bi bila predvsem v odmiku od golega obravnavanja lastništva medijev k pojasnjevanju zgodovine in poglobljenih tokov ra-

zvoja množičnega komuniciranja (Wasko). Ker ne obstaja neposredna vzročna zveza med dominantnim načinom gospodarjenja (npr. kapitalistično – socialistično gospodarstvo), lastništvom medijev in oblikami komuniciranja, je treba mnogo rigorozneje raziskovati tudi zgodovinsko umeščenost določenega ekonomskega sistema v širši kulturni in družbeni kontekst. Šele potem je mogoče pojasniti porajanje novih vrst blag (npr. televizijski »ratingi« v ZDA) v nekaterih komunikacijskih sistemih (Meehan).

Hiter razvoj informacijske dejavnosti, zlasti vse večja količina proizvedenih informacij, je tudi mnoge raziskovalce navdala z iluzijo o družbenoemancipacijski moči informacijske dejavnosti. Na kolokviju predstavljene študije pa so nasprotno dokazovale, da nikakor ne obstaja linearna povezanost med razpoložljivo količino informacij, izpostavljenostjo medijem ter uporabo novih informacijskih in komunikacijskih tehnologij na eni strani ter novimi oblikami upravljanja, racionalnostjo, dostopom do medijev, participacijo in demokratizacijo na drugi strani. Celo nasprotno, v določenih okoliščinah informacijske novote prinašajo odtujevalne učinke, kar od kritičnih raziskovalcev zahteva analizo pogojev in posledic nasprotja med naraščajočo informacijsko proizvodnjo ter individualno in družbeno porabo informacij in informacijskih storitev.

V tem okviru sta za kritično raziskovanje osrednjega pomena vloga in položaj-posameznika v množičnem in drugih oblikah komuniciranja. V nasprotju s tradicionalnim, »mediacentričnim« raziskovanjem naj bi se kritično raziskovanje mnogo bolj usmerilo na specifične potrebe in interese posameznika in njihovo določenost z življenjskim okoljem – nekako v perspektivi, ki so jo načrtale »cultural studies«. Če bi povzeli še vedno močno aktualno Brechtovo zahtevo iz leta 1930, to pomeni, da se mora kritično raziskovanje izrecno lotiti vprašanja, kako medije preoblikovati iz sredstev za distribucijo sporočil v dejanska sredstva komuniciranja, in še posebej, kako omogočiti posamezniku, da bo postal aktivni udeleženec družbenih komunikacijskih procesov. Prav v tej točki sta komunikacijska teorija in raziskovanje najtesneje povezana s praktično komunikacijsko politiko.

Razkrivanje individualnih potreb, (ne)možnosti in sploh specifičnosti na drugi strani zahteva – v mnogo večji meri kot doslej – mednarodno in medkulturno primerjalno raziskovanje. To postaja imperativ še zlasti zato, ker vse bolj izginjajo »čiste oblike nacionalnih komunikacijskih sistemov«. Ob tem se postavlja tudi pomembno vprašanje, kako (ali sploh) je mogoče vzdrževati relativno avtonomne nacionalne komunikacijske sisteme oziroma kako je sploh smiselno opredeliti »avtonomnost« v okviru vse večje družbene, ekonomske in politične

kompleksnosti sodobnega sveta (Rowland, Vilanilam). Mednarodno primerjalno raziskovanje je še vedno v veliki meri obremenjeno z etnocentrizmom, tako kot se v mednarodnih komunikacijskih tokovih poleg drugih oblik dominacije uveljavlja tudi kulturna dominacija (Pares i Maicas).

* * *

Našteta vprašanja, o katerih je tekla razprava na letošnjem dubrovniškem kolokviju o komuniciranju in kulturi, v veliki meri ostajajo še brez odgovorov, pač pa so pomembno napotilo za prihodnje raziskovanje. O plodnosti intenzivne razprave, kakršna je potekala konec septembra v dubrovniškem centru, pa najbrž zgovorno priča tudi soglasna pobuda udeležencev, naj bi kolokviji postali trajna oblika mednarodnega sodelovanja na področju raziskovanja komuniciranja. Tako naj bi prihodnje leto s podporo ljubljanskega radia, ki bo praznoval 60-letnico ustanovitve, na Bledu pripravili drugi mednarodni kolokvij o komuniciranju in kulturi, ki bo posvečen predvsem razvojnim možnostim radia. Leta 1989 naj bi na kolokviju obravnavali problematiko kritičnega in empiričnega raziskovanja komuniciranja, o čemer naj bi dokončno sklepali na kolokviju prihodnje leto. Četrty kolokvij o komuniciranju in kulturi pa bo organiziran leta 1990 v okviru kongresa mednarodnega združenja za raziskovanje množičnega komuniciranja, ki ga je ta mednarodna organizacija poverila ljubljanski Fakulteti za sociologijo, politične vede in novinarstvo.

Izobraževanje, etika in profesionalizacija novinarstva

Za današnjo razpravo bi bilo potrebno uvesti nekaj metodoloških napotkov (če mi ne zamerite te besede). Zdi se mi, da je mogoče razpravljati o problematiki novinarske etike v najširšem pomenu besede na več ravneh. Prva raven je obče družbena, kjer gre v bistvu za etiko javne besede, ki je pač mnogo širši pojem od novinarske etike.

Na drugi ravni lahko razlikujemo pojma novinarske profesionalne etike in kodeksa novinarske etike. Mislim, da gre tu za dve pomembni razliki, o katerih želim kasneje reči nekaj več. Gre za vprašanje, v kolikšni meri kodeks dejansko izraža stopnjo razvoja profesionalne novinarske etike. Naj to ponazorim z dvema primeroma, ki zelo plastično ponazarjata to vprašanje. Jugoslovanski novinarski kodeks med drugim eksplicitno postavlja moralni imperativ, ki ga je mogoče brez težav tudi sankcionirati v okviru stanovske organizacije, da se novinarji v nobeni obliki ne smejo ukvarjati z ekonomsko propagando oziroma reklamo. Bolj ali manj je obče znano, da se precejšen del novinarjev s to stvarjo ukvarja, in kolikor je meni znano, se nobenemu od njih nikoli ni nič »hudega zgodilo«, oziroma tako ravnanje ni bilo nikoli deležno kakšne posebne kritike. Drugi primer je znameniti primer marksizma, leninizma ali v novejši verziji marksizma, ki se pojavlja v taki ali drugačni obliki oziroma naj bi bil eden od temeljev delovanja novinarjev. Dokler se ni nenadoma nekdo spomnil in opozoril, da ta vrednota v bistvu ni več vrednota, ki bi bila vrednota za globalno družbo in še manj za novinarski poklic, do tedaj, ne glede na to, da je bila zapisana v kodeksu in da bi jo bilo mogoče v principu sankcionirati, nihče od novinarjev, ki ni »stal na teh pozicijah«, zaradi tega ni bil kritiziran in zelo verjetno tudi v prihodnosti ne bo.

Tretjo raven razpravljanja je mogoče opredeliti kot razliko med občimi družbenimi normami in specifičnimi novinarskimi vrednotami oziroma moralnimi normami. Mislim, da bi tu morali dejansko poudariti, in mislim, da bi to moralo biti tudi stališče društva oziroma novinarjev, da kodeks ni obremenjen z normami, ki niso specifične v profesionalnem smislu za opravljanje novinarskega poklica in bi torej

tudi kodeks moral pretežno ali celo izključno vsebovati specifične profesionalne etične norme. Tu bi predlagal celo korak dalje, namreč, da bi kodeks vključeval predvsem tiste norme, ki jih je na določen način mogoče v okviru stanovske organizacije sankcionirati.

Tu se vračam na osnovno vprašanje, o katerem želim še nekaj reči, namreč na vprašanje razmerja med tistim, kar je napisano v kodeksu, in tistim, kar je obča problematika profesionalne novinarske etike. Zdi se mi, da bi zelo malo storili za profesionalno novinarsko etiko, če bi se ukvarjali predvsem ali celo samo s kodeksom. Po podatkih Unesca je v šestdesetih državah na svetu sprejet novinarski kodeks v zelo demokratični podobi, in to celo v državah, kakršna je Južna Koreja; prav korejski kodeks dajejo običajno za zgled, kako velika je lahko razlika med tistim, kar je v kodeksu zapisano, in tistim, kar je dejanska moralna praksa novinarjev. Bojim se, da ta razlika obstaja tudi v Jugoslaviji, in sicer v tem smislu, daje ta razlika relativno velika; da v določenem smislu mora ta razlika obstajati, je tako rekoč samoumevno. Poudariti želim, da je od družbenih okoliščin odvisno, v kakšni meri se znotraj nekega poklica – in tu se pogovarjamo o novinarskem poklicu – razvije neka specifična poklicna etika. Moram reči, da te okoliščine v Jugoslaviji niso posebej prijazne kar zadeva novinarski poklic, čeprav v zadnjem obdobju nedvomno postajajo prijaznejše.

Pred dvema desetletjema je Skornia (1968; 194) zapisal, da novinarske zaposlitve v profesionalnem smislu nimajo nobenega specifičnega pomena: »ne predstavljajo specifičnih, nacionalno ali mednarodno priznanih izobraževanj, sposobnosti, integritete, discipline ali preskusa usposobljenosti. To je v ostrem nasprotju z besedo, kot je na primer ‚zdravnik‘, ki ima po vsem civiliziranem svetu specifičen pomen glede usposobljenosti in funkcije.« Čeprav se pomembnost in vpliv novinarstva povečujeta, saj novinarstvo vključuje vedno več in bolj raznovrstne dejavnosti, od zbiranja in distribucije informacij do interpretacije informacij, vzgoje in socializacije, novinarjem v večini držav – paradoksalno – ni potrebno izpolnjevati nobenih posebnih standardov, da bi se lahko zaposlili. V nasprotju z dokaj natančnim zakonskim urejanjem delovanja množičnih občil, v katerih so novinarji zaposleni, in zahtevami glede strokovne usposobljenosti, ki jih mora izpolnjevati tehnično in drugo nenovinarsko osebje v občilih (npr. inženirji, pravniki), se zdi poklicna usposobljenost novinarjev še vedno nepotrebna. Kot je zapisal Skornia, bi to protislovje lahko primerjali z zahtevo, da mora imeti v lekarni dostavljalec licenco, farmacevtu, ki izdaja zdravila, pa ni treba izpolnjevati nobenih posebnih pogojev.

Poudariti moramo, da vprašanje poklicne usposobljenosti neposredno nima nič opraviti s posebno zakonodajo in licencami za novi-

narje. Poleg zakonov, ki urejajo področje množičnega komuniciranja, imajo sicer mnoge države tudi posebno zakonodajo za opravljanje novinarskega poklica, vendar so novinarji v večini držav pri opravljanju svojega dela zavezani samo splošni zakonodaji. Mednarodna komisija za proučevanje komunikacijskih problemov (MacBride, 1984; 181) ugotavlja, da na smiselnost uradnega reguliranja, ki določa pravni položaj novinarskega poklica, v različnih državah gledajo različno. Uradne licence za novinarje niso nič novega in se celo širijo – npr. v Latinski Ameriki, vendar izkušnje kažejo, da zapleteni postopki akreditacije povečujejo vladno intervencijo v nacionalnih in mednarodnih komunikacijskih tokovih. Tak poklicni status, za katerega si prizadevajo novinarji zlasti v Latinski Ameriki (licenca je uveljavljena v Boliviji, Braziliji, Kolumbiji, Costa Rici, Dominikanski republiki, Ekvadorju, Gvatemali, Hondurasu, Panami, Peruju in Venezueli), postavlja v ospredje vprašanje značaja omejitev in privilegijev, ki so jih deležni poklicni novinarji. Z vidika ustavnosti lahko institucijo licence nedvomno označimo kot neskladno z ustavnimi deklaracijami delovnih pravic in svoboščin državljanov, prav tako pa npr. z deklaracijo o človekovih pravicah in svoboščinah OZN, čeprav po drugi strani tisti, ki so naklonjeni licenci, dokazujejo, daje licenca nujna za zagotovitev pravic novinarjev (MacBride, 1984; 182). Eden od ključnih problemov, s katerim se soočimo pri teh nasprotnih stališčih, je dejstvo, da so zakonske definicije »novinarja« zelo ohlapne, ne vključujejo objektivnih kriterijev kot pogojev za novinarsko zaposlitev in še zlasti ne zadevajo novinarskega poklica (profesije). V takih okoliščinah se uradne licence novinarjev zlahka sprevržejo v preventivno cenzuro kot učinkovit instrument za zagotavljanje novinarske lojalnosti vladajočim elitam, novinarska »profesija« pa v sredstvo politike posameznih (političnih) skupin, torej v propagando.

V morda najbolj znanem sistemu izdajanja dovolilnic (licenc) za opravljanje novinarskega poklica – v sosednji Italiji – morajo bodoči novinarji opravljati sprejemne izpite pred izkušenimi novinarji. Vendar pa smejo opravljati izpit samo novinarski pripravniki, ki že imajo delovno pogodbo. Z drugimi besedami, »da bi postal novinar, moraš delati kot novinar« (Savarese, 1986; 170). V Italiji je edini možen način novinarske zaposlitve »kooptiranje«; vladajoče politične elite izbirajo tiste, »ki so jih voljne sprejeti v svoje vrste, in učijo rekrute potrebnih stališč in interesov.« V tem sistemu ni potrebna nikakršna posebna izobrazba niti formalna kvalifikacija – ne za vstop v poklic ne za kasnejše poklicno napredovanje. Celo nasprotno: Savaresejeva kritično poudarja (1986; 171), da je prav zaradi takega sistema novinarski poklic v Italiji prej obravnavan kot vaje v retoriki kot pa intelektualna zaposli-

tev; novinar ni nekdo, ki ve, kako se piše, ampak tisti, ki ima pravico izbirati, o čem bo pisal.

Vendar pa sta v večini sodobnih razprav (tudi v Italiji) znanje in izobraževanje obravnavana kot jedro profesionalizacije novinarstva. McLeod in Haweley (v Skornia, 1968; 197) naštevata v neobjavljeni študiji o novinarski profesionalizaciji osem kriterijev, ki bi morali biti izpolnjeni, da bi novinarstvo (kot katerakoli druga zaposlitev) postalo profesija:

1. opravljati mora specifično in bistveno dejavnost,
2. poudarjati mora intelektualne tehnike,
3. imeti mora dolgo obdobje specializiranega usposabljanja, v katerem si je mogoče pridobiti sistematično znanje, ki temelji na raziskovanju,
4. imeti mora visoko stopnjo avtonomije,
5. novinarji morajo sprejemati široko osebno odgovornost za svoje presoje in akcije,
6. poudarek mora biti na dejavnosti, ne pa na privatnem ekonomskem pridobivanju,
7. razviti mora obsežno samoupravno organizacijo,
8. imeti mora etični kodeks, ki se je izčistil v konkretnih primerih.

McLeod in Hawley v bistvu samo povzemata ključne ugotovitve iz klasičnih poskusov, da bi natančneje definirali pojem profesija (poklic), v katerih so poudarjeni 1. individualna odgovornost, 2. samoorganizacija, 3. aplikacija teoretičnega znanja, 4. etični imperativi in 5. zahteva, da je dejavnost za javno (obče) dobro in vključuje altruistične motive. Z drugimi besedami, za prave poklice (v nasprotju s kvazi- ali semi-poklici) ne denar ne druge oblike osebne promocije ne morejo biti končni cilj dejavnosti.

Če primerjamo novinarstvo z bolj tradicionalnimi in »resničnimi« profesijami, npr. medicino ali pravom, ga lahko označimo kvečjemu za semi-profesijo – predvsem zaradi odsotnosti avtonomije. Novinarstvo je pretežno podrejeno bodisi politiki (državi, političnim strankam, interesnim skupinam) ali ekonomiji (reklama), ali pa kar obema (Ruotolo, 1987; 130; Kang, 1987; 10–11). Pritiski trdno organiziranih družbenih struktur in organizacij na novinarje jim preprečujejo opravljati specifične družbene funkcije. Olsson ugotavlja (1984; 3), da novinarsko delo poteka v »napetosti med rutinskimi in nerutinskimi opravili«, pri čemer so prva tipična značilnost birokratizacije novinarstva. Podobno Johnstone in sodelavci (1976; 94–95) razlikujejo administrativne in profesionalne kariere v novinarstvu, ki jih obravnavajo predvsem kot subjektivne dileme novinarjev, ne pa kot specifične druž-

bene okoliščine, ki določajo družbeno vlogo novinarstva. Vendar se administrativne kariere pojavljajo predvsem v organizacijskih okvirih, ki maksimirajo možnosti vplivanja na družbo in finančne nagrade, medtem ko profesionalne kariere temelje na maksimiranju priložnosti profesionalne avtonomije. Po drugi strani Hemanus (1987; 4) obravnava tri vrste pritiskov v smeri večje avtonomije novinarstva in novinarjev. Prvi »pritisk« se izraža v tendenci k profesionalizaciji in nepristranosti »svobodnjaškega« in »družbeno odgovornega« novinarstva, kot se je uveljavljalo v ZDA. Drugi pritisk gre v smeri formalizacije novinarskega poklica s pomočjo licenc. Končno gre za pritisk alternativnega novinarstva, ki zavrača profesionalizacijo v novinarstvu, ampak teži k novinarstvu kot »forumu maksimalno svobodnega samoizražanja«.

Čeprav novinarstvo nedvomno tvori specifično in bistveno dejavnost v družbi in celo priznava – če že ne poudarja – pomembnost intelektualnih in etičnih standardov, pa ne opredeljuje »sistematičnega fonda znanja, ki temelji na raziskovanju«, ki bi vzpostavljal definitiven akademski standard profesionalne usposobljenosti. Predmet posebnih znanstvenih disciplin na univerzah namreč ni čisto »znanstvene narave«, ampak vedno pripada posebnemu področju družbene prakse, in ti interesi selektivno vplivajo na razvoj znanja na univerzah (Langer, Sandberger, 1987; 89). Samo sistematično znanje skupaj s profesionalno avtonomijo lahko razvija osebno odgovornost novinarjev in vzdržuje upoštevanje etike in zakonov. Podobnost v izobraževanju vodi k podobnim vzorcem profesionalne socializacije in profesionalne kulture oziroma k oblikovanju skupin z višjo stopnjo soglasnosti o vrednotah in stališčih, kar je bistveni pogoj za dosego situacije, v kateri bodo novinarji izpostavljeni lastni kontroli, ne pa kontroli zunanje avtoritete. Poleg tega sta razumevanje teoretične strukture specifičnega dela znanosti in aplikacija tega znanja na vitalno človekovo dejavnost sama po sebi bistveni razsežnosti profesionalizacije novinarstva.

Ne- ali polprofesionalni značaj novinarstva nadalje označuje interprofesionalna mobilnost iz novinarstva v druge (semi)profesije, npr. politiko, državno upravo, stike z javnostjo, reklamo (Kang, 1987; 3). Po svojem značaju je ta mobilnost prej vertikalna kot horizontalna, saj novinarji z zamenjevanjem dela želijo doseči višji družbeni status. Ta proces ni omejen na intrageneracijsko mobilnost, ampak se razteza tudi na intergeneracijsko mobilnost, kar je praviloma značilnost zaposlitev, ki niso prave profesije (npr. v nasprotju z družinskimi tradicijami zdravnikov in pravnikov). Čeprav inter- in intrageneracijske mobilnosti iz novinarstva v druge poklice ne moremo zvesti na statusne faktorje odbijanja, pa taka mobilnost vendarle dokazuje pomanjkanje profesionalne tradicije v novinarstvu. Še več, integracijsko mobilnost omogoča

odsotnost sistematičnega in specifičnega izobraževanja za novinarstvo, kar je po drugi strani eden izmed ključnih dejavnikov profesionalizacije. Seveda pa je pri obravnavanju mobilnosti potrebno upoštevati tudi dostopnost delovnih mest v različnih zaposlitvenih razredih v družbi. Pri tem pa je spet treba upoštevati, da se število delovnih mest v vseh sodobnih družbah povečuje.

Če obravnavamo profesionalizacijo novinarstva z vidika specifičnih nalog, pravic in dolžnosti novinarjev, je treba posebno pozornost posvetiti profesionalni etiki. Za profesije to običajno pomeni pogodbeno obveznost v smislu, da morajo člani profesije, ki se povezujejo v združenje, soglašati s kodeksom profesionalne etike in sprejemati moralno avtoriteto organizacije, vključno z njeno pravico, da posameznega člana suspendira ali izključi iz organizacije, s tem pa tudi iz profesije. Po ugotovitvah MacBridove komisije imajo kodekse novinarske etike, ki se med seboj sicer dokaj razlikujejo, v blizu 60 državah in v veliki večini so jih sprejeli novinarji sami. Vendar so le redki etični imperativi univerzalni in sprejeti v vseh državah (npr. pravica dostopa do informacij, načelo objektivnosti, zaščita človekove integritete), pa še ti so praviloma močno ohlapno definirani. Nasploh velja, da poklicna združenja novinarjev nimajo velike moralne moči (ne navznoter ne navzven) in da profesionalna etika še zdaleč ni univerzalna. Nasprotno, formulacija mednarodnega etičnega kodeksa je še vedno močno kontroverzna problematika predvsem zaradi bistvenih političnih razlik med posameznimi državami, manj pa zaradi razlik znotraj novinarstva. Ne glede na vzroke je treba poudariti, da odsotnost mednarodnega etičnega kodeksa jasno kaže, daje odsotna še ena pomembna razsežnost profesionalizacije novinarstva.

Za Skornio bi morala idealna medijska situacija omogočati medijem, »1. Da bi imeli zaposlene samo usposobljene, izobražene novinarje, ki bi se polno zavedali učinkov svojega delovanja. 2. Na voljo bi imeli čas, kadre, sredstva in svobodo (pred vmešavanjem nadrejenih ali sponsorjev), ki so potrebni za poročanje in interpretiranje novic po svoji presoji. 3. Plače in zaposlitvena varnost bi ustrezala pomembnosti profesije.« Za ZDA Skornia ugotavlja, da taki pogoji skoraj nikjer niso izpolnjeni. Še več, mnenja je, da se uveljavlja antiprofesionalizem oziroma da je prodor nove komunikacijske tehnologije devalviriral pomen družbenih in človeških faktorjev v novinarstvu. V nedavni analizi južnokorejskih novinarjev, ki imajo skoraj idealen kodeks novinarske etike, praksa pa od njega močno odstopa, je Kang (1987; 17) manj pesimističen ob ugotovitvi, da izražajo novinarji majhno profesionalno pripadnost (pomembnost znanja, etičnega kodeksa in avtonomije), pač pa veliko zaposlitveno oziroma delovno

pripadnost (ekonomske ugodnosti, družbeni vpliv in osebne dispozicije novinarjev). O podobnih ugotovitvah poroča Ruotolo (1987) iz drugih treh držav v razvoju v Latinski Ameriki: Brazilije, Kolumbije in Costa Rice. Nasprotno pa Pollard (1985; 35) ugotavlja za kanadske novinarje, da jih združujejo profesionalno relevantne norme, vrednote in simboli. Te značilnosti Pollard pojasnjuje z dejstvom, da so kanadski novinarji danes nasploh mnogo bolje izobraženi in da je med njimi dvakrat več diplomiranih v novinarstvu ali sorodnih disciplinah na univerzi kot pred desetletjem.

Vsi ti primeri kažejo, da se novinarji v različnih političnih in kulturnih okoljih med seboj močno razlikujejo v zaposlitvenih in profesionalnih pričakovanjih, pripadnostih in vrednotah. Iz tega tudi lahko izpeljemo zaključek, da novinarstvo na sedanji stopnji razvoja ni mednarodno normiran poklic. Nasprotno, novinarstvo se od države do države razlikuje glede na družbeni status poklica, etična načela, izobrazbene standarde, avtonomijo in odgovornost. Kljub temu pa ni mogoče tudi mimo dejstva, da se v zadnjem obdobju intenzivira razvoj novinarstva v smeri večje profesionalizacije v številnih državah. Wilhoit, Weaver in Gray (1984; 11) na primer ugotavljajo, da sicer obstajajo značilne razlike med novinarji v ZDA, Angliji in ZRN, vendar pa novinarji v teh treh državah »izražajo podobne ideje o vlogi tiska« in so »pomembno podobni v določanju vpliva na javno mnenje, ki naj bi ga imel tisk«. Ali lahko pričakujemo, da se bodo ti in podobni trendi nadaljevali tudi pri nas?

Literatura

- Hemanus, P. (1987) »Alternative Journalism – What Does It Mean?«, Referat na seminarju Research in Journalism, Dubrovnik.
- Johnstone, J. W. C., et al. (1976) *The Newspeople: A Sociological Portrait of American Journalists and Their Work*. Urbana: University of Illinois Press.
- Langer, J. and Sandberger J. U.. (1987) »Zum Wissenschaftsverständnis von Studierenden: Theoretische Überlegungen und empirische Befunde«. V B. Dippelhofer-Stien and G. Lind (eds.) *Studentisches Lernen im Kulturvergleich*. Weinheim: Deutscher Studien Verlag.
- MacBride, S. (1984) *Many Voices, One World*. Pariš: Unesco.
- Kang, J. M. (1987) »Reporters and their Professional Occupational Commitment in a Developing Country«, *Gazette*, Vol. 40, No. 1; 3–20.
- Olsson, T. (1984) »How Are We to Understand Journalistic Activity?«, referat na seminarju Research in Journalism, Dubrovnik.
- Pollard, G. (1985) »Professionalism among Canadian Newswriters«, *Gazette*, Vol. 36, No. 1; 2J–38.
- Ruotolo, A. C. (1987) »Professional Orientation among Journalists in Three Latin American Countries«, *Gazette*, Vol. 40, No. 2; 131–43.

- Savarese, R. (1986) »Cooptation Mechanisms and Professional Practice in Italian Journalism« in G. Bechekkoni (ed). The Italian Čase: State of the Art and Media System. Trento Chianciano: AIS.
- Skornia, J. S. (1968) Television and the Nem, Palo Alto: Pacific Books.
- Unesco (1975) La formation des professionnels de la communication, (Etudes et documents d'information. No. 73) Pariř: Unesco.
- Wilhoit, G. C., Weaver D. H., Gray R. G. (1984) »Professional Roles. Values and Ethic of Journalists in Three Democratic Sociaties«. Referat na 14. konferenci IAMCR, Praga.

Avtonomija civilne družbe – pogoj za profesionalno novinarstvo

Iz govora ob podelitvi
Tomšičevih nagrad slovenskim
novinarjem 7. 7. 1992

Na prvi pogled ni nič bolj enostavnega, kot sta odgovora na vprašanja, kaj je novinarstvo in kdo so novinarji. V resnici pa ti vprašanja vsebujeta skoraj neskončno veliko pomenov in večumnosti, ki jih vsakdanja – in morda še posebej politična – govorica niti ne zaznata. V knjigi *Journalists for the 21st Century* sva s kolegom Colinom Sparksom definirala tri prevladujoče vrste novinarstva v svetu glede na (kvazi) profesionalne cilje in družbeno vlogo novinarjev: »razvedrilno«, »razsvetljensko« in »novinarstvo moči«. James Curran v pravkar objavljeni knjigi govori z vidika medijskih sistemov o neosebнем, posredniškem, didaktičnem in oponentskem novinarstvu. Že ti dve klasifikaciji kažeta, da novinarstva in novinarjev ni mogoče obravnavati kot kompaktno, homogeno celoto ali trdno povezano interesno skupnost, katere člani bi povezovali zgolj strogo profesionalni cilji in za katere bi v resnici veljalo – tako kot v popularnih predstavah – »da novinarja ni mogoče definirati, a ga je lahko prepoznati, ko ga imate pred seboj«. Novinarstvo je gotovo prav na vrhu poklicev, katerih odzivnost na družbene in tehnološke spremembe ter vsebinska spremenljivost v času in prostoru sta največji.

Toda prav ta fluidnost, spremenljivost in nedoločenost, ki nekatere celo prepričujejo, da je vsakršna razprava o novinarski profesiji nesmiselna, po drugi strani zahtevajo tem bolj zavzeto prizadevanje za določitev temeljnih standardov in za kakovost novinarstva, kot je pred dobrim desetletjem zapisala MacBridova komisija v poročilu *Mnogo glasov – en svet*. Takšna prizadevanja se povsod po svetu srečujejo z mnogimi ovirami, na kar na primer kritično opozarja nedavno poročilo s tako imenovanih »MacBridovih okroglih miz«, ki nosi naslov »Mnogo sve-

tov – en glas«. Naj se na kratko in žal nujno površno dotaknem le nekaterih, ki so morda za nas posebej aktualna.

Če govorimo o novinarski profesiji, s tem ne mislimo le na določena znanja ali celo le veščine, ampak tudi na specifične vedenjske vzorce, socialno kohezijo in status novinarstva in novinarjev v odnosu do drugih družbenih skupin. Bolj kot za vprašanje tehnične kompetence gre torej za vprašanje družbene stratifikacije in pogostega podleganja novinarjev »neprofesionalnim« pritiskom političnih in ekonomskih skupin.

Znani ameriški sociolog Talcott Parsons je definiral tri temeljne pogoje za doseganje profesionalne avtonomije:

- prvič, intelektualno razumevanje in obvladovanje kulturne tradicije, ki omogoča primat kognitivne racionalnosti,
- drugič, razvoj instrumentalnih, tehnološko specifičnih znanj, ki omogočajo praktično uporabo generaliziranega védenja, in
- tretjič, oblikovanje institucionalnih sredstev, ki zagotavljajo družbeno odgovorno uporabo tako razvite kompetence.

Ne da bi se posebej loteval pogosto kontroverznih vprašanj značaja ekspertnega znanja, razmerja med teoretičnim in praktičnim znanjem, novinarske avtonomije, skupinske solidarnosti, samoregulacije, licenc, odnosov do »klientov« in kodeksov novinarske etike, in ne da bi omenjal izsledke vrste primerjalnih empiričnih raziskav o teh problemih, naj bežno obravnavo vprašanj profesionalizacije zaključim z mislijo, da ni novinarstva, ki bi ne bilo kulturno specifično. Sodobna prizadevanja, ki poskušajo v Vzhodni-Srednji Evropi (in tako tudi v Sloveniji) uveljaviti novinarstvo ameriškega tipa, ki da je najbolj ali celo edino »demokratsko«, prezrejo, da so prav v tem svojem prizadevanju in zanikovanju specifične kulturne tradicije in avtonomije izrazito nedemokratska, svojo nedemokratskost pa poskušajo skriti za nekakšnim antiboljševističnim mesijanstvom, ki naj bi ideološko zaslepljenim ali zapeljanim novinarjem pomagalo uzreti pravo demokracijo.

Kulturna avtonomija in specifičnost novinarstva je seveda le ena izmed mnogih razsežnosti novinarske avtonomije. Avtonomnost medijev in novinarjev je v sodobnosti morda najbolj ogrožena z njihovim podrejanjem načelu maksimiranja profita, kar morda celo bolj kot za najbolj razviti del sveta velja za nekdanje socialistične države. Tako podrejanje sili medije v tokove ekonomske globalizacije, v osvajanje vedno novih trgov, ki se izraža (tudi) v ustvarjanju medijskih monopolov na globalni ravni. Kam lahko vodi odsotnost vsakršne avtonomne in avtohtone medijske politike, najbolj ekstremno kaže primer Madžarske, ki je tako rekoč čez noč razprodala svoj tisk tujemu kapitalu. To seveda ne pomeni, da bi se morale majhne, manj razvite in zato

ekonomsko pogosto ogrožene države obdati s carinskimi, cenzorskimi in podobnimi okopi, ki bi vodili v izolacijo in marginalizacijo take nacionalne skupnosti. Pomeni pa, da morajo take države aktivno skrbeti za svoje nacionalno bogastvo, v tem primeru za medije, in jih omogočati, da vzdržijo v sicer neenakopravnem boju s svetovnimi medijskimi magnati. Ekonomska cena, ki jo je za to sicer treba plačati, je vendarle bistveno manjša od kulturne in politične cene, ki bi jo plačali s podleganjem goli ekonomski racionalnosti.

Omejevanje ali celo preprečevanje avtonomije medijev in novinarjev je posebej zaskrbljujoče, ker je s tem neposredno ogrožena avtonomnost državljanov. Procesi medijske koncentracije in oligopolizacije (ekonomske ali politične) so nevarni predvsem zato, ker vse bolj omejujejo komunikacijsko dejavnost in jo podrejajo dominantnim načelom politike (maksimiranje politične moči) in ekonomije (maksimiranje profita). Ti dve načeli sta legitimni, kolikor ostajata vsako v svoji sferi, in nelegitimni, kolikor si poskušata podrejata druge sfere. Znano je pač, da ekonomski monopol pogosto proizvede tudi političnega, in obratno. Vemo, kam nas je pripeljala tovrstna politizacija ekonomije. Z naivnim »odpiranjem v Evropo« se bomo lahko kaj kmalu soočili z drugo možnostjo (nevarnostjo), namreč, da bo »svetovna ekonomija« preprosto kupila »nacionalno politiko«, kakršneoli barve pač bo.

Ena poglavitnih nalog novinarjev je, da vzdržujejo kritično distanco javnega rezoniranja v odnosu do politike in ekonomije. Če naj tako distanco vzdržujejo, je prvi pogoj to, da mediji ne postanejo podložni komunikacijski sferi tujim načelom maksimiranja politične moči ali dobička. Le s tem lahko ohranjajo prostor za lastno argumentativno orientacijo kot temeljno načelo in generično bistvo komuniciranja, in s tem zagotavljajo avtonomijo državljanov v odnosu do politike in ekonomije oziroma jim omogočajo (prav tako pa novinarjem), da artikulirajo interese tudi na nepolitični in neekonomski ravni. Avtonomija medijev in novinarjev ni sama sebi namen. Najbrž ni dvoma, da imajo uspešni komercialni mediji zelo visoko stopnjo avtonomije – hkrati pa so lahko monopolisti. Avtonomijo medijev je treba razumeti predvsem kot sredstvo za doseganje avtonomije državljanov, in šele v tem okviru je smiselno razpravljati o avtonomiji novinarjev. Avtonomija novinarjev je potrebna, ker oziroma kolikor je pogoj za varovanje komunikacijskih pravic in svoboščin državljanov. To je okvir, znotraj katerega je edino mogoče družbeno odgovorno uveljavljati profesionalne kompetence, kot pravi Parsons. Ali če povem še drugače, naloga profesionalnega novinarstva je, da uveljavlja interese »klientov« – torej bralcev, gledalcev, poslušalcev – ne pa interesov profesionalnih skupin, pa naj gre za interese novinarjev ali pa političnih ali ekonomskih akterjev.

Da se mediji in z njimi novinarji – ali obratno – postali ključni oblikovalci družbene stvarnosti in ne le zavesti o njej, je skoraj že trivialna ugotovitev. Medijska avtonomija, pluralizem ter diferenciacija ne pomenijo le političnega boja zoper vse večjo homogenizacijo medijske ponudbe, ampak so predvsem temeljni pogoj človekovega in družbenega razvoja. Že brez načrtnih poskusov državnega oz. političnega »discipliniranja« obstaja velika verjetnost (in nevarnost) homogenizacije medijev. Podrejanje medijev profitnemu motivu pomeni usmerjanje k čim širšim slojem občinstev, in da bi jih dosegli, se morajo mediji izogibati »elitnim« temam, ki zanimajo sorazmerno ozek krog ljudi, in »ekstremnim« stališčem, ki bi bila nezanimiva ali nesprejemljiva za del potencialnih bralcev, gledalcev ali poslušalcev. Izhodov iz te krize je več, vseka kor pa je pri tem ključno vprašanje, kako zagotoviti in spodbujati neodvisnost komunikacijske dejavnosti od države in kapitala, ne da bi s tem ustvarjali nove monopole v rokah medijev ali novinarjev. Ključno vprašanje torej je, kako vrniti medije in novinarstvo v tisti družbeni okvir, v katerem so nastali – v civilno družbo in javnost.

Civilna družba je tisti strukturni del sodobne globalne družbe, ki mu ne vladajo načela politike (države in političnih strank) ter ekonomije (kapitala). V metaforičnem pomenu civilna družba temelji na trgu – ampak ne na konkretnem ekonomskem trgu, pač pa na trgu v pomenu organizacijskega principa. Na neki način je civilna družba sinonim za diferenciacijo, zlasti seveda mnenjsko oziroma idejno. V tem smislu – kot »varuh« in generator diferenciacije torej – je nujni pogoj družbenega razvoja. Država, pa tudi stranke se namreč z uveljavljanjem načela maksimiranja moči pojavljajo kot reprezentant integracijskih tendenc, v nekdanjih socialističnih državah še posebej izrazito. Nacionalna homogenizacija in nacionalizmi so gotovo dovolj tipičen primer. Integracijske težnje, ki nimajo protiuteži v težnjah po diferenciaciji (zlasti v okviru civilne družbe), prejkoslej pripeljejo do blokiranja razvoja in celo – kot v Vzhodni Evropi – do vsesplošnega kolapsa. Nevarnost, da se država in civilna družba »združita«, je usodna in hkrati še vedno realna. Čim bolj se država in stranke vmešavajo v medije, tem večja je ta nevarnost, saj so mediji lahko »čuvaji demokracije« le, če predstavljajo zunajparlamentarni (tj. zunajstrankarski) nadzor nad nosilci politične moči. To pa po drugi strani in na videz paradoksalno zahteva prav od politične države, da s sredstvi, ki jih ima na voljo, zagotovi pravni in materialni okvir za avtonomno delovanje medijev in novinarjev.

Naj končam. Tako kot marsikje v Vzhodni-Srednji Evropi je tudi pri nas imelo novinarstvo pomembno vlogo v splošni družbeni demokratizaciji. Najboljši dokaz za to so večni spori med novinarstvom in politiko v preteklosti, ki s politično demokratizacijo kajpak niso bili

odpravljeni. Najslabše, kar se lahko zgodi novinarjem, je, da bi bila politična oblast z njimi zadovoljna. To bi bil nepreklicno konec novinarske avtonomije. Prednost demokratične družbe, v katero vstopamo, pa je, da se tega ne samo zavedamo, ampak to tudi jasno in glasno povemo, in da skladno z načelom o produktivnem protislovju med državo in civilno družbo tudi praktično uveljavljamo.

Kaj prinaša »zagotavljanje pluralnosti medijev«?

Spoznanja iz komunikoloških raziskav,
ki običajno ne zanimajo politike

Nedavni vladni amandma k 4. členu predloga slovenskega zakona o medijih, ki predvideva ustanovitev »sklada za medije«, ponovno postavlja v središče praktičnopolitičnega zanimanja kakovost medijskega delovanja in njeno povezanost z medijsko konkurenco. Kakovost medijskega delovanja je obsežno raziskovalno področje komunikologije, v katerem središčno mesto zavzema vrednotenje medijskih vsebin ali »medijske ponudbe« glede na vrsto normativnih kriterijev. Ta raziskovalna tradicija izhaja predvsem iz prizadevanj za uveljavitev javnega interesa v množičnih medijih, hkrati pa določa postopke »neutrnega znanstvenega opazovanja«, s katerimi naj bi prišli do »neodvisnih dokazov«, relevantnih za javno razpravo o družbeni vlogi množičnih medijev (McQuail, 1994: 252). Preprosto povedano, »določanje nalog« množičnih medijev je naloga družbe v celoti in posebej tudi politike, ugotavljanje medijske kakovosti ali tako imenovane »performance« pa je stvar od politike neodvisnega, teoretskega in aplikativnega raziskovanja.

Iz amandmaja in razprav ob njem je očitno, da naj bi država namenjala sredstva davkoplačevalcev zlasti za »zagotavljanje pluralnosti splošno-informativnih tiskanih dnevnikov«. V amandmaju so sicer naštet še nekatera druga področja, ki pa imajo že v sedanjem normativnem sistemu javnih financ zagotovljene ustrezne vire (na primer RTV naročnina, nacionalni program ministrstva za kulturo). Za »zagotavljanje pluralnosti« bi moral sklad za medije pri upravljanju sredstev »upoštevati naslednje kriterije:

- redno in objektivno predstavljanje delovanja in stališč politične pozicije in opozicije;
- povprečno število prodanih izvodov dnevnika ali tednika;

- povprečno število objavljenih izvirnih člankov v posamezni številki;
- obseg splošno-informativnih, kulturnih, znanstveno-strokovnih in izobraževalnih programskih vsebin.«

Pluralnost časopisja naj bi torej dosegli z upoštevanjem dveh kriterijev pri subvencioniranju: objektivnosti poročanja in »povprečnega števila prodanih izvodov«. Sklad naj bi torej nagrajeval majhne in poštene. V čem je problem?

Od »pluralnosti« in »objektivnosti« do »dostopa« in »raznoverstnosti«

V sodobnih (predvsem zahodnoevropskih) razpravah o kakovosti delovanja medijev in demokratizaciji komuniciranja so v središču obravnave drugačni »kazalniki« kakovosti, kot sta »objektivnost« in »pluralnost«: svoboda komuniciranja, dostop do medijev in medijska raznoverstnost. Svoboda komuniciranja kot temeljna človekova pravica je nedvomno središčni pojem v novih pojmovanjih demokratičnega komuniciranja, ki za ključnega akterja postavljajo človeka in državljana, ne pa komunikacijske medije, tako kot je (bilo) značilno za klasične teorije »svobode tiska«. Nova pojmovanja svobode, njenih temeljev in meja so močno povezana z novimi tehnološkimi možnostmi in obeti, ki jih daje razvoj računalniško posredovanega komuniciranja.

Bolj tradicionalno usmerjene sodobne razprave – torej tiste, ki v središče še vedno postavljajo »tradicionalne« množične medije – pa so usmerjene predvsem v vprašanje, ali konkurenca spodbuja svoboden in enak dostop do medijev na strani ponudbe in na strani povpraševanja na medijskem trgu in ali konkurenca spodbuja oziroma povečuje medijsko raznoverstnost ne le glede na vsebino medijskih »proizvodov«, ampak tudi glede na obliko in žanr.

Dostop do medijev običajno razumemo kot možnost posameznikov, skupin, organizacij in institucij, da uporabljajo komunikacijske medije. Če imajo ljudje na obeh straneh trga svoboden in enak dostop, potem lahko pričakujemo popolno konkurenco, katere posledica naj bi bila »popolna raznoverstnost« – vsaj v teoriji od Adama Smitha naprej, ki jo danes nekateri avtorji, predvsem pa mnogi konservativni politiki še vedno sprejemajo kot temeljni okvir razprav o medijski (de)regulaciji. Toda kot kažejo mnoge raziskave, popolna konkurenca na medijskem trgu ne prinaša najboljših družbenih učinkov; s stališča družbe kot celote je lahko celo izrazito nesmotrna.

Od česa je odvisno, ali konkurenca spodbuja raznoverstnost ali ne? Predvsem od narave medija, značilne razlike pa so tudi med državami

oziroma kulturnimi okolji. V Evropski uniji so spremembe na področju tiska v popolnem nasprotju s spremembami na področju televizije. Na časopisnem trgu se hitro zmanjšuje število časopisnih podjetij in nekoliko počasneje število časopisnih naslovov. Nasprotno pa se na televizijskem trgu število televizijskih postaj še vedno hitro povečuje, čeprav se količina časa, ki ga ljudje porabijo za gledanje televizije, ne povečuje več bistveno. Kot opozarjajo nekatere raziskave (na primer van Cuilenburg, 2000), koncentracije na področju tiska nimajo negativnih posledic za raznovrstnost, nasprotno pa povečevanje števila televizijskih programov in velika konkurenca med njimi povzročata predvsem večjo količino istih (pogosto ameriških) programov na televizijskem trgu, torej relativno zmanjševanje raznovrstnosti. Ta dognanja govorijo s stališča javnega interesa v prid napovedanemu povezovanju dveh največjih slovenskih zasebnih televizijskih postaj.

Raznovrstnost idej ali interesov?

Z medijsko raznovrstnostjo razumemo različnost medijskih vsebin glede na eno ali več specifičnih značilnosti. Politična usmerjenost, ki je videti pri nas edina pomembna »specifična značilnost«, je samo ena izmed mnogih. Bolj formalizirano lahko rečemo, da je raznovrstnost »stopnja, do katere se vsebine medijev ... razlikujejo po enem ali več kriterijih« (van Cuilenburg, 2000).

Raznovrstnost je hkrati empiričen in normativen pojem. V empiričnem pomenu govorimo o odrazni raznovrstnosti, torej medijski raznovrstnosti, ki zrcali razlike v interesih, prepričanjih, politični naklonjenosti in potrebah (celotnega) prebivalstva, ki »povprašuje na medijskem trgu«. Shematično jo predstavlja slika 1. Populacijska krivulja predstavlja tematske in mnenjske preference oziroma naklonjenosti ljudi, medijska krivulja pa prednostne teme in »uredniška mnenja« medijev. V idealnem primeru, ko bi se preference ljudi in medijev popolnoma ujemale, bi se krivulji prekrivali. Toda v praksi vedno obstajajo značilna neskladja s prekrivanjem, ker je večina medijev usmerjena k »povprečnemu prejemniku«, zato nastaja homogenizacijski pritisk: temam, ki so samo ali predvsem v interesu manjših delov prebivalstva, in manjšinskim stališčem se mediji izogibajo, saj bi zaradi njih prej izgubljali kot pridobivali bralce, gledalce in poslušalce.

Normativno pojmovanje postavlja medijsko raznovrstnost zunaj območja empirične uporabe medijev. Da bi dosegli enako začetno verjetnost za uveljavitev vseh različnih individualnih mnenj in s tem praktično uveljavili temeljni pogoj pravice (do) komuniciranja, da bi torej preprečili pojavljanje pristranosti in stereotipov, morajo množični mediji izražati različna mnenja in ideje enakopravno, ne glede na de-

lež »privržencev« med prebivalstvom. Odra zna raznovrstnost udejanja načelo enakega dostopa vseh ljudi do medijev, odprta raznovrstnost pa udejanja načelo enakega dostopa idej do medijev: različne ideje naj bi bile enako, statistično uniformno predstavljene v medijih, tako kot ponazarja krivulja popolne medijske odprtosti na sliki 2. S tako rešitvijo naj bi se po Brighousu (1995) udejanjilo načelo pravičnega trga idej. Z regulacijo naj bi bila vsakemu mnenju oziroma vsaki odločitveni možnosti – ne pa posamezniku ali kolektivnemu mnenjskemu akterju – zagotovljena enaka količina časa oziroma prostora v medijih. To je seveda idealizacija, saj je v praksi mogoče dodeljevati čas ali prostor samo delujočim subjektom, na primer političnim organizacijam ali interesnim skupinam, ki bi dejansko organizirale alokacijo prostora in časa posameznim zadevam. Če bi torej posamezne stranke ali skupine imele enako mnenje, bi bile skupaj – ne glede na velikost članstev – upravičene samo do ene enote časa ali prostora v medijih. Model pravičnega trga idej je poskus ločevanja procesov oblikovanja in izražanja mnenj v javni razpravi od temeljnih neenakosti državljanov, ki jim onemogočajo, da bi imeli enake možnosti vplivanja na javne zadeve. V temelju Brighousova ideja ni kaj posebno novega, saj so že v začetku stoletja nastajali podobni predlogi v ZDA in Evropi. Da pa bi zakonska regulacija učinkovito in skladno z namenom usmerjala delovanje, mora temeljiti na realističnih predpostavkah, in tu se začno težave. Predpostavke modela pravičnega trga idej – zahtevalo bi preveč prostora, če bi jih tu hoteli obravnavati – so žal nerealne.

Objektivnost kot eksterna raznovrstnost

Med odrazno in odprto raznovrstnostjo je dialektičen odnos; hkrati se dopolnjujeta in izključujeta. Popolna odrazna raznovrstnost negira odprtost za raznovrstnost idej, ki nimajo velike družbene (politične) podpore, popolna odprtost pa »podcenjuje« večinske usmeritve na račun družbenih manjšin.

Tako razumevanje raznovrstnosti zavrača ideološko zamrznjene kriterije objektivnosti v smislu »objektivnega predstavljanja delovanja in stališč politične pozicije in opozicije«. Pri taki zahtevi v resnici sploh ne gre za »objektivnost«, ampak samo za zvajanje odrazne raznovrstnosti na zrcaljenje in zadovoljevanje interesov političnih strank, kot hipotetično kaže bimodalna krivulja strankarskih interesov (vladajočih in opozicijskih strank) na sliki 1. Vsaj nenavadno bi bilo zahtevati od medijev, da morajo »objektivno predstavljati« delovanje in stališča političnih strank, ki same k objektivnosti niso zavezane, in to naj bi bil celo edini vsebinski kriterij »pluralnosti«. Taka zahteva očitno postavlja medije v transmisijsko vlogo v odnosu do strank, okrnjeno avtonomijo pa nagraduje z držav-

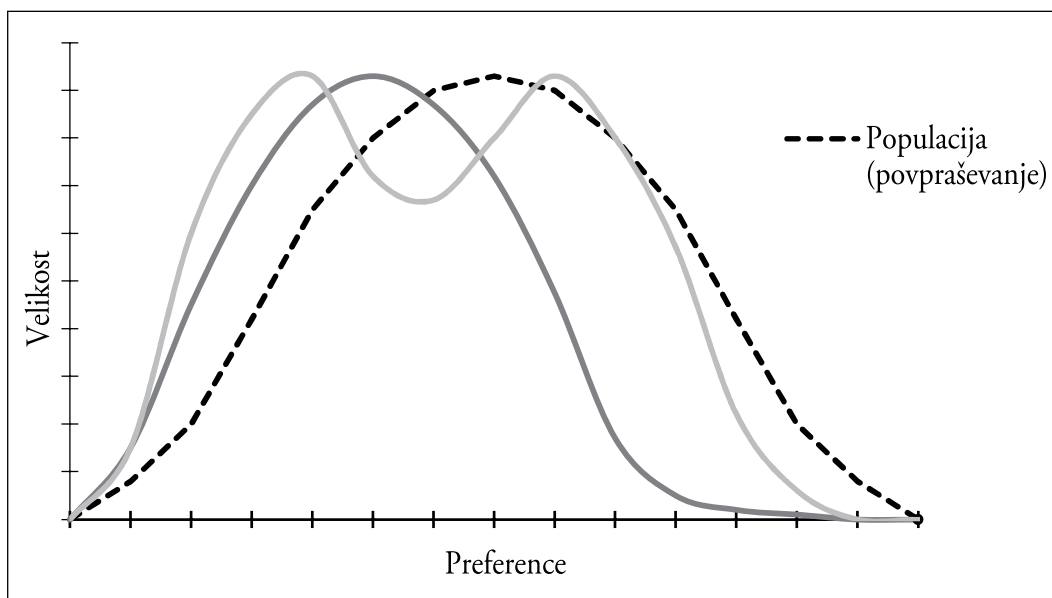
nimi subvencijami. Seveda je intervencionizem tudi v (ideološki) opreki s prepričanjem sodobnih (zlasti konservativnih) strank, da prav trg, torej svobodna konkurenca, »zagotavlja pluralnost medijev«.

Vendar pri objektivnosti niti ne gre predvsem za praktično vprašanje. Objektivnost zaradi teoretske kompleksnosti in protislovnosti ne more biti kriterij praktičnega presojanja brez ustrezne operacionalizacije. Odsotnost operacionalizacije namreč omogoča oziroma celo povzroča popolnoma voluntaristično presojanje. Poglejmo samo nekatere pojmovne razsežnosti »objektivnosti«, ki jih lahko najdemo v razpravah o medijih in novinarstvu. Ključnega pomena je spoznanje, da objektivnost (s)poročanja ne zadeva samo dejstev, ampak tudi vrednote, in da imajo dejstva tudi vrednostne posledice. Na dejstveni ravni zahteva po objektivnosti (lahko) pomeni preverljivost poročanja, ločenost poročanja od komentiranja, točnost poročanja in izčrpnost obravnave (celota in ne le del). Objektivnost na dejstveni ravni vključuje tudi relevantnost, ki ne zadeva načina predstavljanja, ampak selekcijo »dejstev«: mediji naj poročajo o tistih dejstvih, ki so za družbo/naslovnike najpomembnejši, torej predvsem o »javnih zadevah«. Na ravni vrednotenja objektivnost pomeni predvsem nepristranskost: na eni strani uravnoteženost (enaka pozornost nasprotnim pogledom, mnenjem, strankam ...), na drugi strani nevtralnost (brez komentiranja).

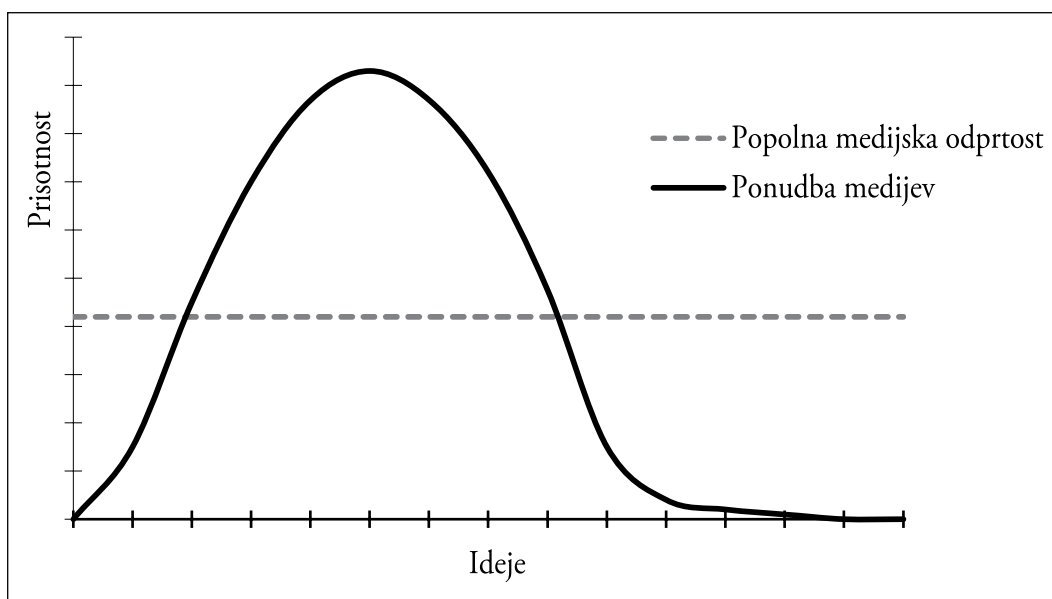
Načelo svobode tiska se pogosto povezuje z zavezanostjo načelu objektivnosti v smislu, da je svoboda medijev zagotovljena pod pogojem, da mediji objektivno poročajo. Toda svoboda hkrati in predvsem pomeni pravico do pristranskosti. Ali kot je zapisal J. S. Mill (1859/1974: 71), priznanje človekove svobode pomeni priznanje »absolutne svobode mnenja o vseh zadevah, praktičnih ali spekulativnih, znanstvenih, moralnih ali teoloških. Svoboda izražanja in objavljanja mnenj ... je od tega praktično neločljiva«. In svoboda tiska naj bi temeljila na negaciji svobodnega objavljanja mnenj?

Teorije objektivnosti poročanja razrešujejo ta paradoks s pomočjo »eksterne raznovrstnosti«: objektivnost na vrednostni ravni se ne vzpostavlja z vsakim medijem posebej, ampak s celoto medijev v družbi. Pluralnost ni posledica objektivnosti, kot meni vlada v svojem amandmaju, ampak nasprotno: posamični mediji so subjektivni, torej pristranski, celota vseh pristranskih mnenj pa daje objektivno podobo družbe. Če bi enemu samemu mediju uspelo doseči Objektivnost, bi bila vsaka konkurenca odveč. Konkurenca naj bi torej zagotavljala »objektivnost« in ne narobe – seveda pod pogojem, da imajo (vsa) »pristranska« mnenja možnost priti na mnenjski trg. Toda popolna konkurenca na medijskem trgu ne obstaja, in še več: kot smo videli, ima lahko negativne posledice.

Slika 1: Medijska raznovrstnost v odnosu do preferenc prebivalstva in političnih strank

Slika 2: Medijska raznovrstnost

V amandmaju je zapisano, da naj bi o delitvi sredstev za »pluralizacijo« na temelju »objektivnosti« odločal upravni odbor, sestavljen iz predstavnikov vseh parlamentarnih strank in ministra za kulturo, ob pomoči »neodvisnih strokovnih komisij«. Očitno je, da bo tako odločanje v odsotnosti vsakršne operacionalizacije in empiričnih raziskav lahko samo – politično, torej subjektivno.

Rešitev?

Rešitev je razmeroma preprosta: politika bi morala s subvencijami spodbujati kakovostne inovacije in odprto raznovrstnost, ne pa nekakšno nizkonakladno »objektivnost«. Pri tem ne gre prezreti dejstva, na katero opozarja tudi razlika med odrazno in odprto raznovrstnostjo, da namreč občinstva kljub vsem demokratičnim teorijam in idejam o aktivnih državljanih pogosto nimajo interesa za raznovrstnost in jo celo zavračajo. Politika bi končno morala tudi o »subvencionira« državljske vzgoje za medije.

Literatura

- Brighouse H., Political equality and the funding of political speech. *Social Theory and Practice* 1995 (21), 3, 473–500.
- McQuail D., *Mass Communication Theory*. Sage, London 1994.
- Mill J. S., *On Liberty*. Penguin, Harmondsworth 1974 (1859).
- van Cuilenburg J., Media diversity in a competitive European media market. Referat na konferenci ESF Changing Media – Changing Europe, Il Ciocco, avgust 2000.

**V.
DEMOKRATIČNI
PRIMANJKLJAJI
V SOCIALIZMU IN
KAPITALIZMU**

Tovariš, 18. marec 1969

Mali gradovi za male bogove

V svojih gimnazijskih letih—morda za šolsko nalogo—sem zapisal: Ljudje imamo gradove, vsaj svoj grad sanj. Nihče nima vstopa vanj. In včasih zidamo gradove v oblake. Celo mnogokrat. Preveč upamo. A upanje—saj to je smisel življenja. Verovanje v dosegljivost ciljev, v svoje gradove ... Ampak danes tega ne bi zapisal več. Ljudje si postavljamo gradove. Nekateri v sanjah, drugi kar na zemlji. Za gradove sanj ni treba denarja. Od kod pa denar, od kod možnosti za gradove na zemlji v naši socialistični ureditvi? Res, ni se nam treba iti Diogenov v sodih. Še manj potrebujemo bogove. In, bogovi, je vaša vest mirna? Ob belem dnevu hodi mimo vas s svetilko Diogen in išče človeka. MIMO vas.

1. dejanje

Poznate Dolenjsko, dolino Krke? Veste za Trško goro? Saj ste jo že obiskali jeseni, ko je zorelo grozdje, in potem, ko je mošt zavrel v vino. Zorelo je grozdje vsa leta pred vojno, zorelo je po vojni kmetom in nato kmetijski zadrugi, zorelo je grozdje in nihče ga ni vprašal, ali je rentabilno. Pa je prišla reforma in ga povprašala po rentabilnosti. Pravzaprav si je vprašanje postavila novomeška kmetijska zadruga Krka. In, trta, sram te bodi, nisi upravičila našega zaupanja, bila si v breme novomeškim zadrugarjem, zato so te prodali. Ampak tu se naša zgodba šele začne.

Potrkal sem na vrata uprave kmetijske zadruge Krka v Novem mestu. Da bi vprašal, kdo je sprejel sklep o prodaji zemlje – družbenega premoženja na Trški gori m zakaj, da bi vprašal, kako je bila zemlja prodana, kdaj, komu in po kakšni ceni. Sprejel me je inženir Tanko, direktor KZ Krka. Prosil sem ga za odgovore in jih nisem dobil. Vsaj ne takih, kot sem jih želel.

»Vse imamo črno na belem«, ml je pojasnil. »Če bi bilo kaj narobe, bi posredovala Služba družbenega knjigovodstva. Sklep o prodaji parcel na Trški gori je sprejel delavski svet, ker smo imeli s to zemljo le izgubo. V Dolenjskem listu smo razpisali licitacijo.« Pod njegovimi prsti sem videl, da je bil razpis objavljen 9. decembra 1965. Nato sem ga prosil, naj mi pokaže zapisnik sestanka delavskega sveta, zapisnik o cenitvi

parcel in druge dokumente, zbrane v posebni mapi. »Sestanek imam, zdaj ne utegnem, pa tudi celotne dokumentacije o prodaji teh parcel nimam zbrane«, mi je ne ravno vljudno povedal. »Čez en teden pa se lahko oglasite, mi je odvrnil na vprašanje, »do takrat bomo vse zbrali, če že ravno hočete. O tem se je že veliko pisalo, ne verjamem, če je te stvari vredno pogrevati ...«

Jaz sem se pač odločil, da jih bom pogrel.

Minilo je teden dni, spet sem se oglašil na upravi Kmetijske zadruge. Direktor je imel sestanek, sprejel me je sekretar. Spet sem zrecital, kaj bi rad videl. Odgovor je bil podoben kot prejšnjikrat, le bolj oster. Dokumentacijo o tem da imajo zbrano, preveri jo lahko Služba družbenega knjigovodstva in Uprava javne varnosti, mene pa naj nič ne briga. »Vse imamo zbrano, a odločili smo se, da dokumentacije ne bomo nikomur več kazali. Dovolj je bilo pisanja,« je bil zadnji odgovor. Zahvalil sem se in odšel. Odšel pač s čudno mislijo, zakaj KZ Krka te podatke skriva. Prodaja je bila opravljena zakonito, čemu potem taka »sramežljivost«? Menda niso že take stvari postale poslovna skrivnost?

Šel sem torej po vrsti. Sklepa delavskega sveta nisem mogel videti, zato sem šel pogledat v Dolenjski list, če je bila licitacija res objavljena. Res, 9. decembra je bila razpisana javna dražba vinogradov na Trški gori za 12. in 13. december. Prednost ima družbeni sektor, je pisalo.

TODA: 25. novembra 1965 Je bil objavljen oglas z naslednjo vsebino: »Kmetijska zadruga Krka Novo mesto bo razprodala vinograde na Trški gori in v Starem gradu. Zainteresirane stranke naj pošljejo na upravo Kmetijske zadruge Krka pismene prošnje, v katerih naj bo navedeno, kje je interesent in za kakšno približno površino. V kolikor ne bo interesentov za vse površine, bo zadruga naknadno razpisala javno dražbo.«

In tako ata mi ostali dve odprti vprašanji, ker sem pač na upravi Kmetijske zadruge Krka naletel na zaprta vrata: Zakaj KZ Krka ni najprej razpisala javne dražbe in šele potem individualno iskala kupce za zemljo in 2. kdo je KZ Krka poslal ponudbo za nakup zemlje?

Na vprašanji lahko odgovori le kmetijska zadruga, jaz pa sem pogledal v zemljiško knjigo, da bi se prepričal, ali so zemljo kupili res tedanji novomeški občinski in drugi možje na položajih, kot se govori po Novem mestu, in po kolikšni ceni so zemljo kupili.

Govorice so tokrat točne. Zemljo so od zadruge kupile žene tedanjega *predsednika* in *podpredsednika* Občinske skupščine Novo mesto, *sekretarja* Občinskega komiteja ZKS, *direktorja* KZ Krka ter nekaterih zdravnikov, tedanji *predsednik* Občinskega sindikalnega sveta ki drugi, nekateri uslužbenci Kmetijske zadruge Krka ter – in resnici na ljubo – tudi nekateri drugi, tudi nekaj kmetov in občani drugih slovenskih

občin. Kdo je dobil za isto ceno boljše kose zemlje, to bi ml lahko povedali v Kmetijski zadrugi, a kot rečeno – o stvari so molčati kot grob. Kupci so s KZ Krka sklenili pogodbe posamično v letih 1966 in 1967, kot je razvidno iz zemljiške: knjige. Ali imajo te pogodbe kakšno zvezo z oglasom KZ Krka 25. novembra 1965, bi pač lahko povedali le na upravi Kmetijske zadruga.

In kakšna je bila cena nerentabilnih trškogorskih vinogradov? Po mnenju predstavnikov zadruga realna, po mnenju novomeških občanov pa smešno nizka. Kupci so za kvadratni meter vinograda plačevali po 2,10 novih dinarjev (dva dinarja in deset par), za neobdelano zemljo pa po 50 par (petdeset novih par). Strokovnjak za kmetijstvo pač nisem, ampak zdi se mi, da že sama trta velja kaj več kot dva dinarja.

Naj torej povzamem prvi del zgodbe. Zemlja je bila prodana individualnim kupcem, ne na dražbi, po resnično nizki ceni. Poslovanje Kmetijske zadruga Krka je bilo zakonito, zatrjujeta direktor in sekretar, a spisov načeta pokazati. Zakaj? Ali so kupci vplivali na tako odločitev (delavskega sveta?) zadruga? V Novem mestu stane kvadratni meter zazidalnega zemljišča s komunalnimi prispevati že blizu štiri stare tisočake, brez prekupčevanja seveda. Po pravici torej: kdo ne bi kupil zemlje za weekend po 50 par? Zaradi molka KZ Krka pa ostane tisti *ali*. In še nekaj drugega je. Po vojni so z agrarno reformo kmetje dobili zemljo.

Potem so jih politično prepričevali, naj dajejo zemljo v kmetijske zadruga in vstopajo vanjo. Dali so zemljo. Zadruga pa jo potem proda nekmetovalcem, da si na njej zgrade hišice in hiše za sobotno-nedeljski oddih. Socialistična morala???

INTERMEZZO: Informiranost je temeljna pravica občanov naše socialistične družbene skupnosti. Le popolno in nepristransko, objektivno obveščeni občani bodo lahko dobri samoupravljalci. (Sicer pa opravljajci.) Predstavnike KZ Krka obveščenost očitno malo briga.

2. dejanje

Mali bogovi so kupili zemljo. Kaj zdaj s njo? Zemlja je bila slej ko prej sredstvo za doseg cilja: postavitve weekend hišice (ali hiše). Pravzaprav moram to kar takoj preklicati, kajti tako so storili tudi mali bogovi. V zemljiški knjigi je bilo najprej zapisano: weekendi. Zapisano dotlej, dokler niso začele krožiti govorice o obdavčenju weekendov. Potem so se weekendi kar čez noč spremenili v zidanice. Saj so trte okoli! Kaj pa je v »zidanicah«, to je pač zasebna stvar občana. Kdor zna, pa zna!

In kako si mali bog postavi zidanico? Sila preprosto. Brez dovoljenj in sitnosti, čakanja in moledovanja. Kar se da enostavno: postavi si jo.

In ko je postavljena, zaprosi za dovoljenje. Če niti stanovanjskih hiš ne podirajo, mar bodo zidanice? Seveda ne!

Na Trški gori je zdaj pet novih legalnih zidanic. Nekateri so začeli graditi po zgoraj opisanem postopku. Nekdanje novomeško komunalno podjetje, zdaj Dominvest je pripravilo tudi lokacijsko dokumentacijo za nadaljnjih deset zidanic. Marsikaj je bilo že prej zgrajenega.

Pri vsej zadevi pa se čudno sliši. še nekaj drugega. 20. junija 1967 je novomeška občinska skupščina sprejela Odlok o splošni in začasni prepovedi graditve ter parcelacije zemljišč na območjih, za katera se predvideva izdelava zazidalnih načrtov. Odlok velja (teoretično še zdaj) za vso dolino Krke, tudi za Trško goro. Praktično pa ne velja več, kajti čez slabo leto je občinska skupščina sprejela spremembo Odloka, ki omogoča gradnjo že pred sprejetjem zazidalnega načrta, če je le izdelana lokacijska dokumentacija. Velja le še pogoj, ki ga postavlja Zavod za spomeniško varstvo Slovenije: da so zidanice zgrajene v skladu z okoljem, da imajo dvojna okna, polkne in podobno. Pogoj, ki se ga menda nihče v celoti ali pa sploh ne drži, pravijo na Dominvestu.

Na Dominvestu izdelujejo lokacijsko dokumentacijo poldrugo leto in v našem primeru predlagajo tip oziroma zunanji videz zidanice. Prej so to delali na občini in tako kot zdaj izdajali na podlagi dokumentacije in načrtov gradbenega dovoljenja. Vedno na taki podlagi? Takrat so si gradili weekende, oprostite, zidanice, nekateri novomeški velmožje, se čudno zdi nekaterim Novomeščanom.

(OPOMBA: Ne gre za nikakršna natolcevanja ali zlonamerna obtoževanja. Kdorkoli ima kakršnekoli podatke, ki bi moje pisanje dopolnili – pa Jih morda zaradi pomanjkanja časa nisem mogel najti – naj jih, prosim, pošlje naši reviji. Velja tudi za Kmetijsko zadrugo Krka).

In končno res ni čudno, da se občanom vse skupaj čudno zdi. Še kaj več kot to – ob povsem kratkem razmišljanju: zemlja skoraj zastonj, davka na zidanice ni, poleg vsega skupaj pa še gradnja zidanic na črno! V gradbenem inšpektoratu novomeške občinske skupščine sem pogledal v »črne bukve«, kjer stoje zapisani vsi črnograditelji. Okrog sto trideset jih je. Zidaničarjev imajo zabeleženih devet, manjšina izmed njih pa so zidanice že legalizirali. O tistih devetih zidanicah, za katere pri Dominvestu izdelujejo lokacijsko dokumentacijo in so nekatere že »prilezle« do prve plošče, v črnih bukvah inšpektorata ni govora. Zakaj? V opravičilo gradbenemu inšpektoratu pa moram zapisati, da komisije letos zaradi slabega vremena še niso šle na teren.

Morda boste razočarani, bralci. Epiloga pri tej dvodejanki ni. In lahko bi ji rekli prej komedija kot tragedija, če jo seveda ocenjujemo z našega stališča opazovalcev, skozi luknje v predpisih, ki jih marsikdo zna dobro izkoristiti. Za kmete pa je zgodba vse prej kot le satira. In navsezadnje je lahko za koga še poučna.

Nihče ne more očitati novomeškim malim bogovom, naj mi oprostite to prispodobo, da so delali nezakonito. Tudi jaz jim ne, morda res tudi zato, ker se na predpise ne razumem v zadostni meri, da bi to lahko storil.

Gre za nekaj DRUGEGA. Kdor se odloči za politično kariero, kdor sprejme družbeno-politične funkcije, kogar volivci izberejo za svojega predstavnika, ta se mora zavedati svojih dolžnosti, upravičiti mora zaupanje občanov. Ne gre torej za pravno ali kazensko odgovornost, pač pa za moralno-etično odgovornost funkcionarjev. Gre za izpolnjevanje normativnih načel naše socialistične družbe, ki ji nekateri po svetu očitajo dvoiličnost: da se deklarira za socialistično, v resnici pa dela drugače. Tako hudo seveda ni, toda zgodba, kot je ta – in podobnih je še veliko – je prilivanje olja na ogenj.

Lotil sem se pisanja te zgodbe, da bi pač odkril, koliko je resnice v govoricah, ki krožijo po Novem mestu. Zapisal sem, kar sem videl in slišal. Zapisal zato, ker je temeljna pravica vsakega občana biti informiran. Objektivne informacije onemogočajo spletkarjenje. Mar se tisti, o katerih je tekla beseda, tega ne zavedajo? Zakaj torej molk kmetijske zadruge Krka? S popolnimi informacijami, za katere sem jih prosil, bi preprečili govorice za vogali. Ob takih postopkih KZ Krka pa se človek vpraša, ali jim niso ljubše neutemeljene govorice (ker ima podatke pač le KZ Krka sama), na podlagi katerih ni moč ničesar *veljavno* sklepati, kot pa obelodanjenje vseh podatkov, s katerimi razpolagajo. Ali – naj povem naravnost: mar bi pogrevanje stvari, ki so tako rekoč *ad acta*, kot menijo v kmetijski zadrugi, prineslo zadrugi in še komu več škode kot koristi?

(OPOMBA: Podatke, ki jih navajam v pričujočem zapisu, sem dobil v zemljiški knjigi, na gradbenem inšpektoratu novomeške občinske skupščine in pri stanovanjskem podjetju Dominvest. Tudi sam dvomim, da je informacija res celovita. Toda če to ni, nisem kriv jaz. Krivi so tisti, ki na moja vprašanja niso hoteli odgovoriti, in tako sem se odločil, ker druge možnosti nimam, da jim ta vprašanja postavim JAVNO).

Malih bogov tretje dejanje ali anti-epilog*

Tovariš, 6. avgust 1969

Dobre štiri mesece je od tega, kar sem napisal prvo in drugo dejanje zgodbe pod naslovom Mali gradovi za male bogove. Zapisal sem tedaj: »Morda boste razočarani, bralci. Epiloga pri tej dvodejanki ni ...«

Po štirih mesecih polemike v tisku pa sem se odločil, da kljub neštetim mnenjem, ki so jih o vsej zadevi z zidanicami na Trški gori izrekli bodisi posamezniki bodisi družbenopolitične organizacije, dopolnim zgodbo še z enim dejanjem. Ne bo niti celovito niti zaokroženo, kot se od dejanja pričakuje: okoliščine me silijo v to, da ponovim ali povzamem nekaj od že objavljenih misli in jih deloma po svoji moči dopolnim – glede na to, da so v tej ne ravno kratki črkarski pravdi prišla na svetlo tudi nekatera nova dejstva. Nekatera od njih, pravzaprav skoraj vsa, so bila že objavljena, a upam, da bo pričujoči anti-epilog pripomogel k popolnejšemu razumevanju celotnega dogajanja.

Objavi reportaže v enajsti številki *Tovariša* je sledila vrsta dogodkov, najprej pisma funkcionarjev uredništvu, potem anonimna pisma S. Thorževskiju, v katerih so ne ravno pogumni občani zapisali kupe žaljivk. Jasno je, da taka »kritika« občanov ni niti poštena nit razumna in da je v nasprotju z našim demokratizirajočim se sistemom obveščanja. Jasno je tedaj tudi, da je treba taka dejanja obsoditi, ker v ničemer ne morejo pripomoči k razumnemu reševanju problemov. Anonimna pisma (z diametralno nasprotno vsebino sicer) so prihajala tudi na uredništvo *Tovariša* in od tod naravnost v koš. O celotnem »primeru« je razpravljala študentska organizacija, osnovna organizacija ZKS Visoko šole za sociologijo, politične vede in novinarstvo, Častno razsodišče ZKS in za njim občinski komite ZKS ter osnovne organizacije v Novem mestu. Končno (a ne nazadnje) je mesec dni po objavi reportaže sledila zahteva javnemu tožilcu, naj ugotovi, ali sem storil kaznivo dejanje proti državi po 292.a členu kazenskega zakonika; nato pa tožba prizadetih funkcionarjev, ki so jo vložili pri okrožnem sodišču v Novem mestu in v kateri menijo, da sem storil »pet kaznivih dejanj razžalitve s tiskom po členu 170/2KZ in eno kaznivo dejanje obrekovanja s tiskom po členu 169/2 KZ« in zato predlagajo, naj me sodišče spozna za krivega in me kaznuje.

* »Tretje dejanje« sem napisal po večmesečnih političnih pritiskih po objavi reportaže, vključno z obravnavo na častnem razsodišču Zveze komunistov Slovenije ter preiskovalnimi in sodnimi postopki. Kljub vsestranski podpori glavnega urednika *Tovariša* Milana Šege in pravnega zastopnika Dela dr. Janeza Šinkovca sem se pred začetkom zadnjega letnika študija odločil prekiniti »boj brez upa zmage« in napisal »anti-epilog« – zadostil naj bi sodnim in političnim zahtevkom po »popravku« – ter se tako rešil sodnih procesov.

Ni moj namen, da bi tokrat o čemerkoli teoretično razpravljaj, torej tudi ne, ali naslov Mali gradovi za male bogove in uvod s filozofom-kinikom Diogenom lahko koga žali ali pa je v skladu s koncepcijo reportaže kot specifično, novinarsko-literarno zvrstjo.

* * *

Sekretar KZ Krka je pred sejo Častnega razsodišča napisal izjavo, v kateri trdi, da mi podatkov o prodaji parcel ni hotel dati zato, ker da nisem mogel dokazati, kdo da sem in kaj da sem. Ne zdi se mi v skladu z javnostjo dela, ki jo deklarira naša ustava. Da bi neka delovna organizacija skrivala podatke, ki očitno nimajo nikakršne zveze z državnimi skrivnostmi. In razen tega moram povedati tudi to, da sem imel vrh vsega pri roki pooblastilo uredništva za svoje »početje«, ki bi ga – po zdravi pameti – tudi pokazal, ko bi ga že bil kdo zahteval.

Nekateri mi očitajo – poleg prizadetih funkcionarjev predvsem 3. senat častnega razsodišča ZKS, ki ga je vodil Vlado Majhen, in podobna stališča je potem zavzel tudi novomeški komite, čeprav se z njim niso vsi strinjali – očitajo mi torej, da sem blatil čast funkcionarjev, da sem obrekoval, natolceval in postavljaj zlonamerna vprašanja. Tako so označili tudi vprašanje: »Kdo je dobil za isto ceno boljši kos zemlje, to bi mi lahko povedali v Kmetijski zadrugi, a kot rečeno, molčali so kot grob.« Ne vem, kakšno je vaše mnenje, bralci, a zdi se mi, da prav zares ne gre za žalitev. In če se kdo čuti užaljenega, naj mi, prosim, oprosti zaradi tako naravnost postavljenega vprašanja.

Naslednje (ali morda prvo?) sporno vprašanje je postala cena trškogorskih vinogradov. Zapisal sem tedaj, da se novomeškim občanom zdi cena od 0,50 do 2,10 dinarjev smešno nizka. Direktor KZ Krka Jože tanko in drugi prizadeti pa pravijo, da je cena za leto 1968 oziroma 1967 povsem normalna. Na seji častnega razsodišča so svoje trditve podkrepili z dokumenti, da so podobne cene veljale tudi za zazidalne parcele v Novem mestu. Njihov argument potemtakem pretehta mojega, torej so govorice o prenizki ceni neosnovane in zlonamerne.

Tendencioznost očitajo tudi vprašanju, »ali so kupci vplivali na odločitev (delavskega sveta) zadruga«. Poročilo komisije, ki jo je imenovala novomeška občinska skupščina, ugotavlja, da je bila prodaja po vseh predpisih in zakonito. Opozorim naj le na dejstvo, da sem v reportaži o malih bogovih na nekaj mestih zapisal, da nikomur ne moremo pri vsej zadevi očitati nezakonnosti!

Kar se tiče drugega dejanja zgodbe o malih bogovih gre očitno za nesporazum, ki sem ga pred meseci že skušal pojasniti v Delu. Nikogar tu nisem imenoval, torej se dejanje ne nanaša na funkcionarje, ki se čutijo prizadete. Naj že zapisano še enkrat zapišem: nikjer nisem zapi-

sal, da so žene S. Thorževskija, A. Grče in J. Tanka zidanice gradile na črno. Niso jih! V vikend je svojo zidanico preimenovala le žena Andreja Grče, ki je skupaj s tovarišem Majhnom na seji častnega razsodišča dokazal, da iz tega ne morejo izvirati nikakršne premoženjske koristi, ker označitev zgradbe v zemljiški knjigi ni osnova za predpisovanje davka.

Žal mi je, da so omenjeno dejanje nekateri razumeli kot napad na štiri funkcionarje novomeške občine. Ne morem pa si kaj, da ne bi kot neposreden napad nase razumel nekatere besede in prispevke v tisku, ki so bili rezultat razpravljanj v novomeški občinski skupščini in komiteju ZKS v Novem mestu. Niso ravno domiselna vprašanja, kot je tisto, postavljeno v Dolenjskem listu: »Kaj sploh hoče S. Splihal?« Ne vem, če se je pametno hvaliti pred javnostjo, da »doslej še vedno ni jasno, kakšnega problema se je Splihal s svojim pisanjem hotel lotiti.« Nekatera pisma v tisku namreč dokazujejo, da je problem za razmišljajoče ljudi ne le jasen, marveč zelo pereč. Ne vem tudi, zakaj je treba označiti pisanje, ki se tiče tudi funkcionarjev, kot pisanje iz osebne prizadetosti. In končno celo iskreno priznam, da mi bo po tej zgodbi, ki jo bo morda kdo označil kot »zgodbo, ki je ni«, še marsikaj ostalo nejasnega in nedoumetega.

Naj spet končam na temo moralno-politične odgovornosti. V reportaži pred štirimi meseci sem jasno zapisal, s kakšnim namenom sem se lotil pisanja. Zapisal tudi, da so s formalno-pravnega aspekta zadeve s prodajo zemlje na Trški gori zakonite, in postavil le vprašanje moralno-politične odgovornosti, kajti prišel sem do sklepa kot kasneje V. Krivokapić v Komunistu, »da moralno-politična stran te zadeve ni v redu«. Očitno pa je, da o tej plati trškogorskega dogajanja nimajo vsi enakih mnenj; to bi bilo končno celo absurdno pričakovati. Morda je res, da sem tudi sam kriv preveč enostranskega obravnavanja v reportaži nakazanih problemov, a če sem, sem proti svoji volji. O tem, kateri vzroki so me lahko pripeljali do napačnega razumevanja, pa je bilo tako ali tako že dovolj napisanega.

Upam, da so stvari zdaj jasne, čeprav morda jasne vsakemu po svoje. Tak je zastavljeni konec tretjega dejanja in upam, bralci, da niste razočarani, ker epiloga pri tej trodejanki ni. Je pa zato anti-epilog v skladu z dialektičnim pojmovanjem stvarnosti.

Kaj ima javnost od takih poročil?

Šestnajsta seja centralnega komiteja ZKS – pravzaprav poročanje o njej – me je spodbudila, da se javno vprašam, kdo je dolžan objektivno obveščati javnost in kdo in zakaj informacijam na novo kroji ne le obliko, ki naj bi bila primerna za množične komunikacijske medije, ampak tudi vsebino. V TV dnevniku so za gledalce – poleg poročila predsednika – izbrali nekaj »bistrih« misli s seje, na radiu so pripravili nekoliko obsežnejše poročilo, v Delu je H. S. pod »revolucionarnim« naslovom »Nobeno področje ni za Zvezo komunistov zaprto« v uvodu prepisal dnevni red seje, po katerem si bralec ne more misliti prav nič drugega, kot da so sodelujoči ves dan mlatili prazno slamo. V poročilu namreč piše:

- da je »France Popit ocenil družbenopolitična gibanja in podobno«,
- da »je potrebna v prihodnje še večja zavzetost, čeprav so očitni uspehi na vseh področjih delovanja ZK«,
- da je »nesprejemljiv očitek, da bi se ZS ne smela vtikati v nekatere zadeve«,
- in da »so se razpravljalci obširno dotaknili tudi številnih vprašanj o mednarodnem političnem položaju ...«

Poročilu na prvi strani sledijo poenostavljeni povzetki razprave, ki sta jih pripravila B. Savodnik in J. Petek, na tretji pa obširnejši povzetek uvodnega govora Franceta Popita. Kaj naj ima javnost od teh in takih poročil? Ne mnogo! Obveščati nekoga pomeni predvsem sporočiti mu nekaj novega (novico!); fraze in stereotipi torej a priori sploh ne morejo biti informacija! Razen tega informacije na opredeljuje le vsebina (nekaj novega), marveč tudi oblika: prinesena (sporočena) mora biti na način, ki onemogoča preveliko entropijo, se pravi, bralcu mora biti razumljiva. Poročila, o katerih govorimo, očitno ne zadovoljujejo ne prvega ne drugega kriterija informacije; brez razmišljanja bi krivdo lahko pripisali novinarjem, njihovi nesposobnosti, da bi sintetizirali izražena stališča in bralcu predstavili prvo na moč pomembno novost: diferenciranost stališč v centralnem komiteju ZKS. Pravim, pripisali bi jo, ko bi ne šlo ravno za problem diferenciacije stališč v tako pomembnem forumu,

kot je CK. Ampak na televiziji in v *Delu* so to novost pohlevno prezrli ali pa so jo javnosti zamolčali; zakaj? Morda zato, da bi javnost živela v svetem prepričanju, da je enotnost republiških vodstev trdna kakor kamen, ko so jim že dovolili spoznati, da na federalni ravni te trdnosti ni več? To je vprašljivo tem bolj, ker je *Komunist* objavil skoraj popoln povzetek poteka seje tudi z vidika različnih pogledov.

Seveda me lahko zdaj kdo obtoži, da se zavzemam za senzacionalizem v množičnih komunikacijskih medijih. V resnici gre za nekaj drugega: zaradi dosedanje prakse, da se o vseh sestankih, sejah, plenumih in podobnih zborih najrazličnejših forumov piše le abstraktno in z bogatimi zalogami fraz in stereotipov, so novinarska peresa otopela.

Sklep je tedaj dvojen:

1. Končno bomo morali tudi pri nas spoznati (v praksi namreč), da novinarju še zdaleč ne zadostuje znanje pravopisa in da je tudi veliko premalo, če je »univerzalni nevednež«. Prav tak tip novinarja pa se pri nas pojavlja na najbolj žgočih področjih: v gospodarskih in notranjepolitičnih rubrikah, torej na tistih področjih, ki najbolj neposredno zadevajo občana.
2. Od lanske »cestne krize« naprej so začeli jugoslovanski množični komunikacijski mediji odkrito pisati o nasprotjih med stališči in koncepti posameznih republik ter nasprotjih med republiko in federacijo. Lepo in prav; zakaj bi slepili javnost?! Toda: zakaj ne bi ravno tako odkrito pisali tudi o različnih pogledih znotraj Slovenije, o različnih konceptih razvoja v republiki, o diferenciranih stališčih znotraj republiških organov? Vprašljivo je, če je zgolj nesposobnost novinarjev tista, ki preprečuje javnosti pogled v te razliknosti.

Očitno je namreč, da je med bilteni za interno uporabo in množičnimi komunikacijskimi mediji velika vsebinska razlika. In ne le to: v primeru poročanja s šestnajste seje CK ZKS je očitno tudi to, da je medij, ki ima najširše občinstvo (ki je poleg radijskega poslušalstva tudi najbolj socialno diferencirano) »obdelal« sejo najbolj površno. Če je to le naključje, se je ob njem vredno zamisliti. In če ni zgolj naključje, kaj tedaj?

Ni vedno molk zlato

Pred nami je Londonovo *Priznanje* in Gavrasov film z istim naslovom. Pričevanja o »očiščevanju« českoslovaške partije prihajajo v našo javnost ravno v času, ko v tej naši prijateljski deželi znova oživljajo metode, ki smo jih (vsaj mislili smo tako) s petdesetimi leti za vselej »spravili« na (temne) strani zgodovine delavskega gibanja. Kajpak, avgustovska intervencija sil Varšavskega pakta izpred dveh let nas je opozorila, da strategija in metode, ki jim kratko in jedrnato pravimo »stalinistične«, še zdaleč niso zgolj zgodovina. Tedaj se je jugoslovanska zveza komunistov trdno postavila na stališče, ki (v skladu s politiko nevmešavanja v notranje zadeve drugih držav) odločno odreka komurkoli, pa naj bo to Sovjetska zveza ali katerakoli druga sila, velesila ali supersila, da bi po svoji (Čehom in Slovakom pa očitno tuji) pameti krojil usodo drugi državi, čeprav z enako – socialistično – ureditvijo. Jugoslavija je med prvimi stopila ob bok Čehom in Slovakom, ki so z januarsko renesanso napovedali podobno pot, kot jo je Jugoslavija ubrala po vojni. Jugoslavija je informbirojevski pritisk vzdržala. Českoslovaško je intervencija Varšavskega pakta zlomila ...

... in zdaj je spet, po slabih dveh desetletjih, na sporedu »očiščevanje« partije, ki so jo »okužili« Dubček in njemu podobni. Na praškem procesu, ki ga opisuje Arthur London v *Priznanju*, je bilo štirinajst obtožencev med drugim obtoženih sodelovanja s »Titovo kliko«, ker so verjeli v jugoslovansko pot v socializem. Tudi oktobrskim osmim »renegatom« – Pachmanu, Batteku, Tesaru, Vaculiku, Havelu, Kohoutu, Neprašu in Hochmanu – bi konec koncev lahko prilepili podobno »umazano« etiketo. Bo tokrat naša zveza komunistov molčala?

Proces zoper osmerico českoslovaških komunistov je bil (po agencijskih vesteh) napovedan za 15. oktober;¹ na njem naj bi jim sodišče sodilo za »ogrožanje republike in dejavnost, ki je v nasprotju z ustavo ČSSR in naperjena proti prijateljstvu in zavezništvu s Sovjetsko zvezo«. Kazalo je že, da smo neposredno pred reprizo političnih procesov izpred slabih dveh desetletij; kasnejše sporočilo, da so izpustili družboslovca Jana Tesara in Rudolfa Batteka ter prepeljali šahovskega vele-

1. Delo, 8. oktobra 1970.

mojstra Ludeka Pachmana v bolnišnico², pa je proces postavilo pod (le časovni?) vprašaj.

Očitno je, da bi bil proces (ali več procesov; za manj pomembnimi zagovorniki bi v nadaljevanju pred sodni zbor kaj lahko postavili tudi nosilce januarske politike) logično nadaljevanje ali sklep političnih represalij po 21. avgustu 1970. Seveda je možno (a kaže, da malo verjetno), da do procesov res ne bo prišlo, kot je Gustav Husak obljubljal in zatrjeval. Ali da bi obtožene »milo« sodili ali jih pomilostili. Razlika med vsemi temi možnimi variantami pa je le formalne narave, bistvene razlike ni: pristaši januarske politike so spoznani za krive, pa naj jih za take spoznajo po sodni ali »samo« po partijski poti, naj jih spravijo v zapor ali izključijo iz partije, naj jih vržejo iz službe ali postavijo na nižje delovno mesto – vse to se je že zgodilo prvi »garnituri«, ki so jo obsodili na politični proces, in morda naslednjim (a tudi že prejšnjim) le zato, ker so zagovarjali neko politiko.

Mar ni vseeno (kot je zapisal Zola sredi Dreyfusove afere v *Aurore* 12. septembra 1899), ali bomo videli tolpo prič, ki usmerja razprave, ki se vsak večer posvetuje, kakšne sumljive besede bo nastavila naslednjega dne, ki terorizira in zasramuje vsakogar, kdor se ne strinja z njo, in groteskno državno tožilstvo, kako razširja meje neumnosti in zapušča prihodnjim zgodovinarjem razsodbo, ki bo zmerom zbujala začudenje zaradi svoje brezumne ničevosti, ali pa bomo priča amnestiji, o kateri je Zola dejal: »Jaz pa sem rekel, da je amnestija naperjena proti nam, ki smo branili pravico; s hinavsko in žaljivo dobrohotnostjo nam je zamašila usta, da bi rešila prave zločince in tako stlačila v isto vrečo poštenjake in lopove.«³

Vse možne razrešitve procesa »očiščevanja« partije v ČSSR iščejo krivce za januarsko politiko, krivci so lahko pomiloščeni, a so še vedno nečesa krivi.

Res, čistke v partiji so stvar partije same. Toda: delavsko gibanje že vse od začetka hoče preraščati nacionalni okvir, noče se izolirati od sorodnih gibanj zunaj svojih meja. Socializem je mednaroden, svetoven proces; »delovna množica«⁴, o kateri govori Lenin, je tedaj lahko le svetovna delovna množica.

Lenin pa pravi: »... Toda kar se tiče ocene ljudi, kar se tiče negativnega odnosa do ljudi, ki so se ,prislinili', ,zakomisarili', ,zbirokratizirali', so nasveti nepartijske proletarske množice ... v največji meri dragoceni. Delovna množica ima silno tenak čut za razliko med poštenimi

2. Delo, 24. oktobra 1970.

3. Navajamo po: Armand Lanoux, *Dober dan, gospod Zola*, CZ, Ljubljana, 1965, str. 392 in 394.

4. Lenin, O čistki partije, *Izbrana dela IV*, CZ, Ljubljana 1950, str. 553.

in vdanimi komunisti, in takimi, ki zbujaajo odpor človeku, ki si v potu obraza služi kruh, človeku, ki nima nikakih privilegijev, ki se mu ne odpira nobena pot do ‚gospodke‘.⁵

Kakšen je odnos Slovakov in Čehov do Husakove partije in Strogalove vlade, dobro vemo, čeprav tega ne morejo javno manifestirati kot javnost drugod po svetu. Vsakdo, kdor je obiskal to državo, tudi dobro ve, kako ta nemočna javnost brez orožja (množičnih sredstev obveščanja) ceni Tita in Jugoslavijo, ne le zaradi junaške zgodovine jugoslovanskih narodov, marveč (predvsem) zaradi stališča naše zveze komunistov ob avgustovski intervenciji. Tak je tedaj češkoslovaški »tenki čut« do čistk v njihovi partiji, »mera dragocenosti« pa je za KP ČSSR očitno enaka ničli. Ugotavljati, v čigavem interesu so v resnici partijske čistke na Češkoslovaškem, je očitno odveč!

Morda je »češkoslovaški primer« res zdrknul na raven »družinske afere«,⁶ a le v krogih diplomacije. Javnost je, prepričan sem, drugačnega mnenja. In če je jugoslovanska vlada zadovoljna, da se je žarišče mednarodne napetosti in negotovosti sredi Evrope tako mirno ohladilo, potem avantgarda jugoslovanskega delavskega razreda s sedanjim položajem na Češkoslovaškem vendarle ne sme biti zadovoljna, še manj se lahko z njim strinja, če ima svoj »čredo«. Če ima Zveza komunistov Jugoslavije »za neodvisnost takšen položaj in takšne odnose med narodi, ki onemogočajo kateremukoli narodu ali državi, da bi vsilila svoje interese in svojo voljo drugim narodom«,⁷ in če »komunisti delajo povsod za združitev in sporazum demokratičnih strank vseh dežel in ne marajo skrivati svojih nazorov in namenov...«,⁸ potem morajo njeni člani ob češkoslovaškem »očiščevanju« javno in jasno povedati, kaj mislijo o takih postopkih, denimo tako, kot so to storili ljubljanski študentje.⁹ A to v danem trenutku ne zadostuje!

Kakšni so naši nazori o razvijanju socialistične (samoupravne) skupnosti, nam je slej ko prej jasno. Zapisani so v programu ZKJ. Prav gotovo so vse prej kot identični s prakso, ki smo ji prav zdaj priča na Češkoslovaškem. Ob njej bi morala tudi »uradna« Zveza komunistov Jugoslavije odkrito izpovedati svoja stališča, kajti s tem bo podprla iniciativo od spodaj, formalno ali neformalno! Če bo ZKJ uradno mol-

5. Prav tam.

6. J. Stanič, Politika in javno mnenje, TiP, 10/1970.

7. Program ZKJ, Komunist, Ljubljana 1961, str. 68.

8. Marx-Engels, *Manifest komunistične partije*, CZ, Ljubljana 1958, str. 59.

9. Pismi predsedstvu ZKJ in predsedstvu CK CSSR, ki so ju podpisali skupina študentov-komunistov, izvršni odbor skupnosti študentov in mednarodni odbor skupnosti študentov.

čala, če bo ostala pasivno lojalna, bo to v danem trenutku lahko pomenilo le, da se strinja z najnovejšimi verzijami partijskih čistk, ki smo jih pripisovali le stalinističnemu obdobju. Ob dosedanji angažiranosti zveze komunistov bo molk pomenil strinjanje s položajem v ČSSR, priznanje stanja, ki ga je vzpostavila Sovjetska zveza in – kot skrajna posledica – odrekanje svojemu lastnemu »credu«.

Protest ali vsaj jasno izražena stališča najvišjih forumov ZKJ, s katerimi bi ovrgli molku pripisano strinjanje z dogodki na Češkoslovaškem, ki jih doživljamo, pričakuje morda še kdo drug, ne le jugoslovanska javnost.

Javnost politike

Poročanje o brionski razširjeni seji CK ZKJ in o majskih razpravah v republiških centralnih komitejih (med katerimi nas kajpak najbolj zanima slovenski) ter končno cirkularno pismo ljubljanskega univerzitetnega komiteja pred napovedanimi (in odpovedanimi) študentskimi demonstracijami – cela vrsta stališč in sklepov na najrazličnejših ravneh bi bila lahko primerno izhodišče za študijo o komuniciranju med političnimi vodstvi in javnostjo ter o vmesnih »points de filtrage«. Z novicami in poročili o navedenih sejah je namreč vzpostavljeno med komunikatorji (oziroma viri informacij) ter recipienti tipično enosmerno komuniciranje: na eni strani tega procesa stoje tisti, ki imajo dostop do informacij, na drugi strani pa »poprečni« državljani, do katerih prispejo le sodbe komunikatorjev, ustvarjene na podlagi informacij, ne pa informacije same. Posledica takega komunikacijskega odnosa, katerega vsebina je ideologizacija informacij, nikakor ne more biti v skladu z želenimi rezultati; pričakovana plebiscitoma aklamacija občinstev temelji v takem komunikacijskem odnosu na podzavestnem reagiranju, ne pa na zavestnem odločanju, katerega nujni pogoj je popolna in objektivna informacija. »Ob tveganju, da poenostavljamo, je mogoče reči, da se republiške Zveze komunistov obračajo hkrati k skrbem, nasprotjem in sporom svojega okolja in tudi k skupnim odgovornostim v jugoslovanskem gospodarskem in političnem prostoru,« je zapisal uvodničar v slovenski izdaji Komuniste z dne 21. maja, drugi, prav tako anonimen člankar pa, da bo »dvajseta seja CK ZKS ostala v kroniki zapisana kot ‚zaprta‘ četudi je bila, resnici na ljubo povedano, celo zelo ‚odprta‘«. Prvi element je značilen za vsa sporočila, ki so se pojavljala v naših množičnih občilih o jugoslovanskem in slovenskem partijskem vodstvu – element skoraj usodne pomembnosti razprav in sklepov predsedstva CK ZKJ in republiških ter pokrajinskih vodstev oziroma CK ZKS za »izvedbo brionskih sklepov glede ustavnih sprememb in stabilizacije gospodarskih gibanj« ter za »odločnejši boj proti vsem vrstam nacionalizma«. Drugi element je v teh sporočilih vsebovan implicitno, saj prepričujejo recipienta, »da je za nekatere spore, ki so bili še pred nekaj tedni komaj rešljivi, zdaj mogoče razmeroma hitro najti rešitev«. Formulacija (povzeta po Komunistu) nam vsiljuje misel, da so se morali naši politični voditelji od brionskega sestanka naprej

res ‚odprto‘ pomeniti o problemih najvišje težavnostne stopnje, ki nas tarejo – vendar prej ko slej odprto zgolj na ‚štiri oči‘, med seboj. Kje in katere so na primer abstraktno formulirane »resne pomanjkljivosti, neuspehi in že dalj časa nerešeni problemi, ki opozarjajo, da zaostajamo pri iskanju pravih odgovorov na aktualna vprašanja družbenega in ekonomskega življenja ...« In kdo »zaostaja«? Kdo naj se odločno spopade z nacionalizmom? Komunisti predvsem, da! Kateri pa so nacionalisti? Če so samo tisti, ki so jih »identificirala« naša množična občila, bi lahko z njimi za zmeraj opravili v enem dnevu! »CK ZKS ugotavlja, da v ZKS ni prišlo do jasno idejno politične diferenciacije in cesto navidezna enotnost hromi učinkovitost ZK.« Kar se tiče (ne) učinkovitosti ZK – to komunisti čutimo. Trditev CK ZKS, da ni prišlo do jasne idejno-politične diferenciacije v ZK, pa lahko verjamemo v enaki meri, kot če bi bila v sklepih 20. seje CK ZKS zapisana nasprotna trditev. Do trditve brez argumentov (= informacij) se ne morem racionalno opredeliti, čeprav se lahko na podlagi izkušenj o stališčih CK ZKS tudi do tokratne trditve tako ali drugače opredelim. Ker pa neargumentirano stališče pušča recipientu odprto možnost, da se opredeli za, ali proti, je univerzitetni komite ZKS v svojem cirkularnem pismu ubral še mnogo bolj »radikalno« pot. Svoje stališče o namerah za ulične manifestacije proti vsem nepravilnostim v naši družbi«, v katerem je med drugim rečeno, da bi »manifestacija v tem trenutku pomenila v bistvu medvedjo uslugo realizatorjem sklepov predsedstva ZKJ in kongresa samoupravljalcev, ne pa podpore tem sklepom in naporom« (brez argumentov oziroma informacij), končuje v stilu enostranskega zaukazovanja: »To stališče komiteja je obvezno za vse člane ZK univerzitetne organizacije.« Da ne bo nesporazumov. Ne spuščam se v oceno vsebine sklepa univerzitetnega komiteja. Ugovarjam načinu sklepanja o tej vsebini. Tak način obveščanja najbrž ni kaj prida v skladu s stališčem (ali zahtevo) CK ZKS, izraženim na dvajseti seji, »da moramo komunisti *jasno vedeti* (podčrtal pisec), kaj hočemo, in da v stalni politični borbi razmejujemo našo misel in akcijo od opozicijskih in sovražnih, proti-samoupravnih in protisocialističnih sil«. Še manj z Leninovo mislijo, da je vsaka skrivnost lahko le v škodo delavskemu razredu. Ni samo (naraščajoča) socialna diferenciacija tisto, zoper kar je vredno zastaviti svoje moči. Če se hočemo izogniti političnemu mono- ali oligocentrizmu ali ga preprečiti (kar je v duhu deetatizacije, decentralizacije ipd., o čemer pišejo naša občila), moramo poskrbeti tudi za odpornost informacijskih virov oziroma za svobodno informiranje, ki mora vsakomur izmed (potencialnih) recipientov zagotavljati svobodo in možnost zbiranja in izbiranja informacij. Privilegiji pri sprejemanju in razširjanju informacij so eden temeljnih kamnov koncentracije po-

litične moči. Kljub »zaostrenim mednarodnim razmeram in povečani aktivnosti sovražnih sil ter tujih obveščevalnih služb doma in v tujini« bi ob doseženi stopnji razvoja samoupravljanja najbrž že lahko preoblikovali kriterije primernosti informacij za javnost ter rekonceptualizirali uredniške koncepte. Seveda pa je tako »rekonceptualizacijo« nesmiselno pričakovati, če se ne bodo odprle »informacijske pipe« prav na vrhu našega političnega snovanja, presojanja in odločanja. Končno bomo le tako lahko »zaostrili odgovornost vodstev ZK in njihovih organov do problemov, predlogov in kritike, ki jo iznašajo člani in organizacije ZK, da bi zagotovili vpliv članstva tako na obravnavano problematiko kot na predlagane rešitve in politične akcije«.

P. Š.: Zadnji stavek je nekoliko zapleten (kot obravnavana tematika v celoti), toda tako se glasi eden sklepov dvajsete seje CK ZK Slovenije.

Od kod sumi in dvomi?

Za uvod naj naštejemo nekaj informacij, ki me prepričujejo, da se množična občila iz teh ali onih razlogov nikakor še niso odrekla »ugodnostim« (političnim seveda), ki izvirajo iz transmissijskega položaja.

1. Revolucija ali državni udar v Sudanu je vzplamtel 19. julija. Občila se do njega niso opredelila. 22. julija so Nimeirijeve čete uspešno izvršile protiudar. Občila se tudi do njega niso opredelila, dokler ponovno ustoličeni režim ni začel s pokoli. Da je to pravzaprav lov na komuniste, nam postane jasno šele po seji predsedstva ZKJ 28. julija. Po dobrem tednu torej zvemo, da je šlo za revolucijo, ne za puč.
2. Že od konca junija sem se med prebivalstvom širijo govorice o zahtevah Sovjetske zveze po zračnem koridorju nad Jugoslavijo in oporišču na Jadranu. O pobegu pripadnikov jugoslovanske armade v SZ. In potem lahko 25. julija preberemo v *Delu*, da je predsednik Tito sprejel na Brionih odpravnika poslov sovjetskega veleposlaništva v Jugoslaviji Dimitrija Sejvana; le-ta je predsedniku izročil »osebno sporočilo sekretarja CK KP Sovjetske zveze Leonida Brežnjeva«. Nič več.
3. Nedavna raziskava »Televizija 71« je med drugim pokazala, da veliko slovenskih televizijskih gledalcev pogreša informacij o jugoslovanski zunanji politiki ter o dogodkih in dogajanjih po svetu.

Da vse informacije (tudi nekatere najpomembnejše) ne prestanejo »uspešno« selekcije na različnih ravneh, je jasno, razumljivo, zakaj še daleč smo od »komunikacijske totalnosti«. Dobivamo (lahko) tudi polovične in neobjektivne informacije, ki jih kajpak ne moremo spraviti v razumljiv okvir, na enoten imenovalec, zato si tudi ne moremo sami ustvariti celovite podobe o dogodkih, ki so velikokrat, če ne kar vedno, plod dolgotrajnega razvoja, boja nasprotij.

Socializacija občinstva prek množičnih medijev (Ronneberger) in socialna orientacija (Prakke) sta zato med temeljnimi funkcijami množičnih občil; poleg informiranja sta gotovo najpomembnejši. Tu ne gre za komentiranje dogodkov, marveč za (sicer težavno) nalogo občil, da ustvarjajo v občinstvih celovit sistem vrednot, ne pa le črno-bele kliše-

je. Poročanje iz Italije npr. ima vedno prizvok »dobrih sosedskih odnosov«; taka vsebinska usmerjenost je le za kratek čas izginila po Morovi izjavi v parlamentu, da je status quo na jugoslovansko-italijanski meji vprašljiv itd. Že same informacije torej spodbujajo sprejemnika k družbeno intenzivni usmeritvi, mu vsiljujejo »črno« ali »belo« interpretacijo, ne da bi mu to črnost ali belost pojasnile.

Tako poročanje je družbeno škodljivo; vprašanje pa je seveda, ali je kdo (in kdo je) za tako predstavljanje informacij zainteresiran. Tega kajpak po samem pisanju ne moremo ugotavljati. Ugotavljamo pa zato lahko nekaj drugega: kakšni so razlogi za enostransko obravnavanje mednarodnih odnosov. Lep primer takega obravnavanja je pisanje o odnosih med SZ in Jugoslavijo.

1. Prvi možni razlog je, da sovjetska zunanja politika (oz. njena politika do Jugoslavije) v resnici temelji na takih načelih in postavlja Jugoslaviji take zahteve, ki za nas nikakor niso sprejemljive. Points de filtrage za te zahteve oziroma za informacije o njih menijo, da bi v javnosti lahko povzročile več škode kot koristi, da bi javnost spodbudile k ostri reakciji, ki bi že tako ne preveč dobre odnose med obema socialističnima državama še poslabšala. Zato javnega mnenja nočejo aktualizirati, marveč ga zadržujejo na »potencialni ravni«. V tem primeru nastopajo množični mediji kot prava podaljšana roka »interesov zunanje politike«.
2. Drugi možni razlog pa je, da se selektorji informacij v množičnih medijih sami odpovedujejo možnostim za popolnejše informiranje glede stanja v odnosih med obema državama enostavno zato, ker ničesar ne želijo tvegati, čeprav bi imeli možnosti za svobodnejše selekcije.

So seveda še druge možnosti. Toda kakorkoli že je, ostaja dejstvo, da je javnost izrazito neinformirana preko domačih množičnih medijev. Zato mnogi črpajo informacije iz zahodnih ali drugih tujih virov. Tako stanje pa hkrati nudi nekaj plodnih možnosti za zavestno ali slučajno širjenje najrazličnejših alarmantnih vesti. To še posebej zato, ker so vendarle od časa do časa javnosti na voljo informacije o raznih sejah in konferencah političnih forumov, na katerih razpravljajo »o pritiskih iz tujine na Jugoslavijo«.

Zahteva je torej dovolj jasno izražena: karte na mizo! Povejmo javnosti, kaj je res in kaj ni. Kaj očitajo Sovjeti nam in kaj mi njim. Kaj je Sejvan prinesel Titu. Če tega ne vemo, nočemo vedeti ali ne smemo vedeti, potem je bolje, da molčimo. Tako bo manj razburjanja v občinstvih množičnih občil, manj nestvarnih ali pretiranih razmišljanj, sumov in dvomov.

Demokratska načela v praksi

Letošnje počitnice poslancev oziroma počitnice letošnjih poslancev nikakor niso mirne in brezskrbne: obilica dela z ustavnimi spremembami, tako na teoretični kot na praktični ravni je imela nič kaj prijetne posledice vsaj za tri poslance republiškega zbora skupščine SR Slovenije. V mislih imam seveda tri poslance, ki so s spretno manipulacijo zbrali 25 podpisov¹: Matičiča, Krefta in Remca.

Ne bi se rad spuščal v razpravo o tem, ali je 25 poslancev imelo pravico, da predlagajo novo ime na kandidatni listi za člane predsedstva SFRJ iz SR Slovenije, ali zastopajo Slovence v tem najvišjem organu pravšnji ljudje itd. Vstavil bi se rad ob zadnjih dogodkih (bolje: postopkih), katerih namen je določena politična diskvalifikacija nekaterih. Zakaj? In kako je tekel ta »postopek«?

1. avgusta preberemo v *Delu* pod naslovom »Manipulacija s poslanci« o obsodbi Martina Koširja (kot republiškega poslanca, člana C K ZKS in člana predsedstva RK SZDL Slovenije), ki jo je izrekel o akciji 25 poslancev oziroma o amandmaju k zakonu o volitvah slovenske delegacije za predsedstvo SFRJ (dal ga je Tone Remc). Košir pravi, da »gre za izraz nezaupanja v vlogo SZDL, ki je do zdaj bila nosilec kandidacijskega postopka«. Deset dni pred tem pa je Janez Vipotnik na skupni seji vseh zborov skupščine SRS, ko je predlagal v imenu RK SZDL Slovenije za člana predsedstva SFRJ poleg Sergeja Kraigherja še Marka Bulca in Mitjo Ribičiča, dejal, da je »sprejeto dopolnilo ... nesporno znamenje demokracije naše družbe! Zakaj naenkrat, v pičlem tednu, diametralno nasprotna »komentarja«?

28. julija je Martin Košir na seji izvršnega odbora občinske konference SZDL v Domžalah obsodil Ceneta Matičiča, da je »negiral vlogo SZDL in negiral demokratičnost postopka sploh«! Na seji je bil navzoč tudi predsednik RK SZDL Slovenije Janez Vipotnik, ki je pojasnil »širino in demokratičnost izvedenega postopka okoli kandidiranja članov za predsedstvo SFRJ«, kot piše v *Delu* Anton Rupnik. Med drugim je dejal, da je 30 (trideset) občinskih organizacij SZDL dalo dodatne

1. *Delo*, 1. avgusta 1971, »Manipulacija s poslanci«.

predloge (torej poleg Bulca in Ribičiča). Ni pa pojasnil, zakaj jih niso upoštevali. Tokrat tudi ni nič dejal o amandmaju, ki ga je sprejel republiški zbor.

31. julija je amandma, ki ga je predlagala skupina 25 poslancev, javno obsodil Martin Košir, rekoč, »da gre za izraz nezaupanja v vlogo SZDL«. Še več, na nek način je postavil na zatožno klop republiški zbor skupščine SRS v celoti – zato, ker je amandma sprejel, češ da »se je zelo formalno in ne dovolj politično obnašal«. In vendar – poslanci republiškega zbora so amandma sprejeli skoraj soglasno, le pet se jih je vzdržalo, proti ni bil nihče.

V čem je zdaj krivda 25 ali kaj so zakrivili trije poslanci? Ker so predlagali amandma, ki ga je republiški zbor sprejel? Ker so hoteli predlagati drugega kandidata za predsedstvo SFRJ, tako kot je storilo trideset občinskih konferenc SZDL, pa njihovih predlogov RK SZDL Slovenije ni upoštevala? Ker so javno hoteli predlagati drugega kandidata? Za člane zveze komunistov, ki se tudi po vsestranski in demokratični izmenjavi mnenj še vedno ne strinjajo z večinskim stališčem, velja, da lahko svoja mnenja in stališča obdržijo še naprej, jih zastopajo tudi med izvajanjem sklepa večine in celo lahko še naprej dokazujejo pravilnost svojega stališča in prepričujejo o tem tudi druge.² Mar je dogovarjanje med poslanci, da bi lahko izoblikovali enoten predlog, nejavno delovanje, akcija v zaprtem krogu?

Koširjeva ocena dodatnega kandidiranja, češ da gre za »politično diverzijo«, je – milo rečeno – nesprejemljiva. Nekaj je pri vsem tem vendarle narobe. Če so trije poslanci, kot pravi Košir, z njim pa tudi sekretar občinske konference ZKS Domžale Aleksander Skok, tako rekoč manipulirali s celotnim republiškim zborom, ga opeharili z amandmajem, potem je z našimi poslanci nekaj narobe. Če je bil amandma »predložen in objasnjen zelo formalno«, zakaj nihče izmed poslancev ni zahteval dodatnih pojasnil. Zakaj so glasovali zanj, če po mnenju Martina Koširja sploh niso vedeli, kaj so izglasovali? Kaj naši poslanci tudi za druge predloge glasujejo, ne da bi vedeli, zakaj pravzaprav dvigajo roke? Če je tako, kot trdi Martin Košir, potem bi bilo treba poklicati na odgovornost vse druge poslance prej kot Remca, Matičiča, Krefta ...

Sam vendarle dvomim v upravičenost, pravilnost, »objektivnost«
Koširjevih izjav. Poslanci so najbrž že vedeli, za kaj glasujejo, Morali so vedeti, da bo Remcev amandma obveljal le za tokratne volitve v predsedstvo SFRJ, da bo kasneje postopek za volitve določila ustava.

2. Stane Dolanc, »Demokratični centralizem v teoriji in praksi ZKJ«, *TiP*, 1967/3, str. 410 et passim.

Torej so morali domnevati, da bo kdorkoli (oziroma katerihkoli 20 poslancev) predlagal drugega kandidata, sicer bi bil amandma gola farsa demokratičnosti naše družbe. Zakaj potem Koširjeva namigovanja, da »poslanci amandmaja gotovo ne bi sprejeli, če bi bili obveščeni o tem« (o »programu akcije«, op. pisca). Saj so ga menda sprejeli zato, da bi lahko kdo predlagal dodatnega kandidata!

Tri poslance bodo po logiki dogodkov, kakor izgleda sedaj, izključili iz zveze komunistov (tako je predlagal sekretariat CK ZKS) v bistvu zato, ker so delovali na podlagi amandmaja, ki ga je sprejel republiški zbor. Ta amandma je pozdravila tudi RK SZDL Slovenije, če smo prav razumeli Janeza Vipotnika. Kdo je tedaj tisti, ki mu amandma oziroma dodatni predlog ni (bil) všeč? Če upoštevamo prve izjave po sprejetju amandmaja, potem lahko sklepamo, da si tudi nadaljnjo demokratizacijo naše družbe razlaga zelo po svoje?

Lep slovenski predgovor pravi, da je tisti, ki drži vrečo, prav toliko kriv, kot oni, ki krade. Vrečo pa so držali vsi poslanci republiškega zbora (z izjemo petih, ki so se vzdržali glasovanja). Kdo bo tedaj razpravljajal o njihovi krivdi? Ali bo ostalo pri Koširjevi »obsodbi«, da se poslanci pač niso dovolj politično obnašali, Remc, Matičič in Kreft pa so zagrešili »politično diverzijo«? In končno: kam vse to vodi?

Kaj zdaj in kaj naj delajo sindikati?

Mnenja delavcev o delu
in nalogah svojih organizacij

V mnenjih in stališčih delavcev, povezanih z dosedanjimi in prihodnjo dejavnostjo organizacij zveze sindikatov, se izražajo njihovi interesi, položaj v družbeni delitvi dela in družbenem reprodukcijskem procesu. S stališča organizirane akcije subjektivnih sil je pomembno raziskovanje zavesti delavcev sploh in o lastni organizaciji posebej, saj tvori skupaj z materialno osnovo družbe realni okvir možnosti in pogojev družbenega razvoja. Razvoj zavesti ljudi je ena temeljnih predpostavk in aktivni dejavnik preseganja starega, njegovega praktičnega spreminjanja ali pa tudi ohranjanja že preživelega.

Predstave delovnih ljudi, pogojene z njihovim specifičnim položajem v družbeni delitvi dela, so pogosto – čim bolj odločujoča je razredna delitev dela – različna od dominantne ideologije. Razlik ali tudi nasprotij ne gre preprosto upravičevati z nezrelimi družbenimi odnosi, ampak jih v družbi, kakršna je naša, velja tudi kritično vrednotiti kot njihov zaviralni dejavnik. To kajpak ne pomeni pričakovati popolno skladnost med revolucionarno (programatsko) ideologijo in (pogosto pragmatičnimi) mnenji in interesi delavcev. Med revolucionarno ideologijo in »povprečnimi« (v statističnem pomenu) ali večinskimi mnenji delavcev obstaja nujno tudi neskladnost, kajti revolucionarna ideologija ni rezultat spontanega razvoja zavesti delavstva, ki je bila in je še vedno – kot je opozarjal Lenin – skoraj nujno tradeunionistična. Toda revolucionarna ideologija, ki bi izgubila stik s praktičnimi interesi delavcev kot eno izmed temeljnih predpostavk njenega uresničevanja v praktičnem življenju, bi bila daleč od resnične revolucionarnosti, in prav tako dejavnost organiziranih subjektivnih sil, ki bi temeljila na njej, daleč od ustvarjanja pogojev za dejanski družbeni napredek.

Sindikati včeraj in jutri

Empirični podatki, zbrani v lanski raziskovalni akciji Raziskovalnega centra za samoupravljanje pri Republiškem svetu Zveze sindikatov Slovenije, v kateri je sodelovalo 3436 delavcev, ta čas omogočajo šele v grobih črtah, vendar že dovolj razločno označiti odnos med mnenji delavcev ter političnim programom sindikatov ter ga povezati z nekaterimi značilnostmi delavcev, ki nam dopuščajo sklepati o njihovem družbenoekonomskem položaju.

Pretežni del dejavnosti osnovnih organizacij sindikatov, kot jo zaznavajo delavci v gospodarstvu, je mogoče uvrstiti v splošnejšo funkcijo, ki jo, kot pravi Kardelj, »navadno imenujemo zaščitna« in katere uresničevanje je lahko le konkretno v omenu, da neposredno učinkuje na (pretežno materialni) položaj delavcev. Na vprašanje brez vnapij ponujenih odgovorov, kaj je bila dejavnost njihove sindikalne organizacije leta 1980, je sicer določno odgovorila le slaba polovica vprašanih delavcev, medtem ko je 58,8 odstotka vprašancev odgovorilo, da je ne poznajo. Poglejmo, na katerih področjih so bile po mnenju delavcev osnovne organizacije najbolj dejavne:

1. organizacija letnega oddiha in rekreacije 18,4 %
2. kulturne in družabne dejavnosti 9,2 %
3. življenjski standard delavcev 8,3 %
4. preskrba delavcev 6,2%
5. razvijanje samoupravnih odnosov 5,3 %
6. uveljavljanje načela delitve po delu 4,2%
7. obravnava zaključnih računov, gospodarnosti, poslovanja 3,8%
8. izboljševanje delovnih pogojev 1,3%
9. izobraževanje 1,2%
10. delovna disciplina 1,0%
11. informiranje 0,9%
12. zaščita pravic delavcev 0,8%

Po odgovorih delavcev sodeč večina osnovnih organizacij ZSS ni uresničevala nalog, ki jih v poglavju o družbenoekonomskih odnosih in materialnem razvoju opredeljuje resolucija S. kongresa ZSJ. To velja v enaki meri tudi za naloge v zvezi z razvojem splošne ljudske obrambe in samozaščite, politično-organizacijske in kadrovske graditve Zveze sindikatov, v manjši meri pa tudi za naloge s področja razvoja političnega sistema samoupravljanja ter pridobivanja in razporejanja dohodka. Dejavnost osnovnih organizacij je (bila) osredotočena le na dve temeljni področji nalog sindikatov: na izboljševanje delovnih in življenjskih razmer ter življenjske ravni delavcev in na področje vzgoje, izobraževanja in kulturnega življenja delavcev. Velik delež delavcev, ki

ne vedo, s čim se je ukvarjala njihova osnovna organizacija, pa dopušča (ali vsiljuje) domnevo, da uresničevanja nalog splošnejše narave ne zaznavajo kot posebno dejavnost sindikalne organizacije oziroma kot njene naloge. Sklepamo lahko, da uresničevanje tovrstnih nalog v zavesti delavcev (še) ni povezano z njihovo predstavo o nalogah sindikatov, predvsem pa ne z nalogami osnovnih organizacij.

Na to vprašanje bi kajpak lahko dali zanesljivejši odgovor le, če bi delavce hkrati spraševali po dejavnosti drugih organizacij in organov samoupravljanja. To velja tudi za vprašanje, s čim bi se morala osnovna organizacija sindikatov poslej po prepričanju delavcev največ ukvarjati. V njem smo vprašancem našli 22 področij dejavnosti, izmed katerih so lahko izbrali največ tri. po njihovem mnenju najbolj pomembne. Tokrat le 5,5 odstotka delavcev ni dalo (vedelo) odgovora. Primerjava med zaznavami dosedanje aktivnosti osnovnih organizacij in stališči o tem, kaj naj bi bila njihova poglobljena dejavnost v prihodnje, kaže veliko skladnost. Z izjemo kulturne dejavnosti so vse »pretekle« dejavnosti v vrhu prioritetenih področij nadaljnjega dela sindikatov, med njimi pa prav na vrhu (po mnenju 35,4% delavcev) življenjski standard delavcev. Taka pričakovanja večine vprašancev od svoje organizacije lahko utemeljujemo tudi z njihovim prepričanjem, da se povečujejo razlike v življenjskem standardu ljudi, kot meni 66,5 odstotka vprašanih delavcev. Po njihovem prepričanju se neenakost povečuje predvsem zaradi nepravilnega nagrajevanja (73,3%), pa tudi zaradi različnih možnosti dodatnega zaslužka (29%), pridobivanja stanovanj (19,9%), zaposlovanja (19,6%) in izobraževanja (15,5%). Na prvo mesto med »ukrepi«, ki naj bi zmanjšali neupravičene razlike, postavljajo delavci dosledno uresničevanje načela nagrajevanja po delu in rezultatih dela (51,2%). zvišanje najnižjih osebnih dohodkov (45,1%) ter omejevanje dodatnega dela izven rednega delovnega razmerja (32,1 %).

Po teh podatkih sodeč razumejo delavci z razvijanjem življenjskega standarda in zmanjševanjem razlik v njem kot poglobljeno nalogo sindikatov predvsem osebni standard, ki je določen z osebnimi dohodki (prejemki), znatno manj pa družbeni standard. solidarnost in instrumente socialne politike. Ob taki usmerjenosti na osebni materialni standard ne moremo mimo temeljne opredelitve sindikatov, da mora družbeni standard rasti hitreje kot osebna poraba, s čimer se deklarativno (na tako postavljeno vprašanje) strinja tudi večina vprašanih delavcev. Postavlja se vprašanje, ali je taki usmerjenosti delavcev vzrok neučinkovita politika družbenega standarda ali pa slabo uveljavljena povezovalna in usmerjevalna vloga subjektivnih sil v usklajevanju posamičnih, posebnih ter skupnih in splošnih interesov. V obeh primerih čakajo sindikate pomembne naloge, na kar posebej opozarjajo izja-

ve delavcev, da morajo večino svojih problemov reševati bodisi sami (36,2%) bodisi v družinskem krogu (24,3%), medtem ko jih le 18,8 odstotka zaznava pomoč družbene skupnosti kot odločilno. Pri tem so problemi, ki najbolj tarejo delavce – z izjemo »prenizkih osebnih dohodkov« – po družbeno dogovorjenem načinu razreševanja izrazito skupnostni in solidarnostni: od prevoza na delo, varstva in šolanja otrok, informiranja in zdravljenja do preskrbe in stanovanj.

Kako lahko (naj) sindikati »zaščitijo« delavca?

Čeprav ob podatkih iz mnenjskih raziskav ni mogoče brez pridržkov govoriti o objektivnih podatkih v striktnem pomenu, bi za indikatorje objektivnega položaja delavcev lahko šteli stopnjo njihove usposobljenosti, starost, vključenost v proces odločanja, ustvarjalnost v procesu dela, delo izven rednega delovnega razmerja, na naslednji ravni pa družbenopolitično aktivnost ter motiviranost zanjo in končno tudi občutek, če ne spoznanje o (ne)ustreznosti nagrajevanja njihovega dela in (ne)solidarnosti delavcev.

Na seznanjenost z delom osnovnih organizacij sindikata od vseh naštetih dejavnikov najmočnejše vplivajo usposobljenost delavcev, njihova družbenopolitična aktivnost in motiviranost zanjo. Med manj usposobljenimi, ki delajo neposredno v materialni proizvodnji, jih le 32 odstotkov (vsaj delno) pozna delo sindikalne organizacije, med delavci, ki jih štejemo za strokovno usposobljene, pa 59,5 odstotka. Delavci, ki se usposablajo za družbenopolitično aktivnost, bolj poznajo delo svoje sindikalne organizacije (54,6%) kot tisti, ki zanjo niso motivirani (25,6%). Delo sindikata bolj poznajo po lastni oceni bolj ustvarjalni, pa tudi z osebnim dohodkom bolj zadovoljni delavci z občutkom družbene skrbi za človeka, izrazito slabo pa tisti, ki si z delom zunaj rednega delovnega razmerja povečujejo svoje dohodke.

Vse kategorije delavcev postavljajo med nalogami sindikatov na prvo mesto izboljševanje življenjskih razmer, le člani zveze komunistov pa prizadevanja za razvijanje družbenoekonomskih odnosov. Sicer večinska usmerjenost zahtev delavcev v izboljševanju življenjskega standarda kot poglobitve naloge sindikatov je še posebej izrazita med tistimi delavci, ki niso zadovoljni z osebnimi dohodki in delajo tudi izven rednega delovnega razmerja; seveda jih je več med »proizvodnimi« delavci.

Člani ZK tvorijo sicer najbolj homogeno skupino, ki se po svojem odnosu do sindikatov od ostalih delavcev značilno razlikuje še po mnogo boljšem poznavanju dejavnosti sindikalne organizacije (66,8% proti 35,8% med ostalimi delavci) in po tem, da za najmanj pomembno nalogo sindikatov štejejo izboljševanje delovnih razmer.

Sicer manj homogena, v svojem odnosu do sindikatov pa še značilna, je kategorija najmanj aktivnih delavcev. Značilno zanje je izrazite) nepoznavanje dela osnovnih organizacij (le 24,2% jo pozna), prevladujoča neopredeljenost do (možnih) nalog sindikatov z eno samo izjemo – izboljševanjem življenjskega standarda. Homogenost te kategorije je dejansko navidezna, kajti temelji na odsotnosti, ne pa na razvitosti stališč in odnosa do sindikatov.

Aktivnejši delavci med temeljnimi nalogami sindikatov postavljajo na tretje mesto (med njimi pa člani ZK na drugo) uresničevanje odločujoče vloge delavca v sistemu socialističnega samoupravljanja. Ven dar je ta poudarek mnogo izrazitejši pri delavcih zunaj materialne proizvodnje kot pri neposrednih materialnih proizvajalcih (43,4% : 27,5%). Po lastni oceni družbenopolitično podpovprečno aktivni delavci ter tisti, ki zanje niso motivirani, pa to skupino nalog ocenjujejo za najmanj pomembno; med naloge sindikatov jo uvršča le 23,6 oziroma 25,5 odstotka družbenopolitično malo ali neaktivnih oziroma nemotiviranih delavcev. Ti označujejo za dosti pomembnejše naloge sindikatov na področju kulture, izobraževanja in informiranja. To je seveda skladno s spoznanjem, da ne dovolj izobraženi (usposobljeni) in neinformirani delavci ne morejo zares aktivno sodelovati v še tako demokratično zasnovanih institucijah samoupravljanja. Tovrstne naloge sindikatov v največjem številu poudarjajo mlajši delavci ter delavci, ki menijo, da je njihovo delo ustrezno ovrednoteno, pri čemer pa ni razlik med delavci v materialni in nematerialni proizvodni dejavnosti.

Po večinskem mnenju naloge sindikatov na področju izboljšanja delovnih razmer delavcev ter zaščite njihovih pravic in socialne varnosti postajajo v primerjavi s prej obravnavanimi manj pomembne. Tako usmerjenost in pričakovanja delavcev bi lahko označili kot odmiranje tradeunionistične miselnosti, pa vendar nam izrazita usmerjenost delavcev v skrb (sindikatov) za izboljšanje materialnega standarda ne dovoljuje takega (prenagljenega) zaključka. Skrb za boljše delovne razmere kot pomembno nalogo sindikatov najbolj poudarjajo delavci v materialni proizvodnji in (med njimi) delavci, ki delajo še »popoldanski šiht«; za razvijanjem življenjskega standarda delavcev in družbenoekonomskih odnosov jo postavljajo na tretje mesto. Malo pomembna ali potrebna pa se zdi ta skupina nalog delavcem, ki ne delajo neposredno v materialni proizvodnji in ali tistim, ki menijo, da njihov osebni dohodek ustreza delu, ki ga opravljajo. Tudi člani Zveze komunistov te naloge štejejo za najmanj pomembne od vseh, ki naj hi jih uresničevali sindikati.

Mnenja delavcev vzbujajo vtis, da je sindikat prerasel klasično vlogo zaščitnika njihovih pravic. Tudi najmanj usposobljeni, najmanj aktivni in najmanj zadovoljni (z osebnim dohodkom, možnostmi ustvar-

jalnega dela, solidarnostno pomočjo) delavci ji ne pripisujejo večjega pomena. Ne bi mogli reči, da je to (lahko) rezultat pomanjkljivo opredeljenih (možnih) nalog sindikatov, saj smo jo med drugim opredelili kot »zaščito pravic članov sindikata«. Ostaja pa vprašanje, ali dejansko gre za pozitivno odpravo take funkcije sindikata v naši družbi. Pomislek zoper kategorično pritrdilni odgovor se opira ne le na večinsko mnenje, da je razvoj materialnega standarda delavcev poglavitna naloga sindikatov. Upravičuje ga tudi prevladujoče mnenje delavcev (70,1 odstotka), da morajo probleme, ki jih najbolj tarejo, reševati bodisi sami bodisi v družinskem ali prijateljskem krogu, pri čemer smo v družbi prav za razreševanje teh problemov (od prevoza na delo do preskrbe in rekreacije) razvili vrsto družbenih institucij na samoupravnih temeljih. Raje bi dejali, da morajo sindikati ne le še naprej imeti, ampak tudi, kot pravi Kardelj, razširjati zaščitno funkcijo »celoten kompleks neodtujljivih ekonomskih, socialnih, demokratičnih in drugih pravic delavcev, ki se ne nanašajo samo na delo oziroma na enostavno reprodukcijo, ampak tudi na celotno družbeno reprodukcijo in *celoten položaj človeka v družbi*.«

Socialna politika in socialna kritika

Po 3. konferenci Zveze sindikatov Slovenij o vlogi in nalogah sindikatov pri uveljavljanju delavcev kot nosilcev socialne politike in zagotavljanja socialne varnosti

Umeščenost konference sindikatov o socialni politiki in socialni varnosti v obdobje kritičnega gospodarskega položaja sama po sebi spodbuja k premisleku o pobudah in potrebnosti (ponovnega, morebiti novega) jasnega opredeljevanja stališč in usmeritev (do) socialne politike, predvsem kajpak glede na dognanja o pretirano ekstenzivnem in neracionalnem razvoju (tudi) tistega dela družbenih dejavnosti, ki naj bi po načelu solidarnosti zagotavljale socialno varnost prebivalstva. Na tako postavljeno vprašanje je težko odgovoriti neposredno, obenem pa se tudi ne moremo zadovoljiti s posplošeno trditvijo, da gre pač za »oceno« v smislu »kje smo in kaj hočemo«.

V raziskavi, ki jo je v obdobju priprav na konferenco izpeljal Raziskovalni center za samoupravljanje (vanjo je bilo zajetih 3.436 delavcev slovenskega gospodarstva), se je izkazalo, da večinski del delavcev vidi možnosti reševanja lastnega težavnega (socialnega) položaja na individualni ravni ali v krogu primarnih družbenih skupin, čeprav hkrati zahteva družbene ukrepe za zmanjševanje družbene neenakosti. Iz podatkov je nadalje mogoče sklepati, da delavci z zahtevo (pričakovanjem) po zvišanju življenjske ravni in zmanjševanju razlik v njej (kar naj bi bil tudi cilj delovanja sindikatov) merijo predvsem na svoj individualni materialni položaj, ki je v veliki meri določen s politiko in višino osebnih dohodkov ter drugimi možnostmi individualnega prisvajanja ustvarjenega družbenega bogastva, dosti manj pa na možnosti skupnega zadovoljevanja potreb, na solidarnost in instrumente socialne politike. Ob tako usmerjeni zavesti delavcev ne moremo mimo temeljne družbene opredelitve (in tudi sindikatov posebej), da mora družbeni

standard rasti hitreje kot osebna poraba, s čimer se deklarativno strinja tudi večina delavcev. Postavlja se vprašanje, ali je za tako usmerjene interese delavcev vzrok neučinkovita politika družbenega standarda ali pa slabo uveljavljena usmerjevalna in povezovalna vloga subjektivnih sil v usklajevanju posamičnih, posebnih ter skupnih in splošnih interesov med seboj ter z objektivnimi možnostmi in torej v celoti njihova ne dovolj racionalna dejavnost.

Kar zadeva odnos med željami, interesi in cilji na eni strani ter realnimi možnostmi na drugi strani, pomeni tretja konferenca s svojimi stališči nekakšno streznitev. Izkazuje se v sorazmerno odločni zavrnitvi tistih stališč iz javne razprave, ki so bila izoblikovana kot zahteve po širjenju socialnih pravic, na primer na področju (predčasnega) upokojevanja, socialne varnosti kmetov (iz solidarnostnih sredstev delavcev), zaposlovanja, zdravstvenega varstva. To kajpak pomeni, da sprejeta stališča in usmeritve nujno ne morejo v celoti izražati (upoštevati ali jih uskladiti) vseh interesov, izraženih pred konferenco in na njej. Taka so bila tudi mnenja udeležencev konference; med njimi je Raziskovalni center za samoupravljanje izvedel anketo, njeni rezultati pa kažejo, da glede na stopnjo (ne)usklajenosti ali (ne)upoštevanja (posebnih) interesov med posameznimi področji skupnega zadovoljevanja potreb o(b)stajajo opazne razlike. V tem smislu so najmanj »problematična« področja otroškega varstva, varstva in prehrane med delom in tudi varstva invalidov, najbolj problematizirana pa vprašanja zagotavljanja socialne varnosti kmetov, stanovanjske politike, preskrbe občanov, pokojninskega zavarovanja ter tudi smotrne izrabe delovnega časa. Specifični razločki med posameznimi področji so nedvomno povezani s posebnimi družbenimi skupinami, ki poskušajo uveljaviti svoje posebne interese in ki so tudi regionalno (socialna varnost kmetov na manj razvitih območjih), starostno (»nenaklonjenost« stanovanjske politike mladim družinam; interes starejših delavcev v sorazmerno ugodnem materialnem položaju za predčasno upokojevanje) ali še po kateri drugi vidni značilnosti dokaj jasno opredeljene. Ob tem naposled ne gre prezreti tudi mnenja udeležencev konference, zlasti iz tako imenovane upravljaljske sestave, da je konferenca premalo pozornosti posvetila ekonomskim predpostavkam oblikovanja in uresničevanja socialne politike oziroma socialne varnosti.

Ob določni usmerjenosti sindikatov v »akcijsko poenotenje za delovanje v vseh okoljih« in v »izpolnitev vsebine in mehanizmov socialne politike«, ne pa v »spreminjanje okvirov naše razvojne politike«, je mogoče določneje iskati tudi odgovor na vprašanje, kaj sindikalna stališča in usmeritve prinašajo na področju socialne politike novega. Če smo prej izrekli najbolj splošno označitev, da gre za »streznitev«, kaže torej ugotoviti, kaj naj ta streznitev obeta, česa pa (žal še) ne.

Prvič, teze o nesprejemljivosti zahtev po širjenju socialnih pravic ne kaže razumeti kot zavzemanje za absolutno in linearno omejevanje ali zmanjševanje sredstev za družbene dejavnosti sploh in zagotavljanje socialne varnosti posebej. Pravice – naj bodo socialne ali druge vrste – so pravice le toliko, kolikor so pravice za vse; sicer so le privilegij. Njihova občnost je utemeljena v materialnih možnostih družbe; gre torej za to, da je širjenje socialnih pravic (ne privilegijev!) lahko osnovano le na povečevanju družbenega produkta, torej na učinkovitejšem, bolj ekonomičnem in racionalnem delovanju (delu). Za našo družbo vprašanje (ne)racionalnega značaja vsake dejavnosti povsem nedvoumno implicira tudi pravico in stvarno možnost delavcev, da odločajo o pogojih in rezultatih lastnega in celotnega družbenega dela.

Drugič, sindikalni dokument ima pretenzijo določati bistvene in ključne smeri – ali, kot je rečeno v naslovu dokumenta: usmeritve – socialne politike, za katerih uresničevanje se bodo aktivirali sindikati v razvijanju (in stabiliziranju) političnega in ekonomskega sistema. Z vidika obravnavane snovi socialne problematike torej niti ni pričakovati kaj novega, pač pa z vidika njene tematizacije.

In tretjič, pa ne na koncu, zasnova 3. konference je bila usmerjena v aktiviranje baze ne le kot »izvajalke sklepov«, marveč kot bistvenega člena, ki naj z javno razpravo odločujoče vpliva na oblikovanje dokumenta. Po oceni udeležencev konference bi lahko sodili, da je predvsem to bistveno novo v delovanju sindikatov. V večmesečni javni razpravi, ki ni bila organizirana le po sindikalni »vertikali«, je bilo pripravljenih vrsto posvetov v okviru vseh družbenopolitičnih organizacij, v vrsti interesnih skupnosti, na ekonomski in pravni fakulteti ter fakulteti za sociologijo, politične vede in novinarstvo. Zlasti v teh razpravah se je izkazalo, da »streznitev« vendarle ni popolna; da kritični zavesti o težavnosti sedanjega stanja in objektivno omejenih možnosti manjka kritična zavest o primernih in neprimernih »orodjih«, ki bi zaželeno cilje približala dejanskosti in s tem dejanskost ciljem.

So kajpak številne okoliščine, ki upravičujejo (ali le opravičujejo) splošno tematiziranje interesov in ciljev, nespecificirano glede na njihove konkretne nosilce, denimo na posebne socialne kategorije ne glede na njihovo številčno navzočnost, pač pa glede na njihovo družbeno moč – in še posebej nemoč. Toda ne glede na specifično naravo (političnega) dokumenta, morda pa celo prav zaradi nje, kaže problematizirati njegov preskriptivno-afirmativni značaj. Ne gre torej za vprašanje celotnosti v smislu vključevanja ali izključevanja iz obravnave določenega posebnega področja, marveč za vprašanje opredeljevanja načinov in možnosti ureničevanja sprejetih stališč na izbranih področjih, kajti prav v njem so utemeljeni pomisleki ali občutki o restriktivnem značaju stališč.

Če je temeljni cilj v tem, da delavci na podlagi dela sami zagotavljajo svojo socialno varnost, potem bi se bilo treba odločneje in praktično spopasti z uresničevanjem ustavne pravice delati. V tem smislu torej sindikati ne morejo le uveljavljati interese delavcev (torej zaposlenih občanov), marveč celo v večji meri interese brezposelnih – ne glede na njihovo številčno (ne)pomembnost.

Če hočemo praktično uresničiti načelo enakosti pravic (glede na značaj delovnega prispevka), potem o socialni varnosti delavcev, ki imajo manj pravic, ni mogoče govoriti neodvisno od privilegijev višjih slojev. To še posebej velja za sedanje obdobje gospodarske nestabilnosti, ki po prevladujočih in tudi na najvišjih forumih sprejetih dognanjih neposredno še povečuje (celo povzroča) družbeno neenakost in je zanj objektivno zainteresiran precejšen del zelo vplivnega prebivalstva, v nekem smislu pa tudi trajno ustreza interesom upravljalvske družbene sestave; celo več, del te sestave izrablja sedanjo gospodarsko nestabilnost za kompromitiranje samoupravljanja.

Zanemarjanje dejanskih razlik v interesih posameznih slojev ali kategorij delavstva močno zmanjšuje učinkovitost praktične aktivnosti (sindikato). Odsotnost jasno definiranih sredstev, s katerimi bi bilo mogoče praktično uresničiti (v dokumentih splošno opredeljene) cilje, torej tudi omejiti ali odpraviti privilegije, opozarja na »nepopolnost streznitve«. Še vedno ostajamo pri tem, da vse prepogosto dejanske vzroke negativnih pojavov skrivamo za splošne etikete »preživelih sil« ter da (ne)potrebnost ukrepov utemeljujemo z navideznimi »avtentičnimi interesi delavcev« ali z abstraktnim sklicevanjem na ustavne pravice in svoboščine. Sindikalna konferenca se je sicer odločno uprla drugemu, prvemu pa ne. Od tod tehtno vprašanje, postavljeno v razpravi na pravni fakulteti, zakaj se sindikati le »zavzemajo« ter ugotavljajo, da »je nujno«, »treba je« ... , ne opredeljujejo pa (ali pa le izjemoma) konkretnih ukrepov (sredstev) in odgovornih subjektov za njihovo uresničevanje (definiranje), vključno s svojo organizacijo. Izostreno kritična vprašanja so bila postavljena zlasti v razpravah o vprašanjih stanovanjske politike (ekonomske stanarine), bančnega in kreditnega sistema (revalorizacija kreditov in hranilnih vlog) ter davčne politike (počitniške hišice, drobljenje pridelovalne zemlje), če ostanemo pri najbolj pogosto omenjanih vprašanjih. Njihov skupni imenovalac je, da kažejo na ključne vidike družbene neenakosti v naši družbi; z družbeno neenakostjo se podobno kot s težnjami po uravnilovki zmanjšuje motiviranost delavcev za delo (z družbenimi produkcijskimi sredstvi, ne zasebno!) kot vir bogatejšega individualnega in družbenega razvoja.

Sindikati med opozicijo in avantgardo: zakaj ekonomska kriza ni nujno tudi kriza sindikato^{*}

Številni avtorji (bolj v svetu kot pri nas) ugotavljajo krizo sodobnega sindikalnega gibanja, ki se izraža v birokratizaciji sindikatov, razcepljenosti v strankarski odvisnosti, upadanju članstva in naposled v zmanjševanju njihove družbene moči. Ne da bi hoteli sistematično pregledovati vlogo sindikatov v različnih družbah v različnih obdobjih njihovega zgodovinskega razvoja ter programatska ali teoretična opredeljevanja njihovega položaja, bomo naše premišljevanje o vlogi sindikatov danes in tukaj začeli s temeljno zgodovinsko dilemo sindikalnega gibanja, ki jo sproža proletarska revolucija. Sindikati so se razvili v kapitalistični družbi kot združenje delavcev z dvema poglavitnima funkcijama: z njimi naj bi delavci 1. odpravili medsebojno konkurenco, 2. da bi lahko združeni skupno konkurirali kapitalistu, in so, kot pravi Marx, dobili politični značaj, ko je prišlo do bitke s kapitalisti. Na takem dognanju temelji tudi kasnejša Gramscijeva ugotovitev, da je bistvo sindikata konkurentsko, ne pa komunistično, zato sindikat ne more biti instrument korenite obnove družbe in osnova proletarske oblasti, pač

* Članek je nastal na podlagi več raziskav Raziskovalnega centra za samoupravljanje pri Republiškem svetu Zveze sindikatov Slovenije, ki sem ga vodil v letih 1981-83. Rezultate raziskav so člani Centra delno predstavili na 3. konferenci ZSS januarja 1982, celoviteje pa smo jih strnili v publikaciji *Delavci o družbenoekonomskem razvoju in nalogah sindikatov – Prispevki za 10. kongres Zveze sindikatov Slovenije*, ki je v 1.500 izvodov izšla pred 10. kongresom ZSS (oktobra 1982). Vendar je novo vodstvo ZSS s predsednikom Marjanom Orožnom, ki je januarja 1982 prevzel položaj po Vinku Hafnerju, prepovedalo razširjanje publikacije zaradi »nesprejemljivih tez«, tako da ni bila dostopna niti udeležencem kongresa. Kmalu potem sem odstopil s položaja direktorja RCS.

pa lahko da proletariatu »izkušene birokrate«, »tehnične strokovnjake za industrijska vprašanja splošne vrste«. Z nastankom mlade sovjetske države je bil sindikat potisnjen iz avtonomne konkurentske vloge v transmissijsko vlogo med avantgardo in množico, njegova pglavitna naloga pa naj bi bila zaščita delavcev pred državo. a prav tako tudi zaščita države pred kontrarevolucionarnimi sistemi. Leninova koncepcija sindikatov in njeno uveljavljanje v praksi sta bila deležna ostre kritike v pripravi na 10. kongres KPR, pri čemer je bila v ospredju zahteva, da morajo sindikati postati aktivni udeleženci v upravljanju podjetij in države. Kakšna zgodovinska usoda je doletela sovjetske sindikate (po Leninovi smrti), je tu odveč razlagati, in prav tako enako usodo sindikatov v državah, ki so sledile sovjetskemu modelu. Če za kapitalistične družbe velja, da obdobja ekonomskih kriz (kot npr. v času svetovne recesije med svetovnima vojnima ali danes) slabijo družbeno pozicijo in moč sindikatov, lahko za države socialističnega tabora govorimo o trajni krizi sindikatov (svobodni sindikati na Poljskem so rezultat zaostrenih nasprotij med birokracijo in delavci, izostrena manifestacija dolgoročne krize).

Jugoslovanski sindikati so bili v prvem povojnem obdobju transparentna državno-partijska transmisija, kar je bilo povezano z nediferenciranostjo političnega sistema, v katerem so imeli sindikati predvsem ali izključno delovno in izobraževalno mobilizatorsko vlogo v procesu »pospešenega konstituiranja« delavskega razreda po sebi in za sebe. Po drugi strani so hiter razvoj in povojna obnova Jugoslavije skupaj z revolucionarnimi spremembami hkrati prikrivali ali potisnili v ozadje številna protislovja med ostanki starega in zametki novega, ki pa so postajala tem bolj jasna, čim bolj se je ekonomski in politični sistem nove Jugoslavije stabiliziral.

Z uvajanjem samoupravljanja so se pojavila mnjenja, da je zaščitna funkcija sindikatov in s tem sindikat sam v celoti odveč oziroma disfunkcionalen. Take ideje pa so bile na drugem kongresu jugoslovanskih sindikatov eksplicitno zavrnjene in sprejeto je bilo stališče, da morajo sindikati ohranjati in razvijati svojo socialno-zaščitno funkcijo, ne kljub razvoju, marveč zaradi razvoja samoupravljanja. Ob teh razpravah bi rekli troje:

1. Že zgodnje razprave in kasnejša praksa so pokazali zmotnost predstav o uresničenih zadostnih pogojih za dokončno odmrtnje ali ukinitve sindikatov (v analogiji z odmiranjem države), zmoto, ki je podobna npr. Engelsovi preuranjeni oceni v sedemdesetih letih prejšnjega stoletja o obstoju stvarnih možnosti za ukinitve blagovne proizvodnje in vzpostavitev planske, zavestne organizacije

družbene proizvodnje, s tem da bi življenjske razmere ljudi postale podrejene njihovi lastni kontroli.

2. Odprto pa je ostalo in ostaja vprašanje, ali razvoj samoupravljanja v tendenci ukinja sindikate kot poseben družbeni subjekt oziroma ali z razvojem sindikati (lahko) postajajo moment hiperinstitucionalizacije družbe, njene pretirane kompleksnosti ali vsaj odvečna paralela samoupravljanja.
3. Nasproti takemu vpraševanju in iskanju novega stoji dedukcionistično pojmovanje o »samoupravnih sindikatih«, izpeljano iz dognanja o samoupravni smeri razvoja družbe. Gre za naivno pojmovanje, po katerem naj bi spremembe v globalni družbi, nova kvaliteta družbe v celoti veljala tudi za vsak njen posamični del, po čemer naj bi bil sindikat v samoupravni družbi eo ipso samoupravni sindikat. Na usodnost take zmote dovolj ostro opozarja poljski primer.

Če predpostavljamo, da imamo za sedanje obdobje veljaven odgovor na prvo vprašanje (da še ni zadostnih pogojev), to v ničemer ne zmanjšuje veljavnosti naslednjega vprašanja, katerega ekstremna odgovora sta v koncepciji anarho-sindikalizma in sindikatov kot edinih realnih nosilcev razvoja socializma ter v koncepciji formalno-abstraktnega pluralizma interesov, kjer sistem samoupravljanja nastopa kot nekakšen »perpetuum mobile«, ki ne potrebuje energije organiziranih subjektivnih sil. Bolj »naklonjena« sedanjemu načinu organiziranja družbe je videti koncepcija pluralizma oblik interesnega združevanja, ki utemeljuje sedanji obstoj in nujnost nadaljnjega obstoja sindikatov z nujnostjo obstoja različnosti: Ker so nujne različne oblike in poti samoupravnega povezovanja, je nujen tudi sindikat. Navidezna naklonjenost je dejanska sovražnost, zakaj zagovarjati nujnost različnih obstoječih oblik, poti, načinov in metod delovanja z njimi samimi ne glede na cilje in (različne, zgodovinske) možnosti za njihovo uresničevanje pomeni odtrgati subjekt od dejanskega življenja oziroma ga obso-diti na vlogo nemočnega opazovalca ali v najboljšem primeru na to, da se le opredeljuje do različnih ponujenih rešitev, ne sprejema pa svojih lastnih stališč, kar je za Tita pogoj oblikovanja identitete sindikatov.

Sicer dovolj pragmatično bi lahko vprašanje identitete sindikatov opredelili z njihovim odnosom do drugih subjektov družbenopolitičnega sistema na eni strani ter z odnosom delavcev do lastne organizacije, npr. z njihovo zavestjo o pripadnosti sindikatom, ki se oblikuje v procesu spoznavanja možnosti učinkovitega delovanja v sindikat povezanih delavcev. Tako normativna ureditev kot empirična dejanskost pomenita hudo težavo za stvarno določitev vloge (identitete) sindikatov

v političnem in ekonomskem sistemu. Sindikati imajo po ustavi in zakonodaji pravico in dolžnost sodelovati institucionalno v procesu oblikovanja vseh odločitev in vanj tudi dejansko so vključeni. Praktično vsak zakon, vsak družbeni plan in celo investicijska odločitev so hkrati tudi odločitev sindikatov. S tem je v načelu odpravljena transmisijška vloga sindikatov, vendar pa sta hkrati otežkočena identifikacija nosilcev iniciative ter ugotavljanje dejanske družbene vloge in moči posameznih subjektov v procesih družbenega dogovarjanja in odločanja. O tem v Jugoslaviji ni bila izvedena pravzaprav nobena poglobljena raziskava.

Mnogo več pa je na voljo empiričnega gradiva o drugi dimenziji »identitete sindikatov«. Raziskave zavesti delavcev o pripadnosti sindikalni organizaciji kažejo nizko stopnjo identifikacije. V eni izmed zadnjih anket na tem področju so v ljubljanski mestni konferenci Zveze komunistov ugotovili, da 34,4 odstotka izmed 532 anketiranih članov ZK v 54 osnovnih organizacijah ne izraža pripadnosti Zvezi sindikatov, tj. odgovarja negativno na vprašanje o članstvu v sindikatih. Do podobnih, čeprav ne tako visokih deležev »neidentificiranih« so prišli tudi raziskovalci v projektu o uveljavljanju delegatskega sistema (RI FSPN) ter o položaju delavcev v slovenskem gospodarstvu (RSC RSZSS). Skladni s tem so podatki, da delavci vedó sorazmerno malo povedati o dejavnosti osnovnih organizacij sindikatov (pri čemer je seveda lahko eden izmed pomembnih razlogov nedejavnost organizacij), čeprav po drugi strani ni malo problemov, katerih reševanje bi moralo biti po mnenjih delavcev cilj delovanja sindikatov. Ti in drugi podatki (npr. tisti o prevladujočih vrednotah med delavci ali med različnimi kategorijami delavcev) opozarjajo, da se morajo sindikati »preseliti v bazo« tudi (če ne celo zlasti) tedaj, ko gre za interese, ki nimajo neposredno razrednega in ekonomskega značaja in sodijo v sfero (politične) socializacije. Določneje povedano gre zlasti za probleme neprimerne in/ali pomanjkljive socializacije, ki jo npr. povzročajo širjenje napačnih ali idealiziranih predstav, pomanjkljivo obveščanje, vztrajanje pri »večnih resnicah« ipd., rezultat česar je ravnodušnost in odtujenost ob nezadovoljenih potrebah in neuveljavljenih interesih, hkrati pa povečana socialna občutljivost, ki je ni mogoče reducirati na raven ekonomije. To vse bolj jasno kažejo raziskave migracij delavcev (v Jugoslaviji in v svetu), saj migracijskih tokov še zdaleč ni mogoče pojasniti zgolj z ekonomskimi dejavniki, predvsem ne odločitev za odhod iz danega okolja. Podoben rezultat dajejo tudi poskusi pojasnjevanja štrajkov, ki jih je sicer po številu, trajanju in obsegu zanemarljivo malo: Vzroki in povodi zanje nikakor niso le ekonomske (materialne) narave.

Najmanj s sindikati identificiranih delavcev je v kategoriji »delavcev po delu«. V »delo ob delu« ali »delo po delu« je tudi v nekaterih ka-

pitalističnih družbah, ne le pri nas in v državah socialističnega tabora, vključen dokaj velik odstotek nacionalne delovne sile. Mnogi delavci so se navadili »ustvarjati dohodek« na dveh »delovnih mestih«. V kapitalizmu se s tem, v bistvu utrjuje eksploatacija, saj dodatna »delovna mesta« niso ne pod kontrolo države ne sindikatov; ustvarjajo se razlike in konkurenca med delavci ter slabi njihova pozicija v odnosu do kapitala zaradi ravnodušnosti delavcev v družbeno kontrolirani proizvodnji. Upada njihova podpora sindikatom, zmanjšuje se njihov interes za sodelovanje v upravljanju in nadzorovanju.

Hiperidentifikacija dela delavcev z dohodkom in osebnim dohodkom kot gibalnima kategorijama ekonomije vodi tudi pri nas do podobnih rezultatov. Ni torej presenetljivo, da skoraj tretjina delavcev v slovenskem gospodarstvu sodi, da je zaslužek zunaj rednega delovnega razmerja za nepravičnim nagrajevanjem drugi najpomembnejši vir povečevanja neenakosti. Če nasploh velja, da obdobja kriz običajno slabijo prizadevanja sindikatov za boljše delovne pogoje in za višje mezde/dohodke delavcev, potem z »delom po delu« pogojena ravnodušnost delavcev še pogloblja krizo sindikalnega gibanja. Na Zahodu so zelo očitni znaki desolidarizacije in demobilizacije delavcev upadanje števila organiziranih članov in s tem povezane finančne težave sindikalnih organizacij ter končno oslabitev družbene moči sindikatov. Pri nas se desolidarizacija kaže vsaj v pretirani individualizaciji zadovoljevanja potreb in prepričanju, da si je človek prisiljen pomagati sam.

Ta proces pogloblja nasprotje med družbenim človekom (»združenim delavcem«) ter zasebnikom–lastnikom doma ali – še več – vsaja skupinsko-lastniške interese v organizacije združenega dela. Ni naključje, da sta Marx in Engels v Komunističnem manifestu med poglavitne posege v meščanska proizvodna razmerja uvrstila odpravo dedne pravice kot buržoazne pravice, s katero se reproducira in stopnjuje neenakost in ki nima nič skupnega z nagrajevanjem po delu in rezultatih dela ter z minulim delom dediča ter po svojem bistvu sodi, kot bi dejal Kardelj, med demokratične pravice iz orožarne meščanske demokracije, ki se nam vsiljujejo kot »univerzalni« kriterij človekove svobode in civiliziranosti. Dejansko pa ne gre za nič drugega kot za preobrazbo (odtujevanje) dela v družbeno moč, ki jo je mogoče monopolizirati (kapital, renta), če ostanemo še za hip pri Manifestu. Šele z odpravo takih posebnih pravic (privilegijev) lahko dobi pravica dela (združevati delo) tudi dejansko značaj, ki ji normativno v naši družbi gre.

Usmerjanje dejavnosti sindikatov v odpravljanje protislovij v sferi politične socializacije, »dela po delu« in drugih protislovij med družbenim človekom in zasebnikom v naši družbi bi prispevalo k preseganju (novih) oblik falsifikacije ali partikularizacije razrednih izkušenj ter k

večji solidarnosti in mobilizaciji delavcev in njihovih organizacij. Po drugi strani bi s tem učvrstili identiteto sindikatov, ki – ne da bi bila sama sebi cilj – prispeva k učinkovitosti akcije sindikatov kot gibalne sile v odnosih v samoupravnem združenem delu in v celotni družbeni reprodukciji, s tem da izvleče delavce izza zidov »lastne« organizacije. Pri tem je odveč skrb, da sindikati ne bi (p)ostali »konkurentska organizacija« (opozicija), zakaj sindikati po svojem bistvenem zgodovinskem značaju to so – v razmerju do vsakršne monopolizacije družbene moči! V tem tudi je njihov napredni, avantgardni značaj.

Teleks, 8. maj 1986

Za koga in proti komu je sindikat?

Običajna trditev pri nas je, da so sindikati »nekaj več« kot v kapitalizmu in tudi drugih pokapitalističnih državah: da so, kot je pisal Kar delj, ne samo varuhi interesov delavskega razreda v delovnih odnosih in v boju za vsakodnevne ekonomske, socialne in politične zahteve delavcev, ampak v »celotnem sistemu družbene reprodukcije«. Ta »nekaj več« med drugim temelji na predpostavki o neodvisnosti sindikatov od poslovnih in državnih aparatov.

Mnogo manj običajna pa je misel, da je položaj sindikata v naši družbi *protisloven*, in ko je govor o tem, kako je treba vlogo sindikata še okrepiti, je iz običajnega razmišljanja izločena prav protislovna narava sindikatov.

Sindikat se je razvil kot zaščitna, socialnoreformistična (ne revolucionarna, kar je kritiziral sicer že Marx) organizacija delavcev proti pretiranemu kapitalističnemu izkoriščanju s takimi ključnimi cilji, kot so pravica do delovnega mesta, varstvo pri delu, višje mezde, krajši delovni čas ipd., in ponekod na zahodu evoluiral v partnerja kapitalu, če prav seveda v omejenem obsegu in z omejenimi pravicami odločanja (npr. na Švedskem), ali pa celo v močno korumpirano pridobitniško organizacijo (npr. v ZDA znana afera sindikata avtoprevoznikov). Poglavitna razsežnost posebne vloge sindikata v kapitalistični družbi, v kateri je tudi nastal, je prav v njegovi določenosti z nasprotno stranjo – na kratko s podjetniško pravico, s pravico kapitalista, da si prisvaja presežno vrednost, ki jo ustvarja delavec.

Z državno lastnino proizvodnih sredstev, ko država postane skupni kapitalist (pa naj bo to kapitalistična ali socialistična država), se negativna (zunanja) določenost položaja in funkcij sindikata v bistvu nič ne spremeni. Primer poljske Solidarnosti je »idealni tip« konflikta med državo kot skupnim kapitalistom in delavstvom, ki poskuša uveljaviti tradicionalno avtonomijo sindikata, njegovo neodvisnost od države. Bistvena poteza sindikata je namreč, da je osvobojen oblasti: da ni na oblasti, a tudi ni podrejen oblasti – vsaj neposredno ne. Od tod tudi njihova relativna avtonomija v odnosu do političnih strank. Upoštevajoč tako – tradicionalno – vlogo sindikata je razumljivo začudenje

zahodnjakov nad tem, da samoupravno urejevana družba sploh ima sindikat – *pred kom* naj varuje ali *proti komu* naj organizira delavce?

Racionalno jedro vsakega odgovora na to vprašanje je lahko samo en: samoupravljanje še ni razvito do tiste stopnje, ko bi bili delavci sami neposredno pripravljeni in sposobni uveljavljati in varovati svoje interese. To bi tedaj pomenilo, da je dejavnost sindikata negativno merilo razvitosti samoupravljanja: čim pomembnejša je (zahtevana, pričakovana ali dejanska) vloga sindikata v družbi, tem manj je razvito samoupravljanje. Pri tem je kajpak predpostavka, da je sindikat avtonomna organizacija delavcev. Ali gledano pozitivno: Čim bolj polno se bo uveljavilo samoupravljanje, tem bolj bodo zakrnele funkcije sindikalne organizacije. Sindikat bo – tako kot država, katere nasprotna stran je – »odmrl«.

To je gotovo močno idealizirana podoba. Ne le zato, ker je z njo dejavnost sindikata zvedena na eno samo razsežnost (odnos do države kot lastnika), ampak predvsem zato, ker v njej ni upoštevana konservativna alternativa. Tako kot država preprosto ne odmre, ko postane funkcionalno odveč, ampak se na vse kriplje brani »odmrtja«, se tudi sindikalni aparat lahko usmeri *proti* tistim, katerih organizacija je prvotno bil, in postane *paradržavni aparat*. Te realne nevarnosti, ki izvira iz same protislovne narave sindikata, nikakor ne gre zanemarjati. Nasprotno, videti je, da se v nekaterih okoliščinah birokratska oziroma etatistična alternativa razvoja sindikalne organizacije tudi pri nas dokaj lahko uveljavlja. Ne da bi si domišljjal, da gre za izčrpno argumentacijo, bi v prid tej trditvi navedel tri zglede: 1. kadrovska nesamostojnost, 2. odnos do štrajkov, 3. odnos do raziskovalnega dela. Ker vprašanja družbenopolitičnih organizacij ne sodijo v moje ožje strokovno področje, se omejujem pač na tiste zglede, ki sem jih pred leti pri svojem raziskovalnem delu v Zvezi sindikatov Slovenije neposredno izkusil.

Sindikat skupaj z drugimi družbenopolitičnimi organizacijami in državno administracijo tvori enotno polje (predvsem horizontalne) cirkulacije kadrov in funkcionarjev. To preprečuje, da bi se sindikat izoblikoval v dejansko specifično, od drugih različno in avtonomno organizacijo ter da bi se znotraj njega razvila notranja identiteta. Nespecifičnost sindikata v odnosu do drugih organizacij se najbolj ekstremno izraža v dejstvu, da številni delavci niti ne vedo, da so člani sindikalne organizacije. Če ima sindikat *posebne* naloge, ki naj bi bile rezultat posebnih (ne vseh in ne splošnih) interesov delavcev, in torej različne od ZK, SZDL, države, potem mora ta posebnost priti do izraza (tudi) v kadrovski (re)produkciji. Sindikalni funkcionarji bi morali biti »socializirani« v sindikat, ne pa vanj prihajati v službo z nekajletnim mandatom in jo potem zamenjati s službo v drugi politični organizaciji

ali državni administraciji. To seveda predpostavlja vertikalno kroženje kadrov znotraj sindikalne organizacije, torej v veliki meri aktivno neprofesionalno udejstvovanje v osnovnih organizacijah sindikata kot osnovo za (občasno) profesionalno funkcijo. Toda ker je sindikat organiziran po vzoru vseh drugih političnih organizacij in države, je težko verjeti, da bi bilo mogoče uveljaviti načelo vertikalnega kroženja kadrov samo v sindikatu.

Nesamostojnost sindikata je mor da najbolj izrazito prišla do izraza ob (prvih) štrajkih, ki so bili sprva obravnavani predvsem kot državni sovražna dejanja, zato se je z njimi pač ukvarjal tisti, ki je zadolžen za državno varnost. Sindikat nima lastne »baze podatkov« o štrajkih, ampak informacije o njih dobiva od državnih organov. Delavci organizirajo štrajke običajno mimo osnovne organizacije sindikata in tudi ne prosijo za pomoč višjih organov svoje organizacije, kar je prav gotovo dokaz omajanega zaupanja delavcev v sindikat. Se več: Delavci so včasih eksplicitno v štrajkih izražali tudi nezadovoljstvo z delom (in dohodki) sindikalnih funkcionarjev. Tudi če so bile njihovo kritike neupravičene, kar zadeva (ne)delo profesionalnih funkcionarjev, pa taki primeri zgovorno kažejo, da – zaradi horizontalnega kroženja funkcionarjev – močno slabi povezanost vodstev sindikata z delavci.

Ob vsem tem je umevno, da so sindikalna vodstva bolj zainteresirana za tako imenovane administrativne raziskave, torej take, ki naj bi krepile položaj naročnika (tj. foruma), kot pa za kritične raziskave, ki bi razkrivale protislovja, enostranosti, probleme in razvojne alternative, ki na neki način seveda vedno pomenijo tudi alternative vodenja. Poskus, ukinitve Raziskovalnega centra za samoupravljanje je sicer morda ekstremen, vsekakor pa zelo ilustrativen primer odnosa sindikalnih forumov do družboslovnega raziskovanja, ko se poskuša parcialne interese ožjega vodstva uveljaviti kot obče interese sindikalnega članstva.

Naj se za konec vrnem k, po mojem prepričanju, ključnemu vprašanju (ne)samostojnosti sindikata in njegove vrstne (ne)specifičnosti v odnosu do drugih oblik političnega združevanja. Leta 1982 smo izvedli statistično analizo besedil vseh razprav (magnetogramov) na 10. kongresu Zveze sindikatov Slovenije, pri čemer nas je zanimalo predvsem, kako so razpravljalci vrednotili delovanje družbenih subjektov glede na njihovo konkretno dejavnost in koliko je bilo vrednotenje utemeljeno v specifikaciji metod in učinkovitosti dejavnosti subjektov. Analiza 273 razprav je pokazala, da se je sindikat kot specifičen subjekt pojavljal skoraj izključno v razpravah o politični, organizacijski in kadrovske krepitvi sindikatov, ne pa v razpravah o vseh drugih problemih, o katerih so govorili na kongresu, pri čemer vprašanja metod in učinkovitosti sindikatov praktično niso bila omenjena! Mislim, da je to zelo nazoren

dokaz vrstne nespecifičnosti sindikatov, ki so kot posebna organizacija nastopali le v odnosu do samega sebe, ne pa do družbe, v odnosu do katere se lahko šele dejansko izkaže njihov poseben značaj, specifična vloga. Problem je najbrž v tem, da sindikalna vodstva pri svojem delu preveč izhajajo samo iz ustavno »zajamčene« vloge sindikata v naši družbi, premalo pa iz praktičnega življenja delavcev. V načelu je seveda res, da bi morali sindikati *presejati* tradicionalno socialno-zaščitno funkcijo, a presežejo jo lahko le, če jo pozitivno ukinejo, tako da se v praksi izkaže njena odvečnost, da delavci v njej nimajo več svojega dejanskega interesa. A praksa kaže prav nasprotno, da namreč delavci od sindikata v veliki meri pričakujejo prav socialno-zaščitno funkcijo, osnovne organizacije sindikata pa se ji izogibajo. Ker po tej poti sindikat izgublja svoj specifični »predmet dela«, ne da bi izoblikoval novega, niso presenetljivi izsledki telefonske raziskave med 231 predsedniki izvršnih odborov osnovnih organizacij sindikata (1982), ki kažejo majhno, predvsem formalno aktivnost v osnovnih organizacijah. Tedaj je le 9 odstotkov predsednikov ocenilo dejavnost svoje organizacije kot iniciativno, angažirano – vedno na »tradicionalnih« področjih (npr. delo na terenu, prehrana, delovna disciplina, varčevanje, stanovanjski krediti, delovni čas, norme ipd.), 37 odstotkov anketiranih predsednikov je dejavnost sindikata označilo z »razpravlja, obravnava, se zavzema, daje stališča, organizira razprave, priporoča, sestankuje, sodeluje« ipd., 31 odstotkov predsednikov ni moglo ločiti dejavnosti sindikata od vseh drugih subjektov v delovni organizaciji, zlasti od poslovnih organov in organov samoupravljanja, medtem ko jih je 18 odstotkov odkrito povedalo, da osnovna organizacija »nič (konkretnega) ne dela«. Samokritičnost v bazi bi bila lahko izziv tudi za kritični in samokritični premislek o dejanskem, ne normativnem položaju in vlogi sindikata.

Delo, 26. januar 2008

Evropsko-slovenski demokratični primanjkljaj

V akademskem svetu zadnje desetletje potekajo živahne razprave o kozmopolitski demokraciji in transnacionalni javni sferi. Nova globalna ureditev naj bi bila ureditev kozmópolisa – integrirana svetovna družba in svetovna ekonomija z nadnacionalnimi, globalnimi političnimi institucijami. Tako kot je visoka industrializacija proizvedla megalópolis, naj bi informatizacija proizvedla kozmópolis, v katerem zlagoma izginja vse, kar je nacionalno omejeno. Toda če ta proces pobliže pogledamo, lahko ugotovimo, da globalne institucije žal pogosto niso institucije kozmopolitske demokracije; kozmópolis ni republika državljanov sveta. »Dejanska moč je v rokah planetarnih ekonomskih skupin in globalnih podjetij, katerih teža v svetovnih odnosih je pogosto videti pomembnejša od teže nacionalnih vlad. To so 'novi gospodarji sveta', ki se vsako leto zbirajo v Davósu na Svetovnem ekonomskem forumu in navdihujejo politike velike globalizacijske svete trojice: Mednarodnega denarnega sklada, Svetovne banke in Svetovne trgovinske organizacije,« je pred leti zapisal Ignacio Ramonet.

Ob koncu 20. stoletja je nastopilo obdobje političnega kapitalizma, kot je sistem, v katerem zasebni kapital postaja partner vlad in odločilno vpliva na njihovo delovanje, označil Gabriel Kolko v knjigi *Triumph of Conservatism* (1963). Med kritičnimi teoretiki prevladuje nezadovoljstvo z neoliberalno prevlado ekonomskih vprašanj nad političnimi oziroma s prevlado kapitala in globalnih korporacij nad političnimi procesi, osrednjimi za demokratično državljanstvo v dobi globalizacije. Kritika ugotavlja, da tesno ekonomsko in ohlapnejšo politično povezovanje v Evropi spremlja demokratični primanjkljaj v odločanju, ki ga posebej zaznamuje odsotnost evropske javnosti, evropskega javnega mnenja in evropske javne sfere.

Če namreč Evropska unija noče biti samo največji subglobalni, visoko konkurenčni trg, ki integrira Evropo, ampak tudi največja subglobalna sfera demokratičnega kozmopolitizma – ki krepi zavest o Evropi kot celoviti demokratični skupnosti po padcu železne zaves –,

potrebuje primerno tehnološko, kulturno in politično infrastrukturo ter družbene akterje, ki si aktivno in učinkovito prizadevajo uresničevati človekove civilne, politične in socialne pravice in svoboščine. Zagovarjanje »evropske javne sfere« ni samo normativno-teoretski projekt, temveč ima tudi praktično-empirično veljavo.

To se očitno kaže v tem, da se je na razprave odzvala tudi evropska komisija, ki je jeseni 2005 objavila »Načrt D za demokracijo, dialog in debato«, ki naj bi spodbudil vključevanje državljanov v razpravo o prihodnosti Evropske unije, pred dvema letoma pa je pripravila »Belo knjigo o evropski komunikacijski politiki«, ki ji je oktobra lani sledil še dokument »Partnerstvo za komuniciranje o Evropi«. V Beli knjigi se je komisija zavezala za »popolnoma nov pristop«: odločilen premik od enosmernega komuniciranja k dialogu, katerega središče naj bi bili državljani Evrope in ne institucije v Bruslju.

Komunikacijska vrzel med EU in državljani

»Komunikacijsko vrzel med Evropsko unijo in njenimi državljani« je, resnici na ljubo, komisija zaznala šele po neuspeh referendurnih o evropski ustavi v Franciji in na Nizozemskem maja in junija 2005, ko je tam 55 oziroma 60 odstotkov volivcev zavrnilo evropsko ustavo. Neuspeha na referendurnih v Bruslju nista bila v ponos, vzroke zanju pa je komisija iskala predvsem v nacionalnih akterjih, ker je »javna sfera, znotraj katere poteka politično življenje v Evropi, predvsem nacionalna sfera. In sicer toliko, da večina državljanov pojmuje evropska vprašanja, ki se sploh pojavijo na dnevnem redu, z nacionalnega vidika.« Odgovornost za to je pripisala predvsem nacionalnim vladam in drugim političnim akterjem (strankam), ki naj poskrbijo, da bo Evropa našla »svoje mesto v zdajšnjih nacionalnih, regionalnih in lokalnih 'javnih sferah'«.

Čeprav se bruseljska elita preveč zlahka otresa lastne odgovornosti, pa ima s kritiko članic zagotovo prav. Slovenski primer je dovolj zgovoren. Premier države, ki zdaj vodi Evropsko unijo, je o Evropi govoril kot o »tujini«, ko je v parlamentu obtoževal novinarje, da tam blatijo »domovino«.

Seveda komisija ni pozabila dela odgovornosti naprtiti medijem, ker »so pretežno nacionalni; ... medijska pokritost evropskih vprašanj je še naprej omejena in razdrobljena.« Rešitev evropska komisija vidi predvsem v učinkovitejšem delovanju svojih služb za komuniciranje z javnostjo ter v sofinanciranju (predvsem javnih) radijskih in televizijskih programov, ki obravnavajo tematiko EU. Takšnim programom namerava komisija ponuditi večletne pogodbe, v kateri bo izrecno določena njihova popolna uredniška avtonomija.

Evropska komisija ne skriva preveč, da jo skrbi njena podoba v nacionalnih javnostih, pa čeprav je ta pogosto – zlasti na našem koncu Evrope – precej ugodnejša od podobe nacionalnih oblasti. Rešitve za popravilo ugleda so na pogled podobne, kot jih poznajo evropske države. Tudi v Sloveniji imamo sklad za medije, le da se ne ukvarja predvsem s spodbujanjem programskih primanjkljajev (kakršen je razpravljanje o evropskih temah s kompetentnimi sogovorniki iz drugih delov Evrope), ampak s političnim uravnoteževanjem medijev. In imamo učinkovito vladno službo za stike z javnostjo, ki za lepšanje podobe vlade v javnosti manipulira z izjavami novinarjev, to prakso pa očitno prevzema tudi Slovenska tiskovna agencija. Pred nekaj dnevi je moje mnenje, da pritiski na novinarje verjetno ne prihajajo osebno od predsednika vlade ali ministrov, temveč od njihovih pomočnikov, novinar STA A. Kocjan »objektivno« strnil v naslov: »Splichal: Ne verjamem, da pritiske na medije izvaja premier«, izpustil pa nadaljevanje: »... osebno, zagotovo pa obstajajo t. i. pogajalci, ki tovrstne posle lahko opravljajo v njegovem imenu«. Naj mu, teologu, bog ne odpusti greha! Če je še mogoče razumeti, da vladna pr-služba predvsem skrbi za loščenje lika in dela premiera in vlade, je za novinarstvo sprevrženo dejanje, če namesto verodostojne predstavitve sogovornikovih mnenj pogovor zlorabi za »višje cilje«.

Kako spodbuditi politično participacijo ljudi

Da se demokratične deklaracije v praksi pogosto sprevržejo v svoje nasprotje, kaže tudi primer lizbonske pogodbe. Demokratične iniciative enaindvajsetega stoletja zanima predvsem vprašanje, ki ga evropska komisija potiska ob rob: kako bi politične institucije in mediji lahko spodbujali državljane k politični participaciji in javnemu razpravljanju, namesto da služijo predvsem kot sredstvo za prepričevanje potrošnikov in volivcev ter za ustvarjanje dobička in krepitev politične moči. Zadnjega razumevanja se tudi komisija ne more povsem otresti in zato v medijih vidi predvsem kanal, prek katerega lahko vpliva na mnenje državljanov.

Ravnanje komisije in nacionalnih političnih elit je v tem pogledu dvolično. Deklarativno si vsi prizadevajo za večjo politično vključenost državljanov »v obsežno razpravo o Evropski uniji – zakaj obstaja, kam gre in kaj bi morala delati«, kot je komisija zapisala v »Načrtu D«, v resnici pa ni bilo nobenega resnega poskusa organizirati tako »obsežno razpravo« o lizbonski pogodbi, ki so jo predsedniki vlad in držav slovesno podpisali decembra lani in bistveno določa prihodnost Evropske unije in njenih državljanov. Še več: morebitne »disidentske« ideje, da bi morda vendarle pri pogodbi morali imeti zadnjo besedo državljani na

referendumih, so deležne javnih kritik z vrha, kot je bilo pred kratkim opozorilo predsedniku portugalske vlade iz ust premiera predsedujoče države. Evropski državljani v Sloveniji pa naj bi se suvereni pravici do odločanja o prihodnji ureditvi skupne domovine po interpretaciji z vrha tako rekoč dokončno odrekli v trenutku, ko so izglasovali pristop k EU.

Morda imajo res prav tisti, ki menijo, da je »demokratski primanjkljaj«, ki se kaže v odsotnosti evropske javne sfere, pravzaprav pogoj za obstoj evropske integracije, saj bi preveč široka razprava o razvoju Evropske unije in vlogi državljanov v njej, v kateri bi se zastavljala tudi najbolj sporna vprašanja, lahko ogrozila njen obstoj. Tako kot so se javne sfere znotraj nacionalnih držav oblikovale šele, ko so bile države same že trdno izoblikovane in javna razprava ni mogla ogroziti njihovega obstoja, naj bi tudi evropska javna sfera zaživela šele potem, ko bi integracijski procesi dosegli točko neobrnljivosti, od koder ni več »poti nazaj«. Razlika je v tem, da so se nacionalne javne sfere začele pojavljati v avtoritarnih monarhijah in jih demokratično preobrazile, evropska javna sfera pa je primanjkljaj v neki domnevno zelo demokratični družbi.

Diskretna privlačnost demokratičnega despotizma

Demokracija je v današnjem svetu razširjena bolj kot kdaj v zgodovini, vendar je videti, da se pogreza v čedalje globljo krizo. S krizo legitimnosti demokratičnih institucij in z usihanjem aktivne politične participacije državljanov se spreminja tudi odnos državljanov do politike. Če je bila politika od oblikovanja prvih demokratičnih parlamentov naprej razumljena kot častno delovanje za skupno dobro, se danes vse pogosteje povezuje z neučinkovitostjo, korupcijo, klientelizmom, hinavščino in podobnimi nečednostmi.

Vsaj nenavadno je zato, ko v takih okoliščinah predsednik evropske komisije José Manuel Barroso lahko označi sugestijo britanskih evroposlancev, da bi morali o lizbonski pogodbi odločati evropski državljani na referendumih, ne pa poslanci v nacionalnih parlamentih, za »nedemokratično«, ker da je »parlament središče demokracije«. Njegovo navdušenje nad francoskim parlamentom, ki je med prvimi letos ratificiral lizbonsko pogodbo, potem ko so Francozi spomladi leta 2005 na referendumu zavrnil evropsko ustavo in povzročili krizo integracije, je sicer lahko razumljivo, zato pa nič manj pretirano.

Je parlament res središče demokracije? Je sploh katero koli politično institucijo mogoče opredeliti kot središče demokracije? Če vzamemo za primer šest političnih institucij Roberta Dahla, na katerih naj bi ob še dodatnih pogojih temeljile sodobne »obsežne demokracije« – voljeni predstavniki; svobodne, poštene, pogoste volitve; svoboda izražanja; avtonomija združevanja; alternativni viri informacij; inkluzivno državljanstvo –, je med njimi katera bolj »središčna« kot druge.

Parlament med javnostjo in izvršno oblastjo

Poveličevanje demokratičnosti parlamenta in zmanjševanje pomena drugih institucij sta škodljiva in ogrožata demokracijo. Z razlikovanjem med republiko in despotijo je Kant pred dvema stoletjema opozarjal, da ne glede na to, kdo je suveren oziroma komu gre v zadnji instanci oblast, upravljanje države lahko postane despotsko, če zakono-

dajna in izvršna oblast nista ločeni. Ločitev zakonodajne in izvršne oblasti je bistvena odlika republike, medtem ko v despotiji oblast izvršuje zakone, ki jih sama sprejema, torej izvršuje javno voljo kot svojo lastno voljo (in narobe). Za Kanta je bila demokracija nujno despotska, saj je z njo razumel neposredno vladavino večine po zgledu antičnih mestnih držav, kar tako rekoč onemogoča ločitev zakonodajne in izvršne oblasti, saj obema daje legitimnost ista večina.

Take neposredne demokracije Kant danes kajpak ne bi našel nikjer več na svetu, vendar zato njegova razprava ni nič manj pomembna za današnji čas. Postavlja namreč pod vprašaj samoumevne predpostavke o imanentni demokratičnosti predstavniških političnih institucij, kakršna je parlament. Konkretnije: koliko sodobni parlamenti še zagotavljajo dejansko ločitev zakonodajne in izvršne funkcije? In koliko populizem političnih strank, ki bolj kot z argumenti prepričujejo ljudi s političnimi oglasi, spodbuja razraščanje demokratičnega despotizma?

Barroso slavi nacionalne parlamente kot središča demokracije, hkrati pa v Evropski uniji kot »osrednji organ političnega odločanja« ne nastopa evropski parlament, temveč svet Evropske unije, ki ga sestavljajo »delegati« nacionalnih izvršnih oblasti (ministri in predsedniki vlad). Še ena »središčna« institucija torej, ki pa bi jo s Kantovim merilom lahko opredelili kot značilno despotsko, saj odpravlja mejo med (nacionalno) izvršno in (evropsko) zakonodajno oblastjo.

Evropski parlament kot »močna javnost«?

Evropskega parlamenta, ki letos slavi 50. obletnico rojstva, vrsta avtorjev ne obravnava (le) kot kvazi ali polzakonodajno telo, ker odloča (kadar odloča) samo s soglasjem sveta EU, ampak (tudi) kot »močno javnost«. Moč evropskega parlamenta kot »javnosti« naj bi bila v tem, da sodeluje pri odločanju, medtem ko naj bi bilo za šibke javnosti značilno, da lahko samo razpravljajo, neposredno pa ne vplivajo na odločanje. Tako razumevanje evropskega parlamenta je močno problematično, saj zanemarja bistveni načeli javnosti: da udeleženci vanjo vstopajo kot posamezniki, in ne (uradni) predstavniki, in da je obče dostopna (ne pa omejena na izvoljene poslance). Prej bi lahko rekli, da je omejevanje zakonodajne moči evropskega parlamenta z zakonodajnimi pristojnostmi nacionalnih izvršnih oblasti eden izmed temeljev demokratičnega deficita v EU.

V odnosu med evropskim parlamentom in svetom EU je pravzaprav samo formalizirano tisto, kar sicer postaja vse bolj značilno za nacionalne parlamente, da namreč izvršna oblast posega v zakonodajno, ko parlamentu ne le predlaga zakone, ampak s svojimi strankarskimi glasovalnimi mašinerijami običajno že vnaprej zagotovi, da bodo za-

koni tudi sprejeti. Domišljavost nekaterih slovenskih politikov, ki so mnenja, da je vsaka odločitev, ki jo z večino glasov sprejme parlament, po svoji bistveni naravi demokratična, čeprav posega v avtonomijo združevanja ter omejuje inkluzivno državljanstvo in svobodo izražanja, dokazuje, kako trhli so lahko republikanski temelji parlamentarne demokracije. Razprave in odločanje v parlamentu, kakršen je slovenski, so daleč od Kantovega ideala javne uporabe razuma ali Benthamove ideje javnega predstavljanja argumentov za sprejemanje odločitev, o katerih se tajno glasuje po vesti in pameti, ne pa po strankarski pripadnosti.

Individualnost je pogoj za univerzalnost

Bentham, ki je zelo potanko proučeval delovanje – zlasti francoskega in britanskega – parlamenta konec 18. in v začetku 19. stoletja, je sicer zagovarjal enotnost oblasti, a hkrati določil učinkovite mehanizme, ki naj bi preprečili parlamentarni despotizem, med katerimi je bil najpomembnejši nadzor javnosti. Legitimnost parlamenta je pogojeval s postopki izbire poslancev ter z načinom razpravljanja in glasovanja v parlamentu, ki v sodobnih demokracijah nikjer (več) ne veljajo. Najprej je bil prepričan, da bodo ljudje v parlament izbirali najpametnejše ljudi zaradi spoznanja, da bodo prav oni zaradi znanja in izkušenj najbolje uveljavljali njihove interese. Toda sodobni mehanizmi izbire, kot so splošne (strankarske) volitve, res izbirajo »naključno« med pametnimi in manj pametnimi ali celo sistematično pristransko v škodo najpametnejših.

Tako postane problematična tudi druga Benthamova postavka legitimnosti parlamenta, da po naravi stvari sprejema najboljše odločitve. To naj bi zagotavljal postopek, v katerem je poslanec dolžan javno predstaviti argumente v prid odločitve, ki bi prinesla največjo korist (srečo) njegovim volivcem, potem pa tajno glasovati po svoji vesti in razumu – tudi proti lastnemu predlogu, ki ga je bil dolžan predstaviti, če se je v razpravi izkazalo, da je slab. Z javno predstavitvijo argumentov izpolnjuje svojo dolžnost do javnosti, s tajnim glasovanjem pa svojo odgovornost do celotnega volilnega telesa.

Bistvo Benthamove ideje je v tem, da poslanec lahko uveljavlja univerzalen interes samo, če je dosledno individualen, če torej ni ujet v nikakršno skupinsko (strankarsko) identiteto in torej, kot je pisal Rousseau, res lahko misli s svojo glavo. Rousseau je bil trdno prepričan tudi, da se obča volja ljudstva lahko izrazi samo, če v državi ni nobenih posebnih skupin, ki bi bolj kot za obče skrbele za svoje posebne interese. Če pa take skupine, kot so politične stranke, so že, je treba poskrbeti, da jih je čim več, in preprečiti neenakost med njimi.

Strankarske koalicije kot kartelni dogovori

Med sodobnimi parlamenti morda Benthamove in Rousseaujeve postavke o univerzalni volji, znanju in avtonomni presoji poslancev še najbolj veljajo za evropski parlament, ker so transnacionalna strankarska zaveznitva šibkejša kot tista v posameznih državah in podrejena številnim in različnim nacionalnim interesom, njegove zakonodajne pristojnosti pa omejene. V nacionalnih parlamentih pa prihaja do strankarskih koalicij, ki bi jih lahko primerjali s kartelnimi dogovori v gospodarstvu – samo da so zadnji v tržni ekonomiji nezakoniti, v politiki pa »demokratski«. V tej perspektivi je razsvetljskim idealom parlamentarne demokracije nedvomno bližji tudi slovenski »korporativistični« državni svet, ki ga hoče del strankarske politike odpraviti, kot pa strankarsko-despotski državni zbor.

Pred dobrim stoletjem je Gustave Le Bon zapisal, da so za poslance značilne intelektualna preprostost, razdražljivost, sugestibilnost, čustvena pretiravanja in podrejenost majhnemu številu vodij, predvsem pa da imajo poslanci o vseh vprašanjih toga, nespremenljiva stališča, ki jih ne omaje še tako tehten argument. Razprava v parlamentu je torej odveč. Kljub temu je verjel, da so parlamentarne skupščine med vsemi slabimi rešitvami, kako preprečiti tiranijo, še najmanj slabe.

K temu je težko dodati kaj več kot to, da nas to ne odvezuje kritičnega premisleka o nevarnostih »demokratskega despotizma«, namesto da parlament slavimo kot večno in samoumevno »središče demokracije«. Slej ko prej namreč oblast lahko korumpira tudi »središče demokracije«.

Delo, 6. september 2008

Svoboda, enakost, bratstvo – nikoli več?

Kdo ne ve za znamenite besede »liberté, égalité, fraternité«, ki jih je prinesla francoska revolucija in so s Tretjo republiko postale uradni moto francoske republike? Ideje svobode, enakosti in bratstva (solidarnosti) so bile temeljni kamen oblikovanja modernih demokracij (in v njihovem okviru kapitalističnih ekonomij, ki so seveda poudarjale predvsem svobodo zasebne lastnine in gospodarske pobude). Na temeljih teh idej je pozneje zrasla »država blaginje« ali »socialna država« dvajsetega stoletja, ki je najpolnejšo udejanitev doživela na Švedskem, izvirno na podlagi sporazuma med sindikati in gospodarskimi korporacijami že pred drugo svetovno vojno. Sistem, katerega branik so močni sindikati, temelji na ohranjanju gospodarske vloge države ob siceršnji svobodi zasebne iniciative ter na njeni odgovornosti za visoko stopnjo socialne varnosti in zdravstvene oskrbe za vse državljane brez razlike.

Profesor Veljko Rus je na začetku slovenske tranzicije opozarjal na izjemen pomen ravnovesja med enakostjo in svobodo in nevarnost libertarnega povičevanja svobode kot edine prave demokratične vrednote po propadu komunizma. V svoji knjigi *Med antikomunizmom in postsocializmom* je leta 1992 pisal: »Antikomunizem bo seveda poskušal izničiti enakost kot vrednoto ali pa jo bo celo poskušal razglasiti za negativno vrednoto ... Postkomunizem bo ravnal drugače: poskušal bo ohraniti enakost kot dragoceno vrednoto, ki ohranja majhne kulturne ... (in) socialne razlike (ter) zdravo družbo.« Optimalno stopnjo enakosti naj bi določali ne le svoboda, ampak tudi pravičnost; ne le ekonomija, ampak tudi etika.

Hegemonija globalizacije

Padec berlinskega zidu ni oznanil le konec komunizma, ki ga je žal pogostejše nasledil antikomunizem kot postkomunizem, ampak tudi vzpon globalizacije, ki so jo prej omejevale ideološke pregrade. Tranzicija iz »družbe enakosti« v »družbo svobode« torej ni avtohton problem prehoda iz komunizma v kapitalizem, ampak rezultat globalizacije in torej nič manj kot nove demokracije zadeva tudi tradicionalne demokracije zahodne Evrope in drugih delov sveta.

S koncem komunizma je »peta veja oblasti«, kot ekonomiji pravi nekdanji dolgoletni urednik uglednega časopisa *Le Monde diplomatique* Ignacio Ramonet, v svetu postala močnejša kot kdaj prej. Globalizacija ima nedvomno pomembne ekonomske posledice, nič manj pomembnih sprememb pa ne sproža na številnih drugih področjih, tudi na političnem in socialnem. Če kaj, potem globalizacija ogroža socialno državo, še zlasti zato ker je to pogosto v prid nacionalnim političnim elitam, ki globalizacijske procese podpirajo. Globalizacija bolj omejuje kot pa spodbuja politično demokracijo, s tem ko prinaša nov način »globalnega vladovanja« (global governance). V njem imajo države precej manjšo moč kot v nekdanjem vestfalskem sistemu, še veliko manjšo pa državljani in delavci, medtem ko se povečujeta moč in vpliv kapitalsko vodenih akterjev ali »deležnikov« (stakeholders).

Globalizacija s svojo neoliberalno ideologijo postaja hegemon 21. stoletja. Zagotavlja, da se razvojni vzorci, ki so nastali v najrazvitejših zahodnih kapitalističnih državah, prenašajo na svetovne periferije in polperiferije, kjer so nekdanje komunistične države v Evropi, in preprečuje, da bi avtohtone družbene skupine in interesi vplivali na razvojne strategije. Neoliberalna konservativna nadvlada sicer ne more zagotoviti lokalnih oziroma nacionalnih soglasij, kot kažejo tudi neuspeli referendumi po Evropi, a lahko kljub temu učinkovito obvladuje razdrobljeno opozicijo.

Usihanje moči in odgovornosti države

Globalizacija je oslabila moč demokratičnih institucij in participacijo državljanov, zmanjšala ekonomsko varnost državljanov in povečala socialne neenakosti.

V 20. stoletju se je na primer povprečni delovni čas skrajšal za deset ur ali več kot 20 odstotkov, zdaj je videti, da se bo spet podaljševal, saj nedavno sprejeta evropska direktiva o delovnem času dovoljuje delodajalcem podaljšanje delovnega tedna tja do 65 ur, v povprečju naj bi se podaljšal na 48 ur.

Zmanjšal se je »delokrog« in doseg odločanja nacionalnih oblasti, kar seveda vpliva na (zmanjšano) odgovornost suverenih držav za skupno dobro. Države ne morejo učinkovito regulirati in nadzorovati vse večjega števila pomembnih področij, ko npr. trgovine, financ, množičnih medijev, ekologije, interneta, da ne omenjam terorizma. Odpovedovati se morajo delu svoje avtonomije in legitimne moči in tako vse bolj postajajo le kmetje na globalni šahovski deski, kjer kraljujejo nadnacionalne korporacije.

Državljeni na obrobju

Pomembna posledica globalizacije se izraža v spremenjenem razmerju, ki ga v globaliziranem svetu oblikujeta etnos (ljudstvo kot zamišljena skupnost, ki temelji na prostorsko določeni pripadnosti) in demos kot kolektivni subjekt reprezentacije, odločanja in (državljskih) pravic. Medtem ko na nadnacionalni ravni prvi ohranja pomembno vlogo v oblikovanju človekove identitete (čeprav ne smemo zanemarjati vse večje možnosti oblikovanja in pomena ne-etničnih identitet), vloga demosa – političnega telesa – izgublja pomen.

Benjamin Barber je pred leti pisal, da sicer imamo zdravnike brez meja, kriminalce in teroriste brez meja, kapitaliste brez meja, nimamo pa – državljanov brez meja. Ta primanjkljaj je mogoče najlepše pokazati, če primerjamo znameniti uvodni stavek ustave ZDA »Mi, ljudstvo Združenih držav ... sprejemamo to ustavo«, s temeljnimi dokumenti Evropske unije. V njih ni bilo mogoče zapisati »Mi, ljudstvo (državljan) Evropske unije«, temveč so naštet le izvršni predstavniki držav, ki sprejemajo neki dokument, ki mu kaj hitro umanjka podpora demosa, če ta dobi priložnost povedati svoje mnenje – kot je bil zadnji primer z irskim referendumom.

Zbogom bratstvo, dober dan bratovščine

Z zmanjševanjem vpliva državljanov na svetovnem političnem »trgu« globalizacija ne le zmanjšuje vlogo držav v sodobnem svetu, ampak tudi krepi neodvisnost nacionalnih političnih elit od volje državljanov, ki zato izgubljajo interes za sodelovanje v političnih procesih. Ni naključje, da se predlogi evropskih dokumentov, ki delegirajo več moči v Bruselj, na nacionalnih referendumih zapovrstjo izjalovijo.

V demokratičnih okoliščinah bi pričakovali, da bodo države in njihove politične elite zaradi zmanjšane moči v globalnem svetu iskale nove oblike zagotavljanja legitimnosti političnih odločitev na nacionalni in nadnacionalni ravni. Toda tako kot globalnih ekonomskih elit tudi neoliberalnih (večinoma še vedno nacionalnih) političnih elit oblikovanje novih mehanizmov legitimnosti ne zanima, tako kot jih ne zanimata enakost in solidarnost. »Svoboda od demokracije« najbolj zagotavlja, da je globalno vladovanje (governance) učinkovito. Za kapital, seveda.

Bratovščine so zamenjale bratstvo. Najpomembnejši socialni kapital so dobre zveze in prijateljstva. Vpliv zasebnih in kvazi javnih organizacij deležnikov, kakršen je na primer klub 45 predsednikov največjih nadnacionalnih korporacij v Evropi European Round Table of Industrialists, je precej večji od vpliva večine vlad. Zaradi odpravljanja

načel predstavnštva, javnega razpravljanja in javne odgovornosti kot virov demokratične legitimnosti taki »klubi« sorazmerno s povečevanjem svojega vpliva povečujejo tudi demokratični primanjkljaj v globalnem vladovanju.

Afera Patria kot simptom »novega časa«

Ko so v igri veliki finančni vložki in velika tveganja, globalni igralci ne izbirajo sredstev. Z zadostnimi pritiski in nagradami novi hegemon prej ali slej lahko doseže »ustrezno« zakonodajo, ki povečuje donosnost globalnega trgovanja.

Afera Patria je le vrh ledene gore, simptom globalizacije, ki razkriva družbene temelje neoliberalne kapitalistične hegemonije – prepletanje delovanja ekonomskih in političnih elit. »Vsakdanja poslovna praksa«, ki jo vsiljuje globalni kapital s provizijami in podkupninami v velikih poslih, postaja pomembnejša od zakonodaje in zakonitosti. V primerjavi z dobički so tveganja skoraj zanemarljiva. Večmilijonske provizije za posredovanje v poslih, kakršen je na primer med finsko državno multinacionalka Patrio in slovensko državo, se le redko razkrijejo; pa tudi če se, se jih ponekod poskuša prikazati kot povsem zakonita ali »v nacionalnem interesu«.

Da v demokratični Finski poteka obsežna policijska preiskava nezakonite nadnacionalne bratovščine, v Sloveniji pa ne, ni presenetljivo. Zbuja pa skrb za slovenske državljane.

In še več. To je tudi preskusni kamen za slovensko novinarstvo. Napoved vlade, da bo zaradi žalitve predsednika vlade v imenu države Slovenije za davkoplačevalski denar tožila finsko javno televizijo, in protestna nota zunanjega ministra finskemu veleposlaništvu namreč kažeta, da se del slovenske politične elite nikakor ne more znebiti avtoritarnega odnosa do medijev in ga neskrupulozno razkazuje po Evropi. Pri tem žal ni brez zaveznikov v Evropski uniji: Silvio Berlusconi in Nicolas Sarkozy, ki imata najtesnejše zveze s peto vejo oblasti, se v Italiji in Franciji podobno lotevata tudi discipliniranja četrte.

Delo, 24. januar 2009

Partnerstvo za oblast

Posledice globalizacije so bolj kompleksne in protislovne, kot je pogosto videti na prvi pogled, tako v ekonomiji kakor v politiki. Ko je Gordon Brown pred poldrugim letom postal britanski ministrski predsednik, je predlagal vrsto sprememb v delitvi pristojnosti med vlado in parlamentom, ki naj bi parlamentu povrnila del v globalizaciji vse bolj pojemajoče odločevalske moči. V tej luči je videti problematično sicer razširjeno prepričanje, da globalizacija linearno zmanjšuje moč nacionalnih držav nasploh in vseh njenih delov enako. V resnici so tudi znotraj držav »zmagovalci« in »poraženci«.

Globalizacija kot grožnja demokraciji

Sodobni globalizacijski procesi delno spominjajo na procese oblikovanja nacionalnih držav v 18. in 19. stoletju. Tedanja širitev ozemlja pod enotno vrhovno oblastjo, ki je imela suverenost nad večjim ozemljem in številnejšim prebivalstvom, je bila posledica podobnih procesov, kot jih danes srečujemo v globalizaciji. Tedaj se je nacionalna država pojavila kot »mehanizem« za regulacijo pomembnih dolgoročnih ekonomskih, političnih in drugih posledic zasebnih transakcij, ki jih majhne lokalne oz. mestne države niso bile več sposobne učinkovito nadzirati in usmerjati. Hkrati je bila nacionalna država tista suverena in legitimna oblast, na katero je nacionalna javnost lahko naslavljala zahteve po delovanju v občem interesu, država pa je imela na voljo ustrezne ekonomske in politične instrumente ter sredstva fizične prisile, potrebna za učinkovito izpolnjevanje takih zahtev (kadar jih je seveda hotela izpolnjevati).

V nasprotju z nastajanjem nacionalnih držav pa v sodobni globalizaciji mnogi ne vidimo demokratičnih, ampak predvsem avtoritarne potencialne, saj globalizacija zmanjšuje možnosti državljanov in civilnodružbenih organizacij za sodelovanje v demokratičnem dialogu in odločanju ter zagotavljanju javne odgovornosti odločevalskih teles in demokratičnega nadzora nad njimi. To je očitno v politiki in tudi v ekonomiji.

Odtujevanje izvršne od zakonodajne oblasti

Od osemdesetih let naprej smo bili priča globalni hegemoniji zahodnega kapitalističnega neoliberalizma in sedaj državnega intervencionizma, ki ekonomske in politične razvojne vzorce razvitega zahoda

vsiljuje vsemu svetu. Ko se je junija 2000 francoska delegacija vzdržala glasovanja o »Varšavski deklaraciji« o načelih demokracije, je tedanji francoski minister za zunanje zadeve Hubert Vedrine to pojasnil z besedami, da »nekatero zahodne države obravnavajo demokracijo kot religijo, ki jo je mogoče širiti s spreobrnitvijo pod grožnjo kazenskih sankcij«. Dokazov za utemeljenost Vedrinove trditve je več kot preveč ne le v nekdanjih socialističnih državah, ampak še zlasti v Latinski Ameriki in Afriki, da ne omenjamo Azije.

Politična hegemonija je oprta na ekonomsko. Ekonomska globalizacija ne le omejuje ekonomsko suverenost nacionalne države, ampak tudi prerazporeja moč med izvršno in zakonodajno oblastjo znotraj držav: krepi izvršno vejo oblasti in zmanjšuje moč zakonodajne veje. Ključni akterji globalnega vladovanja, kot so Svetovna banka, Mednarodni denarni sklad, Svetovna trgovinska organizacija in transnacionalne korporacije, ki ne poznajo nikakršnih demokratičnih mehanizmov državljske participacije, se pogajajo samo z izvršnimi oblastmi in jih s tem oddaljujejo od demokratične odgovornosti, moč zakonodajne oblasti pa omejujejo na drugorazredne »notranje zadeve«. Z globalizacijo se moč nacionalne izvršne oblasti kot deležnika v globalnih pogajanjih relativno povečuje na račun zakonodajne veje oblasti, kar je neposredno v interesu upravljalcev globalnega kapitala in dobro vidno v pogajanjih o reševanju svetovnega velekapitala v sedanji krizi.

Zunajparlamentarna »demokracija«

Brownova reakcija, s katero naj bi omejil erozijo pristojnosti nacionalnega parlamenta, h kateri je bistveno prispeval njegov predhodnik Blair, je žal osamljena. Običajnejše so spremembe v smeri krepitev izvršne oblasti, ki so bile najbolj očitne v ZDA v času Bushove vladavine. Populistična religija menedžersko učinkovite izvršne oblasti na račun demokratične legitimnosti in odgovornosti, pa naj gre za boj proti terorizmu ali za boj proti gospodarski recesiji – vedno pa gre za »boj«, ki zahteva »hitro in učinkovito« delovanje –, se s Sarkozyjem in Berlusconiem hitro širi tudi po Evropi.

Izvršna oblast se tudi v Sloveniji začinja oblikovati kot poseben politično-menedžerski sloj. Da se to izraziteje dogaja v času, ko so prvi slovenski karierni politiki okusili šarm bruseljskih dvorov in predsedovanja Evropski uniji, najbrž ni naključje. Tudi ni naključje, da je (bil) Blair vzornik tako vodji koalicije kot vodji opozicije; če ne drugače, vsaj s svojimi govori. Zato ne preseneča, da ima predsednik najmočnejše parlamentarne stranke v iskanju »konsenza« manj težav z izvršnimi funkcionarji (opozicijskih) strank kot s poslanci lastne stranke, saj gre za povezovanje poklicnih politikov nasproti onim, ki jim politika »niti

materialno niti duhovno ni življenjsko pomembna«, kot je pred 90 leti Max Weber opisoval politike »za en mandat«. Nova (sicer opozicijska) pobuda za »partnerstvo za razvoj«, ki so jo poleg premiera z naklonjenostjo sprejeli tudi vladni funkcionarji, postavlja predstavniški dom v vlogo priveska izvršne oblasti. V delovanju slovenskih političnih strank se v tem jasno razkriva »železni zakon oligarhije«, kot mu je dejal Webrov sodobnik Robert Michels, torej težnja po koncentraciji moči v rokah kariernih strankarskih elit.

Če naj namreč pridejo predlogi zakonov v parlament šele potem, ko so »pred začetkom uradne vladne procedure za potrditev (sic!) predloga zakona« usklajeni v dogovoru med izvršnimi funkcionarji vseh parlamentarnih strank, kot je predlagano v pobudi za partnerstvo, je parlament *de facto* odveč. Tudi doslej je sicer parlament deloval – v izrazitem nasprotju z ustavnim določilom, da so »poslanci predstavniki vsega ljudstva in niso vezani na kakršnakoli navodila« – predvsem kot dobro naoljen strankarski glasovalni stroj, toda v razpravi so prišle do izraza vsaj razlike in nasprotja med strankami, če že poslancem ni bilo dano javno uporabljati lastnega razuma. »Usklajevanje predlogov zakonov« zunaj javne razprave v parlamentu pa bi povsem prikrilo razlike in nasprotja v pogledih poslancev; parlament bi postal prazna forma in povsem odveč, saj bi o vsem odločale kar »podpisnice partnerskega sporazuma«. Potemtakem bi bilo najbolj enostavno, da bi na volitvah izbirali samo še stranke, katerih funkcionarji bi se »usklajevali«. Če bi parlament tudi *de iure* ukinili, bi še prihranili kakšnega pol milijona evrov vsak mesec, kar bi bilo precej več, kot davkoplačevalci privarčujemo s tem, da premier sam plačuje zapitek v svojem kabinetu.

Partnerstvo namesto demokratičnega dialoga

Paradoks ideje o iskanju konsenza med poklicnimi politiki na nacionalni ravni je posebej v tem, da – v nasprotju z npr. Brownovo pobudo – v globalnih okoliščinah, ki so izrazito nenaklonjene razvoju demokracije, namesto političnega iskanja poti za krepitev kozmopolitske demokracije še pogloblja odtujenost državljanov od politike. Namesto da bi iskali poti za uveljavljanje sistema odgovornosti deležnikov v globalnem vladovanju in še zlasti v Evropski uniji, ki jim danes ni treba polagati računov javnosti, bi radi še svojo odgovornost zavili v tančico skrivnostnega medstrankarskega konsenza in jo razpršili. Morda po zgledu sveta Evropske unije, v katerem se najvišji izvršni funkcionarji nacionalnih držav kot gosenica v metulja preobrazijo v vrhovno zakonodajno telo Evropske unije.

S tem politiki dajejo državljanom vedeti, da so le v breme pri sprejemanju pomembnih odločitev. Če se zakoni in druge pomembne od-

ločitve sprejemajo zunaj demokratičnih parlamentarnih procedur, državljani nanje kajpak ne morejo vplivati. Namesto da bi država skrbela za regulacijo in nadzor nad zasebnimi transakcijami, v katerih večina državljanov ne more sodelovati, sama ustvarja take transakcije in s tem državljane odvrča od politične participacije. Če se to dogaja že na ravni države, se lahko toliko bolj na ravni Evropske unije.

Slovensko politično zapečkarstvo

Za Slovenijo je vprašanje udeležbe državljanov v demokratičnih političnih procesih na transnacionalni ravni posebno pomembno zaradi relativne majhnosti, ki otežuje doseganje večjega vpliva v Evropski uniji. A politikom po vstopu Slovenije v EU očitno ni več kaj prida mar za to, da bi bile evropske teme predmet javnih razprav v Sloveniji. Ni torej presenetljivo, zbuja pa skrb, da je na zadnjih volitvah v Evropski parlament leta 2004 Slovenija z 28,3 odstotka dosegla četrto najnižjo volilno udeležbo (za Slovaško, Estonijo in Poljsko). K temu je gotovo prispevala tudi nepreglednost odločanja v Evropski uniji, ki preprečuje, da bi imele nacionalne javnosti prek oblikovanja javnega mnenja in obče volje nanj večji vpliv. A čeprav se tudi pri starejših članicah EU volilna udeležba zmanjšuje že vse od leta 1979, je bila leta 2004 povsod precej višja kot v Sloveniji, kar opozarja, da krivde za nizko udeležbo ni mogoče naprtiti bruseljski politični birokraciji, ampak predvsem slovenski.

Nacionalni parlamenti sicer še zdaleč niso idealne institucije javnosti in demokracije. Ne glede na to pa lahko imajo in bi morali imeti ključno vlogo v razvijanju »postnacionalne« demokracije. Predvsem bi morali biti bistveno bolj vpleteni v razprave in odločanje o mednarodnih zadevah in sporazumih, ki jih podpisujejo predstavniki izvršne veje oblasti. Razprave o teh zadevah v nacionalnih parlamentih bi povečale vidnost in pomembnost evropskih in globalnih zadev v nacionalnih javnih sferah, kar je prvi pogoj za vzpostavljanje večje odgovornosti deležnikov transnacionalnega vladovanja.

Lokalno partnerstvo za oblast pa namesto širjenja parlamentarnih razprav na pomembne evropske in svetovne teme celo razprave o pomembnih vprašanjih razvoja slovenske družbe skriva pred očmi javnosti kot pred nekakšnim nedoletnim otrokom, ki naj bi čim dlje užival otroštvo v nedolžni nevednosti. Junjske volitve v evropski parlament bodo pokazale, koliko je slovenskim politikom resnično za sodelovanje državljanov v nacionalnih in transnacionalnih političnih procesih.

Delo, 14. februar 2009

Konsenz, represivna toleranca in tiranija manjšine

Slovenija je eksperimentalna demokratična republika. Glede na njeno mladost to najbrž ni presenetljivo, vendar pa ni razveseljivo, da se premnogi raje učijo (če sploh) na lastnih napakah kot iz zgodovinskih izkušenj in spoznanj drugih. V zadnjem času državno eksperimentalno gledališče uprizarja igro oblikovanja političnega konsenza in morda ob tem ni odveč vsaj spomniti na nekaj bolj ali manj davno zapisanih »dramaturških« dognanj.

Naj vladarji odločajo ali ugajajo?

Pred pol tisočletja je Machiavelli zastavil vprašanje, kaj je za vladarja bolje – da ga imajo podaniki radi ali da se ga bojijo. Odgovor? Najbolje oboje, kajpada. Toda ljubezen do vladarja in strah pred njim sta težko združljiva, in če se je med njima treba odločiti za eno, je za vladarja strah boljša izbira, je bil prepričan Machiavelli.

Ljudje so namreč nasploh nevhvaležni, nestanovitni in strahopetni. Obljubili bodo svojo kri, življenje, otroke in lastnino, ko je izpolnitev obljube videti zelo daleč; ko pa bi bilo dano besedo treba izpolniti, se bodo obrnili proti vladarju. Pameten vladar se torej ne bo zanašal na obljube in prijatelje, ki jih je dobil z denarjem ali podeljenimi privilegiji.

Še več, pameten vladar si tudi ne bo prizadeval, da bi vsem ugajal. Prav nič ni narobe, če se javno raje predstavlja tako, da se ga bodo ljudje bali; to je prej lahko celo koristno, saj je strah ljudi v celoti pod vladarjevim nadzorom, medtem ko na to, da bi ga ljudje vzljubili, ne more neposredno vplivati.

V naravi ljudi je namreč, je pisal Machiavelli, da se manj pomišljajo prizadeti človeka, ki ga imajo radi, kot pa človeka, ki se ga bojijo. Naklonjenost temelji na zavezi, ki jo je mogoče kadarkoli prelomiti za lastno korist, saj ni nikakršnih sankcij. Strah pa izhaja iz zavesti o kazni, ki ji ni mogoče ubežati. Občutek moralne dolžnosti običajno žal ne odtehta strahu pred kaznijo.

Vladanje s konsenzom so sanje vsakega vladarja

Machiavelliju niti na misel ni moglo priti, da bi želja po ugajanju vladarja gnala tako daleč, da bi ga bilo celo strah pred nepriljubljenostjo. Že sama želja po ugajanju je za vladarja pogubna, strah pred nepriljubljenostjo pa nič manj kot recept za katastrofo.

A časi so se spremenili, kar je Edward Bernays pred slabimi sto leti pregnetel ideje svojega strica Sigmunda Freuda v »praktično znanost« manipuliranja z množicami. Univerzalno uporabnost in učinkovitost Bernaysove praktične znanosti ne dokazujejo le njegove propagandne akcije za spodbujanje ženskega kajenja ali propagandna podpora državnemu udaru v Gvatemali leta 1954, ki sta ga izvedla CIA in tedanja zloglasna United Fruit Company, ampak tudi Goebbelsova pohvala njegovim dognanjem. Z Bernaysom je javno mnenje postalo zgolj skuppek »nedoločnih, bežnih in spremenljivih sodb posameznikov«, s katerimi ni težko manipulirati.

Če se je dotlej ideja javnomnenjskega konsenza pojavljala le v kontekstu racionalnega razpravljanja, je takrat dobila nov, povsem drug pomen. Vladanje s konsenzom so postale sanje vsakega vladarja, še zlasti vsakega avtorskega »ljubljenega vodje«, ki ustvarja in ohranja konsenz v družbi tako, da vpliva na »nedoločne, bežne in spremenljive sodbe posameznikov«, v skrajnem primeru pa iz družbe odstrani drugače misleče. Nekaj groženj s sovražniki ljudstva ali individualnimi kazenskimi sankcijami je ravno prav za vzdrževanje primerne stopnje strahu ali vsaj nelagodja, ki ohranja lojalnost, (navidezno) enotnost in (navidezni) konsenz.

Konsenz kot izsiljevanje

A težava nastane, ko naj bi bil konsenz oblikovan neprisiljeno, v okviru demokratične vladavine. Je v demokraciji mogoče odpraviti nasprotja interesov in uveljavljanje moči in doseči enakost vseh državljanov? Je demokratična družba lahko povsem harmonična in so lahko odnosi v njej transparentni? Ali pa je demokratičnost družbe predvsem to, da se za univerzalnega predstavnika celotne družbe ne more razglasiti noben posamezni družbeni akter, ki bi ga legitimiral obči konsenz, ampak družbo »predstavlja« množica raznovrstnih akterjev? In če obstaja pluralnost akterjev, je odločanje s konsenzom bolj demokratično kot odločanje z večino glasov?

Precej razširjeno je prepričanje, da so pravila odločanja manj pomembna v posvetovalni demokraciji, saj naj bi bila odločilna težnja po doseganju konsenza, ki naj bi ga bilo vedno tudi mogoče doseči. Težava je najprej že ta, da posvetovalna demokracija v praksi ne deluje.

A tudi ko bi, bi bilo to prepričanje problematično, ker zanemarja možnost, da kljub izčrpni razpravi konsenza ni mogoče doseči, tedaj pa je treba uporabiti drugo pravilo odločanja, da je odločitev sploh lahko sprejeta. Dokazano je, da spontan ali neizsiljen konsenz ni mogoč, kadar je odločitev nujno treba sprejeti.

Poleg tega vsako pravilo odločanja strukturira predhodno razpravo. Če uveljavimo načelo konsenza, bodo tisti, ki želijo ohraniti obstoječe stanje ali pa je to zanje bolj sprejemljivo, manj naklonjeni kompromisu in bodo bolj verjetno zahtevali večje popuščanje nasprotni strani. Če pa velja pravilo večinskega odločanja, je treba v razpravi iskati zaveznike. Najboljša rešitev je torej še vedno večinsko odločanje, pred katerim mora biti dovolj časa za razpravo.

Tiranija večine ali tiranija manjšine?

Zadnje (zunaj)parlamentarno dogajanje na Slovenskem je odličen zgled nedemokratskih posledic prizadevanja za konsenzualno vladanje, ki ga je intuitivno opisal Abraham Lincoln v svojem znamenitem govoru v Gettysburgu pred poldrugim stoletjem: »Če se ne bo vdala manjšina, se mora večina, ali pa je konec vlade ... Večina, ki jo brzdajo ustavni nadzor in omejitve in jo je vedno mogoče zamenjati, ko se spremeni javno mnenje, je edini pravi suveren svobodnih ljudi. Kdor jo zavrača, bo zašel v anarhijo ali despotstvo. Soglasnost je nemogoča; vladavina manjšine je nedopustna; vse, kar ostane ob zavrnitvi večinskega načela, je bodisi anarhija bodisi despotstvo v takšni ali drugačni obliki.«

Po teoremu Kennetha Mayja izpred več kot 50 let je samo odločanje z enostavno večino pošteno, in sicer v dveh pomenih: ne privilegira niti določenih volivcev, da bi njihovi glasovi šteli več, niti določenih odločitvenih alternativ, za katerih sprejetje bi bilo potrebnih manj glasov. Če uporabimo kakor koli »obteženo« glasovanje (vsi glasovi niso enako vredni), favoriziramo določene volivce. Če uporabimo glasovanje s »kvalificirano večino«, favoriziramo določeno alternativo – ohranjanje obstoječega stanja, kajti če nobena alternativa ne doseže denimo dveh tretjin glasov, je to odločitev v prid obstoječemu stanju.

Nekateri teoretiki sicer oporekajo Mayjevemu teoremu »poštenosti« večinskega pravila, češ da je vsaj v nekaterih okoliščinah lahko v škodo drugim pomembnim vrednotam demokratične družbe. Tocqueville je bil prvi, ki je kritiziral »tiranijo večine«, ki da jo prinaša večinsko pravilo. Toda kot je opozarjal Lincoln, je vladavina manjšine bistveno manj demokratična kot vladavina večine, razen tega pa so v demokratični družbi vedno ustavne omejitve in ustavno varovane pravice, ki zmanjšujejo problem morebitne netolerantnosti večine. Pogoji

seveda je obstoj dejanske demokracije. Če bi v takih okoliščinah večina kršila ustavne pravice, bi s tem »z moralnega stališča upravičila revolucijo«, in do nje bi po Lincolnovem prepričanju tudi res prišlo, če bi bile kršene vitalne pravice (manjšine).

Politični konsenz kot represivna toleranca

Kot rečeno, vsako pravilo odločanja vpliva tudi na to, kako se sogovorniki vedejo v razpravljanju. Večinsko pravilo spodbuja oblikovanje preferenc v prid javnega dobrega. Kakor je pokazal že Bentham, odločanje za najboljšo alternativo za skupno dobro izhaja iz nujnosti, da je treba v javni razpravi dokazati veljavnost lastnih argumentov in z njimi prepričati druge. Prepričati pa drugih ne morem zgolj s sklicevanjem na skupni interes ali – še manj – s sklicevanjem na »naš« interes, razen takrat, ko poteka razprava v skupini somišljenikov. Več ljudi ko je treba prepričati, bolj tehtni morajo biti argumenti.

Na prvi pogled konsenzualno pravilo odločanja zahteva, da je treba prepričati več ljudi kot pri večinskem pravilu. A to velja samo takrat, kadar želimo spremeniti obstoječe stanje. Nasprotno pa lahko en sam glas za obstoječe stanje odtehta vse druge glasove, ki so za spremembe. Podobno je s kvalificirano večino: pravilo dvotretjinske večine omogoča zagovornikom obstoječega stanja zmago z eno tretjino glasov. Le pri večinskem pravilu je polovica glasov potrebna tako za odločitev za spremembo kot za odločitev za obstoječe stanje. Čeprav ni mogoče trditi, da je lahko večinsko načelo univerzalna rešitev za demokratično odločanje, nedvomno zmanjšuje možnost za uveljavljanje tiranije manjšine.

Večinsko načelo je bolj pošteno kot načelo konsenza še iz enega razloga. Načelo konsenza povečuje možnost vzpostavitve sistema »represivne tolerance«, kot ga je poimenoval Marcuse. Pogovor z »drugače mislečimi« je – na prvi pogled – videti spoštovanja vredno demokratično načelo, dokler se ne vprašamo, koliko drugačnosti v mišljenju (in sicer) je zares dovoljene, in dokler ne ugotovimo, da vedno obstaja meja tolerance in da so vedno nekateri onkraj nje.

Ta čas je denimo v Sloveniji videti, da razlike (med strankami) v pogledih na način izvajanja oblasti sodijo v območje tolerance, razlike med oblastjo in delavci v pogledih na reševanje krize pa ne več, in mora zato na sindikalnih demonstracijah posredovati policija.

Zaton predstavniške demokracije

Pogoltnost britanskih predstavnikov ljudstva, podkupljivost članov evropskega parlamenta, plagiatorstvo med nemškimi in slovenskimi politiki, vrtoglavi denarji za financiranje predsedniške kampanje v ZDA – vse to je le vrh ledene gore toneče predstavniške demokracije, ki je na začetku 21. stoletja ne obremenjuje le prevlada strankarskih interesov nad državnimi in državljanskimi, ampak tudi politično-gospodarski kriminal, v katerega so pogosto vpleteni »predstavniki ljudstva«.

Državljeni kot talci politikov

V razsvetljsko-utilitarnih razpravah 18. in 19. stoletja je imela ideja predstavniške demokracije revolucionarni potencial omejevanja monarhične absolutne oblasti. Jeremy Bentham, ki je slovel po tem, da je do najmanjše podrobnosti opisoval okoliščine in postopke praktičnega uresničevanja svojih zamisli, je sistem predstavniške demokracije zagovarjal tudi z enostavnostjo in učinkovitostjo njegovega delovanja, saj naj bi temeljil na le štirih, na prvi pogled dokaj nezahtevnih predpostavkah.

Prvič, Bentham je bil prepričan, da bodo ljudje za svoje predstavnike izbirali najpametnejše kandidate, saj bodo uvideli, da bodo prav znanje in izkušnje predstavnikov v največji meri zagotavljali uveljavitev interesov volilnega telesa.

Najpametnejši ljudje, ki bodo izbrani, bodo, drugič, razpravljali in odločali na podlagi argumentov in torej vedno sprejemali modre odločitve. To naj bi zagotavljala parlamentarna razprava, v kateri vsak poslanec javno predstavi argumente v prid odločitve, ki jo predlaga v korist svojim volivcem. Temu sledi tajno glasovanje, ko predstavniki glasujejo o predlogih po svoji vesti in razumu – torej tudi proti lastnim predlogom, ki so jih morda predstavili in javno zagovarjali, če se je v razpravi izkazalo, da so drugi boljši. Z javno predstavitvijo argumentov predstavniki izpolnjujejo svojo dolžnost do javnosti in svojih volivcev, s tajnim glasovanjem pa svojo odgovornost do celotnega volilnega telesa.

Bentham je, tretjič, zagovarjal stališče, da lahko predstavniki ljudstva uveljavljajo splošni interes samo, če so dosledno individualni,

če torej niso ujeti v skupinsko (strankarsko) identiteto in torej res lahko mislijo s svojo glavo, kot sta pisala že Rousseau in Kant. Rousseau je bil celo trdno prepričan, da se obča volja ljudstva lahko izrazi samo, če v državi ni nobenih posebnih skupin, ki bi bolj kot za obče skrbela za svoje posebne interese. Če se namreč posamezniki začnejo med seboj interesno povezovati, nastanejo stranke in klike, ki preprečujejo oblikovanje in izražanje obče volje, kar povzroča neenakosti v družbi. Če nastajanja skupin, kot so na primer politične stranke, ni mogoče preprečiti, pa je treba vsaj poskrbeti, da jih je čim več, in preprečiti neenakost med njimi.

Četrtrič, Bentham je določil učinkovite mehanizme, ki naj bi preprečili parlamentarni despotizem in korupcijo. Med njimi je bil najpomembnejši nadzor nad parlamentom, ki naj bi ga opravljal »tribunal javnega mnenja« in njegov najpomembnejši »organ«, tisk. Celotno delovanje oblasti mora biti organizirano tako, da nepretrgoma omogoča neposreden dostop javnosti.

Poltretje stoletje kasneje lahko ugotavljamo, da se je revolucionarna enostavnost ideje predstavniške demokracije sfizišla do neprepoznavnosti. Nobena izmed štirih Benthamovih temeljnih predpostavk ne velja, morda niti nikoli ni veljala: v parlament niso izbrani najrazumnejši; v parlamentu se ne razpravlja in odloča na podlagi argumentov; predstavniki ljudstva so strankarski vojaki in so le občasno izpostavljeni nadzoru javnosti.

Državljeni smo postali talci politikov, ki se bolj kot z družbenimi problemi ukvarjajo z uveljavljanjem lastnih (strankarskih, lokalnih, osebnih) pridobitnih interesov, ti pa so tudi ključni generatorji »političnih kriz«, kakršno imamo tačas v Sloveniji.

Miš pšeničko, mačka miško ...

Sodobna splošna kriza predstavniške demokracije ni le posledica neuresničenih Benthamovih predpostavk. Povzročata jo tudi vprašljiva legitimnost teritorialno oblikovanih predstavniških teles v dobi globalizacije in njihova vse večja nemoč, da bi učinkovito reševala probleme, ki po svoji naravi presegajo nacionalne meje.

V takih okoliščinah je demokracija pokleknila pred plutokracijo in strankarsko-državno birokracijo. Isti ljudje neomejeno krožijo med različnimi vejami oblasti in poslovnim svetom (ali pa kar ves čas sedijo na isti veji). To klikaško »preurejanje« demokratičnih idealov v imenu učinkovitosti in na račun legitimnosti odločanja je leglo korupcije in karikatura demokracije.

Poprej marsikdaj prikrita povezave med političnimi in ekonomskimi elitami so postale povsem očitne po zlomu globalnega finančnega

sistema. Pritiski finančne in bančne industrije na regulacijske in zakonodajne organe so se dramatično povečali. Po podatkih Corporate Europe Observatory je samo v Bruslju več kot 15 tisoč poklicnih lobistov, torej 16 na enega člana evropskega parlamenta, od katerih jih polovica ni registriranih. Za del članov evropskega parlamenta je bil lansko jesen to znak za alarm: javno so pozvali k podpori pri ustanavljanju ene ali več nevladnih organizacij, ki bi pomagale razvijati »protiznanje« o delovanju glavnih akterjev na finančnih trgih (bankah, zavarovalnicah, hedge skladih) in ga posredovati medijem in javnosti.

Tesna povezanost z zakonodajnimi organi je prislovično značilna za naftne družbe. Poročilo o delovanju British Petroleuma iz leta 2009 razkriva, kako je BP uspelo prepričati komisarje in politične elite EU, da so interesi korporacije BP identični interesom Evropske unije. To je korporaciji omogočilo uveljaviti profitno usmerjene pristope h klimatskim spremembam, kot sta na primer trgovanje s čezmernimi emisijami in spodbujanje tvegane odvisnosti od ruskega plina.

Na moč orjaških naftnih družb in nemoč zlasti manjših držav paradoksalno opozarja nedavna zmaga države Ekvador v tožbi proti Chevronu (ki ga je prevzel Texaco). Lani je ekvadorsko sodišče obsodilo Chevron na plačilo 8,6 milijarde dolarjev odškodnine, ker je v sedemdesetih in osemdesetih letih s črpanjem nafte onesnažil velik del ekvadorskega porečja Amazonke. Toda kot ugotavljajo poznavalci, korporacija Texaco te odškodnine ne bo nikoli plačala, saj država Ekvador nima moči, da bi izterjala dosojeno odškodnino, niti ne more doseči nikakršnih mednarodnih sankcij proti korporaciji.

Če smo državljani postali talci politikov, so politiki in celotne države postali talci vsemogočnih korporacij. Naj gre za lobiranje ali za manj civilizirane oblike pritiska, priče smo vse večjim razlikam v ekspertnem znanju in moči med legitimnimi predstavniki ljudstva ter samooklicanimi deležniki v (globalnem) vladovanju, ki ogrožajo temelje predstavniške demokracije.

Janusov obraz globalizacije

Neuspešnost ali odsotnost prizadevanj tradicionalnih nosilcev političnega odločanja, da bi našli nove legitimne načine demokratičnega reševanja problemov v spremenjenem gospodarskem in političnem okolju, je gotovo prispevala k razvoju novih oblik vladovanja na lokalni, nacionalni in nadnacionalni ravni. Te prinašajo nove udeležence in omrežja, ki bi hipotetično morda res lahko odpravili demokratični primanjkljaj, vendar pa je v praktičnih procesih vladovanja, ki jih obvladuje neoliberalna hegemonija, demokratično sodelovanje državljanov v veliki meri marginalizirano ali sploh onemogočeno.

»Denacionalizacija« odločanja prenaša pristojnosti za sprejemanje odločitev z nacionalnih političnih (predstavniških) institucij na tiste, ki delujejo v nadnacionalnem okolju, ne da bi se hkrati oblikovala transnacionalna politična skupnost kot legitimizacijska osnova odločanja. Še bolj škodljiva ovira participaciji državljanov je »depolitizacija«, s katero se odgovornosti političnih institucij prenašajo na »politično neodvisne« (kvazi)javne regulativne agencije, zasebne ali polzasebne organizacije. S tem so zadeve in odločitve, ki so bile prej vsaj formalno pod političnim nadzorom bolj ali manj reprezentativnih političnih teles, prepuščene tržni regulaciji. Načelo javnosti izgublja boj z načelom (»poslovne«) tajnosti in zasebnosti. Rezultat je, da globalno vladovanje omogoča zelo omejeno sodelovanje tistih, ki jih posledice odločitev najbolj prizadevajo – državljanov. Ni paradoksalno, da se kot reakcija na globalizacijske procese pojavljajo avtoritarni nacionalizmi; paradoksalno je le, da jih (bolj ali manj odkrito) spodbujajo politične elite, ki so v veliki meri odgovorne za denacionalizacijo in depolitizacijo.

Globalizacija ne izpostavlja posameznikov le vse večjemu številu nadnacionalnih odločitev in čezmejnih transakcij, pri katerih niti posredno ne sodelujejo, ampak tudi transakcijam, v katere so osebno vpleteni. Migracijska gibanja so najbolj očiten primer. Preseljevanje iz ene suverene države, v kateri ima posameznik državljanstvo, v drugo suvereno državo v državah odseljevanja ustvarja državljane nerezidente, v državah priseljevanja pa rezidente nedržavljanov, zaradi česar dobiva »članstvo v teritorialnih enotah« (državah) vse bolj prehoden značaj. Populacije nacionalnih držav sestavljajo državljani in rezidenti nedržavljanov, ki so državljani druge nacionalne države, ne pa tudi njeni rezidenti. Ni si težko zamisliti, da bodo v prihodnosti večino državljanov marsikateri »nacionalne države« sestavljali nerezidenti, ki so se odselili v druge države, večina rezidentov pa bo nedržavljanov, torej priseljenec iz drugih držav. Če ostajata aktivna in pasivna volilna pravica državljanski pravici, državljanstvo pa vezano na nacionalno državo, ostajajo rezidenti države, ki v njej živijo, delajo in plačujejo davke, niso pa »njeni« državljani, brez vsakršnih političnih pravic, podobno kot sužnji v antičnih grških demokracijah. Položaj državljanov nekdanjih jugoslovanskih republik na delu v Sloveniji, na katerih se lomi slovenski nacionalizem, je dobra ponazoritev take »demokracije«.

Predstavniki izgubljenega ljudstva

Vprašanje, kdo naj v prihodnosti sestavlja demokratično telo, demos, ki voli politično oblast in legitimira njene odločitve, ostaja brez jasnega odgovora tako v okviru spremenjene nacionalne države kot na širši, transnacionalni ravni. Če mislimo načelo vladavine ljudstva res-

no, bi morali v globalnem vladovanju razmišljati o tem, kako razširiti politično (volilno) telo celo onkraj skupnosti rezidentov nedržavljanov in državljanov nerezidentov – tako, da bi vključili vse tiste zunaj meja nacionalne države, ki jih lahko prizadevajo odločitve, sprejete znotraj dane države. To vprašanje postane še bolj zapleteno na transnacionalni ravni, kjer ni jasno niti, kdo (legitimno) sprejema odločitve, kaj šele, kdo jih legitimira; deležniki v globalnem vladovanju praviloma sploh ne potrebujejo mandata »ljudstva«.

Ideja jasnega razlikovanja med politično in nacionalno skupnostjo (demosom in etnosom) kot temelja postnacionalne demokracije je v ostrem nasprotju s prevladujočo prakso danes. Migranti so rezidenti nedržavljeni, dokler ne postanejo kulturno asimilirani in politično nacionalizirani, kot na primer določa nova madžarska ustava. Rezidenti nedržavljeni so odvisni od odločitev državljanov rezidentov in celo državljanov nerezidentov, vendar pa nanje ne morejo vplivati. Ideja »multi–kulti« naj bi bila po prepričanju Merklove, Sarkozyja in še koga politično »neuporabna«.

Zgodovinsko je bila vzpostavitev demokratičnega sistema tesno povezana z nacionalno pripadnostjo. Demos (politična skupnost ali vsi državljani) kot skupni subjekt reprezentacije, odločanja in pravic je bil neločljivo povezan z etnosom, z zamišljeno skupnostjo pripadnosti, z narodom. Globalizacija je odnos med njima spremenila do neprepoznavnosti. V nadnacionalnih okvirih etnos kot »naravni« temelj in okvir demokratičnih procesov (znotraj nacionalne skupnosti) ne obstaja. Znotraj nacionalnih držav pa vztrajanje pri izenačevanju populacij politične in nacionalne skupnosti spreminja »nacionalno politično« skupnost v avtoritarno tvorbo v odnosu do rezidentov nedržavljanov, izločenih iz politične skupnosti. Vzpon nacionalizmov v skoraj vseh državah Evropske unije in drugod po svetu opozarja, do so rešitve predstavniške demokracije iz obdobja razcveta nacionalnih držav preživete. Ne le, da povzročajo demokratični primanjkljaj; pravzaprav so postale celo grožnja demokraciji.

Avtokratska republika Slovenija

Demokracija kot najpogostejša sodobna oblika suverenosti oblasti (»ljudska oblast«) je pomensko ohlapen in zelo raztegljiv pojem tako v teoriji kot v praksi.

Za Kanta je bila demokracija po definiciji despotska, saj po njegovem razumevanju ne more uveljaviti načela delitve zakonodajne in izvršilne oblasti, na katerem temelji republikanska ureditev. Sodobnejša razumevanja pa postavljajo (predstavniško) demokracijo prav na republikanske temelje delitve oblasti na izvršilno, zakonodajno in sodno vejo, pri čemer pa je bistveno, kot je pisal James Madison, da so člani teh treh vej oblasti izbrani po med seboj neodvisnih poteh in nagrajevani za svoje delo avtonomno vsak znotraj svoje veje oblasti. Ker v tej »troedinosti« ni mogoče zagotoviti, da bi imele vse veje enako količino moči, je treba tudi znotraj njih vzpostaviti sistem varovalk in ravnotežij (npr. v zakonodajni veji z delitvijo na dva domova skupščine).

Ameriški »federalisti« so sicer verjeli, da je z načeli demokracije in delitve oblasti več težav v teoriji kot v praksi, a so bili prejkoslej v zmoti. Kako resne so danes težave s pojmovanjem demokracije v praksi, zgovorno kaže odnos evropskih institucij do ugotavljanja »obstoja očitnega tveganja, da bi država članica lahko huje kršila vrednote (...) spoštovanja človekovega dostojanstva, svobode, demokracije, enakosti, pravne države in spoštovanja človekovih pravic«, ki ga predvideva lizbonska pogodba (in prejšnja pogodba o Evropski uniji) kot temelj za uvedbo sankcij proti državam kršiteljicam demokratičnih načel in človekovih pravic.

Leta 2002 je Evropska unija zaradi vstopa ekstremistične Haiderjeve »japijske nacistične« Svobodnjaške stranke v tedanjo avstrijsko vlado uvedla sedemmesečne sankcije proti Avstriji in prisilila Haiderja, da je odstopil kot predsednik stranke. Ko je leta 1994 italijanska profašistična Alleanza Nazionale vstopila v vlado Silvia Berlusconija, EU ni reagirala. Glede na lizbonsko pogodbo bi bile lahko sankcije proti Madžarski zaradi lanskih ukrepov Orbanove konservativne vlade, s katerimi je posegla v avtonomijo sodstva, medijev, centralne banke in narodnih manjšin, precej ostrejšše kot pred desetletjem proti Avstriji, a se ni zgodilo pravzaprav nič.

Kriza odpira vrata avtorskim režimom

Videti je, da se toleranca do »poldemokratičnih« in avtoritarnih nacionalnih vlad v Evropi povečuje. V času sedanje očitno vse globlje in kompleksnejše krize so vprašanja ekonomske »vzdržnosti« skoraj povsem zasenčila vprašanja človekovih pravic in demokratičnega vladovanja. Predsednik evropskega sveta Herman Van Rompuy v svoji junijski viziji prihodnje Evrope kot »pristine ekonomske in monetarne unije« poleg treh ekonomskih »temeljnih kamnov« (finance, proračun, ekonomska politika) bolj mimogrede omenja zahtevo po »močnih mehanizmih za legitimno in odgovorno odločanje«, ki naj bi zagotavljalo javno podporo odločevalcem. Demokracija je torej potrebna le toliko, kolikor je »opornik« v graditvi ekonomske in monetarne unije. V takih okoliščinah so videti legitimna vsa politična sredstva »nacionalnih politik«, ki vodijo k »pristni ekonomski in monetarni uniji« ali pa so vsaj predstavljena kot taka.

Predsednik evropskega sveta svoje vizije nove Evrope ne gradi v vakuumu. Že v sedemdesetih letih prejšnjega stoletja je v Latinski Ameriki vrsta avtoritarnih režimov začela uspešno sodelovati s »tržnimi silami« kapitalizma, ki so jim omogočile izvajati njihovo politiko brez podpore ljudstva, zato pa z izdatno podporo tujega kapitala. Temu je sledil gospodarski vzpon azijskih tigrov ter Kitajske in Indije. Nekatere novejšje primerjave diktatorskih in demokratičnih kapitalističnih ekonomij razkrivajo, da diktatorski režimi lahko kljub manjši redistribuciji družbenega bogastva (ali prav zaradi tega) vzdržujejo višjo stopnjo gospodarske rasti kot klasične liberalne demokracije evropskega tipa. V taki viziji torej ni ogrožena le dosežena stopnja demokratične politične participacije, ampak tudi ideji distributivne pravičnosti in socialne države.

Podobno kot demokratični tudi avtorski režimi izbirajo različne strategije kot odgovor na ekonomske razmere, ki so v sodobnosti pretežno eksterno določene. Pri tem je na prvi pogled presenetljivo dognanje, da »mehki« avtorski režimi v obdobju negativne ekonomske rasti praviloma povečujejo represijo nad prebivalstvom.

Pri relativno nizki stopnji avtoritarne represije, ko je ta usmerjena samo na manjšinski del »problematičnega« ali »sovražnega« prebivalstva, lojalnost režimu zaradi povečane represije ni bistveno ogrožena. Nasprotno, stopnjevanje represije nad določenimi skupinami manjšin lahko v času krize celo poveča agregatno podporo avtorskemu režimu, saj trenutno neprizadeti del državljanov svojo izvzetost iz represivnih ukrepov šteje za ugodnost ali privilegij, bodisi materialni bodisi nematerialni.

Tudi slovensko zakonsko »uravnoteženje javnih financ« (ZUJF) je v precejšnji meri evfemizem za represivne ukrepe zoper manjšine, ki se jih loteva sedanja, glede na volilni izid »relativno nelegitimna« vlada. ZUJF je pridelek ekonomsko-ideološkega novoreka, ki ima začetke v »uravnoteženju medijev« in s katerim potekata tihi izbris (anti) junakov preteklega časa in države ter ustoličenje »pravih« junakov za prihodnost. Najbolj bizaren »varčevalni ukrep« aktualne vlade, ki opozarja tudi na ideološko določenost najnovejšega »uravnoteženja javnih financ«, je spomladanski odvzem simbolni izbris protokolarnih časti edinemu nekdanjemu predsedniku države, ki mu po sklepu vlade ne gre več avtomatično »pravica« do državnega pogreba. Izbris simbolni in fizični je mehanizem obvladovanja, ki je žal vpisan v temelje slovenske države in ga aktualna vlada s pridom uporablja tudi danes.

Izbrisani, prvič: 26.000 »neoseb«

Pred dvema desetletjema je bil več kot en odstotek prebivalstva Slovenije izbrisan iz registra stalnega prebivalstva Republike Slovenije. Ta žalostna in sramotna zgodba je konec junija letos dobila sodni epilog s sodbo drugostopenjskega senata evropskega sodišča za človekove pravice, ki ugotavlja, da je slovenska država izbrisanim kršila pravice iz evropske konvencije o človekovih pravicah, in ji zato nalaga vzpostavitev sistema odškodnin zaradi izbrisa. Slovenskih oblasti, ki so iz ideoloških razlogov zakrivile izbris in se potem z redkimi častnimi izjemami upirale popraviti krivic tudi z nespoštovanjem sodbe slovenskega ustavnega sodišča in zlorabo referendumске ureditve, evropska razsodba očitno ni omajala v prepričanju, ki so ga nekateri ves čas glasno oznanjali, češ da so izbrisani sami krivi za svojo usodo, ker so špekulirali z državljanstvom, zdaj pa bi radi kovali dobiček. »Slovenija nima denarja za odškodnine za izbrisane, saj nima niti denarja za nujne potrebe,« je bila lakonična reakcija vlade na sodbo. Verjetnost, da se bo Slovenija kdajkoli lotila vprašanja materialne in kazenske odgovornosti za izbris in strahotne posledice, ki jih je ta imel za skoraj 26.000 državljanov bivše države Jugoslavije, je očitno bore majhna.

Izbrisani, drugič: red star rdeča zvezda

Da sedanjo oblast vodi obsedenost z manihejskim fetišiziranjem dobrega in demoniziranjem zlega, ki je pogosto značilna za avtorske režime, ne kažejo le njeni (represivni) finančni ukrepi, ampak še posebej tudi simbolna dejanja. Z letošnjo osrednjo proslavo dneva državnosti se je oblast odpravila na orwellovsko pot graditve alternativnega mišljenja in zgodovine, simbolnega novoreka, iz katerega bodo izločeni vsi »simboli preteklosti«. In seveda vsi tisti, ki »neprimerne« simbole,

kot je rdeča zvezda, predstavljajo. Na primer praporščaki ZZB NOV. Morda tudi najnovejša kolekcija ameriških (na facebooku najbolj popularnih) sončnih očal red star? Dokler ne bo prepozno, si privoščite ogled tekme nogometašic Chicago Red Stars ali pa vsaj nogometašev beograjske Crvene zvezde.

Prevara z »nacionalizacijo« slovenske himne in slepilo z demoniziranjem rdeče (partizanske) zvezde sta simptoma »nove zgodovine«, ki jo očitno hoče spisati aktualna oblast ob hkratni demonstraciji pobalinskega odnosa do drugače mislečih, vključno s predsednikom države. »Kdor obvladuje preteklost, obvladuje prihodnost; kdor obvladuje sedanjost, obvladuje preteklost.« Orwell.

Izbrisani, tretjič: Franc Rozman Stane

Zvezda (sicer ne rdeča) krasi tudi kovanec za dva evra s podobo Franceta Rozmana Staneta, ki je nesrečno umrl sredi boja zoper okupatorje, star komaj 33 let.

Po njem je bila poimenovana vojašnica v Ljubljani. Nič več. Prejšnji teden izbrisana. Ali bo izbrisan tudi kovanec za dva evra?

In »medalja generala Franca Rozmana Staneta«, ki jo je doslej prejelo devet poveljnikov Slovenske vojske, ki so se izkazali pri delovanju v mednarodnih operacijah in na misijah? Se bo podobno kot z Zdravljico pomota zgodila tudi pesmi Komandant Stane?

»Zanamstvo ne bo nikdar slišalo zate. Do čistega boš izbrisan iz zgodovine. Spremenili te bomo v plin in te spustili v stratosfero.« Spet ta Orwell.

Izbrisani, četrtič:

26.000 »jugoslovanskih privilegirancev«

Dobrim 26.000 državljanom borcem NOB, žrtvam vojnega in povojnega nasilja, upokojencem JLA, administrativno upokojenim delavcem nekdanje notranje uprave, umetnikom, športnikom in državljanom, ki so plače prejeli v drugih republikah nekdanje Jugoslavije je slovensko »ministrstvo obilja« z računov izbrisalo večji ali manjši del pokojnin »brez podlage v plačanih prispevkih«. Po vladnem razumevanju so te pokojnine očitno ostalina privilegijev iz obdobja zla, ki jih je treba v novem času vsaj simbolno, če že ne v celoti tudi materialno, izbrisati. Skladno z evfemistično novorečno politiko vlade ukrep seveda ne govori o dejanskih motivih za odvzem dela pokojnin, ampak zgolj o »tehničnih« razlogih, češ da ne temeljijo na vplačanih prispevkih.

A to v celoti sploh ne drži za večino prizadetih slovenske državljanke, ki so plače prejeli v nekdanjih federalnih ustanovah, v JLA in v drugih republikah nekdanje Jugoslavije, za katere mora slovenska

država glede na aneks E sporazuma o vprašanjih nasledstva, ki so ga sklenile države naslednice SFRJ leta 2001, v celoti prevzeti obveznost plačevanja pokojnin (kar je Slovenija doslej tudi dosledno izvajala). Prav Slovenija namreč ves čas vztraja pri ozemeljskem načelu reševanja vprašanj sukcesije, ki ga na primer Hrvaška vztrajno zavrača, kar med drugim otežuje sporazum o zagrebški Ljubljanski banki.

Po vladnem razumevanju poseganje v pokojninsko pravico ne more biti protiustavno, saj naj s tem ne bi suspendirala pravic za nazaj, ampak jih ukinila za naprej. Po isti logiki, kot je to storila »jugoslovarjem«, ki so si v preteklosti »na napačen način« prislužili pokojnine, vlada lahko reši tudi problem odškodnin izbrisanim, ki jih zahteva ESČP. Z zakonom vsem prizadetim podeli pravico do državne pokojnine, nato pa z dopolnilom k zakonu o uravnoveženju javnih financ k 39 spremenjenim zakonom doda še štiridesetega in proračunske pokojnine izbrisanim naslednji dan suspendira.

Izbrisani, petič: 200 profesorjev

»Ministrstvo resnice« (minires, v Orwellovi Oceaniji zadolžen za medije, razvedrilo, izobraževanje in umetnost) z uravnoveževalnim zakonom pošilja v pokoj kakšnih 200 univerzitetnih profesorjev (od tega 160 ali šest odstotkov vseh učiteljev na ljubljanski univerzi), s čimer naj bi tudi znanstvena elita prispevala k »vitkejšemu« javnemu sektorju. Vlada zanika, da gre za prisilno upokojevanje, češ, saj se lahko zaposlijo v zasebnem sektorju. Pri tem se ne meni za odločbo ustavnega sodišča iz leta 1995, da »urejanje vprašanja, ali in v katerih primerih lahko zaradi posebnih razlogov visokošolski učitelji, znanstveni delavci in visokošolski sodelavci, ki so že dopolnili pogoje za pridobitev pravice do polne starostne pokojnine, nadaljujejo z delovnim razmerjem, sodi v okvir avtonomije univerze in visokih šol«.

Menda naj bi bil »javni sektor glede na sposobnost slovenskega gospodarstva prevelik«, kot je nedavno dejal ugledni slovensko-ameriški ekonomski strokovnjak in s tem implicitno izenačil »javni sektor« z »negospodarstvom« oziroma gospodarstvo z nejavnim sektorjem (kot da v gospodarstvu ni javnega sektorja in je vse, kar je v zasebnih rokah, »gospodarstvo«). Vlada očitno sledi tej logiki in zmanjšuje javni sektor tudi tako, da vse večji del sredstev namesto javnemu raje namenja zasebnemu šolstvu in zdravstvu. Selitev šolstva in znanosti iz javnega v zasebni sektor bo imela za posledico »vitkejši« javni sektor in problem »nesorazmerno velikega javnega sektorja« glede na »gospodarstvo« bo rešen!? Rešitev je res enostavna kot Kolumbovo jajce, samo nekaj inovativnosti je treba!

Pretakanje sredstev iz javnega v zasebno šolstvo pa ne bo imelo le pomembnih učinkov za »vitkost« javnega sektorja in države. Privati-

zacija šolstva dolgoročno omogoča tudi razdržavljenje oziroma privatizacijo odločanja o izobraževalnih vsebinah. Šole in fakultete bodo lahko »svobodno« odločale o »specifikah« izobraževalnih programov in z njimi preurejale učne programe zgodovine, biologije, geografije... Izobraževanje na vseh ravneh bo bolj dostopno otrokom iz bogatejših družin in pod nadzorom zasebnega kapitala, s čimer bo »uravnoteženje javnih financ« dolgoročno prispevalo tudi k »uravnoteženju« kritičnega mišljenja, kar je pomembna naloga ministrstva resnice.

V preddverju izbrisanih: državni svet (in ostali)

Za avtorske režime je značilno, da si v imenu zagotavljanja reda, varnosti in učinkovitosti prizadevajo omejiti ustavne svoboščine in moč zakonodajnih teles ter jih podrediti avtorski izvršilni oblasti. Liberalno-bonapartistična ideologija vladajoče slovenske politične garniture je med drugim uperjena zaenkrat še neuspešno tudi zoper državni svet, ki je napoti preoblikovanju državnega zbora v transmisijski glasovalni stroj vladajočih strank v izrednih razmerah (oziroma na izrednih sejah ter pri sprejemanju zakonov po skrajšanem postopku).

Za klasični republikanizem je bila delitev oblasti znotraj zakonodajnega sektorja (npr. dva doma v parlamentu in federalna ureditev, kot jo poznata ZDA in Nemčija) bistvena varovalka pred pretirano močjo izvršilne oblasti. V času globalizacije se nevarnost dominacije izvršilne oblasti eksponentno povečuje, kar je najbolj očitno v politični institucionalizaciji Evropske unije, v kateri novorečna »evrokracija« prikriva, da ne gre samo za izrazito prevlado izvršilne oblasti nad zakonodajno, ampak tudi za nejasne meje med njima. Oboje pomeni resno nevarnost parlamentarni demokraciji tako na ravni EU kot znotraj posameznih članic, katerih politične elite so videti bolj naklonjene »javno-zasebnemu partnerstvu« izvršilne oblasti in kapitala kot pa načelu delitve oblasti.

Ohranjanje in krepitev vloge drugega doma parlamenta (državnega sveta) je bistvenega pomena za utrjevanje načela delitve oblasti in s tem slovenske demokracije. To seveda ne izključuje njegove morebitne funkcionalne preureditve (npr. v dom pokrajin), vsekakor pa bi njegova ukinitve bistveno in pretirano okrepila izvršilno vejo oblasti.

Za države brez trdne demokratične (politične) kulture in tradicije, kakršna je tudi Slovenija, je prehod v avtorsko republiko v času krize realna nevarnost (priložnost?), še zlasti ob verjetni podpori kapitala in katoliške cerkve, ki pač ne utelešata načel demokracije in človekovih pravic. Še več: ne gre le za avtorsko grožnjo demokraciji, ampak tudi za despotistično grožnjo republiki in delitvi oblasti, kot razkrivajo težnje po politizaciji oziroma despotskem upravljanju na številnih pod-

ročjih od upravljanja državnega premoženja do športa, knjige, filma in medijev. Nadvse pomembno je zato aktiviranje civilne družbe, po drugi strani pa seveda ni naključje, da država njeno delovanje omejuje tudi z represivnimi organi. Kot kažeta zadnja primera ukrepanja zoper devet mariborskih protestnikov, ki so s plakati mirno pozivali h koncu izraelskega apartheida, in zoper ljubljansko mirno »blokupacijo MDDSZ« gibanja 15o s pozivom po zavrnitvi varčevalne politike ministrstva obilja, postaja celo uresničevanje ustavne pravice do zbiranja in združevanja na javnem prostoru zopet aktualno politično vprašanje.

VI.
PROPAGANDA IN
REKLAMA KOT
OBLASTNA
NEGACIJA
JAVNOSTI

Tuja radijska propaganda – zamazano okno v svet

Ljudje radi gledamo čez plot k sosedu. To najbrž ni novodobno odkritje. Je pa tudi res, da so plotovi sodobnega sveta vse nižji in da človekovo oko in misel zahvaljujoč sodobnim množičnim komunikacijskim medijem sežeta vse dlje. Le da premagovanje ogromnih časovnih in prostorskih razsežnosti ne more vedno mimo številnih čeri, ki jih je postavila narava, in zank, ki jih je nastavil človek.

Ali smo Slovenci in Jugoslovani bol zvedavi od svojih sosedov in drugih narodov po svetu, je najbrž prav tako nesmiselno vprašanje kot ugotavljanje, koga je lažje potegniti za nos. A če bi že poskušali zadevo kako pojasniti, bi se ne mogli izogniti spoznanjem o velikem pomenu pretoka ljudi, dobrin in sporočil med različnimi narodi in kulturami, zlasti o pomenu svobodnega pretoka sporočil za človekovo spoznanje in razumevanje dejanskosti, za »brezpogojno približevanje njegovih spoznanj objektivni resnici«, kot je nekoč zapisal Lenin.

Množični tisk konec prejšnjega stoletja, zlasti pa radio po prvi in televizija po drugi svetovni vojni so postavili tehnične temelje za vzajemno sporazumevanje med narodi vsega sveta. Toda tako kot se človeško spoznanje razvija iz neznanja in skozi vrsto relativnih zmot, tako so množični mediji po eni strani bistveni element naraščajoče integracije v sodobnem svetu, po drugi strani pa tudi sredstvo poglobljanja nasprotij v sodobni družbi, sredstvo duhovnega nasilja nad človekom in sredstvo politike, ki ogroža temeljne pridobitve človeka. Po Leninu, Gramsciju in drugih marksističnih mislecih morajo tudi zahodni avtorji danes priznati, da v temelju ni neideološkega, apolitičnega, nepartijskega zaznavanja dogajanj in sporočanja novic, da so uredniške odločitve ideološko utemeljene in da imajo politično razsežnost.

25 ur propagande na dan

Jugoslavija sodi med tiste države v svetu, ki je sorazmerno močno izpostavljena vplivu tuje propagande, kar je glede na njen geografski, predvsem pa politični položaj v svetu in v gibanju neuvrščenih povsem razumljivo. Če ne upoštevamo radijskih oddaj, namenjenih jugoslovanskim manjšinam v zamejstvu in oddaj v jezikih jugoslovanskih

narodnosti radijskih postaj Trst, Celovec, Tirana, Košut in Temišvar, oddaja za Jugoslavijo posebne propagandne oddaje 15 radijskih postaj iz 14 držav v skupnem obsegu skoraj 1500 minut na dan. Poleg treh svetovnih velikih sil – Sovjetske zveze, Združenih držav Amerike in Kitajske – imajo posebne oddaje za Jugoslavijo – običajno v srbohrvaškem, redkeje tudi v slovenskem in makedonskem jeziku – radijske postaje iz Velike Britanije, Francije, ZR Nemčije (dve postaji), Španije, Romunije, Bolgarije, Grčije, Turčije, Italije, Albanije in Vatikana. Sicer že nekoliko zastareli podatki po drugi strani kažejo, da kljub upadanju poslušanosti tujih oddaj v jugoslovanskih jezikih še vedno skoraj vsak šesti Jugoslovan redkeje ali pogosteje prisluhne tuji radijski propagandi. Tudi če se je delež poslušalcev v zadnjih letih še zmanjšal, je ta podatek dovolj prepričljiv dokaz pomena radijske propagande v sodobnem svetu.

Propaganda na radijskih valovih je obenem dovolj pomemben družbeni problem, ki ga je vredno (in celo nujno) natančneje proučevati. Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij pri Fakulteti za sociologijo, politične vede in novinarstvo v Ljubljani se je v sodelovanju z UNESCO tega problema lotil sredi leta 1973 in v poldrugem letu raziskovanja prišel do številnih pomembnih ugotovitev, s katerimi kaže vsaj bežno seznaniti slovensko javnost.

Ideologija na radijskih valovih

Z analizo propagandnih sporočil naj bi ugotovili vrednostno in ideološko usmerjenost tujih radijskih postaj – ne glede na njihovo formalno državno pripadnost, pripadnost skupini držav in določenemu družbenemu sistemu ali deklarirani usmerjenosti, marveč glede na pozornost, ki jo posvečajo posamičnim dogodkom in subjektom mednarodnih odnosov, ter njihovo vrednotenje.

Temeljno spoznanje v analizi propagandnih sporočil je povezano z razhajanjem tujih postaj med seboj, zlasti pa z jugoslovanskimi sredstvi obveščanja, v iskanju in pojasnjevanju poglobitnih tokov razvoja današnjega sveta in protislovij v njem. Razsežnost, ki kaže protislovnost položaja posamičnih držav v svetovni skupnosti njihovih pogledov na svet, ki se kažejo v propagandi, je v temelju ideološka. Ideološka ne zgolj zato, ker razpolavlja tuje propagandne postaje na zahodno (kapitalistično) in vzhodno (socialistično) skupino, marveč predvsem zaradi objektivne določenosti s kategorijami, katerih ideološki značaj je na dlani. Razhajanje med postajami je najbolj očitno tedaj, kadar obravnavajo najpomembnejše subjekte in gibanja v mednarodnih odnosih: Vzhod, Zahod, neuvrščenost, čilski državni udar 1973, Evropsko gospodarsko skupnost, splošni sporazum o trgovini in carinah, odno-

se med razvitimi in nerazvitimi. Se očitnejše je razhajanje, ko gre za predstavljanje lastnega pogleda na svet in ko se kapitalistične postaje bistveno drugače kot socialistične opredeljujejo do kolonializma, vojne, imperializma, reakcionarnih gibanj, kot sta fašizem in rasizem, delavskega gibanja, neodvisnosti in suverenosti držav, kolektivne varnosti, svobodne trgovine ter še posebej marksizma, komunizma in socializma. Nikakršnega dvoma ni, da gre za značilne ideološke simbole (ideologeme), ki jih dokaj pogosto uporabljata obe značilni skupini tujih postaj, vendar vsaka v različnih pomenskih in vrednostnih povezavah – torej iz različnih vrednostnih ali ideoloških izhodišč in z različnimi, pogosto celo diametralno nasprotnimi željami po vplivanju na jugoslovanske poslušalce in »spreobrnitvi«¹ jugoslovanskega pogleda nasvet. Jugoslovanski poslušalci so tako izpostavljeni (vsaj) dvema, dokaj celovitima in med seboj izključujočima se vrednostnima sistemoma.

»Vzhodni vrednostni sistem«² (poenostavljeno bi lahko rekli sovjetski in kitajski) je sicer skladnejši z jugoslovanskim kot pa »zahodni«³ (poenostavljeno gre za stališča držav članic NATO pakta), kar pa ne pomeni, da z njim v celoti sovpada, marveč le, da vsebuje nekatere pomembne prvine, ki so sorazmerno skladne z izhodišči jugoslovanskega samoupravnega sistema in politike neuvrščenosti. V kakšni zvezi so ta dejstva z idejo ali zahtevo po svobodnem pretoku informacij v svetu, o tem na tem mestu ne kaže posebej razpravljati. Vsekakor so dokaj skladna s tistimi ugotovitvami, ki izhajajo iz spoznanja, da si s socializmom in kapitalizmom v zgodovini stojita nasproti dva svetovna družbena sistema, čeprav to ne pomeni nujno, da mora značaj temeljnega nasprotja naše dobe voditi k zaostrovanja mednarodnih konfliktov. Vtem okviru je treba na ideološki in propagandni boj gledati kot na možno obliko razrednega boja v mednarodnih odnosih.

Posebnost ali sovražnost?

Na temelju značilnosti tuje propagandne dejavnosti (kaj, kako, kdaj in zakaj analizirane postaje obravnavajo in vrednotijo ter s kakšnimi – če sploh kakšnimi – argumenti) je mogoče tuje radijske postaje razdeliti v več tipičnih skupin: 1. Moskva in Sofija, 2. Atene in Ankara, 3. obe nemški postaji (Deutschlandfunk in Deutsche Welle) ter Rim, 4. London, Pariz in Washington ter 5. Peking in Tirana. Radio Bukarešta ne sodi v nobeno izmed ugotovljenih skupin, je pa po usmerjenosti najbolj soroden Radiu Beograd. Razen tega v klasifikacijo nista zajeti postaji Madrid in Vatikan – prva zaradi izredno slabe slišnosti v Jugoslaviji, druga pa zaradi povsem specifičnega poudarka verskim dogajanjem in vprašanjem, čeprav s tem ne menimo, da oddaje Vatikana niso (tudi) politično naravnane.

Dejstvo, da jugoslovanska radijska postaja nima značilnih lastnosti nobene izmed ugotovljenih skupin tujih propagandnih postaj, ki oddajajo za Jugoslavijo, nas spodbuja k razmišljanju o možnih učinkih teh programov na jugoslovanske poslušalce. Nedvomno so jugoslovanski poslušalci izpostavljeni več vrednostno in ideološko specifično naravnanim skupinam propagandnih postaj, katerih naravnost se značilno razločuje od jugoslovanskega vrednostnega sistema.

Tako naravnost tujih radijskih postaj, namenjenih jugoslovanskim poslušalcem, moramo z vidika jugoslovanskega družbenega sistema oceniti kot disfunkcionalno ali neskladno s procesi prenašanja in utrjevanja družbeno priznanih političnih norm, vrednot in načinov vedenja, lastnih jugoslovanski družbi. V skrajnih primerih lahko posredovanje socialistični graditvi jugoslovanske družbe tujih teženj v radijski propagandi označimo celo kot sovražno delovanje. Ker je taka vrednostna naravnost tujih propagandnih oddaj zavestna, namerna in organizirana, je v tej zvezi povsem umestno opozoriti na pomembne posledice zahtev po »absolutni« svobodi pretoka informacij in idej v svetovnih razsežnostih, ki se kaj hitro in lahko spremeni v kulturni in ideološki imperializem.

Za mir in sodelovanje med narodi

Raziskave kažejo, da imajo v Jugoslaviji največ poslušalcev radijske postaje Glas Amerike, Moskva, Bukarešta in Tirana. Več kot polovica poslušalcev tujih radijskih postaj, oddaj za Jugoslavijo izjavlja, da posluša več kot eno postajo; velika večina pa jih hkrati meni, da posamične tuje radijske postaje le včasih ali pa sploh nikoli ne poročajo povsem objektivno. Sklep, ki bi ga lahko izpeljali iz teh ugotovitev, bi lahko formulirali takole: jugoslovanski poslušalci poslušajo tuje postaje »kumulativno«, da bi lahko primerjali sporočila iz različnih virov in si ustvarili bolj celovito predstavo o zaznanem dogajanju.

Izmed štirih najbolj poslušanih tujih postaj pri nas pripada vsaka drugi ideološki skupini s specifično vrednostno usmerjenostjo, v vseh primerih pa značilno različno od usmerjenosti jugoslovanskih množičnih medijev. Taka naravnost, ki bolj ali manj izrazito teži k razvrednotenju norm in simbolov jugoslovanskega vrednostnega sistema, daje poseben pomen in nove naloge vsem socializatorjem od šole do množičnih komunikacijskih medijev pri oblikovanju zavesti o družbeni dejanskosti, še posebej – kot je poudarjal Lenin – pri razkrivanju družbenih protislovij sodobne družbe.

Podatki o selektivnosti Jugoslovanov pri poslušanju tujih propagandnih oddaj, ki jim odprtost jugoslovanskega komunikacijskega sistema ne postavlja nikakršnih tehničnih ovir, vsaj delno kažejo na

uspešnost socializacijskih procesov v jugoslovanski družbi. S stališča raziskovanja učinkovitosti tuje propagande je videti posebej pomembna zveza med prevladujočo tendenco vrednotenja propagandnih postaj in empirično »izmerjeno« poslušnostjo posamičnih postaj.

V Jugoslaviji najbolj poslušane tuje postaje sodijo razen albanskega »radio« v skupno postajo s splošno tendenco pozitivnega vrednotenja, kar pomeni sorazmerno konstruktiven pristop v obravnavanju svetovnih dogajanj in razvoja odnosov v svetu, vsekakor pa (vsaj) skladno z jugoslovansko splošno tendenco vrednotenja. Za Bukarešto, Moskvo in Washington ter še za Atene, Ankaro in Sofijo je namreč podobno kot za Radio Beograd značilno, da večino subjektov mednarodnih odnosov (držav, regionalnih in svetovnih organizacij) ter večino simbolov, ki odsevajo sodobne procese v mednarodnih odnosih, vrednotijo pozitivno. Nekoliko poenostavljeno povedano se v taki naravnosti izraža predvsem naklonjenost do miroljubnega sodelovanja med narodi (vendar zlasti med velesilami) ter aktivnost matičnih držav radijskih postaj pri reševanju sodobnih problemov v svetu. Druga polovica postaj (vse postaje zahodne Evrope ter kitajski in albanski radio) je mnogo bolj »pesimistično« usmerjena – bodisi zaradi izgubljenih iluzij o svojem svetovnem pomenu (Velika Britanija, Francija, ZR Nemčija) bodisi zaradi apriorističnega nasprotovanja zблиževanju med Sovjetsko zvezo in ZDA (Kitajska in Albanija).

Kakšen je razloček med coca colo in vodko?

Nikakršen, odgovarja Radio Tirana. Gre le za različni imeni istega imperializma. To je izhodišče in temeljni kriterij zaznavanja in vrednotenja dogajanja v svetu, ki ga uveljavljata pekinška in tiranska radijska postaja.

V oddajah obeh postaj prihaja najbolj do izraza posebna propaganda taktika, sicer značilna zlasti za obdobje hladne vojne po drugi svetovni vojni: črno-belo prikazovanje in vrednotenje dogajanj (tim. bipolarni vrednostni sistem). Črno je vse, kar je povezano z zahodnimi državami (zlasti ZDA) in Sovjetsko zvezo. Te države v oddajah Pekinga in Tirane nastopajo ves čas in izključno kot nosilke kapitalizma, kolonializma, imperializma, hegemonije, fašizma, diktature in revizionizma; zadnji simbol obe postaji uporabljata že kot sinonim za politiko Sovjetske zveze. V tem kontekstu poskušata obe postaji reducirati gibanje neuvrščenih kot boj zoper hegemonijo Sovjetske zveze in Združenih držav, prikazati popuščanje napetosti med Vzhodom in Zahodom kot superimperializem SZ in ZDA, prav tako pa vsa druga dogajanja kot podporo fašizmu in diktaturi kapitalističnih držav in Sovjetske zveze ali kot boj zoper imperialistično politiko velesil. Usmerjenost teh

oddaj je v ogromnem razkoraku z vrednostnim sistemom, ki ga želi praktično uveljaviti jugoslovanska družba. Pri tem je še posebej zanimivo, da obe postaji v svojih oddajah za Jugoslavijo naše dežele ne omenjata niti z besedo – celo ob takih dogodkih, kot je bila konferenca neuvrščenih v Alžiru jeseni 1973.

Okostenelost, togost teh oddaj za Jugoslavijo ne najde primere v programih drugih postaj, ki se propagiranja lastnih idej (bolj ali manj tujih jugoslovanskemu sistemu) lotevajo mnogo bolj »prefinjeno« in prikrito, kar zlasti velja za velike zahodne postaje (BBC, Pariz in Glas Amerike). Na ravni kitajske in albanske propagande ostaja le Radio Madrid – s to pomembno razliko, da svojo pozornost v največji meri namenja prav dogajanju v Jugoslaviji; najbrž ni treba podrobneje razlagati, da izraža svojo podporo najbolj reakcionarnim silam, ki zama poskušajo razvrednotiti ali celo s silo uničiti samoupravne temelje in revolucionarne tradicije jugoslovanske družbe.

Le grška in turška radijska postaja sta bili v obdobju pred ciprsko vojno tako zaposleni z lastnimi problemi, da sta celo v oddajah za Jugoslavijo poročali zgolj o svoji notranji politiki (kajpak o uspehih svojih politik, ki da sta praktično rešili skoraj vse probleme) ter o odnosih med Grčijo, Turčijo in Ciprom. Skoraj celotne oddaje teh dveh postaj so namenjene ustvarjanju pozitivnih stališč jugoslovanskih poslušalcev o grških in turških notranjih dogajanjih, nikakor pa ne uveljavljanju posebnega pogleda na svetovna dogajanja, ki je implicitno v oddajah obeh postaj skladen s politiko atlantskih zaveznikov.

Kriza kapitalizma in uspehi socializma

Čeprav je propaganda Moskve in Sofije mnogo bolj umirjena od kitajsko-albanske in je na ravni splošnega vrednostnega sistema, ki ga propagirata vzhodno-evropski postaji, relativno skladen s tistim, ki ga propagira v oddajah za tujino Radio Beograd, je taka »skladnost« ali »sprejemljivost« pogosto le navidezna. Sovjetska in bolgarska postaja pogosto govorita o dogajanjih v Jugoslaviji in odnosih naše države s socialističnimi državami vzhodne Evrope, pri čemer jim ne bi mogli očitati pretirane netolerance. Njuna kritična ost do Jugoslavije pa prihaja posredno do izraza v komentarjih o uspehih socializma vzhodne Evrope in obči krizi kapitalizma ter v ocenah politike neuvrščenosti. Temeljne vrednote teh oddaj so: zблиževanje med Vzhodom in Zahodom, pri čemer je poudarjena zlasti sovjetska politika popuščanja in razoroževanja; uveljavljanje socialistične demokracije sovjetskega tipa, ki omogoča družbeni in ekonomski razvoj ter uveljavljanje človekove osebnosti; podpora (nekaterim) osvobodilnim gibanjem; nesprejemljivost in sovražnost kitajske politike; komunistični internacionalizem in bratska

podpora zatiranim narodom. Moskva poudarja podporo neuvrščnim deželam, toda neuvrščnost pojmuje predvsem – in se sklicuje na Castra – kot revolucionarno povezanost med neuvrščnimi državami in socialističnim blokom vzhodne Evrope, da bi skupaj pokončili imperializem.

Podobno tudi jugoslovanski notranji razvoj postaji »osvetljujeta« v luči krize kapitalizma in uspehov socializma ter pri tem poudarjata kot nujne pogoje demokratičnega razvoja zlasti tiste prvine ekonomskega in političnega sistema vzhodno-evropskih držav, ki niso značilne tudi za jugoslovanski sistem (npr. centralizacijo, planiranje, odpravljanje tržnih mehanizmov ter seveda povezanost nacionalnih gospodarstev v okviru Sveta za vzajemno gospodarsko pomoč). Naposled se usmerjenost obeh postaj značilno loči od jugoslovanske tudi po značilni protikitajski naravnosti, saj Moskva in Sofija vrednotita simbol »maoizem« kot skupni imenovallec za celotno kitajsko politiko podobno negativno kot agresijo, terorizem, rasizem in imperializem.

Vsiljevanje zahodnih pogledov na svet

Med zahodnimi postajami sta poleg španskega radia le še obe nemški postaji očitno protijugoslovansko obarvani, za vse pa je bolj ali manj značilno, da v svojih oddajah poskušajo razvrednotiti dva temeljna konstitutivna elementa jugoslovanske politike: socializem kot svetovni proces, katerega del je jugoslovanski samoupravni sistem, ter ideje in praktično politiko gibanja neuvrščnih. Njihova skupna značilnost pa je hkrati prikrivanje propagandnega značaja objavljenih sporočil, ki se kaže zlasti v pogostem sklicevanju na druge vire, običajno na vodilne časnike matičnih držav in na izjave vidnih politikov in diplomatov.

Za vse postaje v tej skupini je posebej značilno sorazmerno negativno vrednotenje nekdanje Allendejeve vlade v Čilu, podobno pa tudi politike Sovjetske zveze in arabskih držav. Navidezna težnja po objektivnosti ali »nevtralnosti« do svetovnih dogajanj se na primer kaže v dejstvu, da postaje ne vrednotijo negativno le Allendejeve vlade ali arabskih držav, marveč tudi njim nasprotne sile (pučiste v Čilu in Izrael) – torej vse, ki »ogrožajo red in mir v svetu« – vendar slednje vedno z večjo mero »razumevanja«, tako da njihovo stališče pogosteje pretehta v prid pučistom in proti Allendeju, pogosteje v prid Izraelcem in protiarabskim državam kot pa obratno. V primerjavi z drugimi postajami je očiten njihov pozitiven odnos do treh, v času naše analize osrednjih dogodkov in najbolj izpostavljenih subjektov mednarodnih odnosov: podpora pučistom v Čilu, disidentom Saharovu, Solženicinu in drugim v Sovjetski zvezi, Izraelcem v vojni zoper Arabce. Taka usmerjenost sovпада z negativnim vrednotenjem neuvrščnosti, socializma, komunizma, marksizma

in osvobodilnih gibanj, v čemer zahodne radijske postaje (zlasti nemški) po reakcionarnosti svojih stališč (čeprav prevzetih iz »drugih virov«) pogosto prekašajo uradne izjave državnih in partijskih voditeljev. Tudi tu bi kot najbolj tipičen primer lahko izbrali »kritiko« Allendejeve politike po izvršenem državnem udaru 1973.

Medtem ko postaje socialističnih držav v propagandnih oddajah za Jugoslavijo velik del pozornosti posvečajo deželam v razvoju in osvobodilnim gibanjem, čeprav vsaka z lastnega zornega (ideološkega) kota, pa postaje zahodnih držav sistematično »pozabljajo« na tretji svet. Poslušalec teh oddaj nehoti dobi občutek, da se vse, kar je danes pomembnega, dogaja na razvitem Severu. Na sistematičnost enosmernega pretoka sporočil je že pred več kot dvema desetletjema opozorila Kayserova študija »En teden v svetu« (UNESCO 1953). Šele po konferenci v Alžiru pa je prišlo do jasno začrtane poti neuvrščenih držav tudi na področju uravnoteženega (in šele pod tem pogojem svobodnega) pretoka idej in informacij, ki je našla svoj izraz v ustanovitvi posebne tiskovne agencije neuvrščenih dežel.

Sodobne propagandne taktike

Če izvzamemo Radio Bukarešta, katerega vsebinska usmerjenost je zvečine skladna z usmerjenostjo jugoslovanskih medijev in ki pogosto poudarja uspešno sodelovanje med Romunijo in Jugoslavijo, so temeljna značilnost tujih radijskih oddaj za Jugoslavijo različna vrednostna in ideološka izhodišča pri ocenjevanju svetovnih dogajanj. Tuje propagandne oddaje jugoslovanskim poslušalcem ne omogočajo natančnejšega poznavanja in boljšega razumevanja dogajanj v svetu kot jugoslovanski mediji, saj obravnavajo pretežno iste dogodke, celo prav nič bolj poglobljeno, pač pa jih drugače vrednotijo ali povezujejo z vrednotami, ki se značilno, pogosto celo bistveno razločujejo od jugoslovanskih. Ta ugotovitev je toliko bolj pomembna, ker je le majhen del teh oddaj namenjen prikazovanju notranjepolitičnih dogajanj v matičnih državah, pretežni del pa nevralgičnim točkam sodobnih mednarodnih odnosov. O cilju teh oddaj ni nikakršnega dvoma: ne le doseči tolerantnost jugoslovanskih poslušalcev do tujih stališč, ampak spremeniti jugoslovanska stališča do sodobnih procesov v svetu. Razumljivo je tedaj, da tuje propagandne oddaje najbolj pogosto zadevajo jugoslovanski notranji razvoj in politiko neuvrščenosti, pri čemer »zadevati« lahko pomeni tako »sistematično izpuščati« kot »kritizirati ali podcenjevati«.

Po drugi strani vendarle lahko na temelju »jugoslovanskega primera« ugotovljamo, da je trideset let po drugi svetovni vojni v propagandni dejavnosti začel prevladovati afirmativen pristop, ki pogosteje hvali

kot kritizira (čeprav na primer hvali predvsem tisto, kar je različno od jugoslovanskega). Tak pristop je nedvomno pomemben napredek v primerjavi s propagandnimi taktikami v obdobju hladne vojne, čeprav to nikakor ne pomeni, da je sodobna mednarodna propaganda že postala sredstvo v boju za mir, enakopravnost in sodelovanje med narodi.

Raziskava je zadela propagandne oddaje 13 tujih radijskih postaj in oddaje beograjskega radia za tujino v septembru 1973. Poleg avtorja pričujočega prispevka so v raziskavi sodelovali Vladimir Batagelj, Anuška Ferligoj, nosilec Tomo Martelanc, Breda Pavlič in Mojca Drčar-Murko.

Udobje reklame v socialistični družbi

I. Družbeno-ekonomski temelji reklame in njen razvoj v kapitalizmu

Vloge (sodobne) reklame ni mogoče omejiti na čisto ekonomsko področje in s tem zanemariti njeno vpletenost v družbene integracijske in dezintegracijske procese, v sociokulturni razvoj in (nikakor ne nazadnje) v sfero (množičnega) komuniciranja. Toda, kolikor bolj dejansko hočemo pojasniti reklamo kot posebno vrsto človekove dejavnosti, podvržene specifičnim zakonitostim, tem bolj se izkazuje nujnost raziskovanja njenega odnosa do določene zgodovinske (vladajoče) oblike proizvodnje, v kateri je utemeljena; sicer ostanemo pri trivialnostih »civilizacijskega proučevanja«, kakršne je kritiziral Marx (MEW 26.1, 257), pri pojmovanjih reklame kot »načrtnega delovanja na človeško psiho z namenom, da bi ustvarili čim intenzivnejšo voljno pripravljenost za nakup reklamiranega blaga« (TP, 478), pri »kulturološkem« raziskovanju reklame kot sredstva za prenos kulturnih modelov (TP, 554). Ne gre sicer zanikati – in ne le zaradi znanstvene tolerance – da taka raziskovanja po svoje prispevajo k razkrivanju značilnosti (razvoja) reklamne dejavnosti, toda zgolj raziskovanje univerzalno-specifičnega v reklami vodi k izgubi (ali vsaj zamegljevanju) njenega bistvenega značaja.

Reklama kot »oblika porabe presežka«

Čeprav sredi prejšnjega stoletja reklama praktično ni obstajala razen v povsem omejenih (trgovskih) okvirih, je lahko Marx na podlagi analize razvoja kapitalističnih odnosov izredno natančno opredelil bistvene funkcije v proizvodnji presežne vrednosti na tedanji stopnji razvoja še odsotnega člena – reklame, ki se na razvitejši stopnji kapitalizma relativno osamosvoji in s tem navidezno prispeva tudi k osvoboditvi množičnokomunikacijske sfere izpod duhovne cenzure, dejansko pa jo podredi proizvodnji presežne vrednosti za kapital. »Velika civilizacijska moč kapitala« za Marxa ni le v »univerzalni industriji«, marveč tudi v ustvarjanju »sistema splošne eksploatacije

naravnih in človeških lastnosti«, v rušenju vseh meja, »ki ovirajo razvoj produktivnih sil, razširitev potreb, raznovrstnost produkcije in eksploatacijo in menjavo naravnih in duhovnih sil« (Grundrisse, 313). Reklamo lahko označimo za instrument, s katerim se uresničuje zahteva proizvodnje relativne presežne vrednosti po proizvodnji nove porabe: »Prvič, kvantitativna razširitev obstoječe konsumpcije; drugič: ustvarjanje novih potreb s tem, da se obstoječe propagirajo v širšem krogu; tretjič: produkcija novih potreb in odkrivanje in ustvarjanje novih uporabnih vrednosti« (ibidem, 312). Marx tu že opozarja tudi na vlogo luksuznih proizvodov v »civilizacijski tendenci kapitala«.

Med doslej najbolj ustvarjalne posege v problematiko reklamne dejavnosti za razjasnitev njenega bistva, ne le pojavnih oblik (ki so videti podvržene sorazmerno hitremu spreminjanju), zasnovane na Marxovih analizah, gotovo sodi Baranova in Sweezyjeva kritika monopolnega kapitalizma, v kateri posebej analizirata »prodajno aktivnost ... kot enega izmed alternativnih načinov porabe presežka (surplus)«, ki v monopolnem kapitalizmu dobiva odločujoč vpliv na ekonomijo (MK, 110, 111). Avtorja v svojem delu ugotavljata, da postaja reklama »glavno orožje konkurenčnega boja ... v ekonomskem sistemu, v katerem je konkurenca neusmiljena in ostra in v kateri maloštevilnost konkurentov izključuje zniževanje cen« (ibidem, 111). Z reklamo se dosega diferenciacija proizvodov, ki so dejansko nadomestki; in čim večja umetna diferenciacija je dosežena, tem bliže je proizvajalec diferenciranega proizvoda položaju monopolista, ki lahko zaradi privržnosti (podrejenosti) porabnikov njegovi posebni znamki, s čimer se povečuje togost povpraševanja, povečuje ceno svojih proizvodov. Od tod zaključek, da je dolgoročno naraščanje stroškov za reklamo znamenje dolgoročnega naraščanja profitov in zmanjševanja konkurence (ibidem, 113). Funkcionalnost reklame za ekonomijo (monopolnega) kapitalizma ni le v »redistribuciji dohodka«, tj. v realnem zniževanju mezd za kapital produktivnih delavcev zaradi zvišanja cen proizvodov za višino reklamnih stroškov, marveč predvsem v tem, da »absorbira, neposredno in posredno, velik del presežka, ki sicer sploh ne bi bil proizveden« (ibidem, 134). Reklama postane močan protistrup zoper tendenco monopolnega kapitalizma, da bi zašel v kronično depresijo, ker z načrtovano zastarelostjo, pogostnimi spremembami modelov in njihovo umetno diferenciacijo (s spreminjanjem videza, ne pa uporabne vrednosti) povečuje povpraševanje in s tem zvišuje raven zaposlenosti v »produkcijskem krogu« ter »splošno raven dohodka«. Ker s tem neposredno podpira delovanje kapitalistične ekonomije, so po Baranu in Sweezyju stroški za reklamo v kapitalističnem sistemu družbeno

potrebni stroški, le da »ekonomski sistem, v katerem so taki stroški družbeno potrebni stroški, že zdavnaj ni več družbeno potreben sistem« (ibidem, 133).

Baran in Sweezy sta si na jasnem, da o družbenih učinkih reklame ni mogoče razpravljati nasploh, marveč le tako, da dojamemo reklamo kot sestavino monopolnega kapitalizma. Logika učinkovanja reklame temelji na psihološki manipulaciji; čim močnejše so novo ustvarjene potrebe, višja je lahko cena proizvodov in večji profiti firme, ki te potrebe zadovoljujejo« (ibidem, 113). Pri tem je odločilno, da se privrženost potrošnikov določeni znamki ustvarja z vse bolj prefinjeno tehniko prepričevanja, ne pa s seznanjanjem o uporabni vrednosti proizvodov. Argument, da reklama omogoča množičnim medijem kvalitetno glasbeno in literarno proizvodnjo, s čimer naj bi bila upravičena njena eksistenca nasploh, primerjata Baran in Sweezy z zahtevo, naj bi »požgali hišo, da bi spekli prašiča. Ne gre le za resen dvom o vrednosti umetniških programov množičnih medijev, ki posredno ali neposredno služijo reklam; lahko bi jih nedvomno ustvarili ob neprimerno nižjih stroških za potrošnike kot (v primeru), ko jih morajo plačati prek komercialnih reklam« (ibidem, 116). Obeh, s stališča potrošnika poglavitnih negativnih učinkov reklame (tj. manipulacije in naraščanja cen) v kapitalističnem sistemu ni mogoče dejansko odpraviti drugače, kot da se odpravi reklama sama; temeljna predpostavka za to pa je odprava kapitalističnega sistema, kajti reklamna dejavnost je produktivna za kapital. Če tega ne uvidimo, zaidemo v iluzijo predstavnikov »ekonomske blaginje«, ki si prizadevajo ublažiti »najbolj škodljive rezultate kapitalizma, da bi okrepili prav tisti sistem, ki nujno proizvaja in reproducira te škodljive rezultate« (MK, 117), v katerih so skrite dejanske možnosti za njegovo preseganje.

Posredovanje reklame med kapitalom, množičnim komuniciranjem in delom

Medtem ko Baran in Sweezy obravnavata reklamo kot sestavino »prodajne aktivnosti«, »umetnega« spodbujanja povpraševanja zaradi povečevanja »presežka«, ki si ga prilašča monopolist, se na primer Holzer in Hund lotevata analize posredovanja reklame med kapitalom, množičnim komuniciranjem in delom. Baran in Sweezy vidita poglavitno težavo v pojasnjevanju bistva reklame v tesni prepletenosti »proizvodnih in prodajnih aktivnosti, tako da jih skoraj ni mogoče razlikovati«, v vse manjših razlikah med »delovno sposobnostjo in sposobnostjo prodajanja«, iz česar je »moderna ekonomija« izpeljala sklep o »neznanstvenosti razlikovanja med koristnim in nekoristnim proizvodom, med produktivnim in neproduktivnim delom, med družbeno

potrebnimi stroški in presežkom« (ibidem, 127). Ob tem kaže predvsem opozoriti na Marxova dognanja o razmerju med produktivnim in neproduktivnim delom v Teorijah o presežni vrednosti (ne da bi jih tu tudi posebej predstavljali), ki jih ameriška avtorja prezreta, in na njuno površno »kritično branje« Kapitala, s katerim utemeljujeta zamenjavo Marxovega pojma presežne vrednosti s »presežkom« (surplus) kot »razliko med tistim, kar družba proizvaja, in stroški te proizvodnje« (ibidem, 20), s čimer sta dejansko zamegljena in izbrisana izvor in skrivnost bivanja »presežka«, zakrito razmerje med delom in kapitalom v njem – podobno kot že v pojmu profita (Kapital III, 54). Druga kritična točka Baranove in Sweezyjeve analize je ta, da samoumevno uvrščata reklamo v »čisto« cirkulacijsko območje, in je tedaj treba stroške zanjo nadomestiti iz že drugod ustvarjene presežne vrednosti (prim. Kapital II, 163; MK, 108). Vprašanje je namreč, ali je reklamiranje zgolj posredovanje za realizacijo vrednosti ali pa je »posebno naložbeno področje produktivnega kapitala« (Kapital II, 167).

V raziskovanju odnosov med delom, reklamo, množičnim komuniciranjem in kapitalom opredeljuje Holzer štiri sklope funkcij množičnih medijev za povečevanje vrednosti kapitala in njegovo družbeno vladavino (KS, 129–136):

1. Množično komuniciranje je posebna vrsta kapitalističnega načina proizvodnje.
2. Z reklamiranjem blaga so množični mediji vključeni v območje cirkulacije blaga in realizacije presežne vrednosti. Hund (WN, 181–189) ob tem opozarja, da Holzer zanemari produktivni značaj reklame, ki naj bi bil v proizvodnji »informacij ..., ki izboljšajo potrošnjo oziroma jo sploh šele omogočajo« (WN, 187), torej v analogiji s funkcijo transporta in embaliranja. Hund pa ne uvidi da sama *produkcija* reklamnih sporočil ni že reklamna dejavnost v celoti (kot sama produkcija je zajeta v Holzerjevi 1. točki); iz takega pojmovanja je izločen ravno specifičen odnos, ki se z reklamiranjem udejanja med delom in kapitalom v komunikacijskem območju.
3. Množični mediji opravljajo »generične posle za kapital«: zagotavljajo njegovo oblast, utrjujejo kapitalistične družbene odnose.
4. Množični mediji »dopolnjujejo produkcijo, reprodukcijo in ,popravilo' individualne delovne zmožnosti«; potemtakem v določeni meri povečujejo vrednost delovne sile (KS, 135–136).

Ob zadnji Holzerjevi in Hundovi funkciji je treba opozoriti na dvoje, kar je bistvenega pomena za razumevanje reklamne dejavnosti in na kar oba avtorja pozabljata. Prvič, v čem je specifičnost množič-

nega komuniciranja v primerjavi z drugimi vrstami proizvodnje? Za Hunda in Holzerja je čas, ki ga prejemnik (recipient) v komunikacijskem procesu porabi za konzum sporočil, izključno čas nadomeščanja človekovih moči, iztrošenih v delu, kar je pogoj, da bi se proizvodni proces nemoteno odvijal naprej. Postavljena je analogija s proizvodnjo in porabo sploh; vseskozi je samoumevna predpostavka, da je delavec v procesu množičnega komuniciranja udeležen izključno kot porabnik, izključena pa je možnost, da v tem procesu kapitalist izrablja njegovo delovno silo.

Drugič, četudi bi prva predpostavka veljala (a poskušali bomo dokazati, da ne velja!), to še ne pomeni, da se s tem povečuje realna vrednost delovne sile. Holzerju se zdi, da z udeležbo v množičnem komuniciranju delavski razred ocigani kapital za del presežne vrednosti, ker se vrednost delovne sile povečuje. Ne upošteva pa, da se zaradi povečevanja intenzivnosti in produktivne sile dela lahko njena vrednost zmanjšuje in s tem narašča presežna vrednost, čeprav se cena delovne sile povečuje (torej v primeru, ko zvišanje cene delovne sile ne dosega stopnje njene hitrejše obrabe v procesu dela; Kapital I, 586–595, Kapital III, 967–968). V Hundovi in Holzerjevi analizi, v kateri avtorja sicer razkrivata nekatere pomembne momente v odnosu med razvojem množičnega komuniciranja, reklame in kapitalističnih proizvodnih odnosov, je problematično zlasti njuno razumevanje komunikacijskega procesa kot odnosa med množično proizvodnjo sporočil kot blaga in individualno porabo kot smotrom te produkcije. Reklamna sporočila v tem pogledu zanju ne pomenijo nikakršne izjeme. Hund dokazuje, da imajo reklamna sporočila za porabnika specifično, od reklamiranega blaga različno (dodatno) uporabno vrednost – sicer v proizvodnjo reklamnih sporočil vloženo delo ne bi moglo ustvarjati vrednosti! – pri tem pa se ne vpraša, ali ni videz, da so delavci v komunikacijskih organizacijah produktivni delavci, prejemniki pa zgolj porabniki, prav nasproten dejanskemu razmerju.

Reklama kot instrument prisvajanja presežne vrednosti

Marx odkriva bistvo kapitalistične proizvodnje v proizvodnji presežne vrednosti za kapitalista, v delu za povečevanje kapitala, v mezdnem delu, podrejenem kapitalu. Toda če nimamo pred očmi delitve na potrebno in presežno delo, vidimo mezdno delo le skozi kupovanje delovne sile, ne pa v njenem dejanskem udejstvovanju, tako da je videti, da delavec ne ustvarja (presežne) vrednosti, če svoje delovne sile ne proda. (Če delavec kupi časnik, ki ga potem bere, je to prepričljivo videti poraba, katere užitek se predaja v prostem času.) Udejstvovanje delovne sile za povečevanje vrednosti kapitala je s tem prikrito z

aktom nakupa oziroma prodaje delovne sile, ki naj bi določal razmejitve med delovnim in prostim časom. Spomnimo ob tem na Marxovo trditev, da se »v kapitalistični družbi prosti čas za en razred ustvarja s tem, da se vse življenje množic spreminja v delovni čas« (Kapital 1, 595); njeno praktično veljavnost lahko dokažemo prav na primeru reklame.

Običajna fraza meščanskih komunikologov je, da je reklamiranje dobrodelna dejavnost kapitala, ki s tem omogoča poceni udeležbo občinstev v množičnem komuniciranju. Da bi pokazali, za kakšno »dobrodelno dejavnost« v resnici gre, je treba predvsem natančneje določiti razsežnosti blagovnega značaja komuniciranja v kapitalizmu. Z reklamom in množičnim komuniciranjem izgine jasna meja med izrabo delovne sile v produkcijskem krogu in proizvodnjo delovne sile v območju porabe. Dokler se udeležba recipientov v množičnem komuniciranju samoumevno reducira na subjektivno porabo kot smoter proizvodnje, ostanemo pri videzu, da se v komunikacijski sferi nova vrednost ustvarja izključno v proizvodnji reklamnih in redakcijskih sporočil, medtem ko »konsumptivna produkcija« tudi v komunikacijski sferi ne velja za pravo proizvodnjo, kar je celo videti skladno s splošnimi odnosi med proizvodnjo in porabo v kapitalističnem sistemu. Toda s tem nikakor ni zadeto bistvo specifičnih odnosov v komunikacijski sferi, ni dejansko pojasnjen način, kako si kapital podredi komunikacijsko sfero. Šele z odpravo gole analogije med proizvodnjo nasploh in množičnim komuniciranjem je mogoče pojasniti neprestano naraščanje dela dohodka, ki ga realizirajo množični mediji s prodajo oglaševalcem, v odnosu do dela dohodka iz prodaje občinstvom. Kakšno blago dejansko kupujejo oglaševalci? Ali je to res »oglasni prostor in / ali čas«? Kakšno uporabno vrednost sploh le-ta ima za kapital?

Poglavitna značilnost kapitalističnega načina proizvodnje je proizvodnja presežne vrednosti kot neposredni namen in določujoči motiv proizvodnje; in le delovna sila ima tako uporabno vrednost (za kapitalista), da pri svoji porabi proizvede več vrednosti, kot je ima sama. Proizvodnja »oglasnega prostora in / ali časa« (tj. reklamnih sporočil) v komunikacijskih podjetjih je proizvodnja presežne vrednosti za lastnike komunikacijskih podjetij, ne pa tudi za kapitaliste drugih proizvodnih panog, ki se prelevijo v oglaševalce. Oglaševalci si z nakupom »oglasnega prostora in / ali časa« brez ekvivalenta prisvajajo »udeležbo« občinstev v komunikacijskem procesu, njihovo »neplačano«, presežno delo, navidezno »prosti čas«. Za količino vloženega presežnega dela občinstev se zmanjša realna vrednost delovne sile; rezultat je enak kot pri podaljšanju delovnega dneva (in za to tudi gre!) pri nespremenjeni produktivni sili in intenzivnosti dela: čeprav se absolutna velikost vred-

nosti delovne sile ne spremeni, se njena vrednost relativno zmanjša. Kapital, ustvarjen s prilaščanjem presežnega dela občinstev, se zalaga v reklamno dejavnost; v njej se torej troši vrednost, ustvarjena v procesu individualne proizvodnje »konsumpcijske zmožnosti« s tem, da se znižuje realna vrednost delovne sile! Ta proces ni le gibalno razvoja množičnega komuniciranja v monopolnem kapitalizmu, marveč tudi oživljajoča dejavnost za kapitalistični sistem v celoti. Pri tem je zasluga množičnih medijev, da zaradi »reklamnih stroškov« zvišana cena reklamiranih produktov ne zmanjšuje, temveč celo povečuje povpraševanje po njih, kar je pogoj za realizacijo v procesu reklamiranja prisvojen presežne vrednosti. Komunikacijska sfera postane v monopolnem kapitalizmu posebno področje »ustvarjanja konsumpcijske zmožnosti same kot potrebe«, proizvodnja načina in nagona porabe (Grundrisse, 14). Dvojni značaj dela, enotnost proizvodnje menjalne in s tem presežne vrednosti za kapital ter uporabne vrednosti za porabnika, se v množičnem komuniciranju izraža na dva načina: kot enotnost trošenja delovne sile v proizvodnji sporočil in individualne proizvodnje delovne zmožnosti z njihovo (u)porabo (množično komuniciranje) ter kot enotnost individualne proizvodnje »konsumpcijske zmožnosti« in udeleženosti delovne sile za povečevanje vrednosti kapitala (reklamna dejavnost). Medtem ko je s prvo stranjo enotnosti množično komuniciranje subsumirano pod splošne zakone kapitalističnega načina produkcije, je druga stran, ki je dejansko izhodišče prvi, specifika področja množičnega komuniciranja.

Ta dvojna enotnost nasprotij se kaže v členitvi medijske vsebine na »reklamni« in »redakcijski« del, vendar meja med njima nikakor ni tako jasna, kot je videti na prvi pogled. Zlasti z vse večjo proizvodnjo tako imenovanih rekreativnih vsebin se redakcijske vsebine vse bolj ize-
načujejo po svoji funkcionalnosti z reklamo. Razlika ostaja le v tem, da si presežno vrednost enkrat prisvaja posamezni kapitalist (oglaševalec), drugič pa celotni kapital ali država zanj oziroma da – v končni instanci – notranjo nesvobodo nadomesti zunanja: neposredno materialno odvisnost množičnih občil od kapitala neposredna duhovna odvisnost od advokatov kapitala. V obeh primerih je uporabna vrednost množično proizvajanih sporočil dejansko določena z interesom kapitala za proizvodnjo presežne vrednosti; navidezna materialna (cenejši nakup zaradi reklam) in duhovna obogatitev občinstev v množičnem komuniciranju je dejansko njihovo obubožanje (presežno delo in usklajevanje zavesti z odtujenimi medčloveškimi odnosi).

II. Protislovja med reklamo, blagovnim značajem proizvodnje in graditvijo samoupravnih socialističnih odnosov

Natančnejši premislek o zakonitostih razvoja reklamne dejavnosti v kapitalističnem sistemu je nujen, če hočemo razjasniti, da uveljavljanje »državnega socializma« in poddržavljanje komunikacijskega področja po zlomu buržoazne države ne spreminja bistva in družbeno-ekonomskih temeljev množičnega komuniciranja in reklame, marveč le njuno zunanjo podobo. V obeh sistemih sta reklamna in komunikacijska dejavnost podrejeni ustvarjanju in prisvajanju presežne vrednosti kot ekonomskega temelja politične oblasti, odtujene od delavskih množic, in s tem usklajevanju njihove zavesti z njim odtujenimi družbenimi odnosi. V obeh sistemih je občinstvo potisnjeno v vlogo individualnih proizvajalcev delovne in konsumpcijske zmožnosti, katere družbeni značaj se ne izraža v načrtovani izmenjavi dejavnosti, temveč v lastnosti občinstev, da kolektivno nastopajo kot blago, medtem ko so (rezultati) dejavnosti komunikacijskih in reklamnih organizacij odtujeni tistim, ki s svojim presežnim delom dejansko omogočajo njihov obstoj. V »preskoku« iz kapitalizma v »državni socializem« se nazoru kaže enotnost politične in ekonomske propagande (reklame) oziroma spreminjanje zunanjega polja propagande v propagando samo, spreminjanje individualnega v kolektivno prisvajanje presežne vrednosti na komunikacijskem področju. Razlika med sistemom, v katerem je sredstvo za prisvajanje presežne vrednosti predvsem reklama, in sistemom, v katerem gre prvenstvena vloga politični propagandi, ne spreminja bistva položaja občinstev v množičnem komuniciranju; razlike bi lahko označili zgolj za premik poudarka, določen z manj razvitimi proizvodjalnimi silami in s centraliziranim odločanjem o porabljanju presežne vrednosti. V takih razmerah ima reklama le omejeno funkcijo (pretežno zmanjševanje neplaniranih zalog), tem večje pa je proračunsko trošenje za realizacijo tistih funkcij množičnega komuniciranja, ki jih Hund označuje za »poročstvo splošnih pogojev produkcije« in »dopolnjevanje produkcije, reprodukcije in popravila delovne zmožnosti« (WN, 190–193); to na videz občinstvu omogoča poceni nakup (finančno dostopnost) množično proizvajanih sporočil, v resnici pa utrjuje delitev na »pooblaščen« in »nepooblaščen« avtorje, ki jo je ostro kritiziral že Marx v svojih zgodnjih delih (MEW 1), in parazitsko življenje komunikacijskih organizacij, katerih delovanje je preslikava monopolnokapitalističnih, čeprav določujoči smoter ni več profit neposredno.

O nekaterih pojmovanjih »socialističnega značaja« reklame

V množičnem komuniciranju se izraža odnos mezdno delo-kapital predvsem v tem, da 1. so sporočila množično proizvajano blago, in 2., da dobi blagovni značaj tudi »konsumpcijska zmožnost« tako imenovanega občinstva. Prav v ukinjanju dominantnosti blagovnega značaja proizvodnje vidi Marx temeljno potezo revolucionarnega preseganja starega sistema (Grundrisse, 88–89), ne pa (le) v odpravi izžemanja presežnega dela iz delavca kot določujočega motiva (zato kapitalističnega načina) proizvodnje. Potemtakem je. »socialistična blagovna menjava dialektično protislovje za neko dobo prehodnega obdobja od kapitalizma h komunizmu«, kot pravi Kidrič, iz česar pa ni mogoče izpeljati sklepa, da je z njo določeno bistvo (poglavitna značilnost) socialističnega razvoja.

Ali iz priznanja nujnosti blagovne proizvodnje in trga v socialistični družbi na sedanji stopnji razvoja izhaja, da je nujen (družbeno smotrni) tudi obstoj reklame? Naši reklamni strokovnjaki na to vprašanje brez pridržkov odgovarjajo pritrdilno; tako gredo razprave le v smeri odpravljanja »nesprejemljivih oblik«, »prijemov« reklamiranja, vsiljenih, podedovanih ali »izposojenih« od kapitalističnih reklamnih agencij, preračunanih na čim večji učinek na občinstva (nakup po vsej sili!), in uveljavljanja »socialističnih vrednot« v reklamah. Tudi sovjetski avtorji zastopajo enaka stališča; Tarabukin (»skladno« z Leninovo koncepcijo tiska kot »kolektivnega propagandista, kolektivnega agitatorja in kolektivnega organizatorja« (WB, 94) vidi bistveno spremembo v zamenjavi »kaotične kapitalistične reklame ... s principi organiziranja. ... Reklamni strokovnjak je organizator delovanja na psiho množic z reklamo« (TP, 485).

Ideje o družbeni koristnosti reklame v socializmu so praktičen dokaz »znamenj stare družbe«, iz katere izhaja nova, torej še refleks kapitalističnih proizvodnih razmerij. Konservativnost teh idej je v nesposobnosti, razkriti protislovja v razvoju reklame in se osvoboditi miselne podrejenosti obstoječemu. In, kar nikakor ni nepomembno, te ideje vzvratno učinkujejo na ohranjanje družbeno-ekonomske osnove, katere rezultat so. Napačnih predstav ljudi o reklamah, pogojenih z njihovim specifičnim položajem v družbeni delitvi dela, zato ne gre preprosto upravičevati s še nezrelimi novimi družbenimi odnosi, marveč jih moramo tudi kritično vrednotiti kot njihov zaviralni dejavnik.

Kritičnejši avtorji pričakujejo ali zahtevajo reklamo, ki naj ne bi presegala meja »normalnega obveščanja kupcev«; njen cilj naj bi bil »objektivno obveščati potrošnike o možnostih proizvodnje (in storitev) in o neposredni ponudbi (izboru, kvaliteti, ceni itd.) te proizvodnje (in storitev) jugoslovanskih delovnih kolektivov na domačem trgu«

(IR, 219). Hkrati naj bi bila socialistična reklama tudi povezana v sistem planiranja, »zasnovana na vsebinskih značilnostih samoupravnih družbenih odnosov«. Taki »racionalnejši načini tržnih komunikacij« naj bi pripeljali do tega, »da bi vse OZD začele svojo lastno dejavnost prilagajati potrebam, zahtevam in razvoju individualne in družbene potrošnje, namesto da so njihova prizadevanja (in stroški) usmerjeni v obratno smer, to je v prilagajanje tržišča njihovi proizvodnji«. Reklama bi morala »izvajati svoj vpliv ne samo na strukturo tekoče potrošnje, marveč tudi na njen prihodnji razvoj oz. na strukturo investicijske potrošnje (planiranje!)« (ibidem, 220).

Ob takih idejah o možnostih (in potrebah) razvijanja reklamne dejavnosti v naši družbi je seveda vprašanje, kaj se tako samoumevno označuje za reklamo (oziroma »ekonomsko propagando«) v socialistični družbi kot nasprotje kapitalistične reklame, ki naj bi po teh pojmovanjih bila »neogibno nujno ‚zlo‘« za kapital (?!). Konsekventna izpeljava citiranih idej je v zaključku, da »ekonomska propaganda samoupravnega združenega dela« ne reklamira več (samo) proizvodov, marveč (tudi) potrebe, ne usmerja (samo) povpraševanja, temveč (tudi) ponudbo. V tem naj bi se izkazale socialistične »metode in oblike ekonomske propagande«.

Ob tem kaže poudariti, da za zgled navedene ideje dejansko sodijo med sorazmerno kritične v povodnji tekstov o socialistični ekonomski propagandi, v katerih se srečujemo tudi z idejami o nujnosti oblikovanja samoupravne interesne skupnosti za reklamo, ki naj bi med drugim zagotavljala »lojalnost in strokovnost« reklame (RL). Z mnogo manj lojalnosti do obstoječe vloge reklame pri nas je na temelju dosedanjih ugotovitev potrebno vnovič izpostaviti, da je bistveni značaj reklame opredeljen z razpolaganjem oglaševalcev in komunikacijskih organizacij s presežno vrednostjo, ki jo ustvarjajo drugi. Nesmiselno je »dokazovati« (dejansko: propagirati) skladnost reklame s socialističnimi družbenimi odnosi, ki naj bi bila dosežena zgolj s spremenjenimi oblikami in metodami. Družbeno uporabno vrednost reklamnih (in s tem tudi redakcijskih) sporočil določa interes kapitalista za proizvodnjo in prisvajanje presežne vrednosti, ne pa potrebe občinste, potencialnih porabnikov. Reklama je s tem bistvena sestavina kapitalističnega tržnega gospodarstva (in ne »nujno zlo«!), saj prispeva k usklajevanju porabe s proizvodnjo ne glede na uporabno vrednost reklamiranih proizvodov za kupca, marveč s tem, da s proizvodnjo vedno novih »potreb«, množične porabe, zagotavlja pogoje za povečevanje vrednosti kapitala.

»Progresivnost socialistične reklame«, njena »lojalnost« do socialistične družbe je le v tem – in več po sami njeni naravi tuti biti ne more – da si je »pustila« prepovedati reklamiranje proizvodov, ki ogrožajo fizično eksistenco individua (alkohol, tobak) in s tem v

končni instanci nje same. Kakšna oblikovna sprememba! Če je reklama oživljajoča dejavnost razvitega kapitalističnega gospodarstva, pa njeno vdiranje v tržno gospodarstvo v socializmu krepi prav tiste tendence, ki jih poskušamo omejiti (če se že ne dajo odpraviti na sedanji stopnji razvoja) z zavestnim družbenim načrtovanjem in delovanjem, katerega smoter je usklajevati ekonomski napredek z razvojem humanejših medčloveških odnosov. Reklama lahko postane dejansko socialistična samo tako, da se odpravi, tako kot jo kapitalistični sistem lahko odpravi samo s tem, da odpravi samega sebe.

Reklama kot negacija družbenega planiranja in dogovarjanja

Težavnost uresničitve zahteve po odpravi reklame v naši družbi je v tem, da je pogosto velik del dejavnosti komunikacijskih organizacij ekonomsko utemeljen v reklamni dejavnosti, da je parazitsko ustvarjen dohodek temelj njihove (družbeno koristne, pa tudi ne) dejavnosti. Toda prav nikakršnega dvoma ni – ponovimo za Baranom in Sweezyjem – da bi bilo mogoče to dejavnost uresničevati z mnogo manjšimi stroški za »porabnike«, ko bi z družbeno presežno vrednostjo dejansko razpolagali njeni tvorci, skupnost proizvajalcev, ne pa posamezniki namesto njih »v njihovem imenu«. Reklama je predvsem sredstvo za prisvajanje presežne vrednosti in bilo bi naivno zatrjevati, da je s sredstvom, ki je po svoji naravi kapitalistično, ki svoji podjetniški »svobodi« (privilegiju) podreja dejansko svobodo komunikacijske sfere, mogoče vpejati nove družbene odnose. Svoboda reklame ni avtentična svoboda, marveč je svoboda (na način) kapitala, ena izmed svoboščin, ki ima za predpostavko nesvobodo drugih; dejanska svoboda pa privilegije izključuje (SR, 104; MEW 1, 67–71). In ne nazadnje: Ali se ne skriva v dobrohotni popustljivosti do reklame tudi popustljivost do buržoaznih idej o »človeških pravicah« in »demokraciji družbi«, v katerih nastopa reklama kot dokaz »svobode tiska«, ki jih (očitno uspešno) razširja buržoazna politična propaganda (SR, 104 et passim).

Reklamni strokovnjaki v svojih razpravah o oblikovnem spreminjanju, prilagajanju reklamne dejavnosti vodilom razvijanja socialističnih družbenih odnosov ne pozabljajo na ugotovitve mnenjskih raziskav, da so občinstva naklonjena reklamam, da jih reklamna sporočila ne motijo, da so jim – nasprotno – običajno v zabavo. Da je taka naklonjenost reklamam, celo potreba po njej, najprej rezultat same proizvodnje reklamnih sporočil in šele kasneje predpostavka njenega učinkovanja, je iz tega pojmovanja seveda izločeno.

Če razvoj proizvodnih sil kot svojo predpostavko zahteva »produkcijo nove konsumpcije« in če se na sedanji stopnji razvoja proizvodnih sil v

socializmu kaže, da je blagovna proizvodnja (še vedno najbolj) učinkovita oblika njihovega razvijanja, iz tega še ni mogoče izpeljati sklepa, da je tudi reklama še vedno najbolj ustrezna oblika kvantitativnega in kvalitativnega razširjanja in ustvarjanja novih potreb. Iz dejstva, da v vseh sodobnih oblikah tržnega gospodarstva obstaja reklama kot sredstvo razširjanja kroga porabe, pač ni mogoče izpeljati sklepa, da je naravna in večna spremljevalka vsake oblike tržnega gospodarstva. Reklama je nujna (»smotrna«) v razmerah, ko je določujoči cilj proizvodnje menjalna, ne pa uporabna vrednost, torej proizvodnja presežne vrednosti za kapital, in mora prenehati obstajati, ko začne v proizvodnih odnosih dejansko prevladovati družbeno razdelitev delovnega časa na različna proizvodna področja namesto prejšnje stihijne, tržno (na temelju menjalnih vrednosti) določene; ko menjavo menjalnih vrednosti nadomesti »menjava dejavnosti, ki bi bile določene s skupnimi potrebami, s skupnimi smotri« (Grundrisse, 88). Če je (naj bi bil) v sistemu socialističnega samoupravljanja »plan predvsem instrument delavcev, njihovih samoupravnih organizacij in skupnosti ter družbeno-političnih skupnosti v uresničevanju njihovih družbenih, gospodarskih, socialnih, kulturnih, političnih in drugih interesov in potreb, kakor tudi njihovi pravic in medsebojnih obveznosti in odgovornosti« (SP, 1130), če je torej (naj bi bilo) družbeno planiranje proizvodnje instrument skupnosti proizvajalcev, s katerim usklajujejo svoje potrebe in interese, potem v takih odnosih ne more biti praznega mesta za reklamo, ki proizvaja porabo zaradi povečevanja presežne vrednosti, s katero privatniško razpolagajo posamične organizacije združenega dela. Reklama zanikuje družbeno dogovarjanje; da to velja tudi za državno birokratsko planiranje, na bistvu nič ne spremeni. Naj bo reklama še tako lojalna do svojega nasprotja – družbenega dogovarjanja, nujno in predvsem ostaja njegovo nasprotje. Če se dejansko zavzemamo za to, da bi reklamo spravili v okvire »normalnega obveščanja kupcev«, potem moramo geslo o socialističnih oblikah in metodah reklame zamenjati z zahtevo po ukinitvi reklame. V čem je sicer razlika med »normalnim obveščanjem kupcev« od obveščanja občanov sploh? Zakaj naj bi bilo področje porabe izločeno iz realizacije ustavne norme, po kateri je »obveščanje delovnih ljudi o vseh vprašanjih, ki so pomembna za njihov družbeno-ekonomski položaj« opredeljeno kot eno izmed področij solidarnega zadovoljevanja skupnih potreb? Predpostavka za uresničenje te zahteve pa je seveda spremenjen način pridobivanja dohodka komunikacijskih organizacij.

Neutemeljeno bi bilo pričakovati, da je tako zahtevo mogoče uresničiti čez noč. Naposled ne gre predvsem za to, kdaj jo je mogoče uresničiti, marveč za razkrivanje bistvenega značaja reklame. To tem bolj, ker ideje o »socialistični reklami«, ki jih propagirajo reklamni strokov-

njaki pri nas in v drugih socialističnih deželah, postajajo »vladajoče ideje«, zasidrane v zavesti množic, kot kažejo empirične raziskave: ker se v takih idejah izraža dejansko protislovje med razvijanjem blagovne proizvodnje in uveljavljanjem samoupravnih družbenih odnosov, ne pa tudi zavest o tem protislovju, kar je gotovo dobra predpostavka nadaljnjega stihijnega razvoja reklame v naši družbi. Po teh predstavah naj bi razvijanje reklamne dejavnosti v naši družbi ukinilo njene (kapitalistične!) ekonomske temelje; njeno nadaljnje razvijanje se utemeljuje z idejami o (možnih) funkcijah reklame (v smislu »dobrodelne dejavnosti«), ki so njeno dejansko zanikanje (npr. »objektivno obveščanje«). Ali pa je morda treba reklamo zdaj in tu razumeti kot »neposredno ustvarjanje pogojev in spodbujanje organiziranja potrošnikov blaga oziroma uporabnikov storitev, da bi se raziskovali in ugotavljali interesi potrošnikov in planirali in usklajevali odnosi med proizvodnjo in potrošnjo na trajnejši podlagi«, kar je po 23. členu zakona o združenem delu dolžnost organizacij združenega dela, ki »proizvajajo oziroma prodajajo blago ali opravljajo storitve za neposredno porabo občanov«?! Ustvarjeno duhovno zmedo o »socialističnem značaju« reklame lahko s pridom izrabljajo tisti posamezniki in skupine (in torej tudi organizacije združenega /?/ dela), ki iz reklamne dejavnosti »pridobivajo dohodek«, ki si torej v njej in z njo – v nasprotju s temeljnimi načeli graditve socialističnih družbenih odnosov – prilaščajo del družbene presežne vrednosti. In prav zato je kritika predstav o »socialistični reklami« tem bolj potrebna.

Citirana literatura

- Baran P, Sweezy P., *Monopolni kapital*, Stvarnost, Zagreb 1978 (MK)
- Holzer H., *Kommunikationssoziologie*, Rowohlt, Reinbek 1973 (KS)
- Hund W. D., *Wahre Nachricht und Informationsföetisch*. Luchterhand, Darmstadt u. Neuwied 1976 (WN)
- Marx K., *Grundrisse*, Dietz Verlag, Berlin 1953.
- Marx K., *Theorien über den Mehrwert*, MEW Verlag, Berlin 1974
- Marx K., *Kapital I – III*, Cankarjeva založba, Ljubljana 1961–1973
- Kardelj E., *Smeri razvoja političnega sistema socialističnega samoupravljanja*, Komunist, Ljubljana 1977 (SR).
- Kardelj E., »O sistemu samoupravnega planiranja«, *Teorija in praksa*, 1976, št. 12 (SP).
- Marx K., »Debatten über Pressfreiheit und Publikation der Landständischen Verhandlungen«, *MEW I*, Dietz Verlag, Berlin 1974.
- Lenin V. I., »Womit Beginnen?«, v: *Lenin über die Presse*. KUM, Leipzig 1960 (WB).
- Ravnikar I., »Cilji in metode ekonomske propagande«, *Teorija in praksa*, 1979, št. 2 (IR).
- Radio Ljubljana, Val 202, 18. 12. 1978 ob 9.45 (RL).
- Treći program, Radio Beograd: 1979, II (TP).

Pandorina skrinjica?

Trije meseci novejša zgodovine Slovenije v Jugoslaviji

Kdo so prijatelji ljudstva, ki tako vneto skrbijo za narodov blagor, da bi mu raje nataknilo plašnice kot dopustili nekaj oživljajočega vznemirjenja? Kdo so blagovestniki, ki goreče izganjajo zlega duha specialnih vojakov iz narodovega telesa? Kdo so sovražniki ljudstva, ki širijo izmišljene govorice in vznemirjajo javnost? Kdo ustvarja napeto ozračje pričakovanja dneva D, kjer D ne pomeni nujno prve črke demokracije?

Nešteto je (novih pa tudi že ničkolikokrat ponovljenih) vprašanj, ki bi jih lahko zastavili ob junijskih aretacijah v Sloveniji, čeprav niso prve – tudi te vrste ne – v naši novodobni zgodovini. A prvič v tej zgodovini se je zgodilo, da so aretirani – Borštner, Janša, Tasič – postali »medijske osebnosti«. Ne spomnim se, da bi množična občila pri nas kdaj na prvih straneh in v napovedih informativnih oddaj na radiu in televiziji dan za dnem govorila o državljanih, ki jim je bila (začasno?) odvzeta prostost. Da bi koga v Jugoslaviji priprli, pa bi ga potem politični tednik predstavil tako rekoč v portretu tedna – ne kot razbojnika ali sovražnika, ampak preprosto kot medijsko zanimivega občana, zanimivega za občinstvo zaradi stvari, s katerimi se ukvarja, in idej, kijih objavlja? Te vrste privilegij so doslej imeli le tuji državljani, ki so postali disidenti in so jim bili mediji pri nas tem bolj naklonjeni, čim manj so bili naklonjeni sistemu, ki jih je napravil za disidente. Je mogoče s takim vzorcem pojasniti tudi tokratno silovito vznemirjenje javnosti in zasuk v medijski konstrukciji dogodkov? To bi bilo vendarle preveč preprosto, čeprav so očitna tudi prizadevanja, da bi »afero« pojasnili natančno s tako dvovalentno logiko črno–belega slikanja stvarnosti, ki naj bi izhajala iz apriornega negativnega stališča do JLA, socializma, Jugoslavije.

Zadnje spremembe v medijski konstrukciji stvarnosti dovolj jasno pričajo tudi o spremembah v zunajmedijski stvarnosti, o (vse bolj jasnih) spremembah v množični zavesti, o družbenih odnosih in ne nazadnje tudi o razmerju sil v (slovenski) družbi, v katerem novinarstvo zlagoma pridobiva avtonomijo, brez katere novinarstvo kot poklic

v pravem pomenu niti ne more obstajati. Spremembe v slovenskem novinarstvu v osemdesetih letih so neke vrste barometer sprememb v družbi. Obdobje mitologizacije »samoupravnega novinarstva« in »obveščanja za odločanje« – posredovanja znanja in »vzgajanja« občinstevev, ki sta temeljno novinarsko delo v paternalističnih komunikacijskih sistemih – je bilo najprej načeto z avtonomizacijo novinarstva v odnosu do lokalnih oblasti, v bistvu sicer še vedno s posnemanjem hierarhičnih odnosov (»kritika periferije iz centra«), vendar brez ideološko-retorične govorice, značilne za vse poprejšnje povojno obdobje. Če je bil dotlej sistem (socializem, samoupravljanje) nedotakljiv – pač skladno z videzom njegove notranje neranljivosti – in je bilo »kritično novinarstvo« zvedeno na kritiko mednarodnega okolja (kapitalizma, državnega socializma), postane tedaj lokalna kritika legitimna novinarska praksa. So novinarji odprli Pandorino skrinjico?

Vse več nesreč, ki vznemirjajo javnost, je nato dobilo nacionalne barve: lokalna kritika je vse bolj dobivala mednacionalne razsežnosti, čeprav se je hkrati prostor svobodnega razpravljanja odpiral tudi navznoter in odmikal meje javno dopustnega (ne da bi se odprl kazenski zakonik in zdrznil javni tožilec) vse bliže političnim elitam. Vse bolj je postajalo očitno, da smo si v Jugoslaviji najbolj podobni v tem, da smo vsi med seboj različni. Nenadoma so nam mediji odkrili (ali smeli – ali morali odkriti), da imamo v Jugoslaviji Kosovo. Mit uspešne, nekonfliktne družbe se je podrl. Po letu ali dveh »preračunavanj« se je izkazalo, da je Jugoslavija čez glavo zadolžena – ne Jugoslavija, ampak nekateri v njej bolj, drugi manj. Da imamo (imajo) milijardne zavožene investicije. Na vrsto je prišla federacija – enim bolj, drugim manj po meri. Mit Revolucije, Štafete, Partije. In mit JLA.

Vloga medijev v teh mednacionalnih in nacionalnih diferenciacijah je bila pogosto določena z avtoriteto politike; če so mediji po eni strani nedvomno odpirali prostor javnega razpravljanja, jim po drugi strani tudi ni manjkalo jasne tendence političnega partikularizma. Če vsakršna in torej tudi nacionalna diferenciacija (lahko) prispeva k razvojnim spremembam, pa prav tako (lahko) spodbuja pretirane integracijske reakcije v sistemu, ki se zaradi konfliktnosti ciljev in/ali sredstev za njihovo uresničitev vzpostavlja na principu izključevanja (»zero-sum-game«) in je obremenjen s predsodki, frustracijami in blokadami. Da je Jugoslavija zelo dober primer takega sistema, ni treba posebej dokazovati: že naštetih primeri so dovolj. Bolj pomembno je vprašanje, zakaj je ta sistem dominanten, čeprav nas je politika dolgo prepričevala (in smo sami sebe prepričevali), da je prav različnost bistvena razvojna prednost našega sistema. Preprost je le načelen odgovor: zato, ker je v vseh sodobnih kompleksnih in notranje diferenciranih (četudi ne na-

cionalno) družbah mnogo težje »zmagovati« kot preprečiti drugemu, da bi »zmagal«. Najhuje pri tem je, da sistem izključevanja lahko hitro degradira na stopnjo, v kateri izgubljajo (izgubljam) vsi, naj se pojavljajo še tako »optimalni« programi (nacionalnih) delov celote. In v tem je gotovo »racionalno jedro« novih unitarističnih (in celo represivnih) tendenc, ki »naj bi rešile, kar se v Jugoslaviji še rešiti da«.

Medijsko poročanje o junijskih aretacijah le delno – marginalno – zaznamuje ta vzorec, ker se v aferi pač pojavlja JLA, v nekem smislu reprezentant »enotnosti«. Vendar gre v bistvu za proces, ki teži k lastnemu »zmagovanju«, ne pa »premagovanju« drugih – k dejanski demokratizaciji odnosov v družbi. Vse do zadnjega vznemirjenja javnosti v Sloveniji je visel nad novinarsko kritiko Damoklejev meč kritike novinarjev kot najbolj odgovornih za vznemirjanje javnosti. Naj so bili novinarji še tako blizu »dobro obveščenih« (nacionalnih) političnih krogov in so spoštovali njihove instrukcije, jih to ni moglo obvarovati nenadnih sprememb njihovih »delokrogov«: zamenjavi urednikov in uredništev niso bile nič nevsakdanjega. Zdaj pa je videti, da je paternalizem načet tudi na morda najbolj občutljivi točki prikrite cenzure – v kadrovske politiki. In šele tu se začena resnična avtonomija in odgovornost novinarstva.

Od prvih kritik političnih funkcionarjev lokalnega formata do uzakonitve in udejanitve že davno deklarirane pravice občanov (in s tem tudi novinarjev) do objave lastnega mnenja tudi o političnem je minilo le nekaj let, pa vendar je ta družbeni čas mnogo daljši, kot pa ga lahko izmerimo s fizikalno mero. Pomembnejši, usodnejši. In spet tudi minljiv.

Spomin je sicer varljiv, pa vendar. Ne spomnim se, da bi doslej politika kdaj tako hitro, enodušno (SZDL, partija, predsedstvo republike, republiška skupščina), javno in s tako malo varnostne distance (manevrskega prostora) podprla novinarje in javnost v njihovi kritiki neke, sicer v zakonu formalno utemeljene prakse. Tako rekoč še včeraj se raje ni zmenila zanje ali jih je celo prepustila sodnim mlinom, da bi javnost obvarovala nevšečnega vznemirjenja. Danes pa politika sama opozarja, da aretacije (nič več poročanje o aretacijah!) vznemirjajo javnost in med občani ustvarjajo nezaupanje v institucije političnega sistema in državne organe. Novinarji so »čez noč« dobili pravico, ki jo je že pred petdesetimi leti prvi jasno formuliral B. Brecht – spremeniti poročila vladajočih v odgovore na vprašanja vladanih. Namesto objavljanja uradnih komunikejev v stilu »govorice o državnem udaru so neutemeljene in zlonamerne«, se v tisku in na televiziji pojavi intervju z notranjim ministrom, ki odgovarja na sicer še klecajoča novinarjeva vprašanja, čeprav tudi s farsičnimi odgovori, na primer, da je bil edini razlog za

pičlost v obveščanju javnosti o aretacijah ta, da ne bi škodovali dobremu imenu osumljenca.

Nedvomno sicer drži, da novinarstvo samo ne obrača kolesa zgovine, da je pač eden od številnih vzvodov demokratizacije družbe, a gotovo tudi ne najmanj pomemben. Če kje, potem so aretacije Borštnerja, Janše in Tasiča v novinarstvu odprle novo stran demokratiizacije. Ali na stežaj – Pandorino skrinjico?

Novinarskega »izziva prihodnosti« v Sloveniji niso sprejeli le JLA, ki je tak izziv neposredno sama izzvala s tem, da je vse postopke svojih pravosodnih organov zavila v plašč molka in vojaške skrivnostnosti, in večina jugoslovanskih politik. Če so slovenska množična občila v junijskih dogodkih prišla korak bliže svojemu pravemu značaju – v avtonomiji utemeljeni odgovornosti, pa to ne velja za poročanje ostalega jugoslovanskega tiska o novi »slovenski aferi«, ki junijske aretacije obravnava pretežno po tradicionalnem vzorcu »separatističnih teženj«, ki je postal dominantna interpretativna shema (že) ob dogajanjih na Kosovu. V začetku osemdesetih let je tudi slovenska politika še sistematično oporekala medijem pravico do mnenjske avtonomije, češ da hočejo postati »partner«, sogovornik politiki (državi in partiji), namesto da bi ostali njena transmisija. Danes je odnos oblasti do medijev po eni strani postal bolj toleranten, hkrati pa se je jasno razcepil; medtem ko je prevladujoči del (v Sloveniji) začel sprejemati »tisk novega tipa«, ki ga je mogoče povezati tudi z zatonom strogo partijskega tiska v vsej Zahodni Evropi, je manjšina (?) prignala novinarske in ostale »partnerje« zunaj državno-partijske oblastne strukture do »sovražnikov socializma« in »kontrarevolucionarjev«. Tak evlucijski vzorec ni značilen le za odnos do kritičnega novinarstva, ampak ga lahko spremljamo z določenim časovnim zamikom tudi v odnosu do gibanj in drugih (semi)organizacij v sferi politične javnosti. Specifičnost, če že ne prednost medijev v primerjavi z duhovnimi strujami v porajajoči se kritični javnosti v Sloveniji je nedvomno v tem, da so mediji že »tradicionalno« organizirani (institucionalizirani) za profesionalno specifične – komunikacijske funkcije, ki sicer segajo tudi v politično sfero, a nimajo neposredno političnih ciljev. Ker je njihovo družbeno učinkovanje zato relativno predvidljivo in omejeno, je oblast do njih kot institucij (ne sicer vedno tudi do posameznikov v njih) bolj tolerantna kot do fluidnih skupin v javnosti, npr. številnih gibanj, pa čeprav izgublja neposredno kontrolo nad njimi. Družbena gibanja pa so bila zaradi postavljanja alternativnih razvojnih (političnih) ciljev vrsto let in so ponekod še vedno na meji legalnega (oblastno dopustnega) z močno omejenimi možnostmi vsakršnega, kaj šele enakopravnega sodelovanja v javnem (političnem) razpravljanju. Tudi ob junijskih aretacijah ustanovljeni

odbor za varstvo človekovih pravic je še v tem položaju; medtem ko ga je del oblasti priznal za legitimen (političen) subjekt, ga je drugi del (zlasti JLA) postavil tako rekoč izven zakona, ki ne more biti »partner« v pogovorih o pomembnih rečeh, še zlasti ne, če gre za vprašanja državne varnosti.

Kajpak ni nič manj pomembno vprašanje, ali slovenski junij '88 oziroma pomlad od marca naprej odpira ali zapira tudi druga obzorja. Junijske aretacije so očistile nekaj prahu z zastarele kazenske zakonodaje, ki je ne zanimajo »malenkosti«, kot so človeške pravice, pa čeprav deklarirane tudi z našo ustavo. A mar je res paradoks junijskega vznemirjenja (slovenske) javnosti samo v tem, da so aretacije in preiskovalni postopki v celoti skladni z zakoni, da je javnost torej nenadoma vznemirjena zaradi nečesa, s čimer in v čemer dejansko živi že desetletja, ne da bi se vznemirjala? Človeku, ki ni vpeljan v skrivnosti in zanke prava in zakonov, o tem ni mogoče kompetentno soditi, a nekaj je vendarle očitno tudi pravnemu laiku. Oblastniška skrivnostnost postopkov, ki naj bi zavarovali vojaške skrivnosti, ne more vzbujaati zaupanja javnosti. Nasprotno, v vsaki civil(izira)ni družbi tako rožljanje Z oboroženimi strahovi mora sprožiti vznemirjenost, naj bo zakonodaja taka ali drugačna, naj bodo preiskovalni postopki še tako formalno zakoniti. Gre torej za demonstracijo moči kot za naključje ali nepazljivost? Pripornikom je bila odvzeta ustavno zajamčena pravica jugoslovanskih državljanov, da so obveščeni o dogodkih v domovini in po svetu, ki so pomembni za njihovo življenje in delo. Prepovedati državljanu brati časopise na pragu 21. stoletja je podobno, kot bi ga stradali. Kako je tedaj z ustavno zajamčenim spoštovanjem človekove osebnosti in človekovega dostojanstva v kazenskem in vsakem drugem postopku, med odvzemom oziroma omejitvijo prostosti? Mar v interesu preiskave priporniki ne smejo biti obveščeni, da se je zaradi njihovega pripora zganila tako rekoč vsa slovenska javnost in se povezala v Odbor za varstvo človekovih pravic?! In ne imeti stikov s svojo družino?

V številnih javnih obravnavah junijskih aretacij, njihovih vzrokov in političnih posledic so bila upravičeno postavljena v ospredje vprašanja dejanskega značaja pravne države, v kakršni živimo in ki omejuje prostor civilni družbi – vprašanja, s katerimi sta se vsaj posredno pogosto ukvarjala tudi priprta Janša in Tasič. Nič nenavadnega torej ni, da aretacij ni mogoče obravnavati zunaj konteksta teh razprav. Tudi potem, ko je po več kot dveh tednih iz Beograda prišlo sporočilo, kakšne vrste dokument sta imela v posesti Janša in Tasič. Vojaška skrivnost, katere izdaje so obdolženi trije priporniki, se tako umešča v obče vprašanje birokratske skrivnosti, ki duši demokratizacijo, in represivnih postopkov, prek katerih se preteklost naseljuje v sedanjosti.

Najvišja politična telesa so ob podpori zahtevam po varstvu ustavnosti, zakonitosti in človekovih pravic in prizadevanjem za civilizirano družbo izrazila zaskrbljenost, ker junijske aretacije do te mere vznemirjajo Slovence, da pozabljajo na uresničevanje gospodarske prenove in druge pomembnejše naloge. Toda, je mar kaj bolj pomembno od spoštovanja človekove osebnosti in dostojanstva? Se mar gospodarsko ne prenavljamo »po meri človeka«, ampak brez njega in ne zanj? In kaj storiti, da bi nas vznemirjenje ne odvrčalo od pomembnejših nalog?

Je v Pandorini skrinjici ostalo le varljivo upanje?

Postracionalizem

Končno! V množici sodobnih »post« gibanj in usmeritev, od postindustrializma do poststrukturalizma, postmodernizma in postmarksizma, bomo Jugoslovani nekaj desetletij po odkritju samoupravljanja ponovno stopili v svetovno zgodovino z nečim, kar bi najbolj smiselno lahko poimenovali postracionalizem. Pojav, ki smo mu priče na jugovzhodu Jugoslavije, bi sicer lahko poimenovali tudi drugače, na primer politični ludizem, a bi s tem zmanjšali svojo novatorsko vlogo, saj ludizem preveč aludira na množice delavcev, ki so se leta 1811 v angleškem Lancashiru lotile uničevanja strojev, ker bi naj bili krivi njihovega nevzdržnega socialnega položaja in brezposelnosti; ne nazadnje pa je že tedaj ludizem imel tudi politični značaj.

Postracionalizem torej!

In v čem je postracionalistično jedro nove »Srbije na Vzhodu«, ki se rojeva s preraščanjem javnih demonstracij v globalno politično interesno skupino in organizirano gibanje za »osvoboditev Kosova in Metohije«? V paradoksu, da se gibanje poskuša organizirati kot socialni agregat, za katerega vsaj v družboslovni literaturi velja, da ni organiziran in nima pomembnega vpliva na vedenje in mišljenje pripadnikov in da je časovno in prostorsko omejen. Žal ta paradoks ni prvi in najbrž tudi ne zadnji v domišljiji manjšin, ki bi si rade podredile večino z »organiziranjem« množice v drhal (*mob, der Pöbel*); novodobni zgodovinski zgledi segajo vsaj od jakobincev do nacizma in fašizma.

Sociološko raziskovanje premore že tako bogato zakladnico znanja, da bi na njegovi podlagi sedanje dogajanje na Kosovu in v Srbiji pravzaprav lahko napovedali. Socialna in ekonomska kriza je kot nalašč – prva temeljna predpostavka za množično sugestijo. Drugi sklop predpostavk tvorijo stereotipi in predsodki vseh vrst, zlasti v odnosih med nacionalno manjšino in večino. Na njih se v modernih družbah še vedno razvijata nacionalizem in šovinizem, ki ne dovoljujeta nikakršne racionalne presoje in argumentacije.

Iracionalno odklanjanje ali sovraštvo do »drugih« postane tako predpostavka (edinega še možnega) konsenza in najmanjšega skupnega imenovalca zavesti o (nacionalni) pripadnosti. Pri tem igrajo praviloma pomembno vlogo zgodovinski dogodki iz davne preteklosti, s tem da zgodovinske specifične okoliščine in značilnosti začne živeti svoje

drugo – »večno« – nadzgodovinsko življenje. Na taki podlagi se najlaže razvijejo »hromeče ideje«, kakršne so nacionalistične, ki večini preperečujejo, da bi se aktivno uprl nasilju, in jo prisilijo v otrplo pričakovanje, čakanje, paniko in pasivno udeležbo latentne množice. Sociologija uči, da v takih okoliščinah iz prostorsko razpršene množice pogosto nastajajo »političnokriminalne sekte«, ki so zelo ohlapno formalno organizirane, njihovi člani pa so skoraj despotsko podložni vodji.

Parola o zunanjem sovražniku, ki ne pripada »nam«, ampak »njim«, je najstarejši trik, ki si ga je izmislila propaganda in je še vedno daleč najbolj učinkovit. Stalinov agitpropovski sistem je temeljil na neutrudnem razkrivanju sovražnikov, najprej po Leninovem zgledu v podobi kapitalistov kot izkoriščevalskega razreda, nato vse bolj v podobi izdajalcev in tajnih agentov v lastnih vrstah. Nacistična propagandna mašinerija, ki se je izučila na nemških propagandnih napakah iz prve svetovne vojne, je podložni množici dan za dnem vcepljala strah pred podivjanimi podljudmi z Vzhoda in grabežljivimi pogoltneži z Zahoda. Tudi v povojno Jugoslavijo je vse, kot nas je prepričevala propaganda, kar je (bilo) slabega in zablod, prišlo od zunanjih sovražnikov in podkupljenih domačih izdajalcev. »Gibanje« je vselej, do neslavnega konca, ostala neomadeževano.

V izganjanju sovražnika imajo od konca 19. stoletja naprej posebno vlogo množični tisk ter pozneje radio in televizija, ki se jih je propaganda polastila kot svojega najučinkovitejšega orodja. Propaganda, je pred šestdesetimi leti zapisal eden njenih prvih sistematičnih raziskovalcev H. D. Lasswell, »je koncesija racionalnosti svobodnega tiska«. Po Lasswellovem prepričanju je eden izmed ključnih vzrokov, da se je propaganda tako močno uveljavila, preprosto v tem, da je »cenejša kot nasilje, podkupovanje ali druge možne tehnike kontrole«. Namen propagande je torej nadvse jasen: nadzorovati in usmerjati.

Da bi dosegla svoj namen, pa propaganda nikoli ni bila izbirčna pri sredstvih. Hitler, eden največjih specialistov za marketing človeških duš, je zagotavljal, da je mogoče s trajno in pametno propagando ljudstvo prepričati, da so nebesa pekel, in obratno, da je najbolj bedno življenje paradiž. Goebbels je Hitlerjevo prepričanje utemeljeval s spoznanjem, da je ljudstvo mnogo bolj primitivno, kot smo pripravljeni verjeti: »Bistvo propagande je zato brezpogojno v enostavnosti in ponavljanju. Le kdor lahko reducira probleme na najbolj enostavno formulo in ima pogum, da jih brez konca ponavlja v taki poenostavljeni obliki tudi kljub ugovorom intelektualcev, bo sčasoma dosegel uspehe v vplivanju na javno mnenje.«

Spoznanje o prevari (laži) in poenostavljanju kot temelju učinkovite propagande se kajpak ni rodilo šele z nacizmom, rodilo se je zdavnaj

prej kot s Plehanovo in Leninovo definicijo agitacije. Staro je toliko kot propaganda sama in razvoj propagande vse do današnjih dni ga ni nikoli spodbil. J. Hawthorn kot primer najbolj briljantne propagande Antonijev govor ob umorjenem Cezarju v Shakespearovem Juliju Cezarju in razkriva njene osnovne postulate: 1. prikrivanje dejanskih ciljev, 2. zanikanje lastne retorične moči, 3. prilizovanje publiki, 4. apeliranje na emocije publike, 5. razvrščanje ljudi, dogodkov in prepričanj in uporaba stereotipov, 6. definiranje nasprotne skupine, ki postane tarča klevet in žalitev.

Se ta podoba iz teorije sklada z vašim vedenjem o mitingih solidarnosti proti Albancem na Kosovu, proti vsem drugače mislečim, proti vsem nesodelujočim, proti neznosni zoprnosti racionalnosti? Od torka naprej bo v propagandnih analizah ob Antonijevem govoru kot zgled učinkovitega propagandnega govora Miloševićev nastop pred delavci, ki so se zbrali pred zvezno skupščino. Bila je briljantno zrežirana propagandna predstava, vredna občudovanja, in hkrati doslej najbolj jasno znamenje, kam je usmerjena kosovska bitka na pragu 21. stoletja in kaj se skriva za njo. Milošević je pred zvezno skupščino delavcem nedvoumno pokazal, kje je »resnični vzrok« njihove materialne bede – v kontrarevoluciji in političnem sistemu. Namesto zahtev po višjih plačah je treba ponavljati zahteve po reformi političnega sistema, zamenjevanju politikov in obračunu s kontrarevolucijo – torej parole, ki so postale kruh in sol mitingov solidarnosti. Mediji po vsej Jugoslaviji vsak dan pedantno dopolnjujejo seznam politikov, ki jih je »gibanje« obsodilo na politično ali celo fizično smrt. Nič manj pedantno niso pripravljeni sezami parol, ki jih vzklikajo od medijske slave opijanjene množice. Nič manj pedantno od režije javnih demonstracij »volje naroda«, ki se vrstijo dan za dnem.

V tej veliki predstavi propagandne mašinerije ni prostora za omahljivce, ki bi si drznili dvomiti, da so politiki, razvrščeni v tabor kontrarevolucionarjev, pravi krivci »srbske drame«, ali da so politike, razvrščene v nasprotno skupino, v resnici sovražne Srbiji. Za nejeverneže propaganda takoj odkrije ali proizvede dotlej neznana dejstva, jih postavi v novo pomensko luč in novo medsebojno zvezo.

Odkrije ne le, da so slovenski politiki tako rekoč doma v kosovskih loviščih, ampak tudi, da je slovenska solidarnostna pomoč nerazviti pokrajini Kosovo pravzaprav podpiranje kontrarevolucije na Kosovu. Kot nekoč velja še danes: največja laž je najbolj učinkovita propagandna poteza, norost je pametnejša od pameti.

Razum načenja panika – kot velikokrat v zgodovini. Priznati, odstopiti, ne biti več. Možje, navajeni medosebne ravni politike, postanejo v baražnem ognju medijev negotovi. In sezami politikov, ki so

se sprijaznili z usodo, ki jim jo je namenil »zedinjeni srbski narod«, se začno daljšati. Daljšati se bo začel tudi seznam zahtev manjšine, ki jim bo večina v paniki popustila.

Ostane le še vprašanje, ali je mogoče napovedati nadaljnjo usodo srbskega postracionalizma. Da, z nekaj tveganja.

Naivna so opozorila, da se Milošević igra z ognjem, da lahko izgubi nadzor nad množicami, da bi torej moral v svoje dobro omejiti ali celo ustaviti množično demonstriranje »narodove volje« in vse bolj tudi moči. Nasprotno, taka poteza bi Miloševića takoj in dokončno odplaknila s političnega prizorišča. Množično sugestijo je mogoče začeti opuščati šele tedaj, ko je na razpolago neke vrste materialni ekvivalent, npr. v obliki povečanja osebnega standarda. A zdi se močno dvomljivo, da bo Milošević sploh lahko igral na to karto, dokler je Jugoslavija do grla v krizi.

Vsekakor ni dvoma, da bo množične sugestije konec najkasneje tedaj, ko se bo s poglobljanjem dokončno izkazalo, da vsesplošne krize ni kriv nikakršen zunanji sovražnik, ampak da jo ustvarja »gibanje« samo, tako kot je moral tudi ludizem spoznati, da z razbijanjem strojev ni mogoče niti odpraviti niti popraviti kapitalizma. Tak naravni tok postracionalizma bi bil lahko hudo dolgotrajen. Seveda bo lahko konec srbskega postracionalizma že prej, če bodo vodje dosegli zastavljeni cilj, odpoklicali množice z ulic in jim dali več ljudskega kruha kot nadomestilo za ukinjene politične igre. Toda kaj je cilj in kaj je sredstvo? Zedinjenje Srbije? »Zedinjenje« Jugoslavije? Odstranitev drugače mislečih iz političnih vrhov, iz političnega življenja ali iz življenja sploh? In ne najmanj verjetno, srbskega postracionalizma bo lahko konec že prej, če bo na prizorišče stopila sila, močnejša od »gibanja« samega, ki ne bo le ohlapno, ampak vojaško organizirana.

In kaj bo za koncem? Travmatično obdobje vnovičnega čakanja na moč razuma. Zdi se, da je »preostali del Jugoslavije« pripravljen verjeti, da bodo demonstracije izginile z ulic, preden se bodo sprevrgle v linčanje, in da cena čakanja ne bo previsoka. Toda taki upi so bili v zgodovini skoraj vedno varljivi. Razgretih nacionalističnih fanatizmov ni mogoče pomiriti čez noč in še težje se jim je odpovedati, če je prav na njih utemeljena politika. Srbski postracionalizem torej ni od danes do jutri; če (ker) se ne bo ukinil danes, se bo tem težje jutri, ko bo postal še močnejši. Srbski postracionalizem pač ni idejna usmeritev ali gibanje, ki usahne, ko izgubi svojo pojasnjevalno moč, kot to praviloma velja za znanstvene teorije in paradigme, kajti njegovo jedro je prav v tem, da *ničesar ne pojasnjuje, ampak vse zahteva*.

Vojna zvezd – verzija Yu

V zgodnjih osemdesetih letih se je ameriška agencija DARPA lotila več sto milijonov dolarjev vrednega projekta, katerega poglobitni cilj je bil razviti inteligentne računalnike, ki bi lahko razpoznavali govor in bi bilo z njimi mogoče na daljavo poveljevati tankom in letalom in jih voditi do izbranih ciljev. Nekaj let kasneje je predsednik Reagan sprožil novo »strateško obrambno iniciativo« – razvoj sistema protiraketne obrambe s popularnim imenom Vojna zvezd. Sistem naj bi bil zasnovan na mreži visoko zmogljivih računalnikov, povezanih z orbitalnimi senzorji, ki bi bili sposobni prepoznavati vrsto napada in izbirati primerno strategijo za »obrambni« odgovor z orbitalnih vojaških postaj, opremljenih z laserskim orožjem. Vrsta znanstvenikov je bila že od začetka prepričana, da je zamišljeni obrambni sistem praktično neuresničljiv, saj vključuje cilje, ki jih nikoli ne bo mogoče dosegati z zadostno stopnjo zanesljivosti. Namesto da bi se z novim, doslej najbolj kompleksnim obrambnim sistemom povečala nacionalna varnost, se bo – so dokazovali znanstveniki – s premalo zanesljivim računalniško-telekomunikacijskim sistemom povečala verjetnost po naključju sproženega (atomskega) spopada, ki bi lahko imel katastrofalne posledice za obe strani oziroma za celotno človeštvo. Zdaj pa je videti, da je hiter razvoj informacijskih ved v Jugoslaviji takim strahovom napravil konec.

Podobne iniciative kot bivši ameriški predsednik Reagan se je namreč lotil tudi nam dobro znani predsednik ene izmed jugoslovanskih republik in – kot je to v oboroževalni tekmi že običaj – s tem sprožil spiralno tekmovalno reakcijo po vsej Jugoslaviji. Ameriška ideja o strateški obrambni iniciativi se je porodila v vojaškem kompleksu v veliki meri kot reakcija na japonski civilni projekt pete generacije računalnikov. Verzija YU je nastala v partijsko-državnem kompleksu predvsem kot reakcija na tendence decentralizacije (avtonomije), na projekt civilne družbe in nove generacije socialistične demokracije na obrobju sistema brez neposredne vpletenosti interesov armade. V temeljnih načelih med ameriško in jugoslovansko strateško obrambno iniciativo sicer ni bistvenih razlik, obstajajo pa pomembne specifikke v njihovih praktičnih zasnovah.

Ameriška verzija vojne zvezd je rezultat (hkrati pa tudi pomembna usmerjevalna spodbuda) razvoja visoke računalniške in telekomunikacijske tehnologije v državi, kjer je že več kot petdeset odstotkov aktivnega prebivalstva zaposlenega v informacijskem sektorju, kjer je torej prav informacijska dejavnost postala tista »neka produkcija, ki določa položaj in vlogo vsem drugim vrstam produkcije«, če parafraziramo Marxa. Verzija YU je usmerjena k zvezdam v neдрjih zemlje: kmetijstvo na severovzhodu in rudarstvo na jugu, dejavnosti, ki sta v razvitem svetu glede na potrebno delovno silo postali drugotnega pomena, skupaj z deprofesionalizirano (spolitizirano) industrijo in z vse višjo stopnjo brezposelnosti določata družbene koordinate strateški iniciativi.

Obe verziji snujeta strategijo na dejavnosti informacijskega sektorja, le daje v ameriškem primeru poudarek na uporabi in razvoju visoke informacijske tehnologije in razvoju primarnega informacijskega sektorja, v verziji YU pa na tradicionalni, delno že v prejšnjem stoletju preskušeni komunikacijski tehnologiji (časopisi, radio, televizija) in na razvoju javne birokracije kot najpomembnejšega (vendar – v ekonomskem smislu – pretežno neproduktivnega) dela sekundarnega informacijskega sektorja.

V čem sta si, ob vseh naštetih razlikah, obe verziji vojne zvezd vendarle podobni in celo enaki? Temeljni cilj je v obeh primerih nedvomno enak: skrb za varovanje »nacionalnih interesov« in ozemeljske integritete. Tudi v logiki (modelu) obeh obrambnih strategij v načelu ni razlik. V obeh verzijah je za zamisel ključnega pomena informacijsko omrežje, ki s svojimi senzorji v orbiti 24 ur na dan nadzoruje okolje in z zaželeno stoodstotno zanesljivostjo v njem identificira vsak tujek, ki bi potencialno lahko ogrozil sistem, in ga s primernim orožjem uniči. Da gre v ameriški verziji pri tem predvsem za »sovražne objekte« (leteče predmete), ki jih najdejo in uničijo vojaške »stražnice« na zemeljski orbiti, v verziji YU pa za »sovražne subjekte« (ideje, ki strašijo in vznemirjajo bratstvo in enotnost ljubeče državljanke), ki jih identificirajo množični mediji, ki obkrožajo politično sfero, je izvedbena, ne pa načelna razlika.

Obe verziji bosta v nacionalnih zgodovinah ostali zapisani kot projekta milijardnih investicij in še dolgo se bodo zgodovinarji lahko ukvarjali z vprašanjem, kdo je oba projekta dejansko financiral. Vendar pa je že zdaj očitna razlika v tem, da ima ameriški projekt za posredno ali neposredno posledico povečevanje števila brezposelnih, saj bo visoka tehnologija civilnemu in vojaškemu proletariatu odžrla na tisoče delovnih mest. Jugoslovanska verzija pa – skladno z načeli humanizma, ki so vgrajena v temelje samoupravnega socializma – v središče projekta postavlja človeka: za brezposelne ustvarja nove in nove politične igre,

če jim že kruha ne more dati, in tako njihovo življenje oblikuje po meri brezposelnega človeka.

Obe verziji temeljita na (sicer različnih) postopkih reševanja istega problema: kako reducirati kompleksnost okolja na eno samo, dihotomno definirano razsežnost. V obeh primerih mora biti namreč sistem sposoben v neskončni množici možnih vrednosti, ki jih lahko zavzema neki objekt/subjekt, stoodstotno zanesljivo razlikovati končni binarni vrednosti in temu ustrezno tisti hip reagirati: 1 – da, sovražnik, uničiti; 0 – ne, ni sovražnik, pustiti pri življenju.

Nadvse pomembna razlika med obema verzijama pa je, da ameriška še ni bila preskušena v praksi, ker pač zapletenega sistema računalniške in telekomunikacijske tehnologije praktično sploh še ni mogoče vzpostaviti, medtem ko verzija YU že uspešno praktično deluje. Za Američane je jugoslovanska praksa izredno dragocena, saj dokazuje zmotnost trditev znanstvenikov, češ da obrambni sistem vojna zvezd ne more biti nikoli operativno popolnoma zanesljiv. Očitno je verzija YU bolj izpopolnjena. Najbolj ranljiva točka ameriške verzije je doslej najbolj kompleksen računalniški sistem, ki je potreben za uresničitev strateške obrambne iniciative; tehnologija pa nikoli ni popolna. Popoln je lahko samo človek: saj je tudi razvoj tehnologije vedno težil k razvijanju in intenziviranju človekovih zmožnosti, bodisi njegove fizične moči bodisi umskih sposobnosti. V verziji YU je pomanjkljivost ameriškega sistema učinkovito razrešena prav s tem, da je nepopolno tehnologijo nadomestil popolni človek.

Ključna pomanjkljivost ameriške verzije je v apriornem kompleksnem definiranju in binarnem kodiranju razlike med sovražnikom in nesovražnikom. Računalniški sistem mora torej najprej natančno izmeriti vse značilnosti objekta, ki se pojavi na obzorju, in jih izčrpno analizirati, nato določiti ustrezno končno binarno vrednost in izbrati cilju primerno (re)akcijo. Ker vsako, še tako natančno merjenje vključuje mersko napako in ker je odločanje verjetnostno, je jasno, da se tak sistem sicer lahko približuje popolni zanesljivosti, dejansko pa je nikdar ne more doseči. Verzija YU je ta najšibkejši člen ameriškega sistema nadomestila z modelom, ki v novodobni verziji svoj nastanek dolguje dvema znamenitima vojaško-političnima teoretikoma 20. stoletja, ki sta se razlikovala predvsem po dolžini in obliki brkov. Model je bil uspešno preskušen v svetu in Jugoslaviji in torej ni razloga, da ga ne bi uporabili tudi v vojni zvezd. Kot vedno, tudi učinkovitost tega modela temelji na enostavnosti; iz zgodovine vemo, da so vsi veliki izumi enostavne rešitve (na videz čezmerno) kompleksnih problemov.

Rešitev, ki je vgrajena v verzijo YU, je na kratko naslednja: 1. kategorije sovražnikov niso definirane in kodirane apriorno, ampak a posteriori in v odvisnosti od (političnega) konteksta; 2. določen je Subjekt,

kije nezmotljiv; 3. dejanja niso sovražna zaradi tega, kar dejansko so, ampak zaradi tega, kar »objektivno pomenijo«; kaj »objektivno pomenijo«, pa ve samo nezmotljivi Subjekt.

S tem je iz obrambnega sistema izključena tudi najmanjša verjetnost napake v identificiranju sovražnika in pri sprejemanju odločitve o ustreznem reagiranju; ugovori, ki bi opozarjali na zmotljivost postopkov identifikacije sovražnika in odločanja o potrebnem ukrepanju, »objektivno pomenijo« sovražno dejanje, ki ga je torej zlahka mogoče kot sovražnega tudi identificirati.

Kako učinkovita je jugoslovanska verzija, kažejo številni preskusi, opravljeni v zadnjih mesecih na jugoslovanskem političnem poligonu. Naj gre za subjekte, ki se zbirajo na ulicah in trgih, v betonskih bunkerjih Cankarjevega doma ali globoko pod zemljo v rudarskih rovih Kosova, medijski senzorji brez težav s popolno zanesljivostjo zaznajo sovražnika. Vrsta preskusov, opravljenih med množičnimi mitingi zlasti v vzhodnih delih Jugoslavije, je pokazala, da senzorji s stoddostno zanesljivostjo razlikujejo sovražnika od nesovražnika tudi v primerih, ko je delovanje subjektov navidez povsem identično in ko mnogi državljani tej navidezni podobnosti povsem nasedejo. Edina pomanjkljivost jugoslovanske verzije je zaenkrat uničevalna neučinkovitost novega sistema, saj strategom še ni uspelo razviti orožja, ki bi identificiranega sovražnika takoj smrtno zadelo. Novi sistem je namreč vsaj v določeni meri še vedno odvisen od delovanja zastarelih institucij (npr. tožilstev, sodišč), vendar že leto dni intenzivno potekajo eksperimenti za odpravo teh pomanjkljivosti. Zlasti tisti, ki so bili v zadnjem mesecu opravljeni na kosovskem poligonu, nas navdajajo z velikim optimizmom, da je le še vprašanje časa, kdaj bo tudi ta problem strateške obrambne iniciative učinkovito razrešen.

Potemtakem lahko upravičeno trdimo, da so zgolj zlonamerna in defetistična govoričenja, kako svet s prehodom v informacijsko obdobje vse bolj obrača Jugoslaviji hrbet. Verzija YU je po svoji popolnosti tehnološki dosežek v razvoju informatike, ki prekaša danes že zastarele programe, kakršna sta ameriška verzija vojne zvezd in zahodnoevropska Eureka. Kajpak je razumljivo, da sovražniki razvoja jugoslovanske enotnosti teh uspehov ne priznavajo, hkrati pa si prizadevajo, da bi nam ukradli načrte do popolnosti razvite strateške obrambne iniciative. Zato nikakor ni dovolj le na vsakem koraku povečati državljansko budnost in pokorščino, ampak je treba okrepiti in še bolj sistematično razvijati državno- in vojaško-varnostni del informacijskega sektorja.

Jugoslovanska verzija vojne zvezd dokazuje, da se zgodovina nikakor ne ponavlja nujno kot farsa.

Lahko se ponavlja tudi kot tragedija.

Medijsko odkrivanje vojne: od Malvinov do Slovenije

Bistvo vojne propagande je v utemeljevanju nujnosti oz. potrebnosti vojaške intervencije oz. oboroženega odpora, v vsakem primeru političnega nasilja. Pri tem je kajpak popolnoma nepomembno, ali se določena komunikacijska dejavnost deklarira za propagandno ali pa se skriva za nevtralistično pojmovanim »objektivnim« poročanjem.

»Tradicionalno je bila vojna propaganda pojasnjavana – tako kot sami vojaški posegi – s pravičnimi ekonomskimi in geopolitičnimi interesi, v novejšem času pa se vojna in propaganda zanjo pogosto povezuje z ustvarjanjem čustvene pripadnosti ljudi določeni kulturi in vrednotam.« Kot je nedavno zapisal Randall Collins, je politično nasilje ritual in tudi vojskovanje si ne prizadeva toliko za fizično destrukcijo »sovražnika« kot za zlom njegove »organske solidarnosti«. V ohlapni analogiji lahko primerjamo vojno oz. vojskovanje z drugimi rituali, npr. z verskimi ceremonijami, kjer so dogodki organizirani tako, da simbolno ohranjajo razliko med sprejemljivim, častnim, »svetim« na eni strani ter nesprejemljivim in nečastnim na drugi. Prav uvajanje in utrjevanje tega nasprotja je pglavitna funkcija propagande. Z britansko-argentinsko vojno za Malvine (Falklandske otoke) v začetku osemdesetih let se je med drugim začelo tudi novo obdobje v razvoju globalnega mednarodnega komuniciranja in propagande. Britanske izkušnje iz tega časa, ki so temeljile tudi na ameriških »napakah« za časa Vietnama, so potem s pridom uporabili Američani najprej na Grenadi in potem v zalivski vojni letošnjega januarja, na določen način pa se izražajo tudi v poročanju o vojaških spopadih na jugoslovanskih tleh. Zakaj na »določen način«, torej ne kar enako?

Jugoslovanski spopadi se od prej omenjenih – vsaj s propagandnega stališča, čeprav ne samo z njega – bistveno razlikujejo najmanj v treh bistvenih potezah. Tako v malvinski kot zalivski vojni je ena od vojskujočih strani (torej Velika Britanija in ZDA) absolutno dominirala v mednarodni propagandi s tem, da je imela pod nadzorom oz. je lahko usmerjala ključne vire medijskih informacij po vsem svetu. V spopa-

dih v Sloveniji in na Hrvaškem to ne velja za nobeno izmed vpletenih strani. Drugič, v zgornjih primerih je šlo za konflikt med državami kot mednarodnopravno priznanimi subjekti. Jugoslovanski konflikt je strogo pravno-formalno mogoče obravnavati kot »notranjo zadevo« SFRJ; šele intenzivnost vojaških spopadov je konflikt internacionalizirala. In tretjič, obdobje vojaškega konflikta na Malvinih, Grenadi in v Perzijskem zalivu je bilo kratkotrajno. V Jugoslaviji, zlasti na Hrvaškem, žal ni videti bližnjega konca vojaških spopadov. Seveda tudi med argentinskim poskusom zasedbe Malvinov in britansko intervencijo, ameriško intervencijo na Grenadi ter v Zalivu po iraški zasedbi Kuvajta obstaja vrsta pomembnih razlik, ki pa za naše razmišljanje o (ne) učinkoviti sodobni propagandi niso bistvene. Mnogo pomembnejše so razlike med propagandnim utemeljevanjem teh vojaških posegov ter vojskovanja v Jugoslaviji; iz njih je mogoče razbrati, zakaj »svobodna Slovenija« nima take podpore v svetu, kot sta jo imeli britanska in ameriška vojaška intervencija.

Z malvinskim in še posebej letos z zalivskim spopadom je postala vojna medijski dogodek par excellence. Celo športni spopadi na olimpijskih igrah niso bili deležni tolikšne pozornosti, pa čeprav je znano, da so prav olimpijske igre najbolj tipičen primer, kako mediji podrejajo (ne le konstruirajo) stvarnost. Vojna je postala komercialno uspešno podjetje ne le za proizvajalce orožja in s tem za mnoge države, ampak tudi za medije same. Nič čudnega torej, da so analize ob zalivski vojni pokazale vse večjo militarizacijo mednarodnega komuniciranja, ki jo spremljajo procesi naraščajoče mnenjske in kulturne koncentracije, homogenizacije in koncentracije, kot je bilo ugotovljeno na tretji MacBridovi okrogli mizi konec junija v Carigradu. Ideal demokratičnega interkulturalnega komuniciranja je videti vse bolj oddaljen zaradi monopola, ki ga imajo transnacionalni konglomerati in gospodarske velesile na področju produkcije, selekcije in trženja informacij, na kratko, informacijskega upravljanja. Mnoge komunikološke študije v svetu dokazujejo, da se »novice« vedno skladajo z definicijo politične situacije, ki nastaja v politični eliti. Razlog za to je preprost: kot pravita Molotch in Lester, mediji ne odražajo »zunanjega sveta«, ampak »dejavnosti tistih, ki imajo moč, da določajo izkušnje drugih«, torej centrov politične in ekonomske moči. V svoji raziskavi leta 1981 je Hess ugotovil, da dopisniki iz Washingtona pri svojem poročanju v treh četrtinah primerov niso uporabljali nikakršne dokumentacije, zanašali so se le na (pol) uradne informacije iz »vladnih krogov«.

Za novinarje je potemtakem svet prevladujoče birokratsko strukturiran, saj prav birokracije zagotavljajo zanesljiv in stalen dotok »novic«. Neposredna cenzura kot strategija informacijskega upravljanja je torej

potrebna le še izjemoma tedaj, kadar strukturalne omejitve same po sebi ne zagotavljajo več »pravih novic«. Profesionalizacija novinarstva tako daje oblastem pozitivno pravico dostopa do medijev. Mediji sicer imajo avtonomijo, vendar so hkrati tesno povezani z oblastjo kot ključnim virom informacij ter ideološko zavezani konsenzu o »nacionalni varnosti«, ki določa skrajno mejo možnih oz. dopustnih načinov obravnavanja javnih zadev. Čeprav ni dvoma o določeni stopnji mnenjskega in medijskega pluralizma in heterogenosti v zahodnih demokracijah, ki legitimirata demokratičen značaj družbe (v nasprotju s »trdo« propagando v totalitarnih sistemih), pa seveda ni mogoče prezreti meja, ki jih določa konsenz. Ta kajpak postane posebej izrazit in očiten v vojnem času, ko se meje dopustne različnosti v interpretacijah zožijo.

V vojnem času je sicer tudi v demokratičnih režimih uradna cenzura sprejemljiva (in legalizirana) kot nujno zlo v »interesu ljudstva«. Treba pa je dodati, da »vojni čas« označuje totalno vojno (kakršna je bila npr. druga svetovna vojna), ne pa kakršno koli »vojaško angažiranje« ali le vojaški interesi, ko država oz. državna ureditev nista ogroženi. Kako zlahka je »nacionalni konsenz« zlorabljen, ne kažejo le vojaški posegi na Malvinih, Grenadi in v Perzijskem zalivu, ampak še izraziteje cenzuriranje ekoloških in protijedrskih gibanj, ki so postala deležna širše medijske pozornosti šele tedaj, ko so s svojimi zahtevami prodrli do parlamentov.

V času ameriške vojaške intervencije v Vietnamu je po Hallinu konsenz obstajal v prepričanju, da je treba Južni Vietnam braniti pred sovjetskim ekspanzionizmom v imenu boja za demokracijo in proti totalitarizmu. Vprašanja kolonializma in nacionalne revolucije so bila popolnoma zunaj perspektive, ki jo je določal tedanji »nacionalni konsenz«. Medijska problematizacija vietnamske vojne je bila tako možna šele s spremenjenim političnim kontekstom po letu 1968, ko so se oblikovali različni pogledi v sami politični eliti (najprej na ravni vojaške taktike). Da je del elite vendarle obtožil prav medije in novinarje, da so »demoralizirali javno mnenje« in s tem prispevali k dokončnemu porazu v Vietnamu, tudi za naše kraje ni nič presenetljivega; novinarjem je pač vedno mogoče (in najlažje) naprtiti krivdo.

Ob intervenciji na Malvinih se je britansko obrambno ministrstvo odločilo za potezo, ki se je izkazala za zelo učinkovito šele desetletje kasneje v Perzijskem zalivu. Izbrane novinarje so vojaško organizirali in jih popolnoma podredili mornarici, ki jim je tudi omogočala komunikacije z uredništvii. Skupno življenje je tako-rekoč spontano povzročilo identificiranje novinarjev z vojaki. Omejeno število akreditiranih vojnih dopisnikov in otežene komunikacije so pripeljale do sodelovanja med konkurenčnimi novinarskimi hišami in nekakšnega »kolektivnega novinarstva javnega sektorja«, kot sta ga imenovala Morrison in Tumber. Nadzor nad

novinarji je obrambnemu ministrstvu omogočal spraviti na dan mnogo dezinformacij, ki so jih kasneje upravičevali – kakopak – z »nacionalnimi interesi«. V vojaških analizah te medijske vojne so se strinjali, daje bila najučinkovitejša poteza kupčija z akreditivi za vojne dopisnike; novinarsko plačilo zanje je bilo sodelovanje z vojaškimi oblastmi. Čeprav (samo)cenzura britanskih medijev v tistem času ni bila popolna in so se pojavljala tudi kritična mnenja (čeprav spet izraziteje šele tedaj, ko so se v vladi začele razprave o visoki ceni intervencije), se je »pool vojnih dopisnikov« izkazal za izredno učinkovito in enostavno cenzuro.

Ameriški vojaški poseg zoper Irak je služenje novinarjev nacionalnim interesom še izpopolnil. Čeprav je ameriški štab sprva imel nekaj težav z neameriškimi novinarji, ki so hoteli poročati mimo vojaškega nadzora, sta kaj hitro sledila medijsko sodelovanje in homogenizacija. Podoba o zalivski vojni, ki so jo razširjali mediji po vsem svetu, je bila še mnogo čistejša od tiste, ki jo je uspelo doseči Britancem pred desetletjem na Malvinih.

Čista vojna. Nič krvi, nič mrtvecev, nič krst, nič razbitih letal ali tankov, ki bi dali sklepati, da so v njih umrli ljudje. To so bila navodila BBC v malvinski vojni, ki je niti niso imenovali vojna, ampak »konflikt«; britanske sile niso bile vojska, ampak »Task Force« (kar pomeni ad hoc skupino, zbrano za specifičen, časovno in prostorsko omejen namen). Ameriško intervencijo v Perzijskem zalivu pa je CNN že lahko doneče reklamiral z veličastnim naslovom War in the Gulf (Zalivska vojna). Vojna ne pomeni več umazanega nasilja in množične morije, ampak skoraj človekoljubno, moralno, klinično čisto in racionalno podjetje. Samo stroji se še bojujejo zoper sovražnike demokracije. Moralni predsodki zoper vojno so slabega pol stoletja po koncu druge svetovne vojne uspešno »preseženi«.

Vojaški poseg je predstavljen kot rezultat trezne, racionalne presoje odgovorne elite. Skrajno sredstvo, h kateremu se je treba zateči zaradi obrambe (naj)višjih ciljev. Philip Smith je britanski vojni ritual na Malvinih povzel z naslednjimi vrednotami:

»svete«	»nečastne«
Britanci	Argentinci
moralno	nemoralno
demokracija	diktatura
svoboda	nesvoboda
osvoboditelji	agresorji
zakonito	nezakonito
racionalno	iracionalno
strateško	emotivno

Britanska propagandna retorika v času malvinske vojne je presenetljivo podobna zavezniški iz druge svetovne vojne, kar velja tudi za ameriško propagando v naslednjih lokalnih vojnah. Nobeden od treh vojaških posegov se ni začel prej, preden s propagandnimi prijemi ni bilo jasno predočeno, da pogajanja kljub velikim prizadevanjem zaradi nepripravljenosti nasprotne strani niso prinesla rezultatov; vojaška intervencija je bila vselej prikazana kot skrajno sredstvo, ki je sledilo neuspešnim diplomatskim pogajanjem, in poudarjeno je bilo omejeno angažiranje vojaške sile. Nacionalni interes je bil potisnjen v ozadje; vojaške intervencije niso služile egoističnim nacionalnim interesom, ampak univerzalnim vrednotam demokracije in humanosti, navsezadnje tudi napadenim državam. Bile so pravične vojne, kot je vehementno poudarjal Bush. Tako rekoč osvobodilne vojne za napadene države. Bile so ne le politična, ampak tudi moralna dolžnost. Niso bile zakonite le po nacionalnih zakonodajah, ampak po mednarodnem pravu; ameriški administraciji je celo uspelo zagotoviti formalno pokritje s sklepom Varnostnega sveta OZN. Propagandni stroj je v vseh treh primerih deloval izredno prepričljivo.

Če pustimo vnemar, da Slovenija pač ni ne politična ne vojaška velesila ter da ni sama intervenirala, ampak je bila napadena, nam ostane za premislek ta čas za nas najbrž ključno vprašanje, koliko je bila propagandna dejavnost pred in med vojno skladna z vrednotami, v imenu katerih si danes vsaj odrasle države lahko privoščijo vojaško intervencijo, in kako prepričljivo je ravnala nasprotna stran v spopadu. Razlike so očitne in ne pretirano spodbudne z vidika tako imenovanega »svetovnega javnega mnenja«, ki ga ustvarja peščica medijev – tistih, ki so uspešno propagirali ali vsaj zagovarjali intervencije velikih proti majhnim v preteklosti. Čeprav je bila Slovenija deležna precejšnje medijske podpore v tujini, si ne smemo zatiskati oči pred tem, da je bil slovenski konflikt s federacijo pretežno predstavljen kot:

- nacionalističen (Slovenija skrbi za svoje »nacionalne« interese, »višji cilji«, npr. demokratizacija Jugoslavije, ji niso mar);
- polzakonit (razdruževanje ni temeljilo na dogovoru, niso bile uporabljene vse možnosti za demokratičen dialog);
- demokratičen, a vprašljiv (zlasti zaradi navezave s Hrvaško oz. s HDZ, katere odnos do Srbov in osamosvajanje spominja na medvojno NDH);
- premalo racionalen (npr. pretirano izpostavljanje človeških življenj, pretirana uporaba sile nad nedolžnimi vojaki JA).
- preveč emocionalen (npr. boj za meje oz. ozemlje brez trdnega koncepta nadaljnjega gospodarskega razvoja; neprestano bojevanje za meje je bil tudi eden temeljnih očitkov Argentini ob zavzetju Malvinov).

Vendar tudi nasprotni strani še zdaleč niso bile pripisane vse ključne negativne vrednote, ki bi jo jasno postavile v vlogo »nečastnega« agresorja, čeprav nihče ni dopuščal dvoma o tem, da je šlo za agresijo na Slovenijo. Iz te primerjave se da slutiti, da sta imeli zvezna vlada in armada kar nekaj podpore med velikimi, morda tudi za »omejen vojaški poseg«. Skratka, medijska podoba vojaške intervencije v Sloveniji ni bila tiste vrste, ki je v preteklosti pretežno homogenizirala vsaj razviti svet v podpori »sveti« strani v spopadu. Če upoštevamo povezanost medijev z nacionalnimi oblastnimi elitami, je očitno, da Slovenija take enodušne podpore ne more biti deležna niti v diplomaciji. Čas sicer dela za Slovenijo, vendar zdaj Slovenija dela čas.

* * *

Zdi se, da propaganda v konfliktnem obdobju relativno lahko doseže prevladujočo podporo javnega mnenja nacionalni vladi in ga prepriča o nujnosti vojne kot racionalne izbire. Eden najpomembnejših učinkov britanske intervencije na Malvinah in prepričljive (pro)vladne propagande je bila utrditev Konservativne stranke na oblasti. Pred začetkom intervencije je vlado podpirala le še slaba tretjina volivcev, po vojni več kot polovica. Podoben uspeh je z intervencijo proti Iraku doživela Bushova Republikanska stranka v ZDA. Kdo pa bo žel sadove zla jugoslovanskih spopadov? Kdo bo dobil podporo mrtvih duš za (Pirovo?) zmago v umirajoči Jugoslaviji?

Dokument, sprejet na tretji MacBridovi okrogli mizi o komuniciranju, poudarja »nujnost intenziviranja prizadevanj za kulturo nenasilja, dialoga in pogajanj, uveljavljanja umetnosti demokracije in kulturo miru,« kar naj bi učinkovito prispevalo k demilitarizaciji kulturnih dosežkov in procesov.

Reklama kot svoboda?

Davnega 1980. leta sem polemiziral s tedanjimi glasniki prilaganja reklame vodilom razvijanja socialističnih družbenih odnosov in nastajanja »ekonomske propagande samoupravnega združenega dela« ter dokazoval, da so fraze o nekakšni »socialistični reklami«, ki naj bi se razlikovala od »kapitalistične reklame«, prazne marnje. »Svoboda reklame« nikdar ni bila in nikdar ne bo avtentična svoboda komuniciranja, ampak je svoboda na način kapitala, torej ena izmed tistih svoboščin, ki imajo za predpostavko nesvobodo drugih. Popularizacija Baranovih in Sweezyjevih »socialističnih« idej, da bi bilo mogoče dejavnost komunikacijskih organizacij razvijati z mnogo manjšimi stroški za »porabnike«, ko bi ne bila ekonomsko utemeljena v reklamni dejavnosti, kajpak (že) v onih časih ni imela kaj prida odmeva.

Podobno tudi ideje o razdržavljenju (zlasti) nacionalne radiotelevizije in dnevnih časnikov po vzoru javnih radiotelevizijskih korporacij na zahodu niso bile deležne resnega preudarka, še zlasti ne med politiki. Mediji so bili sicer relativno naklonjeni ideji o večji avtonomiji v odnosu do politike, vsekakor pa ne tedanja politika, ki je venomer opozarjala na nevzdržnost idej o nekakšnem »partnerstvu« med mediji (novinarji) in politično elito. Reklama je bila tako za medije nekakšen korenček, ki so ga po malem lahko strgali, politični pritiski pa palica, ki je znala tudi udariti.

Predvsem mediji sami – od dnevnikov do televizije – so bili zainteresirani za sredstva, ki so prihajala mimo proračunskih subvencij in naročnin in zato niso bila obremenjena s političnimi interesi. S postopnim odpiranjem tedanjega jugoslovanskega gospodarstva je reklama čedalje bolj pridobivala na pomenu – tako v tržnih strategijah podjetij kot v medijih samih. S sodobnim uveljavljanjem tržne (kapitalistične) ekonomije je postalo vprašanje o racionalnosti in potrebnosti (funkcionalnosti) reklame odvečno: sodobna tržna ekonomija tako rekoč stoji in pade z reklamo in vsem, kar tvori njen družbeni kontekst.

A glej zlomka, tisto, kar je bilo nekdaj neutemeljeno upravičevano kot socializmu primerno ali celo po svoji naturi socialistično, čeprav so se ga vsepovsod držale globoke sledi kapitalizma, je postalo v času, ko naj bi se s pravo pravcato tržno ekonomijo razcvetela tudi »svoboda reklame«, nenadoma podvrženo sumom in dvomom. Novodobnih

kritikov reklame pri nas sicer ne skrbi paradoks, da je politično komuniciranje prek reklame postalo ekonomsko utemeljeno (kako vesel bi bil tega novega dokaza o primatu »materialne baze« Marx), in tudi ne to, da mediji brez moralnega mačka reklamirajo tobak in alkohol. Ne skrbi jih, da s komercializacijo medijev posameznikova svoboda v komunikacijski dejavnosti postaja odvisna od njegovega premoženja; kot je že zdavnaj zapisal Williams, vsakdo lahko svobodno pove vse, le če lahko objavo svojega sporočila plača in/ali če prinaša profit. Svoboda je pač v tem, da so sporočila javno naprodaj.

Višji interesi

Nič od teh usodnih sprememb, ki so zaznamovale globalni razvoj množičnega komuniciranja zlasti v drugi polovici tega stoletja, pri nas ni deležno kritičnega premisleka. Ne, varuhe spodobnosti je zaskrbelo le, da mediji objavljajo reklamna sporočila »družbenopolitično oporečnih« podjetij, da torej nimajo pravega »posluha« (za »politični trenutek«?) in ne znajo razlikovati zrna od plev. Zgodba, ki se je v človeški in najbrž tudi slovenski zgodovini že tisočkrat ponovila: z instrumentom (metodo, sredstvom ...) je vse v najlepšem redu, le trenutku (oblasti, ideji ...) primerno ga je treba znati uporabljati in se ne pregrešiti zoper Višje interese.

Kakorkoli je že hvalevredno, da sploh še kdo reče kritično besedo o »kugi novinarstva«, kot je reklamo nekoč poimenoval Voyerne, je kajpak farsično, če se za življenjsko nevarni reklamni virus razglša neboljeni bacil, ki ne medijem, ne novinarjem in ne občinstvu ne more izsiliti niti poštenega kiha. Ali drugače povedano: Je že res, da je mogoče razpravljati tudi o (ne)primernosti reklam nasploh in posebej tistih, ki jih je naročil novogoriški Hit, toda zagnati proti reklamni akciji Hita vik in krik, kot je to storil Svet RTV Slovenija, pri tem pa si vztrajno zatiskati oči pred zakonsko prepovedanim televizijskim reklamiranjem cigaret Boss, Kim ali Marlboro ali pred sistematičnimi aluzijami na cigarete in alkohol, za kar zlorabljajo zlasti vrhunski šport, s tem pa si RTV Slovenija služi lepe denarce – to ni več le strokovno sporno.

Srž problema je pač v obstoju trga in s tem reklam tudi v komunikacijski dejavnosti in posebej v radioteleviziji. V začetku osemdesetih letih so se v (zahodni) Evropi začele globoke strukturne spremembe radiotelevizije, katerih vsebina je predvsem v intenzivni komercializaciji in internacionalizaciji, hkrati pa se je količina oddajanega programa v tem desetletju nekajkrat povečala. Komercializacija medijev se izraža v vse intenzivnejšem uveljavljanju profitnega motiva, v čemer obstaja – po definiciji! – pomembna razlika med zasebnimi mediji (imajo pro-

fitni motiv) in javnimi mediji (nimajo profitnega motiva; profit morajo kot javni zavodi reinvestirati v produkcijo) ter v prisotnosti reklam in komercialno sponzoriranih sporočil. Za nekomercialne javne radiotelevizije torej lahko štejemo samo tiste, ki ne samo ne ustvarjajo oz. trošijo profita, ampak tudi ne predvajajo reklam in nimajo sponzoriranih oddaj.

Naivno ali nevarno

Komercializacija je torej proces, ki sega v vse pore razvoja množičnega komuniciranja ob koncu tega stoletja. Bistvena posledica je, da radio in televizija nikjer nista več, kar sta bila prej, neodvisna od splošnih ekonomskih okoliščin, ampak sta vanje neposredno vpletena, kar se na zahodnoevropskih tleh kaže zlasti v nastajanju skupnega trga za medijska podjetja in njihove proizvode ter v odmiranju oziroma radikalnem preoblikovanju nekdanjih javnih radiotelevizij, ki so se morda celo bolj korenito preobrazile kot njihovi vzhodnoevropski partnerji v devetdesetih letih. Pri tem ne gre le za vdor reklam v nekdanje »čiste« javne radio-televizije, ampak tudi za erozijo regulacije reklame, ki se je uveljavila v obdobju monopola javnih radiotelevizij. Poskušati odpravljati posamične učinke komercializacije komunikacijskega prostora, kot je na primer Hitov reklamni pohod, hkrati pa podpirati procese komercializacije, je zato bodisi naivno bodisi nevarno, lahko pa oboje hkrati, saj se tako lahko v komunikacijski sferi vnovič uveljavi dobro znani (politični) voluntarizem.

Tako kot nekdanj sem tudi danes še vedno prepričan, da bi morali osrednji (»nacionalni«) televizijski in radijski programi, ki so financirani iz naročnine, imeti čisto nekomercialni značaj, kar pomeni, da ne bi smeli predvajati reklam. Neposredni učinek reklam na program je ta, da ga podreja velikosti povpraševanja in torej naravnost sili v ustvarjanje programov za čim bolj množičen okus. Če je to legitimna usmerjenost zasebnih komercialnih televizij, ki se financirajo izključno iz reklam in je torej njihova temeljna funkcija ustvarjati programski kontekst za množico reklam, ki jih je potrebno plasirati vsak dan, to ne more veljati tudi za medije, katerih dejavnost šteje za »javno storitev«. Ključno vprašanje pri tem je, kot je pred leti zapisal moj danski kolega Preben Sepstrup, ali bodo politiki razumeli pomen javne radiotelevizije za kulturo, za socializacijo otrok in za demokratični proces vzdrževanja raznovrstne programske ponudbe, pa čeprav programe gleda manj ljudi. Če bo njihov odgovor na zmanjševanje števila gledalcev javnih televizij relativno zmanjševanje naročnine, kar jim bo onemogočalo konkurenčnost z zasebnimi programi, bodo javne televizije še zmanjševale količino in kakovost lastnih programov, kar bo imelo za posledico še

manjše število gledalcev, in to bo vodilo v še manjšo politično podporo naročniškemu sistemu. Če je »odgovor« komercializacija in s tem deregulacija oglaševanja, ki edina lahko omogoči dohodke iz reklame kljub manjšemu številu gledalcev, bodo »javne« radiotelevizije sicer lahko ohranile nivo dohodka, vendar na račun kakovosti in raznovrstnosti programa. Tretja možnost, ki smo jo očitno izumili pri nas, naj bi bila očitno zadrževanje ravni naročnin za inflacijo in politična regulacija reklame. Kaj bi bila posledica take »strategije«, raje sploh ne pomislim.

Delo, 26. september 2009

Ubogaj in ne kritiziraj!

Videti je, da se v dveh stoletjih in četrto po Kantovem znamenitem spisu o razsvetljenstvu odnos do publicitete ni kaj prida spremenil. Ne le da so se kot v porog njegovemu normativnemu načelu javnosti povsod razbohotili skrivni mehanizmi cenzure, ko je svoboda javnega izražanja postala provinca podjetniške svobode. In ne le da svobodo izražanja marsikje trajno ogrožajo tudi brutalne metode makiavelističnega in celo mafijskega obračunavanja z novinarji, ki si drznejo kritično pisati o političnih in gospodarskih elitah. Ob teh nelegalnih posegih v svobodo javnega izražanja še vedno deluje odkrita, institucionalizirana in torej »zakonita« politična cenzura, čeprav je legitimnost izgubila že v poznem razsvetljenstvu, kmalu potem pa so jo demokratične države postavile tudi zunaj zakona.

»Javnost je tajnost!«

Pred dobrim tednom je na sodišču za vojne zločine na območju nekdanje Jugoslavije (ICTY) doživela žalosten epilog za svobodo javnega izražanja tožba proti Florence Hartmann, ki je bila šest let tesna sodelavka tožilke ICTY Carle Del Ponte. Obtožena in obsojena je bila, ker je objavila zaupne informacije iz procesa proti Slobodanu Miloševiću. Presenetljiva, čeprav še zdaleč ne sprejemljiva ni toliko sama obsodba zaradi širjenja zaupnih informacij, kot je bistveni argument, ki je sodni tribunal vodil k obsodilni sodbi.

Sodniki so namreč izrazili zaskrbljenost, da bi moglo podobno razkrivanje tajnih dokumentov, ki jih ima v posesti sodišče, »odvrčati suverene države od sodelovanja s sodiščem, ko gre za pošiljanje dokaznega gradiva«. Inkriminirani razkriti dokumenti namreč dokazujejo vpletenost Srbije v vojno v Bosni in Hercegovini, ki jo je uradna Srbija ves čas zanikala, in postavljajo ICTY v neprijeten položaj, saj dokazujejo, da je sojenje politični proces, v katerem se sodišče (ali kdo tretji) tajno pogaja s potencialnimi obtoženci. Florence Hartmann namreč razkriva, da je haaško sodišče v verziji za »javno rabo« privolilo v cenzuriranje pomembnega dela dokaznega gradiva, ki ga je dostavila Srbija, s tem pa prikrilo pomembne dokaze, ki bi jih Bosna in Hercegovina lahko uporabila v tožbi proti Srbiji zaradi genocida, in Srbiji omogočilo doseči nepravično oprostitev krivde.

Zagovarjanje načela tajnosti nas vrača v zgodnje obdobje razvoja tiska, ko so si politične in cerkvene institucije na vse pretege prizadevale ohranjati informacijske monopole. Zasebne in oblastne skupine so si prizadevale uokviriti in omejiti javno komuniciranje tako, da bi se lahko v njih čim bolj uveljavljali njihovi partikularni interesi nasproti interesom javnosti.

V primeru Hartmann je v ospredju prav ta konflikt – med interesom in pravico javnosti, da je obveščena o pomembni zadevi (o poteku vojne v Bosni; o dokumentih, ki so bili podlaga odločitvam sodišča; o morebitni pristranosti sodišča), in interesom, ne pa tudi pravico (!) sodišča, da ohrani tajnost informacij o svojem etično spornem delovanju in s tem privid pravičnega sojenja.

»Tajnost je pravičnost!«

Paradoks te obsodbe je ta, da je prav sodišče v bistvu poteptalo razsvetljsko načelo javnosti; to je bilo zasnovano kot kritični impulz proti nepravici, ki nujno izvira iz tajnosti državnega delovanja. Vsa dejanja, ki se nanašajo na pravice drugih ljudi, so nepravici, če niso skladna z vrhovnim načelom javnosti, je pisal Kant v utemeljevanju načela javnosti kot temelja pravičnosti.

Javnost pojmuje v negativni opredelitvi kot nasprotje zasebnosti in tajnosti: torej je javno tisto, kar ni bodisi zasebno bodisi tajno. Toda medtem ko je v načelu legitimna razprava o omejevanju javnosti zaradi varovanja človekove zasebnosti, saj gre za dve temeljni človekovi pravici, je ideja o omejevanju javnosti zaradi varovanja tajnosti bedna karikatura teorije javnosti.

Tako kakor v času razsvetljenstva, ko se je bil boj za odpravo cenzure, je tudi danes načelo javnosti še vedno bolj ogroženo zaradi varovanja tajnosti (torej prikrivanja informacij in cenzure iz političnih, vojaških in komercialnih razlogov) kot pa zaradi varovanja zasebnosti. Zato je pravzaprav nenavadno, da je več pozornosti (tudi sodišč, kot bomo videli) namenjene človekovi pravici do zasebnosti kot pa tajnemu delovanju državnih institucij in gospodarskih družb, ko gre za »potencialno škodljive« posledice uveljavljanja načela javnosti oziroma pravice javnosti do informacij in svobode tiska.

»Javnost je zasebnost!«

V ta okvir sodi tudi nedavni primer sodbe, s katero je ljubljansko sodišče zaščitilo »dobro ime« (torej zasebni interes) kapitalista, ki so mu šle v nos (pre)pogoste kritične obravnave v časopisu. Tako ga novinarji odslej ne smejo označevati za »kontroverznega«, ne da bi z dejstvi njegovo kontroverznost »dokazali«. Če bo sodba postala pravnomočna,

se bomo v Sloveniji lahko pohvalili z »revolucionarnim« omejevanjem pravice do javnega izražanja mnenj in svobode tiska zaradi varovanja partikularnih interesov javnih akterjev, saj sodba ne izraža le napačnega razumevanja odnosa med mnenjem in védenjem (»dejstvi«), ampak tudi zmotno pojmovanje (pravice) javnosti in (pravice do) zasebnosti.

Že iz najzgodnejših obdobj razvoja človekovega razuma je znano, da mnenja niso dokazljiva; prav to je bistvena razlika med mnenjem in védenjem. Če ima predsednik države pravico javno meniti, da kandidat za diplomatskega predstavnika ni zaupanja vreden (ker mu pač ne zaupa, in to je »dejstvo«) in jo odnese brez kazni, zakaj bi novinar ne imel pravice meniti, da je neka za javnost pomembna oseba kontroverzna (ker je tudi »dejstvo«, da imajo različni ljudje in mediji itd. o njej različna, torej dobra in slaba, mnenja)? Vsaj v SSKJ bi morali, če bo sodba obveljala, popraviti geslo »kontroverza«, ki zdaj velja »samo« za nasprotje ali spor.

»Vojna je mir!«

Tedaj ko je Kant zagovarjal načelo javnosti kot temelj pravičnosti, je Bentham utemeljeval nujnost neusmiljene kritike oblastnih elit. Prepričan je bil, da ne bi smel biti nihče kaznovan ne za žalitve ne za klevete javne osebe, razen ko bi temeljile na zavestnem laganju. Posebno je nasprotoval tistim (predstavnikom elit), ki so hoteli postaviti strožje meje kritičnim obravnavam politikov, tako da bi bilo izražanje negativnih mnenj o »predstavnikih ljudstva« kaznovano strožje kot kritika drugih ljudi.

Prav nasprotno, je trdil Bentham, takšen »prekršek« bi moral biti obravnavan mnogo blažje, saj imajo javni uradniki na voljo veliko več in bolj učinkovitih sredstev kot navadni državljani, da se branijo v javnosti. Posebno je opozarjal še na to, da je položaj javnega uradnika vnaprejšnje nadomestilo za vse zlo, ki ga lahko povzročijo morebitne nepravilne obtožbe; višji je položaj, obilnejše je to nadomestilo.

V znameniti paraboli je Bentham javne osebe primerjal z vojaki, ki se odločijo za svoj poklic vedoč, da bodo na njih lahko kdaj streljali. Saj v vojni se strelja, mar ne? Kdor se odloči za javno delovanje, mora vzeti v zakup, da bodo njegova dejanja tudi javno obravnavali in da bo torej lahko deležen neusmiljene kritike. Vsekakor pa je bolje, je bil še prepričan Bentham, da je javna oseba po krivici oklevetana, kot da bi si pridobila protipravno korist.

Del zmotnega omejevanja načela javnosti zaradi varovanja zasebnosti izvira iz napačnega pojmovanja javnosti. Po klasični Deweyjevi definiciji so javna vsa tista dejanja, ki posredno ali neposredno povzročajo pomembne dolgoročne posledice za tiste posameznike in skupine,

ki v samem dejanju niso sodelovali oziroma niso mogli sodelovati. Če je bilo gospodarstvo v Benthamovih časih kot temelj civilne družbe in njen bistveni del še izvzeto iz sfere javnosti, to že vsaj od konca 19. stoletja ni več.

Najbolj očitno se to kaže v zdajšnji globalni krizi, ko so se tudi v najbolj liberalistično naravnanih državah zavedeli, da »nevidno roko ekonomije« vodijo živi ljudje v korist lastnih interesov, ki jih poskušajo doseči tudi z lobiranjem v politiki, in sta zato potrebna učinkovitejši javni nadzor in regulacija tudi v sferi ekonomije. In še bolj v slovenski »tajkunski krizi«, ki razkriva ne le usodno povezanost politike in ekonomije, ampak predvsem usodne posledice menedžerskih odločitev za vso Slovenijo. Pomembnost posledic podjetniških odločitev legitimira njihovo kritično javno obravnavo.

Orwellovska mora

Benthamovo trditev, da imajo javni uradniki na voljo veliko več in bolj učinkovita sredstva kot navadni ljudje, da se v javnosti branijo pred klevetami, je vzelo preveč dobesedno ljubljansko tožilstvo in vzelo kar samo v bran nekdanjega predsednika vlade, na katerega je iz patrijinih havbic streljal finski novinar. Kazensko preganjanje novinarjev zaradi domnevno žaljive obdolžitve sicer sodi v neko drugo, preteklo dobo, a videti je, da se zgodovina v resnici ponavlja – kajpak kot farsa.

Nerazumno ostro omejevanje načela javnosti in svobode tiska v prid varovanja tajnosti in zasebnosti zbuja orwellovske domišljije, kakor je izražena v zgornjih mednaslovih.

Novinarsko delo bo postalo prava mora. Seznam nedopustno »medijsko preganjanih« ljudi je dolg v Sloveniji in drugod in bo vse daljši. Da bi delo novinarjem olajšali in primerno obvarovali ugledne zasebnike, bomo v Sloveniji, na primer, pri informacijski pooblaščenki – da bo absurd večji – odprli register ljudi, o katerih v medijih ni dovoljeno izražati mnenj. Da bi novinarjem delo še bolj olajšali, bi dodali tudi seznam inkriminiranih pridevnikov, ki jih ni dovoljeno uporabljati, če niso povezani s »trdnimi dejstvi«.

Samo upamo lahko, da bo ostalo le pri domišljiji, in da bo sodna veja oblasti (po)doživela razsvetljenje.

VII. AKADEMSKA SVOBODA MED JAVNOSTJO IN KAPITALOM

Kapitalistični bogovi so padli na glavo

J. S. Mill, eden najstrastnejših zagovornikov človekove svobode in nevmešavanja države v svobodno podjetništvo, je med nujnimi omejitvami načela nevmešavanja na prvo mesto postavil področje izobraževanja. Mill je nasprotoval zahtevi, naj tudi za izobraževanje velja, da je najboljši dokaz njegove kakovosti skladnost s potrebami in željami uporabnikov. Tako prepričanje je primerjal z zahtevo, da naj bi bolnik sam izbral zdravilo brez vsakega zdravnikovega priporočila ali navodila, čeprav za to, da bi izbral sebi v korist, nima dovolj znanja.

Od J. S. Milla do Svetovne banke

Izobraževanje je za Milla eno tistih področij, ki ne sme biti podrejeno trenutnim potrebam in povpraševanju na trgu, ker to ni ustrezen izkaz njegove uporabnosti. Ljudi je treba k izobraževanju usmerjati in spodbujati ne le zato, ker je znanje potencialnih uporabnikov nezadostno in povpraševanje po znanju najmanjše med tistimi, ki bi ga najbolj potrebovali, temveč predvsem zato, ker je pogoj človekove neodvisnosti »pomoč za delovanje brez pomoči«. Mill je poudarjal, da je izobraževanje splošna dobrina, tudi če ga mnogi posamezniki neposredno niso deležni. Namreč tudi če izobraževalni sistem zagotavlja najkakovostnejšo izobrazbo le manjšini, s tem »vzdržuje nepretrgano nasledstvo najboljših mislecev, ki spodbujajo razvoj znanja in civilizacije nasploh«, kar je splošno dobro. In ker raznovrstne oblike izobraževanja nikoli ne bodo tako množično razširjene, da bi organizatorjem z dobičkom povrnilo vložena sredstva, je prav, da jih plačuje skupnost kot celota. Tako naj bi izbranim posameznikom tudi omogočili, da bi lahko zadosten del svojega časa posvetili raziskovalni dejavnosti; najprimernejša institucija za ta namen je univerza. Brez takega vmešavanja države bi se v določenih okoliščinah lahko zgodilo, da posamezniki, ki bi sicer bili sposobni organizirati izobraževalno in raziskovalno dejavnost, tega preprosto ne bi hoteli (denimo zaradi prenizkega donosa). In tako bi lahko nenadoma ostali brez (ali pa sploh nikdar ne bi dobili) šol in fakultet, pa tudi cest, pristanišč, namakalnih sistemov, bolnišnic...

Kar je Mill zavračal kot nezaželene posledice podjetništva in trga, je poldrugo stoletje kasneje videti skoraj naravno. Neoliberalna ekonomija usmerja na trg tudi univerze, daje prednost zasebni lastnini izobraževalnih institucij in zmanjšuje državno podporo. V analizi globalnih reform visokega šolstva, ki jo je financirala Svetovna banka, ameriški profesor Bruce Johnstone utemeljuje nujnost preusmeritve na trg s prepričanjem, da ima univerzitetno izobraževanje dve bistveni značilnosti zasebne dobrine: prvič, v univerzitetnem izobraževanju prihaja do konkurence, ekskluzivnosti in zavračanja, kar so bolj značilnosti zasebnega kot javnega dobra; drugič, porabniki univerzitetnega izobraževanja so relativno dobro obveščeni o ponudbi, ponudniki pa so običajno slabo obveščeni o povpraševanju, kar so tako rekoč idealni pogoji za delovanje tržnih zakonitosti. Te značilnosti visokošolskega izobraževanja naj bi po naravni poti zmanjševale delež državne podpore univerzam ter povečevale vpliv neposrednih porabnikov, donatorjev, mednarodnih organizacij in seveda predvsem gospodarskih družb. Država, univerza in predvsem profesorski zbor naj bi izgubili odločilen vpliv pri odločanju o izobraževalnih programih v prid klientov – študentov, staršev in podjetij. Izobraževalni standardi naj bi postali kar najbolj neposredno določeni z uspehom ponudnikov izobraževanja in komplementarnih storitev na bolj ali manj dereguliranem trgu.

V tem scenariju predstavljajo tradicionalna univerza in njeni učitelji razvoju največjo oviro. Reforma univerze v neoliberalističnem žargonu pomeni manj učiteljev in drugega osebja ter drugačne učitelje. Potrebni so odpuščanje, zgodnejše upokojitve in prekvalifikacija, zapiranje neučinkovitih programov in oddelkov, združevanje kakovostnih programov in institucij za povečevanje učinkovitosti (znižanje stroškov), predvsem pa približevanje poslanstva univerze gospodarskim družbam. Univerza naj bi postala manj odvisna od znanja, raziskovanja in sposobnosti profesorjev. Državne subvencije univerzi naj bi koristile predvsem zasebnim investitorjem, ki naj bi hkrati odločilno vplivali na oblikovanje izobraževalnih programov.

Akadska svoboda kot svoboda podjetništva

Sodobne spremembe na univerzah prinašajo »akadamski kapitalizem«. Korporativna avtonomija univerze nadomešča avtonomijo učiteljev, vendar tudi ta preusmeritev naj ne bi bila stvar univerze, temveč predvsem družbe oziroma natančneje gospodarstva. Kot ugotavlja Karl Ulrich Mayer z inštituta Max Planck, se to jasno izraža v dejstvu, da so reforme univerze predvsem reforme od zgoraj in od zunaj, medtem ko »učitelji in študenti stojijo ob strani z malo razumevanja, nejevoljo in celo z ogorčenjem. V najboljšem primeru se prilagajajo, pogosto se

prikrito upirajo«. Čeprav so univerze pretežno še proračunsko financirane, ta sredstva ne zadoščajo za normalno reprodukcijo, kar jih vse bolj sili v podjetniško tekmovanje in pridobivanje sredstev iz drugih virov. Na univerzah dobivajo odločilno besedo upravni odbori, ki iščejo čim tesnejše vezi z gospodarstvom. Iskanje tržnih virov financiranja ima za posledico komercializacijo univerz, ki se izraža v oblikovanju programov po meri trenutnega povpraševanja in spremenjeni organizaciji. Te spremembe neposredno ogrožajo temeljno vrednoto, ki smo jo tradicionalno povezovali z univerzo: kritično mišljenje.

Uporaba novih informacijskih in komunikacijskih tehnologij še posebej spodbuja akademski kapitalizem. Neoliberalne strategije razvoja visokega šolstva poleg tržne usmerjenosti in povezovanja z gospodarskimi družbami posebej poudarjajo ekonomsko učinkovitost in kakovost izobraževanja ter odgovornost klientom. Študijski programi in predmeti postajajo »izobrazbeno blago«. Izobrazbeni standardi so kvantitativno definirani kot »krediti«, ki jih študent nabira in s tem izkazuje študijski napredek. Temu ustrezno se birokratizirajo odnosi med učitelji in študenti. Namesto nekdanjega sodelovanja med profesorjem in študentom zdaj študenti postajajo kupci, znanje proizvod, ki ga kupci (produktivno) trošijo, učitelji pa predmet kvantitativnega ocenjevanja študentov, ki se v najslabši maniri kvantifikacij reducira na izračunavanje povprečne ocene učitelja (uporaba teh ocen pa je diskrecijska pravica univerzitetne oziroma fakultetne administracije). Ideje akademskega kapitalizma so del širšega neoliberalističnega projekta informacijske družbe, v kateri upravljanje, kakovost in hitrost informacij bistveno določajo ekonomsko uspešnost. Izobraževanje je postalo temelj »ekonomije znanja«, kjer je treba povečevati »človeški kapital«, da bi povečali produktivnost, konkurenčnost in s tem zaposlenost prebivalstva nasploh ter individualno uspešnost na trgu delovne sile. V neoliberalni ideologiji je zaposlitvena negotovost predvsem posledica nezadostnega človeškega kapitala. Toda ideja izobrazbe kot človeškega kapitala ne le neutemeljeno individualizira znanje, ki kot »kapital« dejansko obstaja le v sodelovanju (in ne tekmovanju) in družbi kot celoti, temveč je tudi v opreki s prakso razsposabljanja delavcev: na mnogih delovnih mestih najdemo delavce, katerih znanje daleč presega zahteve delovnega mesta, kar povečuje nezadovoljstvo pri delu. Zviševanje kvalifikacijskih standardov za zaposlitev je pogosto posledica čezmerne ponudbe, ne pa neposrednih potreb proizvodnje, kar se kaže v tem, da se plače kljub zahtevanim višjim stopnjam izobrazbe relativno zmanjšujejo. Domneva, da investiranje v izobrazbo povečuje vertikalno mobilnost, velja le v specifičnih okoliščinah, ko je gospodarska rast višja kot povečevanje izobrazbe. V drugačnih (nič

manj pogostih) okoliščinah je lahko visokošolsko izobraževanje tudi le alternativa nezaposlenosti.

Za komercializacijo univerz je videti posebej pripravna uporaba novih tehnologij kot na videz povsem nevtrálnih tehničnih aparatov. Tehnična individualizacija in hkratno razosebljanje izobraževanja s pomočjo informacijske tehnologije se utemeljuje z nujnostjo vseživljenjskega izobraževanja z nenehnim do- ali prekvalificiranjem, kar naj bi bil odgovor na procese globalizacije. Izobraževanje s pomočjo informacijske tehnologije postaja blagovna menjava kot v vsaki gospodarski dejavnosti. S študijem na daljavo akademski kapitalizem spodbuja standardizacijo učenja na temelju učbenikov, saj študij primarne literature samo zmanjšuje učinkovitost študija. Še več: s standardizacijo učbenikov lahko univerzitetna administracija v prid večje učinkovitosti zmanjšuje število profesorjev in zaposluje mnogo cenejše informacijsko osebje ali pa polno zaposlene profesorje nadomesti s pogodbenimi podizvajalci. Tako kot za čiščenje, vzdrževanje in varovanje prostorov ali za organizacijo prehrane bi lahko univerze sklepale pogodbe s podizvajalci tudi za izvajanje posameznega predmeta, skupine predmetov ali celotnega izobraževalnega programa. Da to tudi v Sloveniji ni nič nenavadnega celo na najvišji, podiplomski ravni, dokazuje lani ustanovljena zasebna podiplomska fakulteta za državne in evropske študije, katere program v celoti izvajajo zunanji sodelavci (med katerimi je sicer večina predavateljev na javni univerzi in zaposlena v javnih zavodih ali državni upravi).

Neoliberalizem v slovenskem visokošolskem izobraževanju bo nedvomno imel za posledico zniževanje kakovosti izobraževanja. Dva novejša primera zgovorno opozarjata na ta problem. Na pred dobrim letom ustanovljeni podiplomski fakulteti za državne in evropske študije vpisujejo v prvi letnik po dvesto študentov na leto. Predavanja za vseh štiristo študentov, od katerih v dveh letih vsak prispeva 940.000 tolarjev šolnine, izvaja deset honorarnih učiteljev. Po kriterijih akademškega kapitalizma je nadvse uspešno podjetje: veliko povpraševanje in velik donos. Kaj pa kakovost izobraževanja? Vseh deset podiplomskih učiteljev je v zadnjih štirih letih skupaj doseglo 23 znanstvenih objav, torej polovico objave na leto, med njimi nobene v najvišjem razredu (revije v SSCI)! Po drugi strani si vrhunska raziskovalna institucija, kot je Institut Jožef Stefan, že dolga leta zaman prizadeva za ustanovitev svoje podiplomske šole! Logiki akademškega kapitalizma se priklanja tudi ljubljanska univerza. Njen senat je sprejel sklep o ustanovitvi fakultete za upravo, ki ima poleg ogromnega števila študentov v dosedanjem visokošolskem programu tudi šestnajst učiteljev, ki so v zadnjih štirih letih v povprečju dosegli 1,1 znanstvene objave na leto. Preoblikovanje

visokošolskega v univerzitetni program uprave je slovenski zgled prilagajanja ponudbe univerzitetnih programov trenutnemu povpraševanju na »trgu« (pretežno med zaposlenimi v državni upravi) in uveljavljanja odgovornosti do klientov ne glede na kakovost izobraževanja.

Znanje: tržno blago ali demokratična pravica?

Ni dvoma, da je v poldrugem stoletju, kar je Mill objavil Načela politične ekonomije, v svetu in pri nas prišlo do bistvenih sprememb in da univerzitetno izobraževanje ni izjema. Toda velik del Millove argumentacije za univerzo kot javno institucijo v tem času ni prav nič izgubil na veljavnosti. Mar ne velja še vedno, da po znanju najmanj povprašujejo tisti, ki ga v resnici najbolj potrebujejo, da bi lahko postali neodvisni, nikoli v breme države? Mar ne velja še vedno (kar nas v Sloveniji usmerjeno izobraževanje še ni povsem izučilo), da izobraževanje ne sme biti podrejeno trenutnim potrebam ali željam posameznika, podjetij, vlade (ministrstva) ali ideologije?

Če je bil v preteklosti poudarek na produkciji znanja kot najpomembnejšem vidiku odnosov med znanjem in močjo, stopa z razvojem informacijske družbe v ospredje tudi »potrošni« vidik. Ključni vzrok je v tem, da so pri eksponencialni rasti količine informacij, ko vse več proizvedenega znanja ostane neuporabljenega, pogoji produkcije in distribucije znanja manjši problem kot pogoji za njegovo učinkovito uporabo. Prizadevanja za učinkovito uporabo znanja so pogosto omejena le na proizvodnjo dobrin in storitev. Tako postane ključni kriterij učinkovite univerze njen prispevek k ekonomski učinkovitosti družbe. Toda ljudje ne povprašujejo po znanju le kot po produkcijski dobrini in donosni naložbi, temveč tudi kot po »potrošni« dobrini, ki nima neposrednih učinkov na trgu delovne sile, kar še zlasti velja za velik del humanistike in družbenih ved. Znanje ni dobrina le zato, ker ga je mogoče unovčiti na trgu, temveč tudi kot znanje samo po sebi – kot način razumevanja sveta, torej natančno v tistem smislu, ki ga je poudarjal Mill, ko je pisal o znanju kot temelju človekove svobode.

V zadnjih stoletjih je imela univerza odločilno vlogo v oblikovanju civilne družbe in civilizacije. Znanje torej ne more biti le blago, ki je posameznikom dostopno na trgu, ampak je temeljna človekova pravica, na kar v sodobnosti opozarjajo zlasti napredna študentska gibanja. Končno bodo tudi tradicionalne oblike potrošniškega razvedrila, ki so prevladovala v drugi polovici 20. stoletja (televizija, nakupovanje, množični turizem), v prihodnosti morda odstopile prednost bolj prefinjenim človekovim dejavnostim v svetu idej in razumevanja. Če je vsaj nekaj argumentov za tako optimistično pričakovanje, potem se univerza prav gotovo ne bi smela podrediti načelom storilnostnega tek-

movanja. Morda bo kdo ugovarjal, češ če postaja izobrazba »potrošna dobrina«, potem naj potrošniki tudi zanjo plačujejo tako kot za druge potrošne dobrine – avtomobile, stanovanja ali časopise – in naj se prilagaja povpraševanju na trgu. Toda kot je pokazal že Mill, sta znanje in izobrazba zaradi svojih družbenih posledic »javno dobro« tudi takrat, ko nista neposredno dostopni vsem in se ne podrejata željam manj vednih. Poleg tega sodobna informatizacija družbe omogoča, da postaja znanje kot »potrošna dobrina« vse bolj dostopno novim oziroma vsem »potrošnikom«; prav ta neekskluzivnost pa ne omogoča smiselne delitve (in finančnega ovrednotenja) koristi, ki jih imajo posamezniki.

Zahteva, da mora (p)ostati univerzitetno izobraževanje kot »potrošna dobrina« javno dobro in v načelu dostopno vsakomur, nima precedenčnih primerov le v nižjih stopnjah izobraževanja, ampak tudi v javnih parkih, muzejih, knjižnicah in še kateri kulturni instituciji. Zavzemanje za univerzo kot demokratično kulturno in izobraževalno institucijo, ki je v temelju ni dopustno podrediti zakonom trga in podjetniški svobodi, izhaja iz prepričanja, da je družba, ki zavrača svoboden in svetovljanski razvoj idej na temelju znanja, humanistične etike in promocije najustvarjalnejših posameznikov, dolgoročno obsojena na marginalizacijo in zaton. Je v ostrem nasprotju s težnjami po vsesplošni komercializaciji univerze, ki bi z množično produkcijo povprečnosti zadovoljila potrebe čim večjega števila »klientov« na globalnem trgu. S poudarjanjem duhovne ustvarjalnosti kot temeljne vrednote in podrejenosti raziskovanja zakonitostim znanosti, ne pa trga, seveda promovira neke vrste intelektualni elitizem, a razvoj duhovne elite je, kot je poudarjal že Mill, v dejanskem, tudi materialnem interesu vsega ljudstva. Sicer pa bi Slovenci po logiki neoliberalne podjetniške ideologije najbrž morali najprej privatizirati in komercializirati (ali kar ukiniti) svojo državo, ker je predraga.

Delo, 13. marec 2004

Kako uporabna je odličnost?

Lani decembra se je končalo ocenjevanje na razpis ministrstva za šolstvo, znanost in šport prijavljenih raziskovalnih programov, letos januarja pa še projektov. V okviru družboslovnih ved se je na oba razpisa prijavilo nad 150 raziskovalnih skupin, financirana pa jih bo le dobra polovica, čeprav z bistveno manjšimi sredstvi, kakor pa so zanje zaprosile. V zadnjih letih delež proračunskih sredstev, namenjenih družboslovnim raziskavam, stagnira, v primerjavi s humanističnimi in naravoslovno-matematičnimi vedami pa se bistveno zmanjšuje. Da je družboslovje deležno manjše proračunske naklonjenosti v primerjavi s svojima starejšima sestrama, nikakor ni naključje in zahteva resen premislek o razvoju družboslovnih ved v Sloveniji in njihovem mestu v nacionalnem programu.

V ocenjevanju družboslovnih programskih skupin sta bili dve tretjini sredstev razdeljeni na podlagi ocen znanstvene uspešnosti, mednarodnega sodelovanja in sodelovanja z uporabniki, ki so jih pripravila personalna jedra posameznih disciplin, tretjina sredstev pa med projekte, ki so jih izbrala personalna jedra na osnovi šestih kazalcev znanstvene uspešnosti (objave člankov in monografij doma in v tujini ter citiranost). Relativno ostra selekcija in to, da so bili v zavrženih raziskovalnih skupinah celo redni profesorji, ker niso imeli mednarodnih objav in citatov, sta pričakovano sprožila kritike na račun ocenjevanja in financiranja raziskovalnih skupin. Med njimi najdemo zahteve, da bi moralo financiranje bolj upoštevati število prijavljenih skupin znotraj disciplin in manj njihovo kakovost (češ da so kakovostne skupine preprosto posledica izdatnega dosedanjega financiranja), da bi bilo treba odpraviti ocenjevanje znanstvene uspešnosti skupin na temelju znanstvenih objav v uglednih mednarodnih revijah in citiranosti teh objav ter financirati samo tiste raziskave, ki imajo neposredne uporabnike.

O prvih dveh ugovorih najbrž ne gre izgubljati besed. Vztrajanje ministrstva na mednarodno primerljivem ocenjevanju znanstvene uspešnosti je pripomoglo, da je slovensko družboslovje v zadnjem desetletju napredovalo in se uveljavilo v Evropi in v svetu. Toda zahteve,

da bi morala imeti vsaka družboslovna in celo humanistična raziskava »jasno izraženega uporabnika s konkretnimi in jasnimi zahtevami«, kar naj bi prispevalo k razvoju »novih visokotehnoloških podjetij«, kot je nedavno zahteval eden izmed zagovornikov poblagovljenja raziskovalne dejavnosti, so videti resnejše in predvsem sprejemljivejše za del oblikovalcev raziskovalne politike. Po mojem prepričanju pa bi taka enostranska (pre)usmeritev pahnila družboslovne vede v čase posebnih raziskovalnih skupnosti in usmerjenega izobraževanja ter jih sterilizirala. Podobno bi bilo, ko bi se država odločila iz proračuna financirati samo popularno kulturo, ker ima pač daleč največ »uporabnikov«, visoko kulturo pa bi pustila, da se znajde kot ve in zna brez proračunske podpore.

John Stuart Mill, eden najstrastnejših zagovornikov nevmešavanja države v svobodno podjetništvo, je primerjal prepričanje, da je kakovost izobraževanja merljiva s skladnostjo z željami uporabnikov, z zahtevo, naj bi bolnik sam izbral zdravilo brez zdravnikovega priporočila ali navodila, čeprav za to, da bi izbral sebi v korist, nima dovolj znanja. Izobraževanje je bilo za Milla eno tistih področij, ki ne sme biti podrejeno trenutnemu povpraševanju na trgu, ker to ni ustrezen izkaz njegove uporabnosti. Ljudi je treba k izobraževanju usmerjati in spodbujati ne le zato, ker je znanje potencialnih uporabnikov nezadostno in je povpraševanje po znanju najmanjše med tistimi, ki bi ga najbolj potrebovali, ampak tudi zato, ker je pogoj človekove neodvisnosti – je »pomoč za delovanje brez pomoči«. Podobno velja za družboslovno raziskovanje, ki je neločljivo povezano z univerzitetnim izobraževanjem.

Tehnokratski racionalizem, ki odreka veljavnost vsakemu delovanju, ki nima neposredne uporabne in predvsem menjalne vrednosti oziroma zaželenega učinka v okviru danega sistema, je sodobna inkarnacija socialnega darvinizma. S poblagovljenjem znanosti postane tudi razvoj družboslovnih ved vse bolj odvisen od efektivnega povpraševanja, ki prihaja iz maloštevilnih okolij velikih korporacij in državnega aparata. Na tem »raziskovalnem trgu« ni efektivnega »popularnega« povpraševanja po znanstvenih izsledkih, in četudi se tako povpraševanje občasno pojavi v obliki potreb po določenih raziskavah, nima sredstev za učinkovit vpliv na zadovoljitev teh potreb.

Ideje o »znanstvenih dnevnikih časopisih«, ki naj bi po mnenju vodilnih družboslovcev svojega časa, kot so bili Gabriel Tarde, Ferdinand Tönnies, Robert Park in John Dewey, nadomestili komercialni tisk na prehodu iz 19. v 20. stoletje, so se na primer hitro izkazale za povsem utopične, saj zanje ni bilo bralcev. Kot sodobnejši problem lahko omenim dostop do znanja in javni nadzor nad uporabo znanja, ki sta bistvenega pomena za demokratično družbo in odprto znanost in

ju omogoča sodobna informacijska tehnologija, pa izpostavljena močnim korporatističnim pritiskom po privatizaciji in monopolizaciji intelektualne lastnine. Če govorimo v ekonomističnem jeziku: velik del davkoplačevalcev nima nikakršnega vpliva na oblikovanje učinkovitega povpraševanja po raziskovanju. Ima družboslovno raziskovanje pravico in dolžnost upoštevati tudi njihove potrebe in interese?

Vendar znanstveni »proizvajalci« nimajo veliko avtonomije v odnosu do nosilcev učinkovitega povpraševanja. Materialne možnosti, ki šele omogočajo družboslovno raziskovanje – institucionalne okvire, raziskovalno opremo, knjižnice, finančna sredstva – zagotavljajo država (predvsem) in korporacije (delno). Zoževanje avtonomije ima lahko za dolgoročno posledico usmerjenost družboslovnih ved v zadovoljevanje relativno ozkih interesov elit, racionalizacijo, povečevanje učinkovitosti in reproduciranje obstoječih odnosov ter odsotnost razumevanja in socialne kritike. V takih okoliščinah družboslovne vede lahko prispevajo k reševanju kratkoročnih problemov, s katerimi se srečujejo politike (oziroma funkcionarji in podjetniki) na različnih področjih, a le malo k resnično družbeni blaginji in razvoju znanosti. Podobno opozorilo na primer prihaja tudi iz danskega sveta za znanost, ki poudarja nujnost avtonomije (in hkratne odgovornosti) znanstvenega ekspertnega sistema pri ocenjevanju in izbiri raziskovalnih projektov.

Ne smemo prezreti, da so se družboslovne vede pravzaprav šele po drugi svetovni vojni osvobodile spon ekonomske, politične in ideološke odvisnosti, kar se kaže v izjemnem vzponu raziskav drugačnosti in marginalnih družbenih skupin (od žensk do tretjega sveta), ki so jih dotlej družboslovne vede same pomagale marginalizirati, in na njih utemeljenih novih teoretskih modelih, osvobojenih prejšnjih predsodkov in pristranskosti. Dotlej so bile namreč družboslovne vede izrazito državocentrične. V tem je bil pomemben emancipacijski naboj družboslovnih ved. Tak razvoj je spremljala tudi delitev dela znotraj družboslovnih ved, ki se izraža v disciplinarnih delitvah, kar je prispevalo k veljavnosti in zanesljivosti raziskovanja, ne nazadnje pa tudi k njegovi (ekonomsko merjeni) produktivnosti.

Negativne posledice tega razvoja so morda predvsem v preveliki razdrobljenosti na discipline in poddiscipline, ki ne omogočajo sistematičnega raziskovanja kompleksnih družbenih problemov. Tem pomembnejša so zato prizadevanja za spodbujanje interdisciplinarnih in transdisciplinarnih raziskav, ki so sicer praviloma deležna besedne podpore, v praksi pa se pogosto znajdejo v praznem prostoru med zgodovinsko uveljavljenimi disciplinami. Vprašanje sodelovanja med disciplinami je po mojem trdnem prepričanju za razvoj družboslovnih ved mnogo pomembnejše od njihovega prilagajanja zahtevam države in kapitala.

Pred leti je tako imenovana Wallersteinova komisija za prestrukturiranje družboslovnih ved predlagala štiri konkretne ukrepe, ki bi prispevali k tesnejši povezanosti disciplin in preseganju prepadov med njimi:

1. Vsi profesorji na univerzah naj bi imeli predmete na (vsaj) dveh različnih oddelkih oziroma fakultetah in vsak oddelek naj bi imel vsaj četrtno članov z doktoratom iz druge discipline.
2. Vsi doktorski študenti bi morali vpisovati del predmetov na drugem oddelku.
3. Raziskovalcem iz različnih disciplin bi morali omogočiti, da se v okviru posebej za to oblikovanih inštitutov za eno leto povežejo v skupine, ki bi proučevale najpomembnejše teme.
4. Oblikovati je treba petletne multidisciplinarne raziskovalne programe z določenim znanstvenim ciljem. Vsi ti ukrepi naj bi omogočili povezovanje in sodelovanje med disciplinami na teoretski in empirični ravni, kar je bistvenega pomena za razvoj družboslovnih ved. Samo poglobljeno zgodovinsko raziskovanje in široko razumevanje družbenih pojavov preprečujeta ali vsaj bistveno zmanjšujeta verjetnost poenostavljenih posplošitev, zgrešenih sklepov in naivnih univerzalizacij.

Uresničevanje teh predlogov ne zahteva posebnih finančnih sredstev, seveda pa zahteva spremembo mentalitete raziskovalcev ter raziskovalne in univerzitetne administracije. A ne spomnim se, da bi na primer ljubljanska univerza vsaj kdaj razpravljala o takih ali podobnih predlogih, katerih uresničitve bi lahko pomembno prispevala k dejanski integraciji univerze in povezovanju disciplin. Vzrok za institucionalne odpore je enostaven: fakultete, inštituti, katedre, centri so mesta, kjer se sprejemajo ključne odločitve o raziskovalnih programih in napredovanju raziskovalcev.

Vsaj na področju družboslovnih ved se vsako prizadevanje za oblikovanje interdisciplinarnih študijskih programov tako srečuje s pravico močnejšega, da z vetom brani svojo »matičnost«. V razpravah o vključevanju Slovenije v evropski visokošolski prostor (»bolonjski proces«) pa je videti večja svoboda študentov pri izbiranju predmetov sama sebi namen ali je celo namenjena disciplinarnemu izključevanju namesto spodbujanju večje interdisciplinarnosti študija. Če sodim po svoji fakulteti, študenti lažje vpisujejo predmete na sorodnih fakultetah v tujini (kar je samo po sebi seveda dobro) kot pa na sosednji fakulteti iste univerze.

V raziskovalni sferi se je na pobudo ministrstva za znanost pred leti oblikoval sistem petletnih programov kot prevladujoča oblika pro-

računskega financiranja raziskovalnega dela, a deklarirana težnja po multidisciplinarnosti v oblikovanju programov se je v praksi skoraj povsem izjalovila.

Tudi zaradi tega so upravičene zahteve, da je treba delež programskega financiranja zmanjšati v prid projektnega financiranja. V obeh primerih je poleg znanstvene odličnosti treba upoštevati in spodbujati tudi uporabnost in razvojno usmerjenost družboslovnega raziskovanja, vendar ne za ceno težnje po odličnosti. Ob tem ostaja odprto še vprašanje odnosa med raziskovalnim in pedagoškim delom na univerzi, ker je pač družboslovno raziskovanje v Sloveniji večidel omejeno na univerzo. Dokler bo namreč raziskovalno delo zgolj dopolnilo pedagoškemu delu, bosta učinkovitost in (neposredna) uporabnost raziskovanja ostajali relativno majhni.

Za razvoj družboslovnih ved v Sloveniji bi bila zato odločilnega pomena ustanovitev nacionalnega inštituta za interdisciplinarno družboslovno raziskovanje, v okviru katerega bi lahko za krajše obdobje enega do treh let delovale vrhunske raziskovalne skupine. Ne nazadnje bi tak inštitut lahko tudi bistveno prispeval k vključevanju slovenskih raziskovalnih skupin v evropske projekte in raziskovalna omrežja.

Javni etos se razblinja v globalizacijski nič

Ko se v razpravah o javnosti v dobi globalizacije pogosto razglašata nacionalna javnost in nacionalna država ne le za nemočni, ampak tudi za nepotrebni, se zanemarja pomembna razsežnost javnosti, ki je (bila) tradicionalno vezana na državo.

Ideja o prehodu od vladanja k vladovanju (*from government to governance*) v globalnem svetu »osvobaja« državo njene tradicionalne tesne povezanosti z javnimi politikami, javnim sektorjem in javnim etosom. Med najpomembnejšimi posledicami tega prehoda je odprava jasne ločnice med javnim sektorjem in tržnimi ali podjetniškimi vrednotami. Izginjanje jasne razmejitve med javnim in zasebnim sektorjem je posebno očitno v transnacionalnih okvirih, kjer se država pojavlja le kot eden izmed deležnikov v globalnem vladovanju, pretežno v podrejenem odnosu do transnacionalno organiziranega kapitala. Vendar so korenine zatona javnega sektorja prav v preurejanju javnega sektorja in njegovi (delni) privatizaciji znotraj tradicionalne države.

Stare in nove grožnje demokraciji

Zgodnjo liberalno ločitev države od ekonomsko utemeljene civilne družbe je ogrožala predvsem avtoritarna država, ki je s svojim aparatom poskušala vzpostaviti nadzor nad zasebno sfero in si jo podrediti. Nevarnost, ki jo za demokracijo pomeni sodobno prepletanje civilne družbe in države, je mnogo bolj kompleksna; izhaja iz združevanja javnih in nejavnih teles in organizacij ter fragmentacije oblasti, tako da je čedalje težje, če že ne nemogoče ugotavljati, kdo o čem odloča in kakšne odločitve so sprejete.

Stranpoti predstavniške demokracije ter odsotnost javne razprave in javne odgovornosti kot virov demokratične legitimnosti vladanja oziroma vladovanja omogoča in celo spodbuja nedemokratično globalno »vladovanje brez vladanja«, upravljanje brez demokracije. Najočitnejši primer nelegitimnosti in neodgovornosti transnacionalnih institucij in korporacijskih hierarhij kot najpomembnejših deležnikov globalnega vladovanja se je razkril v globalni finančni krizi, ko so interesi velekapitala povsem »iztisnili« interese državljanov.

Erozija javnega sektorja in ugleda javnih uslužbencev

Liberalizacija je občutno zmanjšala obseg in doseg delovanja organizacij v javnem sektorju z njihovim podrejanjem trgu, s podeljevanjem licenc zasebnim komercialnim organizacijam in z vse večjim vključevanjem zasebnega sektorja v zagotavljanje nekdanjih javnih storitev prek najrazličnejših oblik »javno-zasebnega partnerstva«. Podobno lahko opazujemo tudi prenos političnih in nadzorstvenih pooblastil na kvazijavne agencije ter zasebne in polzasebne organizacije.

Podjetniška kultura in ideologija sta se globoko zasidrali tudi v dejavnostih, ki so formalno sicer ostale javne. Logika delovanja in odločanja, ki za najvišji vrednoti postavlja učinkovitost in poslovno uspešnost, je delno in ponekod v celoti izrinila tradicionalne vrednote javnega sektorja. Prevladovati je začelo negativno vrednotenje javne birokracije kot specifične organizacijske oblike in javnih uslužbencev kot nosilcev javnega etosa, ki ne storijo le tisto, kar jim plača klient, ampak izpolnjujejo tudi svojo moralno dolžnost služiti javnosti.

Država je v imenu učinkovitosti dolgo spodbujala zasebništvo, zdaj ji je ušlo iz rok: kapital je postal tako učinkovit, da lahko nadzira državo. Liberalizem napada javne uslužbenke kot nekakšne okorele birokrate, ki skrbijo le za to, da ohranijo svoj položaj, osebni in institucionalni. Zasebni ponudniki storitev naj bi učinkoviteje skrbeli za javni interes kakor javni. Berlusconi je najznačilnejši proizvod te miselnosti: kdo naj bi znal bolje poskrbeti za državo kot tisti, ki zna tako dobro poskrbeti za samega sebe (čeprav na račun davkoplačevalcev)?

Duh je ušel iz steklenice. Drobitev javnega sektorja v množico agencij in kvazijavnih organizacij in imenovanje podjetniških menedžerjev iz zasebnega sektorja na vodilne položaje v njih sta močno načela javni etos. Prodajalec avtomobilov lahko čez noč postane najprimernejši kandidat za vodenje najpomembnejše nacionalne kulturne institucije. Biti javni uslužbenec je postala tako rekoč žaljivka za vsak kolikor toliko ugleden poklic, ki mu je liberalizacija odprla zaposlitvene možnosti v zasebnem sektorju.

Človekova svoboda kot svoboda izbire

Uveljavila se je nova učinkovitostna kultura s poudarjeno zahtevo po transparentnosti odločanja in delovanja, ki naj bi domnevno zagotovila večjo odgovornost javnega sektorja »javnosti«. Toda praviloma je glas javnosti šibak in le posreden, saj nadzorstvene vloge nima javnost, ampak jo imajo (para)državne in kvazijavne agencije ali oblastni (politični) aparat neposredno. Hkrati nastajajo v javnih organizacijah

konflikti, ker naj bi dosegale nezdružljive cilje – na primer vrhunsko kulturno poslanstvo hkrati s tekmovanjem za občinstvo s komercialno usmerjenimi organizacijami, kot se dogaja na področju televizije – in še zlasti zato, ker naj bi usklajevale pogosto protislovne zahteve oblasti in javnosti.

Učinkovitostna kultura je etično presojo v celoti podredila »racionalnemu« (pravno-ekonomskemu) pragmatizmu in jo s tem tako rekoč odpravila. Državlani so se iz zasebnikov, ki javno delujejo in (so) oblikujejo politike, spremenili v potrošnike, ki »svobodno izbirajo«. V takšnih okoliščinah je menjava nadomestila družbeno kritiko: ponudbo določa povpraševanje. Vprašanje, ali morda (še) obstajajo razlogi za to, da določene storitve zagotavljajo javne, in ne zasebne organizacije, je postalo irelevantno. S tem je neposredno povezan zaton javnega etosa, saj se storitvene organizacije vse bolj oklepajo »učinkovitostne etike« in razglashajo potrošnika za kralja, svobodo izbire pa za ultimativni preizkus in dokaz človekove svobode.

Javnost ni nič več skupnost posameznikov, ki jih zavest o pomembnih posledicah družbenih transakcij vodi v poskuse vplivanja na njihovo regulacijo, kot jo je pred stoletjem razumel John Dewey. »Javnost«, ki se oblikuje na temelju načela svobodne izbire, je množica posameznikov, ki individualno (ali morda znotraj družine) tehtajo možne izbire in se med njimi odločajo. Ne premorejo kolektivne identifikacije, ki je temelj oblikovanja javnosti in javne sfere. Načelo javnosti kot normativna vrednota je postalo »neuporabno«.

Za novi javni etos

V globalno zasnovanem vladovanju so postala povsem odvečna vprašanja o pravičnosti odločitev o družbeni razdelitvi javnih dobrin in storitev ter o tem, kaj je »javno dobro« in koliko solidarnosti je potrebne za spodbujanje tekmovalnosti. Erozija solidarnosti (zlasti medgeneracijske) znotraj nacionalnih okvirov pa ne ogroža le nacionalnega javnega sektorja, ampak tudi zmanjšuje možnosti za oblikovanje trdne transnacionalne politične skupnosti, kakršna naj bi bila Evropska unija, saj nobena demokratična skupnost ne more obstajati brez solidarnostnih temeljev.

Prav iskanje odgovorov na ta vprašanja naj bi bilo temelj (novega) javnega etosa. V njem naj bi državljanska solidarnost postala pomembnejša od individualnega pohlepa kot gibala razvoja; trajnostni razvoj lahko temelji le na previdni varčnosti. Namesto individualizma »racionalne izbire« in tekmovanja vseh z vsemi naj bi prevladala večja pripravljenost na vzajemno pomoč in sodelovanje. Javni etos pomeni tudi drugačen odnos ljudi do dela v prid državljanom, ki se lahko obli-

kuje le z odpravo oblastniškega odnosa delodajalcev oziroma države do zaposlenih v javnem sektorju (in tudi sicer).

Peticija evropskih sindikatov za javne storitve

Evropska sindikalna konfederacija je pred poltretjim letom na evropsko komisijo naslovila peticijo za kakovostne in vsem dostopne javne storitve, ki ima že več kot pol milijona podpisnikov. V peticiji sindikati ugotavljajo, da so javne storitve bistvenega pomena za socialno, ekonomsko in regionalno kohezijo Evrope ter morajo biti kakovostne in dostopne vsem, zato pozivajo komisijo, »da predlaga evropsko zakonodajo o javnih storitvah, ki bi:

1. na prvo mesto postavila javni interes kot sestavni del javnih storitev;
2. zagotovila dostop do javnih storitev za vse;
3. okrepila javne storitve in tako zagotovila osnovne državljanske pravice;
4. zagotovila večjo pravno varnost in s tem omogočila razvoj trajnostno naravnane poslanstva javnih storitev; in
5. javnim storitvam zagotovila trdno zakonodajno podlago, tako da ne bi bile dovzetne za ideološke napade v smislu prostega trga«.

Sindikalne zahteve pač ne rešujejo številnih zadreg in protislovij, ki jih poraja sodobno prepletanje civilne družbe in države ter javne in zasebne sfere na različnih področjih, najočitneje na področjih socialne varnosti, zdravstva, izobraževanja in (tele)komunikacij. A tako kot čedalje več kritičnih teoretskih razprav tudi zahteve sindikatov opozarjajo na nelegitimnost vladovanja, ki se odpoveduje javnemu sektorju in javnemu etosu, in prispevajo k izhodu iz liberalistične intelektualne paralize.

Če se strinjate z zahtevo po nujnosti tehtnega premisleka o vlogi javnega sektorja in ohranitvi javnega etosa v Evropski uniji, se lahko pridružite podpisnikom sindikalne peticije na <http://www.petitionpublicservice.eu/sl>. Ne bi bilo odveč, ko bi (slovenski) sindikati tako peticijo naslovili tudi na slovensko vlado.

Zaton univerze kot institucije javnosti

Pred kratkim so na Annenberg School for Communication pensilvanske univerze v Filadelfiji organizirali razpravo »Zakaj je univerza pomembna?«. Na prvi pogled je videti nenavadno, da komunikološka fakulteta povabi dva ducata strokovnjakov z vsega sveta, da bi razpravljali o sodobni vlogi in perspektivah univerze. A le na prvi pogled.

Univerza kot prototip javne sfere

Od svojih najzgodnejših začetkov se je ideja javnosti, ki jo v sodobnosti povezujemo skoraj izključno z množičnimi mediji, zgledovala po univerzi. Temeljni normativni značilnosti javnosti – svoboda izražanja in racionalno razpravljanje – sta bili vedno bolj prisotni na univerzi kot v katerem koli drugem delu družbe. Bolj nenavadno je torej, da je bila univerza kot »popek javnosti« ves čas od najzgodnejših razprav o javnosti naprej zapostavljena; od konca osemnajstega stoletja do danes se je diskurz o »javnosti« in »javnem mnenju« skoraj povsem izognil pomembni vlogi univerze pri formiranju javne sfere.

V svoji zgodovinski razpravi o javnem mnenju je Ferdinand Tönnies prvi prepoznal univerzitetne profesorje kot »razred družbenih akterjev«, iz katerega izvirata legitimnost in učinkovitost javnega mnenja. Ker javno mnenje – v nasprotju z vero – nosi »pečat znanosti«, so znanstveniki in učitelji po Tönniesu »neposredno in še bolj posredno naravni in dejanski vodje javnega mnenja, kadar se njihovo mišljenje, raziskovanje in poučevanje nanašajo na širša vprašanja javnega pomena, kot so gospodarstvo, politika in morala«.

Skupaj z nastajajočimi velikimi mesti je Tönnies videl univerze devetnajstega stoletja kot ključne dejavnike vse pomembnejše družbene vloge javnega mnenja. Kljub svojemu fevdalno-verskemu izvoru so bile univerze tesno povezane z razvojem civilne družbe, vzponom urbanega (javnega) življenja in nastankom (meščanske) javne sfere.

Univerza kot najpomembnejša institucija raziskovanja in poučevanja je postala osrednjega pomena za konceptualizacijo javnosti zlasti s Kantovo idejo, da bi moral imeti vsak državljan proste roke za to, da lahko kot učenjak javno piše o pomanjkljivostih institucij. Od vseh akterjev in

institucij javne sfere so univerze s svojo avtonomijo, z znanjem in zavezanostjo svobodi govora najbliže Kantovi »celotni razsvetljeni javnosti«, v kateri nič ne bi smelo omejevati pravice do javne uporabe razuma v vseh zadevah. Njegova »nižja« (filozofska) fakulteta, ki uživa neodvisnost od politične oblasti, hkrati pa tudi sama nima oblasti, je tako rekoč prototip javnosti. Normativno torej lahko univerzo štejemo za okolje, v katerem, kot bi dejal Kant, učeni posameznik kot član celotne ali celo svetovne družbe lahko javno izraža svoje misli o nepravilnostih in krivicah in se kot izobražen človek s svojim pisanjem resnično obrača na javnost.

Od liberalne odličnosti do ekonomske uspešnosti

Sodobne univerze s svojim delovanjem normativno izpolnjujejo vse tri Kantove kriterije javnosti: podpirajo načelo publicitete v javnih razpravah, spodbujajo osebno »razsvetljenost« in presegajo etnične oziroma državne meje. Toda zgodovinski razvoj univerze je tekkel mimo normativno zamišljenega razvoja javne sfere. Tako kot moč cerkve pred razsvetljenstvom je tudi družbena moč univerz temeljila na prisvajanju določenega monopola védenja v usposabljanju mladih ljudi za privilegirane položaje posvetne oblasti. Podobno kot do meščanske javne sfere nasploh tudi dostop do univerze še zdaleč ni bil univerzalen, ampak je bil onemogočen nižjim razredom in deprivilegiranim družbenim skupinam.

Iz narodnokulturnih institucij so se univerze pod vplivom ekspanzije tržne ekonomije v drugi polovici prejšnjega stoletja prelevile v liberalno usmerjene »univerze odličnosti«, ki so dopuščale razvoj vsega – tudi radikalno kritičnih pogledov in političnega aktivizma –, kar je bilo dokazljivo »odlično« po kriterijih znanstvene uspešnosti, kot so objave in citiranost, in ne glede na to, ali je zadevalo širša vprašanja javnega pomena, na primer gospodarstva, politike in morale, kot je želel Tönnies. Sodobna podjetniška univerza kot najnovejši stadij tržno spodbujanega razvoja zamenjuje odličnost z ekonomsko uspešnostjo in praktično uporabnostjo. Edino merilo odličnosti je postala stopnja akumulacije kapitala.

Podobnost takšnega razvoja univerze z razvojem medijev je presemetljiva. Na prvi pogled. Dejansko gre samo za časovni zamik v splošnem podrejanju zakonom kapitala.

Univerza na poti poblagovljenja medijev

V času nastajajoče liberalne meščanske javne sfere so imeli tako univerze kot tisk pomembno vlogo pri razvijanju nacionalne zavesti. Univerze so zagotavljale izobrazbo javnim uslužbencem in ustvarjale znanje, ki naj bi služilo narodu in so ga razširjale druge institucije, zlasti tisk in šole. Z razširjanjem novic, mnenj in znanja je tisk še posebno

sistematično in nenehno (re)produciral podobo nacionalne politične skupnosti.

V zgodnjem obdobju kolonizacije javne sfere, ki jo je povzročal kapitalizem s poblagovljenjem pretežnega dela tiska konec devetnajstega stoletja, so bile univerze (ne le javne, tudi zasebne, kot na primer v ZDA) še pristna oblika javne sfere, vsekakor veliko pristnejša od časopisov (in pozneje drugih medijev) v zasebni lasti. Zdi se, da zdaj univerza »uspešno« dohaja množične medije v podrejanju načelu (kapitalske) uspešnosti.

Obstajajo očitne vzporednice med razvojem univerz in medijev. Oboji so nastali s plemenitim poslanstvom služenja splošnim (in včasih »višjim«) interesom družbe. Oboji so prehodili pot od stroge podrejenosti cerkveni in državi cenzuri do relativno avtonomne organizacije, izpostavljene bolj subtilnim, neosebnim oblikam podrejanja, na primer »tržnim silam«. Kratek čas so tako mediji (zlasti tisk) kot univerze lahko izjemno veliko prispevali k družbenemu življenju in oblikovanju nacij, ko je obstajala velika javna podpora njihovi vlogi posrednika med državo in civilno družbo, ko so – organizirani kot demokratične institucije – obravnavali pomembna družbena vprašanja, da bi pomagali pri njihovem reševanju.

V času globalnega vladanja univerze (in že dolgo tudi mediji) ne uživajo več take podpore. Zaradi vse večjih finančnih pritiskov nanje je morda videti prepričljiva ideja, da je edina »logična izbira« preoblikovanje univerze v podjetniško organizacijo, kot menijo kritiki javne univerze. Njeno edino poslanstvo naj bi bila ponudba znanja in kompetenc, ki bi omogočali njenim »klientom« (nekdaj so bili to študenti) čim donosnejšo zaposlitev. Vprašanje pa je, ali je to res edino (ali temeljno) poslanstvo univerze. Mar res lahko žrtvujemo kulturno in civilnodružbeno vlogo univerze in njeno avtonomijo, da bi jo bolje prilagodili dominantnemu poslovnemu modelu in njegovim merilom uporabnosti, praktičnosti in koristnosti?

Avtonomija razuma na tnalu birokratizacije univerze

Z »avtonomijo univerze« je podobno kot s »svobodo tiska«. Tako kot je svoboda tiska v sodobnosti prevladujoče napačno razumljena kot svoboda medijev (institucij), ne pa svoboda državljanov, da tiskajo (oziroma javno izražajo mnenja), tudi univerzitetna avtonomija ni razumljena kot pravica profesorjev in študentov, da svobodno uporabljajo svoj razum, ampak kot institucionalna neodvisnost univerze od javne oblasti, ne pa tudi od zasebnega kapitala.

Na prvi pogled je morda presenetljivo, da podrejanje univerze tržnim vplivom in podjetniškim interesom spremlja vse večja notranja

birokratizacija, ki naj bi »poslovanje« univerze naredila bolj »transparentno«. Toda birokratizacija je dejansko povsem kompatibilna s poblagovljenjem univerze, saj oba procesa vodita v zmanjševanje avtonomije profesorjev in študentov. Kot bi rekli v tradicionalnem žargonu svobode tiska, gre le za dve specifični obliki cenzure – materialno in mentalno. »Notranja« birokratizacija dela univerzo dovzetno tudi za »zunanj« birokratizacijo v hierarhični podrejenosti politični oblasti, ki dodatno duši univerzitetno avtonomijo in ustvarjalnost.

»Bolonjski model« je – ne samo v Sloveniji, vendar tudi ne povsod po Evropi – univerzo potisnil v položaj (bolj ali manj) ubogljivega uresničevalca prizadevanj »medvladnega sodelovanja« in »nevladnih organizacij s pristojnostmi v visokošolskem izobraževanju«. Od univerz se pričakuje, da bodo »hitro in pozitivno reagirale ter aktivno prispevale k uspehu tega prizadevanja«, kot so ministri zapisali v bolonjski deklaraciji pred dobrimi desetimi leti. Brez odvečnega razpravljanja in kritike!

Profesorji kot javni uslužbenci

Rezultati teh prizadevanj se že kažejo tudi v Sloveniji. Kolegijski organi univerzitetnih učiteljev (na primer oddelki ali senati na fakultetah) brez soglasja oziroma potrditev univerzitetnih in ministrskih organov ne smejo spremeniti niti habilitacijskega naziva nosilca predmeta (ko je na primer nekdo napredoval iz docenta v izrednega profesorja), ne da bi sprožili vse postopke, predvidene za spremembo celotnega študijskega programa. Nimajo pristojnosti zamenjati nosilca predmeta (na primer z gostujočim profesorjem) ali predmete med semestroma, spremeniti naslov predmeta ali – bognedaj – nadomestiti obstoječi predmet z novejšim. O vseh teh zadevah odločajo – na univerzi in v vladnih telesih – tisti, ki o konkretni vsebini predmeta vedo malo ali nič, vsekakor pa manj od profesorskih kolegijev. Dolgotrajni birokratski postopki, ki so za take spremembe potrebni, dejansko izničijo smisel vsake spremembe.

Univerzitetni profesorji tako postajajo vse bolj podobni Kantovemu uslužbencu, ki mora v službi ubogati ukaze nadrejenih, o njih pa lahko razpravlja le v prostem času.

Solidarnost in javnost na svobodni gospodarski pogon

Ondan sem prebral, da najnovejša knjiga o potopu Titanika pri naša spet novo interpretacijo vzrokov trčenja legendarnega parnika z ledeno goro. Titanik je pač neusahljiv vir fantazmagorij in knjiga pravnu kinje po činu najvišjega preživelega častnika na Titaniku ne bi bila nič posebnega, ko ne bi razkrivala, da je častnik v preiskavi nesreče prikril pravi vzrok nesreče – napako pri upravljanju ladje – z »najboljšim namenom«, da bi obvaroval ladijsko podjetje pred bankrotom.

Univerzalni temeljni dobiček

Zgodba o nesebičnem lažnivcu s Titanika je dobra prisposodba aktualnega dogajanja v globalni ekonomiji. Prikrivanje napak v upravljanju, zanikanje nevestnega poslovanja in lažne obljube visokih bančnih »častnikov« o odgovornejšem poslovanju ter strah pred »zlomom sistema« med politiki so sprožili koordinirane reševalne akcije vlad zahodnih držav, ki so porabile nepredstavljivo količino davkoplačevalskega denarja, da bi požrešne banke obvarovale bankrota, v kakršnega je zabredla investicijska banka Lehman Brothers.

Vlade so s tem bankam zagotovile tudi obilna sredstva za bogate nagrade, ki so si jih delničarji in »lažnivi častniki« nedvomno zaslužili za odlično vodenje pogajanj, saj so izposlovali izdatne transferje davkoplačevalskega denarja za dokapitalizacijo bank. Za mnoge banke je bil to očitno posel stoletja in temu ustrezno visoke so bile tudi nagrade, ki so si jih v bankah izplačali.

Uglašeno delovanje vlad razvitih držav v pomoč (finančnemu) kapitalu je simptomatično. Delavsko podpalubje zaliva voda, da v njem že skoraj ni več mogoče dihati, države pa rešujejo (bančno) gospodo na palubi, da si ne bi zmočila nog. Socialna država se je znašla v primežu recesije in varčevalnih ukrepov na vseh koncih, finančni kapital, ki je zapeljal gospodarski Titanik v ledeno goro kapitalistične pogoltnosti, pa ob nekaj potopljenih bankah slavi zmago: države so mu priznale pravico do univerzalnega temeljnega dobička. Pravico, ki jo v obliki

»univerzalnega temeljnega dohodka« že več kot stoletje odrekajo državljanom. Kdor ima kapital, mu kapitalistična država zagotavlja primerno raven dobička, kajti kapital je globalni troedini Bog – stvarnik, odrešenik in sveti duh povrhu, v katerega edino verujejo politiki.

Galbraith: Vsakomur je treba zagotoviti spodoben temeljni dohodek

»Univerzalni temeljni dobiček«, ki so ga z brezpogojno podporo »globalnemu finančnemu sistemu« de facto uvedle zahodne vlade, je velik korak v smeri poglobljanja nepravičnih socialnih razlik. Sodobna ekonomska kriza je vse bolj očitno ne le politična in socialna kriza, ampak tudi kriza temeljnega družbenega veziva – solidarnosti.

Kapitalizem je svobodo reducirjal na svobodno tekmovanje; »svobodna gospodarska pobuda«, ki jo zagotavlja tudi slovenska ustava, je postala njegov fetiš. Ljudje morajo trdo delati za uspeh, predvsem pa se morajo dobro znajti. Toda tako kot se ljudje razlikujemo po spolu, starosti, rasi, veroizpovedi in še kakšni »sociodemografski spremenljivki«, se razlikujemo tudi po ambicijah, talentih, motivaciji za »uspeh«, nasploh po svojih specifičnih sposobnostih, ki jih vseh ni mogoče optimirati v tekmovanju. Človeka pač lahko prisilimo, da bo tekmoval iz strahu (pred izgubo zaposlitve na primer), toda v takem gladiatorskem tekmovanju za preživetje je človek daleč od dejanske svobode.

Če se torej ljudje razlikujemo po svojih sposobnostih – od kod komurkoli pravica, da prav določeno sposobnost – tekmovalnost, merjeno s (finančno) uspešnostjo – postavi za kriterij koristnosti ali uporabnosti vseh drugih človekovih sposobnosti? Medtem ko velika večina ljudi v demokratičnih družbah dojema kot nepravično spolno, rasno ali versko diskriminacijo, pa diskriminacija glede na človekove sposobnosti pogosto velja celo za pravično in »produktivno«. Pogosto, a vendarle ne vedno, in videti je, da zavest o problematičnosti te samoumevnosti postaja vse jasnejša.

Diskriminacija ljudi zaradi razlik v njihovih sposobnostih je nepravilna tako za marksistično načelo delitve po človekovih potrebah kot za Rawlsovo idejo ekonomske enakosti. Podobno tudi za J. K. Galbraitha, ki je pred dobrim desetletjem v govoru ob častnem doktoratu na London School of Economics dejal: »Vsakomur je treba zagotoviti spodoben temeljni dohodek. Vsaka bogata država, kot so ZDA, lahko vsekakor zagotovi, da nikomur ne bi bilo treba živeti v revščini.«

Kot kaže že vrsta empiričnih raziskav in projekcij, je univerzalni temeljni dohodek, ki bi ga prejeli vsi (polnoletni) državljani, kajpak ob določenih pogojih, že ta trenutek praktično uresničljiva rešitev problema diskriminacije glede na sposobnosti v razvitejših državah, med

katere sodi tudi Slovenija. Bistvena ovira za njegovo uveljavitev je globalna vera novodobnih politikov – naj bodo »desni« ali »levi« – v kapitalskega troedinega Boga. Kar pogledajte programe političnih strank, ki zidajo vse vrste gradov v oblakih, a univerzalnega temeljnega dohodka tam ne boste našli.

Solidarnost in (ne)pravičnost

Naraščajoča rezervna armada delovne sile, ki jo proizvaja globalni kapital, bo »postranska škoda« uveljavljanja univerzalnega kapitalskega dobička vse dotlej, dokler ne bo politična javnost sposobna vzpostaviti socialne solidarnosti na transnacionalni ravni vsaj približno tako učinkovito, kot je to uspelo kapitalu.

Kot vidimo po vsej Evropski uniji, troedini Bog uspešno deli in vlada tudi znotraj posameznih držav, ki so bile v zadnjih desetletjih zavezane ne le demokratični ideji pravne države, ampak tudi solidarnostni ideji socialne države. V Sloveniji še prav posebej: javni uslužbenci proti izbrisanim, javni uslužbenci proti delavcem v gospodarskih družbah, zaposleni proti brezposelnim, polno zaposleni proti »prekarcem«, nezaposleni proti upokojencem...

Seveda je bistveno vprašanje, na kakšnih temeljih je mogoče v sodobnem svetu med družbenimi skupinami in socialnimi kategorijami oblikovati širšo družbeno solidarnost, ki edina lahko prepreči nebrzdano eskalacijo kapitalistične tekmovalne mentalitete, utelešeno v zasebni lastnini. Imeti! Imeti več! Imeti največ!

Ni mogoče dokazati, da bo univerzalni temeljni dohodek avtomatično zagotovil večjo solidarnost. A ker bi nedvomno zmanjšal socialne razlike, predvsem pa vsakomur omogočil vsaj človeka vredno preživetje, bi vsekakor zmanjšal socialne napetosti. Univerzalni temeljni dohodek torej prinaša rešitev sedanje krize solidarnosti na sistemski ravni, tudi če pustimo ob strani problem ohranjanja nepravičnosti, ki je vgrajen v načelo »svobodnega« tekmovanja.

Edini argument zoper uvedbo univerzalnega temeljnega dohodka je strah pred zmanjšanjem dobička na kapital kot posledico manjše konkurence za slabo plačana delovna mesta, ki ga prikrito širijo lastniki kapitala.

Univerzalni temeljni dohodek je torej v temelju politično vprašanje in mogoče ga je uveljaviti le politično z (zakonsko) omejitvijo interesov, ki promovirajo univerzalni temeljni dobiček.

Ideja univerzalnega temeljnega dohodka je neposredno povezana tudi s političnimi in socialnimi svoboščinami človeka in državljana na sploh. Človek je dejansko svoboden le, če njegovo delovanje ni bistveno omejeno oziroma pogojeno z njegovim dohodkom.

Poleg tega bi s stvarnim priznanjem nepravičnosti socialne diferenciacije glede na človekove sposobnosti in talente priznali tudi nesmiselnost podjetniške svobode kot univerzalne temeljne svoboščine, ki je v sedanjih sistemih pravne države normativno enakovredna drugim pravicam in svoboščinam, dejansko pa deluje kot prva med njimi in kriterij za vse druge.

Svoboda je v časopis zavita klobasa

Dominanten položaj podjetniške svobode v odnosu do drugih človekovih pravic se morda najbolj kaže na področju medijev. Se spomnite nedavne »duhovitosti« vidnega slovenskega menedžerja, ki je vidno zadovoljen nad svojo domisljico ugotovil, da med izdajanjem časopisa in proizvodnjo klobas ni oziroma ne sme biti nobene razlike – na obeh področjih mora delovati svobodna gospodarska pobuda.

V pravnem diskurzu velja, da je protiustavno vsako poseganje v delovanje medijev, če se s tem gospodarskim subjektom omejuje ustavna pravica do svobodne gospodarske pobude. O tem ni dvoma. Podobno lahko rečemo za utemeljevanje protiustavnosti prepovedi objave rezultatov predvolilnih poizvedb zadnji teden pred volitvami v Sloveniji.

A težava je v tem, da je podjetniški argument na teoretski ravni za silo vzdržal pred poldrugim stoletjem, ko se je tisk izvijal iz krempljev cenzure in ko je avtonomija porajajoče se civilne družbe v odnosu do fevdalnih oblasti temeljila na ekonomski moči množice majhnih podjetij, ki so tekmovala med seboj. Tedaj je bilo sklicevanje na podjetniško svobodo, ki si je že pridobila domovinsko pravico tudi v plemiških dvorinah, tudi ko je šlo za svobodo tiska, nadvse bistroumna strategija, ki je prispevala k odpravi cenzure.

Toda prav neomejena podjetniška svoboda je kmalu postala temelj nesvobode tiska oziroma njegove podrejenosti doseganju čim večjega dobička. Izvorna človekova osebna pravica, da se svobodno javno izraža s pomočjo tiska, kot jo je opredelila francoska revolucija, se je prelevila v posebno vrsto podjetniške pravice, ki lastnikom medijev zagotavlja svobodno razpolaganje z lastnino za doseganje čim večjega dobička.

Problem zagovornikov svobodne gospodarske pobude na področju medijev ni le v izgubi zgodovinskega spomina. Pozabljajo tudi na zakonsko regulacijo na tako rekoč vseh področjih sodobne proizvodnje blaga in storitev. »Znamenita« proizvodnja klobas se tako kot celotna prehranska industrija srečuje s celo vrsto omejitev oziroma normativov, ki jih morajo proizvajalci spoštovati, pa jim ne pride na misel, da država z njimi omejuje »svobodno gospodarsko pobudo«. Farmacevtska industrija ne more dajati v promet zdravil, ki ne prestanejo strogih (bolj ali manj) testov pod nadzorom nacionalnih zdravstvenih agencij,

kakršna je na primer ameriška Food and Drug Administration (FDA). Avtomobili bi bili verjetno pol cenejši, če proizvajalcem ne bi bilo treba trpeti zakonskih posegov v njihovo proizvodnjo v obliki več sto varnostnih in okoljskih standardov. Da o letalih in letalskih prevozi ne govorimo...

Od kod potem ideja, da je vsaka zakonska regulacija medijev, ki zadeva lastnosti »proizvedenega blaga« – časopisov, radijskih in televizijskih programov, internetnih strani – ali značilnosti »proizvodnega procesa«, v koliziji s svobodno gospodarsko pobudo? Najbrž je dovolj očitno: »posegi« v medije so vedno (lahko) povezani z določeno politično usmeritvijo regulatorja. Vendar to nič ne spremeni dejstva, da množični mediji – od časopisov do interneta – po svoji bistveni naravi niso zasebna, ampak javna dobrina, tudi če so v rokah zasebnih lastnikov.

Množični mediji so bistvenega pomena za delovanje demokratičnega političnega sistema. Tako kot politične stranke kljub izdatnim donacijam kapitala ne morejo pristati v zasebni lasti (čeprav so lahko pod močnim kapitalskim nadzorom), se tudi mediji v zasebni lasti ne morejo v imenu svobodne gospodarske pobude otresti družbene odgovornosti. To pa daje javnosti in njenemu organu, državi, kot bi dejal Dewey, pravico in dolžnost, da zakonsko regulira delovanje medijev tako, da v največji možni meri uveljavi interese javnosti (ne pa države in političnih strank!) – tudi na račun omejevanja »svobodne gospodarske pobude«, čeprav se države (in tudi evropska komisija) pod vplivom transnacionalnega medijskega kapitala takim posegom raje odrekajo.

Univerza med avtonomijo in ekonomsko produktivnostjo

V primerjavi z dokaj naklonjenim odnosom do zasebnih medijev imajo evropske »liberalne države« mnogo manj razumevanja za avtonomijo univerze, ki so se je lotile s političnim projektom »bolonjske reforme«. Pravzaprav poskušajo z bolonjsko regulacijo doseči, da bi univerze postale bolj podobne medijem oziroma »gospodarskim subjektom«. V nasprotju s kritičnimi opozorili – med prvimi jih je zapisal nemški filozof Jürgen Habermas – o tem, da bi morale vlade nujno razmisliti o ukrepih za zagotavljanje nadaljnjega obstoja in razvoja množičnih medijev, zlasti političnega tiska kot temelja politične javne sfere, in predlogi o organizaciji časopisnih podjetij po zgledu tradicionalnih univerz (torej kot javnih ustanov) gredo sedanje spremembe bolj v nasprotni smeri približevanja oziroma podrejanja univerz nosilcem »svobodne gospodarske pobude«.

Prevladujoči ekonomski standardi učinkovitosti s področja »javnih medijev« se širijo tudi na področje akademskega življenja in ustvarjanja

ter tako spodkopavajo njuno zavezanost načelu javnosti. V dobi globalnega kapitalizma in svobodne gospodarske pobude se marsikateremu kritiku javne univerze zdi vabljiva ideja, da je najbolj »logična izbira« preoblikovanje univerze v (pol)podjetniško organizacijo, katere naloga bi bila zagotavljati diplomantom čim donosnejšo zaposlitev, podjetjem pa čim bolj uporabne kadre. Univerze tekmujejo za čim višja mesta v najrazličnejših točkovanjih, učitelji za čim več točk v kvantitativnem vrednotenju njihovega dela, od česar je odvisno njihovo napredovanje, vse skupaj pa je kajpak ovrednoteno v denarju.

V Sloveniji je ta novodobna fascinacija nad poblagovljenjem univerze povezana s tradicionalnim nezaupanjem do univerzitetne avtonomije, ki je bila značilna za obdobje socializma. Oblastni organi odločajo o še tako majhnih podrobnostih univerzitetnih študijskih programov in njihovi izvedbi (na primer o zamenjavi predmetov med letniki, nosilcev predmetov, o preimenovanju predmetov), pri čemer dolgotrajni birokratski postopki, ki so za spremembe programov potrebni, dejansko izničijo smisel vsake aktualizacije programov. Pogosto tako o študijskih zadevah odločajo tisti, ki o konkretni vsebini programa vedo malo ali nič, vsekakor pa manj od profesorskih kolegijev. Univerza in fakultete tudi ne morejo vplivati na izbor študentov, ki jih sprejemajo na študij, saj velja uspeh na maturi za univerzalno merilo primernosti za katerikoli študij. Univerzitetni profesorji tako postajajo vse bolj podobni Kantovemu »javnemu uslužbencu«, ki mora v službi ubogati oblastne ukaze, o njih pa lahko razpravlja le v prostem času.

Nobenega dvoma ni, da lahko vsak problem, vključno s sodobnim družbenim položajem univerze, obravnavamo tudi z ekonomskega vidika. Vendar je uporaba ekonomskega vidika kot enega izmed različnih možnih pristopov eno, nekaj povsem drugega pa, če postane ekonomski vidik edini ali najpomembnejši in optimalno rešitev problema vedno iščemo izključno s pomočjo ekonomskih instrumentov in kriterijev. Še drugače povedano: vprašanja učinkovitosti, produktivnosti in celo dobičkonosnosti zagotovo so eden izmed možnih okvirov razprav o družbeni vlogi in pomenu univerze. Vendar poleg »ekonomskega okvira« obstajajo še mnogi drugi okviri razprav o univerzi, ki so se uveljavili že mnogo pred danes tako forsiranim »ekonomskim okvirom«, kar zlasti velja za »okvir javnosti«. Relativna »moč« posameznih okvirov, na primer prevlada »ekonomskega okvira« nad »javnostnim«, vsekakor ne izvira iz univerze in njene bistvene narave ter sprememb znotraj znanosti oziroma univerze, ampak je v prvi vrsti izraz razmerij moči med socialnimi akterji kot nosilci specifičnih interesov.

Ekonomska načela učinkovitosti, produktivnosti in donosnosti morda niti niso nujno v nasprotju s plemenitim poslanstvom za kritično

mišljenje – vsaj v preteklosti je veljalo tako. Če pa tako nasprotje obstaja, kakor se je pogosto dogajalo, kulturne in politične vloge univerze ne bi smeli žrtvovati, da bi univerzo prilagodili poslovnemu modelu in njegovim merilom »uporabnosti«, »praktičnosti« in »koristnosti«. Zakaj bi morala biti ta ekonomska merila za univerzo bolj pomembna kot »merila« javnosti, kot jih je opredelil Kant: so osebna omika in javna raba razuma, javna pravičnost in večni mir na svetu manj vredni od uporabnosti?

Težava nastopi, ko se za najbolj uporabne »izdelke« univerze v globalni ekonomiji izkažejo diplomanti, ki so jim demokratična javna razprava, pravičnost in mir deveta briga. Tako kot mnogim politikom, ki prisegajo na mantra »svobodne gospodarske pobude«, načeli javnosti in solidarnosti pa so izgubili v tekmovalni ihti za čim uspešnejšo politično kariero – ki se pogosto še uspešneje konča v svetu kapitala.

Delo, 23. avgust 2008

»Sproščanje« visokošolskega izobraževanja

Slovensko visoko šolstvo doživlja pomembne spremembe. Nanje na primer opozarja oglas, ki kandidate za študij na zasebni Fakulteti za državne in evropske študije vabi, naj se prijavijo za vpis na prijavno-informacijski službi javne Univerze v Ljubljani. Oglas človeka navda z veseljem. Zasebne visokošolske institucije in javna univerza so začele zgledno sodelovati, kar bo gotovo rodilo pomembnejše sinergijske učinke, kot bi jih konkurenca.

»V grenkem obupu kolnejo duše« (Kosovel)

Vesetje je vendarle grenko. Oglas človeka spomni na primer na to, kako uspešna zasebna podjetja gradijo državne ceste: premagajo konkurente na javnem razpisu z »ugodnejšo« ponudbo, dobijo državno naročilo, najamejo podizvajalce, ki opravijo delo, zaračunajo dodatne stroške za dela, ki v naročilu niso predvidena, in poberejo profit.

Zasebna ustanova, ki se pohvali, da ne pobira šolnine, ker država v celoti financira njene študijske programe, »najame« za administrativne storitve javno univerzo, ki sicer s konkurenčno prepovedjo svojim profesorjem na njej ne dovoli predavati. Očitno se za konkurenco (izbiro med raznimi profesorji) bolj trudi javna univerza kot zasebna šola, denar pa je tako ali tako v obeh primerih proračunski. V prid kakovosti bi sicer bilo, da bi zasebna ustanova tudi za izvajanje študijskih programov, ki jih plačuje država, raje kar v celoti izbrala »podizvajalce« na javnih univerzah.

A ker so tudi javne univerze vedno bolj prisiljene v tržno tekmovanje, je morda le stvar časa, kako dolgo bodo vzdržale komercialni pritisk. Posledice političnega sproščanja in komercialne tekme se sicer najlepše kažejo v programih nacionalne televizije. Kaj podobnega se utegne zgoditi tudi univerzam. Komercializacija sili v sestavljanje novih programov po meri trenutnega povpraševanja, »za vsakogar nekaj«, to pa neposredno ogroža kakovost in temeljno vrednoto, ki smo jo tradicionalno povezovali z univerzo – kritično mišljenje.

»Vse je izgubilo svojo vrednost«

Sedanja politična »liberalizacija« visokega šolstva postavlja v ospredje ekonomsko učinkovitost in odgovornost uporabnikom (če pustimo ob strani politično »uravnoteževanje«). »Reforma« pomeni manj (zaposlenih) učiteljev in drugega osebja, zapiranje »neučinkovitih« programov in oddelkov, predvsem pa radikalne spremembe v poslanstvu univerze z uveljavljanjem njene podporne vloge kapitalu, s tem pa se univerza v veliki meri izenačuje z gospodarskimi družbami. Za univerzo tako postajata manj pomembni ustvarjanje znanja in raziskovanje. Vrednost ima le tisto, kar je mogoče prodati, za uresničevanje tega »poslanstva« pa so najprimernejše zasebne visokošolske institucije.

Študijski programi in predmeti postajajo blago. Izobrazbeni standardi so kvantificirani s »krediti«, ki jih študent nabira in s tem izkazuje študijski »napredek«. Temu ustrezno se »sproščajo« odnosi med učitelji in študenti. Namesto da bi profesor in študent študijsko sodelovala, postajajo študenti klienti, znanje blago, učitelji pa mezdni delavci.

Dosežen je pomemben »napredek« v uveljavljanju enakopravnosti državljanov. Če so bili doslej nezaposleni študenti privilegirani in so se lahko vpisovali tako v redne kot v izredne (plačljive) študijske programe, se odslej tudi zaposleni študenti lahko vpisujejo ne le v izredne, ampak tudi v redne programe. Čeprav je trg še nekoliko nesproščen: izenačitev očitno (še?) ne velja povsod.

Vpis v redni študij je bil zaposlenim kandidatom onemogočen, ker je veljala domneva, da zaposleni študenti ne morejo obiskovati predavanj in opravljati drugih študijskih obveznosti skupaj z rednimi študenti, saj morajo biti tedaj vendar v službi. Zato pa je bil izredni študij časovno prilagojen zaposlenim študentom, tako da so bila predavanja in druge oblike pedagoškega dela organizirani izključno popoldne (in morda še v soboto dopoldne). Najbrž se zdaj »rešitev« kaže v tem, da bodo tudi redni študenti imeli predavanja samo popoldne ali – še bolje – samo na koncu tedna.

Stare čase vseh mogočih zablod je neoliberalistični politični kapitalizem očitno povozil. »Vse je izgubilo svojo vrednost,« bi ugotovil Kosovel in dodal:

»Opuščene bodo stare ceste in svet bo hodil po novih«

Konkurenca, liberalizacija in svoboda izbire so postale čarobne besede v Evropski uniji. Spodbujanje konkurence je »admiralska ladja« Evropske komisije, ki sicer (nič samokritično) priznava, da so na ne-

katerih področjih, na katerih je komisija v zadnjem času uvedla tržno konkurenco – elektrika, plin, železniški prevoz in poštne storitve – cene ostale nespremenjene ali so se celo zvišale, tako kot v Sloveniji. A nižje cene naj bi bile le stvar časa; prihodnost je baje svetla.

Mar res? Morda pa je problem vendarle ta, da lahko na nekaterih področjih konkurenca tudi povečuje stroške. Prodajalci morajo tekmovali za kupce, oglaševanje pa je salamensko drago. Pogajati se morajo z monopolnimi lastniki infrastrukture. Država mora financirati regulacijske in nadzorne institucije. Vse to pa ni poceni.

In kaj imajo od tega potrošniki? Svoj čas morajo porabljati za izbiranje med enakim, saj v teh dejavnostih tudi pri večjem številu ponudnikov ni dejanske izbire. Od kogar koli bomo kupovali električno energijo, vedno naj bi imela 220 voltov – ali pač ne?

Tudi evropska komisija je morala ugotoviti, da v »določenih razmerah lahko državna pomoč popravi tržne nepopolnosti in tako izboljša delovanje trgov ter spodbuja konkurenčnost«. Še več, na področju varstva okolja nastopa država kot tisti akter, ki »lahko tudi pomaga spodbujati trajnostni razvoj ne glede na to, ali popravi tržne nepopolnosti«. Sliši se skoraj neverjetno: Trg vendarle ni brezhiben mehanizem! Sicer je prezgodaj, da bi vnovič klicali s Kosovelom »Nova doba prihaja v kolektivnem imetju«, a morda bo vsaj dobri stari Mill mlajši zopet prišel do besede.

Znanje kot blago, kapital – ali temelj človekove svobode?

J. S. Mill je imel nevmešavanje države v svobodno podjetništvo tako rekoč za sveto, pa vendar je ostro nasprotoval »liberalizaciji« na področjih, ki po naravi stvari zahtevajo dogovarjanje in usmerjanje, ne tekmovanje. Mednje je štel tudi znanje oz. izobraževanje, saj bi sicer ostalo pri tem, da po znanju najmanj povprašujejo tisti, ki ga imajo najmanj, čeprav bi ga prav ti najbolj potrebovali.

Znanje ni dobrina (le) zato, ker ga je mogoče unovčiti na trgu, ampak ker omogoča razumevanja sveta in je temelj človekove svobode, zato izobraževanje ne sme biti podrejeno trenutnim nagnjenjem in potrebam, ki se izražajo v individualnem povpraševanju.

Izobraževanje je obče dobro, čeprav ga vsi ljudje neposredno niso deležni. Tudi če izobraževalni sistem zagotavlja najbolj kakovostno izobrazbo le delu prebivalstva, s tem »vzdržuje nepretrgano nasledstvo najboljših mislecev, ki spodbujajo razvoj znanja in civilizacije nasploh«, kar je dragoceno za vse prebivalstvo.

Kljub izjemnim spremembam v poldrugem stoletju po Millovem razmišljanju njegova argumentacija za javno izobraževanje ni izgubila

veljave. Mar po znanju ne povprašujejo najmanj še vedno tisti, ki ga dejansko najbolj potrebujejo? Mar ne velja še vedno, da podrejenost trenutnim potrebam ali željam posameznika, podjetja, stranke, vlade ali ideologije ogroža temeljno poslanstvo izobraževanja – česar nas tudi »usmerjeno izobraževanje« očitno še ni izučilo?

Morda se je vendarle treba vprašati, kakšno družbo in spremembo kulture dolgoročno proizvaja neoliberalno politično kapitalistično usmerjanje izobraževanja, še zlasti univerz, in komu je v korist?

Moralni imperativ: odpor zoper politično-ekonomsko »sproščanje«

Zavzemanje za univerzo kot avtonomno in demokratično kulturno-izobraževalno institucijo, ki je v temelju ni dopustno podrediti zakonom trga, izhaja iz prepričanja, da bo družba, ki zavrača svobodni in svetovljanski razvoj človeka in idej na temelju znanja, humanistične etike in promocije najbolj ustvarjalnih posameznikov, nazadovala. Skozi vse drugo tisočletje so imele univerze odločilno vlogo v razvoju civilizacij in civilne družbe. Poudarjanje duhovne ustvarjalnosti kot temeljne vrednote in podrejenosti izobraževanja in raziskovanja zakonitostim znanosti, ne pa trga, seveda promovira neke vrste intelektualni elitizem, a razvoj duhovne elite je, kot je poudarjal že Mill, tudi v materialnem interesu vseh državljanov.

Če naj »država ustvarja možnosti, da si državljani lahko pridobijo ustrezno izobrazbo«, kakor zagotavlja ustava, potem morajo biti možnosti enake za vse in univerzalno zagotovljene. Naivna je domneva, da bo uvajanje zasebnega visokega šolstva prispevalo k izenačevanju možnosti izobraževanja. Prav nasprotno, saj se zasebni kapital zanima samo za najbolj donosne oblike izobraževanja.

Izobraževanje, še posebno univerzitetno, je vse kaj drugega in več kot le urjenje, učenje, pripravlanje za obstoječo družbo in reševanje trenutnih problemov, kot jih določata vladajoča politika in kapital. Človeku ne omogoča le poznati in razumeti dejstva, ki tvorijo dejanskost, ampak tudi dejavnike, ki proizvajajo dejstva, tako da lahko spreminja njihovo nečloveško naravo. Tako humanistično izobraževanje naj bi veljalo tudi za naravoslovne znanosti in jih osvobajalo potencialno destruktivne narave v službi kapitala in politike.

Problem je seveda ta, da tako izobraževanje v resnici slabo služi političnemu in gospodarskemu establishmentu, ki v znanosti in izobraževanju vidita le učinkovito sredstvo za realizacijo (ob)lastnih interesov in večanje dobičkov.

Slovenščina, do kod lepote tvoje?

Od zgodnjih osemdesetih let se človeštvo srečuje s procesom globalizacije, v katerem vse postaja vse bolj podobno vsemu drugemu. V nepovratnem, tehnološko vodenem procesu ne gre le za homogenizacijo potreb in želja, ki je izbrisala razlike med nacionalnimi trgi in ustoličila globalno korporacijo, kot je pisal Levitt (1983), ampak dobesedno za homogenizacijo vsega: izginjajo nekoč ostre meje in jasne razlike med tradicionalno samosvojimi in različno reguliranimi človeškimi in družbenimi dejavnostmi. Zaradi vsepovsodnosti globalizacijskih procesov se njihovim posledicam ne morejo izogniti tudi tradicionalno avtonomni sistemi, kot je jezikovni.

Vprašanja odnosov med (sodobnimi) jeziki so mnogo kompleksnejša, kot se zdi na prvi pogled. Da je jezik kvintesenca kulturne in narodne samobitnosti, nihče ne dvomi. Vendar je samobitnost mogoče vzdrževati le v povezovanju različnosti, v medkulturnem sožitju in mednarodnem sodelovanju, ne pa z izključevanjem. Ko je Marx (1842) zapisal, da zase nisem in ne morem biti, kar ne morem biti za druge, je zahteval priznanje pravice do komuniciranja, ki je poglavitno človekovo sredstvo za sporočanje lastnega miselnega obstoja. Ko »drugi« ne govorijo »mojega« jezika, seveda nastane problem. To ni samo problem (ne) učinkovitosti komuniciranja in (ne)možnosti sodelovanja, tudi ne samo problem oblikovanja posameznikovih (multiplih) identitet, ampak izrazito tudi problem kolektivnega nacionalnega »sebstva«, ki ne more obstajati zunaj odnosov do številnih »drugih«. Vsi ti odnosi – od medosebnih do mednacionalnih – niso preprosto določeni zgolj z mojim/našim jezikom, ampak tudi z jezikom/jeziki (pomembnih) »drugih«.

Razprave o jezikovnih vidikih globalizacije se pogosto lotevajo jezikovnih in družbenih posledic »jezikovnega imperializma«, ki segajo od zmanjševanja števila živih jezikov (pesimistične napovedi napovedujejo do konca stoletja odmrtje polovici od 6500 jezikov, kolikor jih je še v rabi) do uvajanja angleščine kot učnega jezika zlasti na univerzitetni ravni. Na ideološki ravni se v razpravah o prevladi angleščine v svetu in pri nas pojavljata dva nasprotujoča si diskurza. Na eni strani so »internacionalisti« oz. glasniki teorije racionalne izbire, pogosto iz

vrst univerzitetnih in podjetniških uprav, ki poudarjajo mednarodno primerljivo odličnost in konkurenčnost kot ključni kriterij usmerjanja razvoja univerzitetnega izobraževanja. Internacionalizem v imenu povečevanja učinkovitosti izobraževanja je dokaj brezbrizen do jezika; v tem diskurzu se vprašanje družbenih posledic »racionalne izbire« jezika skoraj ne zastavlja, kot kaže izjava norveškega profesorja kemije Martina Ystensa: »Zahtevati od norveških raziskovalcev, naj uporabljajo norveščino zaradi tradicije in nacionalne zavednosti, je enako, kot bi zahtevali od norveških smučarjev, naj uporabljajo lesene smuči. Po tej poti ne bi prišli do zlate medalje na olimpijskih igrah ali svetovnih prvenstvih.«

Na drugi strani »kulturalisti« – najpogosteje jezikoslovci in predstavniki kulturnih elit (tako »levih« kot »desnih«) – izhajajo iz idej o posameznikovi določenosti s kulturo, ki ji pripada in ki naj bi mu edina omogočala polno družbeno udejanjenje in opolnomočenje, ter poudarjajo nujnost ohranjanja nacionalne kulture in jezika kot njenega konstitutivnega dela. Za kulturalizem kot desno politično ideologijo so značilne zahteve po posebnih pravicah in zaščiti nacionalne kulture in jezika, čeprav tudi na račun človekovih osebnih in državljanskih pravic (npr. s popolno asimilacijo imigrantov), ter nasprotovanje na socialno-liberalnih idejah utemeljenemu multikulturalizmu in podpora njegovim antidemokratskim različicam. Na levici pa je kulturalizem nadomestil izgubo politično-ekonomskih temeljev ideologije razrednega boja kot posledice globalizacije kapitalizma in padca vzhodnega bloka. Zaščita nacionalnega jezika pred angleščino je za desnico sopomenka za ohranjanje nacionalne kulture in zaščito nacionalne države, za levico pa ščit pred globalno hegemonijo in komercializacijo.

Ideološko razcepljeno in razgreto ozračje ne daje prostora za strpno in argumentirano razpravo o jezikovnih vprašanjih in politikah. Položaj jezika v družbenem in tudi znanstvenem komuniciranju in izobraževanju ni le znanstveno, ampak pomembno družbeno in zato tudi politično vprašanje. Temeljna (pogosto ustavna) človekova pravica do izobraževanja v maternem jeziku tudi na najvišji stopnji je na hudi preizkušnji, še preden pridemo do neposrednega »izvajanja študijskih programov v tujem jeziku« (beri: angleščini), ki ga (pre)ureja novela slovenskega zakona o visokem šolstvu. V času globalizacije angleščina postaja oz. je že postala *lingua franca* znanstvenega komuniciranja, kar sproža vrsto pomembnih vprašanj za (visokošolsko) izobraževanje: V katerih jezikih so dostopni učbeniki, knjige, članki, ki jih morajo študenti absolvirati, da lahko opravijo študijske obveznosti? V katerih jezikih študenti opravljajo študijske obveznosti, kot so izpiti, vaje, seminarske in diplomske naloge? V katerih jezikih potekajo predavanja?

Vprašanja so med seboj sicer povezana, vendar ne povsem neposredno (npr. predavanja so lahko v angleščini, izpiti, seminarske naloge itd. pa v slovenščini).

Jezikovnim spremembam na zgornjih treh ravneh pa je treba dodati še širše socialne in ekonomske posledice uvajanja angleščine in jezikovne diferenciacije izobraževalnih programov: Ali z njimi povečujemo socialno neenakost med mladimi? Spodbujamo mednarodno sodelovanje? Povečujemo zaposlitvene možnosti mladih? Jih spodbujamo k iskanju zaposlitev v tujini?

Angleščina kot *lingua franca* komuniciranja v znanosti

Angleščina je kot jezik komuniciranja v znanosti med vsemi »ne-angleškimi«¹ državami najbolj razširjena na nizozemskih in nordijskih univerzah in znanstvenih inštitutih (Islandija, Norveška, Švedska, Danska in Finska), kjer je v zadnjem desetletju na nekaterih področjih postala celo pomembnejša od nacionalnih jezikov. Prodor angleščine v nordijske izobraževalne sisteme je v zadnjem desetletju dosegel izjemne razsežnosti. Najbolj očitno to kažejo podatki o znanstvenih objavah. Ocenjuje se, da so avtorji z nordijskih univerz od 70 do 95 odstotkov vseh znanstvenih člankov objavili v angleščini in da je bilo 60 do 90 odstotkov doktorskih disertacij napisanih v angleščini.

V analizi objav slovenskih znanstvenikov v obdobju 1998–2005 je F. Demšar ugotavljal, da se je delež objav v tujini povečal z 41 na 47 odstotkov (medtem ko se je v istem obdobju na Finskem povečal s 63 na 69 odstotkov). Pomembna specifična Slovenije pri tem je, da se je hkrati z absolutnim povečanjem objav v tujini v humanistiki, družboslovju in tehniki absolutno povečalo tudi število objav v slovenščini, kar kaže, da nimamo nujno opravka z igro ničelne vsote, da torej spodbujanje objav v tujini nima nujno negativnega vpliva na objave v slovenščini (ki jih slovenska raziskovalna agencija spodbuja s subvencijami slovenskim znanstvenim revijam). Nasprotno pa je zlasti v medicini povečevanje objav v tujini spremljalo 50-odstotno zmanjšanje objav v slovenščini.

Zaradi vedno večje internacionalizacije znanosti in absolutnega naraščanja znanstvenih objav lahko pri publiciranju slovenskih raziskovalcev pričakujemo še nadaljnje povečevanje tujih objav glede na domače. Zato je izjemno pomembna spodbuda znanstvenim objavam v slovenščini – ne le finančna, ampak tudi z ustreznim vrednotenjem objav v ocenjevanju znanstvene uspešnosti. Pri tem pa ne gre prezreti vprašanja, kako je ob vse večji specializaciji v znanosti mogoče zagotoviti (kompetentno) ocenjevanje člankov, monografij in doktorskih disertacij v »neangleščini«² oz. slovenščini. Če sodimo po postopkih

ocenjevanja (prijav) raziskovalnih projektov v okviru slovenske raziskovalne agencije, tega ni mogoče storiti brez vključevanja neslovenskih recenzentov. Kar nikakor ni kakšna slovenska posebnost; tudi Nemci so si morali priznati, da potrebujejo nenemško govoreče recenzente za ocenjevanje (prijav) projektov, ki morajo zato biti napisani tudi v angleščini, podobno kot vse večji delež doktorskih disertacij. Zlasti za doktorski študij se namreč zastavlja vprašanje, ali bi z obvezno in izključno uporabo netujščine (slovenščine) pri pisanju in zagovoru doktoratov lahko pri vseh temah zagotovili tudi ustrezno kvalificirane mentorje in ocenjevalce – ali pa bi morali znanstveno relevantnost in odličnost brezpogojno omejiti z znanjem slovenščine. Žal je očitno, da bi se tu raba slovenščine izkazala za (pre)hudo omejitvev, zato je edino smiselno dopuščanje pisanja doktoratov v angleščini z obsežnim povzetkom v osnovnem učnem jeziku, kar je praksa večine univerz.

S povečevanjem števila znanstvenih objav v angleščini se povečuje tudi odvisnost razvoja znanosti od dostopa do izvirnih objav (v angleščini), saj je prevajanja znanstvenih del v neangleščino vse manj, ker je zamudno in nikakor ne bi moglo slediti skokovitemu povečanju števila objav, ker je drago (avtomatski prevajalniki pa še nekaj časa ne bodo na zadostni stopnji natančnosti in zanesljivosti), in ob tem, da je angleščina v znanosti že postala *lingua franca*, tudi nepotrebno. To še povečuje dominantni položaj angleščine v znanstvenem komuniciranju. Kot je pred časom zapisal Z. Mlinar v knjigi o globalizaciji: »Čim manjši delež tuje ustvarjalnosti lahko prevedemo v slovenščino in čim večje so zakasnitve v izdajah prevodov tujih del v slovenskem jeziku, tem več bo neposrednega prevzemanja tujščine pri nas.« Ob tem je na primeru sociologije tudi pokazal, da je v slovenščino prevedenih tako malo del, da področje sociologije »glede na dejansko svetovno proizvodnjo ostaja skorajda v celoti zunaj slovenskega jezika«. Pri tem je verjetno sociologija celo v boljšem položaju kot marsikatera druga znanstvena disciplina. Posledica je, da znanje slovenščine ne more (več) zadostovati za izpolnjevanje študijskih obveznosti na univerzitetnem študiju.

Če so pred desetletji študenti še lahko končali fakulteto s študijem izključno domače »znanstvene literature« (pogosto ciklostiranih učbenikov ali skript), je to danes preprosto nepredstavljivo, saj velika večina tudi temeljnih znanstvenih del, ki jih morajo študenti poznati za uspešno opravljanje študijskih obveznosti, v slovenščini ni dostopna. Ob nesporno nujnem sistematičnem spodbujanju znanstvenih objav ne le v mednarodnih, ampak tudi slovenskih revijah in založbah bi bilo naivno pričakovati, da je z izvirnimi in prevodnimi objavami v slovenščini mogoče zagotoviti študentom dostop do vse literature, ki jo potrebujejo za opravljanje študijskih obveznosti. Dejstva, da je velika

večina znanstvene literature dostopna izključno v neslovenščini oz. angleščini, pač ni in ne bo mogoče spremeniti (motim se lahko le, če podcenjujem razvoj umetne inteligence in avtomatskega prevajanja). Če bi kljub temu omogočili študentom diplomirati, ne da bi obvezno uporabljali tudi in v nekaterih primerih predvsem tujejezično (angleško) literaturo, bi to pomenilo konec univerzitetnega študija.

Vse več poučevanja v angleščini v EU

Prodor angleščine kot učnega jezika v univerzitetne izobraževalne programe neangleško govorečih članic EU (še) ne dosega stopnje objavljanja v angleščini, vendar je trend podoben. V zadnjih sedmih letih (2007–2014) se je delež visokošolskih programov v angleščini potrojil, ugotavlja Academic Cooperation Association (Združenje za akademsko sodelovanje). Angleščino kot enega izmed učnih jezikov uporablja 60 odstotkov nordijskih univerz. V angleščini se na dodiplomski (prvi bolonjski) stopnji izvaja od 10 do 25 odstotkov programov, na podiplomski ravni pa od 20 do 40 odstotkov. Na tehničnih in naravoslovnih fakultetah je delež praviloma večji kot na družboslovnih in humanističnih fakultetah. Programi v angleščini so očitno zanimivi ne le za tuje (nenordijske), ampak tudi za nordijske študente, saj delež programov v angleščini brez vpisanih nordijskih študentov nikjer ne presega 15 odstotkov.

V raziskavi, ki so jo leta 2009 izvedli na univerzi v Stockholmu, je bilo študentov, ki so nasprotovali angleščini kot (delnemu) učnemu jeziku, skoraj dvakrat manj od tistih, ki so bili prepričani, da je »pomembno imeti nekaj predmetov, kjer so predavanja izključno v angleščini«, oz. da bi morala univerza ponuditi več predmetov z izvedbo v angleščini. Izjema so bili študenti v programih humanistike, ki so večinsko nasprotovali povečevanju števila predmetov v angleščini, medtem ko sta bila deleža zagovornikov in nasprotnikov obstoječega stanja praktično enaka. Angleščini so bili najbolj naklonjeni študenti prava; med naravoslovjem (»science») in družboslovjem na naslednjih dveh mestih pa ni bilo bistvenih razlik. Da angleščina kot učni jezik ogroža švedščino, je menilo 39 odstotkov študentov humanističnih programov in samo 28 odstotkov študentov prava (ter 36 odstotkov študentov naravoslovnih in 30 odstotkov študentov družboslovnih smeri). Med študenti očitno prevladuje prepričanje, da študij v angleščini povečuje njihove poklicne možnosti. Podobno naklonjenost angleščini so ugotovili tudi med učitelji; največja podpora angleščini je bila med pravniki, najmanjša na humanistiki.

Še bolj kot v nordijskih državah je raba angleščine v znanosti razširjena na Nizozemskem, kjer imajo univerze več kot tisoč oz. 30

odstotkov vseh izobraževalnih programov v angleščini. Skoraj enako število razpisanih programov ima Nemčija, vendar to pomeni manj kot 6 odstotkov vseh programov nemških univerz. Švedska je po številu programov v angleščini na tretjem mestu z dobrimi osemsto programi (24 odstotkov vseh programov). Najvišji relativni delež razpisanih programov v angleščini pa dosega Danska: 500 razpisanih programov v angleščini predstavlja 38 odstotkov vseh visokošolskih programov.

Angleščina se v zadnjih letih zelo hitro uveljavlja na univerzah v pribaltskih državah, kjer jo kot učni jezik uporablja že 45 odstotkov visokošolskih ustanov; pred desetimi leti takih programov skorajda ni bilo. Nasprotno pa se v jugozahodni, jugovzhodni in srednjevzhodni Evropi število izobraževalnih programov v angleščini sicer zlagoma povečuje, ampak delež institucij, ki take programe ponujajo, ostaja enak (pod 20 odstotki). Med državami EU je Danska na prvem mestu tako po deležu izobraževalnih programov na vseh visokošolskih stopnjah kot po deležu študentov, vpisanih v te programe, sledita ji Nizozemska in Švedska, Slovenija pa je na osmem mestu za Latvijo in pred Avstrijo.

Kljub hitremu povečevanju števila izobraževalnih programov v angleščini v neangleško govorečih državah EU pa se vanje vpisuje le majhno število študentov. Po podatkih ACA je bilo v letu 2014 vanje vpisanih le 290 tisoč študentov, torej komaj 1,3 odstotka vseh vpisanih študentov v teh državah. V Sloveniji je vpisanih v 10 študijskih programov, kolikor se jih po podatkih ACA izvaja na slovenskih univerzah, manj kot dva odstotka študentov.

Zavedati se nasprotij in z njimi živeti

Poizvedbe: z angleščino naj bi izboljšali mednarodne kompetence domačih študentov in odpravili jezikovne ovire, ki preprečujejo vpis tujim študentom. Izobraževalne institucije verjamejo, da se z uvajanjem angleščine krepijo njihov »mednarodni profil«, vidnost v akademskem okolju in možnosti sodelovanja s partnerskimi ustanovami v tujini.

A v ospredje je treba postaviti vsebinski vidik. Vztrajanje pri predavanjih izključno v slovenščini bi onemogočalo vključevanje tujih (vrhunskih) znanstvenikov v pedagoški proces, kar bi študij in študente gotovo prizadelo tako z vidika pridobivanja znanja kot z vidika možnosti študentov za nadaljevanje študija na tujih univerzah. Ker v Sloveniji še vedno prevladuje tip študija »od diplome do doktorata na isti univerzi« (ali celo pri istem mentorju), to gotovo ne bi bilo v prid kakovosti izobraževanja in raziskovanja.

Pokojni profesor fizike Janez Strnad, ki je za uveljavljanje znanosti v Sloveniji in slovenščine v znanosti storil neprimerno več kot dežurni jezikovni dušebrižniki, je pred desetletjem svoje razmišljanje o sloven-

ščini v znanosti sklenil takole: »Ustavno jamstvo za pouk na vseh stopnjah šolanja v slovenščini in odprtost univerze si nasprotujeta. Morda bi kazalo premisliti, ali ne bi bilo tega jamstva omejiti na osnovno in srednjo šolo ali še na študij do diplome. Najbolje pa se je zavedati nasprotja in z njim živeti. Pravijo, da demokracija dobro deluje, čeprav si nasprotujeta dve od njenih temeljnih zahtev, svoboda in enakost, če besedi razumemo v njunem vsakdanjem pomenu. Da so izbrali drugo možnost, kažeta tako imenovani mednarodni gimnaziji, ki za zunanjega opazovalca nasprotujeta ustavi, in to na ravni srednje šole. Večje težave kot za slovenščino je mogoče pričakovati, če bodo delovne razmere za strokovnjake doma slabše kot ponekod v tujini. Mogoče je namreč domnevati, da bo več Slovencev strokovno prihodnost iskalo v tujini, kot se bo tujcev naučilo slovenščine. Ta nesimetrija izvira iz uporabnosti angleščine in slovenščine. To pa ni jezikovno vprašanje.«

»Uporabnost« seveda ni nekakšna naravna lastnost jezika. Ne obstajajo bolj ali manj uporabni jeziki; taki postanejo v specifičnih družbenih okoliščinah. Zato je to lahko tudi eminentno politično vprašanje. Nesreča pri tem je, da se tako kot mnogo drugih političnih vprašanj tudi vprašanje jezikovne globalizacije (ne samo v Sloveniji) ideologizira, namesto da bi bilo predmet argumentiranih strokovnih in političnih razprav; ideološki spori (npr. »kulturni boj« med internacionalisti in kulturalisti) pa še nikdar niso prinesli dobrih rešitev. Ker problem jezika v znanstvenem komuniciranju in izobraževanju tako kot mnogi družbeni problemi nima »dokončne« rešitve, je pravzaprav edina prava rešitev tista, ki jo je predlagal profesor Strnad: zavedati se nasprotij in z njimi živeti. In jih napraviti znosne. Ne samo za »nas«, ampak tudi za »druge«.

Imensko in stvarno kazalo

A

Adorno, T. 44, 68
 Afrika 96, 156, 302-306
 akademska svoboda 9, 481, 484-486
 Albanija 313, 432, 435, 436, 461
 anketa, gl. tudi poizvedbe 13, 25, 37-40, 44-46, 49, 51, 68, 109-110, 145, 147, 276, 310, 384, 390, 396
 antikomunizem 86, 405
 Apple 152
 Assange, J. 153-157
 Avstrija 39, 49, 50, 94, 96, 97, 193, 195, 197, 255, 261, 268, 271, 422, 518
 avtonomija 29, 62, 76, 85, 88, 95, 105, 107, 115, 142, 154, 191, 197, 205, 206, 209, 211, 218, 233, 235, 238, 239, 246, 252-256, 264, 297, 323, 331, 336, 341-344, 393, 398, 401, 455, 484, 500, 505-507, 512
 avtoritarnost 28, 52, 58, 59, 62, 64, 65, 68, 69, 70, 79, 129, 139, 152, 157, 161, 197, 203, 218, 219, 264, 310, 323, 324, 325, 400, 408, 409, 420, 421, 423, 494

B

Baran, P. 442, 452
 Barber, B. 152, 229, 407
 Barron, J. 102-103, 246
 Barroso, J.M. 401-402
 Bavcon, L., Bavconov svet 216
 BBC 115, 195-196, 250-251, 262, 297, 321, 436, 470

Benkler, Y. 150-151

Bentham, J. 34-35, 58, 89, 92, 105, 148, 152, 159, 240, 244, 246, 403, 416-418, 479

Berlusconi, S. 119-120, 233, 408, 495

Bernays, E. 414

birokracija 24, 26, 28, 31, 169, 175, 256, 262, 315, 324, 336, 366, 387, 388, 394, 412, 418, 451, 457, 464, 468, 485, 495, 500, 501, 507

birokratizacija 31, 256, 336, 387, 485, 500, 501

Bobbio, N. 57

bogovi 355, 357, 483

Bosna, BiH 477, 478

bratstvo 405, 407, 464, 500-501

Brecht, B. 455

Brenner, D. 101-102

Brighouse, H. 352

Bryce, J. 164

Burke, E. 83, 146

C

Castells, M. 208

Celsing, A. 321

cenzura 22-26, 28, 33, 57, 62, 70, 75, 77, 79, 80, 81, 84, 86, 95, 100, 101, 102, 104, 109, 118, 124, 129, 137, 153, 157, 159, 160, 169, 173, 174, 177, 202, 214, 215, 217, 245, 246, 335, 440, 455, 468-470, 477, 478, 500, 501, 505

civilna družba 12, 16, 60, 64, 81, 87,
119, 134, 142, 143, 144, 147, 153,
191, 197, 198, 204-222, 228, 235,
237, 242-254, 341, 344, 398, 409,
428, 457, 463, 480, 487, 494, 497,
498, 500, 505, 512

Collins, R. 467

Cronkite, W. 109

Curran, J. 341

Č

časniki 174, 268, 289, 301-303

časopisi 37, 67, 97, 110, 117, 120, 123,
127, 131, 141, 143, 192, 194, 196,
213, 246-247, 464

človekove pravice 22, 23, 27, 28, 30, 31,
33, 34, 39, 40-43, 57, 59, 62, 63, 81,
84, 85, 90, 92, 98, 101, 102, 105,
115, 137-139, 141, 153, 156-158, 168,
169, 170, 177-181, 201, 205, 216,
217, 220, 230, 232, 237, 238, 239,
241, 247, 259, 260, 262, 335, 343,
385, 386, 398, 407, 415, 420, 422,
424, 457, 478, 487, 497, 505, 514

D

D'Arcy, J. 203

Dahl, R. 401

Dan žensk 41-43, 311

De Fleur, M. 277

deetatizacija, gl. tudi razdržavljenje 370

Del Ponte, C. 477

delavci 26, 77, 116, 142, 170, 172, 196,
220, 270, 308, 312, 378-383, 386-
388, 390-391, 394-396, 406, 416,
426, 444, 461, 510

delegatski sistem, delegati 41, 76, 166,
176, 184, 190, 222, 281-283, 290,
292, 307-308, 321, 390, 402, 407

delitev oblasti 58, 130, 427

delo 21, 22, 41, 57, 91, 114, 150, 151,
170, 183, 241, 282, 307, 311,

315, 317, 318, 326, 327, 336, 337,
365-366, 374, 377, 379-382, 386,
390-391, 422, 444-446, 448, 454,
493, 509

demagogija 67, 69

demokracija 36, 49, 53, 82, 145-148,
153, 169, 203, 214, 325, 401-402,
410, 414, 418, 422-423, 470, 519

demonstracije 65, 67, 122, 369, 416, 459,
461, 462

demoskopija, gl. mnenjske poizvedbe 67

denacionalizacija 130-131, 420

depolitizacija 130-131, 254, 256, 420

deprofesionalizacija 142

deregulacija 130, 133, 195-197, 476

deregulacija medijev 133, 195

Dewey, J. 15-16, 490, 496, 506

dežele v razvoju 291, 294-298, 304, 306

dezintegracija 17, 295, 297, 440

diferenciacija 31, 344, 370, 441, 454

dostop do medijev 101, 118, 120, 248, 347

Dreyfus, afera 65-66, 69

drhal 52, 459

družbena omrežja, gl. tudi socialni me-
diji 60, 65, 66, 68, 69, 70, 124, 143,
159, 160

»družbeni mediji« 124-125

Dryzek, J. 146

država 30, 75, 80-81, 94, 96, 104-105,
114, 118, 122, 144, 152, 154, 157,
173-174, 179, 188, 191, 194, 196-
198, 200, 202, 204-207, 210, 215-
216, 218, 238, 250, 259, 262, 297,
305, 325, 344, 346, 393-394, 405,
409, 412, 419, 422, 424, 426, 428,
446, 469, 484, 490-491, 494-495,
502-503, 505, 509, 511-512

državljeni 36-37, 42, 48-51, 59-60, 97,
103, 105-106, 115, 119, 122, 129,
138, 143, 148, 151-152, 201, 216,

219, 228-229, 249, 369, 398-401,
406-407, 412, 417-421, 453, 466,
479, 496, 503, 512

državni socializem 447

Durkheim, E., 66

E

ekonomska propaganda, gl. tudi reklama
165, 170, 333, 447, 449, 473

Elster, J. 36

enakost 8, 31, 58, 153, 405, 407, 414,
519

Engels, F. 26, 113, 116, 367, 391

Enzensberger H. M., 23

Erskine, J. 76

eskapizem 296-297

etika 77, 90, 92-93, 142, 239, 326, 333-
334, 338, 405

etnocentrizem 296, 298, 306, 332

Evropska federacija novinarjev 133

Evropska komisija 107, 129, 134, 258,
398-399, 506, 511

Evropska unija 97, 134, 246, 397, 422, 496

Evropski parlament 48, 133, 138, 402,
404, 412, 417, 419

Evropsko združenje novinarjev 107

F

Facebook 52, 68, 123, 135, 152, 160

Festinger L., 290

Fisher, D. 204

Fowler M., 101-102

Francija 45, 49, 50, 65, 66, 84, 94, 96,
101, 107, 117, 118, 140, 174, 201,
219, 261, 274, 283, 288, 294, 313,
321, 363, 398, 401, 403, 405, 408,
410, 435

Freedom Forum, gl. tudi Hiša svobode
86, 94

Freud, S. 414

G

Galbraith, J. K. 503

Gallup, G. 145, 275

Gavras, C. 365

Gelernter, D. 136

Ginsberg, B. 146

Glasser, T. 330

globalizacija 85, 113-114, 116, 128, 130-
131, 134, 140, 143, 149, 153, 193,
234, 342, 397, 405-410, 418-421,
427, 486, 494, 513, 515-516, 519

Goebbels, J. 460

Google 126, 152

Gouaze, J. 321

Gouldner, A. 30, 118

governance, gl. tudi vladovanje 250, 255,
406-407, 494

Gramsci, A. 387, 431

Guizot, F. 140

H

Habermas, J. 40, 87, 115-116, 142, 154,
200, 506

Hall, E. B. 158

Hallin, D. C. 469

Halloran, J. 300

Hardt, H. 329

Hartmann, F. 477-478

Hawthorn, J. 461

Hegel, G. W. 137-138

hegemonija, hegemon 133, 298, 405-
406, 408-410, 419, 435, 514

Hemanus, P. 337, 339

Hiša svobode, gl. tudi Freedom House
94-95

Hitler, A. 460

Hoffmann-Riem, W. 85, 92, 102, 237,
244

Holzer, H. 442-443, 452

homogenizacija 344, 470

Hrvaška, hrvaški 261, 314, 316, 426, 461, 468, 471

Hund, W. D. 442-444, 447, 452

Hutchinson, R. 88, 120, 239

I

ideologija 296-297, 377, 427, 432, 495

imperializem 293, 295, 296, 297, 321, 433-435, 437, 513

informacijska družba 22-23, 90, 94, 110, 136, 166, 183, 208, 307, 331, 371, 464, 488, 491

informacijska produkcija 22, 464

informacijska tehnologija 136, 491

informacijska teorija 329, 331

informiranost, gl. tudi obveščenost 166, 287, 307, 357

integracije 13, 29, 31, 82, 141, 231, 237-238, 298, 431, 492

interes 22, 30, 76, 90, 115, 118, 127, 141, 176, 183, 190, 205, 234, 245, 247-248, 259, 308, 310, 326, 384, 391, 403, 407, 416-417, 449, 471, 478, 495, 497

internet 54, 57, 69-70, 122-124, 126-129, 135-138, 142-143, 146, 150, 160, 235

internetizacija 126, 128-129, 143

Italija 82, 97, 119-120, 178, 194, 195, 207, 218, 220, 221, 222, 225, 255, 268, 271, 320, 321, 335, 336, 373, 408, 422, 432

italijanizacija 218

izbrisani 95, 424-426

izobraževanje 12, 133, 180, 184, 232, 239, 242, 250, 263, 269, 313-314, 316-319, 327, 333, 336, 378, 426-427, 483-488, 490, 511-512, 514

izvršna oblast 402, 410

J

Jakubowicz, K. 75

Janša, J. 70, 261, 263, 453, 457

javna sfera 15, 40, 41, 43, 59, 63, 68, 70, 129, 136, 137, 143, 154, 397, 398, 400, 412, 456, 480, 496, 497, 498-500, 506

javna služba, gl. tudi javni servis 233, 251, 260, 262

javni etos 494-496

javni sektor 233, 239, 257, 426

javni servis, gl. tudi javna služba 232, 239

javni zavod, raziskovalni 228, 249, 251, 475

javno mnenje 19, 34, 37, 44-45, 48, 66, 68, 117, 146-147, 269, 278, 310, 330, 339, 367, 414-415, 460, 469, 498

javnost 15-16, 19, 21, 24-26, 33-36, 40, 43, 54, 56-59, 61-62, 64-69, 71, 76-77, 81, 87, 116, 120, 131, 142-144, 150, 152, 156, 178-179, 196, 203, 211, 233, 235, 242, 247-248, 251, 312, 330, 344, 363-365, 367-369, 371, 373, 402, 409, 432, 453-455, 457, 477-479, 494-496, 499, 502, 504

Jerovšek, J. 211

JLA 425, 453-457

Johnstone, B. 336, 339, 484

judikalizacija 54-55

Judy, P. L. 89, 240, 244

Jugoslavija, gl. tudi SFRJ 169, 271, 313, 328, 365, 431, 454, 462

K

Kang, J. M. 336-339

Kant, I. 34, 79, 92, 105, 148, 151, 157, 159, 401-402, 418, 478-479, 499, 508

kapital 54, 75, 100, 104-105, 113-116, 119, 159, 195, 197, 202, 209, 216,

- 295, 391, 397, 407-408, 440-446,
448-449, 451-452, 485, 495, 502-
504, 511-512
- kapitalisti 114, 387
- kapitalizem 28, 113, 187, 268, 405, 484-
486, 500, 503, 510
- Kardelj, E. 180, 184, 378, 382, 391, 393,
452
- Kayser, J. 438
- Keane, J. 77, 147, 153
- Kitajska 96, 123, 154, 156, 425, 432,
433, 435, 436, 437
- Kolko, G. 397
- komercializem, komercializacija 12, 42,
68, 86, 119, 133, 141, 142, 144, 174,
12, 195, 196, 209, 232, 254, 256, 258,
262, 474, 475, 476, 485, 486, 509
- komunikacijska politika 132, 224, 293,
306
- komunikacijska tehnologija 52, 331
- komunizem 113
- koncentracija tiska 13, 193
- konsenz 86, 232, 239, 249, 413-416, 469
- kontrola, gl. tudi nadzor 174, 225, 287,
295, 320, 325, 326, 337, 389, 391,
456, 460
- korupcija 11, 58, 60, 91, 104, 145, 147,
148, 151, 159, 401, 418
- Kosovel, S. 509-510
- Koszyk, K. H. 284
- Kovach, B. 88, 239, 244
- kozmpolitizem 397, 411
- Krivic, M. 247, 424
- kultura 23, 35, 57, 102, 113, 114, 133,
141, 191, 195, 198, 209, 231, 239,
252, 258, 271-273, 293-296, 319,
321, 322, 328-329, 342, 378, 440,
488, 490, 495-496, 512, 513, 514
- kultura, demokratična 35, 139, 203, 239,
488
- kultura javnosti 141
- kultura komuniciranja 49, 70, 160, 328
- kulturalizem 514, 519
- kvantifikacija 94, 98
- ## L
- Langer, J. 337, 339
- Laswell, H. D. 460
- lastninska pravica 86, 106, 197
- lastništvo medijev 119, 132, 142, 151, 184
- Lazarsfeld, P. 277, 287
- Le Bon, G. 52-54, 404
- legitimnost 30, 40, 54-55, 98, 105, 144,
152-153, 157, 211, 222, 224, 233,
242, 402-404, 407-408, 410, 418,
477, 494, 498
- Lenin, V. I. 24, 28, 324, 366, 377, 431,
434, 452
- Levitt, T. 513
- Lincoln, A. 415
- Lippmann, W. 15-16, 117-118, 141
- Lizbonska pogodba 422
- London, A. 77, 352, 365, 433, 503
- ## M
- MacBride, S. 335, 339
- MacBridova komisija 95, 102, 204, 257,
300, 341, 335
- Machiavelli, N. 69, 413
- Machlup, F. 136
- Madison, J. 422
- Maletzke, G. 285
- Manning, C. 5, 149, 151-152, 155
- Marcuse, H. 324, 416
- Marx, K. 15, 21, 23-24, 26-28, 80-81,
100, 108, 113, 115-116, 159, 181,
281, 283, 310, 315, 367, 387, 391,
393, 440-441, 444, 447-448, 452,
474, 513

- Mattelart, A. 209
- May, K. 415
- Mayer, K. U. 484
- Mazzoleni, G. 221
- McChesney, R. 134
- McLuhan, M. 64, 128, 272
- McQuail, D. 346, 352
- medijatizacija 54-55
- mediji 15-16, 31, 34, 37, 39, 44, 46-47, 49, 54-55, 58, 60-61, 64-65, 70, 77, 79, 81, 87-88, 90, 94-95, 97-99, 101, 108-109, 111-112, 115-120, 123-125, 127-128, 131, 135-136, 138, 140-145, 151, 155-156, 160, 188, 192-193, 200, 208, 211, 214-215, 218-220, 228, 231, 233, 237, 241, 246, 248-249, 252, 259-261, 263-264, 273, 275, 277-280, 285, 303-304, 306, 324, 329, 343-344, 348, 350, 364, 373, 399, 431, 438, 443, 445, 453-454, 456, 461, 464, 468-470, 473-475, 479, 498, 500, 506
- medijski mogotci 120
- mednarodna informacijska in komunikacijska ureditev 86
- mednarodni odnosi 272, 294, 295, 300, 302, 305, 306, 373, 432, 433, 435, 437, 438
- mednarodno komuniciranje 129, 293-300, 302, 304, 306, 328, 332, 335, 467, 468
- Meehan, E. 331
- Meiklejohn, A. 248
- Merton, R. K. 287
- Michels, R. 411
- Microsoft 152
- migracije 113, 126, 390, 420, 421
- Mill, J. S. 79-81, 138, 159, 239, 244, 259, 263, 350, 352, 483-484, 487-488, 490, 511-512
- Mills, C. W. 21, 67
- Milošević, S. 461-462
- Milton, J. 91
- Mlinar, Z. 14, 16, 516
- mnenjske poizvedbe, gl. tudi demoskopija 44-48, 50, 145-146
- množica 34, 53, 56, 65-69, 71, 109, 117, 129, 143, 153, 273, 291, 366, 414, 496
- moč 12, 26, 58, 60, 66, 76, 87, 104, 117-118, 131, 153, 158, 175, 199-200, 206, 212, 214, 217-218, 228, 238, 286-287, 359, 363, 385, 388, 391, 397, 402, 406, 409-410, 419, 427, 440, 462, 468, 499, 507
- N**
- načelo javnosti 15, 33, 35-36, 62, 79, 420, 478-479, 496
- nacionalizem 420, 459
- nacionalizacija 130, 131, 218, 420, 425
- nacionalna država 409, 494
- nadzor, gl. tudi kontrola 5, 35, 58-60, 69, 79, 82, 120, 140, 149, 151, 152, 154, 174, 197, 218, 249, 320, 344, 403, 412, 415, 418, 462, 469, 480, 490, 494
- Nemčija, nemški 38, 39, 49, 94, 96, 118, 178, 195, 196, 197, 261, 268, 281, 294, 300, 328, 329, 427, 432, 435, 518
- neodvisnost 35, 88, 98, 100, 119, 173, 198, 217, 240, 250-251, 293, 344, 367, 393, 407, 499-500
- neodvisnost medijev 100, 119, 173, 198, 217, 250, 251
- neodvisnost novinarjev 88, 98, 133, 157, 240, 407-409, 419, 485, 510
- neoliberalizem 157, 486, 488
- neuvrščenost 293, 432, 437
- nevidnost 57, 62, 68, 137, 152, 480,

- Nixon, R. B. 93
 NOB 30, 425
 Noelle-Neumann, E. 38
 novičarska vrednost 326
 novice 110-112, 118-119, 141, 294, 305-306, 468
 novinarji 33, 48, 50, 60, 66, 71, 76-78, 81, 88-89, 91-92, 95-99, 103, 105, 108-110, 112, 116, 140, 142, 150-151, 155, 166-167, 175-176, 189-190, 201-202, 204-206, 210-212, 215-216, 233, 235, 240-242, 247, 254, 265, 268, 315, 323, 333-339, 341, 344, 454-455, 470, 473, 477-478
 Novinarji brez meja 95-98
 novinarstvo 11-13, 70-71, 75-76, 78, 82, 87-88, 91, 116, 140-142, 150-151, 154, 179, 205-206, 238, 240-241, 264, 275, 313-314, 318, 323-324, 328, 332, 334, 336-339, 341-342, 344, 360, 385, 399, 408, 432, 453-454, 456
 NWICO 257
- O**
- občila 173, 175, 178-179, 181, 184, 189, 267-268, 282, 285, 287, 294-298, 302-303, 305, 308, 325, 327-328, 370, 372, 453, 456
 objektivnost, novinarska 94, 98, 323, 338, 347, 349-350, 351, 352, 375, 437
 oblast 15, 36, 54, 56, 59-60, 62, 64-65, 67, 70, 75-77, 79-81, 92, 99, 101, 104-105, 108, 141, 147, 149, 151, 194, 200, 208-211, 214, 246, 264, 345, 401-402, 404, 409-410, 412, 420, 422, 424-425, 443, 456
 obveščanje 149, 165, 167, 282-283, 285, 292, 307, 315, 390, 451-452
 obveščenost 47, 91, 212, 216, 276, 279, 286, 307, 325, 327, 357
 odgovornost 16, 24-26, 31, 77, 85, 87, 102, 113, 115, 120, 131, 137, 140, 143, 151, 160, 166, 178-179, 182, 191, 207, 214, 234-235, 237, 249-250, 256, 336-337, 339, 359, 371, 375, 398, 403, 406, 411, 417, 455, 485, 495, 510
 odločanje 55, 59, 66, 130-131, 153, 199, 212, 224, 251, 311, 321, 324, 351, 402-403, 412, 414-416, 423, 454, 465
 odtujenost 287, 295-296, 319, 390, 411
 oglaševalci 119, 445
 oglasi, gl. tudi reklama 119, 142, 402
 oligarhija 411
 Olsson, T. 336, 339
 ombudsman 246
 Ortega y Gasset, J. 52
 Orwell, G. 62, 425
 OZN 41, 100, 168, 335, 471
- P**
- Paine, T. 76
 panoptikum 149, 152
 Pares i Maicas, M. 332
 Park, R. 490
 parlament 48, 76, 133, 191-192, 197, 204, 210-211, 213, 220, 222-224, 226, 252, 255, 261, 401-404, 411-412, 418
 Parsons, T. 342-343
 partijske čistke 367
 partnerstvo 25, 29, 398, 409, 411-412
 pluralizem, pluralnost 13, 28, 30, 84, 193, 198-199, 209-210, 212, 214, 259, 344, 346-347, 349, 350, 414
 poblagovljenje 232, 258, 490, 499, 500, 501, 507
 podjetniška svoboda 115, 505
 poizvedbe, gl. tudi ankete 44-51, 68, 145-146, 518

- podržavljenje, gl. tudi nacionalizacija
191, 209, 249
- politični kapitalizem 510
- politika 16, 25, 31, 35, 42, 57, 69, 76,
94, 100, 104, 108, 132, 161, 224,
229, 234, 243, 247, 254, 272, 293,
298, 305-306, 310, 352, 367, 373,
379, 383-384, 401, 410, 423, 436,
454-456, 462, 473, 498, 512
- politiki 25, 35-38, 45, 48, 50-51, 55, 60,
69, 82, 91, 95, 98, 104, 107, 125,
141, 152, 161, 211, 229, 233-234,
250-251, 267, 271, 280, 299, 327,
336, 347, 372, 383, 398, 404, 409-
411, 417, 419, 436, 455-456, 461,
473, 475, 480, 502-503
- Pollard, G. 339
- poslovna skrivnost 148, 356, 420
- postracionalizem 459, 462
- postsocializem 82, 218, 405
- potrošništvo 258, 295, 296-297, 311-
312, 487
- Prakke, H. 372
- pravica (do) komuniciranja 58, 62, 84,
102, 105, 122, 156, 203, 204, 247,
262, 347, 348, 513
- pravica do objave mnenja 76, 77, 79,
81, 91, 92, 98, 105, 109, 122, 168,
179, 188, 201, 203, 204, 217, 227,
237, 241, 247, 315, 324-327, 455,
479, 505
- pravica do obveščenosti 47, 91, 183,
203, 212, 216, 241, 327, 357, 359,
457, 478
- pravica do odgovora 95, 105, 216, 245,
247, 248
- pravica do popravka 105, 216, 246, 247,
252
- predstavniška demokracija 402, 411,
417, 418, 419, 420, 421, 422, 494
- presežna vrednost 440-441, 443-452, 470
- pretok informacij 94, 258, 297
- preverjalna demokracija 146-148, 153
- privatizacija 82, 114, 173, 194, 196-198,
213, 218, 260, 426-427, 428, 491, 494
- produkcija 22, 167, 174, 241, 320, 441,
443, 445, 464
- profesionalizem 78, 91, 141, 142, 333,
338-339, 342, 464, 469
- profesorji 489, 492, 501, 507, 509
- propaganda 23, 25, 29-31, 47-50, 60,
70, 118, 120, 155, 178, 219, 231,
237, 254, 264, 297, 325, 335, 429,
431-439, 44-450, 460-461, 467-472
- protipropaganda 297
- Pruys, K. 284
- publiciteta 55, 92, 313, 326, 477, 499
- R**
- Raboy, M. 195
- radio 24, 76, 128, 171, 191, 197, 199,
208, 220, 231, 262, 269, 273, 277-
279, 285, 289-291, 297, 431, 433,
435-436, 438, 452, 460, 464, 475
- radiotelevizija 174, 188, 198, 209, 222-
224, 230, 232
- Ramonet, I. 397, 406
- Ravnikar, I. 452
- razdržavljenje 174, 192, 194, 208, 218,
426, 472
- raziskovanje 12, 17, 37-38, 44-45, 75,
78, 110-112, 137, 252, 269, 272,
275-276, 283, 300-301, 310, 319,
329-332, 377, 432, 440, 459, 490-
493, 498, 510
- raznovrstnost 13, 17, 106, 116, 133, 198-
199, 206, 347-349, 351-352, 441
- razsvetljenstvo 33, 34, 61, 85, 127, 157-
160, 230, 238, 417, 477, 478, 480
- referendum 38, 39, 55, 115, 160, 249,
250, 256, 398, 400, 401, 406, 407,
424

refevdalizacija javnosti 59, 60, 154, 200
 reklama 86-88, 110, 165, 172, 193, 198,
 209, 219, 233, 263, 264, 320, 333,
 336, 337, 440-452, 473-476
 Renaud, J. L. 321
 Renckstorf, K. 329-330
 revolucija 23-24, 28, 52, 108, 142, 372,
 387, 405, 505
 Robins, K. 320
 Robinson, G. 288-289
 Rogers, L. 146
 Ronneberger, F. 372
 Rosenstiel, T. 88, 239, 244
 Roter, Z. 16
 Rousseau, J. J. 403, 418
 RTV Ljubljana 15, 171, 188, 252, 269-
 270, 273, 288
 RTV naročnina 170-174, 183, 196, 215,
 219, 224, 233, 250, 253, 263, 346,
 475
 RTV Slovenija 60, 108, 111-112, 120,
 188, 191, 197, 199, 201, 205, 211,
 213, 215, 220, 222-223, 225, 228,
 236, 243, 249-256, 261, 263-264,
 474
 Ruotolo, A. C. 336, 339
 Rus, V. 405
 Rusija 42, 64, 65, 154

S

samoupravljanje 16, 21, 166, 170, 175,
 180, 184, 185, 188, 268, 276, 282,
 284, 285, 307, 315, 318, 324, 336,
 370, 371, 378, 379, 381-384, 386-
 389, 394-396, 433, 436, 437, 447,
 449, 451, 452, 454, 459, 464, 473
 Sandberger, J. U. 337, 339
 Savarese, R. 335, 340
 Schramm, W. 288
 Schudson, M. 136, 146
 Schulz, W. 329
 senzacionalizem 326, 364
 Sepstrup, P. 475
 SFRJ, gl. tudi Jugoslavija 271, 374-375,
 426, 468
 Sidgwick, H. 34
 Sighele, S. 52
 sindikalni boj 114
 sindikat, ZSS 8, 41-42, 147, 211, 321,
 380-382, 387-389, 393-396, 405,
 497
 Skornia, J. S. 334, 336, 338, 340
 Slovenija 34, 38, 46, 55, 58-61, 75, 81,
 93-94, 96-97, 105, 108, 111-112,
 120-121, 124, 188, 191, 194, 197,
 199, 201, 205, 209, 211, 213, 215,
 220, 222-223, 225, 228, 234, 236,
 241, 243, 247, 249-256, 261, 263-
 264, 303, 412-413, 422, 424, 426-
 427, 468, 471-472, 474, 504, 518
 Slovensko javno mnenje 7, 269, 278, 310
 Smith, A. 347
 Smith, P. 470
 Snowden, E. 5, 149-151, 156
 socializem 13, 16, 25, 26, 28, 30, 38,
 82, 118, 169, 170, 174, 175, 219,
 268, 324, 326, 355, 357, 359, 365-
 367, 381, 389, 433, 436, 437, 447,
 448-452, 454, 464, 473, 507
 socialni mediji, gl. tudi družbena
 omrežja 54-55, 124, 143, 159, 160
 sodišče 55, 61, 63, 76, 89-90, 138, 151-
 152, 154-155, 161, 177, 196, 211,
 245, 248, 360, 365, 419, 477-478
 solidarnost 113-114, 172-173, 379, 383,
 407, 496, 502, 504
 sovražni govor 55, 135, 137-138
 Sparks, C. 329
 Spinoza, B. 64
 Srbija 25, 77, 78, 316, 459, 461, 462, 477

STA, Slovenska tiskovna agencija 261, 264, 399

Stalin, J. V., stalinizem 24, 28, 365, 368, 460

stranke 39, 44, 47, 58, 60-61, 82, 87, 111, 114, 141, 147, 213-215, 217-221, 242, 323, 344, 349, 356, 403, 410-411, 418, 422, 472, 506, 512

subvencije 95, 193, 200, 484

Sulzberger, A. 126

Sunstein, C. R. 85

Svet Evrope 30, 113, 148, 168, 196, 211, 244, 304, 474

svoboda izbire 129, 495, 496, 510

svoboda izražanja 90, 101, 159, 237, 350, 401, 498

svoboda komuniciranja 26, 30, 122, 138, 168-170, 173, 177, 179, 180, 181, 315, 347, 473

svoboda podjetništva 100-101, 115, 116, 484

svoboda tiska 26, 73, 79-80, 84-85, 90, 93-95, 99-104, 115, 140, 159, 168-169, 194, 219, 237, 330, 350, 500

svoboda trga 81, 90, 101, 131, 142, 202, 238, 240, 347, 349, 497

svobodna gospodarska pobuda 104, 259, 405, 503, 505-508

Sweezy, P. 442, 452

Szcucs, J. 208

SZDL 175-177, 180, 184, 188-190, 228, 281, 292, 374-376, 394, 455

Š

Šega, M. 360

Šinkovec, J. 360

šolstvo 241, 249, 260, 311, 327, 426, 489, 509

T

tajnost 33-36, 148, 150-151, 477-478

Tanjug 25, 288-289, 291

Tarde, G. 16, 54, 66-67, 69, 490

televizija 24, 54, 76, 128, 146, 174, 191, 197, 199, 208, 220, 252, 262, 269, 272-273, 278-279, 285, 319-321, 372, 431, 460, 464, 475, 487

temeljni dohodek 503-504

tiranija 146, 404, 413, 415, 416

tisk 15, 23-26, 34, 66, 76-77, 80, 82-83, 87, 89-90, 92, 100-101, 110, 115, 123, 127, 129, 140-144, 167, 172-174, 177, 193-195, 197, 208, 213, 240, 246-247, 269, 271, 273, 278-279, 286, 295, 304, 313, 330, 339, 342, 418, 431, 456, 460, 490, 499-500, 505

Tito, J. Broz 372

Tocqueville, A. 415

Toennies, F. 490, 498

Toffler, A. 135

toleranca 9, 53, 413, 416, 423

Toš, N. 16

transnacionalizacija 67, 129, 131, 143, 153, 193, 251, 321, 397, 404, 410, 412, 420, 468, 494, 496, 504, 506

trg 85, 101-102, 113, 141, 159, 198, 203, 208, 239, 246, 258-259, 263, 350, 397, 484, 510-511

TV 46, 61, 71, 75, 85, 102, 106, 111-112, 223-224, 251, 263-264, 269-274, 278, 320, 363

Twitter 52, 68-69, 135, 159-161

U

UNESCO 95, 132, 257, 288, 300, 313-314, 318, 339-340, 432, 438

univerza 241, 483-484, 486-487, 492, 498-500, 506-507, 509-510, 517

»univerzalni temeljni dobiček« 502-504
 upravljanje 21, 82, 113, 199, 401, 485, 494
 uravnoteženje 108, 261, 264, 424, 427
 uredniška politika 210-211, 290, 305, 348, 371, 398, 431
 ustanoviteljstvo medijev 166, 173, 175, 182, 188, 204, 213

V

van Cuilenburg, J. 259, 348, 352
 Velika Britanija 37, 39, 41, 75, 76, 79, 94, 95, 97, 107, 132, 155, 169, 171, 173, 193, 195, 196, 246, 250, 258, 261, 261, 263, 268, 288, 294, 313, 319, 432, 435, 467, 468, 469, 470-472
 vidnost 41, 57, 147, 148, 412, 518
 visoko šolstvo 249, 509
 vlada 22, 59-61, 63, 79-80, 104, 109, 111, 120, 125, 150, 156-157, 191, 199, 210-211, 224, 232, 239, 243, 249-250, 252, 255, 257, 350, 367, 424, 426, 472, 504
 vladavina ljudstva 147-148
 vladovanje, gl. tudi governance 130, 407, 420, 494
 Voltaire 158
 Vuyenne, B. 474
 Vreg, F. 313
 Vzhodna Evropa 208, 304
 vznemirjanje javnosti 179, 455

Z

Zakon o javnem obveščanju 176, 190
 Zakon o javnih glasilih 202, 205, 216
 zasebnost 19, 33, 57, 62-64, 122, 138, 320, 478
 zaupanje 23, 35, 97-98, 111, 117, 137, 170, 215, 234, 241-242, 308, 321, 359

ZDA 37-39, 42, 64-66, 84-90, 93-96, 99, 101, 107, 109-110, 119-120, 122, 126-127, 131-133, 145, 150-151, 153-160, 169, 172, 174, 198, 239, 241, 245-248, 257-258, 288, 294, 301, 303-304, 318, 320, 331, 337-339, 349, 393, 407, 410, 417, 427, 435, 467, 472, 500, 503

združeno delo 25, 167, 173, 282, 307, 391, 449, 451, 452

Zetkin, K. 41

znanje 23, 270, 314-315, 325, 336-337, 364, 417, 483, 485, 487-488, 490, 499, 510-511, 516

znanost 16, 57, 179, 242, 249, 259-260, 273, 414, 489-492

Zola, E. 366

Zveza komunistov 360, 363, 365, 367, 368, 369, 375, 376, 390

W

Wallerstein, I. 492

Wasko, J. 331

Weber, M. 76, 313, 411

Webster, F. 320

Wersig, G. 284

WikiLeaks 149-151, 153, 155-156

Williams, R. 29, 160, 203, 323, 325, 474

World Press Freedom Committee 94-95

Y

Yahoo 152

Ystens, M. 514

ZNANSTVENA KNJIŽNICA FDV – REFLEKSIJE

1. Vlado Miheljak, KULTURNI BOJ V BARVAH, Političnopsihološke skice, 2011
2. Janko Lorenci, TRIJE KROGI JEZE, 2013
3. Zdenko Roter, PRIČEVANJA, POLITIČNI UTRINKI 1989–1996, 2013
4. Rudi Rizman, ČAS (BREZ) ALTERNATIVE, Sociološke in politološke refleksije, 2014
5. Niko Toš, SOCIOLOG V DIALOGU, Pogovori z novinarji v obdobju 1987-2016, 2017
6. Vlado Miheljak, SMERI RAZVOJA II., Ilustrirani praktikum iz politične psihologije, 2019
7. VELJKO RUS V POGOVORIH Z JAVNOSTJO, 2020
8. FILOZOFSKO-SOCIOLOŠKI SPISI VELJKA RUSA (1957–1964), 2019
9. Slavko Splichal, JAVNOST–MEDIJI–OBLAST, 2020

Zbrani zapisi Slavka Splichala v slovenskem tisku predstavljajo verno sliko širine njegovih preokupacij, ki zadeva tako njegovo profesionalno delovanje znotraj akademske sfere kot tudi njegova poseganja v aktualnost družbenega dogajanja v širši javnosti. Prav zato lahko knjigo Javnost – mediji – oblast sprejemamo kot prispevek v smislu ideje »javne sociologije«, ki jo je pred leti predstavil Michael Burawoy. ... Ob komunikacijskih raziskovanjih kot jedru Splichalovega delovanja njegova besedila izražajo analitične pristope, pobude in kritike na pedagoškem in raziskovalnem področju, v odzivanju na korupcijo na lokalni ravni, spopadanju z omejevanjem javnega predstavljanja spoznanj o dejanskem stanju na podlagi raziskovanj v zvezi sindikatov, v zvezi z raziskovalno politiko v Sloveniji ter mednarodnem merilu in drugim.

Zdravko Mlinar

Knjiga Javnost – mediji – oblast združuje pet desetletij kritičnih premislekov Slavka Splichala, s katerimi je v množičnem tisku in strokovni periodiki posegal v pereče razprave o javnosti in zasebnosti, produkciji vednosti v socializmu in kapitalizmu, svobodi tiska in novinarstvu ter ideologiji, propagandi in reklami. Od prve strani knjiga potrjuje spoznanje, da sodobnih družbenih problemov ne moremo razumeti in o njih razpravljati, če ne poznamo zgodovine in njenih protislovij. Zbrani prispevki, ki bi ostali razpršeni po časopisnih arhivih in digitaliziranih dokumentacijah, razkrivajo vztrajnost in konsistentnost ne le oblastnega podrejanja medijev in siromašenja javnega, temveč tudi vztrajnost in konsistentnost Splichalove javne kritike.

Igor Vobič

Središčno mesto v zbranih obravnavah ima pomen javnosti in načela javnosti ter svobode tiska in medijev, še posebej javnih medijev, za demokracijo. Ne ogroža jih le politika, ki jih hkrati lahko edina ob civilni družbi tudi zagotavlja, ampak tudi mnogi drugi akterji in dejavniki od vseмогоčnega kapitala do državljanske politične neobčutljivosti in apatičnosti ter komunikacijske nekulture. Posamezna poglavja poljudno obravnavajo odnose med mediji, javnostjo in oblastjo, različne vplive, ki so jim (bili) mediji in javnost izpostavljeni v svetu in v Sloveniji, položaj in vlogo novinarstva in novinarjev, človekove komunikacijske pravice, informacijsko in komunikacijsko politiko, zakonsko regulacijo ter druge teme, ki so bile skozi desetletja vsaj delno tudi predmet mojega raziskovanja in znanstvenih objav.

Iz avtorjeve spremne besede

ISBN 978-961-235-940-9

9 789612 359409

cena: 20,00 EUR